
ПРАЦІ

КОМІСІЇ ДЛЯ ВИЧУВАННЯ ІСТОРІЇ
ЗАХІДНЬО-РУСЬКОГО ТА ВКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Випуск третій,

за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. ВАСИЛЕНКА.

TRAVAUX

DE LA COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE
DU DROIT OCCIDENTAL RUSSE ET UKRAÏNIEN

3-ième Livraison,

rédigée par NICOLAS WASSILENKO, Président de la Commission,
Membre actuel de l'Académie des Sciences Oukraïnienne.

У Київі—1927

УКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Соціально-Економічного
Відділу.

ACADÉMIE DES SCIENCES
OUCRAÏNIENNE
Recueil de la Classe des Sciences
Sociales-Économiques

№ 12

ПРАЦІ

КОМІСІЇ ДЛЯ ВИЧУВАННЯ ІСТОРІЇ
ЗАХІДНО-РУСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Випуск третій,

за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. ВАСИЛЕНКА.

TRAVAUX

DE LA COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE
DU DROIT OCCIDENTAL RUSSE ET OUCRAÏNIEN

3-ième Livraison,

rédigée par NICOLAS WASSILENKO, Président de la Commission,
Membre actuel de l'Académie des Sciences Oucraïtienne.

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аі. Кримський*.

ПЕРЕДМОВА.

Зміст третього випуску „Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“ визначився напрямком діяльності Комісії та окремих її членів за останні часи.

Дехто з співробітників Комісії, що переводили монографічні роботи над питаннями історії права, закінчили їх і, після обговорення в Комісії, подали до друку. Ці дослідні й надруковано в першій частині третього випуску „Праць“.

Минулого року Комісія мала змогу командирувати декого з своїх членів з науковими дорученнями. Од відряджених вона вимагала докладного звідомлення про результати їх відрядження, за певним планом. Звідомлення містять у собі нові матеріяли. Іноді матеріяли ці виходять по-за межі тем, що їх розробляє сам дослідник. Вони можуть бути цікаві для інших дослідників. Іноді вони доповнюють новими фактами попередні висновки авторові, вносять корективи до попередніх думок та висновків його, або дають можливість тут спростовувати думки інших дослідників. Звідомлення такого змісту мають наукову вартість і дають можливість пустити в науковий обіг цінний матеріял, який, за інших умов, ще довго залишався-б неприступний для дослідників. Два таких звідомлення Л. О. Окиншевича про командирування до Москви та І. Ю. Черкаського про командирування до Чернігова надруковано в цьому випуску „Праць“.

Незгода думок окремих дослідників історії права з тими, що висловлені в „Працях“, викликала потребу, в інтересах наукового вдосконалення, завести окремий відділ — „По леміка та зауваження“, де-б мав місце обмін думок з приводу спірних питань і, на підставі його, висловлювалися-б наукові зауваження. Такий обмін думок з приводу історично-правничих праць проф. Р. Лашенка і заповнює цей відділ в третьому випуску. Акад. О. О. Малиновський у своїх зауваженнях „Курс історії права українського народу“ порушує, між иншим, важливе питання про складання, за сучасного стану науки, огляду історії західньо-руського та українського права колективними силами.

Що-до розділу „Критика й бібліографія“, то тут залишаються в силі всі ті міркування, що їх було висловлено в передмові до другого випуску „Праць“. Дослідів над історією західньо-руського та українського права маємо дуже мало. Не всі вони своєчасно приступні

Комісії. Деякі доходять до неї з великим запізненням, особливо закордонні. Тому випадковість їх обговорень у „Працях“ неминуча, запізненість теж. Більшість обговорених дослідів — це статті в різних часописах. Книг виходить ще мало в галузі нашої науки.

Як додаток до третього випуску „Праць“, друкуються „Протоколи Комісії“. Визнано це за доцільне через те, що, підчас обговорення наукових питань у Комісії, іноді висловлюються думки і зауваження, які бажано, щоб не зникали без сліду. Це головний мотив. До того треба додати, що не все, що обговорюється в Комісії, потім друкується. Протоколи ж свідчать про фактичну наукову працю Комісії.

Самостійні досліді в цьому випуску „Праць“ належать членам Комісії: В. І. Новицькому, проф. М. О. Максимейкові, С. Іг. Борисенкові, М. Ф. Тищенко та проф. М. Є. Слабченкові.

В. І. Новицький у праці своїй „Снеми Руської Землі Х—ХІІ вв.“ дає зовсім нову постановку питанню про снеми. В науковій літературі панує думка, що снеми це — міжкнязівські з'їзди, що за мету свою мали міжкнязівські стосунки. В. І. Новицький бачить у них „зверхній орган загально-земської влади“. На його думку, снеми — „паросток передісторичної слов'янщини, що був закладений і виріс у Руській Землі“. В дальшому розвитку його можна підвести „під поняття соймів у початковій їх передфеодальній формі“.

Член-кореспондент Української Академії Наук М. О. Максимейко ставить за свою мету „поробити свої поправки й доповнення до пануючих думок“ „про смердів Руської Правди“. Маючи на увазі історію українського права, він торкається не всіх областей стародавньої Русі, а тільки тих, що входили до Київської Русі, і користується „Руською Правдою“, як її пам'яткою. Його праця має характер переважно критичний. Критику звернено не так на толкування інших письменників, як на самий текст Р. Правди, в її численних списках, що зберегли попсований текст. Постанови Руської Правди про смердів автор ілюструє даними західньо-руського та українського права пізнішої доби. Але це не тільки аналогія. М. О. Максимейко доводить, що „нитка наступного розвитку не урвалася, коли утворено Московське царство; вона тяглася й далі, але йшла іншою лінією й іншим напрямком. Коли в Московському царстві не збереглося й пам'яті про смердів Р. Правди, то в Західній Русі й на Україні вони мали своїх безпосередніх та законних спадкоємців в особі волосних чи тяглих людей, що правний побут їхній спирався на основу, закладену ще в Руській Правді“.

С. Іг. Борисенко працює над великим дослідом, який має з'ясувати походження і стан правний адвокатури в Литовсько-руській державі. Першу частину досліді надруковано в цьому випуску під заголовком „Утворення професійної адвокатури в Литовсько-руській державі“. Вона написана на підставі не тільки друківаних джерел, але й архівних матеріалів, головним чином, Литовської метрики, над якою, за дорученням Комісії, працював у Москві автор. До С. Іг. Бо-

рисенка питання про адвокатуру було мало не зовсім не досліджене. Початок судового представництва автор ставить у зв'язок з економічним та правовим становищем у Литовсько-руській державі в першій чверті XVI в. З представництва цього, на ґрунті Статуту 1529 р., що вніс ускладненість у правне життя, гадає автор, і зросла професійна адвокатура. Процес оформлювання інституту адвокатури йшов казуїстично, по дрібничках, у зв'язку з розвитком народнього господарства, що переходило од натурального до грошового. Утворюється професія адвокатів. Вона не була нормована в законі і розвивалася вільно, служила вона більш приватним інтересам, ніж громадським. Це призводило до шкідливих явищ. Шляхта намагалася заборонити адвокатам провадити приватні справи, пропонувала для цього припускати тільки приятелів. Але зупинити розвиток адвокатури шляхта не могла. Життя вимагало свого. Регламентация адвокатури настала досить швидко — в Литовському Статуті року 1566. До цього моменту й доведено надруковану частину праці С. Іг. Борисенка.

Розвідка М. Ф. Тищенко торкається „Гурального права та права шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в.“. Питання ці зовсім не досліджені в історичній та історично-правничій літературі. Автор розглядає їх разом, бо, як він доводить, тільки з кінця XVIII в. вони відокремились одно од одного: право викурювати горілку та шинкувати нею перейшло до власників земель — дворян, а, як окреме право, право шинкувати горілкою залишилося за козаками, а по великих містах за одкупниками. Стежучи за розвитком правових норм що-до гуральництва, автор не міг обмежитися дослідженням одних тільки суто-правничих явищ. Він мусів звернути увагу і на розвиток самого гуральницького промисла, бо таким шляхом він міг висвітлити окремі етапи в історії гурального права, що тісно були зв'язані з розвитком промислу. Тому розвідка М. Ф. Тищенко дає матеріал не тільки для історії українського фінансово-адміністративного права, але й для економіки України після 1654 року до кінця XVIII ст. Гуральне право повстало на Україні ще за польських часів. Автор ставить його в зв'язок з польським пропінативним правом. Гуральне право в Лівобережній Україні розвивалося під впливом нових соціально-економічних і політичних умов після року 1654. Революційні події середини XVII в. передали це право козакам, які дбали за те, щоб його не було обмежено. Виходячи з фінансового становища країни, гетьмани звертали увагу не на право гуральне, а більш на об'єкт його — вироблену горілку, заводили оренди, щоб мати більш прибутків для військового скарбу. У XVIII в. гуральне право фактично переходить до рук шляхти, яка й добивається передачі їй привилеєваного права на це. Правне становище шляхти що-до гуральництва оформив „Уставъ о винокурении“, коли його стали вживати на Україні.

Праця проф. М. Є. Слабченка „Соціально-правова організація Січи Запорозької“ — є тільки частина його великого до-

сліду про Січ. Автор вводить новий матеріал і критично переглядає попередні думки дослідників. На Січ він дивився як на окрему державу, що мала всі елементи її: окрему територію, особливу людність та свою зверхню владу. „Запорозжя, каже він, було військовою державою, що в своєму життю керувалася військовим правом, по-за межами здійснювала його так само, як і всяка инша держава“. Виходячи з цього основного твердження, проф. М. Є. Слабченко вважає курінь за основну одиницю Запорозжя; з промислової одиниці, „колива“, курінь поступінно перетворюється в військову озброєну силу. Своє значіння він не втрачає весь час, поки існує Запорозжя: Січ — тільки федерація куренів. В ній панує військове звичаєве право. Згодом, од звичаю Січ переходить до рецепції прав сусідніх держав, і навіть до власних писаних законів. Автор зазначає існування одночасно двох типів господарства — січового і Вольностей. Тимчасом як у Січі панувало військове право, яке вимагало переваги колективу, в Вольностях розвивалося право індивідуальне. Підкреслюючи цю рису, він малює і поступінний розклад січового товариства на економічному ґрунті та освітлює соціально-правний устрій Січи: походження й характер влади старшини, отаманії, ради. Вся робота ґрунтується на господарчій базі, і висновки її йдуть усупереч думкам більшості попередніх дослідників Запорозжя. Це, треба гадати, викличе заперечення, перевірки, що, звичайно, не може позбавити працю проф. М. Є. Слабченка її значіння.

Можна сподіватися, що й третій випуск „Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“, в якому зачеплено та освітлено питання, невіршені остаточно в науці, і використано свіжий матеріал, внесе чимало нового в небагату, за останні часи, наукову літературу історії права.

*Академик Николай Василенко.
Голова Комісії для виучування історії
західньо-руського та українського права.*

Боярка.
Вересень р. 1927.

Комісія для вивчення історії західньо-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук з 1 червня 1926 р. до 1 липня р. 1927 ¹⁾.

(Короткий огляд праці Комісії).

I. Особовий склад Комісії.

На 1 червня р. 1926 в складі Комісії, oprіч її голови — академіка Н. П. Василенка, що посідає в Академії штатну катедру історії західньо-руського та українського права, були: 2 штатних наукових співробітники — С. М. Іваницький та Л. О. Окиншевич та 11 нештатних (без платні) — проф. М. О. Максимейко (Харків), проф. М. Є. Слабченкo (Одеса), І. Ю. Черкаський, І. М. Балінський, С. Г. Борисенко, Г. Л. Попов (Шпола), Е. І. Шманкевич (Харків), О. С. Добров, В. І. Новицький, М. Ф. Тищенко та П. К. Сосенко (що працює на правах аспіранта, здобуваючи стипендію від Укрголовнауки).

Звідомного періоду сталися в цім складі такі зміни: 1) 3 травня помер І. М. Балінський, що був нештатним співробітником Комісії з 1921 р. В нім утратила Комісія свого діяльного й висококваліфікованого члена, 2) вибув з складу Комісії, втративши свій звязок із нею, Е. І. Шманкевич. 3) Натомість вступили в звідомнім періоді до Комісії проф. В. О. Барвінський (Харків), О. В. Юрченко, В. О. Романовський та В. Д. Отамановський (Вінниця).

Отож, на 1 липня р. 1927 було в Комісії 2 штатних наукових співробітники та 13 нештатних. Постійну й діяльну участь у Комісії брав також академік О. О. Малиновський.

Головою Комісії був, як і попередніми роками, академік Н. П. Василенко, секретарем Л. О. Окиншевич.

II. Засідання Комісії.

У звідомнім періоді (1/VI 1926 — 1/VII 1927 р.) відбулося 34 засідання Комісії. На них читано й обговорювано доповіді-монографії,

¹⁾ Звідомлення у II випуску „Праць“ Комісії закінчувалося 1 червня р. 1926. 1-го-ж липня 1927 р. закінчено редагуванням цей випуск „Праць“ і припинилися на час літньої перерви засідання Комісії; тому й звідомлення доведено до цього терміну.

звідомлення про наукові доручення, рецензії на нову літературу. Найголовніші доповіді, що їх читалося за цей час:

1. І. Ю. Черкаський. Громадські (копні) суди на Україні й Білій Русі — читалося на 4 засіданнях (5. VI, 11. VI, 23. X та 18. XII 1926 р.).

2. Проф. М. Є. Слабченко. Запорозький зимовник (16. VI. 1926 р.).

3. Акад. О. О. Малиновський. Курс історії права українського народу — 3 засідання (2. X, 9. X — 1926 р. та 18. VI. 1927 р.).

4. І. Ю. Черкаський. Звідомлення про командировання до Чернігова (16. X. 1926 р.).

5. Л. О. Окиншевич. Звідомлення про командировання до Москви. (30. X 1926 р.).

6. М. Ф. Тищенко. Гуральне право на Гетьманщині. 3 засідання. (27. XI; 4. XII, 11. XII 1926 р.).

7. В. І. Новицький. Снеми Руської Землі. 3 засідання. (31. XII. 1926 р., 21. I та 26. I. 1927 р.).

8. Акад. О. О. Малиновський. Кари майнові й кари особисті. (5. I. 1927 р.).

9. С. Г. Борисенок. Утворення класи професійних повірених у вел. кн. Литовському. 4 засідання. (29. I; 5. II, 12. II, 26. II. 1927 р.).

10. Проф. М. Є. Слабченко. Соціально-правний устрій Січи Запорозької. 6 засідань (5. III, 19. III, 26. III, 2. IV, 9. IV та 16. IV. 1927 р.).

11. П. К. Сосенко. Етнологічна метода для історії українського права. 2 засідання. (10. V та 21. V. 1927 р.)

12. Акад. О. О. Малиновський. Злочин і кара у первісному суспільстві (28. V. 1927 р.).

13. Проф. М. О. Максимейко. Смерди Руської Правди. 2 засідання (4. VI та 11. VI. 1927 р.).

Зміст цих засідань фіксовано в протоколах Комісії, що друкуються у цій випускові „Праць“ Комісії.

III. Наукові командировання членів Комісії.

Улітку 1926 р. Комісія вперше спромоглася командировати декого з своїх членів для праці в архівах по-за межами м. Києва. Ці командировання мали велике значіння для наукової роботи тих співробітників, що їх було командировано. Відбулося всього 5 командировань: 1) І. Ю. Черкаського до Чернігова на 1½ місяця, 2) Г. Л. Попова до окружних міст кол. Київщини, 3) М. Ф. Тищенка до Харкова на 1 місяць та 4—5) С. Г. Борисенка та Л. О. Окиншевича до Москви, першого — на 1, другого — на 2 місяці. В наслідок цих командировань Комісія має докладні звідомлення про них І. Ю. Черкаського та Л. О. Окиншевича. М. Ф. Тищенко та С. Г. Борисенок написали досліди значною мірою збудовані на архівнім матеріалі, здобутім підчас командировань. Ці звідомлення й ці досліди друкуються у цій книзі Праць Комісії.

Улітку-ж 1927 р. Комісія дає командировання — 1) І. Ю. Черкаському до Харкова та 2—3) С. Г. Борисенку та Л. О. Окиншевичу до Москви.

IV. Праця над підготовою до складання словника української юридичної старовини.

Звідомної доби продовжувалося виписування карток для нього із джерел та літератури. На 1 липня р. 1927 Комісія має коло 10000 карток для словника. Для впорядкування та систематизації карткового матеріалу було обрано спеціальну підкомісію в складі тих членів Комісії, що виписували картки для цього словника — І. Ю. Черкаського (голова підкомісії), С. Г. Борисенка, М. Ф. Тищенко, В. І. Новицького та Л. О. Окиншевича. Картки було складено за алфаветним порядком, підраховано кількість термінів і пересічне число карток на 1 термін. Комісія, ухваливши працю підкомісії, визнала за потрібне продовжити виписування термінологічних карток — збільшення матеріалу для словника.

V. Видання Комісії.

В-осени р. 1926 вийшов з друку в. II Праць Комісії. У ній надруковано такі статті:

Акад. Н. П. Василенко — передмова.

Лев Окиншевич. Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права при Соціально-Економічн. Відділі У. А. Н. в рр. 1925 — 1926.

Акад. Онікій Малиновський. Огляд архівних матеріалів з історії західньо-руського та українського права, що переховуються у Дрєвлехранилищі Московського Центрального Архіву.

Проф. М. Максимейко. Система Руської Правди в її поширеній редакції.

Проф. М. Товстоліс. Про знахідку по Литовському праву.

Л. Окиншевич. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII — XVIII ст. ст.

Ір. Черкаський. Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобер. Україні кінця XVII — початку XVIII ст.

М. Тищенко. Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою.

Гр. Попов. До історії сусідства на Правобережжі.

С. П'ятницька. Приказ „Великія Росіи“.

І. Балінський. Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні. 1. Феодалізм у Польщі. Нарис 1. Вступ. Огляд літератури.

Крім того у книзі є розділ присвячений критиці та бібліографії.

Узимку р.р. 1926 — 27 складено й на-весні розпочато друком цю книгу „Праць Комісії“ — її III випуск.

На черзі дня такі видання Комісії — вже до друку готові, або ті, що до друку готуються:

1. Монографія І. Ю. Черкаського. Громадські (копні) суди на Україні та Білій Русі. Має друкуватися як черговий випуск Праць Комісії.

2. Збірник матеріалів з історії українського права академіка Н. П. Василенка. До друку готовий і незабаром почнеться друкуванням.

3. Збірник матеріалів з історії українського права Л. О. Окнишевича. Готується до друку.

4. Черговий випуск Праць Комісії.

Видання Комісії надсилається до багатьох наукових установ і бібліотек України, Росії й Білоруси та до найголовніших наукових установ—Академії Наук, університетів, бібліотек—закордонних. Надсилається їх також і персонально до осіб, що відомі своєю діяльністю або в галузі нашої науки, або в галузі наук сумежних — як у межах Радянського Союзу так і за кордон.

VI. Персональна наукова праця членів Комісії.

І. Академік Н. П. Василенко — підготував протягом цього часу такі праці до друку:

1) І-й розділ „Нарисів до історії розроблення західньо-руського та українського права“, що друкуватимуться в Записках Соціально-Економічного Відділу Укр. Академії Наук.

2) Збірник пам'яток українського права XVIII ст., що його Відділ ухвалив до друку.

3) Дослід „Конституція Пилипа Орлика“ — друкується російською мовою в Москві в збірнику присвяченому проф. Д. М. Петрушевському.

4) Територія України XVII в. в збірнику У. А. Н., присвяченому акад. Д. І. Багалієві.

5) О. М. Лазаревський (Матеріали до його біографії) друкуються в „Україні“.

6) Правне становище Чернігівщини за польської доби (1618 — 1654) в збірнику „Чернігівщина“.

Протягом цього часу акад. Н. П. Василенко надрукував:

7) Збірку матеріалів для історії України та українського права, з передмовою, у I томі Українського Археографічного Збірника, що його видає Археографічна Комісія Української Академії Наук.

8) Передмову до II випуску „Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“.

9) „Непорозуміння із-за етнографії“ у II томі Етнографічного Збірника, що його видає Етнографічна Комісія Академії.

10) Рецензію на працю Оскара Галецького про Литву, Русь та Жмудь. У II в. „Праць Комісії“.

11) Рецензію на працю В. Дружчиця про Литовсько-Білоруську державу. Там-же.

Під редакцією акад. Н. П. Василенка цього часу вийшли в світ:

1) Записки Соціально-Економічного Відділу Української Академії Наук, т. IV.

2) Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права, в. II.

Цього-ж часу академик Н. П. Василенко виконував такі доручення Академії:

1. З доручення Спільного Зібрання Академії з'ясовував справу про утворення наукового заповідника в Києво-Печерській Лаврі.

2. За проханням Народнього Комісаріату Закордонних Справ був у Москві й брав участь, як науковий експерт, у нарадах у справі вимоги Литви передати їй Литовську Метрику, що переходується в Московському „Древлехранилищі“.

Протягом звідомного періоду академик Н. П. Василенко був:

1. Головою Соціально-Економічного Відділу Академії.

2. Редактором його видань.

3. Головою Історичного Товариства Нестора Літописця при Академії Наук.

II. Штатний вчений співробітник С. М. Іваницький у звідомнім часі студював питання про форми землеводіння на Гетьманщині XVII—XVIII в.в. Він переглянув і опрацював численну літературу з цього питання та всі його друковані джерела. Найбільше матеріялу зібрав С. М. Іваницький для проблеми про колективні форми землеводіння на Гетьманщині й готує про нього спеціальну розвідку.

С. М. Іваницький написав рецензію на статтю В. Дружчиця „Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст.“, що друкується в цій випусковій Праці Комісії.

III. Штатний вчений співробітник і вчений секретар Комісії Л. О. Окиншевич у звідомнім періоді:

1. Далі збирав матеріяли з рукописних джерел (збірка рукописів О. М. Лазаревського) для теми про центральні установи Гетьманської України XVII—XVIII ст.

2. Відбув двохмісячне командировання до Москви, де в „Древлехранилищі“ збирав матеріял для цієї-ж теми з фондів Малоросійського Приказу та Малоросійської Експедиції Сенату. Подав Комісії звідомлення про наслідки командировання, яке друкується в цій збірнику.

3. Надрукував протягом цього часу такі роботи:

а) „Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII в.в. У II вип. Праці Комісії.

б) „Козацтво на Білорусі“ — білоруською мовою в журналі „Польмя“ 1927 р. № 1.

в) „Наука історії українського права. Право державне“. „Україна“. 1927 р., кн. I—II.

d) Низку рецензій на нову літературу з історії українського права.

4. Систематичне виучування історії українського права, розпочате з початком роботи в Комісії — р. 1921 — цього року Л. О. Окиншевич закінчив. Всього він простудіював та проконспектував коло 400 назв робіт, що стосуються до нашої науки та, звязаної з нею в минулій розробці, історії права російського. Роботу цю провадилося за керівництвом академіка Н. П. Василенка.

5. Підготував до друку протоколи засідань Комісії за звідомний час, що друкуються в цій книзі.

6. Підготував до друку збірку пам'яток українського права XVII — XVIII в. в.

Праця нештатних наукових співробітників.

IV. Смерть застала небіжчика І. М. Бálінського за писанням „Нарисів з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та Україні“. Небіжчик встиг надрукувати лиш початок цієї роботи, що містить у собі вступ та огляд літератури про феодалізм у Польщі в II вип. Праць Комісії.

V. С. Г. Борисенко — 1) працював над збиранням актового матеріалу для теми про адвокатуру в Великому Кн. Литовському.

2) Відбув командировання до Москви на 1 місяць де в „Древле-хранилищі“ розшукував матеріали для цієї теми, працюючи над рукописними книгами Литовської Метрики.

3) На підставі архівних матеріалів (київських і московських) написав розвідку про „Утворення класи професійних повірених у Литовсько-Руській державі XVI ст.“. Її друкуються в цій книзі.

4) Відповізь його проф. Р. Лашенкові на його зауваження набула характеру окремої праці про „Національний характер Литовського Статуту“. Розвідка ця вже готова до друку.

5) Написав кілька рецензій на нову літературу з історії права, що їх друкувалося в II в. Праць Комісії та друкуються в цій.

6) Окрім комісії працював ще в публічній секції Комісії Народного Права У. А. Н., як її вчений секретар, та був за нештатного викладача карного процесу на юридичному факультеті Київського Інституту Народного Господарства.

VI. О. С. Добров досліджував історію землеволодіння на Україні та інститут купівлі-продажу в праві в кн. Литовського. Надрукував докладну рецензію в II вип. Праць Комісії на розвідку проф. Р. Лашенка „Ідея права власности на землю на Україні“.

VII. Проф. М. О. Максимейко — член-кореспондент Академії — продовжував свої студії над Руською Правдою. В наслідок їх написав кілька дослідів.

1. Система поширеної редакції Р. Правди. Надруковано в II вип. Праць Комісії.

2. Смерди Руської Правди. Друкуються в цій книзі.

3. Закупи Руської Празди.

З 1 жовтня р. 1926 проф. М. О. Максимейко є керівник секції історії українського права при Харківській науково-дослідчій Катедрі історії української культури.

VIII. В. І. Новицький збирав матеріяли для роботи про соймаки в українських і білоруських землях XVI—XVII в.в. Крім того виучував сними стародавньої Руси. Останньому питанню присвятив свій дослід, що друкується в цім збірнику Праць Комісії.

IX. В. Д. Отамановський працює над темою про „Вінницьку міщанську громаду в XVI—XVIII ст.“. Він опрацював друковані джерела та багато архівних джерел, зокрема Вінницьких гродських книг (140 книг). Для вивчення актів Вінницької міщанської громади, що є в Литовській Метриці, Укрнаука дала йому наукове відрядження до Москви, де він працював у „Древлехранилищі“ більше як місяць. За допомогою Львівського Наук. Т-ва ім. Шевченка В. Д. Отамановському пощастило здобути низку потрібних актів з „Archiwum Główny Aktów Dawnych“ у Варшаві. Здобуті до цього часу архівальні матеріяли дають змогу скласти, так-би мовити, дипломатарій м. Вінниці XVI—XVIII ст. ст., що містить у собі низку дуже цінних документів.

X. Г. Л. Попов протягом цієї доби працював над питанням про українську кормчу XIII ст. та коневий звод у праві в кн. Литовського. Мав від Комісії командування до окружних архівів кол. Київщини. Надрукував у II вип. Праць Комісії свою статтю „До історії сусідства на Правобережжі“.

XI. Проф. М. Є. Слабченко, продовжуючи свої студії над історією українського права, цього часу надрукував:

1. „До методології історії робітничого класа“. Червоний Шлях. 1927 р., кн. V.

2. Матеріяли до економічно-соціальної історії України, т. II.

3. Бджільництво на Україні та прикре непорозуміння проф. С. Шелухина. Пасічник. 1926 р. № 7.

4. Конспект лекцій з новішої історії України (1906—1920 р.р. — видання Одеського І. Н. О.).

5. Рецензії на такі книги: а) О. Оглоблін. Предкапиталистическая фабрика („Записки I Відділу У. А. Н., кн. VII—VIII). б) Словник правничої мови У. А. Н. с) Чернышев, „Аграрный вопрос в России“, d) Юрченко. Короткий нарис історії українського пасічництва. Три останні в журн. „Черв. Шлях“. 1926 р., кн. I, IV й VI.

Друкуються такі його роботи:

6. Соціяльне й правне становище Запорозжя. У цій книзі.

7. Ескізи до історії „Правъ, по которымъ судится малор. народъ“. Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія.

8. Доброчинці й вихованці. Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського.

За редакцією проф. М. Є. Слабченка вийшла I кн. „Записок Одеського Наукового при У. А. Н. Товариства“, в соціально-історичній секції.

ХІІ. П. К. Сосенко працював на правах аспіранта, маючи від Укрголовнауки спеціальну стипендію. Він: 1) Виучував систематично історію українського права (опрацювавши вже доісторичні часи та до-Литовську добу, працює над джерелами права). 2) Досліджував такі питання: а) „Органічні союзи староукраїнців (сім'я, рід, плім'я)“, в) „Територіально-громадські одиниці староукраїнців в етнологічному освітленні (дім, весь, село, вервь)“. Досліджуючи ці питання, П. К. Сосенко використовує фольклорний матеріал. 3) Зачитав на Комісії доповідь про етнологічну методу в історії права.

ХІІІ. М. Ф. Тищенко досліджував питання про фінансове право на Гетьманщині. Мав від Комісії в зв'язку з цією темою командировання до Харкова на 1 місяць. Надрукував:

1. Суперечки київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою. У ІІ вип. Праць Комісії.

2. Суконна фабрика Київського „Приказа Обществ. Призрѣнія“. Історично-Геогр. збірник У. А. Н., т. І.

3. Клишівські старовірські друкарні ХVІІІ в. Бібліологічні Вісті. 1927 р., кн. І.

У цій випусковій Праць Комісії друкується його дослід про гуральне право на Гетьманщині.

ХІV. І. Ю. Черкаський за цей час: 1) закінчив монографію: „Громадський (копний) суд на Україні та Білій Русі ХVІ—ХVІІІ ст.“.

2) Доповнив новими матеріалами свою статтю про домінуючий (панський) суд на Лівобережній Україні. Її надруковано в ІІ в. Праць Комісії.

3) Написав статтю про „Судові реформи гетьмана гр. К. Розумовського“. Друкується в збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія.

4) Надрукував статтю „Більше уваги до перекладу на українську мову законів“, у журн. „Червоне Право“.

5) Надрукував рецензію на кн. Р. Лашенка про копний суд. Надруковано в ІІ в. Праць Комісії.

6) Його відповідь проф. Р. Лашенкові та науковій рецензії друкуються в цій книзі.

7) Далі збирав матеріал для праці про судовий устрій та судочинство козацьких судів на Гетьманщині з рукописних джерел у рукописному відділі Всенародньої бібліотеки України.

8) Був улітку р. 1926 протягом 1½ місяця в командированні до Чернігова, де працював в історичному архіві. Докладне звітлення про це командировання друкується в цій книзі.

ХV. О. В. Юрченко почав р. 1926 досліджувати проблему про адміністрацію на Правобережжі ХVІ—ХVІІІ в., переважно на Волині.

Секретар Комісії Л. Окиншевич.

J. H. ...

(1879 — 1927).

Пам'яті Івана Мартиновича Балінського.

(Народ. 29 (17) січня року 1879, помер 3 травня року 1927).

НЕКРОЛОГ.

Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права в біжучому 1927 році зазнала тяжкої втрати. 3-го травня несподівано помер Іван Мартинович Балінський у розквіті своїх творчих наукових сил. Таємницю своєї недуги він заніс до могили. Лікарі гадали, що це був менінгіт.

За члена Комісії І. М. Балінський був з року 1921, але засідання Комісії одвідував не часто, бо був переобтяжений працею по вищих школах та технікумах, де йому доводилося викладати. Науково працював він, головним чином, удома, по ночах. Іншого часу не було.

Згідно з моєю порадою, свою наукову працю, за останні часи І. М. Балінський зосередив на темі „феодалізм у Польщі, Литві та на Україні“. Він не зразу взявся за цю тему. Для неї він тоді був не підготований. Тема була для нього цілком нова і перебудовувала його наукові інтереси, що доти були скеровані на історію Західньої Європи, найбільше Англії. І. М. довго вагався, і тільки перспективи наукових досягнень, які обіцяла робота, переконали Ів. Март., і він узявся за тему і став працювати над нею з усією серйозністю наукового діяча, яка взагалі характеризувала його, зівсіди скромного та сумлінного.

Чотири роки праці над темою, за найнеможливіших умов, коли важко було зібрати джерела та літературу, коли їх доводилося виписувати, за допомогою Української Академії Наук, із лєнінградських бібліотек та Ніженя, коли нова закордонна література була зовсім невідома й недосяжна, все-ж-таки зробили своє діло: І. М. зацікавився темою, ввійшов у її глибину і зробився добрим-таки спеціалістом та знавцем феодальних відносин у Польщі. Що-до цього він почував себе остільки науково сильним, що, після підготовки, перейшов до самостійної праці. Перший його начерк надруковано в „Працях Комісії для виучування західньо-руського права“ вип. 2-й, і мав своїм змістом огляд наукової літератури що-до польського феодалізму. Це дало йому підставу вступити, на науковому ґрунті, в звязок з деякими польськими вченими, що теж працюють у галузі феодалізму в Польщі.

Другим нарисом І. М. Балінського, який він обіцяв мені скінчити, прочитати в Комісії й передати до друку в цьому 3-му випуску „Праць“

не пізніш од травня, мав бути перегляд матеріалів та питання про бенефіціяльне землеволодіння в середньовічній Польщі. У І. М. вже складалася певна схема всієї праці і він мріяв перейти до дослідів над феодалними відносинами в Галицькій Русі, яка й мала зробитися за центр усієї його роботи. Про це ми говорили з ним, коли він останнього разу зайшов до Академії порадитися зо мною в деяких наукових питаннях тижнів за 3—4 перед своєю смертю.

У початку травня, коли він обіцяв мені дати продовження своєї наукової праці, ми його поховали.

Іван Мартинович Балінський народився 29 (за старим стилем 17) січня року 1879 в м. Немирові кол. Подільської губернії. Рід його, польський походженням, належав до дрібної шляхти і здавна був зв'язаний з магнатським двором немирівських Потоцьких. Прадіда І. М. вивіз гр. Потоцький із Варшави і наділив йому землю в селі Рачках Рубанської волости. Шляхетське походження було втрачено, і Балінських записано в селяни тієї-ж-таки волости й села. Тому, коли Іванові Мартиновичеві треба було вступити до університету, він мусів звільнитися з селянської громади. Існує цікавий документ, що видала Рубанська волость „крестьянину, причисленному къ Рубанской волости И. М. Балинскому въ томъ, что на увольнение его изъ крестьянъ, причисленныхъ къ Рубанской волости, для поступления въ университетъ, препятствій со стороны Волостного общества не встрѣчается“.

Мати І. М. Балінського була українка походженням. Як свідчить А. І. Ярошевич, товариш його дитячих років, хоч і старший од нього класами, Ів. Март. не раз казав, що в жилах його тече й татарська кров, бо бабка його, з батьківського боку, була походженням з татар села Ковалівки. Татари ці, на думку А. І. Ярошевича, залишилися, як нащадки надвірних команд графів Потоцьких.

Землю, що дав Балінським гр. Потоцький, було розділено поміж спадкоємцями. Батько І. М. передав свою частину братові, а сам пішов з с. Рачок і став жити, заробляючи найманою працею. Раннє дитинство Івана Мартиновича зминуло в важких матеріальних умовах мандрівного життя й періодичного безробіття, поки батькові його пощастило дістати місце буфетника при немирівськiм „Общественномъ Собраніи“ за 15 карбованців у місяць. Отже, сім'я Балінських осіла в Немирові.

Іванові Мартиновичеві йшов восьмий рік. Треба було вчитись. Батько віддав його до початкової народньої школи, що містилася в будинку гімназії й була знана під назвою „проформи“. За вчителя там був Корацинський, педагог старої вдачі. Гімназістам він здавався, каже А. І. Ярошевич, дуже суворим. Він бив учнів по руках лінійкою, і Ів. М. згодом згадував, яких способів уживали учні, щоб зменшити силу вдара і зробити його м'якшим. Взагалі спомини про цю школу у Ів. М. були більш трагікомічного змісту.

Коло часу скінчення її в долі Ів. Март. став брати близьку участь вчитель немирівської гімназії Олексій Вас. Роменський, який, по-своєму,

полюбив Ів. Март. і якому Ів. Март. завжди був вдячний і згадував його з великою прихильністю. Цього Ол. Вас. Роменського знав і я, коли він був вчителем наприкінці 1870-х років у Глухові і нас, маленьких гімназистів, вчив російської мови та латини. Він не був талановитим вчителем і „в'їдавсь“ до учнів, але, як людина добра, він завжди допомагав учням, що користувались його прихильністю. Коли його переведено було до Немирова, залишилося у Глухові чимало учнів, що могли згадати його добрим словом.

Після початкової школи батько хотів віддати Ів. Март. до немирівської гімназії, але О. В. Роменський не порадив цього. Можливо, що він не знав Ів. Март. ближче і не знав його здібностей, можливо, що довгий шлях вчення через гімназію, вимагаючи багато коштів, призводив О. В. Роменського до переконання, що таке навчання Балінським не під силу. Він порадив батькові оддати Ів. Март. до двохкласової школи. В Немирові такої, однак, не було, і Ів. Март. віддали в село Рачки, звідки, ми знаємо, походили Балінські. Можливо, що й жив він тут у родичів.

Скінчивши двохкласову школу, зміг Ів. Март. вступити і до гімназії, знов-таки за допомогою О. В. Роменського. На 11—12 році життя його прийнято до першої класи немирівської гімназії. Перерослість не пошкодила цьому, бо в немирівській гімназії на це якось мало вважали, і в четвертій, напр., класі вчилися учні, що їм було по двацять років.

У гімназії весь час Ів. Март. допомагав О. В. Роменський — і піклувався за нього. Він добував йому приватні лекції — протягом навчального року й улітку, і це дало Ів. Март. можливість рано, з 13 літ, вже допомагати батькові, а після його смерті матері і сім'ї братовій. Допомога ця продовжувалася до року 1918. Першу лекцію Ів. Март. давав синові крамаря, що платив йому за це тютюном. Коли треба було їхати в Київ складати іспити для вступу до Колегії Павла Галагана, О. В. Роменський виклопотав Ів. Март. на це казенні гроші.

Про гімназіальні роки Ів. Март. ми маємо спогади А. І. Ярошевича. „Мені частенько доводилося, пише він, одвідувати старшого брата І. М., мого товариша, в його скромній хатній обстанові. Я мешкав поруч його квартири, і нас розділяв тільки високий кам'яний баркан, який, однак, не був перепорою до наших товариських зносин. Ів. Март., як молодший товариш, був постійно співучасником наших забавок та частих прогулянок по мальовничих околицях Немирова. Оскільки я пригадую, Ів. Март. був недолужний хлопчик, який різко виділявся серед своїх здорових та міцних товаришів. Але він не відставав од старших і був спритний в наших улюблених грах у м'яч, які взагалі відзначалися були досить жорстокими способами. Він був так само невтомний у наших екскурсіях на стави, навколо Немирова, та на „вали“ — доісторичне городище за 5 верстов од нього, або в сусідні ліси“. „Я добре пригадую, каже далі А. І. Ярошевич, Ів. Март. в 1892—1893 роках, коли він був учнем III класи гімназії, а я саме тоді кінчав гімназію. Він добре вчився в гімназії, багато читав

і живо цікавився тим, щоб придбати як-найбільше наукового знання. Мені, його старшому товаришеві, доводилося завдовольняти його вимоги, постачати йому книжки та керувати його читанням. За цей рік і склалися наші близькі відносини з ним, що не переривалися до самого кінця його життя“.

По скінченню IV класи немирівської гімназії, Ів. Март. вступив за конкурсом до Колегії Павла Галагана у Києві. На цей шлях його скерував теж О. В. Роменський. Колегія забезпечувала можливість скінчити чотири вищі класи гімназії, бо стипендіяти, що до них був прийнятий і І. М. Балінський, утримувались на кошти Галагана; крім того, як казав О. В. Роменський, даючи Ів. Март. пораду перейти до Колегії— „там вчили краще“. Колегію Павла Галагана заснував відомий громадський діяч Г. П. Галаган у пам'ять свого єдиного померлого сина, за зміненним типом англійських коледжів, і вона утримувалась на кошти Галагана. Поки жива була родина Галаганів, всі вони піклувались про те, щоб обставити Колегію можливо краще, як з боку матеріального, так і педагогічного. Колегія довгий час дійсно відзначалася гарним добором своїх вчителів.

Ів. Март. потрапив у Колегію не в кращий період її існування. Але Колегія дала йому багато. Вона дала добру школу й товариський зв'язок з її вихованцями як тих часів, коли перебував там Ів. Март., так і часів пізніших та раніших. Цей товариський зв'язок відрізняв завжди вихованців Колегії, і Ів. Март. не втрачав його до самої смерті.

Колегію Павла Галагана І. М. Балінський скінчив з золотим медалем у році 1899 і вирішив вступити до історично-філологічного факультету університету св. Володимира. Проти цього повстав його протектор О. В. Роменський. Коли він дізнався про рішення Ів. Март., то розгнівався, уживав усіх заходів, щоб одмовити Ів. Март. од цього факультету, радив вибрати для себе іншу вищу школу, яка-б дала йому можливість ширше розгорнути свої здібності й зробити кращу кар'єру, бо, казав О. В. Роменський, „істориками можно огородъ городить“. За наших часів Ів. Март. не раз згадував слова свого протектора й іноді жалкував, що не послухав його. Але в момент скінчення Колегії у нього не було в цьому ніякого вагання.

Ще перебуваючи в IV класі Колегії, Ів. Март. почав одвідувати нелегальний гурток під керівництвом В. В. Водозова, Кост. Прок. Василенка та П. І. Білоусова. Гурток цей відіграв значну роль в пробудженні у Ів. Март. зацікавлення громадськими питаннями, особливо питаннями економічними та марксизмом.

В такому-ж напрямку працював Ів. Март. і в університеті. Але, захоплюючись науковими питаннями економіки, що тоді було звичайним серед студентства, Ів. Март. цікавився і філософією і одвідував філософський семінар проф. Г. І. Челпанова, де до матеріалістичного напрямку часто бувало критичне відношення. Одвідував також І. М. і лекції найвидатніших та найталановитіших професорів тодішнього правничого факуль-

тету — В. Я. Железнова, І. А. Покровського, Е. Н. Трубецького, то-що. Але головні свої студії Ів. Март. зосередив в історичному семінарі з нової історії у відомого проф. І. В. Лучицького. З цього часу Ів. Март. захоплює інтерес до наукової праці. Спочатку він працює над „Селянськими рухами у Франції напередодні революції“, а далі все більш і більш зацікавлюється часами, ближчими до середніх віків, і на 3-му курсі університету бере тему на медаль „Аграрне законодавство Англії в XVI віці“, що її поставив проф. І. В. Лучицький. Ів. Март. хоче залишитися при університеті для підготовки до професури з нової історії. Він багато читає, виучує нові мови, то-що.

Залишення при університеті, однак, не здійснилось. Як-раз у цей саме час І. В. Лучицький покинув катедру в університеті. На своє місце він хотів провести свого учня, тоді ніженського професора, В. К. Пискорського. Однак це не пощастило. Протилежна І. В. Лучицькому партія професорів провела юр'ївського (дорпатського) професора П. Н. Ардашева. Боротьба І. В. Лучицького проти кандидатури П. Н. Ардашева відбилася шкідливо на долі учнів І. В. Лучицького, в тому числі й на долі Ів. Март. За свою працю він, за рецензією нового професора, одержав тільки срібний медаль. Про залишення при університеті не можна було й думати.

Всі ці студії одбувалися за важких матеріальних умов, що в них мусів жити Ів. Март. Після скінчення Колегії, Ів. Март. дав можливість своєму батькові зовсім залишити свою службу буфетника. Утримання батька, отже, цілком лягло на плечі Ів. Март. Він жив приватними лекціями, мусів набирати їх багато і зовсім був їми переобтяжений. Працювати науково доводилось йому тільки по ночах. Це зробилося його звичкою, якої він не зміняв до смерті і яка, треба думати, чимало шкодила його здоров'ю, і так не дуже міцному.

Року 1904 Ів. Март. скінчив університет з дипломом 1-го ступеня і зараз-же зробився вчителем приватної жіночої гімназії О. Ф. Плетнєвої, де за голову педагогічної ради був З. А. Архимович, його колишній навчитель у Колегії Павла Галагана. Він саме й допоміг Ів. Март. одержати посаду. В тому-ж році І. М. Балінський дістав лекції в Фундукліївській жіночій гімназії й 2-ій Комерційній школі, що містилася на розі Пушкінської вул. та Бібіковського (тепер Шевченківського) бульвару Родинне життя (Ів. Март. оженився рано) та допомога батькам вимагали багато коштів і праці, і Ів. Март. з самого початку своєї роботи в середній школі, мусів переобтяжати себе лекціями й набирати їх стільки, скільки дозволяв йому час. Він викладав, за своєї педагогічної діяльності, і в 6-й та 7-й хлоп'ячих гімназіях, і в приватній гімназії М. І. Левандовської, і в Колегії Павла Галагана. Колегії він присвятив увесь період свого життя з 1910 по 1920, виключаючи тільки 1918/1919 навч. рік. Він був, отже, в числі тих навчителів, що продовжували працю в школі, де вони вчилися, аж поки її остаточно було закрито, і поклали багато сил на те, щоб держати її ввесь час на належній височині.

Щоб зрозуміти це, треба було бути самому колегіятом й увібрати в себе ті традиції, що виробилися в школі, протягом її півстолітнього існування. Традиції ці робилися дорогими для вихованців Колегії, і вчителі, що виходили з цих вихованців, натурально, намагалися зберегти їх і передати далі, молодшим поколінням. Колегія вимагала у Ів. Март. багато часу й багато напруженої роботи. „Оглядаючись назад, пише близька до Ів. Март. людина, я мушу зазначити, що Колегія не дала йому умов для досягнення поставленої мети, себ-то умов, за яких можлива була наукова праця. В цьому, треба сказати, Колегія більш пошкодила, ніж допомогла. Правда, вона більш забезпечила його матеріально, дала більшу незалежність від самодурів попечителів, дала добрі умови для педагогічної роботи. Але зате заповнила й усе життя, примусила ввійти в такі дрібниці навчально-виховної справи, що не давали можливості зосередити думку на науковій роботі. До того треба додати, що в Колегії часто йшла боротьба між виховним персоналом, серед якого не всі стояли зовсім на належній височині. У всякому разі, треба прямо сказати, що за своє навчання та виховання в Колегії Ів. Март. розплатився досить щедро.

Починаючи свою педагогічну діяльність, Ів. Март. поставився до справи дуже серйозно. Він шукав поради у відомих і досвідчених педагогів, як колишній теж колегіят Петро Єременко, що був довгий час учителем у Новозибкові і, звільнений з посади за участь у селянському союзі, перебував у Києві, або В. І. Щербина. Ів. Март. читав методики, багато й ретельно готувався до кожної лекції. Пізніш він сам висміював свої „університетські лекції“, що він викладав своїм ученицям у старших класах жіночої гімназії. Талан популярного та логічного викладу, що був властивий Ів. Март. багато допомагав йому не тільки в його початковій, але взагалі в його педагогічній діяльності. Його лекції цікавили учнів; вони добре їх засвоювали, і він користувався серед них величезною популярністю. Одна з його учениць наївно говорила: „у нього наче все розкладено по коробочках: ніякої плутанини“. Однак навчати малих дітей Ів. Март. не любив, поки не підросли його власні діти, і він не почав навчати їх і їх товаришів.

Один із пізніших учнів І. М. Балінського по Колегії (1912—1916) Л. О. Окиншевич так згадує про нього, як педагога: „І. М. Балінський, тоді ще зовсім молода людина, як викладач історії, мав деякі свої одмінні риси. І. М., як педагога, характеризував його спосіб викладу. Добре пригадую його лекції. І. М. зовсім не за казенною програмою навчав нас історії. Власне кажучи, він вичерпував і її. Але давав більше. І давав він зовсім ту економічну суспільну характеристику певної доби, що її в наших підручниках бракувало. Виклад у нього був стислий, діловий. І. М., як ніхто, вмів економити слово (це так рідко у нас вміють). Він не знав зайвої багатомовності. У небіжчика був ясний розум; вмів він поставити всяке питання конкретно так, щоб виступало воно найясніше. Вимагав він од нас багато і вимагав не казенного відношення до

справи. Вчитися в нього було нелегко. У І. М. мусіли ми чимало працювати й самостійно. Це було на практичних роботах з історії, що входили до програми Колегії“. Ів. Март. завідував у Колегії так зв. „Бібліотекою вихованців“, з якої переважно учні Колегії брали книги. „Від нього кожний з нас, згадує Л. О. Окиншевич, здобував багато цінних вказівок що-до вибору літератури“. Серед учнів Колегії заклався гурток опозиційно-радикального настрою. Він оформився підчас воєнних подій, коли Колегію було евакуйовано до Кисловодського. Гурток збирався там на Хрестовій горі, недалеко від дачі „Мавританія“, де містилася Колегія. Читали доповіді, обговорювали їх. Гурткові цьому, каже Л. О. Окиншевич, одного разу довелося мати діло не зовсім звичайним для давніх часів способом з Ів. Март. Один з членів гуртка, „О. Яремченко був у нас вже тоді свідомий українець і через своїх старших братів звязаний з українськими соціалістичними організаціями. Одного разу від когось із братів він здобув доручення зорганізувати збір грошей на утворення, якщо не помиляюсь, у Львові нелегального українського університету. Яремченко заходився збирати гроші поміж учнів. В цьому допомагав йому трохи я й наш товариш Назаренко. Зібрав він чималеньку суму й тоді, знаючи опозиційний настрій Ів. Март., вирішив звернутись ще й до нього. Іншим, у тому числі й мені, здавалося незручним звертатися в цій справі до вчителя, але Яремченко все-таки пішов до Ів. Март. Побоювання наші були цілком безпідставні. Ів. Март. дуже радо поставився до можливості допомогти цій українській справі і охоче дав якусь, на наш учнівський погляд, дуже велику суму. Тепер, коли українство набуло прав, у вчинку Ів. Март. ніби-то немає нічого дивного. Але тоді, в часи старого ладу, хоч і близькі до революції, за такі вчинки можна було зіпсувати всю кар'єру, загубити посаду, і потрібна була певна громадська мужність і явно опозиційний настрій, щоб іти на це“.

З 1907 року почалася громадська робота Ів. Март. в народній аудиторії на Бульварно-Кудрявській вулиці. Аудиторія ця належала „Обществу содѣйствія народному образованию“, а головним діячем її й керівником тоді був В. І. Щербина. Ів. Март. став за секретаря історичної секції і до евакуації Колегії з Києва до Кисловодського був популярним лектором аудиторії. Виклади його збирали численну робітничу аудиторію. Вони торкались переважно тем російської та західньо-європейської історії. До своїх лекцій Ів. Март. ставився дуже уважно, читував відповідну літературу, а іноді й писав лекції, хоч ніколи не читав з записок. Популярні його лекції дали йому славу обдарованого лектора, і року 1908 його запрохано на Вищі Жіночі Курси, що їх зоснувала відома свого часу громадська діячка А. В. Жекуліна. На цих курсах він викладав економічну історію Західньої Європи, аж поки курси існували.

Напередодні війни, після декількох років педагогічної та лекторської роботи, талановитий Ів. Март. був вже досить відомий педагог. В р.р. 1915—1916 він керував педагогічною працею слухачів однолітніх педагогічних курсів при Київ. Шкільній Окрузі. Слухачі скінчили уні-

верситет. Тому мусів керівник витратити багато праці на підготову, бо справу було поставлено на курсах серйозно. Роботу Ів. Март. на цих курсах перервала евакуація Колегії до Кисловодського. Коло того-ж часу брав він участь і в педагогічних з'їздах у 1915 році в Москві та в р. 1916 в Києві й одбув подорож до Швейцарії. Наслідком його педагогічної роботи були його статті: „Вліяніє войны 1812 г. на русское общество“ (1912); „О самоуправленіи въ школь“ (1915) та „Критика программы по истории античной культуры (курсъ VIII класса)“. Перші дві надруковано в „Ежегодникъ Коллегии Павла Галагана“; третю призначувано до Петроградського Педагогічного журналу, але чомусь Ів. Март. не одіслав її до редакції.

Року 1909 в Києві відкрито було товариство „любителей соціальныхъ знаній“ з проф. М. В. Довнар-Запольським на чолі. В цьому товаристві брало участь багато київських педагогів, істориків, географів, економістів. Воно поділялося на декілька секцій, але з них найжвавіше працювала історична, з відомим педагогом, Е. О. Ківліцьким на чолі. Вона стала своєрідним історичним осередком, який почасти задовольняв потребу в історичнім товаристві, в спільнім обговорюванні історичних доповідів, нових питань. Старе історичне товариство Нестора Літописця цими (1909—1912 р.) роками виявляло ухил літературний і в ньому почали переважати молоді сили істориків літератури. Друга відміна молодого товариства од старого була в тому, що тут значне місце приділювано педагогічним питанням, тимчасом як у товаристві Нестора Літописця—суто-науковим. Ця різниця пояснювалася тим, що більшість істориків, які входили в склад нового товариства, були і педагоги різних шкіл. І. М. Балінський брав жваву участь у засіданнях товариства; він, здається, не робив власних доповідів, але завсідни брав участь в обговоренні рефератів, і тут часто в своїх зауваженнях давав мало не контр-реферат і вносив багато свіжих цікавих думок.

У 1915—1916 роках Ів. Март. був у Кисловодському, куди, підчас війни, як ми вже знаємо, було евакуйовано Колегію. Повернувшись з Кавказу, він бере участь у роботі „Кіевскаго Областнаго Педагогическаго Общества“, що тоді було як-раз засновано, та в київському товаристві „Просвіта“. Для нього він пише „Коротку історію України“ для учнів першого ступеня, але загострення ворожій політики проти українства зробило цю роботу нежиттєвою і вона не побачила світу та й залишилась, здається, тільки в початковій її стадії. Війна викликала нову енергію в Ів. Март. Він брав участь у Промисловому Комітеті. За тих-же часів він працював і в різних Комісіях, що виробляли нові шкільні плани.

З початку революції року 1917 Ів. Март. притягнуто до адміністративної праці спочатку в Київській Окрузі, де як-раз ішли суперечки та ворожнеча між вчителями й директорами, інспекторами та иншим начальством, — доводилося їх розслідувати та розбирати, хто винний; пізніш в Одесі, де Ів. Март. виявив багато такту в справі призначення вчителів на посади в середніх школах. Але ця праця його продовжува-

лася недовго і він скоро повернувся до педагогічної роботи. Ми не будемо зупинятися на цьому періоді життя Ів. Март. Як у всіх, і в нього воно одбувалося в тяжких умовах першої половини 1920-х років: піклування про шматок хліба, про одержання пайків, подорожі в околиці Києва та рубання там дров — усе це бадьоро пережив Ів. Март. Завдяки своїй невсипущій енергії й допомозі жінки та синів, що підростали, він якось умів, за тих тяжких часів, краще для себе влаштувати своє життя, ніж це робили багато з його товаришів по службі. З початку революції р. 1917 ось у яких навчальних установах працював Ів. Март.: на Вищих Жіночих Курсах Жекуліної та в Народньому Університеті; в Робітничо-Селянському Університеті, на Тимчасових Педагогічних Курсах (Кол. Університет св. Володимира), в Київ. Вищій Воєнно-Педагогічній Школі, В. І. Н. О., в Інституті Зовн. Зносин, де він був деканом, у Вищому Кооперативному Інституті на Робфаку Київ. Політехнічного Інституту; Торгово-Промисловому Технікумі, Робфаку Сільсько-Господарчого Інституту, з 1920 р. в Національній Бібліотеці (до 1 листопада) і в Укр. Академії Наук. Треба зазначити, що в Академії Наук Ів. Март. одержував платню тільки з 1-го листопада року 1921 по 1 березня року 1922, весь-же час по-над цей термін до самої своєї смерти він працював, не одержуючи од Академії платні. Поданий список установ, де працював Ів. Март., далеко не повний. Ми можемо додати Залізничий Технікум, де він працював щось років із п'ять і який дуже цінував, бо крім платні Технікум давав ще проїзні квитки і полегшував, отже, Ів. Март. подорожі з сім'єю на південь, які він так любив. Іванові Мартиновичеві був до-ручив також Технікум Зовнішніх Зносин організацію й керівництво курсів чужоземних мов. Курси існують вже п'ять років і мають до 400 слухачів. До своєї смерти на чолі їх стояв Ів. Март.

Коли взяти на увагу всю цю напружену працю, можна дивуватися, як це в Ів. Март. вистачало ще часу на те, щоб хоч-би випадково працювати за-для науки. Думка цілком повернутися до наукової праці ніколи, одначе, не покидала його.

А. І. Ярошевич у своїх спогадах про І. М. Балінського дотепно називає його „безпритульним“, у науковому розумінню, після того, як проф. П. Н. Ардашев змінив на університетській кафедрі І. В. Лучицького. Ходу учням Лучицького не було. Тому І. М. Балінський був переконаний, що йому не слід складати у Ардашева іспити на ступінь магістра і він вирішив скласти їх у Москві. Коло того часу вже остаточно склалися наукові інтереси у Ів. Март. Це була історія Англії в середні віки. Катедру середньовічної історії в Московському університеті тоді обіймав найвидатніший спеціаліст середньовічної історії Англії Д. М. Петрушевський, теж вихованець Колегії Павла Галагана. До нього і звернувся І. М. Балінський. Намір його Петрушевський зустрів дуже прихильно і порадив йому приїхати до Москви, щоб познайомитись і пора-дитись з іншими професорами, у яких Ів. Март. доводилося складати іспити. Це були професори, крім Петрушевського, Віппер, Савін,

М. К. Любавський та А. А. Мануйлов з політичної економії. На Різдвяні канікули року 1911 чи 1912 Ів. Март. поїхав до Москви, познайомився з професорами—майбутніми екзамінаторами, але, в науковому розумінні, він був для них людина невідома; друкованих наукових праць у нього не було. Через те московські професори поставились до Ів. Март. дуже обережно. Кожний з них вимагав прочитати з його спеціальности чималий список багатотомових праць, який у декілька разів переважав той список, що його дав Ів. Март. Д. М. Петрушевський. Тоді тільки професори згоджувалися розмовляти серйозно про іспит. Коли Ів. Март. підрахував, скільки потрібно праці, щоб виконати вимоги московських професорів, то він з'ясував, що на підготову до магістерського іспиту йому треба 12 років. Для нього ясно було, що московські професори поставились до нього негативно. Пізніш, коли Ів. Март. працював у проф. Н. М. Бубнова й розповів йому про це, Н. М. Бубнов зауважив, що він спочатку також до нього поставився негативно і думав, що Ів. Март. шукає легкого хліба, а не наукової праці. Він пояснив непривітність московських професорів натуральним бажанням захистити себе од вдирання зайвих до науки елементів.

Не вважаючи на таке ставлення професури, Ів. Март. усе-ж-таки вирішив готуватися до іспиту за московськими вимогами. Праця йшла повільно, прихапцем, по ночах, коли дрібниці колегіатського життя не турбували. Але до року 1918 мало було успіху, хоча й чимало було зроблено.

В році 1918 було офіційно відкрито український державний університет. Потрібні були професори, які-б могли викладати по-українськи, були-б до цього добре підготовані й не відставали-б своєю підготовою од професорів російських університетів. Тодішній український уряд призначив низку підвищених стипендій, які-б забезпечили матеріально на деякий час осіб, що бажали-б присвятити себе підготові до професури. Було запропоновано таку-ж стипендію і Ів. Март. Балінському, і його прикомандировано для підготовки до професури до київського професора середньовічної історії Н. М. Бубнова. Ів. Март. згодився на пропозицію, одержав од Колегії відпустку (р.р. 1918—1919) і звернувся до Н. М. Бубнова. Але той, як ми вже бачили, поставився до нього спочатку негативно. Річ у тому, що тодішній український уряд призначив стипендіятів, не запитавши наперед університетів, що саме тоді користувались автономією, яку добули при Тимчасовому Уряді. Таке призначення стипендіятів згори мало місце за часів Касо. Тому професори побачили в цьому повторення Касовського експерименту, і поставилися вороже і до стипендіятів і до ідеї підкидати їх університетам. Згодом непорозуміння з'ясувалося; уряд не мав на меті порушувати університетську автономію, а просто хотів використати сили старих університетів для завдань підготовки професорів виключно для нового українського університету.

Всі ці непорозуміння відбилися на становищі Ів. Март., як стипендія при кафедрі середньої історії. Проф. Н. М. Бубнов, як відомо, поставився до Ів. Март. спочатку недовіжливо. Це передалося й Ів. Март.: він дивився з такою-ж недовірою і на свого керівника, бо Н. М. Бубнов не зацікавлював Ів. Март., коли він його слухав в університеті. Тоді ще визначилось остаточно у Ів. Март. бажання працювати над історією середніх віків. Але близькі стосунки Ів. Март. з Н. М. Бубновим змінили їх відношення один до одного, і І. М. Балінський зустрів в Н. М. Бубнові керівника, який дав йому багато в науковому вихованню, і Ів. Март. згадував його з великою подякою. Н. М. Бубнов теж, нарешті, з довір'ям поставився до свого нового учня і вніс у своє керівництво свій досвід і методи наукової школи, що він сам пройшов, готуючись до професури, головним чином, навчив, як працювати над джерелами. Він офіційно засвідчив у Ів. Март. „досить рідку рису — великий критичний нюх, здібність до аналізу та синтезу“. Під керівництвом Н. М. Бубнова, було виготовлено у Ів. Март. дві роботи виключно за джерелами: „Земельна власність у франків за Салійською Правдою та формулами Маркульфа“ й „Літописні джерела історії франків Григорія Турського“. Обидві роботи було ухвалено до друку в „Кіевських Університетських Извѣстіяхъ“, але це не здійснилось, бо „Извѣстія“ перестали виходити в світ, у звязку з непевним становищем київського університету. Припинилася тоді-ж і стипендія Ів. Март. Н. М. Бубнов виїхав за кордон, і Ів. Март. знову залишивсь без наукового керівника. Він усе-таки зважується скласти іспити на ступінь магістра і закінчує їх улітку року 1920 в неповному тоді складі історично-філологічного факультету, більшість професорів якого була відсутня в Києві. Іспити Ів. Март. склав добре і, прочитавши дві лекції, став за приват-доцента університету. Після цього він почав викладати в В. І. Н. О. викладав там до переїзду до Києва проф. Л. Н. Беркута, що мав ступінь магістра і, таким чином, мав перевагу що-до зайняття кафедри всесвітньої історії. Ів. Март. мусів залишити свої виклади в В. І. Н. О. Це страшенно болюче відбилося на його настрою, бо рвався звязок з вищою школою, чого так добивався й чим так дорожив Ів. Март.

Єдиний звязок з науковою діяльністю лишався через Академію Наук, і Ів. Март. починає працювати в Комісії для виучування західно-руського та українського права. Комісію цю він обрав через особисті відносини зо мною. Треба було, одначе, погодити наукові інтереси Ів. Март. з завданням Комісії, і я порадив йому взятись за досліди над феодалізмом у Польщі, Литві та на Україні. Таким чином, доводилося залишити попередній напрямок наукової роботи й перейти на новий шлях. Як я вже казав, довго Ів. Март. вагався, аж поки вирішив це питання. Над дослідями питань феодалізму застала й несподівана смерть Ів. Март. Ми чекали од дослідів Ів. Март. цікавих результатів. Залишив він, одначе, невелику наукову спадщину. Писав він мало, бо не був письменником. Сфера його діяльності була кафедра,

виклади, і він дійсно, як це підкреслив над його труною, один з роб-факівців, любив свою аудиторію. Коли-б Ів. Март. пощастило свого часу пройти наукову школу і підготуватись до професури, в його особі ми, без сумніву, мали-б дуже цінного професора, що збирав-би численних слухачів, і давав-би їм багато. За це свідчить його педагогічна діяльність. Але життя його пішло іншим шляхом.

Його „лебединою науковою піснею“ була доповідь, що він прочитав в-осени року 1926 в „Історичному Товаристві Нестора Літописця“ при Українській Академії Наук. Доповідь було присвячено пам'яті професора П. Г. Віноградова і, в коротких рисах, давала вона талановиту характеристику наукового значіння праць видатного історика.

Як громадський діяч, І. М. Балінський стояв далеко од практичної політики. Він зівсідни був безпартійний і не належав ні до якої партії. Своїми переконаннями, був демократ і соціаліст. Чистим марксистом він не був, але економічним факторам в історичному життю народів надавав першорядного значіння, і економічна історія Західньої Європи серед його викладів зівсідни мала головне місце.

Іван Мартинович був людина, без сумніву, талановита, жвава, енергійна. Ніхто не бачив його некоректним або таким, де він-би забув себе й утратив можливість володіти собою. Органічно він не терпів різкостей, грубіяництва. Рідко сумував. Не жалкував про те, що раз було вже зроблено. Любив музику й мав здібності до імпровізації. Дуже він жалкував, що в Колегії йому не пощастило одержати музикальної стипендії, бо його випередив інший. Вчитися-ж своїм коштом він не міг. За дитинства у Ів. Март. був красивий дискант, і його соло в церковному хорі немирівської гімназії звертало на себе увагу знавців, що одвідували немирівську гімназіяльну церкву. Голос свій він утратив у переходову пору, бо не вмів зберегти його, про що зівсідни жалкував. Ів. Март. любив спорт: лавн-теніс, сковзання. Дуже любив він природу та її красу, Кавказ, Крим, гори, море, птахів; знав їх голоси і, з юнацькою енергією, відшукував їх гнізда. Коли почали підростати його сини, вони в своєму батькові знаходили енергійного старшого товариша, що багато зробив, щоб розбудити в них любов та інтерес до природи.

За останній місяць перед хоробою два питання турбували й хвилювали Івана Мартиновича. Перше — бажання дати можливість старшому синові працювати платним аспірантом при науковій кафедрі зоології. Це бажання не здійснилось, хоч про це ретельно клопоталася кафедра. Друге питання було про те, щоб самому стати штатним професором Кооперативного Інституту і, таким чином, мати певний ґрунт для педагогічної діяльності. З цього приводу, йому доводилось декілька разів їздити до Харкова, в останній раз зовсім уже хорим. Клопоти досягли позитивних результатів. Але звістка про його затвердження на штатній посаді дійшла до нього за декілька днів перед смертю. Він вислухав її мало не байдуже.

„В оцінці погаслого життя Ів. Март., каже його старший товариш по гімназії А. І. Ярошевич, доводиться, звичайно, виходити не з кіль-

кости його друкованих праць. Треба визнати, що Ів. Март. писав мало і, як він сам це визнавав, неохоче писав. Можливо, рано закінчене життя не дало йому змоги виявити в самостійній роботі нагромаджені знання та наукові навички. Але ми повинні визнати, що в особі Івана Март. ми втратили цінного спеціаліста в тій галузі, де вони в нас занадто рідкі і де їх залишилося тільки небагато одиниць. Разом з тим ми мусимо підкреслити, що цю втрату відчуватиме не тільки галузь середньовічної історії, але й галузь української історії, бо в особі Ів. Март. ми були забезпечені потрібною експертизою в цілій низці питань, що вимагали освітлення з боку західньо-європейської історії". А. І. Ярошевич покликується на свій приклад. У його праці про капіталістичну оренду на Україні багато допоміг своїм знанням небіжчик.

Проводжало Ів. Март. до могили багато народу, і це врочисте проводжання до місця останнього упокою, як справедливо зазначає А. І. Ярошевич, є найкраща оцінка рано закінченої діяльності небіжчика. Ів. Март. проводжали науково-педагогічний світ і сила учнів. Це свідчить про ті сфери, де його життя залишило найяскравіший та найпомітніший слід. Це підкреслило, що в особі Ів. Март. зійшов до могили найвидатніший педагог у галузі історичного навчання, чудово озброєний з наукового боку. Коли сум за наукою і жадання чисто наукової роботи не знайшли для Ів. Март. бажаного задоволення в його житті, то його втіхою були педагогічні результати роботи й признання, що він широко й уміло переносив наукові цінності до розуму молоді.

Поховали Івана Мартиновича на далекому лук'янівському кладовищі. На землю падав тихий, прохолодний весняний вечір. Останнє проміння сонця грало й догоряло на горах київських та в вікнах будинків. У кущах, що починали вже розпукуватися, співав соловейко. Йому відповідав другий...

Академик Николай Василенко.

Снеми Руської Землі X—XII вв.

Назвою своєю і основою снеми здаються нам паростком передісторичної слов'янщини, що був закладений і виріс у Руській Землі. Дальший оцей розвиток снемів треба-б було підвести під поняття соймів у початковій їх передфеодальній формі. Свого часу це почасти й зробив був Карамзін¹⁾. Але, висловивши такий погляд лиш у формі термінологічного визначення, без будь-якого обґрунтування, Карамзін навіть не пояснив його, і він не зустрів широкої наукової підтримки. Визнаючи взагалі й собі, що така назва правильна, ми само по собі не вважаємо за потрібне змінити стародавній термін, що цілком дозволяє бачити в ньому потрібний для науки історичний зв'язок.

Як ми переконані, не підходить і другий, цілком уже штучний термін. Історики й історики права називають звичайно староруські снеми княжими з'їздами. Цей історично-правний термін міцно закріплено за снемами. По суті не одкидаючи науковости цього терміну, ми не можемо не підкреслити, що взагалі поняття княжого з'їзду вужче од поняття снему й не дозволяє широко соціально-політично поставити питання, обмежуючи його лиш сферою межикнязівських стосунків.

Але звуження таке поняття ускладнилося тим, що наукова думка за короткий свого існування вік еволюціонувала од карамзінівської єдиної Держави Російської до зовсім протилежної думки. Доля державности староруської стала зарисовуватися у вигляді такого розпаду, що під вражінням його думка наукова відмовилася од будь-яких узагальнень.

Заперечення для нашої старовини єдиної Держави Російської, що його довів до кінця В. І. Сергєєвіч, — ця ідея розпорошила й ту Землю Руську, на якій виникли й діяли снеми²⁾.

Через те цілком природній є той мало не одностайний висновок, що його зробила наукова думка про снеми. Первісна М. І. Костомарова думка про спроби подолати розрізнення руських земель федерацією і суміжна з нею видозміна в бік конфедерації, що припускав А. Н. Філіпов, а так само межинародній свого роду характер снемів, що його добачали В. І. Сергєєвіч та М. С. Грушевський, при всій різниці вну-

¹⁾ Н. М. Карамзинъ. Исторія Государства Россійскаго. Изд. 5-е. И. Эйнерлинга СПб. 1842, т. IV, с. 97, а також ключ до нього. Те-ж саме П. Голубовскій. Исторія Сѣверской земли. Кіевъ 1881, с. 100—102.

²⁾ В. И. Сергѣевичъ. Древности Русск. Права. Изд. 3-е. I, с. 1.

трішньо-державних звязків у федерації, междержавних у конфедерації, а також дипломатичних, — це лиш відтінки спільного для всіх оцих теорій заперечення державної єдності.

Центр ваги в цих теоріях це межикнязівські стосунки¹⁾. Думка, що межикнязівські стосунки то основа снемів, не викликала жадних сумнівів і така була потужна, що од неї не відмовивсь В. О. Ключевський, який каже про сними, як про установу. Справді, думка названого вченого про генеалогічну федерацію є не що инше, як уважання межикнязівських зносин за основу цікавої для нас установи²⁾. Сюди можна долучити й міркування М. Ф. Владимирського-Буданова про союз, що об'єднує Руську Землю, князів, котрі з'їздилися для того, щоб розв'язувати спільні питання³⁾.

Отже, у всіх розглянутих теоріях, спільне їм усім поняття про сними, як про княжі з'їзди, цілком відповідає міцно в науці засвоєній назві стародавньої цієї установи княжими з'їздами. Загалом, є всебічне історично-правне збудування, що, здавалося-б, не припускає жадного перегляду питання про сними.

У своїй статті про сними Г. Тельберг називає їх межикнязівськими, себ-то по суті заховує лиш стародавнє слово, не відмовляючись од пануючого в науці „скняження“ його — княжі сними й княжі з'їзди є те саме. Названий автор зробив спробу широко теоретично висвітлити питання про цюю установу нашої старовини. Але навсправжки всю проблему про сними він звів до розв'язання питання, чи були сними установою чи ні? Зупинившись на двох основних поглядах — В. О. Ключевського, що визнавав сними за установу, і В. І. Сергєєвіча, що бачив у снесах лиш момент договірний, — Г. Тельберг приєднується до останнього. Із Г. Тельбергової статті, цікавої систематизацією наукових думок про сними, стає аж надто ясно, що, тримаючись старих способів досліджування, ми не вийдемо на широкий шлях усебічної обробки питання. Цілком справедливо бачить Г. Тельберг у всенькій літературі про сними „лиш бистроплинні й уривчасті зауваження, що з них не раз-у-раз стає ясною думка дослідника“⁴⁾.

Я вважаю, що це явище не випадкове, що жадні теоретичні пошукування в нашій літописній скарбниці нездатні хоч трохи правильно розв'язати питання про сними, розглядаючи його ізольовано. Справді, головний вузол політичних стосунків нашої старовини стоїть у затінку.

Ми повинні розплутати його, а не перерубати, повинні дбати за те, щоб не порвати тієї нитки, що її дає нам сам літопис. Сними —

¹⁾ Н. И. Костомаровъ. Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси. 1861. А. Н. Филипповъ. Учебникъ исторіи русскаго права. Изд. 4-е. Юрьевъ 1912; ч. I, с. 183. В. И. Сергѣевичъ. Древ. II, с. 242 й дал. М. С. Грушевський. Істор. Укр.-Руси, вид. 2-е, II, с. 91.

²⁾ В. О. Ключевскій. Курсъ русской исторіи, изд. 3-е, ч. I, с. 242—246.

³⁾ М. Ф. Владимирскій-Будановъ. Обзоръ исторіи русскаго права, изд. 6-е, с. 72, 73.

⁴⁾ Г. Тельбергъ. Нѣсколько замѣчаній о междукняжескихъ снесахъ въ Древней Руси. Журн. Мин. Нар. Пр. 1905. Червень, с. 332 й 333.

верховина руського політичного життя XI—XII віків. З оцієї верховини виразніше вимальовується стародавня наша державність. Але, щоб як слід оглядітись, зійшовши на цю верховину, треба попереду вивчити ту землю, що над нею верховина ця панувала.

Вивчивши літопис, я глибоко переконавсь, що питання про снеми нерозривно звязано з питанням про Руську Землю й головна вада у засвоєному в науці розумінні оцієї стародавньої установи полягає в не досить простеженому звязку її з Руською Землею. Заперечення для старовини єдиної Держави Російської зовсім не зобов'язує нас цілком визнавати слідом за Сергєєвічем, що ця старовина тільки й „має діло з багатьма невеликими державами, які одночасно існують“¹⁾.

Не визначивши руської землі, не встановивши політичної ролі її, не можна починати й мови про снеми.

I

Руська Земля.

A. Різні значіння Руської Землі.

В літературі можна відрізнити три визначення Руської Землі. 1-е — суто географічне, 2-е — суто політичне й 3-є — послідовно генетичне: соціяльне, географічне й політичне.

1. Географічне визначення Руської Землі. Тут можна встановити три значіння Руської Землі, що її знають наші пам'ятки. 1) В найстислішому значінні під Руською Землею розуміють властиво лиш Київську область, 2) потім часто-густо це розуміння поширюють, охоплюючи межі всенької Південної Русі й 3) нарешті, в найширшому значінні Руською Землею називають усе східне слов'янство²⁾.

Звичайно, не можна заперечувати загальної правильності оцього збудування. Але основна його хиба в його всеосяжності. Взавши свідоцтва старовини взагалі, ми можемо знайти дані, що вказують на існування трьох оцих значіннів Руської Землі. В різні часи, за різних цілком обставин згадується в пам'ятках Руська Земля. Та справа, звичайно, не в тому тільки, що такої концентричної системи земель під руським ім'ям не було, — головна хиба розглядуваної теорії полягала у відсутності з'ясування, чому Руська Земля має три значіння. Навіть більше, питання цього як слід і не ставили. Руську Землю розглядали більше з боку історично-географічного, цілком, можна сказати, занехаючи сторону історично-правну. Ще до того цей термін взагалі якось не прийнято було уводити в сферу стародавнього державного права.

¹⁾ В. И. Сергѣевичъ. Древ. Рус. Пр. I, 1, такою невеликою державою й була, на думку цього автора, Руська Земля, властиво Київська волость. Там-же, с. 87—95.

²⁾ М. С. Грушевський. Очеркъ исторіи Киевской Земли. Київъ 1891, с. 1. О. М. Андріяшев. Нарис історії колонізації Київської Землі, — в „Київ та його околиця“. Укр. Акад. Наук. 1926, с. 34.

З цього й сталося, що С. М. Соловйов, кажучи про „південно-західню стару властиву Русь“, заперечує те, що вона мала ролю державного осередку, і бачить у ній тільки головну сцену дії на початкові нашої історії ¹⁾).

2. Політичне визначення Руської Землі. М. Ф. Владимирський-Буданов дуже докладно доводить, що в нашому літописові термін земля визначає державу. Через те Руська Земля виявляє поняття руської держави, так само як і держави чужоземні Угорська, Болгарська й Лядська зветься землями. Наводить далі М. Ф. Владимирський-Буданов і випадки, коли переношувано широкий політичний термін Руська Земля на окремі основні елементи цієї держави — територію, людність і владу ²⁾). Для нас визначення Руської Землі, що його дав М. Ф. Владимирський-Буданов, дуже коштовне, — ми його використаємо в дальшому нашому викладі. Але М. Ф. Владимирський-Буданов уважає, що Руською Землею вже в другій половині X віку звалися всі вкупі держави східнього слов'янства ³⁾). Не кажучи про те, що цього свого міркування М. Ф. В.-Буданов не підпирає поважними аргументами, — він явно суперечить сам собі. У своїй полеміці з В. І. Сергєєвичем і М. О. Дьяконовим М. Ф. Владимирський-Буданов найбільше повстає проти тих прикмет стародавньої держави, що їх установили були названі вчені. „Мало не що-року змінити склад свій і межі, — це, кажуть, одна з характерних ознак кожної стародавньої держави“ ⁴⁾). Але що саме таке оця Руська Земля, котру встановив М. Ф. Владимирський-Буданов, як не такий самий дуже несталый союз?

3. Послідовно - генетичне визначення Руської Землі. Л. В. Падалка, 1) кажучи, звідки взялася назва Русь, визнає, що це явище первісно соціального порядку. Це ім'я означає владущу соціальну групу. 2) Географічно, первочаткову Русь, що рух елементів її відбувсь „на розлогих просторах суходолу й моря“ ще за передкиївської доби, — цю первочаткову Русь треба шукати на півдні, на берегах Чорного моря. Далі автор назначає другу межу передкиївської Русі, країну „Валинана“, себ-то південно-західню Русь. Північною межею цієї рухливої Русі являється Новгород. 3) Політичне формування Русі,

¹⁾ С. М. Соловьёвъ. Исторія Россіи съ древнѣйш. временъ, 3-е изд. кн. первая, ст. 19.

²⁾ М. Ф. Владимірскій-Будановъ. Обзоръ исторіи Русскаго Права, изд. 6-е, с. 10, пр. 1.

³⁾ М. Ф. Владимірскій-Будановъ. Обзоръ ист. Рус. Права, изд. 6-е, ст. 278 й 279 — гадаю, що тут неправильно прочитано пам'ятку. Іпат. р. 977 с. 49: „Слышавъ же се Володимиръ в Новѣ городѣ, яко Ярополкъ уби Олга, убоявся бѣжа за море; а Ярополкъ посади посадникъ свой въ Новѣгородѣ, и бѣ володѣя единъ в Русі“. Т. ч. нововладство на Русі Ярополка звязане з усуненням Олега через вбивство, а не з настановленням свого посадника в Новгороді замість Володимира, що втік за море.

⁴⁾ Обзоръ, с. 273. Але в иншому місці той самий автор пише: „Та й у XII в. не було повної й загальної свідомости національної єдності: Руською Землею спеціально звалась Південна Русь... у протилежність північній та західній“. Там-же, с. 24.

властиве всім наведеним угорі її осередкам, найповніше показав був автор для Києва. Це цілком зрозуміло. Для нас оця авторових міркувань частина повинна бути особливо цікава. Автор підкреслює прийняту в науці думку, що руське це державне об'єднання не стільки є наслідок княжих походів, скільки — добровільного підхиляння Києву найближчих племін. Таке пояснення авторове тут дуже важливе. „Київ і найближча його область звалися ‚Руссю‘ не через те, що плім'я полян найбільше визнавали за Русь, а через те, що в Києві й його області перебували представники Русі з усіх руських областей... ¹⁾).

Всі три розглянуті схеми Руської Землі — безперечно однобічні. Справді, цілковитий аполітизм географічної класифікації впадає у вічі. Політичне визначення Руської Землі втрачає свою вагу через те, що в ньому не визначено точно територію. Походження Руської Землі з моменту соціального по суті затримує нас перед дверима історії.

Разом із тим усі ці визначення не дають нам потрібної відповіді на те, що таке була Руська Земля в X—XII віках.

Перш аніж заходитися обмірковувати це питання, я дозволю собі подати загальну схему того, як поширювалася Руська Земля.

1. Перші історичні звістки про Русь узагалі говорять за неї як за країну приморську, на північних берегах Чорного й Озівського морів ²⁾). Але, по-перше, невідомо, чи утворилася там держава-земля, а по-друге, ми не можемо встановити безпосередньої історичної наступності межі Помор'ям та Київською Руссю. Можна все-таки думати, що перенесення звідси руського ймення на середньо-дніпрову північ є дуже імовірне.

2. Руською Землею вперше зветься Київська Русь. До неї раз-у-раз увіходять міста Київ, Чернігів і Переяславль. Це одинока велика держава руська, аж до кінця XII в. виразно відзначувана од Новгороду, Смоленська та інших земель ³⁾).

3. На початку XIII віку ми спостерегаємо, що є декілька держав чи державних союзів, званих Руською Землею. Це свого роду наступники стародавньої Руської Землі X—XII віків.

а) Руська Земля на південному заході. Р. 1201 Роман Галицький зветься самодержцем „усієї Руської Землі“ ⁴⁾).

б) Руська Земля на півночі. Р. 1206 Всеволод Суздальський, посилаючи до Новгороду сина свого Костянтина, каже, що „Новгородъ Великий старѣйшинство имать княженью во всей Руськой Земли“ ⁵⁾).

¹⁾ Л. В. Падалка. Происхождение и значение имени „Русь“. Труды XV Археологического Съезда. т. I, с. 364, 373, 374.

²⁾ С. М. Соловьевъ. Ист. Рос. съ древ. врем., кн. первая, на кінці розд. III прим.

³⁾ Лѣтопись по Ипатскому списку. Изд. Археограф. Комис. Спб. 1871 В дальш. цит. Іпат. Ст. 259 — 60. Див. там-же по географ. покажч. „Русь“.

⁴⁾ Іпат. с. 479.

⁵⁾ Лѣтопись по Лаврентіевск. списку. Изд. Археограф. Комис. Спб. 1872. В дальш. цит.: Лаврент. с. 401.

Можливо, що й раніше повільно вкоренялося руське ім'я у всі оці землі. Та це, звичайно, не усуває наявності стародавньої Руської Землі, як окремого політичного організму.

в) Руська Земля на північному заході. В 1229 р., в договорі смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою й ин., під назвою Руської Землі показане об'єднання державне, що містить у собі волості князів: Смоленського, Полоцького й Витебського, на чолі з першим ¹⁾).

Усі три наступники найстарішої Руської Землі прийняли, ясна річ, це ім'я через те, що розклалося первопочаткове державне утворення, котре його носило; решта його, зберігаючи славне старе ім'я, стала з кінця XII в. злиденно животіти ²⁾).

Трьохпарісна традиція Землі Руської проіснувала, здається, недовго.

Ідея „всієї Русі“, що все більш захоплювала західніх та північно-східніх об'єдинителів, підо впливом зросту монархічного принципу, почала все більше поширюватися у бік держави, царства.

Термін Земля вже не висловлює в повній мірі державности дальшого часу ³⁾).

Політично однакове трактування Землі Руської ми вбачаємо у свідченні літопису під 1216 роком, де один боярин князя Юрія перед баталією Липецькою похваляється, що міцній Суздальській землі не страшна навіть „вся Руська Земля й Галицька й Київська й Смоленська й Чернігівська й Новгородська й Рязанська“ ⁴⁾).

Тут під Руською Землею можна розуміти або тільки Галицьку й Київську землі, або може й усі інші, але, звичайно, не в розумінні єдиного державного об'єднання.

Перейдімо тепер до докладного визначення Руської Землі в X—XII вв.

Б. Руська земля X—XII вв.

„Руську землю“ — цей, мовляв словами С. М. Соловйова, „визначний вислів“, уперше згадується в договорі Ігоря 945 року. З цієї дипломатичної пам'ятки виявляється, що найважливішими містами Руської Землі були Київ, Чернігів та Переяслав. Проте в давнішому договорі Олега 907 року, в перелікові „руських городів“, після трьох зазначених міст, згадується за Полоцьк, Ростов і Любеч ⁵⁾).

¹⁾ М. Ф. Владимірській-Будановъ. Христ. по ист. русск. права I. Изд. 6-е, наприкінці стат. на ст. 107.

²⁾ Порів. М. С. Грушевський. Істор. Укр.-Руси, II, ст. 128.

³⁾ В даному разі ми маємо аналогію з середньовічною terra, що спочатку теж означала державу, а потім усе більш пристосовувалася до дільниць, як вислів несuverенної політичної, врешті — адміністративної одиниці.

⁴⁾ Академич. сп. (Троицк.) Лаврент, с. 470.

⁵⁾ Іпат. ст. 29 і 18. Під 862 роком, у зв'язку з початком князювання варягів, згадується за Руську землю на Новгородській півночі. Цьому суперечить звістка під 852 роком, коли „начася прозывать Руская Земля“. Пізніш, тоб-то аж до вищезазначеного 1205 року, Руська Земля зв'язується з Новгородом (Див. Іпат.). О. Шахматов угрунтував утворення першої руської держави на слов'янській півночі (А. А. Шахматовъ. Древнѣйшія судьбы Русскаго племени. Изд. Русск. Историч. Журн., Пгрд. 1919; С. Ф. Платонов підкріпив цю дуже цікаву теорію низкою історично-географічних даних (С. Ф. Платонов. „Русь“, стаття в журналі „Дела и дни“. 1920 р., книга перша, ст. I і далі).

„прочими“ (іншими), в обох пам'ятках згаданими, але не названими містами, можна розуміти такі, наприклад, важливі міста, як Смоленськ і Новгород. Також я не певен, щоб Полоцьк і Ростов фігурували в числі „інших“ міст у вищезгаданому договорі 945 року.

Треба гадати, що ці міста того часу вже не належали до складу Руської Землі. Це в повній мірі з'ясує дальший виклад. Саме тепер звернімо увагу на те, що Володимир у 988 році роздав своїм синам низку міст, серед яких згадуються також Новгород і Смоленськ. А собі Володимир залишив Київ і, очевидно, Чернігів та Переяслав. Що Володимир залишив за собою також двоє згаданих міст, виявляється не з одного-лиш замовчання їх, коли він роздавав синам своїм міста,—літописне оповідання, яке безпосередньо стосується до цього свідчення, промовляє певніше. Володимир закладає міста „около Києва“, по Десні, Остру, Трубежу, Сулі й Стугні ¹⁾. Перші дві річці належать до області Чернігова, інші дві—Переяслава. Отже, Володимир залишив собі ті самі три міста, що, за свідченням 945 року, становлять Руську Землю. Через це ми маємо підставу казати, що Володимир залишив собі Руську Землю, принаймні, основне її ядро ²⁾. Із цього приводу дуже цінна вказівка М. Ф. Владимирського-Буданова, що „сини Володимира розташувалися не по провінціях, штучно виділених зо складу єдиної держави, а по готових державах-землях“ ³⁾.

На жаль, у даному разі М. Ф. Владимирський-Буданов не каже, що треба розуміти під „Київом“. Але для нас важлива авторитетна думка цього вченого про держави-землі по-за „Київом“.

Належність Київ, Чернігова й Переяслава до Руської Землі виявляється не в одному свідченні пам'яток про їхню належність до складу цієї землі,—області цих міст мають назву Руської Землі й зокрема. Так, під 1189 р. згадується „Русская земля около Киева“ ⁴⁾. Про похід 1185 року співець говорить, що до сіверських князів, які досягли Каяли—річки коло Дону,—„о русская земль, уже за шеломянемъ еси!“ ⁵⁾; під 1061 р. читаємо: „придоша Половци первое на Руськую землю воевати, Всеволодъ же (Переяславський. В. Н.) изыиде противу имъ...“ ⁶⁾.

Таке перенесення імени цілого державного об'єднання на частину території в означених випадках цілком природне,—воно ще раз підтверджує приналежність цих частин до єдиного цілого.

Наявність у Руській Землі трьох важливих міст—Київ, Чернігова й Переяслава, цілком дозволяє нам накреслити межі цієї землі далеко на захід та північний схід од названих міст.

¹⁾ Іпат. с. 83.

²⁾ Залишається загадковим, чи сиділи згадані в договорі 907 року князі під Олегом суші, теж і в Чернігові і Переяславі. Гадаю, що ні. Проте, це не міняє суті дальшого.

³⁾ М. Ф. Владимирській-Будановъ. Обзоръ исторіи русскаго права. Изд. 6-е, ст. 14.

⁴⁾ Іпат. с. 446.

⁵⁾ Слово о полку Игоревім. Укр. Акад. Наук. У Києві 1926. Стор. 101.

⁶⁾ Іпат., с. 115.

Прилеглі до Київ-Чернігово-Переяславської середини окраїнні області землі Руської безпосередньо залежали від Золотого столу Київського; але по розділі Землі Руської в 1054 р. — також і від Переяславського й Чернігівського князів. У безпосередньому володінні Золотого Столу Київського були: за Святополка в 1097 році — Турів, Пинськ, Берестя, Погорина, за Ізяслава Мстиславича на 1149 рік — всі Дреговичі, тоб-то більше-менше та сама область, і Слуцьк і Клецьк, а також Курськ з Посейм'ям і Сновська тисяча ¹⁾). Але ще в 1127 році Курськ, либонь, належав переяславському князеві Ярополкові Володимировичеві ¹⁾). Чернігово-сіверські князі і наприкінці XI в. мають право на Муром, а в першій половині XII в. нащадок їхній володіє цим містом ³⁾).

Волинь, Перемиська тисяча й Теробовль були, здається, спільною власністю Землі Руської, залежними від неї областями ⁴⁾). Отже, середньою частиною Дніпра — „пути из Варяг“ — із системами річок Прип'яти — „пути из Ляхов“ — і Десни — „пути из Булгар“, — що їх устя утворюють важливий водяний узол коло самого Києва, який лежить трохи на південь від них, накреслюється мов-би кістяк Землі Руської; крайню й непостійну периферію її являють собою на заході прилеглі сюди невеликі частини водозборів Західного Богу, Дністра й Сана, а на північному сході — область Оки.

Далеко на південь од Києва тяглися Грецький і Залозний шляхи, що були для Руської землі за вихід до моря. На перехресті цих шляхів лежав дикий степ, а за ним Тьмуторокань, належна то Київському князеві, то Чернігівському, часом була незалежна, а то її опановував який-небудь „изгой“ ⁵⁾). Київ і означені шляхи й являли собою головний інтерес Землі Руської. Цей інтерес головне і з'єднав тісно різні племена навколо Києва. Це підтверджує свідоцтво Костянтина Багрянородного про деревлян, сіверян, то-що, які спускаються допливами Дніпра до Києва ⁶⁾). Очевидячки, звичайно Київу не доводилося завойовувати сусідні міста й племена, — цих останніх самих вабило на простір Дніпра, на славетні височини київські. Через це самі свідоцтва літопису, злегка овіяні серпанком легенди, ми уявляємо собі, скоріше перебільшеним оповіданням про нещадну боротьбу князів з роду руського з численними проводирями місцевими різних племін, аніж боротьбою самих племін і національно й економічно зацікавлених у з'єднаності.

¹⁾ Іпат. ст. 172 і 268.

²⁾ Н. И. Карамзинъ. Истор. Гос. Рос. II. пр. 245.

³⁾ Київ. літопис з приводу претенсій Олега Святославича на Муром, як на волюсть батька, так каже: „правъ бѣ в сѣмъ“. Іпат., с. 165.

⁴⁾ Приблизно до 1/2 XII століття. Порівн. А. Прѣсняковъ. Княжое право в древней Руси. Спб. 1909, ст. 58 — „прекарность“, ст 72 — „зависимость“.

⁵⁾ Київ. кн.: Володимир 983 — 1015, Всеволод (посад. Ратибор) 1071 — 1081 і т. д. Черніг. кн.: Святослав — 1064 і 1065 та ин. Самост. — „изгой“ Ростислав 1054 — 1066, Роман — 1077 і т. ин.

⁶⁾ Константинъ Багрянородный. О оемахъ и проч. Чт. Моск. О-ва Истор. 1899 кн. 1, отд. III, глава 9.

В XI і в половині XII в. на території Руської Землі нема вже стародавніх племінних князівств, але також не відзначаються ще уділи, що згодом роз'єднали її на частини. Приблизно від середини XII в. починає розпадатися основне ядро Землі Руської, але все це поки що один-но процес затримуваний твердо закоренілою традицією єдності землі.

Протягом накресленого двохсотліття всі найдавніші літописи визначають землю Руську в межах, що ми їх приблизно окреслили.

У Київському літопису тільки й мови що про „Руську землю“. Дбати „о строеньи землинемь“ промишляти за Землю, страждати за Руську землю, „блюсти“ її, захищати від поганих — от головне завдання тогочасної політики. Звади занапащають Землю Руську¹⁾. Ця єдина Руська Земля цілком виразно вирисовується ще й у XII в. Цікаво, що ця окресленість Руської Землі надто гостро видається саме тоді, як життя й вага її занепадають. Як часто, проте, буває, що певна визначеність свідоцтв, певне оформлення їх, являються разом з тим мов-би підсумуванням повного життя минулого перед близьким переходом до небуття! Усобиці, яких, до речі, за виучуваних часів, не так було й багато, війни з сусідами, як події незвичайні, що їх докладно описали літописці, дають спромогу ясно уявити собі, де треба шукати Руську землю, відзначувану не тільки від земель Половецької, Угорської й Лядської, ба й від земель а) Галицької, б) Смоленської, в) Полоцької, г) Суздальської і д) Новгородської²⁾.

а) В Київському літопису Г а л и ц ь к у землю відрізняють од Землі Руської.

У 1152 році Ізяслав Київський з „русской дружиной“ іде на Галицького князя Володимира. Недалеко від Перемишля Ізяслав вступає „в землю Галичкую“, де з'єднується зо спільником своїм королем угорським. Ізяслав вимагає від Галицького князя повернути „Русские города“ — ці „Руской земли волости“. — Здається, мова тут іде за Перемишль і Терезовль, що перед тим належали до складу Руської землі. Кінець-кінцем Володимир Галицький цілує хрест на тому, що поверне „города руские“. „Ізяславъ же с королемъ... разъѣхашася, король у свою землю иде въ Угры, а Ізяславъ у Рускую Землю“³⁾.

¹⁾ Іпат. р. 996 на ст. 87; р. 1054, ст. 113; р. 1126, ст. 208; р. 1097, ст. 167 — 174; р. 1100, ст. 180; р. 1111, ст. 191 і т. д.

²⁾ Користуючись таблицею, що її склав М. П. Погодін (М. П. П о г о д и н ь. Исследования, замѣчанія и лекціи о русской исторіи, т. V, Москва 1857, ст. 46 і 47), ми можемо встановити, що за часи 1055—1200 рр., тоб-то за 145 років спільних усобиць для Київ, Чернігова й Переяслава було 5, в 1135, 1136, 1139, 1149 і 1154 рр., для Київ і Чернігова — 4, для Київ і Переяслава — 3, Чернігова й Переяслава — 3, для одного Київ — 11, для одного Чернігова — 9, для одного Переяслава — 3.

³⁾ Іпат., ст. 308, 309, 311, 312, порівн. також Любеч, 1097, де згадується за ці городи, та ще 318 і 321. У випадках спільництва з Руською Землею Галицька озброєна сила називається „помочью“ (р. 1155 Іпат., ст. 331). В розумінні тої самої „помочи“ треба брати заклик співця до Ярослава Осмомисла стати „за Землю Рускую“. (Слово о полку Ігоревім, Укр. Акад. Наук, ст. 116 і 117),

б) Той самий літопис одрізняє землю Смоленську від Землі Руської.

У 1148 році Ізяслав Київський і Ростислав Смоленський, що склали спілку проти Юрія Суздальського, дають один одному подарунки. Ізяслав дає Ростиславові дари „что отъ Рускыи землѣ и отъ всихъ царьскихъ землѣ“, а Ростислав Ізяславу—„что отъ Верхнихъ землѣ и отъ Варягъ“¹⁾.

В. І. Сергеевич цілком слушно розуміє в даному разі під Руською Землею тільки Київську волость, та не треба спускати з ока, що похід проти Юрія було вирішено на снемі 1148 року в Городку Остерському, що відбувся як наслідок мирової угоди коло Спаса в Чернігові, між Ізяславом Київським і Ольговичами складеної з метою „Руской земли блюсти“²⁾.

в) В тому самому літописові Полоцька земля відрізняється від землі Руської.

Під 1140 роком згадується, як Мстислав Київський за непослушество Кривицьких князів, зокрема Рогволодовичів—„не слушахуть его, коли е зовшеть въ Рускую землю“,—„поточи и Царюграду“³⁾.

г) Суздальський літопис одрізняє свою землю від Землі Руської.

В 1149 році, з приводу того, що залишив Переяслав (південний) Ростислав, батько його Юрій Суздальський гукає: „так-ли мнѣ нѣту причастья в земли Русстѣй, и моимъ дѣтемъ?“. Під 1152 роком читаємо:

„В то же лѣто поиде Гюрги с сынами своими, и с Ростовци, и с Суждалци, и с Рязанци и со князи Рязаньскими в Русь... Гюргеви же идушю в Русь, пришедь ста у Глухова...“⁴⁾.

Отже ми маємо тут ясну вказівку, що Сіверський Глухів вважається в межах Руської землі.

д) Новгородський літопис одрізняє свою землю від Землі Руської.

В 1135 році Юрій Суздальський зажадав од Ярополка Київського Переяслава, як винагороди за Суздаль, Ростов, та иншу волость свою, „но не всю“. Але проти цього „заратишася“ Ольговичі⁵⁾.

В Новгородському літопису читаємо:

„Въ лѣто 6643. Ходи Мирославъ посадникъ изъ Новагорода мирить Кыянь съ Церниговьци, и приде не успѣвъ ницто же; сильно бо възмялася вся земля Русская; Яропѣлкъ къ себе зваше Новъгородьцѣ, а Церниговьскыи князь къ собѣ, и бишася, и поможе Богъ Ольговицю съ Церниговчи, и многы Кыяны изсѣце, а другыя изма руками, и не то баше зло, нѣ болѣ, почяста копити вои, и Половчѣ, и всѣ“⁶⁾.

¹⁾ Іпат. ст. 259 и 253. Порівн. там-же р. 1174 ст. 388, коли Андрій Суздальський позбавляє Ростиславичів Руської Землі напрумовуючи їх до Смоленська.

²⁾ Там саме—ст. 257. ³⁾ Іпат. ст. 217 і 218.

⁴⁾ Лаврент. ст. 304, 320, 324. Порівн. Іпат. ст. 459; де Всеволод Сузд. звязує оборону Р. З. з участю в ній.

⁵⁾ Лаврент. ст. 287.

⁶⁾ Новгород. І в П. С. Р. Л., т. 3-й ст. 7, порівн. там-же ст. 6, 13, а також, ст. 32, де Твердислав говорить на Новг. вічу, що діди й батьки їхні страждали за Руську Землю.

Од свари Київа з Черніговом „взьмалася вся земля Русьская“. Та по правді треба відзначити, що не один лиш Київ дбав за зберегання землі Руської ¹⁾. Ця ідея не чужа була й Чернігову. Чернігівці в 1138 році радять своєму князеві Всеволодові прохати миру в Ярополка Київського—„мы бо вѣмы милосердые Ярополче, яко не радуется кровипролитью, но Бога ради всхощеть мира, той бо сблюдаеть землю Русскую“ ²⁾. Звичайно, 30-тисячне військо, що з ним потяг Ярополк на Чернігів, відіграло чималу ролю в утворенні спокійного настрою серед громадян цього міста. Та безперечно мотив постанови, яку вони прийняли, бувширший—„той бо сблюдаеть землю Русскую“. Слово о полку Ігоря найтісніше сполучає долю обох міст із землею Руською: „А вѣстона бо, братіе, Кіевъ тугою, а Черниговъ напастьми; тоска разліяся по Руской земли; печаль жирна утече средѣ земли Рускыи. А князи сами на себе крамолу коваху, а поганіи сами побѣдами нарищуще на Рускую землю емляху дань по бѣлѣ отъ двора“ ³⁾.

Таким чином, у наших стародавніх пам'ятках Руська Земля відзначається як територія, що містить у собі Київ, Чернігів і Переяслав.

II.

Старшинство в Руській землі.

Внутрішню єдність і одностайність Руської Землі збудовано було на ґрунті старшинства. Старшинство це виявлялося в двох системах, що одночасно існували. За першу була громадська організація міська, що виявлялася в підляганні руських міст старішому Київу. Друга система—золотий стіл Київський, хоча й мала своє самостійне й дуже важливе буття, була по суті тільки свого роду „увенчанием здания“.

А. Київське старшинство.

Насамперед погляньмо на фундамент політичного ладу Землі Руської.

Розгляньмо загально відомий принцип нашої старовини, що стосується й до Київа, але знає й інші громадські організми міські.

В Лаврентіївському літопису під 1176 роком читаємо:

„Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходятся, на что же старѣйшии сдумаютъ, на томъ же пригороди стануть“ ¹⁾.

Цю формулу наведено в літописові в звязку з змаганням за старшинство міста Володимира в Ростово-Суздальській землі. Отже, і в цій землі був той самий лад, і її треба включити в зазначену формулу. Можливо, що тут наведено повний список геть усіх найважливіших стародавніх міст, які заховали свою політичну вагу у другій половині XII в.

¹⁾ Іпат. р. 1097, ст. 172. ²⁾ Лаврент., ст. 290.

³⁾ Слово о Полку Ігор. Укр. Акад. Наук. У Київі, 1926 р. ст. 103.

⁴⁾ Лаврент., ст. 358.

Справді, важливе місто Любеч, де віче могло існувати „изначала“, далеко вже раніш увійшло до складу Сіверщини.

Та хіба можна було зачислити до формули Галич, нехай і чималий політичний осередок, проте-ж занадто ще молоде тоді місто?

З'ясовуючи терен Руської Землі, ми встановили, що Новгород, Смоленськ, Полоцьк та Ростов-Суздаль стояли по-за межами її.

У розглянутій-же формулі міста ці названо найстаршими в своїх землях поруч із Київом. Певна річ, усе це — незалежні один від одного самостійні громадсько-міські організми. І це не випадок, що в формулі немає Чернігова та Переяслава, котрі, як ми з'ясували, входили до складу Руської землі, будучи основною зерниною її. З цього виходить, що цікава для нас формула припускає вважати Київ за найстарше місто, лиш порівнюючи його з такими от містами, як Чернігів та Переяслав, ба жадним способом не з такими, як Новгород, Смоленськ, Полоцьк та Ростов-Суздаль. За старшинство Київа в усіх оцих землях не може бути й мови.

Свідчення хоча й пізнішого літопису—Никоновського, колишне старшинство Київа ніби-то звязує з Руською Землею:

„Сей бо Кієвъ слава, и честь, и мати и глава всей Русской Земль бысть...“¹⁾

Своєю чергою, під загальною формулою: Київ—голова Руської Землі, треба розуміти й конкретне співпідлягання руських міст Київу. Це видно з передлюбецьких 1096 року переговорів. Святополк Київський та Володимир Переяславський вимагають від чернігово-сіверських князів Олега й Давида, щоб вони стали „пред епископы, игумены и предъ мужи отець нашихъ, и передъ горожаны... старъй в земль нашъй Кыевъ, и ту достоить намъ снятися“²⁾.

Видима річ, що в передлюбецькій формулі 1096 року мова не просто за старшинство Київа, як міста, але також за громадсько-міську організацію, поважну й для міст Чернігова та Переяслава. Бо важко припустити, щоб те, що обов'язкове для князів і „мужів“ Чернігова та Переяслава, не було-б обов'язкове для самих оцих міст³⁾.

Отож, передлюбецька формула 1096 року ще більше стверджує основні засади старшинства Київа в Землі Руській.

А чи-ж можна, спитають нас, зводити Чернігів та Переяслав до рівня пригородів?

Поспитаймося зразу-ж-таки усунути основні непорозуміння.

¹⁾ П. С. Р. Л. IX, с. 205, р. 1155.

²⁾ Іпат. с. 160 і 161. Здається, в цій формулі зазначено тіж два елементи, що й у попередній, засвідченій у Лаврентіївському літописі. „Кияне“ одної відповідають „горожанам“ другої, і, може бути, „вся власти“ — єпископам та ігуменам. Хоч на думку В. І. Сергєвїча, „власти“—це волості („Древности“ II, с. 1), але творець теорії про давню державу-волость не робить указівки, в якому розумінню треба розглядати „власти“,—якій адміністративній одиниці вони відповідають у даному разі.

³⁾ До речі, за Воскресенським літописом, Переяславль Руський та Чернігів зазначено як „грады кїевскїє“. П. С. Р. Л. VII, с. 240.

1) Політична підлеглисть цих міст Київу логічно впливає з вище-наведених формул, і через те їхнє великої ваги становище, як міст, по суті нічогосінько не може змінити в оцих формулах.

2) Найменування Чернігова та Переяслава містами не перечить їхньому становищу, як пригородів Київа. Адже-ж не раз називають Білгород та Вишгород містами, проте вони безперечно пригороди Київа.

3) Становище Чернігова та Переяслава було, без порівняння, вище, ніж інших пригородів, аналогічно хоч-би Пскову в Новгородській землі.

4) Боротьба Чернігова за самостійність, навіть за першенство, свідчує про зріст цього міста—хазяїна північно-східнього шляху, разом із тим постійно містить у собі причину, що штовхає його на цю боротьбу—залежність од Київа.

Видимо, підлеглисть низки руських міст одному найстаршому за надто давнього вже походження. Гадаємо, що київське старшинство зформувалося через поступінне об'єднання плем'ян та дуже довге будівництво землі.

Свідчення літопису про те, що Володимир ставив міста й дбав про будування землі, містять у собі натяки на давність цього будівництва ¹⁾.

Цілком можливо, що Руська Земля „єсть пошла“ од Київа, що будовано її, утворюючи зміцнені міста, підлеглі старшому. Не дарма, як влучно висловивсь Олег, Київ був матір'ю городів руських.

З погляду всеземського, що ми встановили, вага Київа набуває кращого освітлення й участь його в свого роду санкції претендентів на Золотий Стіл. По правді, значна частина літописних свідчень не дає цієї ролі Київу, ба навіть ставить його осторонь од зміни князів. Инакше кажучи, підчас усобиць Київ не раз уважав за краще з радістю прийняти князя-переможця, ніж виставити себе під іще більші несподіванки.

Але все-ж-таки маємо низку даних про велику вагу Київа в справі покликання князів, опору їм і скинення їх. Та обернімося до окремих свідчень. Р. 980 не без участі киян скидають з князівства Ярополка й починає князувати Володимир ²⁾.

Р. 1068 кияни скинули Ізяслава Ярославовича за те, що він „не послуша“ постанови віча на Торговищі про потребу зброї та коней для боротьби з половцями ³⁾.

Як відомо, Святополк виколов Василькові очі і цьому його вчинкові кияни не перешкождали. Та, будь-що-будь, ця подія присилувала киян таки схаменутися, надто коли рішуче запротестували проти неї князі та мужі, які наполягали на тому, що злочинство Святополк учинив у своєму місті.

Кияни, на власні очі пересвідчившись, які небезпечні усобиці, не дають Святополкові втекти з Київа; але разом виряджають до Володимира, під Городець посольство—Всеволодову вдову та мітрополіта Миколу, щоб удалися вони до всіх князів з отаким благанням:

¹⁾ Іпат. р. 938, с. 83; р. 996 на с. 87. ²⁾ Іпат., с. 50 і далі. ³⁾ Там-же, с. 120.

„не мозѣте погубити Русьской землѣ“,
„яко створити миръ, и блюсти земли Руской, и брань имѣти с погаными“¹⁾).

Безперечно, більше-менше мирному закінченню чварів поміж князів у справі кривди вчиненій Василькові не аби-як допоміг сам стольний Київ.

Налякані повстанням черни, кияни в 1113 році закликають Володимира Всеволодовича княжити; після цього „все люде ради быша, и мятежь влече“²⁾).

Р. 1154 мужі радять князеві Ростиславові Мстиславовичу утвердитися раніш з людьми київськими, щоб забезпечити себе в боротьбі з Юрієм Суздальським³⁾).

Р. 1155 Ізяслав Давидович, поступаючися Київом Юрієві Суздальському, каже:

„посадили мя Кияне, а не створи ми пакости; а се твой Киевъ“...

Слідом за цим Юрій увіходить у Київ, „...и прія его с радостью вся земля Руская...“⁴⁾).

Наведені факти промовляють сами за себе.

В цьому невеликому перелікові київських подій впадає в очі те, що сама громадсько-міська організація була безперечно подиференційована—із загальної маси „людей“ вирізняються мужі, бояри.

Оці мужі по суті й верховодили були в своїй громадсько-міській організації.

Тим-то й помічаємо ми не раз, що „люди“ повстають проти владоущої групи.

З зазначеного погляду заколот киян у 1068 році треба вважати за виступ на політичну арену діячів „Торговища“.

У цій справі покличемося теж іще й на думку М. С. Грушевського, що „київське віче стає важним чинником політичного життя землі“⁵⁾).

До зазначеної диференціації ми вернемося, коли казатимемо про мужів та їхнє значіння в сменах.

Ми бачили, що вага Київа в ладіві Руської Землі не тільки в тому, що він старшинував був над містами.

Сила й вага міської громади і в подробицях закритого од наших очей громадсько-міського устрою Землі,—в повній мірі позначаються, коли вони стикаються з княжим родом, з його організацією.

Вага Київа така велика, що за старшинство князеве в Землі Руській не можна й подумати по-за цим містом.

І, от не вважаючи на відчуженість та часом і ворожнечу до київської міської громади князів та мужів,—їхні сними одбуваються спочатку в самому таки місті, а згодом коло самісіньких його мурів.

¹⁾ Іпат. р. 1097, с. 172. ²⁾ Там-же, с. 198.

³⁾ Там-же, с. 326.

⁴⁾ Обидві цитати там-же, с. 329.

⁵⁾ М. С. Грушевський. Історія України-Руси, II, ст. 295.

Можуть сказати, що сила тут полягає не в ролі міської організації, а в ситуації та значінні міста в Руській Землі. Але можна гадати, що ці загальні міркування не зменшать ваги наведених і розглянутих у нас фактів.

Б. Золотий Стіл Київський.

Більше-менше до XII віку Руська Земля—це був осередок для княжого „рода рускаго“, тоді це було єдине гніздо для руських князів.

Князі Кривичські,—це вороже Рогволодове плім'я—стоять осторонь од загальних інтересів руських князів та од Руської, що вони її були репрезентували, Землі.

Що князі зосередилися на Руській Землі, це має велику вагу. Це дає спромогу зрозуміти багато явищ.

Отож завдяки цьому ми можемо встановити:

1) найщільніший політичний звязок княжого роду з Руською Землею, органічну їхню спільність;

2) сувору, що виникає звідси, регламентацію для участі окремих князів у Руській Землі та наявність старшинства в межах оцієї княжої організації Руської Землі;

3) непостійний тільки особовий звязок з відомими нам самостійними політичними організаціями, що перебувають по-за Руською Землею, і нарешті,

4) ми можемо дати певне пояснення тим безперечним ознакам розпаду, що його зазнав виучуваний політичний організм, починаючи більше-менше з середини XII в.:

а) розгалуження княжого роду, заснування нових княжих гнізд по-за Руською землею—падання панування цієї землі, хоч і ефемерного; в звязку з цим виникає старшинство в Володимировому поколінні по-за Руською Землею, але для неї обов'язкове, а також право участі в Руській Землі членів нових княжих гнізд,

б) розпад княжого роду в середині Землі—роздроблення цієї Землі. Звернімося до подробиць.

1. Руська земля та княжий рід.

Як ми попередю одзначили, Земля Руська—це, передусім інтерес місцевої людности, полян, сіверян та навіть деревлян. Інтерес цей виявляється не тільки-но в суто місцевій потребі організувати загальну оборону, ба й у самій діяльній участі цих племен у тому торговельному обороті, який з далеких центрів світового ринку кружляє по водяних шляхах, що перехрещувалися біля Києва.

Оця друга обставина й викликала активність у політиці київських князів.

Змагання забезпечити ці шляхи цілком за собою, або принаймні зробити їх більше-менше безпечними, викликало не тільки пасивну оборону землі, ба й спонукало виряджатися в походи на оборону шляхів

по-за землею. Особливо варта уваги така оборона південних шляхів—Грецького й Залозного. Важливі шляхи оці йшли через ворожий степ, і через те князі не раз-у-раз тільки чекали, „дондеже взиде Гречникъ и Залозникъ“, ба й сами йшли вглиб степу ¹⁾). Південні та східні межі Руської Землі, як відомо, не постійні, — все-ж-таки окреслено не зівсіди точною, але безперечною межею, що зветься „степ“. Західні межі княжого засвоєння, на вододілі сточищ Прип'яти, Висли та Дністра, теж хиткі, лежали мало не на перехресті трьох земель—Угорської, Чеської та Лядської, безпосередньо, й на відстані великій, прилягаючи до останньої. Лінію засвоєння накреслює й факт постійної боротьби з ятвягами.

Щоб підтримувати стосунки з Новгород-варязькою північчю, треба було боротися з Рогволожим плім'ям, що міцно закоренилося в Полоцьку. Мало не постійний політичний звязок із Смоленськом усе-ж-таки не призвів до інкорпорації цього громадсько-міського організму. Що Смоленськ близький до Руської землі, це річ безперечна та це ще не дає підстави, ідучи за Соловйовим, зачислити цеє місто до складу Руської Землі ²⁾). Попереду ми вже були зазначали факти, що свідчать за політичну опрічність Смоленська.

Отож північну границю, що до неї безпосередньо й повно панував був на Землі рід руський, треба покладати південніше од границі Полоцької, ба навіть Смоленської землі.

За північно-східню границю постійного засвоєння треба вважати Землю В'ятичів, „через“ яку повинен був іти Мономах, з доручення батькового, до Ростова ³⁾).

Отож, спільні інтереси об'єднаних навколо Київа племін і заповзятливість князів штовхали їх як-найширше користуватися з вигідного географічного розташування Землі. Намагання поширити Землю або натрапляли на дужий опір, що примушував триматися більш-менш певних кордонів, — або обмежувалося максимумом засвоєння, в міру наявних під той час ресурсів. Максимум користи породив діяльний і життєздатний соціальний організм, максимум засвоєння надав цьому організмові політичну завершеність.

2. Учасництво й старшинство в Руській Землі.

З самого початку питання про учасництво в Руській Землі навіть не було. У межах Руської Землі повинен був бути тільки один князь. Звідси боротьба не на життя, а на смерть, саджання „в поруб“, просте забийство з боку дужих князів.

¹⁾ Іпат. р. 1168, ст. 361; р. 1183, ст. 426; р. 1185, ст. ст. 429 та 430.

²⁾ С. М. Соловьевъ. „Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ“. Кн. перша, стор. 19.

³⁾ Лаврент. р. 1096, стор. 238. — „сквозъ Вятичъ“. Це не суперечить первісному входженню Муром, як непостійної периферії Руської Землі.

„И нача княжити Володимиръ в Киевѣ одинь...“¹⁾ „Один“ — це коротке підсумовування Володимирової боротьби з Ярополком за владу, являється ще неоформленим виразом „одновладства“.

Перший випадок співучасті в Руській Землі ставсь як наслідок боротьби Мстислава Тьмутороканського з Ярославом. Після того, як Мстислав здобув Чернігів, Ярослав утік до Новгороду. Про даліше читаємо:

„В лѣто 6534. Ярославъ съвокупи воя многы, и приде Кыеву, и створи миръ с братомъ своимъ Мьстиславомъ у Городьца. И раздѣлиста и по Днѣпръ Рускую землю: Ярославъ прия сію страну, а Мьстиславъ ону; и начаста жити мирно и въ братолюбьи, и преста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли Руской“²⁾.

Це був поділ не стільки територіальний, скільки політичний, поділ самої влади. Справді, з початку розглядуваного тексту говориться за поділ Руської Землі по Дніпро, а наприкінці говориться про тишу в Руській землі. Як інакше помирити цю ніби суперечливість поділу Землі з підкреслюванням її одности?

Виключно політичне значіння Землі Руської за тих часів підтверджується особливо тим, що Ярослав, який до Городецького миру держав „власть всю Русьскыя земля“, після смерті Мстиславової, — „прия власть его всю... и бысть единовластець Руской Земли“³⁾. Очевидно, що відбудування status quo полягало не в поверненні під владу Ярославову лівобережжя, а в відновленні всієї влади в Землі Руській, персонального одновладства в ній. Цей текст як-найліпше підтверджує нашу думку про поділ за Городецькою згодою влади, а не держави, — Руська земля в обох пам'ятках політична єдина.

Звернімося до славнозвісного заповіту Ярославового. У своєму заповіті Ярослав намовляє синів своїх жити в любові межі собою, щоб не занастити „землю отець своихъ и дѣдъ“⁴⁾.

Очевидно, мова тут про те, як зберегти одність Землі Руської. Ізяславу призначається Київ, Святославові — Чернігів, Всеволодові — Переяслав, В'ячеславові — Смоленськ. Тут знову всі три основні міста Землі Руської — Київ, Чернігів і Переяслав — наявні. Згадування за Смоленськ не примушує нас зараховувати його до Руської землі. Ярослав розпорядився Смоленськом так само, як і Володимир Новгородом, але від цього ні те, ні те місто не ввійшли до складу Землі Руської.

Звернімося до самої суті Ярославового заповіту, власне до тої його частини, яка стосується до проблеми одности Землі Руської. Ярослав доручає „в себе мѣсто столъ свой старѣйшому сынови своему... Изяславу Кыевъ“. Тоді й поділ міст межі іншими Ярославичами, з поставленою

¹⁾ Іпат., р. 980, стор. 52.

²⁾ Там-же, стор. 104 та 105.

³⁾ Софійськ. 1-ша літ. в Полн. Собр. Русс. Лѣтопис., V, стор. 133, ст. 136—„само-властець“, та Іпат., стор. 105 („всю“ — це додаток в одному з варіантів).

⁴⁾ Іпат., стор. 113.

од заповідача вимогою „не преступати предѣла братня, ни сгонити брата свого“, — в жадному разі не повинно розуміти як запровадження удільщини.

Поділ основної середини землі Руської, цього Володимирового добра, не змінивши політичної природи цієї землі, як єдиної держави, все-ж змінив конструкцію золотого столу Київського. На політичний кін виступають головні учасники Землі Руської — поруч з Київським, Чернігівський та Переяславський князі. Одновладець Землі Руської, Київський князь, ділиться з ними своєю владою, він — старшина, *primus inter pares* серед головних учасників Землі Руської¹⁾.

Від поділу Руської Землі р. 1054 звернімося до свого роду зміцнення цього поділу Любецькою згодою р. 1097. Розгляньмо попереду твердження А. Е. Преснякова про владу Київського князя Святополка, за цією згодою. А. Е. Пресняков заперечує старшинство Святополкове на одній лиш тій підставі, що в згаданій угоді підкреслюється закріплення Київа за Святополком, через спадковий звязок з Ізяславом, „як його батьківщина, а не через старшинство серед князів, про що нема й згадки“²⁾. Попереду треба відзначити, що йменування Київа Ізяславовим, що подало А. Е. Преснякову привід обмежити зазначену спадковість тільки переходом самого володіння, — таке йменування зовсім не зменшує всієї повноти наступства. Справді, чи можна з певністю говорити, що Святополк дістав Ізяславів Київ, але не дістав усієї повноти влади Ізяславової? Принаймні, про те, що недавнечко почав князувати самий Святополк, Літопис прямо говорить, що він сів „на столѣ отца своего и стрія своего“³⁾. Тут, безперечно, підкреслюється наступство старшинства, бо причому б а т ь к і в щ и н а в тому, що Святополк перейняв стіл свого стрія (дядька) Всеволода? Ми не маємо вказівок на скасування такого становища в Любецькій згоді. До того-ж А. Е. Пресняков, здається, скептично ставиться до творчої ролі Любеча⁴⁾.

Любецькою згодою встановлюється, що найкращий спосіб допильнувати Руську землю — це зміцнити за кожним князем-співучасником його батьківщину — „кождо держить очьчину свою“⁵⁾. Держання батьківщини — найліпший спосіб заховати єдність землі, яка в уявлінні князів Київського, Переяславського й Чернігово-Сіверських — „наша“, своя, спільна. Політичним виявом цієї єдності є снем, як форма співурядування, що його ми встановили вище, князів-учасників з Золотим Столом Київським⁶⁾. Внесенням побатькового принципу в розмежування Землі Руської та

¹⁾ Пор. М. С. Грушевський, Історія України-Руси, II Львів 1905, стор. 127 — *prior inter pares*. А. Е. Прѣсняковъ, Княжое право, стор. 72, — залежність молодших князів Святополка, Володимира й Святослава.

²⁾ А. Е. Прѣсняковъ, Княжое право, стор. 57.

³⁾ Іпат., стор. 152.

⁴⁾ А. Е. Прѣсняковъ, там-же.

⁵⁾ Іпат., стор. 167.

⁶⁾ Там-же, стор. 161 — Передлюбецькі переговори 1096 р.

формальним підтвердженням снema, властиво кажучи, був тільки зміцнений *status quo ante* ¹⁾.

Окрім того, Любецькою постановою Чернігівську батьківщину було поділено на дві частки через виділ Новгород-Сіверська ²⁾.

І Ярославів заповіт 1054 р., і Любецька згода 1097 р. являють собою основні твердження, що визначають участь головних паростків княжого роду в Землі Руській.

Право участі, значить, не поширювалося на всіх князів, а як на кого й поширювано, то без права спільно розпоряджати Руською Землею.

По суті, ми не можемо назвати небрання участі в Землі Руській ізгойством у тому розумінні, якого надає йому церковний статут Всеволода 1125—1136 р. За цим статутом, за ізгойство вважали той випадок, „аще князь осиротѣть“ ³⁾.

Відомі нам факти про цілу низку так званих ізгоїв не підтверджують звязок небрання участі в Руській Землі з раннім сирітством.

От Ярославів син В'ячеслав, що одержав Смоленськ, який перебував по-за межами Руської Землі, не брав участі в снемах цієї землі 1054—1055 рр., де присутні були його брати Київський, Чернігівський та Переяславський князі ⁴⁾.

Давид Ігорович не зразу став учасником Руської Землі, бо його батько Ігор князував після В'ячеслава в тому самому Смоленську, куди було його виведено з Володимира Волинського ⁵⁾.

Ізяслав Київський говорить Всеволодові Чернігівському, що прийшов до нього по допомогу проти Олега:

„і нинѣ, братъ, не туживѣ; аще будетъ нама причастье в Руской землѣ, то обѣма, аще лишена будевѣ, то обѣма, язъ сложу главу свою за тя“... ⁶⁾.

І справді, на Ніжатиній ниві Ізяслав наклав головою своєю і, як наслідок, Всеволод „переемъ всю власть Рускую“, а Олег, не добившись поставленої мети, утік до Тьмутарокани ⁷⁾.

Через багато років до того самого Олега, що вперто намагавсь повернути собі Чернігівську батьківщину, син Володимира Мономаха, Мстислав удається кажучи:

„не бѣгай никаможе, но послися ко брати своей с молбою, не лишать тебе Русской земли; а азъ посю къ отцю молитися о тобѣ“ ⁸⁾.

¹⁾ Порівн. а) А. Е. Прѣсняковъ, Княжое право въ древней Руси. СПб. 1909 р., стор. 57 — „начало раздѣльнаго, отчиннаго владѣнія“, та стор. 67—„совмѣстное властвованіе въ землѣ русской“; б) Dr. Fr. Piekosinski, Wiece, Sejmiki, Sejmy. Kraków 1900, стор. 6 — розділ Польщі, що вчинив Болеслав Кривоустий близько 1/2 XII в. — *dominus directus, domini utiles*.

²⁾ Князі Володимирський, Теревовельський та Перемиський одержали обмежені права.

³⁾ М. Ф. Владимірскій-Будановъ, Христоматія, вип. 1, 6-те вид., стор. 209.

⁴⁾ Див. далі про Київські снemi.

⁵⁾ Іпат., р. 1057, стор. 114. ⁶⁾ Там-же, р. 1078, стор., 140.

⁷⁾ Там-же, р. 1078, стор. 141 та 143.

⁸⁾ Там-же, р. 1096. стор. 167.

Значить, добитися участі в Руській Землі (а позбавляли цієї участі тоді, коли певен князь князував по-за цією землею, або-ж за кару),— було дуже важко, часто доводилося навіть уперто за це боротися, і з'єднана керівнича група, виступаючи проти окремих „ізгоїв“, ставила на карту все, навіть свою участь у Руській Землі та своє життя.

Але, кінець-кінцем, і Давид, і Олег добилися свого.

У боротьбі за право участі в Руській Землі велику роль відіграє Тьмуторокань. Захопивши „ізгой“ це місто, значно полегшував собі боротьбу з Золотим Столом Київським, здобуваючи спромогу завдати болючого вдару Землі Руській.

Згаданий уже Давид, вийшовши з Тьмуторокани, захоплює в Олешках біля гирла Дніпрового „гречників“. Як наслідок, він здобуває Дорогобуж ¹⁾.

Олег теж не гаяв часу, перебуваючи в своєму тьмутороканському добровільному вигнанні. Навербувавши собі чималу військову силу в половецькому таборі, він здобуває Чернігів, Сіверщину й забезпечує за собою цю батьківщину та право участі в Руській Землі ²⁾.

Наведені випадки стосуються до передлюбецької доби.

Але й Любецькі гарантії не цілком упорядкували княжі взаємини.

Унуки Ярославові не тільки забули заповіт, що цей князь дав їх батькам—„не преступати предъла братня“, ба нераз ламали були й власну згоду. Проте певне розуміння права й справедливості є.

На снемі біля Городця р. 1097 Володимир Переяславський, обурений з того, що Святополк Київський та Давид Володимирський викололи очі Василькові Теробовельському,—закликає Давида й Олега Чернігово-Сіверських поправити зло, „еже ся сотвори у Русьской Земли и в нас братьи, оже уверже в ны ножь“... На це Давид і Олег одказують: „яко сего не было в родъ нашемъ“ ³⁾.

Тут досить виразно виступає організаційна спільність княжої братії з Руською Землею.

Оцю спільність ми попилюємо подати ще в низці фактів, говорячи про сноми.

Коли заведено учасництво в Землі Руській, то це призвело до того, що почато використовувати практику княжого родового звязку, відомого вже інститутіві старшинства й тоді, як панувало ще одновладство.

У широкому розумінні слова одновладця Землі Руської можна вважати і за старшину в ній; та тільки цей термін не виходить іще за межі того роду, що, обсаджуючи Золотий Стіл, додержував старшинства як принципу. Як ми відзначили попереду, Київський князь стає з одновладця старшиною Руської Землі.

Не можна не зазначити, що родове старшинство, через те, що його винесено було з замкненого кола свого (родового) звязку і застосовано

¹⁾ Там-же, р. 1084, стор. 144.

²⁾ Там-же, р. 1094, стор. 157 та р. 1097, стор. 167.

³⁾ Там-же, стор. 171.

до громадсько-міського укладу Землі Руської з її київським старшинством,—треба було рахуватися з цим останнім. Тим-то ми й спостерегаємо, що, ставши за інститут усеземський, старшинство з основи до обсадження Золотого Столу Київського обертається в мету. Маємо відношення відворотне: обняття Столу Золотого дає й старшинство в роді,—природній наслідок спільности княжого роду й землі, що ми попереду встановили, тієї землі, лад якої лежав в основі Золотого Столу.

3. Зв'язок Землі Руської з північними землями.

Позначаючи межі Землі, що її засвоїв був княжий рід, ми звернули увагу, що серед ворожих її рубіжів, виїнятком був Смоленськ, звичайно приятний Руській Землі.

Приязнь оця була по суті певною залежністю Смоленської Землі од княжого роду руського. Більше-менше до середини XII віку Смоленська громадсько-міська організація дістає захист і певну зовнішню владу з Руської Землі. Свого княжого роду Смоленськ не має, приймаючи ставлеників Руської Землі.

Отже властива зазначеному часові система виявлялася в пануванні Руської Землі. Цеє панування значно здержувалося тим, що руський ставленик князь-одинак не міг не вважати на Смоленське віче, і не завсіди міг сподіватися зовнішньої підмоги, бо Золотий Стіл не мав у Смоленську постійної чималої збройної сили й лиш часом виявляв свою владу, коли траплялися були будь-які воєнні події.

Отож Золотий Стіл не мав безпосередньої влади в Смоленську, і якщо й провадив свою політику, то звичайно тільки через свого ставленика.

Таке становище утворилося через те, що смоленський громадсько-міський організм був одокремлений. Політичний зв'язок Смоленська з Руською Землею — тільки персональний.

Инша, звичайно, річ спільні торговельні інтереси, які, живовидячки, не викликали істотних непорозуміннів поміж обома наддніпрянськими містами — Київом та Смоленськом. Можливі так само й обопільні культурно-правні впливи межі обома землями.

Новгород, іще могутніший громадсько-міський організм — важливий північний ключ великого водяного шляху, був зв'язаний з Руською Землею так само тільки через ставленика з оцієї Землі.

Вага княжої влади в Новгороді була на багато менша аніж у Смоленську.

Залежав Ростов-Суздаль од Руської Землі, здається, через посередництво Новгорода ¹⁾).

Муром це було посмужене володіння Землі Руської, відокремлене од неї незамиреною Землею В'ятичів ²⁾).

¹⁾ Це впливало з того, що сполучення було більш налагоджене, аніж то могло бути на Оці, де різні перешкоди чинили в'ятичі.

²⁾ У другій половині XII віку Ольговичам пощастило притягнути на свій бік в'ятичів.

Більше-менше до середини XII віку Земля Руська переважала всі ці землі. Вона справді була *domina terrarum*, владарка Земель. Звичайно, цеє панування не було всеосяжне і не зівсідн було воно міцне. Нитки звязку, накидані з Руського княжого гнізда на всі ці землі, часом рвалися.

Спершу за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, система ця набирала форми одноособового великокнязювання: Київський князь, задержуючи за собою Землю Руську, садовив у землі північні синів своїх і підручних.

Потім, як помер Ярослав, коли Земля Руська стала за предмет обладування скількох князів, — залежні Землі припадають як Київським ще й Чернігівському та Переяславському князям.

Київське старшинство не мало в цьому випадкові жадних переваг.

Це видко хоч-би з умови Київського князя Святополка з Володимиром Переяславським, складеної року 1102-го; за цією умовою Новгород мав був одійти, — як компенсація за Володимир-Волинський, — до Святополка ¹⁾.

Умова тая без сумніву показує, що Київ не мав безпосередніх прав на Новгород. Це видко з одмови новгородців прийняти до себе Святополкового сина, на тій підставі, що вони зжилися з Володимировим сином Мстиславом.

А втім, просякнуті свідомістю своєї сили, новгородці все-таки подали й загальніші мотиви свого вирішення.

Святополк сам, мовляв, покинув свого часу Новгород, а Мстислава посадовив дід його, Київський князь Всеволод.

На цих доводах позначається почасти новий принцип поотчинности, що природньо поширивсь і на землі позаруські. В наслідок цього засновані були навіть нові княжі гнізда в Смоленську й Суздалі.

4. Ознаки розпаду.

а) Зовнішні обставини.

Близько середини XII в. різні князі поволі починають видирати Новгород з-під впливу Руської Землі та її представників, — уже князі Суздальські й Смоленські починають садовити в Новгород своїх „пташенят“.

Разом із тим відтоді-ж-таки обидва нові княжі гнізда почали претендувати й на саму Руську Землю. Цілковитий розклад — землі залежні повстали проти свого пана.

До числа претендентів на Руську Землю треба додати й Галич, що ніколи не входив був до системи залежних земель. Цей, хоч юний тоді, дак зате дужий, політичний центр з'єднавсь із Волинню, що відпала була од Землі Руської, і легше та міцніше за інших спадкоємців цієї Землі прийняв стародавню традицію.

¹⁾ Іпат. с. 181 й 182.

А втім, хоч засновувано нові княжі гнізда і вони цілком звикали до нових політичних осередків, — це не заглушило до краю того почуття, що вони належать до єдиного Володимирового плім'я — Мономаховичів.

Так року 1148-го син Юрія Ростислав „роскоторавься“ з своїм батьком, він бо йому „волости не далъ в Суздальской земли“, і попросував у Київ до Ізяслава Мстиславовича. Ростислав каже, що Ізяслав „старѣй насъ въ Володимирихъ внуцѣхъ, а за Рускую землю хочю страдати, и подлѣ тебе ѣздити“. Ізяслав відповідає: „всихъ насъ старѣй отець твой, но с нами не умѣеть жити, а мнѣ дай Богъ васъ, братью свою, всю имѣти и весь родъ свой въ правду“¹⁾.

Ідея Володимирового плім'я жива, а з нею й ідея старшинства, але воно, старшинство оце, ще не усталилося за нових умов, коли розгалужувавсь рід по-за Руською Землею.

Року 1195-го Рюрик Київський виразніше визнає нові співвідносини: „а намъ безо Всеволода (Суздальського, *В. Н.*) нелязъ быти, положили есмы на немъ старѣйшинство вся братья во Володимерѣ племени...“²⁾.

Ці нові старшини або захоплювали стіл Київський, або порядкували їм, або вимагали собі частини в Руській Землі.

Юрій Суздальський захоплював Золотий Стіл не надовго і захоплення ці були нетривалі, отже не могли вони зміцнити становища Руської Землі.

Року 1174 Андрій Суздальський, як наречений батько, вимагає від Романа Ростиславовича, щоб він з братами своїми за те, що не кориться його волі, забиравсь із Київа та й ішов до свого Смоленську. Тоді братія Ростиславовичів запротестувала, „оже ихъ лишаєть Руськой Земли“, і вирішила настановити за князя Рюрика. Очевидячки, великої переваги суздальці не мали³⁾.

Третій спосіб суздальців впливати на Золотий Стіл Київський — це вимагання частини в Руській Землі.

Року 1135 Юрій випрохав у Ярополка Київського Переяслав, куди посадовив брата свого Андрія⁴⁾.

Ставши князем у Києві р. 1140, Всеволод Ольгович Чернігово-Сіверський сказав Андрієві перейти до Курську. Але Андрій твердо державсь за Переяслав, як за свою отчину, і помер у ній р. 1141⁵⁾.

У дальшому Юрій знову кілька разів допевнявсь був частини в Руській Землі.

Та особливо цікаве є звертання Всеволода Суздальського до Рюрика Київського. Року 1195, коли Рюрик став князем, Всеволод закинув йому, що він йому „части не учинилъ в Руской землѣ... да же мнѣ в ней части нѣтъ, да то ты, а то Киевъ и Руская область; а кому еси в ней часть далъ, с темъ же еи и блюди и стережи; да како ю с нимъ удержишь, а то узрю же, а мнѣ не надобѣ“...⁶⁾.

1) Іпат. с. 257. 2) Там-же, с. 461. 3) Там-же, ст. 388.

4) Там-же, ст. 213 і 214. 5) Там-же, ст. 218 і 221. 6) Там-же, ст. 459.

Тут піклування за Руську Землю рішуче залежить від участі в ній. Без деякої пайки „участия“ в Землі Руській князь Суздальський не хоче брати участі і в обороні її.

б) Внутрішній розпад Землі Руської.

„Земля Руская расплодилася и розмогла въ братолюбьи князий“¹⁾. Таке узагальнення цілком не відповідає часові до 1054 року, коли боротьба за знищення була умовою зберегання одновладности. Але коли в цьому році з'явивсь заповіт Ярослава, що встановив спільне панування, засада братолюбства стає за необхідний для єдності землі принцип.

Ми не схиляємося до того, щоб надавати серйозної ваги індивідуальним порушенням Ярославового заповіту. Провини окремих осіб залишаються провинами, і навіть злочинства, хоч-би які вони були нелюдські, не перестають бути тільки порушеннями чинного права.

Зокрема, що-до захоплення столів і особливо Золотого Київського, то й тут на початку нема ще безпосередньої загрози єдності землі²⁾. Навпаки боротьба за Київ свідчить тільки за честолюбство та користолюбство окремих князів, — не можна визнати змагання до всеземської влади за замах на саму країну, що її ця влада собою репрезентує. Боротьба за Київ сама від себе свідчить лиш про той виключний інтерес, що до нього спричинилося це зосередження Землі.

Як ми вже зазначили, усобиця не була така часта, як це іноді здається. До того-ж одбувалася вона частенько в легкій формі й закінчувалася швидко. Траплялося й так, що ставали на герць тільки на те, щоб тут і замиритися. А ще до того й сутички ці — то були переважно порахунки самих тільки князів, а народ залишавсь осторонь. Знову кажемо, окремі сутички, що їх можна іноді вважати за поєдинок, не мають у собі нічого загрозливого для Землі³⁾.

Очевидячки, оскільки існує єдина княжа браття, оскільки чинний і живучий принцип — „кто на кого встанеть, то на того будемь вси... вся Земля Руская,“⁴⁾, остільки вона встигає швидко й рішуче „поправлять зло, что створилося в Русской Земле“⁵⁾.

Єдність княжої братті — це гарантія єдності Землі. Але хоч Земля має свої міцні підпори, — князі-ж іноді не тільки „увергают в нее нож“, ба й „роздирают“ її на частини.

За перший епізод „раздрания земли Русской“ ми вважаємо вже відзначений попереду 1135 рік, коли Ольговичі повстали проти того, що Ярополк Київський наділив Юрієві Суздальському Переяслав.

¹⁾ Там-же, ст. 274.

²⁾ От хоч-би Святослав, що поклав „начало вигнанию братню“, — княжив до життя. 1073—1076. Іпат. ст. 128—139.

³⁾ Попереду ми покликувалися були на всезбірку усобиць, що її подав М. П. Погодин, Исследования, т. V ст. 45 і 47. Див. там-же, ст. 112, 114.

⁴⁾ Іпат., ст. 167, 168, Любецька згода 1097 р.

⁵⁾ Там-же, ст. 171 р. 1097 — Городецъ.

Цей заколот призвів навіть до того, що Новгородський посадник Мирослав вирушив був у похід, щоб замирити киян з чернігівцями, але без наслідків — „сильно бо възмялася вся земля Руськая“.

Кінець-кінцем у цій боротьбі перевага була на боці Ярополка, що за спільників йому були суздальці й ростовці, полочани й смолянни, та що йому угорський король надіслав допомогу. Укупі з Всеволодом були половці — природні спільники Ольговичів, бо й справді не хто-ж як ці степовики настановили засновника цієї князівської лінії Олега ¹⁾.

Як видно, перша значна усобиця ускладнюється втручанням привхожих зовні озброєних сил, — боротьбу цю власне й спричинили нові складні обставини, коли претенсію на Переяславську вотчину заявила була тая галузь Мономаховичів, що їй пощастило вже змостити окреме суздальське гніздо. Одне слово, три гнізді Мономаховичів, давнє київське та два нові — суздальське й смоленське, об'єднані свідомістю єдності свого Володимирового роду, виступили проти Ольговичів. Кóло Володимирового роду, що міцно з'єднало Руську Землю з околишніми політичними організаціями, в самій Руській Землі розривав чужий йому Ольгів рід. Інакше кажучи, в середині Руської Землі утворилося дві ворожі одна одній галузі єдиного колись княжого роду.

Ми зазначали попереду, що княжий рід найтісніше зрісся з Руською Землею, і ця консолідація князя з громадським міським ладом оформилася в самостійний політичний організм.

Через це розпад княжого роду стає за головний чинник, що розкладає Землю.

Перша розколина в єдності землі сталася в згаданому 1135 році. Те, що в 1139 році Всеволод Ольгович посів Золотий Стіл Київський, безперечно, ще дужче з'єднало Руську Землю. Цей князь „самъ хотяше Землю всю держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленська, а подъ Изяславомъ Володимера...“ ²⁾. Цілком природньо, що ставши Київським князем, Всеволод зажадав поновити підлегле становище Волини з Володимиром і залегле — Смоленська.

Справді розпалася Руська Земля, треба вважати, тільки десь близько середини XII в., наприкінці сорокових років.

До Золотого Столу Київського простягаються руки з усіх нових княжих гнізд: початок робить Суздаль, що за спільників його, спочатку таємно, а згодом явно, стають Ольговичі. Потім і Смоленськ не хоче пасти задніх, і дуже успішно виступає як суперник Суздалеві. Близькі сусіди Руської землі, Волинь і почасті Галич, виступають трохи згодом.

Але ми не досить виразно з'ясували-б були собі вагу боротьби Ольговичів, коли-б не звернули пильної уваги на міцну їх консолідацію з Чернігово-Сіверщиною. Отож це саме й дає нам право вбачати в Ольговичах нове княже гніздо, нарівні з іншими. Одміна ще й велика, полягає в тому, що це нове гніздо повстало в середині Землі Руської.

¹⁾ Там-же, ст. 213, 216 (р. 1139) і Новг. I, П. С. Р. Л. т. 3-ій ст. 7.

²⁾ Іпат., стор. 218.

Спайка Ольговичів з Чернігово-Сіверщиною, змагання їхне запровадити отчинний принцип до кінця, — цей сепаратизм їхній позначається ще в заяві родоначальника їхнього Олега, що відмовивсь стати перед киянами, вважаючи їх за смердів ¹⁾).

Певна річ, ця відмова значною мірою просякнута мотивом соціального характеру в масштабі всеземському. За це буде мова ще окремо. Але не можна не визнати в цій одмові також і риси сепаратизму.

За підставу ще й досить таки важливу, безперечно є інтереси міста Чернігова, що зростанню його й значінню в північно-східній торгівлі чимало перешкоджав був великий розмах київської факторії. Першенство Київа не до мисли Ольговичам ²⁾).

Отже через те не диво, що кияни не бажають Ольговичів — „Олговичевъ не хочемъ быти акы в задничы“.

Процес вилучення зо складу Руської Землі Чернігово-Сіверщини остільки міцний, що Ізяслав Київський у 1148 році, останню вважає за „землю“ Ольговичів. Одначе, „повоевание земли“ дало Ізяславові спромогу закріпити за собою Сновську тисячу, що лежала між Новгород-Сіверськом та Черніговом, близесенько від останнього ³⁾). Деякі факти свідчать, що Сновську тисячу вважали за важливий аванпост у боротьбі Золотого столу Київського з Чернігово-Сіверським сепаратизмом.

Допіру в дальшому 1149 році, коли Київський стіл обійняв Юрій Суздальський, Святополк Ольгович одібрав у Ізяслава вкупі з іншими його володіннями, також і Сновську тисячу ⁴⁾).

Можна припустити, що ця тисяча переходила з рук до рук у дальшому, в 1155 бо році, коли втретє почав княжити в Київі Юрій, Святослав Ольгович знову забирає собі Сновськ ⁵⁾).

Ця, з першого погляду невеличка політично-географічна подробиця, сподіваймося, кине певен промінчик світла на тее нове становище, що утворилося було під той час, коли Чернігово-Сіверщина отверто воювалася за свою окремішність.

Треба гадати, що, коли взяти на увагу тогочасне оточення, Сновська тисяча давала змогу чинити нагніт на Ольговичів.

Чи володів Сновською тисячею син Ізяславів Мстислав — того ми не знаємо, але літопис свідчить, що „бяху бо тогда Олговичи въ Мьстиславли воли...“ ⁶⁾).

¹⁾ Там-же, р. 1096. Передлюбецькі переговори, ст. 160.

²⁾ Про північно-східній шлях до Камської Болгарії див. Д. И. Багалъй, *Исторія Сѣвер. земли, Київъ 1882*, ст. 145.

³⁾ Іпат., ст. 255. Факт закріплення Сновська виводжу з дальшого — див. безпосередньо далі.

⁴⁾ Іпат., ст. 268. Чи не була, зокрема, Сновська тисяча територіяльним продовженням Посем'я?

⁵⁾ Там-же, ст. 329. Свят. О-ч одібрав Сновськ од Святосл. Всеволодовича разом з Корачевим та Воротинським — „зане же бѣ его отступиль“, себ-то за попередній його звязок з Золотим Столом.

⁶⁾ Іпат., ст. 368, р. 1170.

Та як там не єсть, в оцій спробі відбудувати єдність Руської Землі не можна не відзначити, що з'являється тут нове начало — урочистість принципу приватного погоджування, широке прикладання сепаратної угоди, яка до того траплялася переважно тільки по-за Руською Землею і лиш почасти в середині її.

Новий факт і те, що починають іменувати спеціально Київську волость землею Руською, Руською землею біля Київа, Руською областю ¹⁾. Це найменування частини землі ім'ям усього цілого зрозуміле; на цьому ми вже трохи спинялися. Але не можна відкидати й особливого розуміння Руської землі, позбавленої основних своїх частин, як то було, наприклад, р. 1148, що ми вже зазначили ²⁾.

Цікава форма єднання двох основних частин Руської Землі за той час, коли спільно урядували Рюрик та Святослав. Року 1180 Рюрик одмовивсь на користь Святославу від „старфйшиньства и Києва, а собѣ взя всю Рускую Землю“. В іншому місці з'ясовується, що це Руська Земля „около Києва“ ³⁾.

Разом із тим кілька разів говориться й за „нашу“, спільну Землю Руську ¹⁾.

Усе сказане промовляє за те, що в другій половині ХІІ в. Руська Земля розпалася вже безперечно. Деякі ознаки цього процесу виявляються ще близько середини цього віку, але вони ще не призводять до остаточного розпаду Землі і являють собою самісінькі лиш епізоди.

Але й у другій половині ХІІ в. за умов цілковитого розпаду Землі трапляються такі моменти, коли давня традиція органічної єдності виявляє таку живучість, що не хочеться відмовитись од цих останніх сторінок у книзі буття Землі Руської. Тут епізоди — вже не факти розпаду, як у першій половині віку, ба моменти спільного піднесення та об'єднання стародавньої Землі.

У дальшому Земля Руська, що лежить прахом, увійшла в політичну орбіту свого найближчого прямого спадкоємця — Галича.

Тут традиція Руської Землі виявилася в повній мірі, але це вже нова ера, що виходить по-за межі нашого завдання...

ІІІ.

Снеми.

А. Мужі.

Обидва старшинства Землі Руської — Київське й Золотий Стіл як найтісніш об'єднують мужі. Зв'язуючи обидва старшинства, мужі, завдяки своєму соціальному становищу та політичному значінню, стали за живу чинну силу в Руській Землі.

¹⁾ Там-же, р. 1180, ст. 422; р. 1189, ст. 446; р. 1195, ст. 459.

²⁾ Ідея держання всієї Руської Землі з Київа ще довго живе: в'їхати в Київ — це значить в'їхати в усю Руську Землю. Іпат., р. 1150, ст. 289; князі Руські (Київські) по Руській Землі повинні їздити попереду — Іпат., р. 1183, ст. 424 — 425.

³⁾ Див. попер. покликуння. ¹⁾ Іпат., ст. 449: утишивъша землю Рускую; ст. 453—454.

Літопис говорить і за мужів київських, і за мужів окремих князів. Мужі київські — соціяльний вершок київської міської громади. Мужі княжі служили князям, допомагаючи й даючи пораду.

Не маємо ми даних, щоб убачити в тих і в тих мужах одну групу, але не завжди спроможні ми з певністю і розрізнити їх.

Та хоч-би там що казати, соціально-політична однорідність і тих і тих мужів — дуже ймовірна. Її можна помітити почасти в порізненних свідченнях літопису про обидва види мужів.

Під ім'ям мужів часто розуміють тисячників. Загадка про мужів переплітається з загадкою про тисячників та тисячу.

Походять тисячники, так само як і тисячі, без сумніву, ще з передісторичних часів. Інститут оцей нерозривно зв'язано з найстародавнішою політичною громадою. У добу, що нас оце цікавить, тисячники виступають почасти як елемент княжо-дружинного ладу.

Коли так, то вільно розуміти це явище, як пристосування стародавнього інституту до нових умов. Княжо-дружинна організація, закорінюючися в ладі й побуті Землі, живовидячки, не руйнувала багатьох традиційних установ.

Навряд чи можна припускати, що княжі тисячники існували одночасно з земськими. Найшвидше, земські тисячники зв'язані були з княжо-дружинним апаратом.

Тисяча, на нашу думку, така сама — одиниця земського самоврядування, як і земського, „ополчення“. Осередок тисячі, скажімо, Вишгород, місто-фортеця, де сидить тисячник, але також тут збирається й своє віче.

Тисяча — невелика округа, прилегла до свого центру, що з нього може бути й чимале місто.

Київ теж укріплений пункт з невеликою округою. Певна річ, силу київського тисяцького не можна рівняти до інших — тисячник стоального міста ніби відбиває в собі блиск та славу його.

У літопису під 1089 роком читаємо, що „при благороднѣмъ князи Всеволодѣ, державному Русьскыя земля... воеводство держащу Киевскыя тысяща Яневи...“¹⁾

Цілком імовірно можна гадати, що інститут тисячництва це було поширеніше явище, ніж про це кажуть нам убогі літописні свідчення.

Року 1093 половці, довідавшись за те, що помер Всеволод, і про те, що почав князувати Святополк, виряджають до його послів, щоб замиритися.

„Святополкъ же, говорить далі літопис, не здума с болшею дружиною отнею и стрыя своего, но свѣтъ створи с пришедшими с нимь...“²⁾

Очевидячки, локалізуючи обидві названі дружини, треба визнати одну за київську, а іншу, що прийшла, — за турівську, за місцем попереднього його князівства.

¹⁾ Лаврент., 201. ²⁾ Іпат., ст. 152.

Святополк послухавсь своїх турівських дружинників, не звертаючи уваги на думку великої дружини — київської, — і, схопивши послів половецьких, повкидав їх у склеп. Довідавшись про це, половці розпочали війну й обложили Торчеський город.

Далі в літопису наведено думки, що їх подавали збентеженому Святополкові то „смыслени“, то „несмыслени“ мужі. Видимо, в даному випадкові під „смыслеными мужами“ розуміти треба оту-ж „большую дружину“, тоб-то київських мужів, а під „несмыслеными“ — дружинників, що прийшли з Турова.

Кінець-кінцем Святополк пристає на пораду „смыслених мужей“ і за їх указівкою кличе Володимира з Чернігова, а той і собі посилає по допомогу до Ростислава в Переяслав. Зустріч Святополка з Володимиром одбувається у св. Михайла. Князі ладнають межі собою „распрѣ и которы“, на чому цілують хрест.

Далі літопис каже:

„и рѣша ему (Володимирові) мужѣ смысленѣи:“ почто вы (себ-то Святополк і Володимир) распрю имата межі собою? а погании губять землю Рускую; послѣдѣ ся смирита, а нынѣ поидита противу имѣ, любо с миромь любо ратью“¹⁾).

У дальшому, біля р. Стугни, подолано бажання Святополка й киян воювати; проти цього повставали Володимир і мужі, серед яких згадується й про Яна.

Ми не зупинятимемось на дальших перипетіях, що призвели кінець-кінцем до Любецького снєму 1097 р. Про це скажемо тільки, що чималу участь у підготуванні цього снєму приписати випадає мужам „смысленым“, себ-то київській дружині.

Усе, що досі ми сказали, приневолює нас зробити отакий висновок. Мужів було звязано з їхніми містами. Турівці, дарма що перебували при Святополкові вже після того як він став князювати в Київі, залишалися „пришедшими“, себ-то не місцевими.

За таких була тільки велика дружина небіжчиків князів Ізяслава та Всеволода; себ-то вона мала безперечно постійне пробування в Київі, з яким так чи инак була звязана, що разом з тим давало їй особливе становище „смысленых“, себ-то радників Золотого Стола²⁾).

Цей звязок мужів з містами виявляється иноді в формі згаданого вже тисячництва, що правдоподібно висувало причетних до нього на ступінь „большой дружини“, „мужей смысленых“. Оці мужі перейшли до Святополка як спадщина вкупі з Київським столом. Ясно, що осілість оцих мужів у Київі була тривка.

Трапляється теж, що міська громада вважає мужів за своїх представників. Року 1146 до Дернового, де з усією своєю силою став Ізяслав,

¹⁾ Там-же, стор. 153.

²⁾ Пряме значіння старовинного слова „смысленый“ — розумний, умний, розсудливий. Гадаю, що розібраний текст цілком дозволяє бачити в „смысленых“ мужах—мужів розуму, поради, у наведеному технічному розумінню.

приїжджають од киян мужі й кажуть йому: „ты нашъ князь, поѣди, Ольговичевъ не хочемъ быти акы в задничи; кде узримъ стягъ твой, ту и мы с тобою готови есмь“¹⁾).

Під той самий час Ольгович Ігор, що став князувати в Києві після смерти Всеволода Ольговича, вдається до двох мужів, кажучи: „како еста была у брата моего, такоже будете и у мене; а Ульбові рече: держи ты тысячу, какъ еси у брата моего держаль“.

Але очевидно, що Улеб та Іван Войтишич, як звали другого мужа, були не мужами Ольговичів, а київськими, прирожденними киянами, а тому потай стали на бік Ізяслава Мстиславича й учинили „свѣтъ золь съ Кияны на князя своего“²⁾).

Дальші стосунки з Ізяславом мужі провадять у повній згоді з киянами. Очевидячки й згадана вперше делегація мужів од киян—це вияв повної згоди мужів з киянами, що на ню ми вказували.

Таку форму взаємодіяння мужів з киянами можна з'ясувати тільки звязком мужів з міською громадою. Точніше кажучи, цілком природньо, що мужі входили до складу міської громади, як зверхній соціяльний шар її. Наявність соціальної диференціяції в київській міській громаді ми відзначали, коли про ню говорили; далі ми спинимося на цьому питанню окремо.

Усе сказане, і звязок мужів з стародавньою політичною системою тисячництва й безсумнівна наявність великої київської дружини, мужів радних,—примушує нас бачити в мужах попереду силу, що владала значною часткою самостійности й до деякої міри навіть незалежністю від князів.

Треба гадати, що взагалі мужі не потребували постійних переходів із волости до волости, або принаймні їх до того не примушувано. Мабуть звязок мужів кожного з своїм містом базувавсь на глибокому соціальному корінні, зокрема, у вигляді великого землеволодіння в прилеглій окрузі.

Зміна князівських столів безпосередньо не відбивалася на долі мужів,—будь-що-будь на тисячниках по тисячах і на радних мужах у Києві.

Нам здається, що ці незалежні великі землевласники й вельми значна окружна старшина, існували й до 1054 року. Це природньо впливає з передкняжого походження тисячництва.

Княже волостільство, являючи собою, отже, пізніше нашарування, почало поступінно заводитися по різних містах, де ми й бачимо князя, а під ним тисяцького.

За ознаку того, що це так, може бути Сновська тисяча, де, ймовірно, князя ніколи не було. У Вишгородській-же та Білгородській тисячах князі з'явилися порівнюючи пізно й не стали за постійну владу. В XI в. у Вишгороді сидить лиш р. 1078 Ярополк Ізяславович, а після нього тільки р. 1136 відзначено Всеволода Мстиславовича. У Білгороді-ж

¹⁾ Іпат., стор. 230. ²⁾ Там-же, стор. 231.

у XI в. нема зовсім князів, тільки р. 1117 зазначено Мстислава Володимировича й лиш р. 1140 — Святослава Ольговича. По обох містах і пізніше князі сидять з великими перервами ¹⁾).

Не можна, разом з тим, не відзначити, що київські князі, будуючи нові міста, оселяли в них і мужів, „нарубленых“ із інших міст, або навіть словен, кривичів й ин. Разом із тим тисячі встановлювано і по нових краях. От недавно приєднаний Перемишль р. 1097 йменується тисячею, — до речі, чи не дозволяє нам це добачити певну відповідність тисячі польській каштелянії? ²⁾).

Певне, такі міста, як Київ, Чернігів та Переяслав, було в достатній мірі окняжено. Боротьба за ці міста стала звичайною, особливо за Київ, де, як компроміс, княжило иноді по два князі.

Відносно Переяслава треба відзначити, що в ньому сидів свій тисяцький р. 1113, а князя не було, бо, здається, Святослав Володимирович не встиг іще прибути з Смоленську ³⁾).

Усе це дозволяє вбачати в тисячниках, а почасти в мужах узагалі, не саму лиш стародавню земську традицію, ба й постійний міцний адміністративний апарат Землі Руської; понад яким стоїть хистка й порівнюючи часто мінлива княжа влада.

Це дуже значне становище мужів не позбавляло їх од необхідности присягати на вірність новому князеві. От полюбовне розмежування, що сталося р. 1150, поміж двома співправителями Золотого Столу київського Ізяславом і В'ячеславом зміцнили були й мужі — „на томъ же и мужи ею цѣловаша крестъ, ако межи има добра хотѣти и чести ею стеречи, а не сваживати ею“ ⁴⁾).

Але й князі цілували хрест відносно мужів на всій їх волі. З приводу непорозуміння, що сталося р. 1190 поміж двома співправителями Золотого Столу Рюриком і Святославом через те, що останній полонив торцького князя Кунтувдея, Рюрик надіслав Святославові, як порушникові згоди, хресні грамоти.

„Святославъ же приемъ грамоты, не хотѣвъ креста цѣловати: и много прѣвса и молвивъ с мужи, и отпустивъ ихъ, и опять возворотивъ ихъ, и целова к нимъ крестъ на всей ихъ волѣ“ ⁵⁾).

Обидва наведені свідоцтва відкривають нам саму основу взаємовідносин князів і мужів. Увагу літописцеву в обох випадках притягало те ускладнення цих взаємовідносин, яке являло собою співкнязювання

¹⁾ М. П. Погодинъ, Изслѣдованія, т. VI, стор. XXXVI.

²⁾ Я, певна річ, розумію сучасний нашій тисячі польській укріплений город з невеликою прилеглою до нього округою. Самий термін каштелянія усталивсь трохи пізніше, але й його було засвоєно зазначеній одиниці оборони.

³⁾ Руська Правда, III, 65 — тисяцький Станислав.

⁴⁾ Іпат., стор. 278.

⁵⁾ Там-же, стор. 451. Застерегаємо, що мужі були також і од Всеволода Суздальського та від Давида Смоленського, проте з наведеного тексту ясно, що Святослав цілує хреста мужам.

двох осіб на одному столі. Завдяки цьому нам пощастило дізнатися про зафіксоване в надзвичайних обставинах звичайне явище старовини.

Зокрема, треба гадати, що жаден акт князя не відбувався без участі мужів, які скрізь ішли за ним, як його друге „я“. Це логічно випливає з самого характеру тої надбудови, яка являє собою княжевладство—мужі сидять по містах, часом не маючи безпосередньо над собою князя; як тільки дане місто віддається будь-якому князеві — тисячники й інші мужі стають його вірними.

Тому відповідальність за політичні вчинки князів усім тягарем спадала на їх мужів —

„оже ся князь извинить, то въ волость, а мужь у голову“¹⁾.

Але взагалі голову мужа надто застерегав закон, про що свідчить Руська Правда.

Б. Основа снемів.

Найбільше труднощів дослідникові стародавніх установ завдає звідси неможливість точно визначити, коли саме вони повстали, і несталість термінології, властива пам'яткам.

Бувши інститутом звичаєвого права, ції установи з'являються перед очима дослідника як щось таке, що вже існує прийняте, часом освячене.

А наявність скількох назв для однієї установи дозволяє перевагу давати якій-небудь з них. Таке штучне об'єднання під одним ім'ям скількох по суті однорідних явищ правильніше, аніж сліпе наслідування в пам'ятках тільки додержаної термінології, що охоплює іноді найрізноманітніші поняття, й відбиває стосунки різних епох.

Усе сказане можна цілком прикласти і до снемів.

За основу снемів ми кладемо політичне об'єднання громадсько-міських верхів з верхами дружинними. Зібрані разом, щоб обмірковувати спільні питання, обидва аристократичні елементи Землі становлять за нормальних умов постійну й невідмінну раду при Золотому Київському Столі.

Літописні свідчення дають спромогу встановити наявність широкої практики отаких княжих рад ще за Володимира Великого.

Цей одновладець Землі Руської нераз скликав своїх бояр та міських старців. Межи міськими старцями треба класти й тисяцьких. Зібрання ці звуть деколи загальним ім'ям дружини. Через те ми маємо повну підставу наближати їх до дружин, що скликав Володимир Мономах року 1113-го, яка складалася з тисяцьких найважливіших міст Руської Землі²⁾.

Видима річ, оцих радних дружин обох Володимирів аніж не можна вважати за випадкове зібрання звичайної дружини. Це безперечно вища дружинна та громадсько-міська адміністрація, ще відзначувана, але деколи вже об'єднана загальним ім'ям дружини.

¹⁾ Іпат., р. 1177, с. 409; пор. там-же р. 1097, ст. 175 — повішення мужів Лазаря й Василя.

²⁾ Іпат., с. 73, 74, 83, 85, 86, 87; Руська Правда III, 65. Порів. В. О. Ключевскій, Курсь Рус. Истории, ч. 1, изд. 3-е, с. 197 й 198.

Пристосування стародавнього інституту тисячництва до нового княжо-дружинного ладу, що відзначили ми вище,—виявилось отже ще в X віці у формі засвоєння обом явищам імення новішого, себ-то дружини.

Треба гадати, що ця дружина, яка становить княжу раду, почасти відповідає згаданій вище дружині великій — радним мужам. Справді, так звались значні мужі, а до них треба застосувати й осіб, що становили дружину обох Володимирів; до речі, можлива річ, що радними мужами звались й представники дружини першого Володимира ¹⁾).

Чи входили у княжу раду крім мужів Землі Руської, мужі земель залежних? Цього ми ніяк не можемо припустити й ось чому.

Окрім загальних міркувань про межі безпосереднього освіщення Землі,—ми бачимо й окремі доводи для обмеження границь цікавої для нас Володимирової ради й що-до складу й що-до предмету відання.

Що-до складу цієї ради, то передусім ми не можемо не звернути уваги на тії риси громадсько-міського укладу Землі Руської, які відзначилися в інституті „старѣйшинъ по всим градомъ“ ²⁾).

Справді, ми знаємо старців київських, білгородських, але не можемо либонь поширювати цього уряду за межі Руської Землі. Інститут-же тисячництва, як система крім головного міста поширена й по інших містах,—властивий тільки Руській Землі ³⁾).

Та одночасно ми маємо дані, які просто показують на те, що Володимир обмеживсь прямим старанням про Руську Землю.

Року 988-го він роздає міста своїм синам, але за собою залишає Київ, Чернігів і Переяслав,—цю основну свою Землю. Слідом за цим він напружено будує міста в районі трьох оцих найважливіших міст і стягає у ново-збудовані міста кращих мужів також од словен, кривичів та інших залежних північних земель, за-для більшого успіху в боротьбі з печенігами ⁴⁾).

Під 996 роком читаємо, що — „любяше Володимиръ дружину, и с ними дума о строєнїи землинемь, и о уставѣ землинемь, и о ратѣхъ“ ⁵⁾).

Гадаємо, що наведений текст, як порівняти його з попередніми даними, ще краще показує, як піклувалася Володимирова рада межами Руської Землі.

Тут ми маємо до діла не звичайний максимум політичного освіщення, але безсумнівне органічне закріплення державности. Володимир, пороздававши синам своїм різні міста, зосереджує всеньку увагу на основному свому добрі Землі Руській у властивому цього слова розумінні.

На будуванні цієї Землі, на її уставах, на її обороні й зосереджується дума її мужів.

¹⁾ Іпат., с. 73 й 74. „Мужи змыслены“, що їх послано було від Володимира та його бояр і старців у справі релігії.

²⁾ Там-же, с. 86 і попередні покликування.

³⁾ У Новгородській, Ростово-Суздальській, Смоленській землях було по одному тисяцькому — тільки в головному місті.

⁴⁾ Іпат., с. 83. ⁵⁾ Там-же, стор. 87.

Наведені дані почасти з'ясовують нам і предмети відання Володимирової ради, що не виходили по-за межі Руської Землі. Найкраще доводить це те, що християнство, що прийняти його вирішила княжа рада, заведено як державну віру спочатку в Києві і Руській Землі¹⁾. Заведення християнства у підвладних і залежних землях одбувалося пізніше й спроквола.

Таким чином і склад і предмети відання Володимирової ради найщільніше звязані були з Руською Землею.

Об'єднання громадсько-міських верхів з верхами дружинними, яке ми відзначили, призводить до затвердження єдиної земської аристократії й не тільки надає її органі всіземське значіння, але й укладає в нього достеменісінький земський характер.

У цьому полягає основна особливість снемів, що так одрізняє їх од віча та боярської думи.

Справді, віче це є переважно місцеве зібрання правосильних осіб старшого міста Землі й вирішення оцього зібрання однаково обов'язкові для пригородів, незалежно од їхньої участі, на що вони мають право, чи то-ж од неучасництва їх. Вічовий лад по суті — це диктатура старшого міста, що за носія її була місцева аристократія.

Дума боярська переважно являє собою раду вищої, що коло князя перебуває, дружини, найближчих його сподвижників. Ваги загальноземської рада така не має, бо сподорожує вона князеві, як переходить він, іноді частенько, з столу на стіл, і часом обмежується в своїй діяльності порівнюючи невеликою волостю, де править князь. По суті це княжа дума, що, прибувши зо своїм князем до волости, у жадні з нею міцні звязки земські не вдається.

М. Ф. Владимирський-Буданов зазначає й другий тип Думи. „У XII в., — каже названий автор, — у південно-руських землях трапляється, що Дума складається з постійних столичних (дзирських, мовляв) бояр, але буває, що в ній беруть участь місцеві правителі, причому значіння цього останнього складу Думи переважає“²⁾.

Для нас дуже важливе авторитетне визнання такої особливості для південно-руських земель. Але чом М. Ф. Владимирський-Буданов не наближує дружини Володимира Мономаха, скликаної на Берестовому року 1113-го, яку він застосовує до згаданого типу Думи, — „до об'єднаних засіданнів рад (княжих)“, або до „княжих з'їздів — думи князів“, що він їх констатував³⁾.

Однорідність цих явищ ми доведемо в дальшому, а поки що підкреслимо тільки, що в Мономаховій „дружині“ ми маємо теж і елементи з'єднаних рад та княжих з'їздів.

¹⁾ Іпат., р. 988, с. 80 — 81.

²⁾ М. Ф. Владимирський-Буданов, Рада Великого Князівства Литовського (рецензія на твори О. О. Малиновського) в „Записках Соціально-Економічного Відділу Україн. Акад. Наук“ т. IV (1926 р.), стор. 210.

³⁾ М. Ф. Владимирській-Будановъ, Обзоръ Исторіи Русскаго Права, изд. 6, с. 47 й 74.

Вгорі ми вже наближали „дружину“ Володимира Мономаха до „дружини“ Володимира Великого й виявили повну подібність. Звідси виходить, що властиву південно-руським землям особливість, яку спостеріг М. Ф. Владимирський-Буданов, правдивіше було-б поширити ще й на XI та X вв.

О. О. Малиновський аристократичну боярську Думу визначає, як орган усеземської зверхньої влади ¹⁾. Але автор у даному разі під землею розуміє не Руську Землю в нашому розумінні, а окремо Київську, Чернігівську і т. ин.

Над цими зверхніми органами в окремих землях стоять усеруські з'їзди князів та бояр, що „згідно з правними поглядами наших предків“ мали розв'язувати „всеруські справи“—війни, миру, законодавства, то-що ²⁾.

До „всеруських справ“ автор зараховує й деякі снеми XI—XII вв. та різні суто-військові справи власне пізніші походи й баталії.

Проте в частині, присвяченій розглядуваній тут добі, О. О. Малиновський поважно обґрунтовує безперечну особливість, на півночі невідому.

Отже, не можна заперечувати того, що й М. Ф. Владимирський-Буданов і О. О. Малиновський визнають земсько-аристократичний характер установи—предмету нашого дослідження. Але автори не розглядають цього питання в цілому, а зупиняються тільки на „князівських“, „боярських“, „усеруських“ об'єднаннях, тоб-то на окремих питаннях.

Тимчасом усі ці явища охоплює розуміння снему. Як ми бачили, перші відомі нам снеми з'являються під назвами (великої) дружини, мужів радних. Обидві назви відбивають у собі добу, коли дві аристократії—громадсько-міська та дружинна цілком ще не зіллялися в одну соціально-політичну групу. За тих часів ще одрізняються княжі бояри й старці городські, що їх спільна рада при Золотому Столі київському має назву або дружини (великої), або мужів радних.

Термін „дружина“—це властиво перенесена назва частини на ціле. „Мужи смысленые“, себ-то радні—назва спільніша для обох аристократій, але тут більше висловлено якість членів цього об'єднання, що призвело до утворення єдиної земської аристократії, аніж саме об'єднання її, яке прибрало собі форму політичного зібрання.

За яскравий вияв такого об'єднання на широких як на той час земських засадах і є снеми, що цей термін на ґрунті Землі Руської висловлює розуміння політичного об'єднання.

Термін снем, на думку Г. Тельберга, витворено тільки з половини XII в. ³⁾.

З таким висновком ми не погоджуємося. Ми вважаємо, що не випадає надавати старовині чужих їй цілів. Ми можемо казати, що термін

¹⁾ І. А. Малиновській, Рада Великого Княжества Литовського, ч. I, Боярская Дума. Томськ 1902, ст. 93.

²⁾ Там-же, ст. 145, 140—145.

³⁾ Г. Тельбергъ, О междукняжескихъ снесахъ „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1905, червень, ст. 335.

снем справді стали вживати з XII віку, але й він не витиснув уживаних перед тим дієслів — совокупитися, снятися, що так само як і снем передають розуміння тісного єднання.

Таке визначення досліджуваного тут явища через дієслово дуже характерне, — в ньому почасти підкреслюється й другу рису снемів, що були з них переважно з'їзди, а не звичайні сходини.

Як ми вже не раз зазначали, — скликання в X в. бояр, а так само „старцев“ городських, старшин по містах, щоб розв'язати всеземські справи, являє собою всі риси снемів; через це й термін скликати (землю) почасти відповідає в даному разі вищенаведеним дієсловам ¹⁾.

Всю різноманітність зазначених термінів найкраще виявляє слово „снем“, ближче до сучасного слововживання, що йому чужа й незрозуміла назва установи у формі дієслова.

Але, кажу вдруге, найуживаніша є саме ця остання форма.

Звичайно, цю термінологію вживається инколи й для явищ, що жадного стосунку до установи, яка нас цікавить, не мають.

Тут ми зустрічаємо те-ж саме, що й про думу та віче, яких термінів, навіть останнього, не можна не визнати за історично-правниче пристосування до певних інститутів ²⁾.

Та літописні пам'ятки дають нам так само матеріал про політичні збори, що зветься снеми, — матеріал, який виходить по-за визначені вгорі хронологічні межі.

Обмежившись накресленою вище добою, ми могли-б отож не вважати на снеми: один 1262 року — в Галицькій Тернаві й другий 1301 року — в Суздальському Дмитрові.

Дозволимо собі ще раз підкреслити, що існують не самі тільки звичайні міркування хронологічні, а причини глибші, які зачіпають саму суть питання про снеми, причини, що спонукають нас обминати два зазначені літописні свідоцтва.

Справді, ми виучуємо державність Землі Руської, і те напруження думки й волі, що відбилося в літописному оповіданні про снеми й дає зміст усенькому цікавому для нас періодові, виливається в одну спільну мету — забезпечити в Руській Землі внутрішній і зовнішній мир.

У Києві, Чернігові й Переяславі, найважливіших містах Землі, в цьому історичному трикутнику й відбуваються снеми X—XII вв.

Снеми 1262 р. в Тернаві і 1301 р. в Дмитрові отже відбулися не то що по-за накресленим часом, ба й по-за виучуваною Землею та по-за політичною її серединою ³⁾.

¹⁾ Іпат., ст. 73, 74.

²⁾ Справді, виразів — снятися, совокупитися, вживають до військових заповзяттів: „снятися на Волзѣ“ руським потугам проти Юрія Суздальського, Іпат., 1148, ст. 258; „снемшися вѣчемъ“ забили кияни Ігоря, Соф. 1-а, 1147 р., стор. 159 у П. С. Р. Л. V; „на думу на вѣча сходятся“ кияни, Лаврент, р. 1176 стор. 358. В цих двох випадках — несталість термінології.

³⁾ Іпат., ст. 567, Лаврент., ст. 462.

В. Еволюція снемів.

Назви тих місць, що їми рясніють літописні свідоцтва про снеми та що частенько надають цим останнім особливої індивідуальної ознаки,— дозволяють нам накреслити три головні райони, де відбувалися розглядувані оце політичні збори.

Нашому групуванню снемів, за місцем, де їх скликали, цілком відповідають і три етапи в розвиткові цієї установи.

1. До першої групи належать київські снеми кінця X-го й трохи чи не всього XI-го вв. Це доба Володимира Великого, Ярослава Мудрого, а так само синів та почасти онуків його. Характерна риса цих снемів — зв'язок їх із міською київською громадою.

Внутрішній спокій та уставна діяльність становлять головний зміст цієї доби.

2. До другої групи ввійходять політичні збори кінця XI—першої половини XII вв., що відбувалися по-за Київом, але недалеко від нього, переважно в Дніпровій долині на протилежному березі цієї ріки.

За характерну рису цих снемів стає розрив з міською київською громадою й утворення самостійного аристократичного зібрання, хоч і скликуваного по-під самим містом.

Напружена внутрішня боротьба й героїчні зусилля забезпечити внутрішній спокій стають за головний зміст літописного оповідання про цю добу.

3. Снеми третьої групи, що тягнуться починаючи десь коло середини XII в. й мало не до кінця його, збираються вже не тільки по-за Київом, ба й далеко від нього,—або по лівобережних, або по правобережних місцях.

Цей навіть зокола наочний розрив з міською київською громадою розрісся та заглибивсь через обставини зовнішнього та внутрішнього характеру, які ми почасти вже з'ясували та які почасти ще треба нам докладно розглянути в дальшому.

Внутрішній розпад, шалені зусилля обстояти єдність Руської Землі, навіть саме її існування,—ось чого повна ця епоха, що закінчилася остаточним падінням Києва та загибеллю Руської Землі.

1. Київські снеми.

Ми маємо всі дані припускати, що Володимир Великий своїх бояр та старшин городських скликав тільки до Києва. Будування Землі, уставы та рати—ось основні питання, що над ними працювали перші відомі нам ради при Золотому Столі. Чи продовжували цю практику за Ярослава? Прямих указівок у літопису ми не маємо. Але низка покликувань на устав, урок, або суд Ярославів, цілком дозволяють припустити, що спосіб складати цієї постанови нічим не одрізнявся од того, як прийнято устав Володимира Всеволодовича, що увійшов був до цієї самої Правди¹⁾.

¹⁾ Руська Правда, III, 65.

Через те, не можна не визнати уставну діяльність Ярослава за продукт спільного обміркування з „дружиною“ так, як то було за обох Володимирів.

1054 рік сильно змінює склад і значіння цих первісних снемів. Як було сказано попереду, в зазначеному році набув сили Заповіт Ярославів, що завдяки йому було покладено початок спільному урядуванню головних учасників Землі Руської з Золотим Столом Київським.

Новонастановлені князі Чернігівський та Переяславський, природня річ, увійшли до Ради Золотого Столу Київського.

Цей вхід до снему княжого елементу мав, без сумніву, дуже важливі наслідки.

По суті, окняження снемів цілком відповідає окняженню тисяч, що ми розглянули його попереду ¹⁾. У Чернігові та Переяславі над тисяцькими поставлені були князі. Вони, як відомо, не усунули давнього земського апарату, а, ставши безпосередньо над ним, увійшли разом з його представниками в тісніший зв'язок вірності. Наслідком і було не тільки вхід князів до снему, але й залишення мужів у ньому.

Разом із тим князі співправителі Золотого Столу надали снемові значіння зверхнього органу Землі.

Наш найдавніший літопис нічого не говорить за цей дуже цікавий переходовий період. Але Руська Правда подає дуже цінні для нас указівки про існування снемів.

У другій редакції Правди в підзаголовкові наводиться навіть довгенька формула:

„Правда уставлена Руской Земли, егда ся совокупилъ Изяславъ, Всеволодъ, Святославъ, Коснячъко, Перенѣгъ, Микифоръ Кыянинъ, Чюдинъ Микула“.

Зміст: 4 артикул про наслідки од убивства огнищанина, 5-тий артикул — судовий вирок Ізяслава.

Але після цього снему, видимо, незабаром настав і другий, що про нього говориться в III-ій редакції Правди, де в артикулі 4-му читаємо:

„По Ярославъ же паки совокупившеся сынове его, Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, и мужи ихъ, Коснячъко, Перенѣгъ, Никифоръ, и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати.“

А іно все, якоже Ярославъ судиль, такоже і сынове его уставиша“.

Чом Всеслав Полоцький не брав участі в обох снемах, цілком з'ясувати можна загально визнаною відокремленістю Рогволожого плім'я.

Небутність В'ячеслава Смоленського з'ясовуємо ми тим, що той князь, котрий не бере участі в Землі Руській, участі не брав і в її снемах.

Взагалі князі Смоленські до другої половини XII в. участі в снемах не беруть. Навіть десь коло середини цього віку Ізяслав Київський,

¹⁾ Це позначається й на самій суті тогочасного законодавства. Див. Dr. Leopold Karl G o e t z, Das Russische Recht (Русская Правда). II, Stuttgart 1911, ст. 259—друга редакція Правди переходовий ступінь од давнього народного права до нового, князівського, що за висловника його була цілком тільки третя редакція.

хоч і радиться з Ростиславом Смоленським, але ж останній безпосередньої участі в снемі таки не бере ¹⁾).

Значить, у двох, відомих нам, після Ярославових снемах беруть участь князі Київський, Чернігівський та Переяславський.

Трьом зазначеним князівствам відповідають три мужі Коснячко, Перенег та Никифор. З них, за Коснячка відомо, що року 1068 він був за воєводу і встиг, видимо, викликати загальне нарікання киян ²⁾). Отже відносно цієї особи цілком можливо припустити, що й у 1054 році він був тисяцьким. Про двох інших мужів жадних безпосередніх указівок ми не маємо. Загальні міркування та приклад „дружини“ 1113 року переконує нас, що й вони були тисяцькими.

Окрім того, в першому після Ярослава снемові беруть участь, видимо, ще два мужі — Киянин Чюдин, що брат його Туки в 1068 р. давав пораду Ізяславові Київському, а також Микула ³⁾).

Порівнюючи невелика кількість усобиць другої половини XI в. цілком дозволяє припустити часті скликання снемів і за Ізяслава і за Всеволода. Цей останній тільки коли

„...приспѣваше к нему старость; і нача любити смыслъ уных, и свѣтъ творяше с ними; си же начаша і заводити и негодовати дружини своєя первыя, і людемь не хотѣти княжѣ правдѣ, і начаша тивунѣ его грабити, людии продаяти, сему невѣдущую у болѣзнѣхъ своихъ“. (Іпат., 1093 р., стор. 151).

Очевидячки, лиш наприкінці свого життя, тяжко слабий Всеволод почав „негодовати дружини своєя первыя“. Виходить, перед тим користувався він порадами своєї „дружини“, себ-то снему.

Безсумнівне поглиблення диференціації в самій міській громаді йшло в парі з процесом політичного об'єднання громадсько-міської аристократії з дружинною.

Перша розколина, яку зробив 1068 рік, гостро виявилася в рішучих незладах киян і мужів в 1093 році на военній раді коло Стугни ⁴⁾).

Політична сила киян така велика, що року 1096 Святополк і Володимир пропонують Олегові Чернігово-Сіверському:

„поиди Киеву, ать рядъ учинимъ о Руской земльѣ предъ епископы, игумены и предъ мужи отець нашихъ, и передъ горожаны, дабы оборонили землю Русскую отъ поганыхъ“.

¹⁾ З другої половини віку Смоленські Ростиславовичі беруть участь у снемах, оскільки з них князі Київські. Про це далі. Рада Ізяслава з Ростиславом 1148, Іпат., ст. 256, згода у Спаса в Чернігові — ст. 257 і снем у Городці Остерському — там-же.

²⁾ Там-же, с. 120. Воєвода теж, що тисяцький, порів. там-же ст. 146 — „воеводство держащую Киевской тысящи Яневи“ (р. 1089).

³⁾ Звичайно прийнято читати: „Микифоръ Кыянинъ“. Справді, первопис Академіч. списку Правди (див. фототипію — В. И. Сергѣевича „Русская Правда“, вид. 2-е, Спб. 1911) припускає таке читання, але можна прочитати й: „Кыянинъ Чюдинъ“. Це тим більш припустимо, що Київським мужем був Коснячко, а Микифоръ — або Чернігівським, або Переяславським. Микула, на нашу думку, окреме від Чюдина ім'я, мабуть, теж киянин.

⁴⁾ Іпат., стор. 120 і 153.

На це Олег заявляє:

«„нѣсть лѣпо мене судити епископомъ и черньцемъ или смердомъ“ и не восхотѣ ити къ братома своима, послушавъ злыхъ свѣтниківъ»¹⁾).

Що тут новина, — спільний снем князів з духівництвом, мужами й городянами, або чванлива одмова Олега, який не хотів визнавати ні „ченців“ — ігуменів, а ні „смердів“ — городян?

Точне значіння пам'ятки примушує визнати за новину в даному разі відмову Олегову, а не спільну думу зазначених елементів.

Отже, наведене свідчення 1096 року, що стоїть на межі двох епох, снемів київських і снемів по-за Київом, — натякає на одну досить важливу рису перших, та разом із тим пояснює властивість останніх. Як тлумачити натяк на снemi „перед городянами“? Насамперед тут можна дуже широко розуміти цю формулу, як скликання снemu в самому Києві, що, як відомо, практикувалося перед тим, — з часів Володимира Великого.

Але разом із тим не можна не визнати й особливішого значіння „городян“, як соціальної групи, що стоїть нижче од мужів, — у городянах, у стислому розумінні, треба вбачати „людей київських“, що становлять демократичне віче.

Побільшений тиск оцього плебсу натурально примусив Святополка київського бути з ним за одно на раді коло Стугни. Вплив демократії спонукав Святополка й Володимира покликати чернігово-сіверських князів, щоб скласти угоду перед нею.

Практику вищезгаданого спільного снemu я уявляю собі як, хоча й давненьке, ба все-ж-таки порівнюючи незвичайне явище. Громіздкість зібрання та звязані з нею технічні незручності звичайно перешкождали тому, щоб такий снем перетворивсь у постійну установу.

У звичайному снемові, через це, брали участь лиш верхи київської міської громади, її верховоди. Люди (київські) навіть після 1068 р. таке становище мали не тільки за нормальне, але й почасти у своїх інтересах. Справді, коли Всеволод перестав удаватися по пораду до „дружини своея первыя“, — люди не захтіли „княжей правды“. Тому не можна заперечувати деякого довір'я „людей“ до „дружини“, що склад її, треба гадати, нічим не одрізнявсь од відомих уже нам дружин — снемів.

Проте політичний натиск „людей“ був скерований не тільки на князів, а й на мужів. Очевидно, довір'я, що ми його відзначили, міської громади до своїх верхів, як і до дружини взагалі, було певним компромісом, який до якогось часу стримував „людей“ од рішучих учинків. Ця постійна погроза од людей і пояснює всю наступну добу снемів, що до неї ми оце перейдемо.

2. Снemi під Київом.

За прообраз цих снемів треба мати мир Мстислава з Ярославом, що вони його склали були біля Городця р. 1026²⁾). Якщо ця подія й не

¹⁾ Там-же, стор. 160.

²⁾ Там-же, стор. 104—105. Треба гадати, що тут брали участь і мужі Ярославові, які ввесь час, поки його не було, сиділи в Києві. Там-же, під р. 1024.

є безпосередня причина, що через неї повставали зазначені снеми, то як-не-як вона має дуже велику вагу для розуміння політичної природи їх.

Городецький мир попередив дві основні риси доби снемів, що вже геть згодом розвинулася, він одбувся по-за Київом і без київської міської громади, що додержувалася суворого нейтралітету в боротьбі Мстислава з Ярославом.

Але ще одна сторона згаданого миру дозволяє нам наблизити його до відомих уже нам передлюбецьких пересправ 1096 р.: Олег, як і Мстислав, — тьмутороканські приходні, що збройною рукою добиваються свого права на учасництво в Землі Руській.

І подібно до того, як Мстислав, що подолав Ярослава, все-ж мусів був порозумітися з Ярославом про „розділ“ Руської Землі, — так і Олег, що захопив Чернігово-Сіверщину, мусів був скоритися Святополкові й Володимирові та цілувати хреста на умовах, що їх вони установили:

«„иди кь брату своему Давыдови, и приидита кь Киеву на столъ отецъ нашихъ и дѣдъ нашихъ, яко то есть старѣй в землѣ нашѣй Киевѣ, и ту достоить намъ снятися и порядъ положити“. Олегъ обѣщася створити, и на семь цѣловаша хрестъ»¹⁾.

Добившись учасництва в Землі Руській, Олег не міг одмовитися прибути на снем її вкупі з братом Давидом, завдяки якому було виділено Новгород-Сіверське князівство²⁾. Проте не можна не визнати, що воля Олега, який не бажав з'явитися перед духовним і світським городом, усе-ж була цілком здійснена, — снеми стали збиратися під Київом, але не перед його „горожанами“.

Обмірковуючи описаний бурхливий заколот людей київських р. 1068, той розкіл, що внесли вони в князівську суспільність на раді біля Стугни р. 1093, коли Святополк Київський мусів був укупі з ними бути проти своїх мужів, а також проти інших князів та їхніх мужів, — не можна не визнати, що Олег був тільки за яскравого висловника загальної аристократичної реакції.

До того-ж не можна не підкреслити, що суттю своєю протест Олегів не був скерований проти мужів і князів, а головне проти „горожан“³⁾. З цього боку, треба гадати, Олег зустрів повну солідарність князів і мужів, що розуміли всю перевагу політичного зібрання, вільного від стороннього тиску.

Нам відомі такі снеми, що їх скликано в долині Дніпра: а) коло Любеча—1097 р., б) коло Городця—1097 р., в) коло Городця—1098 р., г) в Уветичах—1100 р., д) на Золотчі—1101 р., е) на Долобську—1103 р., ж) на Долобську—1111 р.; сюди треба додати й снем, який хоч і стався не в Дніпрівій долині, але все-ж-таки по-за Київом, з) на Берестові—1113 р. Надалі за свідоцтвом літопису є натяки на існування снемів, проте ми можемо зазначити лиш один відомий нам снем і) в Ольжичах—1142 р.

¹⁾ Там-же, 1096 р., стор. 161.

²⁾ Новгород-Сіверське князівство припало Олегові.

³⁾ Вище ми говорили за Чернігово-Сіверський сепаратизм Олега.

Усі перераховані місця розташовано в районі Київа і що-до тих, що в долині Дніпра — зосереджено проти міста, на тому березі. Вважаючи сними в Дніпровій долині за дипломатичні з'їзди князів, М. С. Грушевський робить звідсіля цілком логічний висновок, що це власне ніби неутральне місце, цілком надавалося на зустрічі правобережних і лівобережних князів, не зівсіди доброзичливих один до одного ¹⁾.

Справді, скажемо ми, уся зазначена місцевість, низький лівий берег при — київській Дніпровій долині, справді розташована наче на стикові трьох „отчин“ Руської Землі — Київа, Чернігова й Переяслава.

Не можна, певне, відкидати загальних міркувань про зручність зазначеної місцевості для зустрічі князів, але не можна разом із тим не підкреслити основної причини снемів у Дніпровій долині, — неутральне становище останньої супроти Київа.

Вибір нового місця для снемів стає цілком зрозумілий, якщо вважати зречення Олегове від снему в присутності горожан не за звичайний каприз князя, а за одбиток загального настрою князів і мужів, що самі без цього сміливого ініціатора, може бути, й не наважилися-б були піти на отвертий розрив з людьми Київськими.

Жадання князів і мужів емансипуватися від безпосереднього тиску, який могли робити на сними люди київські, що претендували на провідну ролю в Руській Землі, — от що, на нашу думку, стало за привід для вибору нового місця для політичних зібраннів об'єднаної аристократії.

Обранням нового місця для снемів і звязаним із ним фактичним одривом од київської міської громади безперечно завдано було потужного вдара київському старшинству. Ідея останнього ще жива — „старфй в землѣ нашфй Кыевъ“, — але само старшинство це змінилося радикально.

З'єднання громадсько-міської аристократії навколо Золотого Столу Київського, її об'єднання з княжо-дружинною підпорою цього Столу, власне й було вже за початок внутрішнього розпаду міської громади.

Вступ до снемів міської старшини, київської й іншої надало снемам земського характеру. Поява в їх складі князів надала снемам права спільної з Золотим Столом зверхности в Землі Руській.

Як видно, київське старшинство, в особі його керівників — старшин — стало власне за частину земського снему. А спільний снем з вічем у стислому розумінні, себ-то з людьми київськими, — був, як ми зазначали, явищем нечастим.

Віче (в стислому розумінні) було зайвою, громіздкою, ба навіть небезпечною для снемів установою. Традиція київського старшинства через мужів, що ввійшли до снему, перейшла до цього останнього. Та сама традиція не дозволяла ще снемам цілком одірватися від матери городів руських — сними одбуваються привселюдно коло стін золотостольного міста.

На сними в Дніпровій долині збиралися не тільки самі дійові особи, князі та мужі, але й озброєна сила, що була в їх розпорядженні. Хоч

¹⁾ М. С. Грушевський, Історія України-Руси, т. II, вид. 2-ге, стор. 271.

яка-б невеличка була ця озброєна сила, але, безперечно, незначна площа тодішнього міста не дала-б змоги вільно розташуватися цій силі. Не маючи як вільно використовувати свої загони, князі й мужі не могли-б так вільно ухвалювати свої постанови й разом з тим так швидко й так повно здійснювати їх. За визначених умов залежність снемів од людей київських, які сами являли собою значну озброєну силу, була-б велика.

Певне, не можна заперечувати того, що озброєні снеми виучуваного періоду покликані були до життя переважно обставинами іншого характеру—гострим станом питаннів часткового й загального зберегання Землі. Але це говорить лиш за складність того оточення, в якому діяли снеми на новому місці. До з'ясування його й прислужиться нам розгляд кожного снему зокрема.

а) Снем у Любчу р. 1097. На цьому снемі опріч князів—Київського Святополка, Переяславського Володимира, Чернігівського Давида Святославовича, Новгород-Сіверського Олега—беруть участь також князі: Володимирський—Давид Ігоревич і Теробовельський—Василько.

Як бачимо, число князів-учасників снему збільшилось завдяки поповненню їхнього складу й пересуванню.

Князі зійшлися в Любчі „на строєньє мира“, вони кажуть один одному:

„почто губимъ Рускую землю, сами на ся котору имущє? а Половци землю нашу несуть роздно, и ради суть, оже межи нами рать до нынѣ“;

вони постановляють:

„отселѣ имѣмся по едио сердце и съблюдѣмъ Рускую землю каждо держить очьчину свою: Святополку—Киевъ Изяславль (Изяславів), Володимеръ—Всеволожь (Всеволоже, себ-то Переяславль), Давыдъ и Олегъ, Ярославъ—Святославлі (Святославлє, себ-то Чернігово-Сіверщина й Муром); имѣже раздаяль Всеволодъ города, Давыдови (Ігоревичу)—Володимеръ, Ростиславичема: Перемышль—Володарєви, Теробовль и Василкови“.

Після того, князі не тільки врочисто стверджують свою постанову:

„И на томъ цѣловаша крестъ“, але разом із тим вони зобов'язуються спільно підтримувати внутрішній спокій.

„да аще отселѣ кто на кого встанеть, то на того будемъ вси и честный крестъ“; и рекоша вси: „да будетъ на нь крестъ честный и вся земля Руская“».

На послідок знову князі „цѣловашєся и поидоша у свояси“¹⁾.

Як видно, на снем оцей не прибули князі Муромський Ярослав і Перемиський—Володар, які мали право бути на ньому. Звідси не можна робити висновок, що склад снему був випадковий, бо неприбуття двох

1) Всі уривки: Іпат., с. 167 й 168. Поясіння в дужках зроблено згідно з тлумаченням Карамзіна. Н. М. Карамзинъ, Ист. Госуд. Рос. II. пр. 179. Риски—мої.

названих членів снемів, представників двох крайніх периферій Землі Руської, само по собі не порушувало кворуму ¹⁾).

Отже на Любецькому снемі були мало не всі учасники Землі, головні з них — Київський, Чернігово-Сіверські й Переяславський, — у повному складі.

Виходить, що любецький снем, якого скликали Святополк і Володимир, охоплює лиш учасників Землі Руської, котрі обмірковують питання внутрішнього й зовнішнього миру й заводять поотчинний догляд своєї Землі, що являється по суті, як ми вище довели, закріпленням засад Ярославового заповіту 1054 року.

б) Снем коло Городця року 1097-го. Святополк порушив загальноземський лад; його віроломство що-до Василька й жорстока розправа з ним Давида Ігоревича спонукують кандидата на старшинство — Володимира знову скликати снем.

Звідси можна зробити висновок, що принцип загальноземського зверхництва снему був начало живуче і чинне, яке панувало над поотчинною роздільністю.

Коло Городця збираються Володимир Переяславський, Давид Чернігівський і Олег Новгород-Сіверський. Не беруть, звичайно, участі князі, що заподіяли злочин — Святополк Київський і Давид Володимирський, та так само скривджений — Василько Тербовельський. По давньому, окрім того, немає Ярослава Муромського й Володара Перемиського.

Дальше літописне за снем оцей оповідання включає й самого Святополка в процесові розвитку пересправ із ним снему. Таким чином сталося дуже солідне поповнення снему.

Через те треба визнати, що й на Городецькому снемові року 1097-го були присутні всі головні учасники Руської Землі.

Суд з приводу лиха, яке скоїлося в Руській Землі та серед князів-братів, не зважаючи на Святополкову вимову, що в осліпінні Василька винен власне Давид Ігоревич, — так формулував обвинувачення:

„И рѣша мужи Володимери, и Давыдови, и Олгови: «извѣта о семъ не мѣита, яко Давыдъ есть слѣпилъ и: не въ Давыдовѣ градѣ ятъ есть, ни ослѣпленъ, но въ твоємъ городѣ ятъ и ослѣпленъ»“.

Коли навіть у наведену формулу не вкладати всенької повноти юридичного розуміння, яке зрештою випливає з систематичного вживання на снемах терміну „рѣшати“, — все-таки рішальний голос мужів по-за сумнівом.

Безпосереднім прийнятого рішення наслідком було рушіння Володимира, Давида й Олега в бік Київа. Та благання киян, що вирядили спеціальну делегацію з мітрополіта Миколи й Всеволодової вдови, запобігло кроволиттю, в ім'я догляду Руської Землі, і Святополк Київ-

¹⁾ Володар, либонь, ніколи на снемах і не бував, і навіть, як показує увітчівський снем, фрондував. Ярослав був тільки на Золотці.

ський, якому не дали втекти ті самі кияни, мусів був скоритися постанові Городецького снему.

— „И начаша межи собою мужи слати, и умиришася на семь, яко рѣша Святополку: „яко се Давыдова есть сольстиль; то иди ты, Святополче, на Давыда, любо ими и, любо прожени“. Святополкъ же емься по се, и цѣловаше хрестъ межи собою, миръ створше“¹⁾.

Але вигнавши Давида з Володимира, Святополк виступив проти Володаря й Василька, бажаючи повернути собі батькову волость. Отаке порушення Любецького порядку (згоди) є зайвий довід Святополкового кривоприсязтва, але в жадному разі не зменшує юридичного значіння цих постанов.

в) Снем коло Городця року 1098-го. „В лѣто 6606. Прииде Володимеръ, и Давыдъ, и Олегъ на Святополка, и сташа у Городца, и створиша миръ“²⁾.

Треба гадати, що головні учасники Землі Руської знову прийшли до якогось порозуміння з своїм старшиною Святополком з приводу обітниці, яку він порушив.

Наступного 1099 року Святополк виконав своє зобов'язання звільнити місто Володимир, що його знову зайняв настирливий Давид.

г) Снем в Увітичах, року 1100. Року 1110-го, серпня 14, брати Святополк, Володимир, Давид і Олег Святославовичі „створиша миръ межи собою“ в Увітичах. 30-го числа того самого місяця на тому-таки місці „братья вся сняшася“³⁾.

Прибув і Давид Ігоревич та й спитав: „начто мя есте привабили? осе есмь; кому до мене обида“? Тоді до нього вдавсь Володимир кажучи:

„ты еси прислалъ къ намъ, рѣка: хощю, братье, приити къ вамъ и пожаловати своее обиды; да се еси пришелъ и сѣдиши съ своею братьею на единомъ коврѣ: и чему не жалуеши, до кого ти обида?“

Давид на цеє „не отвѣща ему ничтоже“. Давидова мовчанка для всіх була зрозуміла, — він цим підкреслив, що в нього одне бажання, за якеє й казати не доводиться, — дістати свій Володимир.

Ця мовчанка зробила більше вражіння, аніж будь-яка палка промова. Князі, звичайно, пам'ятали, як настирливо допевнявсь Давид міста свого батька Ігоря.

Щоб добитися міста Володимира, Давид ужив звичайної тактики „ізгоїв“, яку ми вже висвітлили. Року 1081-го він утік до Тьмуторокани і скинув Всеволодового посадника Ратибора, що там сидів. Витиснутий із Тьмуторокани від другого „ізгоя“ Олега, Давид захопив року 1084-го гречників в Олеш'ї, себ-то вчинив напад на руський торговельний караван у Дніпровому гирлі. Цим Давид досяг потрібного йому наслідку, діставши од Всеволода Дорогобуж, а року 1085-го сів у Володимирі. За намову Святополка виколоти Василькові очі, його року

¹⁾ Всі цитати цього снему — Іпат., с. 171 — 173. ²⁾ Там-же, с. 179.

³⁾ Це місце й далше, див. Іпат. с. 180 й 181. Удруге чомусь не згадано Давида Святославовича.

1097-го позбавлено було міста Володимира. У 1099 році Святополк знов вигнав Давида з Володимира, що його наново захопив був непокірливий оцей князь.

Згадавши ці подробиці з Давидового минулого, зрозуміліше стане, як швидко мирне оточення на цьому снемі відмінилося на войовниче. Промовисте мовчання цієї загартованої в боротьбі людини примусило князів знятися з „єдиного ковра“, на якому вони сиділи.

„И сташа уся братья на конихъ“. Кожен князь став зо своєю „дружиною“, і всі почали радитися, не підпускаючи Давида. Порозумівшись, послали до Давида своїх мужів, по одному од кожного князя.

Мужі переказали волю братів:

„не хошемъ ти вдати стола Володимерськаго, зане увергъ еси ножъ в ны, егоже не было в Русьской земли“.

Далі Давидові призначались: од Святополка — городи Божеський, Острог, Дубен і Чорторійськ, а од Володимира — 200 гривен і од Давида та Олега Святославовичів — 200 гривен.

Потім виряджено було послів до Володаря й до Василька з пропозицією, щоб вони обидва сиділи в Перемишлі, а як не хтять, — нехай Василько переходить на кошт усіх братів (до Київа?), і тоді повинні бути видані холопи й смерди братам. „И не послуша сего Володарь и Василко“.

Давид сів у Божеському й після того Святополк дав йому Дорогубуж, де Давид і помер. Володимир-же Святополк надав своєму синові Ярославові.

На снемові Увітицькому були всі головні учасники Руської Землі й запрошений у своїй справі Давид Ігоревич.

Що-до мужів, то ми маємо поіменний список тих з них, котрих було послано до Давида Ігоревича, щоб переказати йому постанови снему. Число мужів відповідає числу князів, причому за одного з них — Путятю, мужа Святополка Київського, відомо, що він був тисяцький¹⁾. На жаль, за мужів чернігово-сіверських і переяславських літопис Київський жадних відомостей не дає нам.

Дії снему Увітицького почалися тим, що „братья створиша миръ межи собою“. Живовидячки, в цьому перш над усе врочистому акті відкриття снему брали участь і мужі. Одзначене підтвердження миру носило загальноземський, а значить і загальнообов'язковий характер, зо всіма, що впливали звідси, способами з боку снему приневолити непокірних.

Ми не знаємо, чи мав оцей урочистий акт миру за безпосереднє своє продовження розгляд поточних справ, що втілюють загальний спокій, — але цілком це припускаємо.

Час той, що відділяє перше засідання снему од дальшого, себ-то шіснацять день, потрібен був, здається, для прибуття „привабленого“

¹⁾ Порівн. Іпат., с. 179 й 198.

Давида Ігоревича. Справа останнього, яка полягала в трудності сполучити загальні інтереси Землі та приватний інтерес оцього князя, — складає основний зміст Увітичського снему.

Як ми вже казали, снем цей одмовився повернути Давидові Ігоревичеві Володимир, позбавивши його назавсідни цієї батьківщини (отчини), з наданням згаданої компенсації.

Але снем не обмежився справою Давида Ігоревича, — треба гадати, що це питання було поставлено ширше, що по суті воно було частиною питання більшого — про влаштування й скажемо навіть закріплення далекої західної окраїни Землі Руської.

Справді, Святополк садовить у Володимирі свого сина Ярослава. І якщо снем не спроможен цілком до рук прибрати Володаря й Василька, то він їм завдає найневигідніших для них умовин. Але вони не коряться снемові. Звідси ясно, як важливо було посадовити в Володимирі свого ставленика, за якого був син найстаршого князя.

д) Снем на Золоччі 1101 р. В цьому снемові брали участь усі головні учасники Землі Руської. Святополк Київський, Володимир Переяславський, Давид Чернігівський і Олег Новгород-Сіверський, а також рідкий гість — Ярослав Муромський, що, либонь, усупереч перемиській опозиції, не був до того на снесах лиш через велику далечинь та роз'єднаність Мурому.

Прибуття його, як і іншої „братті“, можна пояснити надзвичайної важливості справою, що стояла перед снемом, — справою про мир з половцями.

Половці присилають на Золоччу своїх послів „къ всей братьи“, пропонуючи мир; на це „князи Русьсци“ передали їм свою ухвалу — з'їхатися коло Сакова, де 15 вересня й відбулася мирова угода ¹⁾).

е) Снем на Долобську 1103 року. На цей снем устигли прибути тільки два головні учасники Землі Руської, — Святополк Київський і Володимир Переяславський. Сиділи вони в одному шатрі, але кожен з дружиною своєю.

Очевидячки, тут під дружиною розуміються мужі й зокрема воеводи, тисяцькі.

Дружину, як первісну назву снему, ми вже відзначали нераз. Цікаво відзначити ще одне свідоцтво про вживаність цього терміну й за пізніших часів.

На заяву Святополкової дружини, що не на часі воювати на-весні, бо це призведе смердів до втрат, — Володимир вибухнув знаменитою промовою своєю про конечну потребу бути далекозорішим:

„а сего чему не рассмотрите, оже начнетъ смердъ орати, и Половчинъ приѣха ударить смерда стрѣлою, а кобылу его поиметь, а в село въѣхавъ поиметь жену его и дѣти, и все имѣнье его возметъ? то лошади его жалуешь, а самого чему не жалуешь?“ ²⁾).

¹⁾ Іпат., ст. 181.

²⁾ Все, що стосується до цього снему: Іпат., ст. 182 — 183.

Живовидячки, на це слово Святополкова дружина нічого не відказала, що викликало заяву князя її — „се азъ готовъ уже“.

Широке обміркування пита́ння про смердів свідчить, звичайно, не так про піклування за них, як за землевласницькі інтереси князів і мужів. Зваживши гарненько, що краще, чи забрати одразу частину робочої сили, або, пожалкувавши її, наражати на безпосередню небезпеку сільське господарство в цілому, — хазяї вирішили справу відповідно до точного обрахування своєї економічної вигоди.

В ході промов з очевидністю прозирає підлягання Святополкової дружини й Святополка поважній аргументації Володимира. Повна воля думок і ухвал!

Володимир підкреслив і політичний бік цього вирішення, сказавши Святополкові: „то ти, брате, велико добро створиши Русьской землі“.

Відзначену тут неповноту снему можна пояснити кінцевою потребою швидкого вирішення, а військові обставини не чекають, — Святополк і Володимир не мали змоги дочекатися Давида й Олега Святославовичів.

Їх було сповіщено вже про наслідки снему: „поидита на Половци, а любо будемь живи, любо мертви“.

Повносильність Долобського снему видно з того, що „Давидъ же послуша ею“, а Олег, хоч і „не послуша сего“, проте скористався з формального приводу, заявивши: „не здоровлю“. Отвертого негіддя снемові в даному разі й не могло бути. Олега примусили б тоді ж скоритися, згідно з попередньою практикою, як-би не кінцева потреба в спішному поході на половців.

В цьому поході беруть участь і син славнозвісного Всеслава Полоцького — Давид, і внук Ігорів Мстислав, і В'ячеслав Ярополкович, і Ярополк Володимирович. Зрозуміло, що вони в снемові не брали участі або брали будь-що-будь участь недіяльну, — бо вони не головні учасники Землі Руської.

Вирушили князі в похід далеко за пороги, від Хортиці вони сунулися до Сутина чотири дні...

ж) Снем на Долобську 1111 р. Оповідання про цей снем мало не цілком відтворює сказане про Долобський снем 1103 року. Також з'їжджаються тільки Святополк і Володимир. Лиш дві характерні відміни впадають у вічі, коли порівнювати обидва свідоцтва.

Перший порушив мовчання Володимир, удавшись до Святополка з такими словами: „брате! ты еси старѣй; почни глаголати, како быхъмь промыслили о Русьской Земли“¹⁾. Цим особливо підкреслюється, що звичайно снем розпочинав старший князь.

Друга відміна в розглядуваному свідоцтві — це цілковите незгадування про Олега. Бо, хоч Давид Святославович на снемі й не був, але по нього послано було, як і давніш, і він прибув із сином. А до Олега

¹⁾ Іпат., ст. 191.

й не послали. Яка тому була причина, — чи велика далечінь до Новгород-Сіверського, невідповідна негайності розпочатого походу, або передбачення того, що Олег ухилятиметься від цього походу, маючи той чи інший добрий привід, — сказати важко.

Будь-що-будь, головні подробиці цього снему такі підхожі до попереднього, а іноді навіть відтворюють його цілковито, що викликали-б сумнів що-до певности звістки про цей снем у розумінні дійсної його окремоти від попереднього, як-би не похід, розпочатий на підставі прийнятих постанов в іншому, ніж минулого року, напрямкові, — на Дін, до городу Шаруканя.

Отже визнаючи факт снему, ми не можемо вважати всі стосовні до нього подробиці за певні.

з) Снем на Берестовому 1113 р. В III-ій редакції Руської Правди, арт. 65, читаємо:

„Володимѣръ Всеволодичь, по Святополцѣ, созва дружину свою на Берестовѣмь: Ратибора, кїевського тисячьского, Прокопью, бѣлогородьского тисячьского, Станислава, переяславського тисячьского, Нажира, Мирослава, Іванка Чюдиновича, Олгова мужа, и уставили до третьяго рѣза, оже емлетъ въ треть куны“.

Цей снем, що його замовчує наш найдавніший літопис, звісний нам тільки через внесений до Руської Правди артикул про відсотки, відбиває в собі порівнюючи спокійну добу князювання Володимира Мономаха.

Берестовський снем зібрався першого року Володимирового князювання, може навіть першими місяцями цього року. Як звісно, через те, що став за князя Володимир, вибухлий „мятеж“ киян „влеже“ і „людье ради быша“¹⁾.

А втім ця „радість людей“ не вилялась у правильну форму, хоч і далеко не повної, давньої співучасті в земських снемах.

Володимир, зівсіди солідарний з аристократією, властиво ставленник її, — не міг, звичайно, піти на поновлення status quo ante, та на-вряд чи й бажав цього²⁾.

Склад Берестовського снему промовляє сам за себе; почасти з'ясували його були ми, коли поруч ставили з цією „дружиною“ Володимира Мономаха „дружину“ Володимира Великого.

Як видно, на Берестовському снемові є присутній Київський князь Володимир та його тисяцький Ратибор, Переяславського князя нема, але є переяславський тисяцький Станислав, несутній Новгород-Сіверський князь Олег, та все-ж є його муж Іванко Чудинович.

Таким чином на цьому снемові репрезентовані особисто або через своїх замісників-мужів три головні учасники Землі Руської—Київський,

¹⁾ Іпат., ст. 198.

²⁾ Що-до солідарности Володимира з аристократією, — згадаємо раду у Стугни 1093 р, а також снем у Долобську 1103 р. Що він є ставленник аристократії див.: „Сказаніє о святыхъ Борисѣ и Глѣбѣ“, изд. И. И. Срезневскій. Спб. 1860. Стр. 86.

Переяславський і Новгород-Сіверський. Впадає в очі відсутність четвертого вельми поважного учасника — Чернігова.

Треба гадати, що коли сам Давид Святославович не прибув на цей снем, то міг також послати свого мужа. Цілком можливо припустити, що таким був Мирослав ¹⁾.

Хоч що будь, не можна не визнати Берестовського снему за висловника основної середини Землі Руської. Небутність на ньому, крім Київського найстаршого князя, інших князів, дає спромогу виразніше уявити собі соціально-політичну основу снемів.

Інших відомостів про окремі снemi за князювання в Києві Володимира Мономаха ми не маємо. Але наш найдавніший літопис, що не знає й Берестовського снему, дає нам спроможність припустити, що й по 1113 році практика снемів повинна була мати найширше вживання.

Принаймні в поученні Мономаха мов-би підкреслюється звичайність цього явища — „и сѣдше думати с дружиною, или люди оправливати, или на лов ѣхати, или поѣздити, или лечи спати...“ ²⁾.

Чи виконували науку свого батька Володимира три сини його Мстислав, Ярополк і В'ячеслав, що до 1139 року один за одним сиділи на Золотому Столі Київському? Треба припустити що так.

і) Не можна визнати, щоб князювання Всеволода Ольговича, що настало потому, було сприятливе для більш-менш постійного функціонування снемів. Цей князь не тільки „самъ хотяше землю всю держати“, допевняючись зосередити в своїх руках чималі волості,—він намагавсь всіма способами виявити свою самовладність і що-до снемів, „не хотя того, оже ся братья сѣвкупіла въ едину мысль“, „радъ бивъ разлучѣнью ихъ“ (братті. *В. Н.*) ³⁾.

За найпоказнішого що-до єднання братті, а ворожости Всеволода до цього єднання, стає єдиний відомий нам снем тих часів, що відбувся в 1142 році в Ольжичах, тоб-то в долині Дніпра недалеко Київа.

На цей снем, що його скликав Всеволод Ольгович Київський, з'їхалися Святослав Ольгович Новгород-Сіверський (і Білгородський), Володимир Давидович Чернігівський, Ізяслав Мстиславович Переяславський ⁴⁾.

Як бачимо, по-давньому зібралися всі головні учасники Землі Руської. Про присутність на цьому снемові мужів літопис не каже, але наявність у кожного князя озброєної сили цілком припускає й мужів, не кажучи вже про те, що навряд чи без них міг перебутися снем.

Снем цей відбувся з причини того самого пересування князів по волостях, що його своєю волею вигадав Всеволод. Річ у тім, що, бажаючи

¹⁾ Порів. Мирослав Андреевич, посол Всеволода Ольговича до Давидовичів. Іпат., р. 1146, ст. 229. Можливо, що князюючи в Києві, Всеволод мав при собі чернігівського мужа. Назир може бути вишгородським тисяцьким, — бо був-же на цьому снемі білгородський тисяцький.

²⁾ Лаврент., ст. 238. Порівн. „сѣвкупішася братья Русци князи“ — Володимир Давид і Олег, з приводу перенесення мощів Бориса і Гліба 1115 р. Іпат., ст. 201.

³⁾ Там-же, стор. 218 і 223. ⁴⁾ Це й далі: там-же, ст. 222.

мати Турів, як Київську волость, Всеволод пропонував тамошньому В'ячеславові перейти до Переяслава. А Ізяславові, що сидів у Переяславі, Всеволод пропонував місто Володимир. Через це Турів був призначений Всеволодовому синові Святославові.

Ображені були також уже згаданий Святослав Ольгович і Ігор Ольгович — „волости бо даеть (Всеволод) сынови, а брати не надѣли ничимъ-же“. Зокрема, Ігор скаржився: „даеть ны (Всеволод) по городу, Берестий и Дорогочинъ, Черторыескъ и Кльчъскъ, а отчинъ своеѣ не дасть Вятичь“.

Ця спільна образа об'єднала князів. На початку цілували хрест Святослав з братом своїм Ігорем, що стояв коло Городця й приєднався до головних учасників тільки після того, як брат, який до нього під'їхав, учинив з ним зазначений акт цілування хреста, „а наутрѣй... яшася вси, рекуще: «кто съступить крестъецѣлование, да съ крестъ възмьститъ». И посла ихъ Всеволодъ звать на обѣдъ, и не ѣхаша.“

Браття посилають до Всеволода, налягаючи на Чернігово-Сіверську волость — В'ятичі, від чого Всеволод знову відмовляється, уперто пропонує Київську волость — зазначені чотири міста.

Браття вирішують: „ты намъ братъ стариший, аже ны не даси, а намъ самимъ о собѣ поискати»; и роспрѣвшеся съ Всеволодомъ, и поѣхаша отъ Киева къ Переяславлю ратью на Вячъслава“.

Ольжицький снем, єдине тільки відомий нам за трицятьлітній переможок, ніби-то замикає цикл снемів коло Київа, і зокрема, — в долині Дніпра.

На ньому досить репрезентовані все властолюбство Всеволода й сила братнього єднання. Разом з тим і цей снем і найближчі наслідки його показують вже нам початок того розкладу, який повною мірою виявляється вже в наступному періоді. Я маю на думці широке вживання сепаратної згоди.

3. Снеми по місцях Лівобережжя та Правобережжя.

Той розпад Землі Руської, що з середини XII в. набув катастрофічних розмірів, ми в значній мірі обумовили розкладом княжого роду, який був солідаризувався з цією Землею. Утворення двох княжих гнізд — Мономаховичів і Ольговичів вилилося, за виучуваного періоду, в боротьбу мало не безперестанну двох ворожих таборів. Осілі по-за межами Руської Землі нові княжі гнізда у згоду входили то з одною стороною, то з другою. Звідсіля групові та особисті згоди, таємні змовлення, перебігання і т. інше.

Перманентне „раздрание“ Землі Руської на дві частині й спричинилося до того, що снеми почали збиратися в одній з них, навіть у випадках повної солідаризації обох сторін. Звичайно, не можна не зазначити, що правобережні снеми за мету мали порозумітися з половцями. Снеми-ж лівобережні або були сепаратними нарадами Ольговичів, або об'єднаною з ними радою Мономаховичів, що до них прийшли. Звернімося до окремих відомих нам снемів цього періоду.

а) Снем коло Городка Остерського 1148 року.

Снем цей по суті являє собою тимчасове замирення поміж Київською та Чернігівською половинами Землі Руської.

Запекла боротьба між Київом та Черніговом, яка вперше гостро виявилася в 1135-му, що ми його зазначили, році, заглибилася з тої причини, що Золотий Стіл Київський посіли Ольговичі — Всеволод, а за ним Ігор.

Коли ворожі до Ольговичів кияни вбили Ігоря і на Золотому Столі засів Ізяслав Мстиславович, боротьба ця обернулася у війну не на життя, а на смерть.

Посівши Золотий Стіл Київський, Ізяслав природньо повинен був відновити попередню покору Чернігова. Ізяслав огнем та мечем прокладав собі шлях до Любечу „идеже ихъ есть вся жизнь“.

То була запекла розправа князя Київського з своїми дужими суперниками, за яку Ізяслав похвалявся, звертаючись до Ростислава Смоленського — „землю ихъ повоевалъ есмь“.

Ольговичі, втративши надію на допомогу Юрія Суздальського проти Ізяслава Київського, а також довідавшись про те, що син Юрія Гліб, якого одбито від Переяслава, утік до Городка Остерського „и не стерпя в немъ быти“, прибіг у Чернігів, — вирядили послів своїх до Ізяслава Мстиславовича просити миру:

„то есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ, мир стоит до рати, а рать до мира; нынѣ же на насъ про то не жалуй, оже есмы устали на рать, жаль бо ны есть брата своего Игоря... а мы доколѣ хотимъ Рускую Землю губити? а быхомъ ся'уладили“¹⁾.

Ольговичі закликають доглядати Землю Руську, але Ізяслав не вірить їм — „братье! то добро есть хрестьянъ блюсти“ — і доводить їм сепаратну їхню з'єднаність — „а ви есте были на сонмѣ“, — а так само підкреслює те, що він має зовнішнього спільника вірнішого за суздальців, рідного брата свого Смоленського князя Ростислава — „а язъ дослю брату Ростиславу и с тымъ паки угадаю“.

Як ми зазначали, Ростислав, як князь Смоленський, участі в снемові не бере, він лиш радить Ізяславі замиритися з Ольговичами „Рускихъ дѣля земель“, „дѣля... всее Руской Земли“.

Мир одбувається в Чернігові, куди Ізяслав вирядив до Володимира та Ізяслава Давидовичів, Святослава Ольговича і Святослава Всеволодовича, — білгородського єпископа Федора та печерського ігумена Теодосія „и мужи свои с ними“.

— „Тако на томъ цѣловаша хрестъ у святомъ Спасѣ, ворожду про Игоря отложити, а Руской земли блюсти и быти всимъ за одинъ братъ“²⁾.

Зупинилися ми трохи докладніше на обставинах, що були перед снемом біля Городка Остерського, бо в них змальовано весь клубок складних стосунків, за яких одбувся снем.

¹⁾ Це й далі Іпат., с. 255. ²⁾ Іпат., с. 257.

Ольговичі, що орієнтуються на Суздаль, Мономаховичі — приятелі Смоленську, перекинчик Святослав Всеволодович, — замирилися в ім'я Руської Землі, що по суті розпалася. І самий снем, і наслідки його покажуть нам усю хисткість цього тимчасового єднання.

„Того лѣта (6656), на осень, скупашася на снемъ, у Городка, Мьстиславичь Изяславъ, Володимиръ Давидовичь и братъ его Изяславъ, и ту вси быша“¹⁾.

Очевидячки, був і Ізяславів син переяславський князь Мстислав „—и ту вси быша“, себ-то другорядні князі, до яких треба віднести за той час і переяславського князя.

Тому можемо ми вважати, що снем оцей зарепрезентували три головні частини Землі Руської — Київ, Переяслав та Чернігів.

Не прибув тільки Святослав Ольгович Новгород-Сіверський, який по суті передбачив відступ Ольговичів од Ізяслава, що ставсь у дальшому, але він волів не мотивувати причину своєї відсутності. Але обов'язковість, з формального боку, того, щоб він був присутній — безсумнівна, він-бо вкупі з усіма цілував хрест Ізяславі.

Гадати треба, що під словами „и ту вси быша“ випадає розуміти ще й мужів, що замирилися в Чернігівському Спасі.

На снем оцей прибув старший Юрієвич Ростислав — „роското-равъся съ отцемъ своимъ, оже ему отецъ волости не далъ в Суждальской земли“. Прибув він до Ізяслава, вважаючи його за найстарішого „въ Володимирихъ внуцѣхъ“, бажаючи „за Рускую землю... страдати“ й „подлѣ тебе (Ізяслава) ѣздити“.

Ізяслав дав Ростиславі Божеський, Межибожіє, Котельницю „и ина два городы“ й узяв його з собою „на снемъ к Городку Въстрьскому“. Це цілком природня річ — Ростислав зробивсь учасником Землі Руської, а через це й мав право брати участь у снемові, хоч і як другорядний тільки князь. Головний предмет снему — образи, що їх чинив Юрій Суздальський Новгородові — „мой Новгородъ“ говорить Мстислав.

Постанова — іти всім, в тому й відсутньому Святославі Ольговичеві, — на Юрія, коли лід стане. План був широкий — „всимъ снятися на Волзѣ“. Ростиславі-ж Юрієвичеві Ізяслав доручає іти до Божеського й відтіля доглядати Землю Руську²⁾.

Широко розгорнулася боротьба за Золотий Стіл Київський, за Землю Руську та за панування її над землями іншими!

Ізяслав приходить до Смоленську до Ростислава Мстиславовича, де змовляється з ним що-до участі його в поході на Юрія, а сам „иде вмалѣ дружины Новугороду“, де сидів син його Ярослав.

Новгород-псковське віче проголошує старшинство Ізяслава — „ты нашъ князь, ты нашъ Володимиръ, ты нашъ Мьстиславъ! ради с тобою идемъ своихъ дѣля обидъ“.

¹⁾ Там-же. ²⁾ Іпат., ст. 258.

Вкупі з малою своєю „дружиною“ та з новгородцями Ізяслав вирушив на Волгу до вустя Медведиці, тоб-то до границі Ростово-Суздальської землі. Сюди до нього з'єднатися, за планом, підійшов був „Ростиславъ и съ всеми Рускими силами, полкы и съ Смоленськими“¹⁾.

Підчас дальшого руху з'єднаних сил углиб ворожій землі, до союзників надійшла вість:

„оже Володимиръ Давыдовичъ и Святославъ Олговичъ стоита въ своихъ Вятчѣхъ, ожидаюча и зряча, что ся тамо учинить межю Гюргемъ и Изяславомъ, а к нима не идоста, якоже бяхуть сrekli всимъ снятися на усть Медвѣдици“.

Повоювавши „и много зла земли той створиша“, союзники „разидошася восвояси“.

Отже тая боротьба, що розгорнулася в широкому масштабі, цілком виразно виявляє нам розпад Землі Руської. Справді, який контраст межи собою являють поставлені перед Городок-Остерським снемом великі завдання відновити Володимирове та Мстиславове панування над північними землями й поруч з цим повна несила виконати постанову снему хоч-би супроти явних порушників своєї присяги сепаратистів Ольговичів, що залишалися в позиції вичікування. Проте, самий снем коло Городка-Остерського, хоч був і неміцний, але, безперечно, яскраво виявляв єднання Землі Руської.

— Доба потрійного князювання в Києві Юрія Суздальського, якого змінювали той самий Ізяслав, потім він-же вкупі з В'ячеславом Володимировичем, Ростислав Смоленський, Ізяслав Давидович Чернігівський, коли, як влучно визначив Леклерк, Золотий Стіл став справді неначе та льодова гора, що з вершка її ті, котрі досягли його, зараз-же скочувалися, — зробила саме існування снемів цілком неможливим.

Ідучи за літописом, снемам оцим можна засвоїти їхнє ім'я, але що до всеземського їхнього значіння, як найвищого органа Землі Руської, не може не бути сумніву.

б) Року 1155 одбувсь снем коло Синина мосту, біля Радоща. У йому брали участь Юрій Суздальський, що третього разу прийшов до Руської Землі, як законний отчинник Київа та Золотого його Столу, а також його союзник Святослав Ольгович Новгород-Сіверський. Потім до них приєднується Святослав Всеволодович. З Чернігова Святослав надсилає до Київського князя Ізяслава Давидовича вимогу:

„поѣди, брате ис Киева, идетъ ти Дюрги; а позвалъ есвѣ оба“. Наслідком цього було те, що Юрій увійшов до Київа²⁾.

в) Снем коло Канева року 1155-го. Склад снему цього був дуже своєрідний. Беруть участь у ньому: Юрій Суздальський, що допіру почав князувати на своїй київській батьківщині, Ростислав Смоленський,

¹⁾ Ця цитата й далші: Іпат., стор. 259 і 260.

²⁾ Іпат., стор. 328 та 329.

що рік тому посідав Київський Стіл, Володимир Володимирський та Ярослав Луцький, прибула й „Галичская помочь“¹⁾.

Мета цього снему—замиритися з половцями, що чи не довідавшись, мабуть, за те, що Юрій прийшов з великою силою,—„на ту ночь бѣжаша вси“²⁾.

г) Снем у Лутаві року 1155-го. Виправивши згаданих учасників Канівського снему, Юрій „иде на снемъ съ Изяславомъ съ Давыдовичемъ и съ Святославомъ съ Олговичемъ“.

Юрій першому дав Корчеськ, а другому — Мозир, „и ту уладивъся с нима иде въ свой Киевъ“.

Збираються князі Київський, Чернігівський і Новгород-Сіверський, присутність Переяславського, що став другорядним, князя дуже імовірна³⁾.

д) Снем коло Заруба р. 1156-го. Збираються князі Київський Юрій, Чернігівський Ізяслав та Новгород-Сіверський Святослав і замиряються з половцями⁴⁾.

е) Снем біля річки Свинь 1158 р. Цього року став князувати в Києві Ізяслав Давидович. Свій рідний Чернігів він дав своєму небожеві Святославу Володимировичеві.

Але Святослав Ольгович і Святослав Всеволодович, довідавшись про це, пішли до Чернігова й, коли їх Святослав Володимирович одбив од міста, одійшли за річку Свинь.

Туди прибули з Києва Ізяслав і володимирський князь Мстислав Ізяславович, а також Святослав Володимирович. Як наслідок — одбулося замирення, ствержене цілуванням хреста. Святослав Ольгович дістав Чернігів, а Святослав Всеволодович — Новгород-Сіверський⁵⁾.

ж) Снем під Каневом 1158 р. „Изяславъ иде къ Каневу на снемъ с Половци, и ту створи с ними миръ и възвратися Киеву“⁶⁾.

Чи були присутні тут на цьому снемі також лівобережні князі? Сумнівно.

з) Снем у Лутаві р. 1159. Цей снем цікавий тим, що він об'єднав правобережних і лівобережних князів проти коаліції Ярослава Галицького, Мстислава Володимирського та Володимира Дорогобузького, що надумалися йти на Ізяслава Київського за те, що він дав пристановище Іванові Берладникові.

З'їхалися до Лутави Ізяслав Київський, Святослав Чернігівський з синами, Святослав Всеволодович (Новгород-Сіверський) і Святослав Володимирович вщизький. Треба гадати, що Гліб Переяславський не брав участі.

Князі послали послів до Галича й Володимира, „повѣдающе свою любовь... Ти же увѣдавше, оже братья у любви, такоже не поѣхаша“.

¹⁾ Попереду ми з'ясували, що присутність „галичской помочи“ це не значить, ніби-то Галич брав участь у Землі Руській, от як угорська, польська допомога, та инш.

²⁾ Іпат., стор. 331. ³⁾ Іпат., стор. 331. ⁴⁾ Там-же, стор. 333.

⁵⁾ Іпат., стор. 336 та 337.

⁶⁾ Там-же.

Все обійшлося мирно завдяки цьому снемові, що показав приклад об'єднання князів навколо Золотого Столу Київського ¹⁾).

і) Снем під Переяславом р. 1172. До Гліба Юрієвича, що сидів під той час у Києві, вдалися половці: „Бог посадивъ ты и князь Андрѣй (Суздальський)“—і запропонували скласти угоду межи собою.

Порадившись з дружиною своєю, Гліб попрямував спочатку до Переяслава й склав мирову з переяславськими половцями. А потім уже пішов на снем з руськими половцями до Корсуня, але ці половці, не дочекавшись Гліба, пішли воювати ²⁾).

к) Снем у Карачеві р. 1194. Ми мусимо зазначити, що під той час, як Рюрик спільно урядовав з Святославом, останній їздив на снеми з Ольговичами. До снемів цього роду треба віднести Карачівський снем. З'їхалися Святослав Київський, Ярослав Чернігівський та Ігор Новгород-Сіверський, але відсутній був співправитель Святославів Рюрик, що сидів у своїй волості.

Святослав Всеволодович скликав братію свою в справі Рязанських волостей, але прохання Святославова, звернуте до Всеволода Суздальського про одержання Рязани, залишалось без наслідків.— „Всеволодъ-же ихъ волѣ не створи“ ³⁾).

л) Снеми за Рюрика Ростиславовича. Треба гадати, що за князювання Рюрикового в Києві снем було явище звичайне й постійне. З приводу претенсії, що її заявив р. 1195 Всеволод Суздальський на частину в Руській Землі, „Рюрикъ же сдума с братьею и с мужи своїми“ ⁴⁾).

Того-ж року, довідавшись, що Роман Мстиславович перейшов до Ольговичів і підмовляє Ярослава Всеволодовича на старшинство, „поча Рюрикъ думати с братьею своєю и с мужи своїми“.

Видимо, за порадою снему Рюрик удався по допомогу до Всеволода Суздальського. Розповівши зазначені обставини, Рюрик нагадує Всеволодові про обов'язок його щодо Руської Землі:

„а ты, брате, въ Володимери племени старѣй еси насъ, а думай гадай о Руской Земли и о своей чести и о нашей“ ⁵⁾).

Ця вимога в устах Рюрика не дивовижна—ще напередодні Всеволод обумовлював свою допомогу наданням йому участі в Руській Землі. Рюрик одступив кілька міст—Всеволод повинен був виконати своє зобов'язання⁶⁾).

Снеми за Рюрикового князювання—снеми невеликої Руської Землі, що залишилася „коло Київа“, не тільки через одпад окраїн, але, що найважливіше,—через сепаратизм Ольговичів, цілковите відокремлення їх Чернігово-Сіверщини.

м) Останній відомий нам снем цього періоду відбувся у Чернігові р. 1196. Тут Рюрик Київський погодивсь з Ярославом Чернігівським „не воеватися, доколѣ любо уладимся вси, или не уладимся вси“.

¹⁾ Там-же, стор. 341 та 342. ²⁾ Там-же, стор. 379.

³⁾ Там-же, стор. 456—Значиться „Роговъ“, але порівн. вище: „ѣха Святославъ за Днѣпръ в Карачевъ“, а також примітку ***).

⁴⁾ Там-же, стор. 460. ⁵⁾ Обидва уривки там-же, стор. 461.

⁶⁾ Там-же, стор. 459. Те, що процитували ми про частку в Руській Землі.

Але ця угода закінчилася військовими заходами — Ольговичі припинили будь-які стосунки Рюрика з Всеволодом Суздальським і Давидом Смоленським. Вважаючи згадані стосунки за небезпечні для себе, Ярослав, „того дѣля не пушяшетъ пословъ Рюриковыхъ сквозъ свою волюсть, заяли бо бяхуть Олговичи вси пути“¹⁾).

Отак невдало скінчилася остання в цьому віці спроба об'єднати дві основні частини Землі Руської.

4. Загальні засади.

Снеми повстали й чинність мали в Землі Руській. Територіяльні межі цієї Землі були максимумом політичного засвоєння, яке встигли здійснити представники княжого роду, що сиділи на Золотому Столі Київському.

Первопочаткове єдиновладство в Землі Руській Київського князя, що було по суті за старшинство в цій землі, спиралося не тільки на свою дружину, але й на той громадсько-міський уклад, що лежав в основі політичного устрою Землі й виявлявся в формі Київського старшинства.

Снеми — це орган об'єднання обох старшинств у Руській Землі. Вершки громадсько-міської організації Землі — її мужі, і, зокрема, тисяцькі, поступінно асимілюються з дружинними вершками. З'являється об'єднана земська аристократія.

Ще Володимир Великий постійно скликає своїх бояр і міських старшин, що з ними він думає за будівництво Землі, за устами для неї і за військо.

Року 1054 відбувається поділ основного Володимирового та Ярославового добра — Землі Руської, по трьох важливіших її містах — Києву, Чернігову й Переяславу. Завдяки цьому Київський князь перестав бути одновладцем, будучи старшим серед братів. Співурядування з Золотим Столом Київським Чернігівського та Переяславського князів, що разом із ним увійшли до складу снему, надало йому (снемові) функції зверхності в Землі Руській.

Оце нашарування княжого елемента в снемі було разом із тим відбитком аналогічного явища, що відбувалося по місцях, де споконвічний громадсько-міський апарат тисячництва, пристосований до нових умов, зберігся й за окнязювання окремих волостей.

Залишилися в снемі й мужі, здебільшого тисяцькі. Значіння мужів, зв'язаних із князями зв'язком обопільної вірності, по давньому велике.

Зростання політичної ролі віча, його людей, що року 1068 вилилося в отвертий заколот проти своїх мужів, які були фактичними верховодами Київського старшинства, та той розкіл, що його внесли люди київські року 1093 в князівське й своє власне товариство, викликали років 1096—97 повний одрив снema від міської громади, перед вічем якої снеми до того часу иноді збиралися.

Любецький снем року 1097 одкриває собою серію снемів, які відбуваються по-за Києвом, але поблизу його. Традиція київського старшин-

¹⁾ Там-же, стор. 466 та 467.

ства—ще жива, її втілюють снemi, що ввібрали в себе, як зазначено вище, й верховодів цього старшинства.

Разом з тим Любецький снем, зміцнив становище 1054 року що-до поділу Руської Землі й надав йому характеру поотчинности, установив її як спосіб зберегання спільної Землі, на чолі якої стають снemi.

Одночасно з Чернігівщини виділено було Новгород-Сіверщину. Крайня, що стосувалася сюди, периферія — Муромщина, а також західні зовсім окраїни — Володимир і інші, так-що й не брали участі в снемах і скоро одпали від Руської Землі.

Учасництво в снемі другорядних князів, до яких належали й князі західніх окраїн, не було обов'язкове і не мало вирішального значіння. Здебільшого князів оцих запрохували або для поясніннів у їх справі, або в випадках, де їх особиста участь була необхідна, як от коли виробляли основну уставу Землі, організували великі походи, то-що.

Присутність на снемі головних учасників — князів або, принаймні, їх мужів, було необхідне. Відсутність кого-небудь із них само по собі не шкодило правомісності зібрання й фактично бувало лиш у виключних випадках.

Снemi скликали або старший князь, або кандидат на старшинство, або обидва разом. Оdkривав зібрання старший або кандидат. Дебати були вільні. Голоси головних учасників та їх мужів були рівні. Вирішення виконувано негайно. На всякі порушення їх або всякі правопорушення політичного характеру снем не гаючись реагував відповідними заходами.

Снemi як зверхній орган загально-земської влади встановляли основний лад Землі. Звичайна уставна діяльність і різні заходи в справі будівництва Землі, за невеличкими вийнятками, навряд чи проходили в життя без снемів.

На снемах вирішувано важливі питання учасництва членів князівського роду в Землі Руській. Загальне правило рівности голосів поширювано ще й на мужів і в цьому, здавалося-б, приватному князівському питанні. Це зрозуміло, якщо взяти на увагу, що мужі і, зокрема тисяцькі, були звязані з певними містами, а тому й зацікавлені були в вирішенні питання, якому князеві в них бути.

Питання війни та миру й, зосібна, сами мирові умови вирішували й розроблювали при неодмінній і діяльній участі снемів.

З середини XII віку, в умовах загального розпаду Землі Руської, снemi збираються то по лівобережних, та по правобережних місцях. Частенько будучи органом однієї тільки з оцих двох половин Землі, при наявності розпаду князівського роду в ній і втручання в справи її представників наново повсталих Суздальського й Смоленського княжих гнізд, — снemi тої доби, навіть найбільш об'єднані, не тільки не мали всієї сили влади, як їхні попередники, але й не могли підвестися на височінь загального органу Землі Руської.

Віктор Новицький.

Про смердів Руської Правди.

У цьому нарисові питання про смердів розв'язано аж геть-то не в повному його обсягові і не для всіх областей стародавньої Русі, а в тій тільки мірі, оскільки воно входить до історії українського права, оскільки його торкається Руська Правда, в характері пам'ятки Київської Русі. Отож, смерди новгородські лишаються на боці. Мало того, навіть в оцих вузьких межах Р. Правди звернуто увагу на ті лиш сторони питання, котрі або не досить, на мою думку, освітлені в літературі, або-ж і досі викликають нескінченні суперечки й нерозв'язні сумніви. Інакше кажучи, мене цікавили тії тільки частини наміченої теми, де я вважав за можливе поробити свої поправки й доповнення до пануючих думок.

Щоб обґрунтувати свої висновки, я користуюся найголовніше текстом Руської Правди, себ-то матеріалом досить-таки відомим і таким, що його часто і різно витолковували. Може здаватися, що цей ґрунт так уже виснажено, що дальша розробка його навряд чи дасть хоч трохи цінні наслідки. Проте сподіваюся, що він знову стане родючий, коли його освіжити, очистивши текст Р. Пр. од тих перекручувань та домішок, що пристали до пам'ятки в процесі її переписування і через які юридичний побут нашої старовини відбивається в Р. Правді, як у кривому дзеркалі. Через те основне завдання моє полягає в тому, щоб відновити, наскільки це можливо, первісний текст Р. Правди в чистому його вигляді. Тільки такий обчищений та проціджений текст можна покласти в основу наших уявлінь про староруську дійсність. Отож наша праця має переважно характер критичний. Критику звернено не так на толкування інших письменників, як на самий текст Р. Правди, певніше сказати, на численні її списки, що зберегли текст оцей у попсованому вигляді.

Постанови Р. Правди про смердів я ілюструю тими даними, що є за них у західньо-руських та українських пам'ятках пізнішої доби. Такі в царину Литовської Русі екскурси робили в літературі з приводу закупів ¹⁾, але що-до смердів, то їх іще не починали. Коли я став на цей шлях, то не для того тільки, щоб відшукати аналогії. Звертаючись до порівнянь, я хотів показати, що нитка наступного розвитку не урвалася, коли утворено Московське царство; вона тяглася й далі, але йшла іншою лінією й іншим напрямком. Коли в Московському

¹⁾ М. Н. Ясинській, Закупы Р. Правды и памятниковъ западно-русскаго права.

царстві не збереглося й пам'яті про смердів Р. Правди, то в Зах. Русі й на Україні вони мали своїх безпосередніх та законних спадкоємців в особі волосних чи тяглих людей, що правний побут їхній спирався на основу, закладену ще в Р. Правді.

Одзначу ще одну особливість цієї статті. У ній не висвітлено той бік справи, котрий, як відомо, лежить в основі всіх соціяльних явищ, у тому й смердового права. Я маю на увазі стан продукційних сил у нашій давнині, рівень розвитку хліборобської техніки, ролю сільського господарства в загальній економіці країни й т. ин., що обумовлювали класові взаємовідносини з приводу землі й зокрема визначали юридичне становище смердів. Праця моя очищає тільки й виготовляє ґрунт для цього вищого ступеня, що закінчує і увінчує кожен науковий дослід у царині соціяльної історії. Перш, аніж шукати остаточного обґрунтування для того чи іншого соціяльного явища, мені здавалося, треба докладно встановити природу цього явища, визначити справжні, неперекручені його риси та особливості, щоб не довелося вияснювати те, чого справді не було і що з'явилося тільки через те, що текста засмічено й зопсовано.

Переходжу далі до огляду окремих артикулів Р. Правди, присвячених смердам.

Артикул її про забиття смерда в різних списках читається неоднаково. В одних списках говориться: „а в смерде и в хопе“, або „а за смерд и холоп 5 гривен“, а по інших списках той самий артикул висловлено инакше: „а за смердий холоп 5 гривен“. Згідно з цим, одні історики-правники, що на чолі їх стоїть В. І. Сергєєвич, тримаються читання другого, а інші, на чолі яких стоїть М. Ф. Владимирський-Буданов, оддають перевагу редакції першій. Проф. Юшков, що надрукував року 1923-го цікаву статтю „К вопросу о смердах“, прилучається до думки Владимирського-Буданова й заперечує Сергєєвичу його тлумачення.

„В аргументації Сергєєвича, каже він, найсильнішим показується місцем вказівка, що по деяких списках Р. Пр. (серед них — Троїцькому) той артикул, котрий установлює винагороду за смерда й холопа, инакше читається й каже про смердого холопа. Порівнюючи текст цього артикулу, можна встановити, що читання Троїцького списку відтворене в небагатьох списках Р. Правди. А саме з усіх списків, що видав був Калачов, тільки вісім містять це чи близьке до нього читання (напр., а за смердей, а за смердией, а смердей, і за смердьи): По інших-же списках (понад 50) артикул викладено так само, як і в Академічному та Карамзінівському. Далі чотири списки з вісьмох, у тому й Троїцький, мають окремий напис (оглав) артикулу — „о смерде и холопе“, де виразнісінько сказано, що спочатку в тексті самого артикулу говорилося не про смердого холопа, а про смерда й холопа. Отож, читання „за смердий холоп“ не відтворює переважна більшість відомих досі списків Р. Правди, і в нас немає підстав, поки не наведено інших сер-

йозніших даних, визнати читання Троїцького списку за таке, яке найкраще відображує первісний текст. Навпаки, спостереження над текстом інших списків показують, що цей список — то неначе пізніший варіант. Таким робом, визнати читання Троїцького списку за відповідне первісному текстові, ґрунтуючись на тому тільки, що його відтворюють чотири списки з шістдесятьох і не наводячи інших серйозніших даних, немає достатніх підстав“ (стор. 21) ¹⁾.

Наведена цитата містить у собі, на жаль, цілу низку прикрих неточностей, що через них виходить наче-б думку Сергеевича побудовано на хисткій і непевній основі. За таких умов неважко було довести нестійність цієї думки або її легковажність. Але коли-б проф. Юшков уважніше поставивсь до тексту Р. Правди та різних його варіантів, то він побачив-би, що Сергеевич спирався був на солідніший і міцніший фундамент, аніж здавалося проф. Юшкову, і тоді завдання критики стало-б важче.

Дійсний стан речей показується в такому вигляді. Калачов знав і описав усього 44 списки Р. Правди. Правда, в його покажчикові є 50 номерів, але шість з них, а саме останні в лічбі, означають не опрічні списки, а лиш декотрі й уривчасті варіанти, що знайшов був Калачов у деяких списках, у вигляді приписок до окремих артикулів, на краях або поміж рядками тексту. Із названих 44 списків шість належить до Короткої Правди, а решта 38, залічуючи сюди й скорочені списки Оболенського та Толстого, містять у собі поширену Правду. У всіх списках короткої редакції цікавий для нас артикул читається так: „а в смерде и в хопе 5 гривен“; виняток становить тільки Археографічний список, де ми знаходимо іншу постанову: „а в смерды в холопе 5 гривен“ ²⁾. Зовсім іншу картину показує нам поширена редакція Р. Правди. В ній

¹⁾ „В аргументации Сергеевича наиболее сильным местом является указание, что в некоторых списках Р. Пр. (в том числе — Троицком) статья, устанавливающая вознаграждение за смерда и холопа, имеет иное чтение и говорит о смердем холопе. Обращаясь к сопоставлению текста этой статьи, можно установить, что чтение Троицкого списка воспроизведено в небольшом количестве списков Р. Правды. Именно, из всех списков, изданных Калачовым, только восемь содержат это или близкое к нему чтение (напр., а за смердей, а за смердией, а смердей, за смерды). В прочих же списках (свыше 50) статья излагается так же, как и в Академическом и Карамзинском. Далее четыре списка из восьми и в том числе Троицкий имеют особое надписание (оглавление) статьи — „о смерде и холопе“, где указывается с полной определенностью, что первоначально в тексте самой статьи говорилось не о смердем холопе, а о смерде и холопе. Таким образом, чтение „за смердий холоп“ не воспроизводится подавляющим большинством доселе (известных) списков Р. Правды, и у нас нет оснований, пока не приведены другие более серьезные данные, признать чтение Троицкого списка наиболее отражающим первоначальный текст. Напротив, наблюдение за текстом других списков как будто указывают, что мы имеем дело с позднейшим вариантом. Так. обр., признать чтение Троицкого списка соответствующим первоначальному тексту, основываясь только на том, что оно воспроизведено четырьмя списками из шестидесяти, и не приводя других более серьезных данных, нет достаточных оснований“ (стор. 21).

²⁾ Як могла повстати така відміна, див. мій „Опыт критического исследования Р. Правды“, стор. 210 — 211.

не чотири й навіть не вісім, а цілісіньких 28 списків містять у собі таке читання, на яке спирався Сергєєвич: „а за смерди (смердей, смерней, смердеи, смердьи) холоп 5 гривен“. У дев'ятох списках цієї фрази зовсім нема. Нарешті, тільки в одному Карамзінівському спискові ми знаходимо вислів: „а за смерд и холоп 5 гривен“. Такий саме текст розглядуваного артикулу в поширеній редакції. Що-до його оглаву, то, справді, в чотирьох списках Р. Правди артикул має такий напис: „о смерде и холопе“; але серед них ми не знаходимо Троїцького списку, в котрому цей артикул жадного немає заголовку. Немає ніякого заголовку над цим артикулом і у всіх інших списках поширеної редакції, крім згаданих чотирьох, які належать до списків Карамзінівського типу, що (себ-то заголовком) являється, між иншим, ознакою пізнішого їхнього походження.

Із сказаного ясно, що заперечення проф. Юшкова проходять по-за метою й зовсім не хитають позиції Сергєєвича. Навпаки, коли надавати кількості списків вирішальне значіння, то позицію Владимирського-Буданова та його однодумців, серед них і проф. Юшкова, доведеться визнати за слабшу: адже їхнє тлумачення спирається на п'ять тільки списків редакції короткої й один поширеної.

Отже, питання про те, як тлумачити розглядуваний артикул залишається в тому самому стані, що в ньому воно перебувало, перед тим як з'явилася праця проф. Юшкова. Ми маємо два тексти: котрий-же з них треба визнати за провідний, за джерело для своїх висновків, — чи текст більшості списків, чи текст меншості? Звичайно, вибір тексту не може бути справою смаку або арифметичного підрахунку, а повинен ґрунтуватися на певних науково-критичних міркуваннях. Та, на жаль, ні Сергєєвич, ні Владимирський-Буданов, ні їхні послідовники не пояснюють, чому вони оддають перевагу одному текстові над иншим. Отже цей нарис і має заповоронити зазначену прогалину й показати ті підстави, що ґрунтуючись на їх, текст Короткої Правди треба прийняти, а текст поширеної редакції одкинути.

Коли коротка редакція Р. Правди зрівнює плату за вбивство смерда й холопа, то це залежало од того, що автор її цінував названі злочини з погляду інтересів хазяїна¹⁾, що для нього втрата смерда була рівноцінна втраті холопа. Правда, смерди не являли собою такої робочої сили, яку хазяїн міг-би постійно, день-у-день визискувати в своєму маєткові, мов робочу силу холопів, котрі перебували в його повсякчасному користуванні, бо-ж смерди одбували відрядні свої повинності лиш періодично, врядигоди. Але зате смерди, відмінно од холопів, окрім панщини, постачали хазяїнові ще й оброки. Таким робом, господарська вартість і тих і тих більш-менш зрівнювалася.

¹⁾ З цього власне погляду трактуються в Короткій Правді й інші види забиття, в залежності од службового стану скривдженого, арт. 18 — 24. Забиття смерда й холопа це лиш одне з кільців у цьому послідовному й непереривному ланцюгові. Докладніші поясіння з цього приводу див. у м о й о м у „Опытъ критическаго изслѣдованія Р. Правды“, стор. 121 — 138.

Така характеристика стосунків між смердами та землевласниками зовсім не є перенесення в старовину явищ пізнішої доби, бо пропоноване пояснення ґрунтується не так на аналогії з дальшим становищем кріпаків-селян, як на документальних свідоцтвах пам'яток сучасних Р. Правді та на її власних вказах. Справді, з уставної грамоти смоленського князя Ростислава од половини XII в. видно, що сільська людність платила землевласникові оброки: в оцій грамоті князь надає церкві й єпископові „прощеников с медом и кунами“, себ-то з поплатками їхніми натуральними й грошовими. Ми маємо також побічні вказівки на те, що в княжому господарстві працювали не тільки холопи, ба й смерди. В Р. Правді поміж різними князевими слугами згадуються сільські тіуни та ратайні, котрі, міркуючи з їх назв, мали якесь відношення до селян¹⁾. Треба думати, що так звали прикажчиків, котрі повинні були дбати за те, щоб справно й своєчасно виконували смерди ті повинності, що на них лежали, і доглядати за їхніми роботами на княжому полі. Виходить, що коли княжу землю з смердами надавали приватній особі, то відбувався і відповідний перехід повинностей їхніх до нового володільця.

Отже однаковою мірою цінуючи життя смердів і холопів, автор Короткої Правди, очевидно, керувався економічним критерієм. Тимчасом автор поширеної редакції був непричетний до такого економічного погляду. У нього було своє мірило для порівняльної оцінки людей. За таке мірило правив формально-юридичний критерій, що на його основі не можна було поставити на одну дошку смердів і холопів, але істотно вони одрізнялися один од одного. Різницю цю найвиразніше висловлено в артикулах про відповідальність смердів і холопів за крадіж: у цьому випадкові смерди платили князеві продаж, а холопи, як люди невільні, її не виплачували (Тр. сп., 41—42). Окрім того, в поширеній редакції є ще ціла низка інших артикулів, що встановлюють таку саму нерівність межі вільними людьми й холопами, напр. у питанні про допуск до свідоцтва (Тр. сп., 59 і 81), про відповідальність за образу вчинком (Тр. 58) і т. ин. В цих артикулах смердів прямо й виразно не називають. Але що вони були теж люди вільні, за власним автора поширеної редакції признанням, то, видима річ, їх так само треба включати до кола тих осіб, що їх у перелічених артикулах протиставляють холопам.

Коли взяти на увагу таке гостре й послідовне відмежування смердів од холопів, що червоною лінією проходить через усю поширену редакцію, то доведеться визнати, що для її автора той артикул Короткої Правди, котрий зрівнював смердів із холопами, був неприятний, бо він суперечив іншим постановам його збірника, гостро порушував загальний його стиль.

Авторові лишалося одно з трьох: 1) або задержати артикул у первісному вигляді та в інтересах погодження його з рештою тексту, дати

¹⁾ Звичайно, слова „село“ не можна розуміти в сьогочасному його значінні. У давніх пам'ятках ця назва частенько визначала нерухоме майно. Але селом називали тільки заселену землю; незаселена звалася пустошшю.

якесь поєднавче поясіння, як це він робив в інших аналогічних випадках, напр., у питанні про помсту та грошові викупи за вбивство ¹⁾ і т. ин., 2) або-ж зовсім не заводити цього артикулу до свого збірника, як це допустив він відносно деяких постанов Короткої Правди, що не ввійшли до складу Поширеної, напр. про забиття під'їзного, про псування списа, щита й одежі, то-що; 3) або, нарешті, прийняти артикул до свого збірника, але в зміненій редакції.

Іти першим шляхом складач не спромігсь: він не міг домислитися й пояснити, чому в одних випадках смердів прирівнювати до хо-

¹⁾ У Короткій Правді питання про відповідальність за вбивство розв'язується не однаково. З одного боку, дозволяється помста, і, тільки як немає месників, береться грошова плата (Ак. сп., 1). З другого боку, в цілій низці артикулів од 18 до 24 Ак. сп. говориться тільки про грошову винагороду. Одне, немов-би, виключає друге. За моїм толкуванням, ця позірна непогодженість тексту залежала од різних поглядів. А власне, в арт. 18—24 забиття розглядалося з погляду хазяїна, що йому служив та на якого працював забитий: для хазяїна все зводилося до тієї економічної втрати, що він зазнав, позбуваючись свого слуги або робітника. Тимчасом в арт. 1 забиття розглядалося з погляду родичів забитого: для родичів, надто найближчих, на першому плані стояла помста та й годі; на випадок одмови їхньої од помсти, або коли лиш дальші були родичі, тоді тільки наставали грошові розрахунки (докладніший розвиток висловлених положеннів див. у м о й о м у „Опыте критич. исслед. Р. Правды“, стор. 121—138, 169 й ин.). Инакше з'ясовував цюю одміну складач Поширеної Правди, — причому, поясіння його прийняла і сучасна наука: на його думку, арт. 1 одбиває в собі практику Ярослава Мудрого, коли ще панувала кривава помста за вбивство; тимчасом як арт. 18—24 містять у собі тую судову практику, за якою йшли Ярославові сини після того, як скасували вони помсту. Ця історична справка стала за переходовий місток од арт. 1 до дальших арт. 18—24 й дала спромогу включити їх до поширеної редакції в об'єднаному вигляді, дарма що характер їх був суперечливий: одні з них було прийнято туди як право чинне, а инші—як право скасоване. Можна подати й инший приклад, коли не повного усунення, то принаймні деякого зм'якшення помічених суперечностей. У Поширеній Правді єсть два артикули: один із них не допускає холопів до свідчення (Тр., 53), а другий постановляє, що звід з приводу вкраденої худоби чи коня припиняється, скоро володілець його заявить, що він не знає, у кого купив цюю худобу чи коня, а факт купівлі буде посвідчено свідцтвом митника або двох вільних мужів (Тр., 32). На ту саму тему Коротка Правда містить у собі таку постанову: „аще кто челядин пояти хоцеть, познав свои, то к оному вести, у кого то будеть коупил, а тои ся ведеть ко другому, даже доидеть до третьего, то рци третьему: вдай ты мне свои челядин, а ты своего скота ищи при видоце“ (Ак., 15). Цієї постанови не можна було перенести до поширеної редакції Правди без ніяких змін, бо вона суперечила-б иншим її артикулам, показаним угорі, з одного боку просто називаючи холопа видоком, себ-то свідком, а з другого боку, вимагаючи продовжувати звід до кінця, хоч-би відповідач і не знав, у кого він купив холопа. Отже, автор поширеної редакції мусів був подбати про те, щоб рецерований артикул погодити з иншими частинами збірника, що він його склав. Це завдання він виконав, почасти змінивши редакцію Короткої Правди, а почасти доповнивши її своїм поясінням. В результаті утворивсь отакий текст: „аще познаеть кто челядина свои украден, а поиметь и, то оному вести и по кунам до 3-го свода; пояти же челядина в челядин место, а оному дати лице, ать идеть до конечняго свода, а то есть не скот не лзе рчи: (не ведаю) у кого есмь купил; но по языку ити до конця (Тр., 33). Виходить, що, з одного боку, автор не називає холопа видоком, а каже тільки, що за його (холопа) вказівкою (язиком) звід іде до кінця, а з другого боку, він дає поясіння в тому розумінні, що холоп не худоба, а людина, здатна говорити; отож, за його допомогою, звід може тягтися й далі.

лопів, а в інших випадках протиставлювано їх один одному. Цілком нехтувати артикулом здавалося неприпустимим, бо в ньому була мова не про зламання спису або щита ¹⁾ й не про вбивство під'їзного, тоб-то княжого челядника з не зовсім ясними обов'язками ²⁾, а про смердів та холопів, себ-то про осіб, що належали до досить великолюдних клас тодішньої людности. Впало-б у вічі, як-би не було про них сказано. Щоб дати собі раду, автор уважав за краще третій вихід. Він наваживсь змінити редакцію засвоєного артикулу, але так, щоб не дуже одійти від оригінального тексту. Було зроблено невеличку й малопомітну коректуру, а саме — сполучник *и* приєднано до попереднього слова смерд, але через це виникла фраза, що містила в собі зовсім інший зміст і інше розуміння: виявилось, що п'ять гривень платилося не за смерда й холопа однаково, а тільки за приналежного смердові холопа.

Разом з тим така редакційна зміна зараз-же призвела до кінцевої потреби доповнити текст Р. Правди новим додатковим артикулом. А саме, складач поширеної редакції спостеріг, що коли викласти засвоєний артикул у новій редакції, то в такому разі виявиться, що Р. Правда передбачає вбивство тільки княжих та смердових холопів ³⁾, мов-би інших рабовласників у тодішньому суспільстві не існувало. Між цими двома крайніми бігунами рабовласництва утворилася порожнеча, що її треба було заповнити. Це й спонукало автора дати додаткову, але коротесеньку постанову, що згадує про боярського холопа; „тако-же и за бояреск“ (Тр., 11).

Отже, через таке перекручення тексту, складачеві Поширеної Правди пощастило не то що одстояти гідність смердів, як вільних людей, ба й піднести їх до рангу рабовласників.

Проте таке піднесення їх гостро розбігалось з побутовою дійсністю. Смерди так низько стояли на соціальних щаблях ⁴⁾, що з їхньої назви користувалися тоді, коли хтіли кого-небудь принизити висловити йому своє

¹⁾ Чому артикул про спис та щит не ввійшов до поширеної редакції, я пояснив в своєму „Опытъ критическаго изслѣд. Р. Правды“, стор. 204 і далі.

²⁾ Роля під'їзного залишається нез'ясована і в сучасній науковій літературі. На мою думку, під'їзний виконував ті самі функції, які виконував пізніше московський окольничий, тоб-то, підчас виїздів князя, він їхав попереду нього і повинен був дбати за справний стан шляхів та мостів, приміщення на випадок зупинок у дорозі, то-що. Це тлумачення ґрунтується на значінні слова „подъѣздъ“, що часто трапляється в пам'ятках, коли описуються військові походи: під'їздом називали окремий загін, якого посилали наперед на розвіди й для підготування військових дій головної армії.

³⁾ За княжих холопів згадується в переднішому артикулі Р. Правди під назвою рядовичів (Ак., 22; Тр. 11).

⁴⁾ Я не спиняюся на досить поширеній думці, мов-би Р. Правда слово „смерд“ уживає не тільки для назви селян, але іноді позначає їм усю вільну людність, окрім духівництва, а інколи всіх вільних людей, окрім духівництва й бояр. У літературі досить ґрунтовно показано, які довільні всі ці припущення, що викликали їх одні труднощі тлумачити відповідні артикули Р. Правди, як засіб, що полегшував розв'язувати це завдання.

презирство. Напр. у такому розумінні вжив оце слово чернігівський князь Олег, коли в 1096 році його закликали до Київа на віче для того, щоб покласти „поряд“ про руську землю перед мужами княжими й перед людьми городськими. Олег чваньковито одказав: „не пристало смердам судить мене“. В устах чернігівського князя це слово, звернене до дружинників і городян, звучало так само образливо, як згодом слова: мужик або хам. А втім виявляється, що смерди, так зневажувані громадською думкою владущих клас, саме — як бідні люди й як чорнороби, ці самі смерди, за Р. Правдою, мали право володіти рабами. Це була недоладність, але вже не правнича, а соціально-побутова. Автор поширеної редакції, бажаючи уникнути одної суперечності, вскочив у другу, що виявилось в непогодженні правної норми з життєвими й реальними стосунками.

Така суперечність впадала в вічі. Її помітили вже переписувачі Р. Правди та й собі вжили заходів, щоб її усунути. Одні між ними розглядуваний артикул цілком викидають із тексту Р. Правди. — Таке викреслення спостерегаємо в дев'ятох списках, що до них належить, між иншим, і список Чудовський II, надрукований у проф. Мрочек-Дроздовського¹⁾. В них ми надibuємо тільки постанову про вбивство рабині, без зазначення того, кому вона належить: „а за рабу 6 гривень“. В инших списках відновлено первісний текст артикулу, що його подається в короткій редакції, але не одразу, а в певній поступінності. Ці списки належать до тої групи, типовим представником якої є список Карамзінський, що зажив чималого розголосу й поширення, завдяки надрукуванню його в хрестоматії проф. М. Ф. Владимирського-Буданова й завдяки тій перевазі, що йому давав цей вельми авторитетний вчений. Я називатиму їх списками Карамзінського типу²⁾. А втім, не всі списки прилегли до цієї групи, і не в однаковій мірі повертаються до первісної редакції. Цю реставрацію тексту спостерегаємо тільки в чотирьох списках — Воскресенському, Толстовському V, Болтінському й Карамзінському. До того перші три зазначені списки роблять тільки несміливі й нерішучі кроки в цьому напрямкові. Їм вистачає сміливости тільки на те, щоб дати артикулові заголовок, відповідний до їхнього розуміння, і справді, заголовок читається так: „о смерде и холопе“. Але на текст артикулу переписувачі ще не посягають; він залишається незмінний: у тексті, як і давніше, мова „о смердем холопе“. Рішучіший,

¹⁾ Исследования о Р. Правдѣ, стор. 66—78.

²⁾ До списків Карамзінського типу я залічую, за номенклатурою Калачова, отакі списки: Карамзінський, Бальзерів, Воскресенський, Толстовський V, Горюшкінський, Троїцький IV та Болтінське видання. Об'єднання їх в одну групу зовсім не означає цілковитої їхньої однорідности й тотожности. Зазначені списки, в порядкуві їх еволюції і послідовних перетвореннів, самих можна поділити на три розряди: 1) список Троїцький IV, 2) списки Карамзінський, Бальзерів, Воскресенський і т. д. і 3) Болтінське видання. Розбиратися у дрібницях та тонкощах таких тепер я не маю змоги. Це повинно стати за зміст окремої статті про списки поширеної „Р. Правди“. Обмежуся тільки зауваженням, що, при всіх часткових одмінах і особливостях, списки Карамзінського типу (фамілії) мають багато спільних характерних рис, що дають підставу виділити їх в окрему групу.

як виявилось, Карамзінський список: він не обмеживсь одним заголовком, але переніс нове читання й на самий текст артикулу, де сказано: „а за смерд и холоп 5 гривен“.

Тепер запитано: це нове читання артикулу, прийняте в Карамзінському списку, чи є воно наслідок запозичення Короткої Правди, чи продукт самостійної творчості, що випадково збіглася з текстом Короткої Правди. Незалежно від того, може повстати й таке питання: чи не можна вбачати в Карамзінському списку, дарма що він стоїть самотою, первісного первотвору тексту поширеної редакції, а всі інші списки її вважати за пізніше перекручування первотвору?

Відповідаючи на друге запитання, я повинен сказати, що Карамзінський список зовсім не такий близький до первотвору, як гадають його прихильники. Всі списки Р. Правди більшою або меншою мірою містять у собі навмисні й свідомі зміни тексту: цей текст не то що переписували, ба й пояснювали, а тоді перероблювали, згідно з розумінням переписувачів. Що-до цього, списки Карамзінський та до нього подібні не то що не поступаються перед іншими, ба навіть переважають їх кількістю таких інтерполяцій. Друга одмінна особливість цих списків це їхня компілятивність. Переписувачі не тільки переписували були рукопис, що лежав перед ними, ба ще й доповнювали текст деякими висловами, взятими з інших списків поширеної Правди і навіть з списків короткої її редакції. Це останнє спостереження дає спроможність більше-менше певно відповісти і на перше питання: якщо складачі списків Карамзінського й інших, того самого розряду, зазирали в коротку Правду, то цілком можливо, що як-раз із цього джерела взяли вони те нове читання виучуваного тепер артикулу, яке вони внесли до тексту поширеної редакції.

Все сказане примушує зробити такий висновок: артикул про вбивство смердового холопа треба відкинути як власні вигадки автора поширеної редакції. З попереднього викладу видно ще, що не я перший висловлюю таку думку. Точнісінько так дивилися на цю редакцію артикулу й деякі переписувачі Р. Правди. Але, на жаль, мої попередники висловили своє розуміння надто просто й грубо, демонструючи його на самому текстові пам'ятки: одні з них зовсім викинули артикул із складу Р. Правди, а інші хоч і зберегли його, але в змінній редакції.

Переходжу до огляду інших постанов Р. Правди про смердів.

В артикулі про спадкоємство Р. Правда торкається так само і смердів, протиставлячи їх боярам і дружинникам. Відповідні до цього постанови її в Синодальному списку читаються так:

1. Аже умреть смерд, то задница князю: аже будуть дочери у него дома, то даяти часть на нѣ; аже будуть замужем, то не дати им части.

2. Аже в боярех или в дружине, то за князя задница не идеть, но оже не будеть сынов, а дочери возьмуть.

Цю редакцію захоче переважна більшість списків поширеної Р. Правди. Деякі зміни й доповнення до неї спостерегаємо тільки

в спискові Карамзінського типу та в спискові Пушкінському. Крім того, осторонь стоять два скорочені списки (Оболенського й Толстого IV), що в них артикула про спадкоємство по смердові зовсім викинуто.

У списках Карамзінського типу зазначеним постановам надано інше читання, що істотно міняє їхнє значіння. Цитую їх за Карамзінським списком.

1) О жо смерд умреть без дети, то задница князю; о же будут у него дщери дома, то даяти часть на ня; а же ли будут за мужьми, то не дати части.

2) А и же в боярех или же в боярстей дружине, то за князя задница не идет; но о же не будет сынов, а в дщери возьмуть.

Чим різняться два подані тексти—Синодальний і Карамзінський? Насамперед, дружина, очевидячки, княжа, обернулася на боярську дружину. Питання про те, як сталося таке перетворення, безпосередньо власне не стосується до теми. Однак, мимохідь, можна зазначити, що тут ми маємо один із численних прикладів, які свідчать про компілятивний характер списків Карамзінського типу. Складачі їхні керувалися похвальним бажанням заховати нащадкам, по змозі, всі варіанти відомих їм списків; але, на жаль, вони не відзначили цих варіантів на берегах або поміж рядками рукопису, а дописували їх до свого тексту, мало дбаючи за те, чи ясніший буде текст од такого додатку, або-ж значіння його щедесь темніше стане. Ця особливість списків виявляється в багатьох артикулах Р. Правди; вона показує себе і в даному випадкові. Очевидячки, переписувач мав перед собою два тексти: 1) „а же в боярех, или в дружине“ і т. д. (в усіх списках, окрім двох) і 2) „а и же в боярстей дружине“ і т. д. (в двох списках—Пушкінському й Погодінському). Він не хотів занехати ні тої, ні тої редакції й наваживсь об'єднати обидві в своїому тексті. Але для цього йому треба було втяти текст більшости списків, викинувши з нього дружину (княжу). Проте така операція його не турбувала: він міг не без підстави гадати, що це не пошкодить артикулові, бо назви бояре і дружинники, звязані між собою сполучником и ли, це синоніми, що визначають, те-ж саме розуміння. Виходить, якщо зберегти бояр, але замінити дружину (княжу) боярською дружиною, то текст, нічого по суті не втрачаючи, тимчасом збагачувавсь на нове розуміння—боярська дружина. Будь-що-будь, але сила не в цьому. Тепер мене цікавить інша відміна поміж текстами Синодальної й Карамзінської редакції.

У списках першої групи взято на увагу смердову смерть, що не супроводять її жадні інші додаткові умови, а в списках другої групи мова йде про смерть смерда без дітей. Якій редакції ми повинні дати перевагу? Варте уваги те, що всі історично-правничі праці, спеціально присвячені спадковому праву Р. Правди, або ті, що тільки при нагоді зачепили цю тему, першим читанням цілком нехтують, хоч репрезентує його багато більша кількість списків, аніж друге. Цю редакцію цілком замовчують або обмежуються тим, що визнають її за „надто незавдоволящу“¹⁾,

¹⁾ Вислів „крайне неудовлетворительный“ узято з „Лекцій и изслѣдованій по древней исторіи русскаго права“ В. И. Сергѣевича, 1910 р., стор. 557.

зовсім не подаючи підстав для такого нехтування, такого негативного ставлення до неї, і припускаючи, мабуть, що попсованість цього тексту сама собою очевидна й не потребує доводів.

Я такої упевненості не поділяю й дозволю собі взяти під свій захист перше читання, керуючись ось такими причинами. Що такого читання додержується величезна більшість списків, — це, на мій погляд, ваги не має. Спіратися на це не можна. Далеко важливіше те, що обстоювану тут редакцію освячено найдавнішими, а тому й найповажнішими списками Р. Правди — Синодальним од кінця XIII в. та Троїцьким од кінця XIV в., тимчасом як списки Карамзінського типу належать до пізнішої доби, що, звичайно, піддає під сумнів їхню більшу близькість до первотвору.

Окрім того, треба взяти на увагу ще от що. У списках першої групи редакція обох артикулів така проста й ясна, що зрозуміти їх можна без ніяких труднощів; протилежність двох порядків спадкоємства, в класах смердів і бояр, виступає дуже яскраво, не викликаючи жадних сумнівів, а саме: як помре смерд, то (в усіх випадках, коли й діти будуть) майно його йде до князя, а в бояр та дружинників (коли будуть ті самі умови, тоб-то в разі смерті) майно до князя не йде, але припадає синам, якщо-ж їх немає, то дочкам. Проте, в списках Карамзінівського типу додаток до тексту вислову „без дітей“ надзвичайно утрудняє його тлумачення: справді, якщо в смердів „задниця“ припадає на князя, тільки коли не буде дітей, а в противному разі спадок дістають діти, то яка одміна цього порядку від спадкоємства у бояр, де діти вважаються за найближчих спадкоємців? Щоб вийти з цього скрутного становища, сучасні коментатори запевняють, що вислів „без дітей“ треба розуміти обмежно „без сыновей“; тоді послідовний хід у розвиткові теми й протилежність двох спадкових порядків буде відновлено. Але чи не нагадує вся оця довільна операція того способу, до якого вдавалися переписувачі Р. Правди: натрапляючи на будь-який текст, що до ладу зрозуміти його не могли, вони змінювали його, відповідно до свого розуміння? Справді, схожість єсть, але повної тотожності немає. Переписувачі міняли самий текст пам'ятки, щоб пристосувати його до свого розуміння. Але за наших часів таке ставлення до тексту визнали-б за варварство. За наших часів текст пам'ятки визнають за непорушний і священний. Але коли самої пам'ятки перероблювати не можна, то в коментарях до неї змінити текст і тепер вважають за річ дозволу.

Отже, якщо взяти за підвалину для наших висновків список Синодальний та інші з ним однорідні, то доведеться визнати, що, за Р. Правдою, діти померлого смерда спадку по ньому не діставали, а майно його переходило до князя.

Існування такої правової норми в соціальних умовах нашої давнини не являє собою чогось виключного, неправдоподібного чи безприкладного, бо аналогічні явища спостерегаємо й за пізніших часів в історії права як московського, так і західньо-руського та українського. Так, ми

знаємо, що московські служиві люди, володільці маєтностей, не мали права орудувати по своєму, бо то були землі державні. Першими часами маєтності теж не були за об'єкт спадкоємства; що правда, на ділі, в багатьох випадках, вони припадали синам померлих, але на підставі нового надання, а не по праву спадщини. Нам так само відомо з пам'яток XVIII в., що землі скарбових селян не діставалися на спадщину дітям померлого, але, як земля державна, переходили до розпорядження сільських громад. Звичайно, громада могла дати відумерлу ділянку дорослим синам селянина, що вмер, коли вони залишалися на господарстві. Але це був наділ, а не спадщина. Нарешті, ще ближчі аналогії можна знайти в земельному праві селян Західньої Руси й України, як це буде показано в дальшому викладові.

Обмеження селянського спадкового права поширювалися ще й на рухоме майно. Принаймні ми надібуємо їх у пам'ятках Західньої Руси. Це зрозуміле: за правом західньо-руським, рухоме майно, оскільки воно правило за сільсько-господарський інвентар, визнавалося за невіднятну приналежність землі. Отже воно мало однакову долю: якщо земля, по смерті її володільця, переходила чи, правдивіше кажучи, поверталася князеві або панові, то з нею повертався і хліборобський інвентар, який потім передавали наступникові померлого що-до землі, — однаково, чи то був син померлого або стороння особа.

Маючи такі історичні відомості, ми не можемо дивуватися постанові Р. Правди, що позбавляла смердів права на спадщину, і вбачати в цьому ознаку попсованого тексту. Але переписувачі Р. Правди, особливо пізнішої доби, перебували в іншому становищі. Світогляд їхній був обмежений. Несвідомі своєрідних особливостей старовини, вони уявляли собі речі по тих явищах, що панували й спостерегалися в їхній класі.

Виходячи з цих явищ, здавалося їм, що спадкоємство дітей це природне право, властиве всім людям. За таких умов не дивно, що артикул Р. Правди про „задницю“ смердів, суперечучи уявлінням і розумінням, загально-поширеним і міцно закоріненим, повинен був викликати велике недорозуміння. Недорозуміння це розв'язано не однаково: деякі з переписувачів одкинули зовсім розглядуваний артикул та викреслили його з свого тексту (списки Оболенського й Толстовський IV), а деякі до тексту Р. Правди занесли вищезгадану вставку „без дітей“ (списку типу Карамзінського).

Але була також і інша підвалина для цієї додаткової вставки, підвалина характеру формально-правничого, що впливала з неправильного тлумачення тексту. Справді, в артикулі говориться, що як у сім'ї померлого смерда були незаміжні дочки, то з позосталого майна їм видавали частину. Але незаміжня дочка свою частину брала не разом із князем, а після нього, не просто й безпосередньо з майна батьківського, а з других рук, за посередництва князя, якого тільки одного визнавали за правонаступника померлого. Виходить, це було не спадкоємство в точному розумінні цього слова, а здобуття посагу. В цьому випадкові дочка при князеві мала таке саме становище, як незаміжня сестра при

братові, що дістає спадок по батькові. Але переписувачі міркували простіше та грубше. Вони не вдавалися в правничі тонкощі, керуючися більш здоровим життєвим розумом. Тому їм здавалося, що незаміжня дочка є князева співспадкоємиця, що, беручи участь у спадкоємстві разом із князем, вона обмежувала право останнього. Виходить, отже, як були дочки, спадкове право князеве обмежувало, а як були сини, то ще більш звужувало, а може й зовсім усувало. Таке спрощене тлумачення тексту теж могло спонукати переписувача змінити артикул у тому розумінні, що „задниця“ смерда вповні надходить до князя тільки за браком дітей.

Залишається нам розглянути ще Пушкінський список Р. Правди, де цікаві нам постанови викладено теж за редакцією, що відхиляється від загально-поширеного читання.

1) Аще смерд умреть безаю, то князю задниця. Аще будуть доцери у него дома, то даяти часть на нѣ; аже будуть за-мужем, то не даяти им части.

2) Аще в боярстѣ и дружинѣ, то за князя задниця не иидеть; но оже не будет сынов, ино доцери возмут.

З наведеної цитати видно, що Пушкінський сп. одрізняється такими особливостями.

1) За умову відумерщини він визнає не брак дітей, а брак спадкоємців взагалі; розуміння це ширше та виразніше й може містити в собі не тільки дітей, але й бічних родичів. 2) У спискові цьому щезають без сліду бояри¹⁾ й говориться за спадщину смердів, потім за спадщину боярських дружинників, а доля спадкового майна бояр залишається в повній невідомості; дрібним людям виявляється увага, а за великих нема й слова. 3) Постанова про відумерщину боярських дружинників незакінчена: справді, якщо майно цеє до князя не переходить, то кому-ж воно припадає? Питання залишається нерозв'язане. Тимчасом, автор Р. Правди не міг обмежитися тільки на негативній відповіді, а повинен був і позитивно розв'язати порушене питання, як це ми бачимо в інших аналогічних випадках, де після заперечення зараз-же зазначається, як повинно бути, напр. „а матерня часть не надобе детем, но кому мати дасть, тому же взяти“ (Тр., 96); „а в холопе и в робе виры нетуть, но они будеть без вины убиен“ і т. д. (Тр., 84); „а вдачь не холоп..., но оже не доходять года“ і т. д. (Тр., 105).

Треба звернути увагу ще на одну властивість Пушкінського списку, що відрізняє його від Синодального та інших, що належать до тої сім'ї. В цих останніх питання за відумерщину викладено так послідовно, думки чіпляються одна за одну так природньо, що можна було-б в одному

¹⁾ В текстові рукописному Пушкінського сп., який бачити довелося мені в Московському Архіві кол. Міністерства Закордонних Справ, обидва вислови „в боярстѣй“ і „дружини“ — написано сукупно, через що не легко цілком певно сказати, як правильніше читати: „в боярстѣй дружини“, або-ж „боярстѣй дружини“. Видавець Пушкінського сп. Дубенський узяв друге читання („Русскія Достопамятности“, ч. II, ст. 103), а Сергєевич — перше („Русская Правда въ четырехъ редакціяхъ“, стор. 22). Складачі списків Карамз. типу прочитали цей сукупний текст теж у розумінні вказівки на боярську дружину.

артикулові сконцентрувати ввесь, що сюди стосується, текст замість загальнопоширеної розбивки його на два артикули. Тимчасом як у Пушкінському сп. відповідний текст утрачає свою внутрішню єдність і суцільність, містячи в собі скількись різноманітних та відокремлених тверджень, нічим не об'єднаних і не звязаних одно з одним. Справді, спочатку говориться про те, що майно смердове, за браком спадкоємців, надходить до князя. Потім встановлюється обов'язок видавати незаміжній дочці певну частину з батькового майна; це правило не звязане з попередніми тезами, бо відумерщина, за списком Пушкінським, припускає становище, коли немає всіх можливих спадкоємців, та в тому числі й дочок. Далі йде норма, що одкидає перехід відумерщини боярських дружинників до князя. Нарешті, замість того, щоб вказати, кому-ж передається це майно, цілком несподівано, викладається порядок спадкоємства дітей¹⁾. Річ зрозуміла, тут маємо ми до діла з попсованим текстом: просте та ясне значіння оригіналу тут перекручено вкрай та затемнено; виклад, що послідовно розвивається, обернувсь тут на недолатну купу уривчастих та різноманітних тез.

Такі ті підвалини, що не дозволяють мені приєднатися до пануючих вченнів про спадкоємство в стані смердів. Вчення ці базуються або на списках Карамзінівської фамілії, або на спискові Пушкінському. Вся решта списків, до якої належить і найдавніший Синодальний, ігноруються й засуджуються без ніякої критики. Мені здавалося, що ці списки не заслуговують на таке зневажливе та негативне до себе відношення. Тому, скільки було змоги, я намагавсь реабілітувати їх, або оборонити їхню поважність і показати, що тільки вони й можуть вважатися за надійну підпору для наших висновків.

Щоб покласти край питанню про спадкове право смердів, треба доконче зупинитися ще на одному питанні, що, само по собі, напрошується, а саме: кажучи Р. Правда за спадкоємство, чи має на оці всіх смердів взагалі, чи будь-яку певну категорію їх? Відповідь на це запитання навряд чи може викликати сумнів. Як відомо, були смерди не тільки князівські, але й приватно-володільницькі; останні дуже виразно виявляються в пам'ятках новгородських. Видима річ, у Р. Правді мова йде за смердів, що посіли землі князя; спадкоємства приватно-володільницьких смердів вона не торкається. Але можна припустити, що відносно останніх землевласник відогравав таку саму роль, як відносно перших князь. Принаймні, що-до церковних людей, серед яких згадуються, між иншим, ізгої, прощеники, „задушные“ люди та инш., нам відомо, що „безатщина“ їхня йшла до єпископа²⁾.

¹⁾ В. І. Сергєвич, прихильник Пушкінського сп. (правда, не що-до всього, а тільки в питанні за спадкоємство), теж констатує брак звязку між цими частинами тексту, й поділяє його на чотири артикули.

²⁾ „Устав Ярослава“, арт. 33. Визначення „безатщини“, як майна, що залишилося без спадкоємців, навряд чи можна вважати за остаточне й за таке, що не підлягав жадному сумніву. Цей термін трапляється також в уставних грамотах Литовсько-руської дер-

В Р. Правді є ще декілька артикулів що-до смердів. Один з них містить у собі отаке визначення: „то ти уроци смердом, оже платять князю продажу“ (Тр., 41). Виникає, в звязку з цим, питання: чи всі смерди платили князеві продажу, або тільки ті, що посіли землю його? Видимо, питання повинно бути розв'язане в останньому розумінні. Щоб ствердити сказане, можна покликатися на грамоту смоленського князя Ростислава, що в середині XII в. надав церкві й єпископові прощеників „с вирою и с продажами“. Таким чином, прощеників князь передавав церкві разом з правом одправляти суд над ними та разом з правом стягати з них вири й продажі. Хоч-би з кого складавсь цей розряд людей, в усякому разі не можна їх уважати за холопів через те, що холопи, будь вони князівські, як це видко з Р. Правди, продажі князеві не платили (Тр., 42). Мабуть, прощеники становили окремих розряд людности, близької до смердів, а може й входили до складу цієї класи. Коли прощеники, що їх надано було церкві, підлягали судові свого нового володільця, платячи йому вири й продажі, то є підстава припустити таку-ж доміняльну юрисдикцію й на землях, що їх надано було світським володільцям разом зо смердами, які посіли цієї землі.

Нарешті, залишається розглянути постанову Р. Правди про муку смерда. Текст цієї постанови неоднаковий у редакціях короткій та поширеній. Редакція коротка така (Ак., 31 — 32):

Или смерд умучать, а без княжа слова, за обиду 3 гривны; а в гнищанине и в тивунице и в мечнице 12 гривне.

Наведений текст звичайно поділяють на два артикули. Але правильніше з'єднати його в один, тому що всі частини тексту тягуть до одного загального центру, за який є присудок — „умучать“.

Цьому артикулові доведеться мені дати поясіння, яке теж не збігається з загально засвоєним тлумаченням його. Насамперед заслуговує на увагу та обставина, що в перелікові осіб, які могли потерпіти від муки, смерди поставлені поруч з огнищанами, тіунами й мечниками, але зовсім не згадані інші громадяни, напр. бояри, купці та инш. Це підказує думку, що тут мова йде за осіб, котрі були зв'язані з князем не тільки стосунками державного підданства, але й окремими взаєминами приватно-господарчої близькості та залежності, й котрі, з цієї причини, підлягали не державному, а доміняльному судові князя. Та й справді, огнищани, тіуни й мечники були за дворових служників князя, на яких того-ж часу покладалися й зобов'язання характеру публічного, а смерди, платячи державні податки, сиділи на землі князя й працювали в його господарстві. Відносно цих осіб, таких близьких до князя, йому належало право вотчинної юрисдикції; цих осіб не можна було брати на муки, себ-то карати, або допитувати на муках без дозволу князя, як хазяїна їхнього.

жави, по яких вел. князі литовські обов'язувалися й обіцяли полочанам та витеблянам не входити в їхні „безадщини“. Якщо це відумерщина в сучасному розумінні, то запитавмо, чому князь відмовляється свого права й на чню користь він поступавсь ним?

Далі звертає на себе увагу така властивість артикулу. Вона збудована в формі безособового речення: „или смерд умучать“ і т. д. Певного підмету не зазначається. Виходить, за причинця цього злочину міг бути всякий. Названий вчинок, у характері самоправства, могли заподіяти не тільки смерди, але, цілком імовірно, ще частіше бояри, купці та инш., як люди фактично дужчі. Цей-же самий вчинок, у характері надужиття влади, могли заподіяти й органи держави, напр. посадники, що взагалі мали право карати, але, прикладаючи це право до смердів, втручалися в компетенцію спеціальної княжої юрисдикції. Зауваження останнє стверджується оповіданням літопису від 1071 р. про волхвів на Білоозері, які, виявилось, були смердами чернігівського князя Святослава. Коли воєвода його Ян Вишатич схопив волхвів та й почав судити їх, то винувачені заявили йому такий одвід: „нама стати пред Святославом, а ты не можеш сотворити ничтоже“. Хоча воєвода був правосильним органом державної влади, одначе, смерди заперечували його компетенцію, бо вони підлягали вотчинному судові свого князя.

Нарешті, здається мені, в розглядуваній постанові не можна вбачати якогось привилею смердів на відзначення від інших громадян, у тому розумінні, що вони, будучи вилучені з загальної підсудности, користувалися особливою охороною князя. Мета артикулу полягає в тому, щоб захистити недоторканність особи смердів окремими гарантіями, та, головним чином, у тому, щоб охоронити вотчинне право князя, як великого землевласника. Як-би були на оці особисті інтереси смердів, то не встановлювано-б однакою штрафну норму 3 гривні на всі випадки; розмір карного штрафу черговано-б залежно від фізичних наслідків муки, зважаючи на те, чи супроводили цюю муку — биття, позбавлення волі, каліцтво й т. д. Тимчасом як з погляду князя, мука смерда, в усіх можливих проявах її, являла собою вчинок тої самої кваліфікації: вона однаковою мірою порушувала володільницькі права його судити своїх людей.

Зовсім инакше розумів цей артикул упорядчик поширеної редакції. Він убачав у ній привилей смердів, який не відповідав низькому їхньому соціальному станові, і що, таким чином, вони не заслужили на нього. Здавалося йому неймовірним, щоб ніхто, в тому числі й особи, що обіймали високе громадське або службове становище, не могли віддати смерда на кару або взяти на муки без дозволу князя. Правило цеє, з його погляду, потребувало певних обмеженнів. З цією метою до тексту реципованого артикулу було додано підмет смерд, і, таким чином, оборона смердів од самоправства зводилася тільки до тих випадків, коли його вчиняли особи тої-ж класи, до якої належав і скривджений.

Як-би автор поширеної редакції обмеживсь був зазначеним доповненням, а решта тексту залишилася-б незмінна, то був-би отакий артикул: „аще смерд мучить смерда без княжа слова, за обиду 3 гривны; а в гнищанине и в тивунице и в мечници 12 гривне“. Але в такому виправленому вигляді артикул різко-б одрізнявсь од фактичного побуту. Справді,

не легко уявити собі, щоб дрібні люди, як ото смерди, мали право мучити княжих тіунів та мечників; швидше навпаки, тіуни й мечники, як владні, були, на практиці, „мучителями“ смердів. Автор поширеної Правди спостеріг цю суперечність, а тому мусів був зовсім вилучити з тексту згаданих урядових осіб. Залишивсь тільки огнищанин. Що з ним робити?

Як-би автор та був послідовний, то треба-б було йому огнищанина замінити на княжого мужа, як він зробив в інших артикулах, запозичених з Короткої Правди, де довелося йому мати діло з огнищанином (Ак. 18—19 порів. Тр., 3). В цих останніх випадках така заміна, на його думку, була цілком доцільна, бо вона робила текст Р. Правди приступнішим для тих читачів, що їх мав на оці автор її, якщо на увагу взяти ту обставину, що термін „огнищанин“ вживано, головним чином, у землі Новгородській, а поширена Правда була пам'яткою Київської Української Русі. Але в артикулі за муку така зміна термінології була непевною, бо через ню княжий муж опинився-б у становищі „мученика“ в смердових руках. Це гостро суперечило-б побутовій практиці. За таких умов автор пошир. редакції волів залишити огнищанина в недоторканному вигляді, покладаючися, мабуть, на те, що цеє слово, незвичайне й мало-відоме в Київській Русі, трохи зм'якшить і затушує ту розбіжність правничої норми з фактичними життєвими стосунками, яка инакше дуже яскраво кидалася-б у вічі. Таким чином, в остаточній своїй редакції артикул набрав отакого вигляду (Тр., 71—72):

Аже смерд мучить смерда без княжа слова, то 3 гривны продажи, а за муку гривна кун; аже огнищанина мучить, то 12 гривен продаже, а за муку гривна.

Виявляється, таким чином, що автор пошир. Правди поклопотавсь ще й за те, щоб призначити скривдженому винагороду в розмірі однієї гривні. Навряд, що цюю добавку взято безпосередньо з практики. Направду, приватна винагорода не могла бути однакою на всі випадки муки, супроводити яку могли й побиття, й рани, й каліцтва. Дуже ймовірно, що розмір її встановлено було стосовно до інших артикулів пошир. редакції, в яких таку-ж винагороду виплачувалося за рани та вибиття зубу (Тр., 24 і 61).

Отже постанова Короткої Правди перейшла всі пошир. редакції з такими утинками та доповненнями, що через них цілком затратилося первісне її розуміння. Приклад цей, у числі багатьох інших, показує, як рисковано користуватися пошир. Правдою, пояснюючи коротку, й яка непевність наслідки дальшого правного розвитку вбачати в тому, що є, мабуть, наслідок непорозуміння та нерозуміння тексту.

Що-до цього, як загальне провідне правило, можна взяти таке положення: якщо такий-же самий артикул трапляється в обох редакціях, то короткій (редакції) слід оддавати перевагу перед поширеною й тлумачити артикул самостійно й незалежно від того розуміння його, якого додержувався автор останньої. Звертатися до пошир. редакції, маючи за мету з'ясувати коротку, на мою думку, приблизно остільки-ж непра-

вильно, як користуватися Судебником 1497 р. за-для з'ясування тих частин Псковської судної грамоти, які він (Судебник) позичив, або як покликуватися на „Уложеніє“ 1649 р., тлумачачи ті артикули Литовського Статуту, які ввійшли до складу московського кодексу ¹⁾).

Розглянувши постанови Р. Правди, вважаю я, що не пошкодить щоб підперти свої висновки, подати деякі, хоча-б уривчасті, відомості за смердів, що стосуються до пізнішої доби й трапляються в пам'ятках Західньої Руси та України.

Пам'ятки ці показують нам, що в XV і XVI вв., так само як і за доби Р. Правди, назвати кого-небудь смердом уважалося за образу, яка частенько доводила справу до суду. 1516 року боярин Станислав Юрієвич заніс скаргу на боярину Марину Яцькову, „што ж дей (она) приганила ми ку чти и назвала мя смердом“. Відповідачка на суді одмовилася од своїх слів, і, таким робом, честь скривдженого було повернено ²⁾. 1540 р. пані Коледина, стоячи на суді, назвала князя Мулкумана Мискевича кожом'якою, а він відповів їй: „а ти есть смердовка“. Видимо, пані Колединій дошкулило більш, бо, за її проханням, цей „обопільний обмін ввічливостей“ був занесений до судової книги ³⁾. До книги Гродненського земського суду за р. 1555-й записано таку заяву дворянина Ондія Сосина: „дворянин господарский Богуфал Дорошкевич, нет ве-дома, для которое причины, словы невчтливими на мене ся торгал и ку чти моей приганил, и смердом и холопом мене назвал“ ⁴⁾. Як видно з цього уривка, обидві назви — і смерд і холоп, — що з ними звернулися до осіб вищої класи, однаковою мірою вважалися за образливі.

З другого боку, як у старовину, так рівно і в пізніших західньо-руських, а також українських пам'ятках, слово смерди було за офіційне позначення певної класи людности. В західньо-руському перекладі Вислицького Статуту польський кмет зветься смердом ⁵⁾.

Проф. М. К. Любавський у своїй праці „Областное дѣленіе и мѣстное управление Лит.-Русскаго государства“ (стор. 358) цитує з Литовської Метрики документ з кінця XV в., що торкається володимирського повіту: в ньому землі смердів протиставляться землям воєнно-служивих людей, яких звали землянами. Року 1511 стояли на суді, з одного боку, земляни луцького повіту Зінько й Богдан Гапоновичі, а з другого — волинський землянин Юхно Зінькович. Перші доводили, що вони завсіди були землянами, а не простими тяглими людьми; навпаки, другий настоював, „иж они, с предков своих, простыи люди, смерди, а не земляни“ ⁶⁾. Із цього останнього документу, з цілковитою певністю, виходить, що смердами в Литовській Русі й, зокрема на Волині, називали тяглих людей.

¹⁾ Див. м і й „Опытъ критич. изслѣд. Русской Правды“, стор. 12 — 13.

²⁾ Литовская Метрика, т. 1-й, стор. 315.

³⁾ „Акты Виленской археограф. комиссії“, т. 17, ч. 552.

⁴⁾ Там-же, т. XXI, ч. 42.

⁵⁾ Див. м о і „Источники уголовныхъ законовъ Лит. Статута“, стор. 24 — 25.

⁶⁾ Литовская метрика, т. 1, стор. 704.

Юридичний стан тяглих людей у Лит.-Руській державі багато в чому нагадує смердів за Руською Правдою.

Тяглі люди, що сиділи на великокнязівських землях, повинні були відбувати панщину на господаря, працювати в його господарстві з своїм хліборобським інвентарем, — з ралом, бороною, серпом, сокирою й коном. Із загальної маси тяглих людей, що працювали на господарській орній землі, відзначалися спеціальні розряди їх, що обслуговували окремі галузі князівського господарства, напр. конюхи, стадники, свинарі, бортники, рибалки, невідники, бобровники, дігтярі, садівники й т. и.

На тяглих людях лежав також обов'язок платити великому князеві різного роду данини, за підставу для яких, як висловлюються пам'ятки, були давні звичаї. Сюди стосується дякло, що полягало в постачанні жита, пшениці, вівса, сіна, льону і т. и.; мезлева, що її вносили ялівками, свиньми, баранами, курми й яйцями; медовий податок і т. д. Окрім цих зборів, що мали почасти оброчний характер і йшли, головним чином, на підтримку вел.-княжого господарства, тяглі люди платили й державні податки в властивому цього слова розумінні, напр., подимщина, воловщина, поголовщина, посощина, серебщина й инш.

Тяглі люди перебували під відомом вел.-княжих прикажчиків, дуже подібних до сільських тивунів і старост, а також ратайних, згадуваних у Р. Правді. У західньо-руських й українських пам'ятках, залежно від краєвих одмін, їх називали намісниками, державцями, тивунами, приставами, посельськими, сотниками, старцями, отаманами ¹⁾ й т. и.

Як зазначено вище, смердів і двірних слуг князя, за Р. Правдою, було вийнято з-під відома органів державного управління й вони підлягали вотчинному присудові князя. Подібні стосунки спостерегаємо й в Лит.-Руській державі. Тут тяглих людей й урядників, що відали господарськими дворами й волостями, теж було вилучено з-під загального присуду: перших судили управителі велико-княжих маєтків, а других судив сам господар або инша особа, з його доручення. Ось свідоцтва пам'яток, що підтверджують сказане. Р. 1554, розглядаючи судову справу міщан Вовковиських із'зем'янами Тризнами, „господар его милость найти то рачыл, же панове воеводове до дворов, волостей и мест господарских ничего не мають, только до шляхты, которые под справою воеводства седять; а мещане, волощане и слуги путные державца судить, который з державы не маеть быти ни до кого позыван, только до самого господара, альбо кому то поручено будеть от его королевское милости, а в повет его не позывати“ ²⁾. За Лит. Статутом земські суди не могли судити в'рядників маєтків господарських: „тых они судити не

¹⁾ Багатий й ретельно підібраний матеріал про тяглих людей Лит. Руси зібрано в дисертації проф. Любавського „Областное дѣленіе и мѣстное управление Лит.-Русск. Государства“, стор. 297 — 336 та 373 — 495. Див. й о-го-ж „Очеркъ истории Лит.-Русск. Государства“, стор. 88 — 107, 123 — 137 та 143 — 153.

²⁾ Акад. І. Малиновскій, „Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ исторіи пановъ-рады“, стор. 367 — 368.

могуть, толко мы, господар, бо тот, кому то под часом воли наше злецым“¹⁾).

Така судова відокремленість тяглих людей це була не новина, а існувала вона й раніше. Року 1535 люди волостей озерицької й усвятської, що прислухали до двору Оболецького, який був тоді в держанні королеви Бони, скаржилися на те, що урядники воеводи витебського „почали их под свой присуд к Витебску вернути и многие новины им над их пошлину уводити“. У відповідь на цю скаргу була така резолюція королеви Бони: „ино мы, хотячи их... при их старых пошлинах заховати, на том есмо их zostавили: отлучили есмо тые обеде волости наши Усвят и Озерищо от присуда и от послушеньства замку витебського: не маеть их ани пан воевода витебский, ани его врядники витебские ни судити, ни радити, только маеть ими справовати... державца наш Оболецкий“²⁾). Виходить, неприсуд волосних людей загальним органам державної влади визнавали за стару пошлину; а порушення цього правила мали за новину.

Що-до тяглих людей, які належали приватним володільцям, то їх теж не могли потягати до свого суду загальні державні органи, бо вони підлягали домініяльному судові своїх володарів. В уставній грамоті Полоцької землі з р. 1511 вел. князь Литовський зобов'язувавсь не вступатися в люди боярські: „также на боярские люди... децких нам и наместником нашим не давати; а будет ли кому кривда, ино перво у господаря его искати правом; пак ли не всхоchet господар его подобным роком права ему вчинити, ино нам и наместником нашим децких давати“. В уставній Волинській грамоті з р. 1509 те-ж саме зобов'язання вел. князя Литовського що-до князів, панів, землян і всієї шляхти висловлено в такій-ось формі: „старосте и наместником нашим... людей их не судити и не радити; судити им самым люди свои“³⁾).

З тяглих людей у вел.-княжих маєтках, якщо вони чинили ті або інші злочини, стягали вини, себ-то карні штрафи, що відповідають продажам Р. Правди. Звичайно, третина стягнутого штрафу залишалася на користь намісника-державці, а дві третини йшли до скарбу господаревого; намісники-державці, в інтересах звідомности, повинні були вести запис і точний реєстр заплаченим винам⁴⁾). В іншому становищі були люди приватних володарів. Литовський Статут р. 1529, визначаючи карну відповідальність панського підданого, каже з цього приводу таке: „а што ся дотычеть вини, хотя бы он вину прометную, або бы заоказаная вина на нем была, тогда не мает его никто тою виною карати, только его власный пан“ (VI, 10).

¹⁾ Лит. Стат. р. 1566, IV, 2.

²⁾ Проф. М. Довнар-Запольскій, „Очерки по організації западно-рускаго крестьянства въ XVI вѣкѣ“. Додатки, № 13.

³⁾ М. Н. Ясинскій, Уставныя земскія грамоты Лит.-Русскаго государства, стор. 185 — 186.

⁴⁾ М. Довнар-Запольскій, назв. твір, стор. 278 та Додатки, стор. 116; М. Любавскій, Областное дѣленіе, стор. 684 — 685.

Заслуговує на увагу питання про спадкове право тяглих людей. Року 1496 чоловік господарський вилькійського повіту позивав боярина вилькійського за землю, доводячи, що вона повинна перейти до нього за правом спадкоємства. Справу розглядав сам вел. князь Олександр і в позві відмовив. До того, за підставу для відмови була така принципова теза, висловлена в резолюції: „человеку тяглому близкости никоторое нет“ ¹⁾. Слово „близькі“ в литовсько-руських пам'ятках часто означає бічних родичів. Але вислів „близькість“ уживали в широкому розумінні: так звалось спадкоємство взагалі, хоч-би на який титул воно спиралося, спадкоємство не лиш бічних, а й долішніх родичів; навіть відумерле майно, що підлягало передачі до скарбу, звали близькістю господаря. Таким чином, тяглі люди не мали спадкового права на землю. Певне, на практиці, як показують пам'ятки, селянські землі переходили до спадкоємців умерлого. Але це не була проста й безпосередня наступність, що не залежала від волі князя й вільна була від його втручання. До того, таку спадкову передачу земельних діляниць диктували міркування господарської доцільності й політики, але вона зовсім не була за обов'язкову норму права. Правда, ця практика, що часто повторювалася й була поширена, сприяла тому, що в правосвідомості селянській помалу склався погляд на землю, як на їхнє невід'ємне й спадкове добро. Але таке народне й побутове розуміння розходилося з офіційною правничою теорією.

Все сказане можна прикласти й до Р. Правди. А саме, як у ній говориться, що „задниця“ смердова йде на князя, то, оскільки мали на оці землю, це зовсім не значило, що діляницю смердову приєднувано до земель князя, й вона входила до складу його господарства, а сини померлого ставали пролетарями. Міркуючи за аналогією, можна припустити, що віддумерла земля не відходила під князівську орну землю, але знову віддавалася в користування смердів; до того в більшості випадків простий розрахунок примушував давати перевагу синам померлого володільця, якщо вони вже були спроможні обробляти землю й виконувати зв'язані з цим поплаті та повинності. Такий порядок, по-перше, запобігав ламанню селянського господарства; а це звичайно траплялося, коли земля переходила до іншої особи, що раніше не брала жадної участі в господарюванні; а з другого боку, такий порядок був і князеві вигідніший, бо забезпечував йому безперервність в одбуванні тягла, що падало на землю смердів.

Значить, у Лит.-Руській державі сини тяглих людей, дарма що формально усунено їх од спадкоємства, в дійсності не викидалися за облавок і не виходили з своєї класи. Фактично до їхнього користування переходила батьківська діляниця. Але іноді їм давали й інші землі, особливо тоді, коли синів було багато й батьківської землі не ставало на всіх, або коли дехто з них вивчивсь якогось ремесла. За цей спосіб

¹⁾ Л с о н т о в и ч ь, Акты Литовской Метрики, № 273.

матеріального влаштування й забезпечення синів тяглих людей ми знаємо з наказу старостам і державцям, що його надрукував проф. Довнар-Запольський між документами, долученими до його книги „Очерки по організації западно-русскаго крестьянства въ 16 вѣкѣ“ стор. 84—100. Наказ складено в р. 1567, й він має такий заголовок: *Ustawa zamków, dzierżaw u dworców naszych Wielkiego Księstwa Litewskiego tak w Wileńskim, iako Trockim powiecie u iako sie starostowie, dzierzawcy u urędnicy zachować maia*“. В інструкції рекомендується старостам, державцям і урядникам брати у волосних людей їхніх синів й оддавати їх у науку різного ремесла з тим, щоб, скінчивши науку, вони осаджувалися на землях; отже, завдяки цьому замки й двори краще й певніше забезпечені будуть тим, що потреби їхні й обихідки належно буде задоволено. Того самого засобу можна було вжити супроти синів кметів, особливо, коли їх багато в батька, бо ремісники корисніші за простих людей; вивчених синів треба потім осаджувати або на тяглій службі, або на ремеслі, або ж на грошових поплатах ¹⁾).

Питання за спадкоємство тяглих людей у рухомому майні Литовський Статут розв'язує в артикулі, що має такий заголовок: „кождый слуга путный и мещанин мест неупривильеваних и теж человек простой, як тестамент чынити маеть“. У тексті цього артикулу говориться таке: „уоставуем, иж каждый с таковых людей волен тестамент о речы свое рухомые чынити и отписати третью часть все маетности своее, кому похочеть, а две части тых же рухомах речей маеть заставити в дому своем детем для службы тое земли, на которой сидит; а не будет ли мети детей, ино пред се тые две части маетности его маеть зостати в дому его ку службе оного пана, на чьей земли седел“ ²⁾). Отже, коли проста людина помре, дітей не мавши, позостала після неї рухомість переходить до розпорядження її пана, а потім припадає тому, кому буде віддано в користування відумерлу землю. Що-до спадкоємства дітей, то воно зв'язане було з відбуванням тяглої служби, а тому мало умовний характер: рухомість переходила до дітей, якщо вони і далі служили з батьківської землі; але спадкова передача землі, як з'ясовано раніше, не була для всіх випадків за обов'язкову норму.

До питання про спадкоємство тяглих людей у рухомому майні стосується ще така постанова з вищеназваного наказу старостам і державцям. Через те, що, за голодних часів, розійшлося багато людей, які залишили свої землі, засіяні озиминою, то правильніш буде не віддавати цих земель іншим особам, аж поки скінчиться рік. Коли-ж цей рік скінчиться, урядники можуть давати їх і іншим людям, разом з засівами й будівлями. У кожному разі, державці не можуть привлашувати собі одбігщини й відумерщини, а повинні віддавати все це разом з ин-

¹⁾ Довнар-Запольській, назв. твір. Додатки, стор. 95.

²⁾ Лит. Стат. 2-ої ред., VIII, 5 та 3-ої ред., VIII, 9.

шим майном іншій людині, щоб вона лиш могла виконувати свою службу й давати данини ¹⁾).

Під назвою віду мерщина треба розуміти рухоме майно тяглої людини, бо поданий текст спочатку говорить за землю померлого, яку разом з засівами й будівлями віддають іншій людині, а потім додає, що тій самій особі „s tem wszystkim“ передається також і віду мерщина. Одбігщина теж торкалася однієї лиш рухомости. З цього приводу збереглася скарга вільного перехожого чоловіка Олисея на Богдана Лозовицького, землянина Берестейського р. 1516. Позовник вимагав повернути відібрані у нього коні й збіжжя. Позваний на виправдання своє заявив таке: „мешкал он (Олисей) за мною, а потом без моего ведома от мене втек; а в нас так есть обычай: хто, в чьем имени мешкавши, а не оповедавшись, втечеть, а што ся по нем останеть статков, пан его, за ким он мешкал, маеть на себе то побрати; и он отбег, (залишивши) в имени моем свирепу с жеребем и теж ярин несколько и я за то на себе побрал“. Суд ухвалив вирок на користь позваного: „и мы Лозовицкого нашли в том правого, и тую свирепу и ярины, што будеть отбегщины его побрал, ему есмо присудили“ ²⁾).

Керуючися сучасною термінологією, можна подумати, що віду мерщиною звали майно, позостале після смерти його володільця безгосподарним через відсутність спадкоємців. Але термінологія старовинних пам'яток мала свої особливості. У Псковській судній грамоті „отморщиною“ названо майно, позостале після смерти батька й спале на його сина (арт. 55). У такому самому розумінні слово „выморочный“ уживається в московському перекладі Литовського статуту, що його видав проф. І. І. Лаппо. Напр., в оригіналі є таке місце: „теж естли бы хто хотел кому записать який спадок, который-би мел на него прийти по близкости яким кольвек правом“ і т. д. (VII, 4); в перекладеному тексті цю думку виражено такими словами: „такожде, есть ли бы хто хотел кому записать спадок, сіречь выморочное именьє или животы, которые б аж по смерти кровных его ему довелися“ і т. д. (VII, 4). Таке-ж саме значіння спадку мала й віду мерщина. Значить, рухоме майно тяглою чоловіка не переходило до його спадкоємців, а йшло в розпорядження княжого урядника, що проте не міг привлашувати його собі, а повинен був роздавати людям, які того потрібували ³⁾).

¹⁾ A gdyż tych głodnych niemalo się ludzi rozeszło precz, z których wiele ych lecie się nazad za sie wrócili, a zwłaszcza ci, którzy siemie swe zasiali, a tak iest rzecz sluszna, aby do swiątek, abo do swiętego Jana albo tez y przez cały rok nie dawano ziemie inszem; a potem który iuż nie przzydzie ku swemu domu y zasiewku sa tych czasów, aby urzędnicy dawali ynszem ludziom te ziemie z onemi zasiewki y budowaniem, aby gi rychley osiadali, a tego strzec ma, aby to czynic za poruką takiego każdego, aby onego nie strawiwszy, takicż przecz nie poszedł. Ale aby dzierzawca nasz odbieszczyny abo odumarszczyny sobie nie przywłaszczal, ale w tem wszystkim drugiemu człowiekowi podal na służbę, aby rychley służbą mógł służyć У подачкы даваць (Довнар-Запольській, назв. твір, Додатки, стор. 88).

²⁾ Литовская Метрика, т. I, стор. 257.

³⁾ Це старовинний звичай. В XVI ст. для деяких волостей скасували його в інтересах жінок і дітей померлого. Див. Довнар-Запольській, назв. твір, стор. 272.

В инакшому становищі були інші суспільні класи Литовсько-Руської держави. Уставні земські грамоти Смоленська, Полоцька й Витебська, видані на прохання од місцевих князів, панів, бояр і міщан, містять у собі обіцянку вел. князя „в отмерщины их не вступатися“¹⁾). В одному документі з р. 1503 говориться, що в черкаських козаків такий „обычай есть: тые отумершыя речи, хто ближнего не маеть, приходят на наместника Черкаского“²⁾). Значить, у козаків українських одумерщина лиш за відсутністю спадкоємців переходила до вел.-князівського наместника.

Усе сказане про спадкове право тяглих людей являє собою щось більше за просту аналогію з однорідними ухвалами Р. Правди. Ця подібність указує на певну історичну наступність розвитку. По суті, пам'ятки Литовської Русі лиш повніше й детальніше розкривають перед нами ту правничу догму, яка містилася в короткому реченні Р. Правди: „задниця“ смерда переходить до князя. Вони висловлюють ту саму думку, але не так абстрактно, а в певних життєвих обставинах, відповідно до практичних відносин свого часу.

*Професор Микола Максимейко,
Член-кореспондент Української Академії Наук.*

¹⁾ М. Н. Ясинській, Уставныя земскія грамоты Лит.-Русского государства, стор. 172—173.

²⁾ Леонтовичъ, Акты Литовской Метрики, № 641.

Утворення професійної адвокатури в Литовсько-руській державі.

I.

Інститут адвокатури в Литовсько-руській державі є одне з тих багатьох питань історії західньо-руського права, що досі сливе зовсім не було досліджено. А втім, діяльність професійних адвокатів це було таке помітне та характерне явище в тодішньому судовому житті, що вона не могла не звертати, хоч може й випадкову, увагу істориків-правників¹⁾. Так, напр., акад. Тарановський у своїй давній праці про магдебурзьке право міст Литовсько-руської держави присвячує скількись змістовних і цікавих сторінок характеристиці діяльності професійної адвокатури, що працювала по міських судах за магдебурзьким правом. Адвокатам цим, що з них були, якщо не добре освічені юристи, то, у всякому разі, „начётчики“ в галузі польської літератури магдебурзького права, — акад. Тарановський надає важливу ролю проводирів праць Щербича та Гроїцького в містах Литовського князівства. Тільки впливом їхнім пояснити можна те, що міщани руських магдебургій швидко ознайомилися з польськими ручними книгами магдебурзького права²⁾.

Проте, oprіч цієї адвокатури, що утворилася на ґрунті магдебурзького права й працювала в міщанських станових судах, у XVI в. склалася адвокатура, що регулювалася іншим законодавчим джерелом, а саме Литовським Статутом. Місце її діяльності — земські (провінціальні) суди та господарський (центральный) суд, — пізніше Головний Литовський Трибунал. Тому інститут адвокатури за Лит. Статутом має своє специфічне правне обличчя.

Наука історії західньо-руського права має надзвичайно цінне законодавче джерело — Литовський Статут. Кодифікація законодавства у вел. князівстві Литовському пройшла протягом усього XVI в., послідовно розвиваючи правні норми. Три редакції Лит. Статуту фіксують розвиток більшості юридичних інститутів Литовсько-руського права³⁾.

¹⁾ Демченко, Наказаніє по Лит. Стат. К. 1894 с. 226 — 227. — Передмова до т. IV „Археограф. Сборн. матер., отн. къ ист. сѣв.-зап. Россіи“, с. XI.

²⁾ Тарановскій, Обзорь памятниковъ магдебургскаго права зап.-рус. городовъ Литовск. эпохи. В. 1797, с. 43 та далі.

³⁾ Що-до адвокатури, то Лит. Статут 1529 р. містить лиш один артикул (розд. IV, арт. 33). Статут 1556 р. має вже 6 спеціальних артикулів (розд. IV, арт. 33—37). Статут 1588 р. йде ще далі, розширюючи, змінюючи, розвиваючи попередні положення.

Відповідаючи вимогам сучасної юридичної думки, Лит. Статут кладе фундамент для дальшого розвитку права, залишившись діючим правом на Україні, хоч і в одламках, аж до недавніх наших часів.

А втім, для повнішого дослідження одного лиш законодавчого матеріалу замало. Виходячи з життя, закон знову до нього повертається. Отже, треба знати й те саме життя, що висовувало потребу в законодавчій нормі, та простежити також втілення такої норми в життя, що вносить свої зміни, свої корективи в законодавчий твір.

Отож, за друге джерело для студій над інститутом адвокатури є судова практика. Вона подає цікавий та різноманітний матеріал, що звязує послідовно розвиток адвокатури по трьох редакціях Лит. Статуту.

Багато матеріалу містять у собі відомі в науці друковані акти про діяльність судових установ XVI—XVII в. Головне це треба сказати про „Акты Виленской Археограф. Комиссии“, далі йдуть: „Археогр. сборникъ матер., относящ. къ истории сѣв.-зап. Россіи“, „Историко-юридич. матеріали, извлеч. изъ акт. книгъ Витебск. губ.“; „Акты, относ. къ ист. зап. Россіи“, „Акты, относ. къ ист. южн. и зап. Россіи“, „Архивъ юго-зап. Россіи“.

Аналогічний актовий матеріал, але-ж недрукований, подають актові книги гродських та земських судів на Україні, що переходять в Центральному Архіві давніх актів кол. Київського Університету.

Хиба матеріалів полягає, однак, в тім, що вони охоплюють головне середину XVI в. та дальші часи. Напр., найдавніші судові книги, надруковані в актах „Вил. Ком.“ — це книги Городенського земського суду за 1539—41 рр., а більшість стосується до судової практики, що склалася на ґрунті III-го Статуту та припадає головне на кінець XVI в. та XVII в.

Однак, і для Статуту 1529 р., що являє собою вихідний пункт законодавчої регламентації адвокатури, є також відповідний судовий матеріал — Литовська Метрика. Вона, власне кажучи, має велике наукове значіння й для всього часу розвитку права Лит. князівства, але-ж для перших десятиліть XVI в. вона виключної ваги набуває. Як на приклад використання Литовської Метрики в межах часу лиш до I-го Статуту, можна вказати на відому працю проф. Любавського: „Областное дѣленіе и мѣстное управление Лит.-рус. госуд.“ М. 1892.

Величезна наукова вартість Литовської Метрики, як наукового джерела, а разом із тим, що важко нею широко користуватися, давно вже викликали спроби видати її друком. Розпорошені архівні матеріали Литовської Метрики увіходили в зазначені вище збірники актів. Проф. Леонтович видав акти Литовської Метрики кінця XV та початку XVI в. „Акты Литовской Метрики. Вып. I и II. Варшава 1896—97 г.г.“. Деякі спеціальні збірки актів Лит. Метр. надруковано, як додаток до наукових праць тих учених, що працювали над Лит. Метрикою. Так, проф. Бершадський видав у 1882 р., „Документы и регестры къ истории лит. евреевъ“, т. I—II. Проф. Довнар-Запольський видав у 1899 р. „Акты Лит.-Рус. государства“, вып. I. Акад. Малиновський видав у 1901 р.

„Сборникъ матеріаловъ, относ. къ исторіи пановъ-рады вел. кн. Литовскаго“, та інші. Але-ж, лиш видання старовинних судових книг Литовської Метрики кол. „имп. Археогр. Комиссії“ відповідає усім вимогам наукової повноти. „Написані руським письмом та мовою, вони (суд. книги) являють собою справді дуже цінний матеріал не тільки для правника, але й для того, хто всебічно досліджує історію західньої Руси, особливо, якщо пригадати, що центральні архіви Київський та Виленський для першої чверти XVI в. зовсім не дають матеріалу, а для другої чверти— дуже бідний та обмежений“¹⁾).

У склад першого тому Лит. Метрики зазначеного вище видання увійшли три перших книги т. зв. справ Лит. Метрики, причому, з третьої книжки надруковано лиш 141 аркуш, решта бо не має жадного відношення до судових справ. Ці книги судових справ охоплюють добу від 1506 р. до 1522 р. На підставі їх можна виводити тенденцію розвитку адвокатури з початку XVI в. до видання Лит. Стат. 1529 р.

Залишається доба, що йде безпосередньо за I-м Лит. Статутом. Вона цікава тим, що за ці саме часи, між I-м та II-м Статутами почала, швидким темпом розвиватися судова практика провадження чужих справ, на ґрунті якої утворилася поволі класа професійних адвокатів. Регламентация діяльності адвокатури в II-му Статуті це лиш законодавча фіксація попередньої судової практики. Матеріали що-до цієї доби залишаються ненадруковані в „Древлехранилищѣ Московскаго Центрального Архива“. Без них історична перспектива інституту адвокатури була-б невитримана²⁾).

Судові книги Лит. Метрики містять різноманітні акти судового характеру. Документи ці стосуються до діяльності господарського суду, що відбувався у різних формах. З нього був, перш за все, особистий

¹⁾ Рус. Истор. Библиотека, т. XX, Лит. Метр. том I. Изд. Имп. Арх. Ком. П. 1903, передмова, с. IV.

²⁾ Ось з яких міркувань виникло моє відрядження від Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права при Українській Академії Наук до Москви для праці над Лит. Метрикою влітку 1926 р. Для своєї розвідки я використав ось який матеріал.

1) Книга судових справ короля з панамі-радою. 1522—30 рр. — $\frac{II A}{4}$

2) Вироки королівські за 1529—34 рр. — $\frac{II A}{7}$

3) Судові справи короля з панамі-радою за 1533—35 рр. — $\frac{II A}{8}$

4) Книга суду господарського за 1535—37 рр. — $\frac{IA}{19}$

5) Книга судова панів-ради за 1540—41 рр. — $\frac{II A}{10}$

6) Книга суду маршалківського за 1528—47 рр. — $\frac{II A}{6}$

7) Книга корол. вироків за 1547—49 рр. — $\frac{II A}{20}$

8) Книга Витебського земського суду за 1533—40 рр. — $\frac{II A}{27}$

суд господаря—великого князя з панами-радами, суд дворний, суд панів-рад, суд маршалків, суд комісарів господарських.

На загальну думку, що панувала в Литовському князівстві, всі суди функціонували од ім'я та за повноваженням господаря ¹⁾. А проте, суд господаря вважався за найкраще право — „вышшее право“ ²⁾. Ще в першій чверті XVI в. до суду господарського вільно вдавалися особи „зъ высокихъ преложонныхъ домов“ — княжата, пани, шляхта, далі, духовні, бояри, міщани, люди волосні, татари, жиди, чужоземці, — взагалі, „вбогіе, легкіе особы“. Господарі не вважають за можливе відмовляти в правосудді тим, „которые сами до е. м. у кривдахъ своихъ утекають“ ³⁾.

На господарський суд легко було перенести справу, що належала компетенції краєвого суду. Можна було, „не вступаю у право“ перед воєводою, „отозватися“ до господаря. За привилеєм Волинським на Волині існувало право вимагати, щоб справу перенесено було з суду старости на господарський суд навіть підчас розгляду справи, але-ж до вироку — „стоячи у правъ передъ старостою“ ⁴⁾. Як це видно з судових актів, право одзиватися до господаря, не приймаючи до кінця доводів сторони, існувало й по інших землях ⁵⁾.

І після того, як видано Статут, круг осіб, що судилися на господарському суді, був широкий. За згодою між собою сторони могли вдаватися безпосередньо до суду господарського, минаючи провінціальний суд. Але-ж залишалися й такі, що мали виключне право судитися в господаря та панів-рад, як у першій інстанції: княжата й пани, „которые не суть въ поветех“, великі магнати-феодала. Тільки, як наслідок упертих намагань середньої класи землевласників, повітової осілої шляхти, за зрівняння своїх прав, оця аристократія підлягла з 60-х років XVI в. загальній повітовій юрисдикції ⁶⁾.

Опріч цього, виключну компетенцію господарського суду визначав ще й рід справ — „дела великіе“ (зрада, приганення чести та ин.).

Оця різноманітність осіб чисто-всіх класових відтінків, що вдавалися до господарського суду, та широкий обсяг справ з свого предмету надають актам Литовської Метрики надзвичайну барвистість і викликають мало не випадковими дрібницями почуття живого звязку з далекою правною старовиною. Не можна й порівняти цих актів з актовими книгами пізніших гродських та земських судів, де виявлялися лиш вузько-класові шляхетські інтереси.

¹⁾ Лит. Стат. 1529, VI, арт. 8, 22.

²⁾ Ясинській, Уставн. Земск. грамоты Лит.-Рус. госуд. К. 1889, с. 184.

³⁾ Леонтовичь, Судъ господарей въ Литвѣ. Журн. Мин. Юст. 1909, кн. 6, с. 143—144.

⁴⁾ Ясинській, Уст. Земск. грам., с. 184.

⁵⁾ Любавській, Обл. дѣл., с. 643, див. справу дорогицьких землян п. Погорельських.

⁶⁾ Ясинській, Главный Литовский Трибуналь. К. 1911, с. 88—109.

Акти Лит. Метрики першої половини XVI в., здебільшого, невеличкі завбільшки, особливо порівнюючи з довгими заплутаними та темними протоколами судових справ Головн. Лит. Трибуналу другої полов. XVII в. Це пояснюється обмеженістю норм матеріального права, а головне, нескладністю самих форм процесу. А втім, із дрібних незначних вказівок актів складається певне уявлення про перші, досить невизначені, фази розвитку адвокатури в литовському князівстві.

II.

Адвокатура являє собою судовий інститут, спеціальне завдання якого полягає в юридичній допомозі людині як по-за судом, так і на суді, чи то представництво в справах цивільних, чи оборона в справах кримінальних. Ця спеціальна правно-процесуальна природа адвокатури не міняється від історичних форм або конкретної організації¹⁾. Такою адвокатура залишається незалежно від того, чи вона буде безмежно вільне ремесло, чи матиме корпоративно-становий характер, чи наближатиметься до типу державної служби²⁾.

Назва „адвокатура“ є загально-визнаний науковий термін. Він широко й безспірно вживається й тоді, коли в офіційній законодавчій мові є інший, аналогічний по суті термін. Так, напр., „Судебные уставы 1864 г.“ не знають терміна „адвокат“, а говорять про „присяжныхъ повѣренныхъ“. Радянський карно-процесуальний кодекс уживає терміну „оборонець“. Французьке законодавство знає два терміни *avocat* та *avoüé*. Англійський офіційний термін адвокатури теж подвійний: *соліситори* та *беристері*. Проте, в науці судового права всі ці різноманітні терміни, по різних країнах та в одній країні за різних часів, покриваються одним терміном — адвокатура.

Литовський Статут 1529 р. теж не знає терміна „адвокат“. А втім, цей латинський термін таки вживано в правничій мові, хоч значіння його було особливе. *Advocatus* — називався війт по тих селах, що жили за магдебурзьким правом. Так, в одному заставному листі 1520 р. в заголовку написано:

¹⁾ „Радянська адвокатура за кілька років свого існування пройшла через головні ступені розвитку адвокатури, що спостерегалися в історії різних країн. Розвиток радянської адвокатури пройшов від цілком необмеженої участі на суді оборони в особі „добровольцев“ із публіки — через одержавлення оборони до сучасного становища — колегії оборонців. Серед добровільних оборонців, що часто-густо на суді з'являлися, чимало бувало „приватних ремісників“. Вони дбали за особисту вигоду, не забезпечуючи ані інтересів громадян, що потребували захисту, ані інтересів пролетарського суду; тоді оборона, як вигідне ремесло, перетворюється в засіб визискування людинності. Далі, мало місце притягнення в порядку трудової повинності громадян, що здібні виконувати цей обов'язок. Отже й ця форма була незадовольща. Порядок цей існував аж до „Положення об адвокатуре 26 мая 1922 г.“. — Д. В. Рубинштейн, Уголовный суд РСФСР. М. 1925, с. 90.

²⁾ Васюковскій, Организация адвокатуры. СПб. 1893. — Розинъ. Угол. судо-производство СПб. 1914. 276—279.

Feria sexta ante dominicanam Lactare proxima iudicium Vannitum, expositum per D. Nicolaum Procopowicz, advocatum et scabinos annos Domini 1520 ¹⁾).

Може цей термін тому й не втілювався в процесуальне право, що вживано його в розумінні адміністративного урядовця ²⁾).

По актах Литовської Метрики за часів перед I Статутом часто-густо адвокатську діяльність жадним терміном не визначено:

„Стояли передь нами очевисто жаловали намъ дворянинъ господарський Ян Селицкий на мешанъ Менскихъ... которым в правѣ мовилъ за другого Василя Сысоевича“ ³⁾).

1511 року п. Ян Войславський, що виступав перед вел. кн. Сигізмундом у різних судових справах од ім'я княгині Мазовецької, називається „посломъ“:

... „И посоль княгини ее милости въ той речи съ нимъ (п. Стан. Петровичем) далее ся не правоваль, бо не мель полеценья отъ княгини ее милости“ ⁴⁾).

Далі акти Лит. Метрики вживають латинського терміну „прокуратор“. Так, у справі вїйта Більського Русина з міщанином Іваном Сегеневичем про те, що жінка його замордувала дівчину-служебницю — обидві сторони виступили разом з повіреними:

... „И отъ того мешанина Бельского Ивана прокуратор его напротивку того мовил“ ⁵⁾).

Отже, цей термін „прокуратор“ переходить і в Лит. Статут 1529 р. та широко вживається в судовій практиці другої чверти XVI в. Поруч з ним починає вживатися термін „речник“. Так, у справі 1541 р. кн. Слуцького з п. Шолухою від князя виступав писар п. Мартин Володкович:

„на то писар и прокуратор княжий Мартин Володкович мовил“.

Далі, він зветься „речником“:

... „ино речникъ княжий противъ того мовил“ ⁶⁾).

Починаючи з 40-х років XVI в., починає вживатися польський термін „умоцованый“ — повноважений, повірений:

... „И тотъ Григорей Подберезский черезъ вмоцованого своего дворенина его королевское милости Флорияна Жебридовского напротивку того мовил“ ⁷⁾).

Отже, останні терміни переходять і до Статуту 1566 року ⁸⁾).

¹⁾ Археограф. Сборникъ мат., относ. къ ист. сѣв.-зап. Рос., III, № 5.

²⁾ Тарановскій, Обз. пам. магд. права, с. 27.

³⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 1219; 1518 р.

⁴⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр., I, с. 691.

⁵⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 829; теж с. 609, 660, 662, 691, 947, 998, 1044.

⁶⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ л. 56—58.

⁷⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{20}$ л. 2.

⁸⁾ Лит. Ст. 1566 р., роз. IV, Арт. 32—37.

III.

Акти Литовської Метрики за часів перед I Статутом 1529 р., надруковані в XX т. „Рус. Истор. Библ.“ вид. к. Імп. Археогр. Ком., справляють цілком певне враження, що чужі справи на господарському суді проваджено було кволо. Таких випадків можна налічити один-другий десяток, тимчасом як усіх актів там 1107.

За загальним правилом, сторони особисто з'являються на суд та особисто-ж провадять судові процеси. Станіслав Оржеховський визнає, що, напр., у Червоній Русі сторони сами ставали на суд ще в XV в. ¹⁾. Якщо хвороба, служба, то-що, заваждали цьому, то сторони просто прохали відкласти справу до відповідного моменту ²⁾. Це-ж зовсім не схоже на практику др. половини XVI та XVII в., коли, навпаки, провадження справи через адвоката було загальним правилом і відстрочка розгляду справи часто-густо траплялася саме через те, що сторона не мала адвоката, якого треба було підшукати.

Принцип обов'язково особисто з'являтися на суд бачимо в кожному суспільстві на певному щаблі правного та економічного його розвитку. Навіть у римлян, народу з глибоко розвиненою юридичною думкою, за перших часів республіки дуже суворо додержувано правила, що ніхто не має права діяти на суді од чужого ймення. І тільки коли більш розвинувсь цивільний оборот, настала рішуча потреба в судовому представництві ³⁾.

Економічне життя Литовського князівства більше-менше до кінця XV в. характеризується перевагою натуральної форми народного господарства. З поч. XVI в. натуральне господарство починає наближатися до грошового, хоч процес цієї зміни йшов не однаково в різних частинах Литовської держави ⁴⁾. На панування натурального господарства на Литві та Білорусі в XV в. вказує перевага натуральних державних повинностей над грошовими, відсутність у господарському скарбі великого запасу готових грошей, незначність прибутку з торгових мит ⁵⁾. Те-ж спостерегаємо й на українських землях. Так, напр., хліборобство служить мало не цілком потребам власного споживання, а не провадиться для торгу. Як панувало ще тоді натуральне господарство, показує широке розповсюдження на села та міста магдебурзького права. „Осадник німецького права — каже акад. М. Грушевський — був цінний тому, що він давав готовий гріш, а не службу, а не дань в господарських продуктах. Робочих рук було подостатком у тодішніх панів, так само й продуктів, але і сі продукти й та праця мали дуже малу грошеву вартість при слабім попиті на продукти сільського господарства. Тому так дуже ці-

¹⁾ Maciejowski, *Historja prawodawstw słowiańskich*. Warszawa 1865, V, с. 594.

²⁾ Р. И. Б., XX, *Лит. Метр.* I, № 363, 439.

³⁾ Васьковській, 75.

⁴⁾ Проф. У. Пічета, *Гісторыя Беларусі*. М. ч. I, 1924. „Народная господарка у XV і першой полове XVI ст.“, с. 100—103.

⁵⁾ Рожковъ, *Обзоръ рус. исторіи*. Ч. II, в. 2, М. 1905. с. 13.

нили ся грошеві чинші, і для чиншового оподаткування реформували ся на німецький взір села права руського і польського¹⁾). Були численні категорії служебного селянства, цілі села, що не давали данини навіть у продуктах, не одробляли панщини, що виконували лиш деякі обов'язки: стерегли стада, пильнували лісів, стерегли боброві гони, то-що. Як пережитки, оці давні форми господарства існують ще в XVI в.

Панування за тих часів в економічному житті Лит. держави натуральних форм господарства є разом з тим широке вживання в правному житті звичая, як пануючого джерела права. Цивільний оборот зосереджувався в вузьких, порівнюючи, рамках місцевого ринку, оскільки господарство розраховувано на власне споживання, а не на широкий збут. Спокійне замкнене господарче життя це передумова для того, щоб збереглося звичаєве право, те право, що вимагає авторитету традиції, довгого спокійного, непорушного вживання. Окремі особливості господарчого життя викликали різницю в правних системах окремих частин Литовської держави, окремих земель, ба навіть окремих місцевостей. Економічна нескладність спричинялася до того, що нескладні та обмежені розміром були і правні норми. Тим-то й відомі були всім звичаї й міцно трималися вони в правному житті. Що правда, на консервацію окремих систем звичаєвого права в Лит. державі впливала політика децентралізації литовських князів, які хотіли цим привабити прилучені руські землі, щоб тим вільніше будувати зовнішню могутність держави. Отож, за гасла правничої політики Литовського уряду було: „ми старини не рухаємо й новини не уводимо“.

Отож, традиційна звісність та нескладність звичаєвого права, що панувало аж до Статуту 1529 року, цілком пояснює той безперечний факт, що навіть наприкінці XV в. не було потреби в інституті адвокатури.

А втім, од XVI в. починає поволі виявлятися процес занепаду натурального господарства та заміни його грошовим. Ознаки того, що наближається натуральне господарство до грошового, помітні вже в XV в. Так, росте торгівля, міста дістають магдебурзьке право, з'являються нові ярмарки. Причому цей процес на Литві та Білорусі позначився раніш за все в землях Полоцькій, Смоленській та Витебській. Що-до України, то й тут досить рано втягуються в зовнішній обмін західні українські землі: Галичина, Волинь та Поділля. З XVI в. грошові податки на вивізний крам починають відогравати значну ролю в бюджеті вел. кн. Литовського²⁾). Розвивається внутрішній обмін, на що вказує зріст міст на магдебурзькому праві, збільшується збирання внутрішніх мит. Намічається рішучий перехід від натуральних панських податків та державних повинностей до грошових платежів; починаються перші спроби заведення волочної системи, як напр. у Підляшші за Сигізмунда, або королеви Бони, причому й тут була мета—запровадити грошове оподаткування.

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси. Т. VI, К. 1907, с. 143.

²⁾ Рожков, Русская история в сравн.-истор. освещении, т. III, 1923, с. 79—84.

Оці прикмети розвитку грошового господарства на початку XVI віку вказують на те, що торговий оборот успішно розширивсь і економічні стосунки ускладнилися, що правда, наявні наслідки цього процесу виявилися ясно допіру в другій половині XVI в., коли Литовська держава, а зокрема Україна, рішуче ввійшли у торговий оборот із Західною Європою, постачаючи їй сільсько-господарчі вироби ¹⁾.

Отож, новонароджене грошове господарство,—з його більшим розподілом праці, розвитком нових галузів виробництва, спеціалізацією зайнятості,—починає не відповідати консервативному та мало гнучкому звичаєвому праву. Повстає потреба в точних, зафіксованих у формі закону, правних нормах, що забезпечували-б як дійсність правних стосунків, так і визначеність порядку для захисту інтересів на суді. Цю потребу по змозі й вдовольнила кодифікація законодавства у формі Литовського Статуту 1529 року. А проте, і він відбиває лиш переломний момент в історії господарчих форм литовського господарства та містить у собі ще багато моментів, що характеризують давні господарчі стосунки ²⁾.

У зв'язку з таким економічним та правним становищем саме в першій чверті XVI в. почалося судове представництво, а з нього на ґрунті Статуту 1529 р., що вніс ускладненість у правне життя, і зростає професійна адвокатура.

IV.

За тих часів, коли панував принцип особистого провадження судових справ, починає пробивати собі шлях практика виступу на суді від чужого ймення. Сам господарський суд не раз пропонує сторонам доручати справу комусь тоді, коли не можна особисто з'явитися на суд. Так, в одній справі 1511 р. господар та пани-рада ухвалили:

„А пан Миколай Өилиповский такъже маєть привилей и листы свои, которыи жь на то маєть, передь нами положити, а если бы тежъ самъ не поспешонъ былъ, и онъ маєть съ тыми листы прокуратора своего прислати на тотъ же рокъ“ ³⁾.

У Дорогицькій землі судове представництво починає вважатися вже за звичай, що на нього сторони покликаються. 1511 року скарживсь суддя дорогицький Водинський на п. Януша Костевича й показував листа судового маршалка та намісника Дорогицького п. Яна Литавора Хребтовича. У тім листі вказано, що присудив п. Хребтович п. Водинському на панові Костевичу гвалту чотирнацять гривень, а на місто других чотирнацять гривень.

„А то сужоно на немъ, для тое причины, ижъ онъ на первы и на другы и на трети рокъ за позвомъ ку праву не сталъ, ани прокуратора не прислалъ“.

¹⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. VI, с. 169 та далі.

²⁾ Іб. с. 165.

³⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. с. 660; також с. 691, 1044.

Пан Януш завважив, що на ньому було засуджено „не подлугъ обычая права Дорогицкое земли“. Отож, як сторона покликалася на місцевий звичай, то господар та пани-рада ухвалили перевірити це, допитавши земян дорогицьких:

„такъ ли есть въ нихъ право, штожь кто кому кгвалтъ и грабежы поделаеть, а позванъ будеть раз и други и трети на право, а онъ ку праву не станеть, ани прокуратора своего за себе мовити не пришлетъ, и подлугъ ихъ права маеть ли вжо на немъ то сказано быти, какъ же в листе пана Литовора стоить“¹⁾.

Отже ця справа надзвичайно ясно характеризує, як набувало судове представництво юридичного характеру. Практика провадити чужі справи вже є, хоч ще не безперечно, чи можна вважати її за правну норму.

Судова практика першої чверти XVI в. пояснює лиш деякі риси провадження чужих справ.

Круг осіб, що виступають на суді, досить обмежений.

Перш за все, та частіш за всіх, виступають родичі. Отож, мати присилає „сына своего к праву“²⁾. 1522 року „з призволенья княгини Капустиное мовил за нее сестренець ее пан Ивашко Горностаевичь писарь господарський и отпоръ чинилъ Станиславу Добковичу“³⁾. 1517 року скаржився земянин волинський Олександр Опарипеський „самъ отъ себе и отъ шурина своего Дмитра Зенькевича на князя Петра Михайловича“⁴⁾. Позискує брат за брата: „А Дремлик передъ нами взял от братьи свое полеценье, ижъ тое головы свое на тыхъ слугахъ панее Петровое одинъ самъ маеть искати“⁵⁾. Виступають опікуни від своїх підопічних. „И пан Юрьин Ивановичъ Ильинича мовилъ: ижъ панъ Барътошь взялъ его за сына место, и именье свое Збляны ему отписалъ, а казалъ ему опекатися душею своею и панею своею; я близкий за нее отмовляти“⁶⁾. В іншому акті він називається „опекательникомъ“⁷⁾.

Проводять судові справи панські служебники од імення своїх панів. — „Ино въ тотъ часъ панъ Громыка передъ нами самъ не былъ, нижли слуга его Васка Елоза былъ передъ нами и мовилъ тым обычаемъ“⁸⁾.

Це чимала група природніх судових представників. Проте слугу іноді надсилали лиш для загального догляду над панськими інтересами, а на суді виступав хтось інший.

„А самъ владыка Юсифъ передъ нами съ нимъ очевисто не стоялъ, нижли прислалъ служебника своего, на имя Яцка, и речъ свою полецылъ отъ себе мовити писару нашему Ивашкъ Сопъзе“⁹⁾.

1) Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 664. 2) Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 1339.

3) Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 1546. 4) Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 1137.

5) Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 856; 1515 р.

6) Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 836. 7) Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 221.

8) Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 1229; теж. с. 691, 1462 та інші.

9) Р. И. Б., XXVII, Лит. Метр. т. I, с. 673.

Юридичні особи провадять судові справи через своїх прокураторів. Так, в одній справі 1522 р. великий князь наказує війтові, бурмистрові, радцям міста Виленського:

„абысте або сами презъ себе, або черезъ прокуратора своего в рядового на тотъ часъ ...передъ нами станули“¹⁾).

Деякі акти не кажуть, які стосунки звязують довірителя з прокуратором. Можна припустити, що це були цілком чужі люди. Напр., невідомо хто був для Войтека, біскупа Виленського п. Закревський, що виступав у його справі на господарському суді. В справі 1518 р. дворянина господарського п. Яна Селецького з міщанами мінськими Василь Риленкович „въ правъ мовиль за другого Василя Сисоевича“²⁾). Пан Стариховський провадить справу владики Володимирського й Берестейського Пахтотья та другого разу справу пані Литаворової Хребтовича.

Иноді не зазначається, що сторона має прокуратора, але-ж із самого ходу процесу виявляється, що він таки єсть та бере участь у справі. За тих часів довелося великому князеві розглядати одну цікаву та досить романтичну справу про гвалтовний шлюб дочки пані Литаворової Хребтовича з паном Юрієм Іллїнича. Пані Литаворова виступала за обвинувача. А втім, коли справа почала хилитися не на її користь, то вона на суд не з'явилася. І тоді лиш вияснюється, що в неї був прокуратор:

„и посылали есмо по панюю Литаворовую прокуратора ее Стариховского, абы передъ нами стала“³⁾).

Иноді невідомо навіть і прізвище прокуратора, що виступав на суді. Так, у справі війта більського Русина з міщанином більським Іваном Сегеневичем про замордування, що вчинила його жінка, дівчини-службниці та на образі війта,

„от того мещанина Бельского Ивана прокураторъ его на противку того мовиль“⁴⁾).

А проте, хто саме був оцей прокуратор, в акті не сказано.

Отже, ці та інші нечисленні факти свідчать за те, що адвокатура тоді перебувала ще в цілком початковому неоформленому стані. Не надавалося значіння тому, хто саме мав право виступати від чужого ймення на суді. Навіть прізвища прокуратора не цікавилися записати. Оце надзвичайно характерна риса для цієї доби, якщо порівняти її з судовою практикою другої половини XVI в., коли з'ясування та фіксація особи повіреного, що з'являвся з дорученням од клієнта, становило окремий важливий момент у ході процесу.

Діяльність прокураторів обмежували доручення їхніх довірителів.— 1515 р. на господарському суді розглядали скаргу дворянина п. Дремлика на воеводиную троцькую, пані Петровую Яновича про те, що вона,

¹⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, № 338.

²⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр., I, с. 298, 947.

³⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 947.

⁴⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 829.

наславши гвалтом слуг своїх на дім його батька, наказала вбити його. Суд вирішив, щоб п. Петрова тих слуг на суд поставила:

„А Дремликъ передъ нами взялъ отъ брати своее полеценъе, ижъ тое головы отца своего на тых слугахъ их нее Петровое одинъ самъ маеть искати“¹⁾.

Не видно, щоб суд вимагав довіреність від того, хто провадить чужу справу. Навпаки, сами судові представники дбають за те, щоб не перевищити своїх повноважень, щоб, очевидно, не утворити особистої відповідальності перед своїм довірителем. Року 1511 перед великим князем виступав од імення княгині Мазовецької її повірений („посоль“) Ян Войславський у цілій низці справ з різними особами (з п. Яном Литавором Хребтовичем, із кн. Свирським, із воєводою Полоцьким Станіславом Глібовичем, з п. Яном Костюшковичем, з мінськими міщанами). Підчас розгляду однієї справи він відмовився провадити справу, не маючи повноваження:

„и посоль княгини ее милости въ той речы съ нимъ далей ся не правовалъ, бо не мель полеценъя отъ княгини ее милости. И его милость господаръ казалъ пану Станиславу положить въ трехъ неделяхъ, а княгиня ее милость маеть прислати хто бы мель о томъ съ паномъ Станиславомъ мовити“²⁾.

У справі паннів Крупських з п. Миколаєм Рачковичем цей сказав:

„а я... без полецанья моее тещи и ее сестры чужого имения протягивати моцы не маю“³⁾.

У справі 1507 року воєводи полоцького п. Ольбрахта Гаштольта з дворянином господарським Матисом Доброгостовичем цей, між иншим, відповів:

„я, дей, то держу по отци своемъ и зъ братомъ своимъ меньшимъ Крыштофомъ, безъ которого жъ на то отповедати не буду, чого ж ми онъ братъ мой не полецылъ и моцы не далъ“.

Господар справу відклав та призначив строк, на який треба було:

„Матышу зъ братомъ своимъ меньшимъ Крыштофомъ передъ нами стати, або суполную моць на то въ него взяти“⁴⁾.

Судові представники виступають в усіх справах як кримінальних, так і цивільних; у відсутності довірителя та й разом із ним.

Повну картину діяльності прокуратора на суді може дати згадана вище справа більського міщанина Івана Сегеневича. Більський вїйт Русин скаржився на Івана Сегеневича та обвинувачував його в двох злочинах. Чутки з усіх усюдів дійшли до вїйта Русина, що ніби-то жінка Сегеневича замордувала „девку закупку“ та відправила її ледві живу своїм „человекомъ“ до фільварку. Коли-ж дівка ця з тієї муки померла, її поховали в бору. Дізнавшись про це, вїйт учинив розслідування. Чоловіка, що віз дівку, заарештував та засадив до ратуші, а дівку було викопано та покладено під ратушею. Слуга підчас допиту розказав, як

¹⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр., I, с. 858.

²⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 691.

³⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 308.

⁴⁾ Р. И. Б. XX, Лит. Метр. I, с. 978.

Сегеневичева жінка мучила дівчину, і це свідоцтво було записано в книги. При цьому були люди, що бачили рани на тілі дівчини. Війт Русин запізнав жінку Сегеневича на суд, але-ж вона на суд не стала. Коли-ж до Більську приїхав сам Іван Сегеневич, то, замість того, щоб оправити дім свій від обвинувачення, він сам двічі образив війта, назвавши його „зрадцю“.

Господар відокремив тут дві справи: одну про замордування дівчини, а другу—про образу війта Русина. На суд Сегеневич особисто з'явивсь та, разом з тим, мав прокуратора, хоч акт і не називає його.

Якщо припустити, що акт точно описує хід судового засідання, то в першій справі говорив тільки прокуратор. Він цілком одкидав обвинувачення в замордуванні дівки та наводив цілу низку доводів, що мали позбавити вчинок Сегеневичевої жінки складу злочину. 1) Війт—доводив він—просто наклепав дурно це все за-для „узвазнення“, по злобі. 2) Дівку зовсім не було мучено: вона була недужа, а тому її повезли до фільварку; там її поховали „какъ обычай есть простых людей покладніше ховати“—цим прокуратор відкидав підозру, що дівку було таємно поховано, щоб затаїти сліди злочину. 3) Слуга, що його схопив війт, нічого не казав про те, що дівчину було замордовано. 4) Люди біляни бачили, що дівка була справді слаба і жадних ран на тілі дівчини підчас оглядання не бачили. Як на довід цього, прокуратор поклав випис із книг міських.

На жаль, нам невідомий вирок у цій справі, тому що господар відклав розглядання її до іншого часу.

Друге обвинувачення Сегеневича в ображенні війта той-же прокуратор теж відхилив, ще й досить дотепно. Коли його запитали на суді, чи визнає він той факт, що Сегеневич назвав війта зрадцю, він ось як відповів. Сегеневич, справді, назвав так війта, а втім він назвав його не „земским зрадцю“, а „зрадцю чести“ його, Сегеневича, тому що війт сам наперед образив його: „он не слушнымъ а не раднымъ обычаемъ, не водле права Майдеборского сягнулся на мою честь“. Отже, витлумачивши так слово „зрадця“, прокуратор сам став на місце обвинувача, доводячи, що війт сам викликав на себе цю образу через незаконну діяльність. Таким чином, прокуратор переклав *onus probandi* на війта і той мусів був доводити, що в цій справі він учинив усе за правом. Сегеневич цілком заперечував. Обидві сторони покликалися на свідків, і тому справу було відкладено.

Отже, судова практика за часів перед Статутом 1529 р. допіру запроваджувала інститут адвокатури. Провадження чужих справ не заборонено, а втім воно ще цілком затінюється особистим провадженням справи. Ідучи назустріч потребам часу, господарський суд сам пропонує сторонам використовувати судове представництво. Виступають, здебільшого, природні представники. Практика провадження чужих справ не має певних правних окреслень. Починає лиш з'ясовуватися процесуальна роль адвокатури та намічуються неясно деякі моменти її правової струк-

тури. Разом з тим, ще не утворилася широка класа людей, що зробили-б з провадження чужих справ професію, хоч, напевне, вже були й такі, що виступали на суді за-для гонорару.

V.

Існування адвокатури передбачає потребу в спеціальному знайомстві з матеріальним та процесуальним правом, чого, звичайно, нема в більшості людности. Але-ж потреба ця виникає лиш на визначеному ступені правного розвитку суспільства. В історії адвокатури Литовсько-руської держави таким поворотним моментом була кодифікація правних норм 1529 року. Отже, щоб з'ясувати цей надзвичайно важливий момент, доведеться досить докладно зупинитися на характеристиці судового процесу за часів перед виданням Лит. Статуту 1529 р. та безпосередньо після нього, коли принципово замінено звичай на закон.

Не зважаючи на мозаїчний склад Литовського князівства як з боку територіального, так і з етнографічного, один загальний принцип панує у взаєминах між державою та її складовими частинами — це звичай — „старина“ ¹⁾. Він мав за мету зберегти державно-правний *status quo* кожної окремої землі, що утворився за часів вільного самостійного їхнього існування. „Литовське правительство, дійсно показувало їм (землям) всяке поважанне, забезпечало поодиноким землям їх автономію, устрій, практику, ставлячи їм властиво тільки одне жаданне, аби всі ці землі, всі суспільні верстви, причиняли ся до воєнних тягарів держави“ ²⁾.

Оцим-же загальним гаслом: „ми старини не рухаємо, а новини не уводимо“ — був зв'язаний у своїй діяльності господарський суд. Авторитет звичая, „що з вековъ въ панстве есть“, цілком панує в суді. На звичай покликається суд, коли ухвалює вирок, іноді наводячи цілком норму звичаєвого права. Так, напр., відповідальність „домового господаря“ за вбивство гостя, що сталося в його домі, встановлюється так, як „обычай есть и права в панстве господаря нашего“. „Выправа сестеръ“ провадиться за звичаєвим правом. Поділ спадщини суд учиняє „водле обычая и правъ земскихъ“. Доля посагу, коли помре дочка заміжня, не залишивши дітей, — цілком визначається звичаєм, майно повертається до того-ж дому, звідки дівка заміж пішла. „Вдовій столецъ“ — це „право и звичай стародавний великого князства Литовського“. Мати не має права розпоряджатися „скарбом“ свого чоловіка без його волі, бо це-ж буде „не водле права земского“. Праця заставлених людей оцінюється за звичаєм, „водле права земского“ — за кожний тиждень по шости коп грошей. Нав'язка платилася на підставі звичаєвого права — „водлугъ правъ земскихъ, какъ есть въ землі обычай“. Речінець виплати шкоди суд визначає „водлугъ обычая и права земского“. Духовному судові не підлягають справи „о земскихъ делехъ“ — це норма звичаєвого права.

¹⁾ М. Довнаръ-Запольскій, Госуд. хозяйство в. кн. Лит. Т. I, К. 1901, с. 22.

²⁾ М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. V, с. 5.

Недорослі діти не відповідають проти позвів з приводу „держанья“ їх батька, що залишив „по своємь животє“, поки не дійдуть повноліття—це „стародавній звичай права земського“. Термін присягання був визначений звичаєвим правом — „третий день, водлугъ обычая“. Порядок розв'язання спору про загублені речі, що їх дано на сховок, є порядок, що „з вековъ въ панстве нашомъ есть“.

Оце трохи прикладів на норми звичаєвого права, що мали загально-державний характер та через те були відомі судові. Поруч з такими звичаєвими нормами, що їх додержувалися „во всемъ панстве“, були звичаї місцевого характеру. Господарський суд не знав їх та, власне кажучи, не дуже турбувався знати всі різноманітніші норми звичаєвого права, що здійснювалися на величезному просторі Литовського князівства ¹⁾.

Не знаючи місцевого звичаєвого права, господарський суд звертався до нього-ж, щоб справедливо розв'язати справу. Він не вносив у судовий процес свого свавілля. Як виразник правосвідомості свого часу, господарський суд обережно вносить свою думку, свій погляд. Вирішити справу, не погодившись з місцевим звичаєм, це значило-б образити це право. Іноді, не сподіваючися добре розв'язати справу, господарський суд уважав за найкраще передати справу на розгляд місцевого суду.

„Ино нам ся видело, штожь таковая речъ маеть быти сужона въ ихъ праве Дорогицкомъ. И не хотячи есмо образы никоторое праву Дорогицкому вчинити, и дали есмо имъ тое до права ихъ Дорогицкого“ ²⁾.

У справі 1511 року городничого городенського Федька Гавриловича з толмачем Костюшком про поле та инше — суд ухвалив:

„а што ся тыкало того, ижь бы панъ Федько на томъ самъ мель присягнути, то ся намъ не видело, и то есмо отложили на сторону, чого жъ и въ ихъ праве Волынскомъ нетъ, ижь бы хто мель, мимо светки присягати“ ³⁾.

1495 року вел. кн. Олександр надіслав грамоту п. Кмиті Олександровичу, намісникові Черкаському з приводу скарги панів землі Київської:

„Про тожь приказуемъ тобъ, ажъ бы есми слугъ и людей его не судиль, ни рядиль, и винъ и пересудовъ на них не браль, подлугъ права вашого, што есми вамъ дали, всей земли Киевской“ ⁴⁾.

1514 року господарський суд визнав Стецька Березовського за „человека“ вільного та обвинив князя Капусту в тім, що він за-для Стецька „поималъ“ двох міщан. Але-ж нав'язку Стецькові суд сам не призначив, бо не знав, які норми про нав'язку є в місті Кам'янецькому:

„а князь Капуста маеть его и тыхъ двохъ мещаниновъ и кони ихъ, водле ихъ тамошнего права, навязывати“ ⁵⁾.

¹⁾ Максимейко. Сеймы лит. рус. государства, X. 1902, с. 30.

²⁾ Р. Ист. Библ., XX, Лит. Метр. I, с. 665. ³⁾ Р. И. Б. XX, Лит. Метр. I, с. 707.

⁴⁾ Акты Зап. России, I, № 130. ⁵⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 137.

Отже, коли доводилося сторонам розв'язувати колізію своїх інтересів на суді, то один із найважливіших моментів процесу, а саме, вимога знати норми матеріального права та форми процесу не була перешкодою, щоб особисто провадити справу. Сторони добре знають своє право, що ним обґрунтовують свої намагання. Оскільки ж норми звичаєвого права взагалі не були зафіксовані, а трималися в людській пам'яті, то не суд виявляв їх, а сами сторони. Не знаючи всіх правних звичаїв і, разом з тим, не вважаючи за можливе судити инакше, як на підставі звичая, суд мусів дозволяти сторонам покликатися на своє звичаєве право.

Скаржився на суді „человекъ“ біскупа Виленського Олисей на землянина берестейського Богдана Лозовицького про те, що він прийшов до нього добровільно та, поживши деякий час, пішов од нього, а Лозовицький побрав у нього коней та збіжжя. Лозовицький відповів, що Олисей той мешкав за ним, та не пішов, як слід було-б, а втік. А в нас—доводив він—є такий звичай:

„хто въ чиемъ имени мешкавши, а не оповедавшись втечеть, а што ся по немъ останеть статъковъ, панъ его, за кимъ онъ мешкаль, маеть на себе побрати“¹⁾.

Це була норма місцевого звичаєвого права—„отбегщина“. Але-ж суд цілком визнав її та ухвалив на підставі її вирок, вирішивши, що Лозовицький правий.

На господарському суді скаржилася одна міщанка берестейська на дворянина господарського Кульнева, що він пошкодив їй руку. Суд присудив їй на Кульневі „пол-невѣсты“:

„водлугъ того, ижь она вѣчно на руку хрома, опытавши войта Берестейского Данька, какъ есть в нихъ обычай (ижь мещанину судять—десять гривенъ голову, а мещанце двадцать гривен)“²⁾.

Проте, стародавній звичай не був за виключне джерело матеріального та процесуального права в Литовському князівстві за часів перед І Статутом. Поруч із звичаєм стояв ще й закон. Яку-ж питому вагу він мав на суді?

Уже досить рано, з кінця XIV в. починає розвиватися законодавча діяльність литовських господарів. Політичні взаємини з руськими землями, що здебільшого увіходили у склад Литовської держави добровільно, спричинялися законодавчій діяльності у формі привилеїв. Вони мали на меті зберегати стародавні громадські та правні порядки окремих земель од порушень з боку адміністративної влади тоді, коли писане право не встигло набути всебічної обробки³⁾. Це був звичай по суті, а закон з форми. Вступ багатьох привилеїв просто на це вказує. Так, напр., привилей Казимира Жмудській землі звучить:

„Во имя Божье, аминь. Къ вѣчной рѣчи памяти. Всеи речи, которые жъ бывають, отъ людской памяти посполъ съ часомъ от-

¹⁾ Р. И. Б. XX, Лит. Метр. I, 257.

²⁾ Р. И. Б. XX, Лит. Метр. I. с. 1270.

³⁾ Довн.-Запольскій, Гос. хоз., с. 25.

ходять, а ни потомъ къ памяти могутъ приведены быти олижь писмомъ имають potwierжены быти“¹⁾).

Не зважаючи на величезну кількість отаких різних актів законодавчої творчости Литовського уряду, звичай успішно конкурував із законом, оскільки це законодавство не було просякнута якоюсь загальною державною ідеєю та мало випадковий сепаратний характер²⁾).

Проте, повсякчасна судова практика не зівсіді могла знайти у звичаєвому праві підстави, щоб розв'язати спірне правне питання. Господарському судові — господареві та панам-радї — доводилося таки самому творити норми процесуального та матеріального права. Так, 1509 року з приводу неслухного записання паном Олександром Монгирдовичем своїй жінці віна на всіх маєтках своїх, як на отчизні, так і на вислузі, великий князь з панами-радою ухвалив нову норму про віно:

„от сихъ часовъ хто бы коли хотель записати вено жоне своей на имени своемъ, тогда маеть записати вено жоне своей не на всемъ имени, нижли только на части имения своего всего, какъ отчизного, такъ выслуженого“³⁾).

І справді, далі вже суд додержується в аналогічних випадках цієї нової норми. Пізніше, щось коло 1517 р., коли пані маршалковая Литоворова Хребтовича подала на суді віновного листа свого чоловіка, то господар з панами-радою визнали, що цей запис „не слухнымъ обычаемъ“ писаний та ухвалили його „сказити“ тому:

„штожь есть на противку уставы наше и ухвалы земское, которую есмо съ паны-радами нашими встановили всимъ поданнымъ нашимъ великого княжества Литовского“ (далі наводиться повний текст зазначеної вище устави)⁴⁾).

Щось коло 1513 року з приводу справи пані воєводиної виленської пані Миколаєвої з паном Андрієм Точинським про спадщину, великий князь відклав розгляд цієї справи до сойму великого:

„маемъ то съ паны и со всею землею объмовити, какъ бы на потомъ по тому жъ было сужоно“⁵⁾).

З початку XVI в. починає розвиватися суто законодавча діяльність у литовському князівстві в формі устав—якщо їх видає господар з панами-радою та в формі ухвал, коли ухвалював їх сойм. Це вже були справжні законодавчі акти, що нормували, між иншим, і деякі питання матеріального та процесуального права. Це були: постанова 1507 р. про давність; ухвала 1507 р. про доводи шляхетства; устава 1509 р. про конфіскацію маєтків зрадників; устава 1509 р. про пересуди; ухвала 1509 р. про віно⁶⁾).

¹⁾ Акты, отн. къ ист. Зап. Россіи. т. I. № 61. Докладно про це у Ясинського, Уст. земс. грамоты Лит.-рус. госуд., К. 1889, с. 102.

²⁾ Ясинскій. Уст. Земс. грам., с. 4—5.

³⁾ Р. И. Б. XX, Лит. Метр. I, с. 595.

⁴⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 974; теж с. 94.

⁵⁾ Р. И. Б., XX, Лит. Метр. I, с. 827.

⁶⁾ Ясинскій, Уст. Зем. грам. с. 8, прим. 2. Любавскій, Лит.-рус. сеймъ, с. 385.

Як поруч із загально-чинними нормами звичаєвого права існував місцевий звичай, так поруч із загально-державною законодавчою діяльністю була місцева законодавча творчість. Шануючи місцевий стародавній звичай, відданість людности своїй правді, як вона склалася здавен, уряд не сам запорожнює прогаліни цього звичаєвого права, а подає на волю самої землі. Так, 1527 р. великий князь писав до князів, панів та землян землі Волинської з приводу судового процесу кн. Андрія Сангушковича з землянами волинськими Ставецькими:

„а про то какъ тыхъ часовъ будете на сойме въ Луцку вашомъ волынскомъ, ижъ хто о землю ся правуетъ, самъ не присягаетъ, нижи светки ихъ присягу делаютъ, и вы бы о томъ члонокъ межи ними уставили подле давности обычая и права вашого волинского“¹⁾.

У Полоцькій землі навіть після кодифікації 1529 р. продовжується місцева законодавча творчість. Так, 1533 р. воєвода полоцький п. Ян Юрієвич Глібович у справі кн. Соколинських ухвалив:

„а такъ маемъ со всею землею обмовити, ижъ которые княжата и панята, маючи у Полоцькомъ повѣтъ свои имѣнья, а по службамъ мѣшкають и за тымъ роки собѣ далекіе откладываютъ, або которые, роки умѣшкиваючи, службами ся пановъ своихъ вымовляютъ, яко маемъ таковыя речи на мѣрѣ поставити“²⁾.

1531 року у Витебській землі владика, пани, бояри та міщани витебські склали між собою угоду про умови, на яких вони мають приймати до себе вільних похожих людей³⁾.

VI.

Такий стан юстиції, що тримався на віковичній традиції, мав свої хиби, не зважаючи на велику повагу та загальну пошану її. Уже одне, що судові та сторонам доводилося виявляти самий факт існування правної норми, перевіряти його, про це спеціально розпитуючи, робило судовий процес громіздким. Велика різноманітність звичаєвого права, що розрізнялося не тільки по окремих землях, ба й модифікувалося в цих останніх, являла собою сприятливий ґрунт вільному розсуду суддів, навіть більше — просто свавіллю. Про це красномовно свідчить відомий едикт Сигізмунда I, що був оголошений на Виленському соймі 1522 р. і що містить у собі урочисту обіцянку дати Литві: „*unus jus scriptum atque unam legem sub constitutionibus et statibus certis in scripta redactis*“⁴⁾.

Ще в другій половині XV в. було спробовано утворити кодекс загально-державного характеру, у наслідок чого з'явився так званий

¹⁾ Максимейко, Сеймы, с. 29.

²⁾ Любавській, Област. дѣл. и мѣстн. управл. Лит.-рус. госуд., М. 1902, с. 872

³⁾ Максимейко, Сеймы, с. 26.

⁴⁾ Ясинській, Главн. Лит. Трибуналь. К. 1911, с. 7—8; Zbiór praw litowskich. Rospań, 1841, с. 121—123. Piekosiński, Status litewski, Krak. 1899, с. 16. Ясинській, Уст. земск. грам., с. 97. У. Пічэта, Гіст. Беларусі, с. 112.

Судебник Казимира 1468 р. Та-ж його кодифікаційне значіння досить обмежено. Він торкається, переважно, деяких сторін карного та процесуального права. Із 25 артикулів — 16 в ньому присвячується татьбі. Отже-ж і він залишив широке поле вживанню звичаєвого права.

Розвиток законодавчої творчости загально-державного характеру почав руйнувати пістрявий конгломерат правних систем литовського князівства. Виникає потреба в сталих загальних для всіх нормах, бо постійне сусідство окремих земель у рамцях литовської державности повинно було втягувати всі окремі частини держави в єдине господарче річище. Так, ще вел., кн. Олександр, підтверджуючи 1501 року Волинській землі привилея, зазначив:

„а то имъ моемъ всѣ держати тые члонки, што въ семъ нашомъ листѣ верху стоятъ выписаныи, до тыхъ часовъ, покій права Статуты въсей земли отчизнѣ нашей великому князству Литовскому вставимъ; а коли права Статуты у въ отчизнѣ нашей уставимъ, тогды всі земли наши одного ся права держати мають и однимъ правомъ сужоны будутъ подлѣ Статуту“¹⁾.

Проте-ж тільки в 1529 році завдоволено цю потребу в єдиному законодавстві для всієї держави.

Хоч Статут 1529 р. іноді називає себе „правами и статутом в сего панства великого князства Литовского“, хоч він заявляє, що „всѣ, почоншы отъ вышнего стану ажъ и до нижчего однимъ правомъ сужоны быти мають“²⁾, проте він має суто класовий шляхетський характер і інтереси суспільства в ньому виявилися крізь призму шляхетських інтересів.

Едикт Сигізмунда 1522 р. прямо вказує, що майбутній Статут призначається для користування всім біскупам, духовним, радним панам, князям, баронам, боярам, панам та всій взагалі шляхті, не зважаючи на вельможність, заможність та пол; про інші класи людности Статут і не згадує³⁾.

Надаючи містам магдебурзьке право, литовський уряд намагавсь утворити міцну торговельну класу, та з цього, проте, нічого не вийшло. Реальним наслідком такої політики була досить рання правна відокремленість міст. Вони вийшли з колишньої загально-земської системи. Отже, для міст кодифікація земського звичаєвого права великої ваги не набувала.

Литовський Статут 1529 р. вийшов з рук не всього суспільства, а самої лиш землевласницької класи⁴⁾. Ініціатива кодифікації права на-

1) Ясинскій, Уст. земс. грам. с. 73, прим. 1.

2) Лит. Ст. 1529, розд. I, арт. 9.

3) Ясинскій, Уст. з. грам., с. 34--35.

4) „Розвиток господарчого життя і, в звязку з цим, мобілізація земельної власности, яка тепер почалася, настирливо висовували на перший план питання про кодифікацію права взагалі та земельного, зокрема“ — В. І. Пічэта. Зямельнае права у статутах 1529 і 1566 гадоу. — Працы Беларуск. Дзярж. Унівэрс. у Менску. 1926, № 11, с. 93.

лежала соймові, цьому шляхетському парламентові. На великому вальному соймові 1523 року в Вильні шляхта обмірковувала й виправляла проекта „члонковъ“ Статуту, що його й ухвалив кінець-кінцем сойм.

„Шляхта та її права — оце-ж головний зміст Статуту, — каже проф. Демченко ¹⁾. Інших станів законодавець торкається мимохідь, та й то, здебільшого, коли доводиться говорити йому про ті або інші стосунки між шляхтою та простими людьми та, навпаки, між простими людьми та шляхтою; шляхта, не зважаючи на всю замкненість та відірваність свого стану від інших клас людности, все-ж-таки жила на одній з ними території, складала одну державу і в постійних сутичках та взаєминах буденного життя шляхтич бував скривдженим, кривдником „простого стану“; в інших випадках, навпаки, шляхтич сам ламав права когось, що не належав до шляхетського стану. Законодавець мимоволі мусів відступати від строго станового характеру свого кодексу“.

Лит. Стат. 1529 р. зафіксував у собі ясну тенденцію з боку шляхти на владущу ролу в народньому господарстві. З часів першого Статуту — каже проф. Вл.-Буданов — законодавець живовидячки схиляється до того, щоб визнати виключне право на землю за короною, панами, земянами та церквою ²⁾.

Політичні умови Литовського князівства сприяли шляхетським намаганням, урядові бо потрібна була військова сила, завсіди готова обороняти державу. За економічну базу була переважно земля — основний засіб тогочасного виробництва. Підчас панування в народньому господарстві натуральної форми уряд оплачував усяку службу землею, бо в скарбі великого князя ніколи не було готових грошей ³⁾. Володіння землею, дарма що умовне, виділяє з суспільства широку класу землевласників ⁴⁾. Звичайно, ця класа спочатку не мала різких окреслень, стикаючися з вельможним панством-феодалами та непомітно доходячи до нижчої верстви суспільства — до селянства. А втім, вже на початку XVI в. шляхта досить ясно усвідомлює своє соціяльне значіння, свою класову єдність, незалежно від перегоронок, що раніш були неминучі через історичну відокремленість колишніх земель-країн. Шляхта починає на соймах намагатися закріпити юридичними нормами своє економічне становище. Щоб забезпечити експлоатацію землі, шляхта рішуче наміряється поневолити селянську робочу силу ⁵⁾.

Ясно розуміючи все значіння суду, як засобу для забезпечення своїх класових інтересів, шляхта в Статуті 1529 р. намагалася утворити

¹⁾ Демченко, Наказаніє, с. 159.

²⁾ Вл.-Будановъ, Крест. землевлад. зап. Россії до пол. XVI в. Чт. въ Ист. Общ. Нестора Лѣтоп., кн. 7, с. 39. — Як каже проф. Пічета — „Статут, т. зв. першої редакції містить у собі права виключно землевласників“. „Працы“ 1926, № 11, с. 93.

³⁾ Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. V, с. 43.

⁴⁾ Про неоднакові землевласницькі права шляхти та селянства, — див. у Любавській, Обл. дѣл., с. 400—408.

⁵⁾ Грушевський, Іст. Укр.-Руси, V, с. 172.

таку судову організацію, що, з одного боку, відсувала-б нижчу селянську класу від загально-державної юстиції, а з другого боку, давала-б захист проти натиску аристократичного пансько-феодального елемента. Шляхта здобула право участі в виконанні правосуддя. Це було одне з тих питань, що через них перший проект Статуту не прийнято на соймі одразу-ж, а опрацьовувано та виправлювано на Виленському соймі 1529—30 рр. Про це свідчить господарський лист до землян Волковийського повіту з 30 вересня 1530 р., а саме, що на цьому соймі господар з панами-радою „намыслили, ухвалили и установили“, щоб кожен державця обрав двох землян для постійної участі на суді його або його намісників. Правдоподібно, що були ще й інші подібні „члонки“, що їх шляхта намагалася внести в Лит. Статут, щоб забезпечити в своїх інтересах правосуддя ¹⁾).

VII.

Кодифікація 1529 року внесла рішучу принципову зміну співвідношення між законом та звичаєм, висунувши наперед перевагу „права писаного“ над звичаєм.

Спеціальний артикул Лит. Статуту 1529 р. (арт. 1, розд. VI) являє собою цілу декларацію, що мала висунути значіння закону, як пануючого джерела права. Усі воеводи, старости, маршалки земські та двірні, державці в своїх повітах,—мають судити й правувати всіх підданих тільки тими „писаними правами“, що їх дано всім „подданым великого князства“. Якщо „сторона сужоная“ добачила-б кривду в тім, що її суджено „не подле того права писаного“, то вона має право скаржитися на такого врядника господареві або-ж панам-раді. Господар або панирада мають „книги того права писаного отворити и того смотрети: ест ли оное право писаное так сужоно, и яко въ тыхъ правех выписано, тогды тотъ суд предся мает держанъ быти водлуг всказанья оногo врядника нашого“.

Суддя відповідає за вирок „не подле права писаного“, він має скривдженому „шкоды и наклады оправити“, а самий вирок вважається за недійсний: „а тотъ судъ ни въ што обернути“.

Таке виключне значіння закону надається, проте, в тих лиш випадках, коли якесь явище зламає свою регламентацію та регулювання „в писаному праві“. Отож і звичаєве право не виключається цілком із діючого права:

„Тежъ уставляемъ ачколве права писаные дали есмо всей земли, по которому праву мають суд судити; однакже вси права до остатку в рыхле не могут ся зложити, яко ж и тыи права не не могли до остатка всихъ артыкуловъ мети. Нижли естли бы ся што пригодило перед судьями, чого бы в тых правах не было описано; тогды то даем на розознанье судей под суменьем их, иж они мають упоменушы Бога и то сказати водлуг стародавнего обычая“ ²⁾).

¹⁾ Любавській, Сеймъ, с. 252. ²⁾ Лит. Ст. 1529, VI, 37; 6.

А втім, за думкою Статуту, все-ж-таки звичай самостійної сили вже не має. Конкуренції між законом та звичаєм нема. Звичай має тільки субсидіярне значіння. Хоч він і доповнює прогалину в законодавстві, а все-таки він має набувати певної форми закону звичайним законодавчим способом.

„А вшакже на первомъ сойме перед нами або перед паны радами нашими мають тые члонки обявити, и естли бы мы або панове рада наша тые члонки уфалят; тогды мають тежь приписаны быти к тым правам“.

Розуміється, що сила звичая була насправжки ширша за ті рамці, що їх поклав звичаєві Статут. А втім, важливо відзначити, що практика виконувала таки оцю вимогу закону про надання діючому звичаєві форми писаного права. Звичайно, багато норм звичаєвого права законодавча влада не ратифікувала, а їх просто дописувано до того примірника Статуту, що був на руках у судді. Це було тим легше, що 1-й Статут був рукописний. Наявність різноманітних редакцій Статуту 1529 р. стала за одну з причин кодифікації 1566 р. Це зазначає Більський привилей 1564 р. ¹⁾.

„и тымъ же статутомъ (1529 р.) порадокъ правный шоль и теперь въ томъ панствѣ межи всѣми, аж до сихъ мѣсть, то пакъ же въ справахъ бѣгу правного мало не шкоденъ, на розныхъ мѣстцахъ и урядѣхъ поправляютъ речы и артикулы новые а розные, которые въ томъ статутѣ не были и не суть описаны, одно противные статуту а ку понетью и уфалѣ годные“.

1540 року Городенський земський суд розглядав справу про те, що Васкель побив Янеля, сотникового сина. Вирок він ухвалив, „порозумевши, водлугъ статуту правъ земскихъ писаныхъ“, причому навів повний текст артикулу. А проте, такої постанови в жадному з відомих списків першого Статуту немає ²⁾.

Литовський Статут 1529 р., висунувши на перше місце значіння писаного права, утворив в судочинстві певний перелом. Не розшуквати—чи є такий або інший звичай, повинен був суддя, а дивитися поперед у Статут та шукати там відповіді на вимоги од сторін:

„Ино мы, вглянувши в права писаные, на том заставили“... ³⁾

„Ино-мъ я, угленувши в статутъ земский... — пише суддя у вироці — знайшодем его близшого ку присязе и водлугъ обычаю правъ рокъ присязе зложилъ 3 дня въ середу“ ⁴⁾.

Зараз-же після того, як видано Статута, урядовцям нагадується, що треба його вживати. Отож, 20 листопада 1530 р. господар наказує старості Луцькому:

„А прото абы твоя милость тому Яцку казал перед собою стати и о томъ межи ними досмотрел и справедливость тому вчи-

¹⁾ Лит. Стат. 1566 р. с. 6. ²⁾ Демченко, Наказаніє, с. 112.

³⁾ Archiwum ks. Sanhuscków, III, с. 374; 1531 р.

⁴⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, с. 333.

нил водле нынешних прав наших от нас всему панству ново даных так, какъбы им в том кривды не было“¹⁾).

І справді, судді додержуються нового законодавства:

„и мы знашли есмо в том князя Ковелского правого и водлугъ обычая нынешних прав, ново даных“²⁾).

Отже, тепер, після того, як Статута вже видано, суд, виконуючи правосуддя, не має права судити инакше, як на підставі закону. Суд остільки добре розумів усеньке значіння цього принципового положення, що про це заявляв у мотивах свого вироку:

„водле уфалы правъ земскихъ ничего есмо отъ статута ухвали правъ земскихъ отступить не смѣли, нижи як у въ уфалѣ правъ земскихъ значить, такъ ся есмо въ томъ справовали“³⁾).

„И я тежъ, не отступуючи от статуту ухвалы правъ земскихъ, тое мети допустилъ до году на вдовьемъ столци“⁴⁾).

Цілков зрозуміло, що Статуту додержується не тільки провінціальний суд, але-ж і суд господарський.

...„Его милость, господаръ заховываючы их в томъ водлугъ Статуту рачиль вымовы тые пану воеводичу допустить“⁵⁾).

...„Его милость государъ велель право отворити. И выслушавшы Статута его милость рачиль розказати“⁶⁾).

...„А такъ король его милость, за нестаньемъ его, водле Статуту права земского, за оную голову забитую жоне его кнегине Настасьи указал сто копъ грошей“⁷⁾).

У Статуті, а не в звичаї знаходять і сторони підстави для своїх вимог.

„И Мицковая Святохна... поведила: я вашей милости, панове судьи, прошу ижъ бы ми вашъ милость той кривды чинить не рачили а рачте мя водлугъ статуту правъ земскихъ судити. Гдеж мы на ее доuku то вчинили, статут отворили“⁸⁾).

...„И панъ Светицкий просиль короля его милости, абы былъ захованъ водле завешенья посполитые прав того панства великого князства Литовского, а на тотъ часъ абы не былъ сужонъ“⁹⁾).

У справі 1531 р. про землю п. Альжбети, дружини п. воеводи виленського п. Миколи Миколайовича з удовою кн. Михайла Мстиславського, судді відмовили п. Альжбеті, покликаючися на те, що:

¹⁾ Arch. Sang., III, с. 366; Докум. и регестры, т. I, № 134.

²⁾ Arch. Sang., III, с. 368. ³⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, № 898.

⁴⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, с. 326.

⁵⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 42, 1540 р.

⁶⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$ а. 10, 1533 р.

⁷⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$ а. 105, 1534 р.

⁸⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, с. 209; 1540 р.

⁹⁾ Лит. Метр. — $\frac{I A}{19}$ а. 203, 1535 р.

„Въ статутахъ правъ писаныхъ того артыкула нѣтъ, яко бы то мяло сужоно быти хто по чужимъ землямъ вѣдетъ, а гранць не вказуетъ и свою помененую границу переходить“¹⁾.

Року 1537 скарживсь господареві кн. Ілля Острозький на п. Юрка Радивіла через прокуратора п. Колочковського. Од п. Радивіла відповідав служебник його, М. Лубницький, що відмовився „в жодное право о то вступати“, спираючися, по-перше, на наказ самого господаря, щоб усі справи розв'язувати в панстві, не одзиваючися до корони (не переносячи до Польщі), а далі, вказуючи на Статут:

„а к тому яко бы теж у статуте права земского... есть описано, иж кому бы до кого в чомъ была потреба, тогды тот не маеть того до Коруны вызывати“...²⁾

З виданням Статуту судочинство просякається формалізмом. Щасливий кінець процесу, в значній мірі, залежав вже не тільки від наявності доводів, що мали сторони на руках, але й від того ще, чи цілком вони відповідають вимогам закону.

1540 р. Городенський суд розглядав справу жидів Козельських, обвинувачених у тім, що вони підмовили парубка Малхера обікрасти пана свого плебана Новодвірського Мартина. Суддів не вдовольняли всі ті доводи, що їх наводив обвинувач, — зізнання самого парубка, вкази свідків. Вони ще допитувалися, чи не були оці-ж жида „передъ тымъ въ которомъ подозрѣньи або поволянъи“. Пан Симон Кгец, що був під той час на суді, повідив, що якийсь злодій Шимочко, будши на муці, поволав на цих жидів у речах злодійських. Проте, судді цікавилися, чи було цю процесуальну дію — повоання вчинено за формою закону:

„а такъ пытали есмо пана Симона, кгда какъ на нихъ тое поволанье отъ того Шимочка было имъ чи объявлено тое поволанье, иж бы они того ся справовали водлугъ статуту правъ земскихъ?“

Обвинувач мусів визнати, що не всі формальності повоання було виконано. Тому судді:

„тое поволанье бачечи, ижъ не есть слушное, нивечь есмо обернули“³⁾.

Статут уніс певну форму в правне життя. Отож і суд, і сторони повинні були діяти за законом:

„И мы (судді) водлугъ обычая правъ земскихъ о пытавали раз и колко чимбы мели того довести, абы по тымъ урочищамъ были границы князя Василья Ковельского з именем князя Коширского, Мезовомъ. Они поведили: готовы есмо довести присягами телесными водле обычая правъ земскихъ“⁴⁾.

¹⁾ Любавській, Обл. дѣл., с. 655.

²⁾ Малиновській, Сборн. Мат., с. 340.

³⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, с. 267.

⁴⁾ Arch. Sang., IV, с. 109.

У справі 1541 року між п. Носиловським з бояриною господарською Ганною Турлеевича про двоє заставлених чоловіків, судді визнали її за праву тому, що в заставному листі, що його подав позовник, указано, що:

„если бы кто в тьи люди ся уступиль, тогды онъ самъ не-божчикъ мель пану Юрью ихъ очищати, а жоны его, а ни детей в немъ не стоит описано, и жебы мели очищати“¹⁾.

Виконанням формальностей закону сторони намагаються захистити свої інтереси. Так, напр., встановлюючи порядок полюбовного розв'язання справи приятельським судом, сторони надзвичайно старанно виписують у єднальному листі правила Статуту про порядок відкладення справи, на випадок занедужання суддів, то-що²⁾.

Отож, вже треба було добре знати закон, щоб часом не покласти свої інтереси під загрозу втратити їх.

1541 року перед панами-радами скаржилися панни Немирівни з повіреним своїм п. Бзицьким на п. Станислава Довойна про незаконне володіння їх маєтками. П. Довойно, із своїм повіреним п. Жебридовським, відповів, що він не повинен на позов одповідати тому, що:

„в позъве томъ именьей оныхъ, о которое они жалуютъ найме не выписано и не выобразено жалобы тое так, якобы мело быти водлугъ права“³⁾.

А тому п. Довойно прохав, щоб його визволено було від того позову. До того-ж, щоб підсилити свою вимогу, він покликався на судовий прецедент, що вже склався з цього приводу:

„як их милость панове судили тутъ недавно паню Андреевую Завишича с паняты Троцькими, паны Тихоновьскими и иньших некоторых, гдежь вызволены суть стороны от позвовъ таковых недостаточных“.

Повірений паннів Немирівен, Бзицький, заперечував це тим, що п. Довойно привласнив цілком усе майно як рухоме, так і нерухоме, а тому нема потреби виписувати в позві всі назвиська маєтків. Панирада, вислухавши ці сперечання та обміркувавши їх, визнали той позов за „достаточный“, виходячи з загальних логічних міркувань, а не букви закону:

„бачечи то, ижъ в позве стоит жалоба, обо всі именья, а где ся менуетъ все, тамъ ничего не выймуеъ, прото знайшли их милость, ижъ не было потребности выписувати в позве найма всех тых именьей, и кгдаж выобразено достаточне имя того, по кому тые именья взяты“.

П. Довойно того вироку не прийняв та одозвався до господаря, що став цілком на формальний ґрунт:

„а потомъ господарь его милость, выслухавшы тое речы и лепей тому порозумевшы, ижъ позовъ тотъ водлугъ права

1) Лит. Метр. — $\frac{II A}{6}$ а. 202—204.

2) Arch. Sang., № LXXXIV; 1537 р.

3) Порівн. Лит. Стат. 1529, IV, 18,

не·есть достаточный, кгда ж не выобразоно в немъ наймя имень оныхъ, о которые позвано, прото казалъ его милость, иж сторона позваная не повинъна на тотъ позовъ отказывати“¹⁾).

Отож, кінець-кінцем, формальний погляд на спірне питання переміг.

Цілком зрозуміло, що не тільки питання про додержання закону що-до позвів, викликали такі гострі суперечки. Багато інших правних питань повставало після того як видано Статута, з приводу тлумачення положень закону про підсудність, давність, нестання на суд, то-що.

VIII.

Розпочинаючи судовий процес, сторони мусіли дбати про те, щоб виконати всі вимоги закону. Напр., досить було написати позов не так як слід, щоб друга сторона зазначила його недійсність і тому вже далі намагалася уникнути розгляду справи по суті. Коли на суді панів-рад у 1540 р. мінський городничий п. Гринашко Шолуха в своїй справі з кн. Юрієм Слуцьким хотів „давати тутъ же доводъ“ про спірну сіножать, „водлугъ“ скарги, то повірений княжий Мартин Володкович заявив, що в позві не зазначено жадної сіножати:

„прото, дей, неповинъна ему сторона отказывати о то, чого в позве неть“²⁾).

Сприятливий кінець судового процесу в значній мірі залежав не тільки від наявності доводів, що їх збрала сторона, але-ж і від вміння освітлювати їх з погляду закону. Звідси виникала потреба серйозно попередити вивчати справу. Так, у справі п. Довойна з паннами Немирівнами повірений Довойна п. Жебридовський, одмовляючися „отказывать“ тому, що в позві не зазначено назви всіх спірних маєтків, говорив:

„бо кгда бы ми, дей, выбражено было в позве наймя именья тые, о которые жалуютъ, я, дей, зготовиль бы ся былъ то ку отказу справи с твердостями на то залежачыми и з ыншими доводы“³⁾).

Так, звичайно, й було, що сторони з'являлися на суд, підготовившись до змагання. Іноді акти зазначають, що сторона, ставши на суд, заявляла, що вона готова „отповедати“. 1540 року пані Яновая Юрієвича Іллінича пані Альжка через „речника“ свого Яковицького, з „зуполною моцю“ через лист встановленого, повідомила, що позвана була вона на вівторок минулий, на день святого Томаша од жида пинського Куска Песаховича про п'ять кіп грошей, про двісті кіп жита та інші гроші, як у позві стоїть:

¹⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$, а. 91.

²⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 60.

³⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 91.

„ино она их тотъ рокъ черезъ речника своего ку праву ся становила и была ку отъ поведанью готова, а жид, позвавши ее, самъ не сталь“¹⁾).

1540 року на господарському суді намісник в'язинський пана Носиловського Василь повідомив, що:

„онъ становиль ся и былъ готовъ ку праву водлугъ по-зву, а Каспор позваный не сталь“²⁾).

За законом, сторона, що „позвала на рок под страченъем права“ та з своїм доводом готова не була, „реч свою тратить“³⁾). У справах „о земное право“, той хто взяв через господаря в суддів листи позовні:

„маеть сторону обослати перед роком ему дати и ему вестъ дати мает, абы он ку тому року налепей ся зготовил и за ся того не вимовляль, жебы ку тому року ся не готовал и будетъ повинен отповедати яко на завитом року“⁴⁾).

Той, хто не приготувавсь до суду, ризикував утратити свої права. Ось чому трапляються випадки, коли сторона вдається до суду, щоб відкласти справу через те, що „з доводомъ своимъ на тотъ часъ ку праву не былъ готовъ“. Таке прохання заявив, напр., корчмит господарський Андрій Чмит, що судивсь 1541 року в Городенському суді з п. Іваном Кузницьким про город. Суддя не відмовив йому, дарма що законних підстав для цього не добачав:

„и я—мъ вжо не повиненъ быхъ даль ему водлугъ о бы ч а я права на другой рокъ того откладати, нижи на ч о л о м ъ битъе а за доукою его то есми вчиниль, отъ сего дня се-реды другой рокъ тому праву за чотыри недели положиль“⁵⁾).

1540 року позивала на Городенський суд бояриня господарська Михновая Панюша дворянина господарського п. Матей Тарусу:

„ино панъ Матей на рокъ позваный сталь, нижи у вотказе ей быть не хотель, и жъ, дей, ей тепере не готовъ есми у вотказе быти“.

Він прохав відкласти справу. Суддя відклав до завтрашнього дня⁶⁾).

А втім, бути „готовымъ ку отказу“ значило не тільки мати певні доводи, але-ж і знати їх процесуально-правне значіння. А для цього треба було попередку порадитися з досвідченими в праві людьми. Ось сторони й прохають суд дати час на пораду.

1536 року на господарський суд стала бояриня Жомойтська Миколаєвая Ядвига та повідомила, що вона, чинячи його милості господареві послушенство, тепер перед його милостю стала:

„лечъ без порады приятелей своих на жалобу его в тотъ часъ отказати ему не может и просила, абы то на инший часъ ей было дано“⁷⁾).

¹⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$, а. 73.

²⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$, а. 56.

³⁾ Лит. Стат. 1529 р., VI, 16. ⁴⁾ Лит. Стат. 1529, VIII, арт. 9, 22.

⁶⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, с. 390. ⁵⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, с. 175.

⁷⁾ Лит. Метр. — $\frac{I A}{19}$, а. 202.

1540 року скаржився про віно Михайло Васильович Бубновський із жінкою своєю Жданкою Федорівною на тещу свою Федорову Войсенськую із сином її Михайлом:

„и Михайло, стоячи подле матьки, просилъ року на порад у“¹⁾.

1533 року п. крайчий Григорій Остикович прохав короля відкласти його справу:

„поки бы на то с приятelmi своими ся розмовили“²⁾.

Треба відзначити, що такі прохання суд досить охоче вдовольняв без жадних застережень. Статут, власне кажучи, і не передбачав такої саме причини для відстрочки розгляду судової справи, проте, суд, очевидно, розумів, що це доцільно та справедливо, оскільки до процесу було внесено багато ускладнености, незнання чого могло пошкодити непідготовленій стороні.

А втім, не завжди така попередня порада приятелів або когось іншого могла бути достатня, не кожний бо міг використати її. Тут ролю відогравала не тільки фізична неспромога особисто провадити процес, як, напр., у п. Олександра Ходкевича, що „просил року, докульбы зъєдналъ себе прокуратора, бо самъ ку вимове голосу не ясного“³⁾. Допомога потрібна була на самому суді з суто юридичного боку, коли друга сторона могла виступити юридично озброєна, могла дати гарну правну аналізу наведених фактів, використати несподівано якусь формальність, — і, кінець-кінцем, перемогти. Ось чому сторони прохають суд відкласти справу не тільки, щоб порадитися, ба й щоб мати самого помічника при собі на суді.

1533 року скаржився на суді господарському дворянин господарський Петро Білий од ім'я писаря замку краковського Адама на Дороту Хроберську про те, що вона, забравши речей Адамових та пошкодивши йому на шістьсот золотих, втекла до Вильни, де вона й перебувала в поруці до суду. Хроберська упросила суд відстрочити розгляд справи до завтрашнього дня та залишилася в поруці у намісника п. воеводи виленського, Творовського. Наступного дня Хроберська справді з'явилася в супроводі прокуратора, за якого взявся той-же Творовський. Отже-ж, одразу він узявся за оборону шляхом формально-процесуальним. Він заявив, що: 1) Хроберська „не есть позвана позвы подле обычая“; 2) „все права от господаря его милости на той час сунт завешоны“. Король справу відклав⁴⁾. Оце-ж яскрава картина спеціально юридичної допомоги.

Отже цілком природньо, що сторони заздалегідь удавалися до тих, хто спроможен був допомагати на суді. Коли виленська міщанка

¹⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$, а. 30.

²⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$, а. 17.

³⁾ Arch Sang. IV, с. 260 — 261.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 36.

Хведя Курчовая скаржилася королеві на вїйта витебського п. Яна Се-
лецького, що він невдало провадив її справу за дїм з виленськими
міщанами, то вона просто зазначала діяльність п. Селецького, як до по-
могу їй у такому ділі, де сама вона не могла впоратися:

„а такъ есьми просила пана Селицкого, штобы ми в речы моей
помощонъ был. Ино ми ся он полецал быти помочъникомъ
в той речы моей“¹⁾.

З кола осіб, що, здебільшого, потребували юридичної допомоги
в судовому процесі — були жінки. Якщо й раніше, на суді хтось, зви-
чайно, представляв жінок, то тепер, після того, як видано Статута, осо-
бисто провадити справи для них стало ще неприступніш. Передусім,
за них виступають їхні чоловіки:

„Ян Цивинский поведиль: „я за жону свою отказъ чынилъ
в той обычай“...²⁾.

„и панъ Янъ Юрьевичъ от панее своее мовил“...³⁾.

„Ино от Станиславое становилься Ян Ленъковичъ а на Крыш-
тофую Ганку; ино от Крыштофое братъ ее Янъ Чыжевичъ отъ-
казываль, а на Ольжбету — ино за тую мужъ ее панъ Ян Олехно-
вичъ отказываль; а от Дороты становилься мужъ ее Лукашъ“⁴⁾.
Допомагають жінкам на суді приятелі їхні:

„Ино, стоячы перед нами Мартын пана Анъдреевъ сынъ Маць-
кевича державцы Волкиншского Пленуньского, приятель тое
Гришъковое Яцковича Марьи Федоровны, поведиль в тотъ обычай
и мене мъ ее, иж чого будетъ потреба Петру Юрцовъскому и жоне
его Ганъне до Грышковое Марьи, тыи шкоды, яко онъ жадети на
позвех описано, она будетъ готова ему в отказе и жоне его на рокъ
слушный“⁵⁾.

Розуміється, що не кожен-же приятель був здібний та компетентний
у юриспруденції. А тому доводилося вдаватися вже до сторонніх людей,
як це зробила Хведя Курчовая, що просто найняла собі повіреного,
зобов'язавшись винагородити його за працю кожухом. Скрізь і всюди
судові книги зазначають таких повірених за жінок, що не зв'язані з ними
ані спорідненням, ані приятельськими або службовими стосунками.

Не кожен панський служебник міг бути за помічника на суді,
і тоді доводилося шукати спеціального знавця права. Так, пані вилен-
ська Софія Гаштольтовая на скаргу бобруйського міщанина Власа Руч-
чича оповідала перед королею:

„Через умоцованого своего, дворенина его кролевское
милости Флерияна Жебридовского и через служебника своего
Тетеръского“⁶⁾.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{6}$, а. 32. ²⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{6}$, а. 177. ³⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{4}$, а. 220.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{6}$, а. 136; $\frac{II A}{10}$, а. 20; $\frac{II A}{8}$, а. 121; $\frac{II A}{6}$, а. 210; $\frac{II A}{6}$, а. 165; $\frac{II A}{6}$, а. 143;

$\frac{II A}{6}$, а. 165; $\frac{II A}{6}$, а. 3 та інші.

⁵⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{6}$, а. 211, 1541 р.

⁶⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{20}$, а. 20, 1541 р.

1534 року пані Миколаєвая Гезгайловая в справі з боярами небіжчика п. Миколая:

„речь свою поручыла братъи своей панятамъ троцькимъ панамъ Миколаемъ, а пану Яну Яновичомъ Радивиловичи, қоторыи бы мели на противку оных бояр пана ее отповед перед его милостью вделать“.

Проте, брати її не сами персонально виступили на суді, ба маючи при собі повіреного:

„Яко-ж пан Миколай, а пан Ян з дворяниномъ королевое ее милости панамъ Миколаемъ Грабемъ отъ пани Миколаевое Кгекгайловое перед королемъ его милостью мовили“¹⁾.

Безперечно, на суді виступали не тільки від ім'я жінок. Загальні умови правного життя залишаються чинні для всіх. Отже, з наведеного вище можна побачити, оскільки, коли видано Статута, ускладнилося провадження судового процесу, як, разом з тим, збільшилася потреба в юридичній допомозі, і, чималою мірою, обмежилася можливість особисто провадити судові справи.

ІХ.

Розв'язуючи справи, суд раз-у-раз стикавсь з документами, що їх подавали сторони, щоб довести свої судові вимоги. Можна напевне сказати, що не було такого правовідношення, якому-б взагалі не надавали-би у житті листовної форми. Звичайно, документи ці називано „листами“. Акти називають листи купчі, дільні, заручні, поручні, роспусні, міновні, віновні, мирові та багато інших. Так само, як у житті переважну більшість правовідносин розв'язувано мирно, а до суду доходила лиш частина справ, що не можна було вже їх добровільно розв'язати, так і юридичні документи вживано в житті ширше, ніж про це свідчать прямі вказівки судових актів.

Не доводиться, певна річ, запевняти, що не сам Литовський Статут вніс у юридичний побут оцей порядок оформлення правних відносин. Це є давня традиція, що корінням своїм упирається в ті часи, коли у нас взагалі народилося письменство. Але-ж, Литовський Статут уніс в оцю практику свій коректив, що відповідав історичному моментові. Тепер, юридичні потреби, що виникали на ґрунті грошового господарства, яке почало утворюватися, вимагали більшої певности й визначености. Відповідно до цього Литовський Статут 1529 року робить перший крок, щоб узаконити життєву практику оформлювати угоди в листовній формі. Статут наказує: „абы жаден шляхтичь и мещанин не позычал вышей десяти копъ без листу“²⁾. Позовна вимога на борг, що перевищує цю суму, не вдовольняється, якщо кредитор не подасть судові формального документа. За присягою довжника, суд може присудити не більш як 10 коп. грошей.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 170.

²⁾ Лит. Ст. 1529 р.; розд. X, арт. 3.

Хоча формальний порядок складання різних угод широко тоді вживавсь, ба навіть вимагав його закон, проте, з цього не виходить, що зівсїди сами сторони складали ці акти. Деякі акти, що їх сторони подавали на суді, та иноді цілком заносили до судових книг, вказують на тих осіб, що писали ці документи. Так, напр., у 1540 році до книг Городенського земського суду за проханням од міщанина Яцути Нониковича був записаний „купчий лист“, наприкінці якого є приписка:

„писан, подъ лѣто Божого нароженья 1539 месеца июля 27 дня индикта 12. А писалъ Сисой Федьковичъ дяконъ Пречистое Богоматери“¹⁾).

Церковні особи визначалися на тлі тодішньої загальної неписьменности людей. Лишок часу давав їм змогу працювати коло педагогічної справи. По-первах, навчання за тієї доби, коли ще не почалася боротьба за молодь між католицизмом, протестантизмом та православ'ям, було звичайно в руках церковних дяків.

Ці-ж-таки дяки подавали людям потрібну їм і спеціальну юридичну допомогу. Складання тестаментів здавен було в руках духівництва. Крім того, юридична діяльність виявлялася у формі складання інших угод, актів, скарг.

Так стародавня діяльність дяків, як письменних людей, призвела до того, що слово дяк стало за синонім писаря, секретаря, діловода, особи, що взагалі знає якесь діловодство.

Соціальне становище групи цих людей, що їх акти звать дяками, не було, проте, однакове. Вельможні пани мали дяків, що відогравали при них ролю секретарів. Так, підчас подорожи з вересня 1538 р. до квітня 1539 р. виленського біскупа кн. Павла Гольшанського, урядник його робив щоденні записи всіх витрат, до того-ж таких дрібних, що навіть зазначено милостиню старцеві: „убогой князь казал дать 2 гроши“²⁾). Ці дяки, як фахівці, раз-у-раз беруть участь у складанні, иноді дуже значних, актів. Так, 1520 року три брати Радивили учинили поділ величезних маєтків „отчизных и материзных“, а також тих, що спали після брата-небіжчика їх, біскупа Виленського. У числі „висажоних“ осіб для поділу були: від п. воеводи Виленського — Зенко дяк; від п. Яна маршалка великого — Івашко дяк; від п. Юрія старости Городенського — Миколайко дяк³⁾).

Перебуваючи на службі у пана, дяк має назвисько урядника, що мав виконувати спеціальні обов'язки. Так, у справі 1539 р. підкоморого і ловчого господарського, державці Каменецького п. Миколая Паца з дворянином господарським В. Куровським, повірений п. Паца, п. Юрій Сирутевич подав судові запис свідків, у тому-ж числі „Степана дьяка его милости ж в рядника Вязовецкого, человека нѣмолодого“⁴⁾). 1541 р. в Городенському суді князі татарські Миськовичі вели процес з Янушком та Стаселем Миколайовичами. Доводячи, що ці люди „мужики наши непохожие, койминцы купленые“, вони подали листа купчого та покли-

¹⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 160. ²⁾ Археогр. Сборн. VII, с. 21.

³⁾ Арх. Сборн. VII, с. 8. ⁴⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, с. 37.

калися на свідків, проміж яких був і „дьяк, который тотъ листъ писалъ, Олехно Костюшковичъ, — который теперь есть урядникомъ отъ пана Ивана Богдановича — Скидельского державцы“ ¹⁾). Иноді служебники панські конче потребували мати дяка, не кожен бо з них був письменний. Урядник п. Жорославського Зелепуги, Щасний, оповідаючи Городенському судові про прибуття королівської комісії, казав:

„гдѣмъ я, не маючи при себе на тотъ часъ дяка, а самъ не умѣючи грамоте, оставилomorphic у себе презъ ночь тую комісію, поки быхъ съ нее копѣю себѣ выписати даль“ ²⁾).

За дяків були бояри господарські. Так, дяком п. Зелепуги, врядника та лісничого Жорославського, був син боярина господарського Іванка Сенковича ³⁾).

До професії дяка бралися й міщани. У справі чоловіка господарського Микити Івановича та конюха господарського Микутя Петровича згадується „дьяк Андриян, мещанин“ ⁴⁾).

Для людини письменної, досвідченої у канцелярській справі, діяльність дяка одкривала шлях, щоб перейти на вищий щабель соціальної драбини. Працюючи на службі у пана, що був на якимось уряді, такий дяк виконував державні функції. Пан Зелепуга, коли був врядником та лісничим Жорославським, мав у себе на службі дяка Івана Сенковича, „который судъ записывалъ“ ⁵⁾). Староста Городенський п. Требський до-ручав своєму дякові виконувати деякі судові дії:

„и я... высылал есми на тые поля боярина господарского пана Яна Внучка, а дяка своего Радивона Ларіоновича, которымъ есми розказал всі поля объехати и досмотрети, на которыебъ поля дьяконъ листы мель“ ⁶⁾).

Працюючи коло державці-врядника, дяк-писар сам переходить до категорії шляхти, називається паном, судить сам, коли пан відсутній ⁷⁾). Писарство давало прибуток, вплив, владу ⁸⁾).

Розуміється, широкі рамці цієї соціальної групи фахівців дяків дозволяли допомагати в юридичних справах широкі громадські кола і поперше ті, з котрими ці дяки-правники були звязані найближче.

Вельможні пани, як Пац, Радивили та інші, мали власних секретарів, бухгалтерів, то-що. Службовці-дяки ці стояли на рівній нозі з дрібною шляхтою, а тому її найперше й обслуговували. Отож, це найприродніша річ, коли, напр., виленському бояринові Лавринові Матеевичеві в справі його з бояринею господарською Носею, дочкою небіжчика Федора Святоші, еднального листа писав „служебникъ наместъника Троцького пана Гермогена Івановича Алексей Івановичъ“ ⁹⁾).

¹⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 249. ²⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 280.

³⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 460. ⁴⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 291.

⁵⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 461. ⁶⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 211.

⁷⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, № 247, 211 та инш.

⁸⁾ Приклади див. у Любавського, Обл. дѣл., с. 655, 817—818; Лит.-Рус. Сеймъ, с. 461.

⁹⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$, а. 77; 1541 р.

А втім шляхта поступінно шарами переходила до нижчих верстов суспільства, іноді цілком зливаючися з ними. Отже й тут визнавано важливість формально-правної сторони правних взаємин. Невеличка сума—15 грошей, що за їх заставив рибалка господарський Л. Некрашевич своє поле міщанинові Кур'янові Олексійовичеві, а втім і тут сторони надали своїй оборудці писаної форми, дарма що закон цього не вимагав. Проте, сторони склали формальний акт, написали „листокъ“ ¹⁾.

У цьому соціальному оточенні були теж свої правники. Як великий пан Пац не пішов-би шукати десь у корчмі дяка, щоб написати правного акта, так само не ходив господарський підданий або дрібний ремісник у своїй потребі до якогось поважного панського служебника. 1540 р. в Городні скарживсь Микола Петрович на садівника господарського Луца Каледича, що не пускав його до купленої землі той Луц. Частину грошей він оддав Луцові, а листа купчого, що його передано на схов третій особі—Наумові Івашковичеві, мав він одержати після виплати решти. Роздобувши грошей, пішов Микола до Луца, а від нього, разом з Наумом, рушили всі з листом до корчми, забравши ще й дяка. У корчмі Микола одлічив гроші і тоді дяк почав читати листа. Але-ж коли дяк прочитав листа, Луц видер його в дяка з рук та втік, не захтівши взяти грошей. А потім Луц одмовлявсь од усього—і що не продавав землі, і листа не давав, і грошей не брав. Тут характерне все—дійові особи, інтереси, обстановка ²⁾.

Х.

Довгою низкою тягнуться особи, що виступають у чужих справах на господарському суді 30—40-х рр. XVI в. Здається, що в цій різноманітній соціально-пістрявій товщі не можна знайти жадних ознак, що дали-б змогу в цих особах та їх діяльності добачити щось певне з правного боку. Виступають міщани, бояри, дворяни господарські, купці, вельможні пани, бурмистри, панські врядники, писарі, дяки, війти, референдарі, родичі, приятелі, знайомі, чужі. А втім—це лиш перше й позверхове вражіння. Придивляючися уважніше та ближче до тих, що виконували цю соціальну функцію подачі юридичної допомоги, можна розташувати їх на деякі однорідні групи.

Ще перед Лит. Статутом 1529 р. позначилися ті стосунки, що давали привід для представництва та оборони чужих інтересів на суді ³⁾. По-перше, це були стосунки споріднености та служби. От і тепер трапляються родичі та панські врядники-слуги, як природні судові представники. Так само продовжується цілком природня практика представництва від юридичних осіб. І раніш безперечно були поодинокі випадки, коли проваджено чужі справи на підставі умови наймання. Але-ж цей вид провадження чужих справ після I-го Статуту набув іншої питомої ваги, іншого обсягу.

¹⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, № 278. ²⁾ Ак. Вил. Ком., т. XVII, № 110.

³⁾ Див. вище.

Правні норми, що їх уніс у життя Статут 1529; зріши та ускладнившись, як було зазначено вгорі, значною мірою відсунули людність од безпосереднього особистого провадження судових справ. До цього треба додати ще й змагальність тодішнього процесу, що покладався на сторони без втручання суду. Суд не допомагав стороні анічогісіньки, він був тільки третім у змаганні, доглядав за формою процесу та ухвалював вирок на підставі тих даних, що їх подавали сторони. Отож увесь ризик падав на сами сторони.

Отже-ж тепер представництво та оборона на суді вимагали, порівнюючи з попередніми часами, вже чогось більшого, а саме спеціального знання законів та досвіду. Добре, як такі знання були у родича, приятеля, службеника або представника юридичної особи (місто, манастир). Але-ж це не могло бути загальним правилом, бо навіть загальна освіта, а не тільки спеціально-юридична за тих часів не була добром широких мас людности. Ось чому загальне представництво, що беруть на себе родичі, приятелі та інші, поповнюється все більше спеціальним представництвом осіб, що до того були здібні. Знавці закону, фахівці-повірені виступають безпосередньо від ім'я своїх клієнтів, не заслоняючися ніким, разом з ним, або-ж у відсутності їх. Отже незабаром після видання I Статуту починає утворюватися спеціальна класа людей, що професією їх стає знання, тлумачення та здійснення законів в інтересах чужих осіб.

Крім загальних міркувань що-до характеру правного й економічного життя, що висовувало потребу в фахівцях-знавцях права, є прямі вказівки джерел на те, що утворилася правна спеціальність — подання юридичної допомоги на суді.

За часів після видання Статуту, великий князь Сигізмунд розглядав справу міщанки виленської Курчової Хведі з війтом витебським п. Яном Селецьким „о некоторые речи и пенези ему от нее даные, коли в справе з мешчаны виленскія и о домъ до права его ужила была“. З нею сталася пригода, — скаржилася Курчовая, — судилася вона перед паном воеводою виленським з міщанами виленськими за-для дому. Вона вдалася до п. Селецького, „штобы ми в речи моей помоцонъ былъ“. Той „полецал быти помочъникомъ в той речи“ та взяв у неї за це два постави сукна лунського, шубу кунью та п'ять коп грошей, разом — на сорок п'ять коп грошей. З усім тим — скаржилася Курчовая—„мя мне через его помоз жадная ся не стала, али ж мя увязаль в домъ тотъ панъ Богданъ Довъкгирдовичъ, а он ми ничего не помогъ“. Отже-ж ця Хведя обвинувачувала свого повіреного в тому, що той не виконав свого обов'язку, та вимагала, щоб повернув назад гроші. П. Ян Селецький визнавав, що справді вона його „о помоцъ просила. Ино я—казав він—у ее речи былъ помоцонъ и працювалъ есьми о то много“. Проте він доводив, що речі, які вона з нього правила, він ужив за її наказом. Сукно вона дала через нього воеводі, п'ять коп грошей сама віддала маршалкові воеводиному, як

ув'яжче, а „кожухъ (йому) за працю дала“. Сторони покликалися на свідка, що ствердив заяву Селецького. Суд визнав, що він правий і ухвалив таке: „кожухъ не силою брал, але за свою працю взялъ, а она сама дала“¹⁾).

Отож, гонорар — „помочное“²⁾ це певна ознака того, що народжується спеціальна юридична професія людей, які наймаючись провадять на суді чужі справи.

А втім, чи можна говорити про професійний характер такої діяльності на підставі самісіньких лиш поодиноких фактів, хоча-б вони явно свідчили про винагороду за використання спеціальних юридичних знань та здібностей? На це можна дати цілком позитивну відповідь.

Стежучи за найменнями осіб, що виступали в 30—40-х роках на господарському суді, можна помітити, як за різних років раз-по-раз виступають ті-ж самі особи від ім'я різних клієнтів. Постійні виступи на суді не у власних інтересах надають діяльності цих осіб характеру професії.

Так, п. Колачковський, дворянин королеви Бони провадить великий процес з паном Виленським у серпні 1533 р.³⁾ Він-же веде справи приватних осіб у тому-же році⁴⁾. 1537 р. він виступає від кн. Ілі Острозького⁵⁾.

1540 р. п. Юрій Сирутевич провадив довгий процес од ім'я п. підкоморого Миколи Юрієвича Паца проти п. Юндила⁶⁾. Того-ж року бачимо його в Городенському земському суді, де він одного-ж дня виступив у справах п. Паца: проти дворянина господарського Василя Куровського та проти дворян господарських Івана Красного та Андрія Околова⁷⁾.

Таким-же повіреним був п. Михайло Грабля. Так, напр. 1534 р. він кілька разів виступає від пані Кухмістрової пані Юрієвої Миколайовича Милослави проти різних осіб⁸⁾. 1535 року від п. Сопіжіної, воеводиної Троцької проти тивуна Виленського⁹⁾ — 1536 р. він виступає: 22-го травня в двох справах: від „войта, бурмістровъ и радець и всех мещанъ

¹⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{6}$ а. 32.

²⁾ Лит. Метр. — $\frac{A II}{6}$ а. 70 Archiwum ks. Sanguscków 1890, т. IV, с. 60.

³⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$ а. 4 і далі; а. 122 і далі

⁴⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$ а. 30.

⁵⁾ М а л и н о в с к і й, Сборн. матер., с. 340.

⁶⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 67.

⁷⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 94, 95.

⁸⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$ а. 236, а. 165.

⁹⁾ Лит. Метр. — $\frac{I A}{19}$ а. 43.

места Ковеньского на виленских міщан“ та від п. Войтеха Жарського проти пані Янушевої Костевича ¹⁾). 18 серпня—від Костюхна Абрамовича проти дворянина Олександра Дмитрієвича ²⁾). — 1540 р. він виступав у двох справах од біскупа виленського Павла ³⁾), від кн. Андрія Озерецького проти кн. Юрія Слуцького ⁴⁾); од кн. Юрія Слуцького проти старости Жемойтського ⁵⁾); від королеви в справі з кн. Слуцьким ⁶⁾).

Ось іще прокуратор — дворянин господарський п. Флоріан Жебридовський. Досить перелічити судові справи за 1540—41 рр., щоб переконатися в тім, що перед нами справжній адвокат. 1540 р. у грудні він двічі виступає в справі княгині Михайлової Мстиславської проти пана Юндила ⁷⁾). 31-го грудня від неї-ж проти князя Полубенського ⁸⁾). — У 1541 році: 3-го січня від кн. Уляни Мстиславської ⁹⁾); того-ж дня від п. крайчого Григорія Григоровича Остиковича ¹⁰⁾). 5-го січня — від кн. Фридриха Сопіги ¹¹⁾); того-ж дня від п. крайчого Остиковича ¹²⁾). 6-го січня: од п. Станіслава Довойна ¹³⁾). У 1547 р.: в жовтні 25-го числа — від кн. Григ. Подберезького ¹⁴⁾) та в іншій справі від пані Софії Гаштольт ¹⁵⁾). 26-го жовтня — од пані Гальжбети Остиковича ¹⁶⁾). 27-го жовтня—од воєводича Троцького кн. Василя Костевича Острозького ¹⁷⁾). У грудні того-ж року він виступав од біскупа виленського Павла проти землян Стецковичів ¹⁸⁾).

ХІ.

Хоч за тих часів і помічається народження професійних адвокатів, проте з цього не виходить, що ця діяльність для них була єдина. Вона могла сполучатися, та справді й сполучалася з різноманітною громадською та державною діяльністю, службою, то-що. За цю працю бралися люди, що мали хист, бажання, знання. Верства прокураторів не була єдина, цільна, звязана спільними інтересами, а виходила з різних суспільних шарів.

Серед тих, що найчастіш провадили чужі справи на господарському суді, були господарські дворяни.

¹⁾ Лит. Метр. — $\frac{I A}{19}$ а. 141, 143.

²⁾ Лит. Метр. — $\frac{I A}{19}$, а. 203.

³⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 41, 50.

⁴⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 150.

⁵⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 8.

⁶⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 25.

⁷⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 44, 55.

⁸⁾ Ів. а. 78. ⁹⁾ Ів. а. 83. ¹⁰⁾ Ів. а. 82. ¹¹⁾ Ів. а. 109. ¹²⁾ Ів. а. 86. ¹³⁾ Ів. а. 190.

¹⁴⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{20}$ а. 2.

¹⁵⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{20}$ а. 20.

¹⁶⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{20}$ а. 27.

¹⁷⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{20}$ а. 29.

¹⁸⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{20}$ а. 49.

На дворну службу господарську, звичайно, ішла молодь магнатська та шляхетська. Для аристократії вона одкривала шлях для майбутніх великих урядів, для звичайної шляхти вона давала змогу придбати посаду, маєток, гроші, то-що. Дворяни ці завсіди перебували в особистому розпорядженні господаря та панів-ради і виконували найрізноманітніші доручення. Деякі з цих доручень мали характер судовий або судово-виконавчий. Так, господарським дворянам доручувано „увязувать“ в маєтність. 1516 року кн. Костянтинові Івановичеві Острозькому:

„дано шесть служебъ людей въ Новгородскомъ повѣтѣ, сельцо на имя Охоново, какъ же за нимъ воевода Новгородскій писалъ, а увезати его милость въ то послано дворянина князя Василья Пузыну“¹⁾.

Дворян господарських надсилано з листами позовними та мандатами до окремих осіб. Так, напр., 1536 р. господар, на прохання пана Миколи Грабі,

„рачилъ прыдати дворянина своего Алексанъдра Дмитреевича ку потребе Костюхна Аврамовича, ино тотъ дворянинъ Алексъанъдръ, яко от господара его милости приданый, далъ позовъ надворный писаный... пану Яну Светицкому“²⁾.

1534 р. Михайло Кирдеевич скарживсь господареві на брата свого Петра, що той не повернув йому судової довірености:

„для чого ж король его милость и дворянина своего Александра Владыку к нему послалъ, абы той листъ ему вернулъ“³⁾. Дворянам-же господарським доручувано виконувати суто процесуальні дії:

„месяца марта у 13 день (1542 р.) ... посланъ дворянинъ королевое ее милости и великое княгини Боны Григорей Андреевичъ за листы господарскими знайдовати тыхъ шкодниковъ, которыи товаръ купцовъ цара Турецкого покрали у Веницы“⁴⁾.

1540 р. господар розглядав справу жидів литовських, що їх обвинувачувано в тім, наче-б вони мали намір виїздити з князівства та ніби-то обрізували християн і висилали їх фурманами:

„... мы, хотячи в том достаточную ведомость мети и тую речъ справедливымъ разсудкомъ разознати послали есмо дворянина нашего Матъфея Одинъца и рассказали есмо тыхъ фурмановъ к намъ привести, а иныхъ жидовъ, кому бы вина в том дана, за поруки дати“⁵⁾.

Отака служба господарських дворян у галузі судової діяльності привчала деяких з них до юриспруденції, практично обізнавала з матеріальним правом та процесом. Тому не дивниця, що до саме таких дворян

¹⁾ Любавській, Обл. дѣл., с. 805, там-же інші приклади; див. також Малиновського, Сб. мат., с. 425.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{I A}{19}$, а. 203, також Любавській, Сеймъ, с. 419, прим. 431.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 129 — 130.

⁴⁾ Любавській, Лит.-рус. Сеймъ, с. 419, прим. 433.

⁵⁾ Малиновській, Сб. мат., с. 346.

удаються приватні особи з дорученням виконати якісь процесуальні дії. Отож р. 1541 пані Ганна Лавринова Шуковича прислала до панів-рад, на справі судові „висажоних, речника“ свого дворянина господарського п. Семена Бубна:

„визнаваючи те, ижъ она прышла в згоду зъ земениномъ земли Жемойтское паномъ Войтехомъ Семашковичем... о речы рухомые ... якож тое еднанье, а згода их описана есть в листе ее, который листъ ее речъникъ тотъ ее покладалъ передъ паны их милостью и просиль з obu сторонъ, абы листъ тотъ згоды ихъ вписан в книги сие судовые“¹⁾.

Таким способом з деяких господарських дворян стали справжні професійні адвокати. Можна гадати, що через свої спеціальні юридичні знання вони робили собі, іноді не погану, кар'єру. Так, згаданий угорі п. М. Грабя, що його акти 30-х років називають дворянином господарським, в 40-х рр. називається підкоморим Сирадським²⁾. Пан Флоріян Жебридовський до 1547 р. називається дворянином господарським, а з цього року — секретарем „его королевское милости“³⁾. А це вже була суто юридична діяльність, бо господарські секретарі, що знали мову латинську та польську, виготовляли в канцелярії різні правні документи⁴⁾. Деяких припускали „до таємниць“ ради господарської; інші мали і постійне місце та голос у раді. Отож п. Жебридовського бачимо в 1562 р. каштеляном Люблінським, старостою Сандецьким та Битовицьким, що був на чолі найманого польського війська підчас Ливонської війни⁵⁾. Дворянин господарський п. Колачковський, що провадив судові справи на початку 30-х рр. — вже 1537 р. згадується, як суддя земський Судомирський⁶⁾.

Далі, серед прокураторів, що виступали на господарському суді, трапляються писарі. Богдан Семашко, писар виленського воеводи⁷⁾; Станіслав, писар п. старости Жемойтського⁸⁾; п. Мартин Володкович, писар⁹⁾; Васко, дяк владики Володимирського¹⁰⁾, та інші. Це все знайома категорія осіб, що довгою практикою придбала досвід у праві та що в руках їхніх була справа юридичної допомоги не тільки у формі складання юридичних актів, порад, ба навіть у провадженні чужих справ. Так, у справі пана Миколи Паца з кн. Юрієм Слуцьким:

„именемъ его перед господаремъ его милостью поведил писар Алекуть виленського князя Павъловъ Матей Добратицкий бакаляр, иж панъ Паць князю Слуцкому часу теперешнього отъповедати не повинень“¹¹⁾.

1) Лит. Метр. $\frac{II A}{19}$, а. 79. 2) Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$, а. 25. 3) Лит. Метр. $\frac{II A}{20}$, а. 27.

4) Любавській, Сеймъ, с. 389 — 394.

5) Любавській, Сеймъ, с. 645, прим. 287.

6) Малиновській, Сб. мат., с. 340.

7) Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 101, 1534 р.

8) Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$, а. 68, 1540 р.

9) Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$, а. 60.

10) Лит. Метр. $\frac{II A}{7}$, а. 2.

11) Лит. Метр. $\frac{IA}{19}$, а. 155.

Служба на міських посадах ландвійта, війта, бурмістра теж давала привід напрактикуватися в законі. Декому з них доводилося, без сумніву, виступати в судах, як представникові міста. Так, напр., було в справі 1533 р. вряду міського ковенського з міщанкою ковенською Барбарою:

„бурмістрове Ковеньский Петра Шниповича (бурмістра) за себе ку отказу напротивку до короля его милости присылали“¹⁾.

Такі люди виступають за прокураторів. 1535 р. од купців кролевецьких Симона та Бальцера виступав Станіслав Дуброва; з Городенських судових книг дізнаємося, що він був городенським війтом²⁾. Війт витебський п. Ян Селецький провадив справу міщанки виленської Курчової. Ландвійт луцький Ян Грабинський провадив справу золотаря луцького Хвалини³⁾.

ХІІ.

Різноманітність осіб, що бралися за працю прокураторів, пояснюється тим, що закон, можна сказати, так що й цілком не торкається питання про право бути за прокуратора на суді. Литовський Статут присвячує адвокатурі тільки один артикул. У ньому Статут зачепив лиш один момент — державно-політичний. За загальним правилом, за прокуратора на суді може виступати тільки „оселый у великомъ князстве“:

„о имения и шкоды, о кгвалты не мает жаденъ чужоземець прокуратором быти, ани мовити перед нами господарем, ани в земскомъ праве, одно который бы былъ у великом князстве оселый“⁴⁾.

Цей артикул, власне кажучи, підтримує загальну тогочасну тенденцію політичної відокремлености Литовського князівства від Польщі. І цією нормою Статут хоче покласти перешкоди просякненню на Литву польського елемента. Ось чому, щоб мати змогу виступати за прокуратора на суді, треба увійти в земське оточення, прикріпитися до тубільної шляхти через землеволодіння⁵⁾.

Проте, Статут припускає і чужоземцям прокураторство, як вийняток із загального правила, а саме, в справах „што ся дотычеть чести, хто бы кому на честь приганиль“. Лиш у оцих справах „мает каждый прокуратора мети кого колвек можетъ достати, хотя и не оселого у великом князстве“. Ця норма, справді, має свої підстави в процесі утворення шляхетства, як владущої класи литовсько-руського суспільства.

Процес відокремлення землевласницької середньої класи, пройшовши довгочасний шлях, з середини XVI в. набуває сталих юридичних форм.

1) Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 55.

2) Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 262; Ак. Вил. Ком. XVII, № 652.

3) Малиновскій, Сб. мат., с. 487.

4) Лит. Ст. 1529 р., розд. VI, арт. 13.

5) Порівн. Лит. Ст. 1529 р., розд. III, арт. 3. Леонтовичъ, Судъ господ. „Журн. Мин. Юст.“ 1910 р., кн. 6, с. 129 та далі. — В. І. Пічэта, Земельнае права у статутах 1529 і 1566 г., Працы, 1926, № 11, с. 93 — 94.

Рядова шляхта забезпечує своє економічне становище законами, що віддають робочу силу селянства в її руки, а знов-же, здобуває широкої участі в керуванні державою. Ось тоді саме уявління про суспільство стає тотожне з уявлінням про шляхетство, а інтереси всього народу розуміються як інтереси народу шляхетського.

Але-ж у першу чверть XVI в. правне оформлення інтересів шляхти тільки найдужче почало виявлятися. За ознаку цього, між иншим, було те, що втілювано в шляхту чужі елементи екстраординарно, а саме, спеціальним наданням шляхетської достоїнності. Як-раз на кінець двадцятих та початок трицятих років XVI в. припадає помноження та збільшення кількості спеціальних привилеїв на шляхетство, що їх надавав господар окремим особам.

За тих часів дарування шляхетства провадилося ще досить урочисто. Так, 1505 р. король Олександр в урочистій обстанові дарував лицарський сан багатьом полякам, литовцям, татарам ¹⁾. 1525 р. король Сигізмунд на святі з приводу дання ленної присяги од пруського герцога Альбрехта Бранденбурзького дарував шляхетство митникові своєму Михелеві Езефовичу, подарувавши його гербом, перснем, ланцюгом та иншими лицарськими атрибутами.

В утворенні понять та уявлень про упривилейоване становище шляхетства в литовсько-руському суспільстві перед вела, звичайно, польська шляхта. Цілком зрозуміло, що в справі дарування шляхетства беруть участь поляки, як компетентні особи ²⁾.

„На литовсько-руську державу через Польщу розповсюджувався вплив різних звичаїв та встановлень західньо-європейського середньовічного лицарства й тому назва „лицар“, що трапляється часто-густо в офіційній мові Литовської Руси, не порожній звук, а слово, що визначає відоме реальне, життєве явище. У литовсько-руській державі таки справді був свій лицарський шляхетний стан на зразок західньо-європейського з його „інсигніями“ і, за всіма даними, також з його становими поняттями та забобонами“ ³⁾.

Судова практика ще перед Литовським Статутом 1529 р. у число справ, що увіходили до компетенції господарського суду, включала скарги шляхти про „ображене чести“, а також, так звані справи „о выводе шляхетства“ (probatio nobilitatis) ⁴⁾. Ці справи виникали при „нага-ненні шляхетства“ в тих випадках, коли з різних причин запідозрювано правильність шляхетських прав та треба було перевірити або констатувати їх.

За тих часів Литовсько-руська шляхта вже чуло починала реагувати на те, що могло-б порушувати упривилейований стан її, як у цілому, так і окремих представників її. Шляхтич боронить свою честь,

¹⁾ Любавській, Лит.-рус. Сеймъ, с. 454.

²⁾ Іб., с. 455, прим. 68.

³⁾ Любавській, Лит.-рус. Сеймъ, с. 455.

⁴⁾ Леонтовичъ, Суль господарей, с. 150.

якщо хтось приганив його, назвавши „лихого батька сином, зрадцею“, або-ж купцом, „коробейником“, то-що. Але-ж поняття про пошану взагалі такі умовні, що добре зорієнтуватися в цій делікатній справі можна тільки тоді, коли вони вже довгий час існують. За тих-же часів, коли поняття про пошану допіру формувалися і його широко сприймала шляхетська класа, воно (поняття чести) мало, безперечно, польський зразок. У Польщі-ж шляхетська честь вже увійшла в побутовий ужиток шляхти. У справах, що виникали з приводу „приганенья чести“ найкомпетентніші могли бути представники польської шляхти. Ось чому закон у цих справах зробив вийняток із загальної заборони для чужоземців бути прокуратором на суді.

Незабаром після того, як видано Статута 1529 року, господарському судові довелося розв'язувати, вже на підставі закону, питання про правоздатність виступати на суді в ролі повіреного. 1533 року королева Бона доручила королівському дворянинові п. Колочковському провадити на господарському суді справу про гвалти, кривди та шкоди, що їх учинили служебники воеводи виленського—Лубницький та Гайко. З королівського розказу призначено термін для з'їзду комісарів на розправу. Але-ж жадного кінця не могло статися через те, що пан виленський комісарів своїх не надіслав, про що королева нагадувала в Городні королеві. Король, приїхавши до Вильни, за чотири тижні склав „рокъ“. Пан виленський мав тоді всіх в'рядників та слуг до права постановити. Отже, коли припав призначений термін, пан Колачковський „жедалъ имени королевое ея милости, абы постановил панъ виленский ку праву напервей служебника своего Лубницкого“.

А втім пан виленський, не починаючи суперечки по суті, виставив одвід п. Колачковському, як прокураторові:

„панъ виленский прохал короля его милость, абы захован был подле статута, а то в томъ, жебы в тых речах не мял быти прокуратор чужоземець“¹⁾.

Господар не відповів одразу-ж, а взяв „на размышъленье“. Тому справу відкладено.

Призначеного дня сторони з'явилися на суд. Той-же пан Колачковський повторив скаргу. Пан виленський знову прохав про те, щоб „был захован водле статута, абы прокуратор чужоземець не был“. Король на підставі закону ухвалив, що за прокуратора від королеви має бути осілий.

„его милость государь велель право отворити. И выслушавшы статута, его милость рачил розказати, о таковыи речы мети прокуратором оселого, который бы мел оселость в том панстве его милости великом и князстве Литовскомъ“.

А втім і п. Колачковський був вже підготований до цього. Після того, як вирок оголошено, він тут-же подав „листъ латинский“ пана

¹⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$, а. 4, і далі.

воеводи троцького про дарування йому „дворца“, а так само і „листь увяжчий“. Пан виленський, добачивши в цьому спеціальний обхід закону, не визнав оці листи „за слушьные и за обычайные“, тому що п. Колачковський за занадто вже короткий час (кілька днів) набув осілости. Він вимагав, щоб п. Колачковський присягнув на тому, що „то та реч не зложена, а справедливая“. Якби що п. Колачковський присягнути не схотів, то за це бравсь Гайко.

Несподівано на оборону п. Колачковського виступив сам пан воевода Троцький та ствердив, що він справді записав той маєток. Отже, на підставі цього свідчення, господар визнав п. Колачковського за осілого у великому князівстві Литовському й припустив його „всякие речи королевое еє милости справовати“¹⁾.

Отже, норма Статуту що-до правоздатности чужоземців провадити чужі судові справи мала справжню чинність. А втім суд не вдавався в те, чи давнішня була осілість, чи може її набуто спеціально, щоб виступити на суді, якщо сторона будь-що-будь хотіла мати визначену особу за прокуратора. Суд завдовольнявся правильністю суто формальною.

XIII.

Юридична допомога на суді може виявлятися не тільки в формі поради сутяжникові, що присутній на суді та не може особисто себе захищати. Неможливість або-ж небажання особисто з'явитися на суд дає підставу для виступу на суді повіреного у відсутності сторони.

Вимога точно здійснювати принцип особистої явки на суд, безперечно, не дає адвокатурі розвиватися. Отже, позиція Лит. Статуту 1529 року що-до цього невизначена і розв'язати цю дилему довелося судовій практиці.

Не раз Лит. Стат. 1529 р. торкається питання про „нестанье сторон на рок“. За загальним правилом, позваний двома позвами може бути приведений на суд через „детского“. Коли-ж видно, що закликає сторона уникає суду, ховаючися від децкого, або „быль такъ необычный и за децкомъ ку праву не сталь“, то суд тоді має ув'язати в маєтність, якщо спір іде про ню, або — в землі та люди, якщо справа йде про „рухомую реч“²⁾. Ув'язання здійснюється до суду і сторона відповідає за цілість цього майна. Воно, як видно із арт. 9 розд. IV, не однакове значіння має на повітовому та господарському суді. Хто не з'явивсь на суд панів-рад „без жадных слушных причин, а о себе передь тымъ роком ведати не дал“, а справа йде про маєток, того суд ув'язує в його маєток, винагороджуючи „стравы та наклады“. В інших справах: шкодах, гвалтах, головщинах та інших рухомих речах панове-рада припускають позавічний розгляд справи по суті, „яко бы мел при бытности другое

¹⁾ Лит. Мстр. — $\frac{II A}{8}$ а. 10.

²⁾ Лит. Стат. 1529, розд. IV, арт. 4.

сторони на то довод вчинити“ (ib). Якщо сторона доведе свої позовні вимоги, то рада має „вказане вчинити“ та оповіщає другу сторону про вирок та про термін виплати. Але-ж, коли сама поводова сторона не з'явиться на суд „без слушноє причини какоє правдивое немоцзы або службы нашеє господарое“ не повідомивши суд, той не має права позивати вдруге, аж поки не заплатить наклади та страву ¹⁾). Казуїстично регулює Статут питання про нестання в справах про „отчизну або о спадокъ або о власность которую дедичную“: того, хто не стане за двома позвами, можна позивати через децкого, якщо й тоді не стане, то „жалобнику маєт дано быти увязанье в тое именьє о которое жаловал до права“ ²⁾). Нестання на суд особливу вагу мало в справах про порушення меж та границь. Сторони повинні доводити свої права листами, свідками, то-що. Рок, що його призначав суд сторонам „ку граниченью“, мав бути „завитый“ — тоб-то остаточний, „а про то через жадную причину не маєт отложен быти далее толко с тых причин, которые особным артикулом суть описаны: то первое — моромъ, а соймом валным, службою нашею господарскою, а немоцью“. Коли якась сторона не стане за зазначеними вище причинами („окроме тых чотырох причин“), тоді друга сторона може доводити своє право та одержати свою річ „на вечность“. Якщо справу відстрочено за „немоцью“, то сторона повинна присягнути на другому „рочку“ — „иж справедливо был немоцон, а перед роком се рознемог“ ³⁾). Таке-ж саме значіння мало нестання в справах між панами з приводу підданих їхніх. Узголюок 22 арт. VIII розд. ось як оголошує: „Если бы хто с кимъ положилъ право межи людми своими подъ страченьемъ права, а самъ не станеть, тотъ речъ свою тратить“. Ця норма передбачає таке становище, коли суд зобов'язує сторони з'явитися остаточнo, загрожуючи позавічним вирокoм, неvigідним для сторони, що не з'явилася-б. Але-ж, „если бы положонъ рокъ праву не под страченьемъ“; одна-ж сторона стане, а друга сторона не стане, тоді „судьи которые выедут, за непоставене другое стороны мають тому, который на тот рокъ станет, в тую землю або в люди, о што ся правують, в держане дати въ шкодахъ и въ накладехъ што наложилъ на тое право“ ⁴⁾). У справах про заставні речі нестання мало двоє значіннів. Суд про заставну маєтність мав бути „на рок завитый под страченьемъ права“. У справах про рухомі речі припускали тричі викликати на суд.

Отже-ж у цих нормах ані жадного слова про повірених. Лит. Статут 1529 р. яскравіше виявляє принцип особистої участі на суді, ніж принцип судового представництва. Тільки Лит. Статут 1566 р., що підсумував трицятьрічну практику, досить ясно зрівняв участь сторони в провадженні справ на суді, як особисто, так і через представника:

¹⁾ Лит. Ст. 1529, VI, 17.

²⁾ Лит. Ст. 1529, VI, 20.

³⁾ Лит. Ст. 1529, VIII, 3.

⁴⁾ Лит. Ст. 1529, VIII, 25.

„и хотя бы предсе форъ былъ, вжо будетъ повинень самъ черезъ себе або черезъ умоцованого своего на четвертыхъ рокохъ на конецъ усправедливитися не вымовляючисе форобою“¹⁾).

Цією стороною Статут 1529 року відображує тільки йому сучасне становище процесу. Тоді й самі сторони ще дуже цікавляться особистою присутністю сутяжника на суді. Іноді про це складали спеціальну умову. Так, 1544 року князі Андрій та Федір Сангушки склали єднального листа та зобов'язалися:

„а маю я (Андрій) князю Федору его милости самъ права достояти... а князь Федор также мает мне права самъ достояти“²⁾).

Іноді сторони просто вимагають особистої явки, не завдовольняючися присутністю представника. Оскільки закон не давав у своїх нормах про явку на суд вказівок про представництво, судові казуїстично доводилося розв'язувати це питання. 1540 р. скаржився князь Андрій Соломерецький од ім'я жінки своєї Томили Михайлівни на крайчого господарського п. Григорія Остиковича про гроші, що позичив у неї та не хотів повернути. Пан крайчий не хотів на скаргу його відповідати без княгині. Суд, проте, в даному разі не став на ґрунт особистої явки. Навпаки, він лиш виправив формальну хибу в цьому процесі, а саме, що позовник з'явивсь на суд без довірености:

„и мает княгиня Томила, з вироку пановъ их милости — ку праву тому, або сама перед их милостью стати, або князю своему речъ тую поручити достаточне через листъ“³⁾).

За якийсь час усе-таки мусів пан крайчий відповідати тому-ж самому князеві Соломерецькому, що

„ныне, яко на отложеном року противъ пана крайчого в речы малжонки своее сталъ з листомъ ее, в которомъ ему моцъ стояти и мовити за нее в праве описана водлугъ права остаточне“⁴⁾).

Справді, траплялося так, що сторона була певнісінька в тім, наче-б представник може цілком позивати та відповідати, скоро має для цього юридичні дані. Це видно, між іншим, з однієї справи 1541 р., що її розглядав господарський суд. Скарживсь дворянин королевин її милости п. Шимкович од ім'я свого батька на золотаря міста виленського Никеля про те, що впізнав у нього „два кубки серебряных“, у п. Шимковича того покрадених. Той золотар Никель, ставши очевисто, „звелся“ на боярину господарську Ядвигу Станіславую Шедборовича, що син її має тії кубки від неї. Отож, і ця Ядвига, очевисто стоячи, „то з него знела“. А далі довелось відповідати вже їй—від кого вона мала ці речі. Ядвига казала, що кубки вона одержала за судом з жінкою сина свого, небіжчика Каспара, про що в неї є лист. Справу відкладено. Яд-

¹⁾ Лит. Ст. 1566 р., розд. IV, арт. 13, 29.

²⁾ Archiw. ks. Sanguszków, т. IV, с. 406.

³⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 2.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{10}$ а. 4.

вига подала листа, де було написано, що син її одписав жінці своїй три кубки; проте, Ядвига заявила, що в неї є один лиш кубок, а двоє інші син одержав од дворянина королівського Стася Андрушковича. Тому вона прохала поставити цього на звод, як зводцю, а також батька позовникового, пана Шимка.

Отже тут багато осіб замішалось. Тому що єдиний спосіб знайти винного був звод, то Ядвигина вимога поставити на суд пана Шимка, власника цих речей, була цілком слухна. А втім син його, пан Микола, протестував проти цього, спираючися на формально правильну довіреність, що її мав од батька:

„и пан Миколай указаль листь отца своего порученый и поведил, ижь то есть листь, в котормь отець мой мне реч перед правом о том мовити поручил и суполную моц даль, самъ своею рукою написавши. Не есть того потреба туть отца, через листь его власное руки и писанье, ку праву ставити“.

На це Ядвига вказала:

„нехай твой отець, самъ ставши передь ихъ милостью, яко тыи Миколай, его кубками менил, озметь ся, я в тотъ час заводду того поставлю“.

Одповідь цієї Ядвиги була цілком слухна, судові бо треба було мати свідчення самого скривдженого, як першого кільця тієї низки осіб, що брали активну участь у зводі. Тому покликання пана Миколи, що не треба ставити на суд батька, якщо він має формальну довіреність неправильне. Пани-рада ухвалили поставити на суд пана Шимка та дворянина Стася Андрушковича¹⁾.

XIV.

Питання про заміну сторони на повіреного доводилося розв'язувати в окремих конкретних випадках, бо закон про це мовчав. Формальна сторона судового представництва не завжди задовольняє суд.

1546 р. „з розказанья господарського“ воевода витебський п. Матей Войтехович Яновича розглядав справу княгині Софії Федорової Жославської, старостиної Рошської, з боярином господарським Жданом Гриневичем. Од ім'я княгині виступив намісник її Яків Юпін, який „листь княгининь, тую речь ему мовити полецаный зыскати и стратити перед нами, указывал“. Але Ждан Гриневич відмовився відповідати Якову Юпіну, по-перше, через те, що той йому невідомий, а по-друге, що:

„княгиня ее милость мене сама позвала перед господаря его милость... а не он. А так я туть у Вильни вжо то осьми мешкаю и травлюся, ждучи пока княгиня ее милость со мною ся расправит“.

Княгиня сама була тут і Ждан кілька разів переказував їй через людей добрих, дворян господарських, „и сам через себе“, щоб її ми-

¹⁾ Лит. Мстр. $\frac{\text{II. A}}{6}$ а. 219—220.

лість шукала на ньому що треба, а він готовий був їй відповідати. Отже-ж княгиня, „позвавъши и зволочывъшы и стравивъши“ його, сама поїхала, надіславши замість себе свого служебника. Ждан прохав, щоб судді „сказанье вчинили водле статуту“. Суд цілком визнав вимогу Жданову за слушну, хоча з формального боку повірений княгині й мав всі підстави не бути одведеним. Суд покликався на арт. 17, розд. VI, що трактує про наслідки од нестання позовникового через неслухні причини і за мотиви вироку поклав доводи Жданові¹⁾.

Ідучи за законом, що скрізь згадував тільки про особисту явку до суду, суд мусів, здебільшого, викликати на суд сторони особисто. Так, напр., у позові задворному 1544 р. городничому Витебському п. Роману Гарасимовичу від п. Роського про грабунки та інші шкоди, оголошується:

„и хочет он о том с тобою перед нами очевисто мовити. Прото приказуем тебе, шtbody еси перед нами ку праву стал, а если бы еси на тот рок позваный не стал и того слуги своего не поставил, мы пошлем дворянина нашего децким и кажем тебе перед нами моцно поставити“²⁾.

А втім це не значить, що не можна було за себе поставити прокуратора³⁾. Суд виправляв вади закону що-до цього. Як і перед виданням Статуту, ініціатива вживання судового представництва йде від самого суду. Щоб уникнути судової тяганини, яку, власне, сам закон утворював через легальне потрійне позивання, господарський суд наказує або-ж пропонує сторонам, щоб вони, не зважаючи на цілком слухні причини відкладання справи, користувалися-б з інститута судового представництва.

1533 року скарживсь королеві воєвода полоцький п. Микола Глібович на п. Юрія Немировича „о близкости, о именье“:

„Ино онъ присылалъ службника, отповедаючися, иж на тот час хор. Ино господарь его милость на том реч тую зоставил, велел ему за ся пана позвати. А пан Юрей будетъ ли сам хор, тогды маеть прислати прокуратора со всима правы, которые будут мети и зуполную моць зыскати и стратити“⁴⁾.

Наведемо другий приклад. Того-ж 1533 року скарживсь п. Ян Скиндер на п. Паца „о именье и о скарбы“, якого позивав двома листами позовними, а проте той на суд не став. Пан Пац через князя Семена та через прокуратора відповів, „штож немоцон есть и за тымъ не сталь“. Господар відрядив вижа, що мав оглянути п. Паца та встановити рок через чотири тижні, як здужає:

„пакъ ли бы немоцонъ, маеть на оный же рок прислати прокуратора со всеми правы и зуполную моць маеть ему дати зыскати и стратити“⁵⁾.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{6}$ а. 194.

²⁾ Archiwum ks. Sanguscków, т. 4, с. 395.; іб. с. 393, 396, 426, 444, 448, та інші.

³⁾ іб., с. 445.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$ а. 41.

⁵⁾ Лит. Метр. $\frac{II. A}{8}$ а. 5.

Ось через те й самі сторони вдаються до судового представництва. 1534 р. король розглядав справу бояр небіжчика п. Миколи Миколайовича Гаштольда з його удовою про землі:

„ино пани Миколаевоє Кгезгальтовоє на тоть рокъ у короля его милости не была, нижи она листы свои до господара его милости писала, поведаячи, ижъ за форобою своею и пан Ян... перед его милостью стати не могли“¹⁾).

Замість неї виступали на суді її брати разом із повіреним, відомим нам п. Жебридовським.

Отже, в трицятих роках XVI в., як виявлення того, що судове представництво починало вкорінятися, утворюється формула, якою зазначається, що сторона, котра з'явилася, готова була провадити процес не тільки особисто з стороною, але-ж і з її представником. 1534 р. оповідав королеві п. Ян Носиловський з жінкою своєю Ганною, що позвав на цей день перед короля невістку свою п. Андріївю Носиловську про покрадення речей своїх та шкоди і листа показував, що він її позивав:

„и ку росправе ее себе ождавал, а она на тоть рокъ не стала, никого теж на свое место не присылала“²⁾).

У судових книгах сорокових років оця формула, що „N на рокъ не сталь и никого на свое место с моцю зуполною не прислаль“—стає звичайнісінька; трапляється мало не в кожному „оповеданьи“ сторони судові про свою явку та нестання супротивної сторони. Цю-ж формулу раз-у-раз уживають пізнішими часами, у XVI та XVII вв.

Широко припускаючи судову оборону та судове представництво через прокураторів, господарський суд, проте, покладав межі у важливих кримінальних справах. Коли обвинувачений не ставав на суд у таких випадках, господар уживав репресивних заходів, щоб приневолити відповідача з'явитися особисто до суду. 1534 р. скаржилася княгиня Настася Юріївна Конопліна на боярина господарського Миколу Юрієвича, що він її чоловіка до смерти забив, про що вона його чимало позивала. Але-ж він од тих позвів ховався, ба навіть через „децкого“ не став. Отже, король „за нестаньем его водле статуту права земьского“ за тую голову забитую указав княгині Настасі сто коп грошей та в тій сумі казав ув'язати в десять служб людей, поки певну заплату вчинить. А вини „противень“ — других сто коп грошей, господар указав до скарбу його милости.

Отже, в цьому випадкові, господарський суд, надсилаючи „децкого“, не пропонував обвинуваченому самому стати або-ж прокуратора за себе надіслати, як це було в наведеній вище справі п. Паца.

1533 р. господар з панами-радами розглядав справу королеви Бони проти службників пана виленського — Лубницького та Гайка. Це були великі службовці, бо сам пан їх, воевода виленський, особисто та дуже вперто захищав на суді. Отож, коли розпочалося одне з засідань цього

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{8}$ а. 70.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{\text{II. A}}{8}$ а. 85.

довгочасного процесу, пан виленський порушив клопотання, „абы был прокуратор уставен“. Господар, спеціально обговоривши з панами-радою це питання, ухвалив:

„иж Лубъницький обвинен ест такими речами, якобы наехати мель на дворъ королевое ея милости, и если бы ся такъ нашъло, тогды бы Лубъницький мел голову тратить, а для таковых причин рачыл его милость допустити Лубъницькому также прокуратора мети“¹⁾.

Але-ж, тут справа йшла не про суто судове представництво, а про судову оборону. Господар призначив „рокъ“ — чотири тижні та зобов'язав пана виленського „в чотырехъ неделях поставити“ того Лубницького особисто.

„Будеть ли мети прокуратора — будеть через него отказывати; пак ли не будеть его мети, мусить самъ на тотъ часъ зложоный отказывати“²⁾.

Оскільки суд ясно розумів важливість особистої явки злочинця, щоб не тільки краще з'ясувати істину, ба навіть забезпечити здійснення карі над злочинцем, — показує вирок у цій-же справі над другим службником Гайком. Вислухавши довгі сперечання сторін, господар ухвалив, щоб скривджений присягнув „водле статуту“:

„а по присязе маеть Гайко водле права каран быти, яко у статутех описуеть“.

Для присяги призначено строк через чотири тижні у Вильні. Явку Гайка забезпечено порукою. За нього поручилися: „Семашько Петръ, Василей Крынский, Костушко наместникъ Дубинский, а Ян Млекус Роговский“:

„мають самого Гайка на тотъ рокъ передъ господаремъ его милостью поставити. Пакъ ли бы его самого не поставили на той рокъ, тогды ни жадною заплаатою не кожною, ани именьемъ не мають платити, одно только мають тымъ быти караны, чимъ мель оный Гайко каранъ быти, хйба смерти, если умреть до того року, тогды и поручьники от того прожни“³⁾.

За тих часів позавічний вирок над великим злочинцем не зівсіді був реальний. А втім суд уживав його. Вирок над убивцею чоловіка княгині Конопліної передбачає, що його може бути не виконано:

„Пакъ ли бы он в томъ ся не сплотил, а тых пенезей на тотъ рок не отънес, тогды маеть его милость с тымъ так вчинити, яко воля его милости будеть“⁴⁾.

Убийник, що не тільки не ставав на суд, ба навіть утікав із землі, підлягав за законом виволанню, а шкоду виплачувано з його маєтності:

„тежъ если бы тотъ квалтовникъ, убившы кого, втекъ зъ земли прочъ, тогды... оный убийца мает виволан быти из земли вон, а хотя бы за се потом приехалъ, а хтобы его забил, тогды

1) Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 105. 2) Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 6. 3) Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 14.

4) Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 85.

тотъ не повиненъ будеть за голову его платити ничего ани у вину жадную непадываетъ“¹⁾).

Проте, ані I-ий, ані II-ий Статут не зазначає, що у важких злочинах, як, напр., справа Лубницького, де закон загрожує карою на горло, винний повинен з'явитися до суду особисто, а не відповідати через прокуратора, та що він має право користуватися лиш судовою обороною. Таку норму вніс допіро III-ий Статут:

„за которими позви зважа в речахъ такихъ кравыхъ, где о горьло идетъ, сторона позваная не черезъ умоцованого, але сама очевисте повинна до суду становитися“²⁾).

Якщо обвинувачений за тими позвами на речінець стати не хотів (а не тільки втікав, як за I Статутом) або, ставши, „росправитися не хотель“, того уряд уважає за „нестаного“ та засуджує на виволання. Треба зазначити, що судова практика XVII в. строго додержувалася цієї норми.

XV.

Характеризуючи народження класи професійних адвокатів у Литовсько-руській державі, треба, проте, зазначити, що темп цього процесу був не скрізь однаковий. Щоб пересвідчитися в цьому, досить приділитися до судового життя на провінції, порівнявши з судовою практикою господарського суду.

Господарський суд уражає надзвичайною різноманітністю своєї практики. Це був суд першої інстанції для деяких справ та верстов суспільства і апеляційно-касаційна інстанція для всіх судів держави. Звідси багатство юридичного матеріалу, що мав цей суд.

Цілком иншу картину являє діяльність місцевого суду за тих самих часів. Напр., земський суд у Городні у 30—40 роки притягував до себе переважно середні та нижчі суспільні верстви, бояр, дворян господарських, місцеве духівництво, господарських підданих, різних слуг, ключників, одверників, воротних, машталерів та інших, різних ремісників: камеників, муралів, стрихарів, пиварців, то-що. Надзвичайно рідко траплялося, що вельможні пани зізволяли особисто тут виступати. Їхніх справ пильнували або служебники їхні, що на їх узагалі покладалося господарювання в панських маєтках, або виступали спеціальні повірені, як це було, напр., у справах п. Паца, що судові процеси його проводив п. Сирутевич. Вельможне панство занадто обтяжене було політичною та державною працею, щоб мати час на особисте провадження конфліктів, що неминуче виникали в їхніх маєтках, розкиданих по різних частинах держави.

Впадає у вічі те, що справи провінціального суду незначні. Тут виявляються інтереси надзвичайно дрібні, щоденні, звичайні, хоч може пекучі, близькі та важливі для обивателя. Дрібні крадіжки, обопільні образи на ґрунті дрібнесеньких семейних, сусідських сварок, бійки та збиття

¹⁾ Лит. Стат. 1529 р., VII, 3. ²⁾ Лит. Стат. 1588, IV, 30.

поп'яну, дрібнесенькі борги, привлащення рухомих речей, пошкодження майна (забиття свині), невиконання угоди, рідко коли — підпал та вбивство — ось чим був завалений Городенський суд.

Чи дивно-ж після цього, що такі справи сторони провадять особисто, хоч і тут, дарма що предмети судового розгляду мало змістовні, доводилося сторонам „готовитися у вотказе“ ¹⁾, радитися з досвідченими людьми, знайомитися з законом ²⁾. Сторони сами позивають, винуватять, обороняються на суді. За три роки (1539 — 41 рр.) трапляються поодинокі випадки виступу від чужого ім'я. Так, у справі ковенського купця пана Геверта проти городенських жидів Хацка, Гошка та Мошка Хорошеньких виступив міщанин ковенський-же Петро Гейна ³⁾. У справі господарського обрусного Ермоли Андрієвича проти обрусного Пронца Яцевича цей одказував „через прокуратора свого Сенка Федоровича“ ⁴⁾. У справі плебана Новодвірського Мартина з городенськими жидами Нохимом та Шломою про покрадення речей — прокуратором плебана був „писарь латинский места Городенского Петр Шамотула“ ⁵⁾. Дві справи п. Миколи Паца провів його „речникъ“ п. Ю. Сирутевич ⁶⁾.

Навіть родичі рідко виступають один за одного. Сторони остільки були відомі судові, що в разі судового представництва не вимагалася довіреність. Лиш іноді, коли сумнівно було, чи справді довіритель розпочав процес, що його провадив представник, сторона питала, чи має він „моць и порученье в право вступовати“ ⁷⁾.

Отже, процес у провінціальному суді перебуває без судового представництва, хоч була легальна спромога для людности провадити свої справи на суді через повірених прокураторів.

XVI.

Один із моментів в інституті адвокатури, що набув найбільшого правного з'ясування — була судова довіреність.

У поступі процесу був такий момент, коли сторона заявляла, що вона хоче виступати за допомогою повіреного. Так, князь Юрій Семенович Слуцький, „стоячи очевисто перед правом уставил прокуратуры от себе противъ пана старосты Жемойского“ ⁸⁾. Іноді сторона сама спочатку вчиняла деякі судові дії, а тоді вже заявляла, що справу свою доручає провадити прокураторові. Так, 1540 р. дворянин господарський п. Богдан Юрага як попереду, так і тепер, „становиль ся ку праву“ перед панами-радою та „покладал позвы“, що ними позвав він дворянина господарського Гната Богдановича Імянина про грабіжку людей своїх. А далі:

¹⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, с. 175. ²⁾ Іб., с. 209. ³⁾ Іб., с. 80.

⁴⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, с. 277. ⁵⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, с. 699.

⁶⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, с. 36, 38. ⁷⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, с. 55.

⁸⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$, а. 8; 1540 р.

„панъ Богданъ Юрага на тые дела ку жалобе своей и ку отъказу на жалобу стороны противное уставилъ отъ себе речникомъ Павла Островского, даючи ему моцъ зупольну на зыскъ и на страту водлугъ права“ ¹⁾).

Явка до суду сторони з повіреним фіксувалася у судових книгах:

„... купъцы королевецъкие (Симонъ а Балцеръ) с прокураторомъ своимъ (Станиславом Дубровою) на тот рокъ перед королем ся его милости становили и пильность в томъ чинили“ ²⁾).

„... Панъ Александръ Тарновский а речъникъ Лапъковское — Савицкий были собу сторонъ пильни“ ³⁾).

Діяльність прокуратора, що одержав „моц зуполню“, не виключала особистої участі довірителя. Так, 1534 р. пані кухмістрова Юрієвая Миколайовича Милослава скаржилася на бояр Токаревського та Косадовського через прокуратора п. М. Грабю, але-ж і сама вона мовила на суді. Таку річ, як оскарження вироку, прокуратор вчиняв за згодою з своїм клієнтом. 1541 року п. Станіслав Довойно одповідав паннам Немирівнам через повіреного п. Жебридовського, що, власне, й провадив процес. Але-ж, коли пани-рада ухвалили вирок, що не завдовольнив п. Довойна, то він:

„вироку того не прынел, а отозвалъся о то до господара его милости“ ⁴⁾).

Цілком зрозуміло, що у важливих та відповідальних справах сторона не дуже втручалася в працю повіреного на суді. Тому-то повіреного і запрошувано, що клієнт не почував себе досить сильним у законах. Юридична сторона справи, природньо, належала прокураторові.

1540 року пани-рада розглядали справу кн. Юрія Слуцького з мінським городничим п. Гринашкою Шолухою про гвалти, то-що, що вчинили бояри Шокиревичі. Князь Слуцький, „стоячи у права“, доручив ту річ писареві Мартинові Володковичеві, але-ж і сам брав участь у процесі. Він, по-перше, особисто заявив спір про підсудність справи самому господареві. Після промов, сторони згодилися судитися перед панами-радою. Зараз-же виникла, одначе, спірка, кого суд мав був раніш заслухати, тоб-то про визнання позивачем. Розв'язати це питання пани-рада передали до господаря, який визнав за позовника п. Шолуху.

Шолуха провадив справу особисто, а „отпоръ“ йому чинив писар Мартин Володкович. На позов Шолушин він навів низку заперечень суто формального характеру. Шолуха відповідав. Суд ухвалив розглянути справу по суті. На скаргу п. Шолухи, п. Володкович зазначив, що не вказано, де, коли, на якому місці бояри Шокиревичі зняли збіжжя та доводив, що це вони вчинили на своєму полі. Через це Шолусі довелося з трудністю давати відповідь, з якої вияснилося, що гвалт був учинений десять років назад, хоч Шолуха своїми двома заявками не давав

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$, а. 69. ²⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{8}$, а. 262, 1535 р.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$, а. 73, 1540 р. ⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$, а. 91.

цьому злочинів погаситися давністю. З приводу цього виникли суперечки правного характеру про наявність давности, причому сторонам довелося тлумачити досить докладно відповідні артикули Статуту. Пани-рада визнали, що позовник не втратив свого права через давність та ухвалили слухати далі справу. Далі, прокуратор княжий п. Володкович узявсь за оборону в тому напрямкові, що, мовляв, спірне поле ніколи не належало позовникові та був готовий доводити „доводомъ слушнымъ“. Панові Шолусі довелося заперечувати цьому домаганню; він одзначав, що землю тримає щось із двадцять років, купив її в Олександра Тарновського, який тут-же й підтвердив це. Бояри, що їх виставив Володкович, заперечували це. Обидві сторони бралися доводити людьми добрими. Пани-рада, усунувши питання про право власности на землю, визнали за спірне держання дворцем і надали Шолусі право доводити, що земля була в його держанні. Шолуха поставив свідків. Володкович вказував, що ці люди „не сумежные“ та пропонував поставити своїх „близких“. Пани-рада, обміркувавши, припустили до свідцтва Шолушиних людей та, вислухавши їх, визнали за Шолухою право держання на землю. По розв'язанні цього преюдиціального питання Шолуха тут-же „мовил о квалтъ“ та ставив скривджених і війта, що підтвердили обвинувачення. У наслідок розгляду цього складного юридичного й фактичного матеріалу пани-рада визнали бояр Шокиревичів винними й призначили Шолусі присягу на всіх його шкодах ¹⁾. Отже, кн. Слуцький мало чим втручавсь у діяльність свого прокуратора Володковича в цій складній справі.

Доручення провадити справу на суді сторони давали не тільки на той час, коли справа вже розглядалася, ба й на майбутнє. У справі паннів Немирівен з п. Ст. Довойном виступав од них речник Андрій Бзицький проти повіреного п. Жебридовського. Через невдало складений позов господар визнав, що п. Довойно — „сторона позваная неповинъна на тотъ позовъ отказывати“. Справу треба було починати знову. Отже, панни Немирівни:

„стоячи тут же перед правом, уставили от себе тую речъ противъ пана Станислава Довойна речника Андрея Бзицкого и дали ему на то моц зуполну моцъно а непорушно всю в томъ справу его держати прирекли водле обычая права“ ²⁾.

Інший порядок був тоді, коли повірений виступав у відсутності свого довірителя. Свое право провадити чужу справу він мусів підтвердити формальною довіреністю.

Судова довіреність за тієї доби, здебільшого, називалася — „листъ порученый“:

„и панъ Миколай указаль листъ отца своего поручоный и поведиль, иже то есть листъ, в которомъ отецъ мой мне речъ перед правомъ о томъ мовити поручил и суполную моц даль“ ³⁾.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$, а. 56 та далі ²⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 91.

³⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{6}$ а. 219—221.

Рідко, порівнюючи, трапляється термін польського права: „п р о к у р а ц и я“. У справі 1535 р. пані Сапіженої воєводиної Троцької з паном тивуном виленським од неї виступав п. Грабя, який:

„перед королем его милостью поведил, иж пани Сапежина тую справу свою ему поручила, и прокурацею вказал“¹⁾.

Перше, що мав вчинити повірений на суді, це оголосити, що йому справді доручено провадити чиюсь справу:

„На то отъ пана подкоморого (М. Паца) стануль панъ Юрьи Сирутевичъ и на первой указалъ листъ его подъ печатью его, в которомъ пишетъ панъ подкоморый, даючи ему моцъ зуполную стати за себе в праве и отказывати... А за тымъ панъ Юрьи, яко речникъ пана подкоморого в отъказе на тую их жалобу поведил“²⁾.

1542 р. перед господарем скаржився міщанин ковенський Станіслав Янович од ім'я міщанина ковенського Балтроема Нешкойтя та жінки його Магдалени на боярина господарського Якуба Юрієвича:

„и вказалъ перед нами лист мещанина ковенського Балтроема Немъкойтя... И маючи поручнее и моцъ тот Станиславъ жаловалъ на того боярына Якуба Юревича“...³⁾

Якщо повірений не подавав довірености, сторона конче вимагала її. Цілком зрозуміла ця зобов'язаність у тих випадках, коли виступав професіонал прокуратор. Проте й щільні кровні стосунки теж не звільняють од виконання цього формального моменту. 1533 року скарживсь князь Олександр Козека на міщанина володимирського Оношковича:

„поймал, дей, слугу моего на добровольной дорозе и тепер его в нетстве держить“.

Міщанин, не відповідаючи по суті, відказав йому:

„позвал, дей, отецъ твой, а ты маешъ ли листъ отца своего, чтобы поручил тебе тую реч мовити“.

Князь Козека на це сказав:

„полетил ми тую реч мой отецъ, нижли самъ не стал тутъ для тое причины, иж государ его милость sprawy земли волынской отложил до божего нароженья“⁴⁾.

Очевидячки, ця відповідь цілком завдовольнила міщанина, хоч не видно, щоб князь Козека показав таки формального акта довірености.

Звичайно-ж, доводилося-таки показувати „листа поручоного“ на право виступати на суді — 1541 р. на господарському суді скаржився намісник п. Носиловського Василь „именемъ пана своего“ на боярину господарськую Михнову Турлеєвича Ганну про заставлених людей. Отже Ганна передусім запитала того намісника Василя, чи має він од пана свого „полецоную о тую реч у праве з нею мовити“. Він поклав „лист поручоный“ пана свого „за печатью“:

¹⁾ Лит. Метр. — $\frac{I A}{19}$ а. 43; М а л и н о в с к і й, Сб. Мат., с. 341.

²⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 65. ³⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{6}$ а. 303.

⁴⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$ а. 5

„и кгда тотъ листъ поручоныи вычътенъ, тогда противъ того тая боярыня господарская Михнова Турлеевича Ганна поведила“¹⁾).

Відсутність довірености давала стороні підставу відмовлятися від суду з особою неправоміцною. Тоді суд не припускав судового розгляду справи. 1539 р. на Городенському суді скарживсь индурський врядник пана виленського п. Ян Гайко на князя Івана Масальського про захоплення сіножатеї. Кн. Масальський став на суд особисто та, зробивши декілька заперечень, заявив:

„а тежь твоя милость, пане Гайку, моци и порученья отъ пана своего, его милости пана виленского, со мною въ право о тые сеножати вступовати не маешь, кгда будетъ панъ Виленский его милость рачиль и его милость нехай мя правом уживаеть, а я его милости въ тотъ часъ хочу отказати“.

Тоді суддя запитав п. Гайка, чи він моц та доручення од пана виленського про ті сіножати з кн. Масальським „вступовати въ право мьяль?“.

„он (Гайко) знаку и порученья жодного его милости пана своего предо мною (суддею) не вказал“.

На підставі цього суддя залишив справу:

„жодного конца в речи mezi ними не чиниль“²⁾).

Залишення справи без розгляду — оце-ж був не єдиний наслідок того, що повірений брався за провадження справи, не маючи довірености. 1546 р. судилася княгиня Беата Острозька з кн. Кузмою Жославським. Як князь на суд не став, то княгиня прохала „водле статуту“ придати по ньому „децкого“. Проте він і тоді не став, а надіслав за себе Павла Островського, який не подав довірености. Отже кн. Жославського суд за нестання його обвинив, мотивуючи так:

„нижли ты за многими напоминаниями нашими господарскими тое речи своее на одныи позвы ее за децким пилен быти не хотел, а прокуратор, который ся был от тебе на он час озвал, Павел Островский, тот жадное моцы водле права от тебе не положыл, за которою бы он мел моц в тую реч з ними уступовати“³⁾).

Проте повірені у Лит.-руській державі не підлягали відповідальності, як це було за тих-же часів у Польщі, де за звичаєвим правом краківської землі, затвердженням за Олександра, судовий оборонець підлягав грошовій пені за те, що з'являвся на суд без слушної довірености⁴⁾).

XVII.

Судові акти, за загальним правилом, тільки переказують зміст судової довірености. Тим цікавіше зустрінути цілий такий акт.

У зазначеній угорі справі 1541 р. п. Носиловського з бояринею Ганною Турлеевича урядник його Василь мусів подати їй та судові до-

¹⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{6}$ а. 202.

²⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, V 135.

³⁾ Arch. Sañg. IV, с. 447.

⁴⁾ Мацейовскій, IV, с. 597; Vol. leg. I, с. 327, de malo procuratio.

віреність—„лист поручоний“ від свого пана. Випадково цей лист був записаний у судову справу. Ось текст його:

„Я, Юрьи Войтеховичь Носиловъской сознаваю сам на себе симъ моимъ листомъ, штожь есми послал у речы своей намесника моего Вязынского Василья от себе реч мовити з бояркою господарскою, з Михновою Турлеевича Ганъною о два человеки, што ми ее мужъ зоставил у двадцати копах грошей литовское монеты по десети пенезей у грошъ, и далом ему моцъ таковую у речи своей, водлугъ сознанья моего, речъ зыскати и стратити, и на то есми дал сей мой листъ под моею печатю. Писан у Вязыни под лет Бож нарож. 1541, мца апрель иї, день, индикт.ї.“

Отже головний зміст довірености складається з декількох пунктів. Перш за все, треба було зазначити прізвища дійових осіб: довірителя, довіреного та сутяжника, проти якого повноважений мав виступати на суді. Правильне написання прізвищ мало не аби-яку вагу. Помилка цієї сторони могла-б викликати заперечення з боку сутяжника та зірвати процес.

Далі, зазначався об'єкт судового спору. Досить було не зазначити точно, напр., назви маєтку, щоб противна сторона вимагала не розглядати справи. А, практично, це значило, що ті витрати на процес,—„наклады правные“, що вчиняла сторона, покладалися цілком на ній-же, а справу треба було розпочинати знову.

У довіреності мало бути вказано, на які, власне, судові дії уповноважувався довірений. Звичайно, доручалося „реч мовити“, тоб-то висловлювати на суді все, що могло послужити на користь довірителеві. Опріч того, довіреному давалося право—„реч зыскати и стратити“—набувати та втрачати права за судом.

Ось таке повноваження акти називають повною довіреністю—„моцью зуполною“, а самий акт—„достаточнымъ“.

„Станувши передо мною мещанинь ковенский Петр Гейна и жаловаль именем купца ковенского пана Гевертовымъ, маючи от его милости зуполную моцъ“¹⁾).

—„Дворянинъ господарский Андрей Корованъ становился ку праву перед паны их милости отъ владыки володимерского и берестейского, яко прокураторъ его з листомъ его на то достаточнымъ“²⁾).

—„От пани Миколаевое наместъникъ ее, ...маючи на то от нее черезъ листъ ее дану моцъ достаточъну“³⁾

Сторони уважно ставилися до повноважень повіреного та перевіряли—чи має він „моц зуполною“, чи має тільки право вчинити деякі окремі судові дії. 1536 р. скарживсь королеві кн. Юрій Слуцький на підкоморого п. Миколу Пацовича в справі маєтку. Од ім'я п. Паца мовив писар Алекуть, що п. Пац князеві тепер одповідати не повинен з тої причини, що князь, позвавши його в тій-же речі, сам на позваний

¹⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, с. 80. 1540 р.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$ а. 5.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$ а. 82.

рок не став, про що в судових книгах не записано. Але-ж кн. Слуцький заявив, що бакаляр не має моци про це з ним говорити, його бо п. підкоморий од себе „моцним“ „ку отказу“ про ту річ не вчинив, а як од нього має якесь „порученьство“, то хай на те „маньдаты“ покладе. Алекуть поклав листа п. Паца написаний до короля, де зазначено, що п. Пац дуже хорий, через що і стати на суд не може, а про свою хоробу він доручив оповісти тому бакаляреві та служебнику своєму Ст. Пекарському:

„а иншого порученьства, иж бы они мали моць съ княземъ Юремь отъ пана Паца о тое именье Могильную мовити и зыскъ и страту приняти, тамъ на ономъ листе не вписано“¹⁾).

Певні правила зовнішньої правдивости акту судової довірености тоді ще не утворилися. Найбільшої ваги надавали такому актові довірености, що його довіритель власноручно писав. Пан Микола Шимкович, виступаючи од ім'я свого батька, казав:

„не есть того потреба тутъ отца, через лист его власное руки и писанье, ку праву ставити“²⁾).

Акт, що його писав хтось инший, скріпляли підписом та печаткою або-ж тільки печаткою, тоді, очевидячки, коли довіритель був неписьменний. У згаданому вище „листі поручоному“ п. Носиловського сказано тільки про його власну печатку. Те-ж трапляється і в инших актах:

— „отъ пани Кгезкгайловое становиль ся панъ Миколай Нарбуць з листомъ ее под печатью ее, в котором пишет, даючи ему моц и поручаючи реч тую мовити от себе перед паны их милостью“³⁾).

Иноді акти завіряли свідки, „люди добрые“, своїми підписами та печатками. Так, п. Павло Гедройць подав:

„листъ поручоный тещы своее Матвеевое Ганны под сведомомъ и печатьми людей добрыхъ“⁴⁾).

У присутності довірителя на суді, довіреність учинялася усно перед судом і тільки фіксувалася у книгах:

„князь Юрей его милость Семеновичъ Слуцкий, стоячи очевидно перед правомъ, уставил прокуратора от себе противъ пана старосты Жемойского пана Миколая Кграбью, служебников своих пана Юря Вербицького а конюшого своего Орду, и тых же прокураторов ставиль против князя Аньдрея Озерецкого и против пана воеводы Подляшского и даль им зуполную моц водлугъ права“⁵⁾).

Визначені-ж формальні правила що-до різних способів складати судову довіреність з'являються тільки в Статуті 1566 року, у розд. IV, арт. 32: „о злеценью речы и отдаванью моцы иным за себе у права мовити“.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{I}{19} A$ а. 155.

²⁾ Лит. Метр. $\frac{II}{6} A$, а. 219.

³⁾ Лит. Метр. $\frac{II}{10} A$ а. 21, 1540 р.

⁴⁾ Лит. Метр. $\frac{II}{6} A$, а. 30.

⁵⁾ Лит. Метр. $\frac{II}{10} A$ а. 8, 1540 р.

Через довіреність утворювалися спеціальні юридичні стосунки між довіреним та довірительом.

Довіреність видавалася на всі справи — це загальна довіреність:

„Князь Павел его милость бискупъ виленьский уставил от себе прокуратором пана Миколая Кграбю, подкоморого Сирадского, во всех делах судових своих и поданих своих, даючи ему моц зуполную, водлугъ права“¹⁾.

Звичайнісінькою-ж довіреністю була така, що давали її на одну лиш справу, ба й на одне засідання. Отож, кн. Слуцький видав тільки на першому засіданні довіреність своєму повіреному писареві, Мартинові Володковичеві, хоч процес розтягнувся на кілька засідань. Навпаки, пани Немирівни після першого засідання суду в своєму процесі з п. Довоїном склали на суді нову довіреність на майбутнє своєму повіреному Бзицькому.

Уповноважуючи повіреного, довіритель уважав, що всі судові дії повірений повинен учинити так, наче-б він сам їх був учинив. Так висловлюється п. Пац, даючи п. Сирутевичові „моц зуполную“:

„стати за себе в праве и отказывати в той речи так, яко бы самъ при том был“²⁾.

З другого боку, виходячи з цієї презумпції, довіритель надає юридичного характеру всім учинкам повіреного й бере на себе обов'язок прийняти всі наслідки діяльності повіреного:

„Князь Янь Липька Ольтарыста Свирской уставил от себе речъникомъ Яковицкого, даючи ему моц зуполную поступовати в праве противъ пана Льва Роского о земли костельные и подвязуочыся всю его справу, зыски и страту в дячь не прыняти и моцно ховати водлугъ права“³⁾.

XVIII.

Через те, що в процесі панувала змагальність, а публічний принцип у праві взагалі розвинений був слабо, то судове представництво широко вживано і в кримінальних справах. За часів I-го Статуту, та й згодом, злочин уважали, здебільшого, за „кривду“, а злочинця — за „шкодника“. Відповідно до цього злочин вагу має для того тільки, хто в ньому зацікавлений безпосередньо. Процес провадять сами сторони. Скривджений сам розшукує злочинця, сам скаржитья судові на шкодника та провадить справу звичайним змагальним способом. Особливої форми слідства для кримінальних справ іще немає. Здебільшого, нема й публічних кар. Скривджений може миритися з винним, навіть залишити злочин без жадних наслідків. Сторонні люди можуть викупити злочинця, навіть без кари на горло. Кари на користь громадській владі мають другорядну вагу⁴⁾.

¹⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$ а. 510. ²⁾ Лит. Метр. $\frac{II A}{10}$ а. 67.

³⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{10}$ а. 61, 1540 р. ⁴⁾ Демченко, Наказ. по Л. Ст., с. 9—10

Тим-то скривджені, котрі не можуть особисто обвинувачувати когось у злочинстві, доручають свої функції повіреним. Так, 1540 р. у Городенському суді плебан Новодвірський Мартин „поручилъ речь свою мовити“ писареві латинському міста Городна Петрові Шамотулі проти жидів Нохима та Шломи в тім, що вони, намовивши плебанського пахолка Малхера, покрали скриньку плебанову з пенязми. Отож, доручення скривдженого плебана Новодвірського мало звичайний характер:

„ма тот Петр прокураторъ реч от него всю мовити и зыскъ и страту черезъ того прокуратора прияти“¹⁾.

Коли карний злочин був важкий, — це не зміняло форми процесу. Не мав значіння і соціяльний стан скривдженого. 1533 року од ім'я королеви Бони виступав на господарському суді дворянин Колачковський, обвинувачуючи урядників п. виленського — Гайка та Лубницького у злочинствах, за які вони „мели голову тратити“. Захист інтересів сторін як до суду, так і на суді — був у руках самих тільки сторін. Втручання державної влади, після того як вчинено злочина, виявилися тільки в наданні скривдженням вижа, щоб зафіксувати факт злочину, а на суді — в поруці за Лубницького, щоб забезпечити виконання вироку. Отже, цілком зрозуміло, чому тут, у кримінальних справах, вживається прокураторство.

Можна зазначити, що за цієї саме доби в розвиткові адвокатури вживано в кримінальних справах не тільки судову оборону через адвоката, що захищав підсудного в присутності свого клієнта. Що на карну відповідальність панував приватний погляд, а майнові кари переважали персональні, то це повинно було сприяти тому, що й обвинувачені теж удавалися до судового представництва в карному процесі. Хоч суд і міг боротися з такою практикою ставити представника за обвинуваченого звичайними нормами закону про нестання на суд, проте таке представництво з життя не виводилося. Про це свідчить вже те, що допіру III Статут рішуче забороняє відповідати через умоцнованого в важливих кримінальних справах, що загрожують винному карою на горло. Не вважаючи це, і в XVII в. мусів суд боротися з такою формою судового представництва.

Якщо довіритель брав на себе всі наслідки судової прокуратора діяльності — „зыскъ и страту“, то повірений теж цілком був обмежений дорученням. Іноді прокуратори вже занадто стежили, щоб не перевищити своїх повноважень та не брати на себе відповідальності за дії, що їх не передбачав довіритель. Так, напр., 1532 р. на господарський суд з'явивсь Тимофій Ілговський, служебник митника ковенського п. Івана Кунцевича з листом „поручоним“ на зиск і страту проти тивуна господарського Тишка. Отже, коли суд хотів дати йому децього по п. Тишка,

„ино служебник Тимофей не хотель взяти, поведиль, ижь, дей, от пана своего в томъ науки не маю“²⁾.

¹⁾ Ак. Вил. Ком. XVIII, № 699.

²⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{6}$ а. 303.

1539 року Городенський суд розглядав справу підкоморого й ловчого, старости Кременецького п. М. Паца з дворянами господарськими Іваном Кр́асним та Андрієм Околовим про гвалтовну запашу сіножати та інші шкоди. Од ім'я п. Паца виступав, „маючи супольную моць“, п. Юрій Сирутевич. Одповідачі, чинячи одпор, відкинули це обвинувачення та заявили:

„а если его милости пану подкоморому кривда—нехай твою милость подыймуеть на виноватого шыю, а што ся убитья чело-вѣка его милости ткнетъ, тогда ся мужики межи собою побили и вшакожь мы права не боронимъ на чело-вѣка своего“.

За таким оборотом справи п. Сирутевич не хотів на власний ризик продовжувати процес:

„где панъ Юрьи Сирутевичъ, на вѣки отъ его милости пана подкоморого не маючи, жедалъ, абыхъ то даль до навуки его милости пана подкоморого“¹⁾.

Довіреність, за загальним правилом, треба було повернути назад довірителеві, дарма що її видавали може для однієї тільки судової дії. 1534 року Михайло Кирдеевич, правуючися перед королем з князем Іллею воеводичем Троцьким про маєток, доручив братові своєму Петрові „речь свою мовити и зыскати и стратити“ на той випадок, „если бы он от двора господарьского отъехал“. А втім сталося так, що він нікуди не з'їхав та правував сам разом з маткою своєю про той маєток. Проте, Петро, брат його, листа поручоного йому не повернув. Тому Михайло Кирдеевич мусів був удатися до суду, щоб повернути собі довіреність. Король надіслав до Петра дворянина свого, „абы той листъ вернулъ“. Той відповів, що листа з усіма речами своїм він вже одіслав на Волинь, а приїхавши на Волинь, поверне листа. Щоб надати цій відповіді правного характеру, король наказав занести це до книг судових:

„иж той листъ маеть быти ему вернен, а если невсхочеть того листу вернути, тогда тот листъ его не маеть моцы мати“²⁾.

Отже, дарма що закон не давав жадних указівок на те, чи довго має силу довіреність, судова практика знаходила правильний логічний вихід. Довіреність позбавлялася сили, перш за все, через повернення її довірителеві. Якщо-ж залишалася вона у повіреного, то треба було звичайним судовим способом — або повернути її, або визнати за недійсну.

XIX.

Даремне шукали-б ми в I-му Лит. Статуті вказівок на відповідальність за недбайливе або-ж навмисно шкідливе провадження на суді чужих справ. І тут через те, що закон мовчав, скривдженому довірителеві залишавсь один тільки шлях—розпочати окремий процес проти свого повіреного, щоб вишкодити себе. Зазначена вище виленська міщанка

¹⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, V 95.

²⁾ Лит. Метр. — $\frac{II A}{8}$ а. 129—130.

Хведя Курчовая обвинувачувала свого повіреного вйта витебського Яна Селецького в тім, що „он полецал быти помочьникомъ“, взявши за те гроші та речі, а втім „нічого не помогъ“. Але-ж вона не вимагала, щоб п. Селецького покарано, а хтіла тільки повернути свої речі. На суді виявилось, що скарга Курчової не ґрунтовна, бо п. Селецький довів, що речі, про які була мова, він брав не для себе, а гонорар одержав за обопільною згодою. А втім ця справа доводить, що тодішні адвокати могли несумлінно ставитися до своїх обов'язків.

Литовський Статут 1529 р. торкається карної відповідальности не прокуратора, а „заступцы“, тоб-то тієї особи, що брала на себе як провадження чужої справи, так і власну особисту відповідальність у цій справі:

„А если бы хто (заступца) принес листъ, а поведил, иж то приятеля его листъ, а былъ тотъ лист писаный от него а справоваль бы его сам; а тот приятель ему не полецыл, а листа ему не далъ, а он умыслне то учинилъ и чужую реч утратилъ; тогда тотъ суд ни вошто мает быти оберненъ, оный приятель не мает тым себе речи своее утратити, а предся мает о то правовати“¹⁾).

Якщо буде доведено, що заступник „фалшоваль“,

„тогда онъ маеть быти каран яко фалшер ничим иным толко огнем“.

Отже, скривджений має звичайним судовим способом доводити, що справу проваджено було неправдиво та вимагати, щоб заступця відвідав за це.

Отож, тільки Статут 1566 р. містить у собі правила „о каранье фальшывыхъ и подступныхъ“ прокураторів, загрожуючи таким прокураторам карою: шляхтичеві — позбавленням чести, а нешляхтичеві — карою на горло²⁾).

Цікаво відзначити, що Статут 1588 р. в артикулі про відповідальність прокураторів трохи не текстуально повторює положення Статуту 1529 р. про відповідальність „заступцы“.

„А тому если бы хто кольвекъ хотечи кому ку шкоде учинити а прокураторамъ се установил и листъ отъ него умоцованый справиль, а того бы ему сторона непоручыла и за тымъ штобы кому утратиль, таковий судъ не маеть быти держанъ“...³⁾).

XX.

Отак, казуїстично, по дрібничках оформлювавсь інститут адвокатури. Зародивсь і зріс він у звязку з розвитком народнього господарства в XVI в. Натуральні форми господарства за тих часів уперше починають

¹⁾ Лит. Стат. 1529 р., IV, 12. ²⁾ Лит. Стат. 1566 р., IV, 35.

³⁾ Лит. Стат. 1588 р., IV, 59. Про заступування — відповідальність замість винних — у Демченка, с. 126 та далі. „Заступництво — каже проф. Демченко — треба строго одрізняти од судового представництва, прокураторства: заступця цілком заміняє відповідача; тимчасом, як прокуратор його представляє, мовить на його користь та од його ім'я“, іб. с. 129, прим. 1. — Теж Малиновскій, Ученіє о прест. по Лит. Стат. К. 1894, с. 89.

уступати перед господарством грошовим, дарма що переміг останній допіру в другій половині XVI в. Відповідно до цього, звичай, як джерело права, вже не може на повну міру вдовольняти потреби життя. Тодішні норми звичаєвого права, нескладні, роздріблені, непевні формою, стають незручними, бо вже самий спосіб їх утворення не може відповідати новим і новим потребам ускладненого життя. Через те перед суддями розгортається шлях для широкого вільного розгляду; вони мусіли або вільно ставитися до різних звичаїв, або-ж утворювати через прецедент нову норму. Отож, едикт Сигізмунда I прямо каже, що тоді кожен суддя розв'язував справи з власного розсудку та як умів, а це викликало шкідливі наслідки ¹⁾).

Литовський Статут 1529 р. завдовольнив цю гостру потребу в єдиному писаному праві. Проте, висунувши значіння закону, як головного джерела права, він ускладнив юридичне життя і, тим самим, віддалив у значній мірі людність од безпосередньої участі в судовому процесі. Ще й перед I Статутом помічається судове представництво. Тепер воно має певний ґрунт для свого дальшого розвитку. Судова оборона та представництво починає поступінно зосереджуватися в руках знавців закону.

На розвиток адвокатури ще вплинула змагальна структура тодішнього судового процесу. Функції суду різко відокремлені були від функцій сторін, суд не втручавсь у дії сторін, що перед ним змагалися. Тоді панував приватний погляд на суд. Кримінальні справи були мало не цілком приватне діло.

Отож, поволі починає утворюватися верства людей, що для них представляти на суді чужі інтереси — професія. Ці адвокати не являли, проте, щось соціально-однорідне. Вони виходили з різних соціальних угруповань і завдовольняли потребу в юридичній допомозі по-перше тих соціальних шарів, з інтересами яких вони були найближче зв'язані.

Тодішня адвокатура своїм особовим складом, не була вузько-класовий інститут, як, скажемо, земський суд за часів II-го Литовського Статуту. А втім, шляхетські класові інтереси що-до адвокатури ясно виявилися в Статуті 1529 р., де шляхта усунула від прокураторства сторонній елемент — чужоземців.

Професійна адвокатура, що утворилася в другій чверті XVI в., виконувала громадську функцію — служила правосуддю. Але-ж, здебільшого слугувала вона не громадським інтересам, а приватним. Повіреного вважали за людину, що може оборонити будь-яким способом інтереси тільки довірителя.

Діяльність адвокатів, не будши внормована у законі, розвивалася річищем вільного приватного ремесла. Клієнти використовували їх знання, вміння, хист, маючи на увазі свої власні, корисливі та егоїстичні інтереси, геть далекі від справедливості та істини. Дворянин господарський Куровський сказав на суді повіреному пана Миколи Паца — п. Сирутевичу:

¹⁾ Piekosiński, Stat. Lit., c. 16; Zbiór praw lit., c. 121 — 123.

„его милость панъ подкоморий — панъ великий, можетъ сведков мети што хотя“¹⁾. Але-ж, ці слова власне стосуються не до п. Паца, а до його повіреного, що підготував цих свідків і виступив з цілим арсеналом наперед наготованих доводів.

Повна невиясненість публічно-правного становища адвокатури, невизначеність стосунків між повіреним та його клієнтом, невідповідальності за свою діяльність, теж розвивали в адвокатурі самісінькі корисливі намагання нажити будь-яким способом, втягуючи клієнтуру в даремні тяжби, використовуючи свої спеціальні знання у власних корисливих інтересах.

Отже, досить скоро після Статуту 1529 р. виявилася соціальна шкідливість такої форми адвокатури, як приватного ремесла, і стала на чергу потреба висунути в діяльності адвокатів вимоги служіння інтересам громадським.

Питання про прокураторів-повірених зняла знов-таки шляхта на великому Виленському соймі 1547 р. Ясно розуміючи своє становище, шляхта виступила тут з цілою програмою вимог, що мала укріпити та зміцнити її соціально-економічне становище коштом інтересів міської людности та держави, а так само утворити юстицію, що найбільше відповідала-б її інтересам. Шляхта висловила побажання виправити Статут, утворити за польським зразком суто класовий — земський суд, здешевити судочинство та, крім того, зняла перед урядом питання про адвокатуру.

Прохання шляхти в цій справі було складено досить дипломатично. Передусім, зазначається шкідливість прокураторів з державного погляду, — через них, мовляв, господареві та панам-радам доводиться одриватися від державної праці:

„При томъ, што есте мовили его королевской милости, ижъ прокураторове, когды кольвекъ речы судовые справують, непотребными и шырокими вымыслы своими его королевской милости и панамъ-радамъ ихъ милости працы а трудности задають такъ, ижъ тежъ его милость многокrotь, отъложивши часомъ на сторону пилнейшыи а потребнейшыи справи свои господарьские и земьские, мусить ся коло таковыхъ вымысловъ прокураторскихъ съ паны-радами .працовати“.

А втім, далі виявляються справжні причини, чом шляхта вдалася до короля:

„якіе тежъ трудности и наклады сутяжныи за таковыми ихъ вымыслы и за продолженьемъ речей и за отъволоками пріймуютъ, того многи з вась сами на себе скоштовали“.

Це показує, що новонаряджена адвокатура звернула на себе громадську увагу своїми шкідливими сторонами. В історії розвитку адвокатури виник момент, коли треба було якось регламентувати приватне ремесло провадження чужих судових справ.

Шляхта не обмежилася тільки на тому, що зазначила, наче-б неорганізована адвокатура заваджає правосуддю та шкодить суспільству.

¹⁾ Акты Вил. Ком., XVII, с. 37.

Вона пропонувала свої способи, щоб уникнути негативних наслідків од діяльності адвокатів:

„и просите — читаємо далі у відповіді короля — абы через то прокураторы жодныхъ речей у суда, такъ передъ его кролевскою милостью, яко тежъ и передъ паны-радами ихъ милостью не справовали; одно жебы каждый свою речъ самъ справоваль“.

Шляхта дуже просто розв'язувала питання. Здавалось їй, що найлегше повернутися до тих недавніх добрих часів, коли кожен справді міг провадити свою справу особисто, не потрібуючи прокураторів та не почувуючи себе іграшкою в руках зажерливих адвокатів ¹⁾.

Проте, умови господарчого життя, поширений цивільний обіг, ускладнене законодавство вже такі були ясні, що цілковита заборона провадити чужі справи і для самої шляхти здавалася надзвичайною. Могли бути випадки, коли:

„который для хоробы своее альбо для недостатку вымовы не могъ къ тому snadней прыйти, абы речъ свою такъ достаточну могъ на судей преложыти“.

У таких випадках шляхта пропонувала припустити провадження справ на суді „черезъ прыателя своего, а не черезъ прокуратора наемного“.

Щоб зрозуміти, чому шляхта висунула ідею приятельської судової оборони, треба знати, що важили в Польщі та на Литві приятельські стосунки. Микола Рей, письменник XVI в. у своєму політичному творі „Zwierciadło“ присвячує окремий розділ „про щирого друга, як його знайти та як берегти“. Що може бути краще — каже він — якщо між друзями виникне та зміцниться любов. У них усе спільне, з них опіка й охорона. Станеться хорість, або инше нещастя — друг починає метушитися, утішає, біжить по лікаря; одне слово, клопочеться більше, ніж для самого себе. А доведеться одному з них заплутатись у тяжбу, — дивись, другий вже й допомагає ²⁾.

Приятельські стосунки, справді, не тільки в приватному житті шляхти, ба навіть у громадському, відігравали значну ролю. Колишні єдині кровні зв'язки послаблюються та доповнюються приятельськими. У приятельському оточенні зминало всеняке життя шляхтичеве. З приятелями він бенькетував, з ватагою приятелів вчиняв на своїх неприятелів озброєні напади — гвалтовні наїзди; кожний крок свого юридичного життя шляхтич робив за допомогою приятельською, „съ порадою добрыхъ приятель“ своїх одружувавсь ³⁾, розводивсь, писав тестамент ⁴⁾, вчиняв

¹⁾ Треба одзначити, що спроби подолати зловживання адвокатури таким самим способом, а саме, цілком скасувавши адвокатуру, відомі загальній історії адвокатури. Так, напр., у Пруссії зорганізовано адвокатуру в XVIII в. було так недобре, що король Фрідріх Великий 1725 р. просто скасував адвокатуру. — Васьковській, с. 241.

²⁾ Тумасовъ. Дворянство зап. Россіи въ XVI в., с. 16.

³⁾ Archiw Sanguszków, т. VI, № 1.

⁴⁾ Р. И. Б. т. XX, Лит. Метр. I, ст. 215. — Любавській, Обл. дѣл., с. 638.

усі оборудки ¹⁾. З приятелів складався „приятельський суд“, що увіходив, як важлива судова частина, в загально-державну судову систему ²⁾. З приятелями „въ зброяхъ и съ бронями“ шляхтич з'являвся на суд. Приятелі ратували та викупали його своїми пенязьми „от шии страченя“ ³⁾. Приятель був „заступцею“ на суді — брав на себе карну відповідальність за злочин ⁴⁾. Приятель, нарешті, провадив справу на суді, як прокуратор.

Розуміється, приятельська оборона на суді була позбавлена тих негативних рис вільної найманої адвокатури, що примусило шляхту вимагати скасувати її. Ласка, увага, прихильність, вільне бажання не припускали корисливо ставитися до справи, дорученої приятелеві, як повіреному. Навіть не могло бути й мови про гонорар, як оплату за працю. Винагородою за приятельську допомогу на суді був тільки вільний подарунок, що розмір його наперед не визначувано.

Але спроба замінити професійну адвокатуру приятельською судовою обороною могла бути тільки паліативом. Приятельська оборона не могла задовольняти потребу в юридичній допомозі в широких розмірах. Добре, скажемо, що п. Станіслав Довойно серед своїх приятелів мав і відомого вже нам професійного прокуратора п. Жебридовського, що вміло провадив його судовий процес з паннами Немирівнами. Та не всі-ж приятелі були такі знавці права, щоб можна було спокійно покластися тільки на їх приятельську ласку. Отож, треба було шукати найманого адвоката.

Хоч-би як оцінювати цей проєкт шляхти що-до адвокатури, все-ж-таки вона виявила соціальну вагу цього інституту і намагалася утворити якісь юридичні форми діяльності прокураторів. Навпаки, уряд поставивсь до цього питання якимось позверхово, добачивши в ньому виявлення лиш приватних шляхетських інтересів і не помітивши соціальної ваги адвокатури. Відповідь короля звучала іронічно:

„Его королевская милость казалъ вамъ на то поведити: ижъ его кролевская милость до прокураторовъ вашихъ, кому суть межи вами потребни, або не потребни, ничего мети не рачить и, коли ихъ сами наймовати не будете, тогда теж они, подобно, ни отъ кого ничего справовати не будутъ“ ⁵⁾.

Отже, майбутнє правне життя литовсько-руської держави показало, що не можна було ані зупинити розвиток адвокатури забороною, як це пропонувало шляхетство, ані пройти повз неї, як зробив уряд. Адвокатура набула таки своєї регламентації досить швидко, — в Литовському Статуті 1566 року.

Степан Борисенко.

¹⁾ Лит. Стат. 1566; розд. IV, арт. 38.

²⁾ Напр., Arch. Sang. IV, № XXXV; № XXXIV, ст. 377.

³⁾ Лит. Стат. 1529 р., розд. VII, арт. 30; Демченко, Наказаніє, с. 47.

⁴⁾ Лит. Стат. 1529 р., розд. VI, арт. 12.

⁵⁾ Рус. Ист. Библ., Лит. Метр. Отд. I—II, ч. 3; т. I. Юрьевъ, 1914, с. 159.

Додатки.

I.

Справа мощанки виленьское Хведи Курчовое с паномъ Яномъ Селицькимъ о некоторые речы и пенези, ему от нее даные, коли в справе з мещаны виленскія и о домъ до права ужила была.

Жигимонътъ Божъ.

Жаловала перед нами мещанъка виленьская на имя Курчовая Хведя на пана Яна Селицкогo, войта Витебъского, тымъ обычаемъ, штожь была на мене некоторая пригода, правовалася есьми передъ паномъ воеводою его милости виленским з мещаны виленьскими о домъ. А так есьми просила пана Селицкогo, штобы ми в речы моей помощонъ былъ. Ино ми ся он полецал быти помощникомъ в той речы моей и взялъ у мене за то два поставы сукна луньского, шубу кунью, а пять копъ грошей, того всего ми сорок копъ грошей кошътуеть. А мне через его помощъ жадная ся не стала, али жъ мя увязалъ в домъ тотъ панъ Богданъ Довъкгирдовичъ, а он ми ничего не помог. И панъ Янъ Селицкий отъказалъ: естъ такъ. Кгды ся она з мещаны о домъ право вела, тогда мене о помощъ просила, ино я у ее речы былъ помощонъ и працювалъ есьми о то много; а так она через мене воеводе его милости виленьскому обецала два поставы сукна луньского и отдала через мене. Я, узавши, пану воеводе отдалъ, а она, тыи сукна взявши у пана Ондreja Ильковъского, и подала миѣ и сказала пану воеводе отъдати, якож я отдалъ. А пяти копъ грошей сама она отъдала маршальку пана воеводину увязчого передъ паномъ Ондреемъ жо. А кожухъ миѣ за мою працю дала. И тая Курчовая рекла: я пану воеводе не отъдавала, а не давати сказала тыхъ поставовъ, ани маршальку пяти копъ грошей не давала; ено пана Селицкогo я знаю — онъ в мене побралъ. И панъ Селицкий шапку поставилъ до пана Ондreja, штожь дей ты тые поставы сказала отъдати пану воеводе, а пяти копъ грошей сама отъдала маршальку пана воеводину, а кожухъ мне за мою працю дала. И она шапку приставила до пана Ондreja И панъ Ондрей светъчилъ передъ нами: я дей того сведомъ, штоже тая Курчовая, взявъшы у мене два поставы сукна луньского, и дала пану Селицкому и сказала отъдати пану воеводе его милости виленьскому, а пяти копъ грошей она сама отъдала маршальку пана воеводину его милости виленьского увязчого, а кожухъ ему за працю дала его. И мы тому зрозумевъшы, знашли есьмо пана Яна Селицкогo в том правого, а тая Курчовая на немъ ничего не доискалася, бо онъ не собѣ бралъ, але, взявъшы у нее, отъдалъ, пану воеводе его милости, кому она сказала дати; а пяти копъ грошей не онъ взялъ, але сама она маршальку пана воеводину увязчого отъ дому дала; а кожухъ не силою брал, але за свою працю взялъ, а она сама дала, а тое ее речы довелъ и домъ его присужоно. И мы то казали у книги записати у Вильни. Июл в. днь индикта.

Лит. Метр. Кн. судн. дел, VI, а. 32.

II.

Лет Бож нарож 1533 мца ок 8 днь инд 7.

Того ж дня жаловал пан Закревский от пани Скирминоное напротивку Сокирки и его жоны, якобы неслушънымъ записомъ именья ихъ держалъ. А от Сокирки и от его жоны мовил пан Колачковский, иж позвано Сокирку и его жону о двое именье, которым не под еднымъ правомъ лежать, одно у повете Дорогицкомъ, другое у повете Литовскомъ; просилъ короля его милость, абы с покупсъемъ вины отослан к праву дорогицкому. Господаръ его милость велел пытати Скирмонтовое, где оный позов Сокирце положонъ. Она поверила, иж у томъ именьи, которое лежит у повете Литовскомъ. Его милость тому зрозумевшы, без покупу вины о именье дорогицкое отсылаеть до права дорогицкого; а о Литовское именье маеть теперешнего часу отказати. Сокирка тогда в той же час положилъ листы записы Скирмоновыи, в которых выписано, иж Скирмин старый, приехавшы в домъ дочки своее до Секирки, отписал ей два именья у тысячи копахъ грошей; одно в повете Литовскомъ, а другое в повете Дорогицкомъ. И тымъ записомъ ся боронил, абы был при немъ захованъ. Господаръ его милость, з оных листов зрозумевшы, рачил вырок на то вчинити. Иж ся у праве полском тот звычай за-

ховываесть, што всякии суды, справы, записы бывають справованы на местцу, вставеномъ от короля его милости. Якож и прошлых часовъ, кгда был Судомир погорел, его милость, за прозбою землянь тамошних, дал имъ место в Опотове. Тогда тыи вси справы, которые на он час в Опотове справованы, при мощи его милость заховал. Другое теж, коли у Дорогичине было поветрее, тогды судья и з иными врядники земьскими Дорогицкими для того поветрия, без воли господарское справовали справы земьскии у Тихоновцы. Ино тыи вси справы, што были справованы без воли его милости у Техоновцы, рачил его милость ни вошто обернути. А такъ теж и тую реч, што справована не водле обычая права земьского в дому Секирченому, где не было место справ земьскихъ, найдуе его милость, штож тот запис на оныи именья неслушъне справованъ, и вжо его милость оное именье рачиль присудити паней Скирмоновой, што есть у повете Литовскомъ. Што ся теж дотычеть именья Дорогицъкого, о томъ мають подле першого выроку его милости перед правомъ мовити у Дорогичине.

Лит. Метр. Кн. суд. дел, VIII, а. 30—31.

III.

Господаръ король его милость росказал у книги записати. Жаловал его милости Михайло Кирдеевич на брата своего Петра, иж он дал был ему листъ свой, поручаючы ему речъ свою мовити о именье... с княземъ Илею воеводичом Троцкимъ, и дал ему мощъ, естан бы он от двора господарьского отъехал, съ княземъ Илею мовити и зыскати и стратити. То пакъ он отъ двора господарьского не отедчалъ и посполу з маткою своею и з нимъ о тое ся именье правовали, и коли к оному именью прышли, тогды он того листу его ему не вернулъ, для чого ж король его милость и дворянина своего Александра Владыку к нему посылалъ, абы той листъ ему вернулъ. И он тому дворянину отъказал, иж вжо той листъ з речми своими до Волини послал и теперь при себе не маеть и хочеть ему, прыехавшы на Волинь, тотъ листъ ему отъдати. А такъ король его милость то казал у книги записати, иж той листъ маеть быти ему вернен, если невсхочеть того листу вернути, тогды тот листъ его не маеть мощи мати.

Лит. Метр., Кн. суд. дел, VIII, а. 129—130; 1534 р.

IV.

Жаловал дворянин господарьский Петръ Белый от писара замку Краковского Адама на Дороту Хроберскую, иж бы она, забравшы речей Адамовых и ушкодившы ему на шестьсот золотых, с Кракова до Волини втекла, и тут деръжана ест за поруку до права. Хроберская упростила себе на прокуратора до завтре и в поруце зостала у наместника пана воеводы его милости виленьского кобыленьского Творовского. А на завтрее, то ест в середу, Петръ Белый о томъ же деле королю его милости ся упоминал. А Хроберская через прокуратора и поручника своего того ж Творовьского поведила, иж не есть позвана позвы водле обычая к тому праву, а к тому мовила, иж вси права от господаря его милости на тот час завешоны. А так король его милость и тую реч рачил отложить.

Лит. Метр. Кн. судн. дел, VIII, а. 85; 1533 р.

V.

... Панее Немировъны Анъна а Настасья, Дорота, Анна а Галена через речника своего власного Анъдрея Бзицъкого жаловали на пана Станислава Станиславовича Довойна....

.... На то панъ Станиславъ Довойно самъ и черезъ прытеля своего дворянина господарьского пана Флерыяна Жебрыдовьского мовиль, ижъ неповиненъ онъ на позовъ тотъ отъказывати имъ для того, ижъ в позьве томъ именьей оных, о которые они жалуют, наймя не выписано и не выобразоно жалобы тое так, якобы мело быти водлуг права. Прото просиль, абы вызволенъ отъ позову того тымъ же правомъ и тымъ же судомъ, яко их милость панове судили тутъ недавно паню Андресвую Завишича с паняты

Троцькими, паны Техоновськими и иньших некоторыхъ, гдежь вызволены суть стороны от позвовъ таковыхъ недостаточныхъ. Бо кгда бы ми деи выобразоно было в позове наймя именья тые, о которые жалуютъ, я дей зготовиль бых ся былъ на то ку отказу sprawy с твердостями на то залежачыми и з ынъшымы доводы. Речьникъ паней Немировен противъ того мовиль, ижь не было потребъ выписывати наймя именья тых в позве, бо дей не об одно которое з именей оных, а ни о колько их, але обо вси именья жалуютъ, ижь забралъ панъ Довойно по смерти пана воеводы Киевського все, што въ сго рукахъ было, рухомое и нерухомое. Панове их милость, обумовившы о томъ межы собою и розвазывши отпоры обеюхъ сторонъ и позвовъ добре выслуховшы и бачичы то, ижь в позве стоить жалоба обо вси именья, а где ся менует все, тамъ ничего не выйму-еть; прото знайшли их милость, ижь не было потребъ выписывати в позве наймя всих тых именей. и кгда ж выобразоно достаточньо имя того, по кому оные именья взяты. А прото сказали их милость, ижь повинъна есть сторона позваная, панъ Станиславъ Довойно, отъказывати стороне поведовой на позовъ тотъ, яко на достаточный. Панъ Довойно выроку того не прынел, а отозвалъся о то до господара его милости. А потомъ господаръ его милость, выслуhavшы тое речы и лепей тому порозумевшы, ижь позовъ тот водлугъ права не есть достаточный, кгда ж не выобразоно в немъ наймя именей оныхъ, о которые позвано, прото казалъ его милость, ижь сторона позваная не повинъна на тотъ позовъ отказывати. Панее Немировны тые вышешменены, стоячы тут же перед правом, уставили от себе тую речъ противъ пана Станислава Довойна речника Анъдрея Бзицького и дали ему на то моцъ зуполну моцъно а непорушно всю в томъ справу его держати прирекли водлугъ обычая права.

Лит. Метр. Кн. судн. дел, X, а. 90—91, 1541 р.

VI.

Стояли перед нами очевисте. Жаловалъ намъ намесникъ вязынський наймя Василей, пана Юрья Войтеховича Носиловського, именемъ пана своего на боярню господарскую Михнову Турлеевича Ганъну тымъ обычаемъ, штожь дей мужъ ее небожчикъ Михно Турлеевичъ заставил пану моему, пану Юрию Носиловскому два человеки...

... И тая Ганъна поведила и пытала в того намесника вязынського Василья, естли онъ мает от пана своего полецоную о тую речъ у праве з нею мовити. И онъ положилъ листь поручоный пана своего, который такъ ся в себе маеть: „Я, Юрьи Войтеховичъ Носиловський, сознаваю самъ на себе симъ моимъ листомъ, штожь есми послал у речы своей намесника моего Вязынського Василья от себе реч мовити з бояркою господарскою з Михновою Турлеевича Ганъною о два человеки, што ми ее муж зоставиль у двадцати копах грошей литовское монеты по десяти пенезей у грошъ. И даломъ ему моцъ такую у речы своей водлугъ сознанья моего речъ зыскати и стратити. И на то есми ему даль сей мой листь под моею печатю. Писан у Вязыни под лет Бож нарож *лїа мїѣа* апре^л п̄, дїѣ индиктъ *л̄*”.

И кгда тотъ листь поручный вычтенъ, тогда противъ того тая боярня господарская Михновая Турлеевича Ганъна поведила.....

..... И пытали есмо того намесника Вязынського; хто такъ тыи люди в пана твоего отнялъ. Онъ поведиль: отнято то зъ враду виленьского. И потомъ есмо его пытали: а хтож их держить. — Я не ведаю, але она ведает. — А Михновая теж поведила: не ведаю, хто их держить; если тебе надобе, ты себе их ищы. И мы тому порозумевшы их речей з obu сторонъ, и листа того заставного, што небожчикъ Михно Турлеевичъ пану Юрию Носиловскому на две службы людей даль, выслуhavшы, иж в томъ листе стоить: если бы хто в тым люди ся уступил, тогда онъ самъ небожчикъ мель пану Юрию ихъ очищати, — а жоны его, ани детей в немъ не стоить описано и жебы мела очищати, — в томъ есмо тую Михнову правую знашли, иж она не повинна тых людей очищати, а ни тых двадцати копъ грошей, в чомъ были заставлены, платити. Нижли похочеть ли панъ Юрьи Носиловський, або тотъ урядникъ его Василей, которому онъ моцъ дал, мают себе тых людей искати и на том, хто их держить, а кому они служить.

Лит. Метр., Кн. судн. дел., VI, а. 202—204, 1541 р.

Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в.

(До історії фінансового права Лівобережної України).

I.

У цій своїй праці ми поставили собі за мету виучити гуральне право на Україні та зване з ним право шинкувати горілкою. Ми навмисне не розрізняємо цих двох питань тому, що в житті вони так зв'язані були між собою, що іноді буває важко розглядати їх, відокремлюючи одно від одного. Тільки з кінця XVIII в., коли право викурювати горілку та шинкувати нею перейшло до власників земель—дворян, а як окреме право — право шинкувати горілкою залишилося за козаками, а по великих містах за одкупниками, ми можемо й окремо розглядати ці два питання.

Гуральне право на Україні сливе зовсім не досліджено, не говорячи вже про те, що й саме гуральництво, як промисел, мало звертало на себе увагу дослідників. Тому в цій розвідці, яка сама по собі повинна мати правничий характер, ми часто-густо переступаємо ті межі, які ставляться для суто правничої праці, щоб висвітлити окремі етапи в історії гуральництва.

Як ми навели, історія гуральництва сливе зовсім не досліджена. Професор М. Слабченко в своїй праці „Организация хозяйства Украины“ т. II, 128—143, зупиняється й на гуральництві, але в завдання авторове, очевидно, не входило докладно освітлити це питання, тому деякі місця в ньому залишилися темними й нез'ясованими. Досить указати на те, що заборони гуральництва підчас неврожайних років (1748 та 1757 рр.) автор зовсім не торкається. А універсали Розумовського, якими, як першими, гуральний промисел повернуто було на бік державців, нібито зовсім не були відомі авторові. Брак архівного матеріалу не дав спромоги авторові підсилити свої висновки статистичними даними.

У своїй великій праці „Описание Старой Малороссии, т. I—III“, Олександр Лазаревський дає багато цінного матеріалу з різних архівів, для виучування як самого гуральництва, так і гурального права в Лівобережній Україні.

Історії шинків, у загальному російському масштабі, присвятив свою працю П. Г. Прижов „История кабаковъ въ Россіи“, на жаль тільки він увів багато тенденційного, що часто-густо шкодить авторові.

На історії місцевого, київського, гуральництва зупинявся А. Андрієвський, що наводить багато, часто зовсім не обробленого, архівного матеріалу з теперішнього Київ. Центр. Архіву Давніх Актів (Исторические материалы изъ архива Кіевскаго Губернскаго Правленія, вып. I—X) ¹⁾.

Інші дослідники тільки побіжно зупинялися на цьому питанню, роблячи деякі зауваження, не заглиблюючись у суть справи.

Для свого досліду ми користувалися такими архівними матеріалами.

1) Збіркою Ол. Лазаревського (бібл. кол. університета св. Володимира).

2) Там-же ми проглянули архів кол. „Елизаветинской крѣпости“, де знайшли цікаві міркування Стародубської Полкової Канцелярії що-до права різних верстов на гуральництво та шинкування горілкою.

3) Справами Київ. Центральн. Архіву Давніх Актів (скорочення К. Ц. А. Д. Ак.) з відділу старих справ XVIII віку та монастирських документів переданих з Черніг. Казенної Палати.

4) Справами Харківського Центр. Істор. Архіву з фонду „Малоросійской Коллегіи“ Чернігівського та Полтавського відділів (скорочення Х. І. А. М. Кол. Чер. або Пол. від.) ²⁾.

У нашій розвідці—„Боротьба Київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою“ (Праці Ком. для виучування історії західньо-

¹⁾ Досліди І. Ф. Павловського:—„Кн. Репнинъ въ его отношеніяхъ къ дворянству изъ за винной монополіи и Д. В. Кочубей“; „Къ історіи винокуренія въ Малоросіи“; „О спиртныхъ напиткахъ въ Полтавской губерніи въ началѣ прошлаго вѣка“ (Труды Полтав. Ученой Архивной Комиссіи, вып. 4, 5 та 14-ий), торкаються окремих питань здебільшого першої половини XIX в., що виходить за межі нашої розвідки.

²⁾ У Харкові я працював, будиши відряджений від Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права Укр. Академії Наук, з 9-го травня до 5 червня 1926 року.

Архівний фонд „Мал. Кол.“ поділяється на два відділи—Чернігівський та Полтавський, очевидно по тому, як їх було перевезено до Харкова. Що-до самого архіву, то для Чернігівського відділу цього фонду є опис, але це так званий інвентарний опис. Архівні справи записувано сюди без будь-якої системи, чи то річної, чи то по окремих відділах, і складено таким чином опис на три великих книжки, вибрати з яких потрібний дослідникові матеріал страшенно важко. Для Полтавського відділу цього фонду є давній архівний опис. Щоб переглянути ці два описи, треба витратити дослідникові не менше як два тижні. Тут я мушу висловити подяку всім архівним робітникам цього архіву, які уважливо поставилися до моєї праці в архіві й зокрема завідувачеві цього архіву Є. М. Іванову, що дозволив мені працювати в архіві по-за урядовими годинами. Тільки в таких умовах міг я, за не що й довгий час переглянути описи, вибрати потрібні для мене архівні справи й дослідити їх. Хронологічно цей архівний матеріал дає спромогу виучувати гуральне право та історію самого гуральництва на Україні починаючи з 20-х років і до кінця 80-х років XVIII в. Документи ранішої доби зустрічаємо як винятки й то як окремі аркуші, очевидно, з давніх архівних справ.

До цього треба ще додати, що аркуші архівних справ цього фонду часто-густо не перенумеровано й під окремим номером у зв'язці буває декілька десятків справ, а тому, коли ми покликуємося на такі справи, ми мусимо зазначати здебільшого тільки номер справи, під яким її можна знайти в архіві.

руського та українського права У.А.Н., вип. II, 1926 р. 198—217) ми дослідили, оскільки це було для нас можливе, право козаків та міщан київських на гуральництво та шинкування горілкою, а тому в цій праці, обминаючи історію цієї місцевої боротьби за це право, ми дбаємо за те, щоб висвітлити всебічно історію гурального права в Гетьманщині, зупиняючись, як ми вже наводили, може й досить детально, на історії самого гуральництва. А тому в наші завдання ввійшло висвітлити як це право, що козацтво завоювало собі шаблею та рушницею, повставши проти Польщі, поступінно, крок за кроком переходило до власників земель — української шляхти. А ця, скупчивши земельну власність, а тому й необхідну сировину для гуральництва — збіжжя в своїх руках, повела боротьбу за перетягнення цього права на свій бік. На допомозі цьому були голодні роки, що випали на Україні й дали привід централістичному російському урядові втрутитися в цю справу й завести той лад, який існував у Росії, себ-то передати право на гуральництво виключно українській шляхті, залишивши за козаками право шинкувати горілкою в своїх хатах.

II.

За останніх часів польського панування на Україні з права на гуральництво користувалися великі міста, яким надано було Магдебурзьке право і які за це платили до королівського скарбу, а так само державці окремих міст, містечок та сіл¹⁾.

„Після скупки солтиств“, каже д-р Станіслав Кутшеба, „з якими звичайно звязано було володіння шинком, пан поширює й своє право пропінації. Тільки пан міг варити пиво, курити горілку. Тільки він може держати шинок; ні звідки більше не можна було дістати горілки. Пан примушує хлопа купувати певну кількість горілки або пива, на випадок весілля, хрестин, то-що“²⁾.

„Переглядаючи інвентарі староств східно-полудневої України з першої половини XVII в., ми переконуємо ся“, каже акад. Мих. Грушевський, „що ‚корчма‘ то значить доходи з варення пива, меду й горілки й їх шинкування, становила головну рубрику панських доходів, половину або й вище з загальної суми доходу староства“³⁾.

За орендовим контрактом польського гетьмана Станіслава Конецьпольського, що передав у 1643 році в оренту шляхтичеві Мартинові Длузському Гадяцьку волость з містом Гадячем, і містечками Лютенською та Рашівкою, орендареві належали всі прибутки з гарячих напоїв. Ніхто з мешканців цих місць не мав права курити горілку та шинку-

¹⁾ И. Г. Прыжовъ, Історія кабаковъ въ Россіи, изд. 2-ое, „Молодые Силы“, ст. 130—37.

²⁾ Д-р Станіславъ Кутшеба, Очеркъ історіи общественно-государственнаго строя Польши. Переводъ съ польскаго Н. В. Ястребова, СПб 1907, ст. 143.

³⁾ Михайло Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, ч. I, ст. 229.

вати нею, не заплативши орендареві податку; ніхто не мав права привозити сюди з інших місць горілки; неслухняних карали 10 копами грошей. За варення пива та меду мусіли теж платити орендареві. На весілля, хрестини та свята, селяни мали право варити пиво, але не дозволялося держати його по-над три дні; горілку в таких випадках орендар продавав дешевше на один грош на кварті.

У самому місті Гадячі міщани мали право варити пиво й ситити меди, платячи за це орендареві, а право курити горілку в місті державця залишив за собою й передавав в оренду окремим контрактом¹⁾.

У XVII віці економічні обставини примушують жидів перейти до сіл, де вони розташовуються по шинках як орендарі цих шинків. Відтоді з'являються типи жидів-корчмарів²⁾.

„Найбільше пожитку для пана та жида“ каже історик Олександра Єфименкова, „найбільше нищення та всякого лиха для підданих повстало, безперечно, з горілчаної оренди. Жидівський шинок ненавидний, а разом непереможно привабливий, був найяскравішим явищем, що виявляло собою весь жах становища, утвореного історією для нещасного українського народу. Жиди та панський двір об'єднані були однією метою — стягти якомога більше грошей за продану горілку. Пан допомагав у цьому орендареві, а коли бракувало в підданого грошей на пропій, то орендар давав набір з тим, що коли настане час розплати, а підданий не матиме змоги розплатитися з шинкарем, то пан призначав езекуцію, себ-то панські слуги жили в підданого доти, поки він виплатить борг орендареві“³⁾.

Народ ненавидів оренди й орендарів і переніс цю ненависть у свої думи та пісні. Ось як співається в одній думі про оренди:

Земле Польська, Україна Подольська!
Та вже тому не річок і не два минає.
Як у християнській землі добра немає,—
Як зажурилась та й заклопоталась бідна вдова;
Тото не бідна вдова, то—королевська земля:
Що стали жиди великий одкуп давати—
Стали один од одного на милу оранди становити...
Як іде український козак, то й корчму минає,
А жид вибігає, та українського козака за чуб хватає,
Та ще ёго двома кулаками по потилиці затинає:
„Козаче-левице! за що я буду ляхам рату платити,
Що ти мимо корчми йдеш,
Та й корчму минав?“⁴⁾

¹⁾ М. Грушевський, Государство польського магната. Записки Укр. Наук. Тов. в Києві, кн. I, ст. 30, 40—41.

²⁾ Д-р ь С т. К у т ш е б а, Очеркъ исторіи общественно-госуд. строя Польши, ст. 146.

³⁾ Южная Русь. Александръ Ефименко, изд. Общества им. Т. Шевченка, т. I. СПб 1905, ст. 130.

⁴⁾ Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, К. 1875, т. II, вып. I, ст. 25.

Пан передавав на одкуп орендарям не тільки корчми, а й усе, що можна тільки було передати: стягання мита на базарах та проїжджих дорогах, рибні та звіринні лови, різні інші промисли, ба навіть церкви¹⁾.

Наскільки польські пани дорожили пропінаційним правом, видно з того, що коли, в боротьбі з повсталими за свої права козаками, щастя покидало їх, то вони ладні були дати деякі права на виготовлення напоїв козакам, але коли становище козацького війська було скрутне, вони намагалися відібрати це право.

Так, за зборівською угодою—„козаки как вина, так и иных всякихх напоевъ продавати не имѣють, только для нужды своей какъ што здѣлать вольно, тако же и мѣстнымъ дѣломъ продавать не имѣють им заборонять“, тимчасом як Білоцерковська умова 1651 року дозволяє державцям повернутися до своїх маєтків і надає їм право повернути собі різні промисли, шинки та одкупи²⁾.

Коли Польщі бажано було прилучити Україну до себе, відірвавши її від Москви, то в Гадяцькій угоді 1659 року, між іншими правами, надаваними козакам, було й право на вільне вироблення напоїв, ще й нагадувано, що це був козацький звичай³⁾.

У 1654 році гетьман Богдан Хмельницький складає угоду з московським царем Олексієм Михайловичем. У договірних статтях було постановлено: „имѣній козацкихх чтобъ ни кто не отнимал; которые землю имѣють, и всѣ пожитки съ тѣхъ земель чтобъ при тѣхъ имѣніяхъ добровольно имѣли“...⁴⁾.

Які пожитки міг мати тоді козак з землі? Великі простори її давали при мінімальній витраті праці гарні врожаї збіжжя. Його не можна було ні гарно продати на місці, ні, тим більше, вивезти куди-небудь на продаж, а тому залишалося одно для української людности, це переробляти збіжжя на горілку й продавати її.

Павло Алепський свідчить, що врожаї жита та пшениці на Україні були великі, і що горілка, тут вироблювана, коштувала аж надто дешево, як вода⁵⁾.

Одним із важливих революційних придбань козацтва було право на вільне гуральництво та на продаж виробів цього промислу, себ-то горілки. Козацька старшина та козаки вважали, що їм тільки належить привилейоване право на гуральництво. Про це свідчить той факт, що приїжджі до Москви в 1667 році послали полковники Лизогуб та Могилевський, скаржилися цареві на воевод, що вони дозволили поспільству курити горілку й продавати її, а що від цього „изстрадають бунты лѣсамъ умаленіе и хлѣбам убавка“. Старшина просила, щоб це було заборонено, запевняючи, що від цього царській казні не буде збитків⁶⁾.

¹⁾ *ibidem*, ст. 30–32.

²⁾ Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Рос. при Моск. Унив. 1858, кн. I, ст. 20, 30.

³⁾ Записки Наук. Тов. в Київі, кн. VIII, ст. 35.

⁴⁾ Чтенія в Моск. Общ. Ист. и Др. Рос., 1858, кн. I, ст. 55.

⁵⁾ Б. Г. Курцъ, Сочиненіе Кильбургера о русской торговлѣ, К. 1915 г., ст. 321.

⁶⁾ Акты Южной и Зап. Руси, т. VI, ст. 163.

Гетьман Бог. Хмельницький, стверджуючи надання отаманові городовому Київському Петрові Бутримовичеві на порожній пляц у Києві, надає йому й право шинкувати горілкою, додаючи в листі своєму до отамана, що він може користуватися з цього промислу, як і інші козаки на Україні¹⁾.

Отже недовго вільно шинкували горілкою козаки та старшина на Україні. Треба було якось видобувати кошти на утримання війська, гетьмана та різних установ, а тому оподатковувати промисли. За один з способів добувати кошти були оренди, себ-то продаж права шинкувати горілкою, дьогтем, та продавати тютюн окремим особам, або примушування полків та сотень сплачувати гроші за ці оренди. За недовге гетьманування Юрія Хмельницького вже було заведено оренди на продаж горілки. Підчас оренди козаки й старшина мали право викурювати горілку, робити пиво та ситити меди, але продавати горілку мусіли тільки „бочкою на ранды и куды кто похочет, а пиво и медъ вольно же продавать гарнцом; а кто будетъ вино продавать въ квартаы и тѣхъ карать“²⁾.

Тимчасово заведені оренди на продаж горілки скоро перестали існувати й геть аж до гетьмана Самойловича ми їх не зустрічаємо. Козаки й старшина вільно курили горілку, шинкували нею, не платячи ніяких зборів.

Отже були випадки, коли гетьман дозволяв користуватися з гуральництва й поспільству. Так, гетьман Многогрішний видав такого дозвола поспільству, встановивши податок од винничного казана — „показанщину“. Як каже Ніженський протопопа Симон Адамович, посполитий платив од казана 1 карбованець, козак та духовні особи по п'ядесять копійок³⁾.

Крім старшини, козаків та іноді поспільства, право на гуральництво скоро поновили й великі міста, що давніше, за королів польських користувалися з цього. Міста, що за ними затвердили Магдебурзьке право російські царі, мали власні гуральні та шинки, а за виключне право шинкувати горілкою, крім скарбових шинків та в Києві Михайлівського монастиря, платили до скарбу призначені од російського уряду внески⁴⁾.

Обстоюючи права м. Чернігова, що міщани його скаржилися „на немалу перешкоду такъ „въ арендѣ, яко въ иныхъ приходахъ одъ козакъ и самого полковника“, гетьман Виговський у 1656 році, наказує, щоб „полковники и товариство до аренды мѣсной жадного приступу не мѣли, а ни горѣлокъ шинковали, опроч що захочуть гуртомъ продати, то не маетъ быти зборонно“⁵⁾. Гетьманові Сомкові в 1662 році знову довелось розглянути скаргу чернігівських міщан на старшину та козаків,

¹⁾ Див. мою розвідку: Боротьба Київ. козаків з магістратом за право шинкувати горілкою, У.А.Н., Праці Комісії західньо-руського та українського права, вип. 2, 1926 р., ст. 199.

²⁾ Чтенія въ Моск. Общ. Ист. и. Др. Рос., 1858, кн. I, ст. 110.

³⁾ С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи (изд. Общ. Польза), кн. 3. ст. 377.

⁴⁾ „Экстрактъ изъ указовъ, инструкцій и учреждений.., 1786 года“. Вид. Н. П. Василенка, Черн. 1902, ст. 201.

⁵⁾ Прыжовъ, Исторія кабаковъ въ Россіи, ст. 170.

що перешкоджали їхньому шинкарському промислові. Гетьман наказував, щоб вони не шинкували на базарі й не мали там своїх шинків, а тих, що не виконували цього наказу, карано—„до скарбу войскового тисячу таларовъ битых, яко и особливе сурового войскового неudet караня“¹⁾. Магістрат київський сто років запекло боровсь з київською старшиною та козаками, що не вважаючи на заборону гетьманів і російського уряду, шинкарували собі й далі²⁾.

Що-до монастирів, то російські царі, затверджуючи за ними право на землі, що були надані їм ще за королів польських, затвердили за ними й право шинкувати горілкою. „Игумену Θεодосію“, читаємо ми в грамоті царя Олек. Мих. Михайлівському монастиреві, „держать въ томъ монастырѣ про себя питье и по прежнимъ своимъ правамъ и вольностямъ и по универсалу Владислава короля Польского РНД (1646) года, для своихъ монастырскихъ потребъ и на пропитаніе и на одежду братіи, продавать то питье, какъ пристойно на прежнемъ мѣстѣ“. Це право був затвердив і Петро I 30/IV 1700 року. Не тільки викурювати горілку монастирі, як і козаки та старшина, мали право, ба й робити пиво й ситити меди.

Але ще Богд. Хмельницький обмежив це право й дозволив священикам капітули Київської ситити меди тільки на дві кадки й тільки в міських броварнях, очевидно, щоб збори з цього йшли на міський уряд³⁾. Отже поруч з наданням різним верствам права на гуральництво й продаж горілки, ми зустрічаємося з фактами, коли гетьмани обмежували іноді шинкарський промисел. Ми вже казали, що гетьман Юрій Хмельницький дозволяв продавати козакам горілку тільки бочками, а не в роздріб. Гетьман Сомко пішов далі, він не хотів навіть щоб козаки та міщани привилейованих міст користувалися з гуральництва⁴⁾.

Як ставивсь російський уряд до вільного гуральництва на Україні?

У Росії за ці часи горілкою шинкували тільки в скарбових „кабаках“, а постачали її на ці „кабаки“ підрядники. Царі дбали про те, щоб українську горілку приватно не привожено на московський ринок і в прикордонні місцевості, бо через це казна зазнавала збитків. Починаючи з 1664 р., всі договірні статті вимагають, щоб гетьмани не дозволяли вивозити до Москви горілки, а за собою вряв залишав право конфіскувати її в тих, кого зловлять удруге на таким привозі⁵⁾.

Проте брак горілки на російських „кружечных дворах“ вимагав іноді від уряду вдаватися до гетьманів по українську горілку, як це було за гетьмана Самойловича⁶⁾.

¹⁾ *ibidem*, ст. 171.

²⁾ Див. мою розвідку: „Боротьба Київ. коз. з магістратом“. У.А.Н. Праці Ком. Зах.-Руськ. та Укр. права, вип. 2, 1926 р., ст. 198.

³⁾ Збірка Ол. Лазаревського (Бібл. кол. унів. св. Володимира) справа № 49, арк. 183. Акты Ю. и З. Р., т. V, ст. 92, т. III, ст. 548.

⁴⁾ Пр. М. Слабченко, Организация Хозяйства Украины, т. II, ст. 132.

⁵⁾ П. С. З. Р. И., т. I, №№ 368, 447, 575; т. II, 1015, 1068, 1225, 1254; т. III, 2074.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, ст. 338 — 39.

Треба зазначити, що вкраїнські винники були відомі в Москві, як фахівці гуральництва. У 1675 році з України закликають спочатку 4, а потім 10 чоловіка таких винників. Гетьман одшукував їх у Стародубі та Почепі, в місцевостях де найбільше було розвинено гуральництво й де горілку виробляли найліпшу. Правда, перша спроба була невдала й через рік винників одрядили назад на Україну, бо горілка, яку вони виробляли, була ніби-то з пригар'ю, на вироб її йшло більше борошна, ніж у тамошніх винників, та більше витрачалось дров і робочої сили ¹⁾).

Як загальне правило—козаки й старшина не платили з гурального промислу ніяких податків. Як виняток з цього правила, була та показанщина, накладена на козаків за гетьмана Многогрішного.

Гетьман Бруховецький, передаючи всі збори, котрі були на Україні до царської казни (1666 рік), передав і збори з шинкарства встановивши, щоб у „кабакахъ“ продавали саму тільки горілку²⁾). Але за троє років, себ-то в 1669 році, всі збори знову переведено на гетьмана, на оплачування за реєстром служби козаків та старшини. Постійні війни, утримання чужого війська та заведення постійного компанійського, вимагали великих коштів, яких бракувало в гетьманській скарбниці. Гетьман удавався до царя, з проханням призначити кошти на утримання війська. Гроші хоч і призначено, але з поясненням, що збирати їх треба в себе на Україні³⁾). На черговому з'їзді старшини в Батурині обмірковували справу про брак грошей та й вирішили завести оренди на продаж дьогтю, горілки й тютюну.

Були зауваження, що продаж горілки ні козакові ні посполитому великих прибутків не дає, а багатіють з неї самі тільки шинкарі ⁴⁾). Щоб збирати орендові гроші, котрі йшли до військового скарбу, призначено довірених осіб. Крім внесків до військового скарбу орендарі давали „певну сумму“ грошей до міського ратушного скарбу, а підчас ярмарку збори з возів та з продажною горілки й дьогтю ділили навпіл межі орендарями та полковниками. За Самойловичевих часів оренда з Полтавського полку давала що-року 9600 золотих ⁵⁾). У 1686 році оренду в Лубенському полку на продаж горілки, тютюну, дьогтю та збори з млинів передано Лубенському полкові за 17 тис. золотих (ці гроші полчани повинні були внести разом у кінці орендового терміну).

Підчас оренди, всякий, хто продавав горілку, мав був платити належні збори: повідеркове від продажною в роздріб відрами горілки, та скатне від бочки горілки, що продавали її гуртом.

Установлено було ціну на горілку—„справедливу“ кварту простої горілки повинні були продавати шинкарі по 5 осьмаків.

¹⁾ *ibidem*, ст. 338, 501.

²⁾ „Экстрактъ изъ указовъ... 1786 года“, вид. Н. П. Василенка, ст. 116.

³⁾ *ibidem*, ст. 119.

⁴⁾ С. Соловьевъ, *Исторія Росції*, т. XIV, ст. 990—91.

⁵⁾ Хар. Іст. Ар. Мал. Кол. Черн. від, № 30039.

Всі заорендовані товари можна було всім продавати тільки гуртом орендарям, а горілку не менш, як сто кварт одразу. Мед, пиво й брагу вільно було всім продавати, і з цього не стягували жадних оплат¹⁾.

Як ми казали, орендові гроші йшли до військового скарбу. Часто-густо гетьман передавав ці збори або окремим монастирям, або окремим містам, коли його про це прохали.

У 1686 році гетьман Самойлович зовсім звільняє села Густинського монастиря — Мацієвку, Полову та Левки від оренд, „а то взглядом, того же превелебный г. отець игумень зъ братією—зъ шинковъ тамошнихъ маеть вспоможенъе ку реставрованю будинковъ потребныхъ в обители своей“²⁾). Той-же гетьман передає оренду з усіх сіл Мгарського Лубенського монастиря на користь цьому монастиреві³⁾). Оренду передано було також Київо-Печерській Лаврі з усіх її сіл⁴⁾). Підчас ярмарку на монастирських землях не дозволялося нікому крім монастиря шинкувати горілкою⁵⁾).

Беручи під свою оборону Ніжень, що руйнували його різні наїзди та „стяганя войскъ“, гетьман Бруховецький привертає оренду на горілку, дьоготь та тютюн на користь цього міста. „Ускаржилися перед нами“, читаємо ми в його універсалі, „панъ войт з бурмистрами... же мимо першіе зъ канцеляріи войсковой выданніе на аренду горѣлчаную и на иншіе провенты до тоежъ аренды належачіе, универсали, перешкода не меншая одъ козаковъ тамошнихъ дѣется въ арендѣ горѣлчаной, которіе то козаки свише звичайныхъ двохъ, на килка казановъ горѣлку робятъ и квартою шинкують. Зачимъ видячи ми мѣсто Нѣжинское на такъ великомъ гостинцѣ стоячое, частими переиздами и наиздами до неменшой утраты и расходовъ приходячое, якъ въ першихъ унѣверсалахъ нашихъ постановилисмо и обваровали, же бы козак толко на два казаны горѣлку робиль а гуртомъ, а не квартою продавалъ мѣщанинъ зась жаденъ такъ робить, яко и продаватъ горѣлки не повиненъ“...⁶⁾). Діставши право повертати орендові збори „на расходы мѣскіе“, за універсалом 23/III 1680 року, магістрат Прилуки одержує й право стягати належні оплатки: „а кто такъ зъ чину козачого, яко и посполитого стану обывателѣ переяславскіе шинкуватимуть горѣлкою, повиненъ козакъ по талеру, а мѣщанинъ по пять золотыхъ на чвартъ року на расходи мѣскіе отдавати до ратуша безъ всякого сопротивленія“⁷⁾). Міщани прилуцькі мали виключне право держати горілчані шинки⁸⁾). Міста на Магдебурзькому праві, як ми вже казали, не платили за оренду до військового скарбу, а вносили гроші до царської казни.

¹⁾ А. З. Р., т. V, ст. 189.

²⁾ А. Л. Лазаревскій, Описаніе старой Малороссіи, т. II, стр. 172.

³⁾ Лѣтопись занятой Археогр. Ком., вып. XVII, ст. 47, акт № 87.

⁴⁾ Х. І. Ар. Мал. Кол. Чер. від., № 2311.

⁵⁾ Збірка О. Лазаревського, № 51, ар. 162.

⁶⁾ А. Л. Лазаревскій, Описаніе Ст. Малороссіи, т. II, ст. 54.

⁷⁾ Збірка О. Лазаревського, № 33, ар. 28—29.

⁸⁾ „Экстрактъ изъ указовъ... 1786 года, вид. Н. П. Василенко, ст. 215.

Запровадивши оренди, викликали невдоволення з боку тих, хто користувався з шинкарського промислу. Гетьман мусів своїми універсалами пояснювати, що оренди заведено на утримання війська, що нарікання на оренди, ніби-то вони руйнують господарство поспільства, не відповідають дійсності, бо коли-б не було оренди, „то мусили бисьмо побори и подымное з посполитыхъ людей для тоѣ потребы вытягаты, безъ чого бѣ згола обойтися трудно. Вѣдаемъ теды, и каждый тое признаетъ, же слушнѣй быти орендамъ, а нижели поборам и подымнымъ, якіе певнѣ людей разогнали“¹⁾. А коли скарги на оренду дійшли до Москви й гетьманові треба було відповідати на запитання в цій справі, то крім цих мотивів, він казав, що оренду заведено „не новым вимысломъ“, а поновлено давній звичай, що й за гетьмана Бог. Хмельницького були вони по полках, і що тоді з одного, або двох полків, стільки стягали грошей, скільки надходить тепер з усього краю, але нарікань тоді на оренди не було. Завваживши, що гроші збирають довірені люди, що як треба, то він може дати звідомлення в орендових грошах, гетьман запитує царя, чи слід скасувати їх, чи хай вони існують надалі, додаючи тимчасом, що як не буде оренд, то нічим буде виплачувати утримання військові, а через це воно розбіжиться, прислужившись тим Польщі, що з нею не було тоді певної угоди²⁾. Ми не знаємо, чи була відповідь на запитання гетьманове, знаємо тільки, що скоро замість гетьмана Самойловича обрано на гетьмана Ів. Мазепу (1687 р.).

Гетьман і старшина „били челом великим государям“, щоб оренди було скасовано, і щоб на утримання військові збирало кошти з поспільства, „а какимъ способомъ тѣ денежны сборы быти имѣють, о томъ гетманъ съ старшиною помыслити имѣетъ и поставитъ на мѣрѣ; а когда станеть то дѣло на мѣрѣ, въ то время имѣють писать о томъ къ великимъ государямъ“. Царі згодилися на це, але зауважили, щоб оплатки не обтяжували народ, і щоб військо залишилося в повнім числі³⁾. Після наради з старшиною й з усім суспільством, „гдѣ всѣ со всѣхъ полковъ и городовъ старшіе и меншіе одномыслне (до нас) отписали, же-би не было поборовъ и отъ шинковъ подачокъ, а обновлена была аренда, якую до рѣчи зносную собѣ всѣ почитали“, гетьман, сповістивши про це царів, знову завів оренди⁴⁾. Отже, дарма що всі старші та менші згоджувалися на оренду, тимчасом досить було з'явитися десь на Запорозжі Петрикові, щоб по всій Україні пішла поголоска, наче-б він хоче знищити оренди й перебити орендарів, а запорозька голота ладна ніби допомагати йому в цьому⁵⁾.

Чим можна пояснити, що простий народ так ставивсь до оренд? Мазепа, на запитання про це од рос. уряду, каже, що оренда ненавидна

¹⁾ А. З. Р., т. V, ст. 189.

²⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV, ст. 990—91.

³⁾ „Экстрактъ“, ст. 124.

⁴⁾ Чтенія Нестора Лѣт., кн. XV, вып. I, ст. 21—22.

⁵⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV, ст. 1114.

народові не тільки стягуваними податками, ба й самим ім'ям своїм, бо воно нагадує польську оренду, коли народ дуже гноблено ¹⁾). Гетьман казав, що порадившись з старшиною та полковниками, він розіслав по всіх полках та містах універсали, наказуючи старшині стежити за тим, щоб підчас свят та весілля кожен мав-би був право закупати горілку і не в орендованому шинку. Тими-ж універсалами гетьман запевняв народ, що він ладен скасувати оренди й знайти інакші засоби стягати гроші на утримання війська, хай тільки народ обміркує сам поміж собою, що ліпше для нього, чи платити замість оренд податки, чи стягати їх із усіх шинків ²⁾).

Як ми вже були зазначали, орендові гроші вносили або полковники, коли полк сам сплачував одкупні гроші до військового скарбу, або приватні особи-орендарі. Останні, очевидячки, не краще за польських орендарів поводитися з людністю. Орендарі, всупереч із умовами оренди, не дозволяли викурювати горілки на весілля, а коли й дозволяли, то вимагали за це різних податків, як грішми, так і натурою. Шафарі продавали в таких випадках горілку не по дві копійки за кварту, як було заведено, а дорожче, забороняючи купувати її на стороні. Заведену мірку (кварту) на продаж горілки шафарі підробляли, щоб обдурити покупців горілки, а саму горілку розводили водою. У своїм універсалі до гадяцького полковника, старшини й до всього поспільства, гетьман Мазепа, зазначаючи всі шкоди, що діють простому народові орендарі, докоряє старшині, що вона так не дбає за це. Він посилає до Гадяцького полку окрему особу, щоб оповістити народ про умови оренд, про пільги, надавані людності, а також з'ясувати справу з грішми від оренд, на які потреби їх витрачали, бо звідомлення про це до військового скарбу не надсилали ³⁾).

Одкуп оренд давав великі прибутки орендарям, тим більше, що орендарювати не гребувала й старшина, що, маючи звязок у вищих сферах, на цьому наживалася. Будь-що-будь, такі одкупники оренд як Кандиба, Маркович, Холодович, а згодом Крижанівський придбали собі багатства такими одкупами ⁴⁾). Брати-ж Стожки, трое років орендуючи м. Остер та с. Красний Колядин, нажили 8000 золотих ⁵⁾).

Коли минула небезпека від Петрика, то на черговім з'їзді (1693 р.), за наказом од гетьмана поширеному (на ньому брала участь не тільки старшина, ба й городські врятники, міщани та значне військоове товариство), знову обмірковувано питання про оренди. По довгому обговоренню цієї справи, перемогли ті, що були проти оренди. Хоч прихильники оренди завважували, наче-б міста, маючи від неї великі прибутки,

¹⁾ Чтенія в Моск. Общ. Ист. и Древ. 1859, 1, 5.

²⁾ Ibidem, ст. 1123—24.

³⁾ Чтенія въ Моск. Общ. Ист. и Др. 1859, 1, 8.

⁴⁾ А л. Л а з а р е в с к і й, Опис. Ст. Малороссіи. Нѣжин. полкъ, 333, 420, Прилук. 244.

⁵⁾ Ibidem, Нѣж. п., 247.

не тільки поліпшували своє становище, ба ще й про запас одкладали, все-таки твердження, ніби оренди ненавидні народові, були рішучим доводом на користь тих, хто вимагав скасувати їх. Вирішено було скасувати їх на один рік, а гроші на утримання війська стягати з шинкарів та винників, що розвозили горілку по ярмарках ¹⁾).

Отже, коли почали збирати ці гроші, то виникли великі непорозуміння, до всього-ж і самих грошей стягнуто мало. За порадою старшини, гетьман удається до Москви, прохаючи, щоб та видала кошти на утримання військові та на інші потреби. Гетьман покликувався на часи Самойловичевого гетьманування, коли такі кошти було надіслано. Москва грошей не дала, відповівши гетьманові, що тепер часи не ті, що всіми зборами порядкує гетьман і що нічого покладати надію на висилку коштів.

Про це сказано на з'їзді старшини в Батурині, в 1694 році. Старшина вирішила знову завести оренди, бо „аренды выгодиѣ, а поборы черному народу тягостнѣ, потому что поборы берутъ и съ того чело-вѣка, который однимъ хлѣбомъ безъ промысловъ довольствуется, отчего бѣдный чело-вѣкъ до конца разоряется“. Гетьман заперечував, кажучи, що знову нарікатиме на це Запорожжя. На це йому відповіли, що запорозців оренди не обтяжують, що тяжка запорозька оренда, бо там з привізної горілки беруть третину на старшину та на курінних отаманів, а решту горілки доводиться продавати за ту ціну, яку встановлять запорозці. Старшина, що роз'їхалася по домівках після з'їзду, мусіла порадитися з людністю про оренду. Всі ніби-то згоджувалися на те, щоб знову завести оренду. Про це повідомлено й Москву ²⁾).

Ми не знаємо, які були завбільшки загальні прибутки від оренд, проте за умови оренд по окремих місцях знаємо. Так, у 1690 році оренду на горілку, тютюн і, очевидно, й дьоготь по Борзенській сотні передано всій сотні за 1200 золотих ³⁾).

У 1704 році оренду на ті-ж речі в Конотопі Ніжен. полку передано сотникові конотіпському Андрієві Кандибі й його товаришам за 4000 золотих ⁴⁾).

У 1698 р. оренду Прилуки держать сотничани прилуцькі за 1500 золотих ⁵⁾).

Частина грошей за оренди йшла до військового скарбу, а друга до міської ратуші. Так, з орендових грошей з Конотопу Кандиба вносив дві з половиною тисячі до військового скарбу, а півтори тисячі до міської Конотіпської ратуші. В інших випадках гроші за оренду поділяли навпіл між міським урядом та військовим скарбом ⁶⁾).

Манастирі або одкупали оренди, або зовсім звільнялися від них. У 1715 році оренду з сіл Спаського та Мезину віддається Новгород-

¹⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV, 1134.

²⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV, 1141—42.

³⁾ Чтенія Нест.-Лѣт, кн. 15, вып. 1, 22.

⁴⁾ А. Лазаревскій, Описаніе Ст. Мал. Нѣж. полк, 187.

⁵⁾ Ibidem, Прилуц. п., 89, ⁶⁾ Ibidem, Нѣж. п. 55.

Сіверському монастиреві за 1.705 золотих ¹⁾. Села Онисово, Горбатово, Мощинку та Овдіївку одкупив Єлецький монастир на 1704 рік за 400 золотих ²⁾, а у 1719 році гетьман зовсім звільняє села, що належали Єлецькому монастиреві в полках Ніженському, Чернігівському та Київському, від орендових внесків. Як загальне правило, що затверджували його всі гетьмани до Розумовського включно, на монастирських землях заборонювано мешканцям цих земель, окрім козаків, шинкувати горілкою без дозволу од монастирів. Ті-ж козаки, котрі жили по монастирських селах, вносили збори з гуральництва на монастирі ³⁾. Підчас храмових свят монастирі випрохували в гетьмана право стягати оплати з тих шинкарів, що привозили горілку для вишинку на ці свята. Так, у 1693 році намісник Пивсько-Городиського монастиря допомагає перевести оренту в селах Городищу та Максимівці. Оренту здано в цих двох селах за 1.200 карбованців, причому виміряно кварту та відро, що їми гадали продавати горілку, і встановлено ціну на ню, „а шинкувати кварту по два шаги, а на веселе и на прочіе potrzeby, хто будетъ вѣдеркомъ брати, по пяти осмаковъ кварту давати, як и прошлыхъ роковъ“ ⁴⁾.

Оренди одкупали не тільки монастирі, але й окремі державці. З своїх сіл вони мусіли вносити гроші за оренту до військового скарбу. Але, очевидно, державці не вносили своєчасно цих грошей. У 1704 році гетьман Мазепа видає суворого універсала, де одзначивши, що скарб військовий „вельми есть истощень“, наказує: „жебы кождій кто колвекъ села держить подъ своею областью, хочъ бы былъ и значнѣйшій, конечно безъ всякое отмови и отволоки за оніе уищоваль до скарбу войскового належную арендовую рату“. А щоб примусити державців вносити орентові гроші, гетьман наказує: „А такъ если бы хто былъ волѣ нашей противень и вотдаванню тоей раты отмовень, теда въ таковыхъ особъ позволяемъ на ихъ маетности мѣскіе албо тихъ людей хто якій городъ ариндоватиметь, впроважати горѣлки и давати оніи на шинкъ подлугъ звичаю дѣючогося, якожь и сумми оное зъ того полку до скарбу войскового належной на старшинахъ городовихъ или арендуючихъ особахъ будетъ упоминатися“ ⁵⁾.

IV.

Після Мазепиногo гетьманування, оренти, за наказом од Петра I, покасовано. Російський уряд обвинувачував Мазепу в тому, що оренти він завів на свою користь, а тимчасом, як ми бачили, вимагало цього фінансове становище Гетьманщини ⁶⁾. Замість орент, за наказом од гетьмана Скоропадського, з продажноі горілки почали стягати покуховний збір. Царська грамота з „Коллегіи Иностранныхъ дѣлъ“ 1721 року

¹⁾ Київ. Цент. Ар. Дав. Актів. Монастирські справи № 2503 — 504.

²⁾ Ibidem, № 749.

³⁾ Ibidem, № 754; Збірка О. Лазаревського, № 51.

⁴⁾ Чт. Моск. Об. Ист. и Др. Рос., 1863, кн. 1, 45.

⁵⁾ Українській Журналь, 1824 р., № 19 — 20.

⁶⁾ Экстрактъ изъ указовъ... вид. Н. П. Василенка, ст. 125.

28 березня, на ім'я гетьмана Скоропадського, підтверджувала скасування оренд і дозволяла всякому шинкувати горілкою, а „полковникамъ и старшинѣ, свое вино и шинки держать только въ собственныхъ своихъ маетностяхъ, и на дворахъ, а козакамъ в домѣ своемъ шинковать, заплатя покуховные деньги, повольно“¹⁾.

Як ми вже казали, підчас оренд оплати з гуральництва часто-густо передавали на користь монастирів та міст. Скасувавши оренди і завівши покуховний збір з гуральництва, цього стану не змінено. Гетьман надає монастирям право стягати покуховний збір у своїх маєтках і повертати його на свої потреби²⁾. Покуховний збір часто передавали на користь міст. „Войтъ зъ магистратовыми г. Нѣжина прекладали намъ черезъ супплику“, читаємо ми в універсалі гетьмана Скоропадського 1713 року місту Ніженю, „что отъ безпрестанныхъ переѣздовъ людей великоросійскихъ неменшіе дѣются въ ратушу ихъ тамошномъ расходы, на которіе не отколь не мѣючи жадного подможеня, просили такого нашего респекту, жебы въ селахъ до ратуши належныхъ, мѣскую на вышинкѣ давати горѣлку безъ плаченя покуховной повинности, также и козаки мѣшкаючіе въ тихъ селахъ, если хто будетъ свою шинковать горѣлку, покуховній належитій платежъ въ подпоможене помянутихъ расходовъ до ратуша Нѣжинского отдавалъ(бы);.. теди мы, гетманъ, ... позволяемъ имъ въ селахъ до ратуша прилеглихъ, давати мѣскую горѣлку безъ плаченя покуховного, такъ приказуемъ, жебы и козаки тамошніе шинкуючи свою горѣлку, покуховную повинность на расходи ратуша Нѣжинского имъ, войтови зъ магистратовыми, отдавали“...³⁾. „Респектуючи на тое“, читаємо в іншому універсалі того гетьмана 1720 року, „что на переѣзжаючихъ чрезъ городъ Новгородокъ рознихъ особъ (мѣщане) много имѣють выдатковъ, ... позволяемъ въ селахъ до ратуша новгородского належныхъ, а именно въ Комонѣ, Дробишовѣ, Юхновѣ, Риковѣ Ленковѣ, Лѣсконогахъ, Очкинѣ и Нефедовцѣ, одъ шинковъ тамъ будучихъ — покуховное, а одъ тихъ, якіи на своихъ казанахъ роблячи горѣлку, шинкують, показанній окладъ взимати и того на експенса ратушніе употребляти“⁴⁾.

Старшина не згоджувалася платити покуховний збір і, виряджаючи в 1722 році послів до Москви, наказувала клопотатися, щоб збори з шинків було покасовано⁵⁾.

З Петра I-го, що з усіх сил намагавсь скасувати автономію України й поширити на неї російські закони, в історії гурального права настає перелім.

У кінці XVII та початку XVIII вв. земельна власність починає скупчуватися в руках заможної старшини та монастирів, укупі з тим

¹⁾ Ibidem, 238.

²⁾ Київ. Цент. Ар. Дав. Актів. Монастирські справи № 642, 2345; Збірка О. Лазаревського № 49, арх. 9. 38, 226. Чт. Моск. Об. Ист. и Др. 1884, кн. II, 24. Лѣтопись занятой Археогр. Ком. т. XVII, ст. 75, 84.

³⁾ Ал. Лазаревскій, Опис. Ст. Мал., т. II, 56 — 57.

⁴⁾ Ibidem, т. I, 211.

⁵⁾ Пр. М. Є. Слабченко, Организация хоз. Украины, т. I, 129, 141.

помічається брак землі в інших верстов людности. Державці заокруглюють свої землі і дбають за те, щоб не переходила вона до інших рук. „Поля й сѣножати на сторону чужимъ людямъ не давайте“, висловлює, як правило, ігумен Густинського монастиря в 1695 році. Шляхетство всякими правдами й неправдами скуповує землю й гадає, що, скупчивши земельну власність, його роди матимуть спромогу існувати ¹⁾).

Раз земля, що давала сировину для гуральництва, скупчувалася в руках державців, то й саме гуральництво переходить до їхніх рук.

Указ 1721 року, що дозволяв державцям продавати горілку тільки в своїх маєтках, а козакам тільки в своїх хатах, викликав великі суперечки як поміж державцями, так і поміж державцями та козаками. Козакові не дозволяли державці привозити на продаж горілку з інших місць у село державці, дарма що він там мав свою хату. Підчас базарів та ярмарків державця не дозволяв нікому шинкувати привізною горілкою ²⁾).

За один із способів, що його часто вживали державці, щоб якнайбільше продати своєї горілки, був примусовий продаж горілки, накладуваний на козаків та поспільство. Щоб не платити зборів з продажноі горілки й щоб більше продати її, державця примусово передавав її на вишинк козакам та поспільству. Ціну на горілку встановлювали підвищену, а горілку можна було дати не зовсім гарну. Яскраво характеризує цей силований вишинк горілки один цікавий документ — скарга на ім'я царя Петра I-го мешканців села Дорогинки Ніженського полку, другої полкової сотні. Її подано 10 червня 1724 року в м. Ніжені й підписалися під нею 9 козаків, одна вдова и „прочіе жители дорогинскіе“, а за неписьменного отамана та козаків підписавсь значковий товариш Федір Дишконт. „Бють челомъ козаки полку Нѣжинского второй сотнѣ Полковой, жителей села Дорогинки, маестности г-на генерала Вейзбаха, на ревѣзора (его ж г-на генерала) именно на Александра, а вчемъ нше прошеніе тому слѣдуютъ пункта. I. Всемиловѣйшимъ вашего ім. вел. указомъ, пожаловано Малороссійскихъ козаковъ, дабы всякому свободно было шинковать горѣлкою с плаченіемъ в казну вашего в-ва покуховного, а іменно по два рублѣ отъ куфи. II. Помянутий ревѣзоръ з того время, когда г-ну генералу Вейзбаху досталось село Дорогинка, нѣкому з козаковъ не велѣлъ шинковать горѣлкою. III. Прошлого 1723 году, як на мужиковъ, такъ и на козаковъ заровно накинувъ силно по пять и по десять квартъ господской горѣлки цѣною кварту по чотири копѣйки, которая горѣлка нетилко по чотири, лечь и по копѣйки нестояла, да и кварта шинковая, то есть половина кварти, а не обичайная, однакъ люде хочъ випили, хочъ вонъ вилили, а денги заплатили. 4. Да в томже селѣ з того жъ часу, когда оное досталось г-ну генералу, установлено жебы не в городѣ, не в иномъ селѣ, некуповали люде горѣлки, а кому надобно для всякихъ случаевъ, брано бѣ з шинку господарского, буде же в кого дѣлається горѣлка, а надобно ему оной на весѣле на христини

¹⁾ Е. П. Радакова, О ревизіяхъ въ Мал. XVIII ст. Труды XI Археол. Съѣзда, ст. 112.

²⁾ Збірка О. Лазаревського, № 49, ар. 9, 38, 226.

албо для работниковъ, то своего употребляти невозможно, покамисть з шинку господарского не возметься, сколько прикащикъ дорогинский повелить. V. Кто и недѣлаеть своей горѣлки то также нѣгде на сторонѣ не велять куповать, а хто на сторонѣ на више показанную свою нужду купить, велять з принужденіемъ и з шинку господского сколько прикащикъ повелить куповать горѣлку. VI. А сего 1724 году, іюня з 8 числа, помянутій ревѣзоръ, приказаль на всѣхъ мужиковъ в томъ же числѣ и на козаковъ на иного двѣ, три, а на иного и пятъ вѣдеръ господской горѣлки силно накинути в которомъ ведрѣ развѣ полведра мѣрного есть, да и горѣлка, ведро развѣ по пять копѣекъ стоитъ, теда мы ниже именованніе, нехотѣмъ такой напрасно накидаемой горѣлки взят, а жид тамошний арендаръ, написалъ зколко надобно было взят за тую горѣлку, правит оних на козаках и на насъ ниже именованныхъ нагло. VII. Оной же ревѣзоръ и прикащикъ тамошній и жидъ, когда мужикъ беть челомъ в чомъ нибудь на козака, судят козаковъ неналежно. И мы ниже именованніе такой обиди не могучи знести просимъ в. в-ва такого помилованія, дабы намъ козакамъ подданическую мужицкую одбувати тяглость, албо з под такого неволническаго ига быти свободными, понеже если намъ напрасно накидаемую горѣлку повелено будет принимат нѣзачимъ будет в. в-ва службы в походахъ одбувати, ибо за еденъ годъ до нагоди зостанемъ отшарпаны“¹⁾.

Як полкова, так і сотенна старшина теж приневолювали шинкувати горілкою. Стародубський полковник Журавка в 1719 році в одних ратушних селах запродавав право шинкувати горілкою, а в інших накидав її на вишинк малими куфами, а коли не набирав за кожну таку куфу 30 талярів, то примушував селян доплачувати недобрані гроші. І так було не один раз: одного разу скинувшись донесли полковникові 7, другого 8 кіп грошей. „Через що такожъ подданнимъ ратушнимъ общую тяглость отбывающимъ, чинилась отъ п. полковника особливая обида и знищенне“, скаржаться полкові та ратушні врядовці Стародубського полку²⁾). Таку саму скаргу заносили селяни Алтинівки, Ніженського полку, на державцю цього села, вдову сотника Дяковського. „А якъ мы п-нѣ Дяковской у подданствѣ зостали, то было в нашемъ селѣ заможныхъ людей 50 человекъ; и въ тѣ поры бывало панѣ Дяковская на насъ накидаетъ кухвами горѣлку всиловне, отчего мы въ нищиту пришли и порасходились по сторонамъ; а нынѣ въ нашемъ селѣ зостаеть 20 человекъ нищетныхъ“³⁾). Полковник лубенський Андрій Маркович не тільки накидав на полчан горілку, але стягав і покуховний збір „зверхъ указной“⁴⁾).

Таких фактів можна-б навести силу-силенну, отже й наведених досить, щоб уявити собі, яких способів уживали державці, щоб збути

¹⁾ Х. І. А. М. Кол. Чер. від., № 8405.

²⁾ Ал. Лазаревскій, Старод. полкъ, 43.

³⁾ Ibidem, Нѣжинскій полкъ, 414.

⁴⁾ Ал. Лазаревскій, Историческіе очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII в. Чт. Нест.-Лѣт., XI, 60.

свою горілку, і як відбивалося це на економічному становищі тих, хто залежав од державцевої волі.

Гетьманський уряд ставивсь негативно до цього, бо й сам гетьман часто-густо розподіляв по селах на вишинк свою горілку. У 1705 році 20 куф гетьманської горілки надсилається до Полтави, і полковник Черняк розподіляє її по всіх сотнях на вишинк ¹⁾. Той-же самий Черняк, що на нього теж занесено скаргу за накидання на селян горілки, свідчить, наче-б сам гетьман дозволяв розподіляти поміж шинкарями що-року горілку: полковій старшині по три, а сотникам по дві куфі ²⁾. Полковник гадяцький Милорадович розподіляв горілку не тільки по своїх рангових та власних селах, але й по селах, що належали до Гадяцького замку, і це дуже обурювало гетьмана Скоропадського. Посилаючи туди значкового товариша, вкупі з офіцером глухівського гарнізону, гетьман наказує їм повиганяти всіх тих, що привезли полковникову горілку, а самому полковникові оголосити гетьманського наказу, щоб він більше не важивсь цього робити. Полковник Милорадович удавсь до царя, скаржачись на гетьмана.

У наслідок цього і видав указа Петро I 28 березня 1721 року ³⁾.

Треба одзначити, що на державцю мало впливали царські укази та гетьманські універсали, він і далі провадив своєї. А що це було так, свідчить ордер гетьмана Розумовського з 1757 р. 17 квітня, на ім'я чернігівського полковника Божича. Тут гетьман, зазначивши, що накидати горілку заборонив царський указ 1721 року й що він уже декілька разів видавав про це ордери, наказує: „нынѣ же извѣстно намъ учинилось, что нѣкоторые из сотниковъ вино свое и другіе напитки для вишинку козакамъ под образомъ будто добровольной козачей покупки или просьбы у нихъ отдають, и за то насилно взискивають в техъ козаковъ денги и приводятъ ихъ в раззореніе и несостояніе к войсковой служби; того ради, какъ в протчіе полки чрез ордери наши найсроще притвержденно, так и вамъ подтверждаемъ предлагаемъ во всемъ полку опубликовать и чрезъ ордери притвердить найсроще, чтоб старшина сотники и сотенніе старшини козакамъ не только никому горѣлки и другого питя для вишинку не накидали, но и под образомъ продажи отнюдь нѣ под нашимъ претекстомъ, а найпаче сотники своей сотнѣ козакамъ не давали, ибо ежели от кого ис козаковъ в томъ жалоба могла бѣ битъ то оніе старшина или сотники без принятія в томъ извиненія лишеніемъ чиновъ штрафованни будутъ“ ⁴⁾.

Та накидати горілку на козаків і поспільство це для державця був не єдиний спосіб збувати свою горілку. Він буде шинки мало не в кожному хуторі. Щоб упевнитися в цьому, досить переглянути

¹⁾ Збірка Ол. Лазаревського. Акты Малороссійскіе, № 5, ар. 163.

²⁾ Ibidem, 163 — 164.

³⁾ Див. мою розвідку: Боротьба Київ. магістрата з козаками... У.А.Н. Праці Ком. зах.-рус. та вкр. права, 1926 р., вип. II, ст. 205.

⁴⁾ Х. І. Ар. М. Кол. Чер. від № 3010. Про накидання горілки писав і Теплов, див. Записки Укр. Н. Тов. в Київі, IX, 51.

відомості про прибутки з маєтків полковника Полуботка в Чернігівським полку за 1725 рік ¹⁾).

Не встигав був державця покупити який-небудь невеличкий маєток, як уже дбав за те, щоб перепровадити туди свою горілку, а вартість двору підвищувалася залежно від того, чи можна там завести шинок ²⁾).

Коли козакові або посполитому потрібна була горілка, він брав її в державці набір, але з умовою заплатити за це збіжжям. Горілку-ж видавали й на одробок, у косовицю та жнива ³⁾), нею-ж виплачував державця частину заробітної платні найнятим майстрам ⁴⁾).

Коли шинки по великих містах, наприклад у Києві, брали в заставу за випиту горілку різну одержу ⁵⁾), то державця брав за неї в заставу нерухоме майно. Козак Грицько Самосько р. 1724 бере в п. Оболонської куфу горілки за шістдесят дев'ять золотих і дає облік на заставу за цю горілку: лісу з сіножаттю, поля на 5 днів косити та свій двір. Отже коли прийшов час виплачувати гроші, то гетьман, що йому поскаржилася Оболонська на невплату грошей, наказує заплатити борг або віддати ці ґрунта ⁶⁾). І таких прикладів можна-б навести силу-силенну.

Шинок був місцем, куди збиралася сільська громада обмірковувати свої справи, там засідали іноді й судді ⁷⁾), могоричники запивали різні угоди, а підпоївши громаду, державця діставав згоду на свої власницькі вчинки. Як підкуп горілку вживають у житті аж надто широко ⁸⁾).

V.

У першій половині XVIII в. розвиткові гуральництва на Україні сприяв вивіз горілки по-за межі України. У зв'язку з браком горілки на столичних російських „кружечныхъ дворахъ“, закупають її на Україні. Ці державні закупівлі обставлено було так, щоб можна було придбати горілку як-найдешевше. Коли прибували на Україну скарбові закупники, то заборонялося приватним особам заповувати горілку, а якщо вони мали вже закуплену, то мусіли здавати її до скарбу. Горілку заповували переважно в Стародубським та Чернігівським полках, де найбільше її вироблювано й де на якість вона була найліпша. Треба ще додати, що з цих полків горілку розвозили й по інших полках, де її виробляли мало (Прилуцький, Миргородський, Лубенський), куди-ж іноді привозили її й з Литви ⁹⁾).

¹⁾ Збірка Ол. Лазаревського № 41, ар. 419 та інші. У 1722 році за смертю гетьмана Скоропадського гетьманша забирає в Гадяцьким замку горілчанних грошей 1.610 золотих, а на шафарях, що продавали горілку, було боргу 5.622 золотих (К. Ц. А. Дав. акт. Справи Археогр. Ком. № 505, ар. 80, 127).

²⁾ Любецькій Архивъ, вып. I, ст. 201 — 205.

³⁾ Днев. Марковича (Києв. Ст.), ст. 246—250.

⁴⁾ Жерела до історії Ук.-Руси, т. XXI, ст. 18.

⁵⁾ К. Ц. Ар. Д. Ак., № 3211.

⁶⁾ Х. І. Ар. М. К. Чер. від. № 8422.

⁷⁾ Чт. Нест.-Лѣт. кн. XII, ст. 95.

⁸⁾ А л. Л а з а р е в с к і й, Стар. полкъ, 121, 203, 207, 359, 411, 460.

⁹⁾ Х. Іст. Ар. Мал. Кол. Чер. від. № 862, 865, 8629.

Ще в 1699 році ніженському грекові П. Іванову наказано було приставити на московський „житний двор“ 1000 відер горілки з своїх українських винниць ¹⁾. У 1722 році, за наказом од „Каморь Коллегіи“ на Україну послано полковника Батурина, щоб закупив 100 тис. відер горілки. „Мал. Коллегія“ мусіла дати гарні постійні двори для приїжджих закупників і всяко їм допомагати, для чого дати 20 чоловіка виборних людей ²⁾. У 1723 та 1724 роках у Стародубському полку закупується горілки 110 тис. відер для Москви та 10.941 відро „на Ладозькій каналі“ ³⁾. У 1726 році доручено було генералові Вейсбахові купити на Україні 80 тис. відер ⁴⁾. Крім скарбових закупників, були й приватні особи, що вивозили горілку до Криму, Риги та до інших місць. Стародубський обиватель Дем'ян Григорович звертається в 1717 році до гетьмана Скоропадського, прохаючи поклопотатися перед ризьким губернатором П. Голіциним, щоб було стягнуто з ризького міщанина Ганса Беренса 600 битих талярів, що заборгував йому за продану горілку ⁵⁾. „При вичислюванні товарів вивожених за границю перед 1714 роком“, пише Ів. Джиджора, „у різних купецьких партій горілка займає третє або четверте місце і то вивожено її лишень в частини до Кролевця, а більше продавали в литовсько-білоруських землях“ ⁶⁾.

Російські поміщики, що мали власність на Україні, мали дозвіл вивозити горілку до Росії „на свої потреби“ з своїх гуралень, а за указом 1757 року 23/І дозволялося духовникові цариці Федорові Дублянському вивозити її щорічно 10 тис. відер ⁷⁾.

Підчас Сулацького (1723 р.) та Дербентського (1729) походів, де брало участь численне українське військо, російський уряд дозволив як старшині, так і козакам брати з собою горілку; це старшина використала досить широко ⁸⁾. Козакам потрібна була горілка, щоб мати гроші на своє утримання, а старшині, крім того, щоб задобрювати російське командування ⁹⁾. У 1735 році з одного Гадяцького полку вивезено до Кізляру, Баку та фортеці св. Ганни 900 відер горілки ¹⁰⁾. З цієї горілки не дозволено стягати збори.

¹⁾ Труды XII Арх. Съѣзда, II 256.

²⁾ Збірка Ол. Лазаревського, № 31, ар. 13.

³⁾ Х. І. А. Мал. К. Чер. від № 862, 885.

⁴⁾ Ibidem № 10199.

⁵⁾ Збірка Ол. Лазаревського, № 43-а, ар. I.

⁶⁾ І в а н Дж и д ж о р а, Економічна політика рос. правительства — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, 1910, кн. VI, ст. 73.

⁷⁾ Київ. Ц. Ар. дав. ак.; № 1447, ар. 39.

⁸⁾ П.С.З. т. VII, № 4380. Про те, що Як. Маркович вивозив горілку до Сулаку та Дербенту, див. „Дневные записки“ (вид. Київ. Ст.) 1724 р. 35, 52, 80, 81, 102, 109, 105; до Криму ibidem, ст. 92, 162; 1736 рік ст. 78. У 1722 році гетьманша Скоропадська посилав з Гадяча на продаж до Криму горілки на 15 волових возах (К. Ц. Ар. дав. ак. Археогр. Ком. № 505 ар. 86).

⁹⁾ Хар. Іст. арх. Мал. Кол. Чер. від № 8713, 8075. І в. Дж и д ж о р а, Екон. політ. рос. прав.—Зап. Наук. Товар. ім. Шевч. у Львові, кн. VI, ст. 62 примітка.

¹⁰⁾ Х. І. Ар. Мал. Кол. Чер. від № 13806.

Як ми казали, скарбові закупи горілки на Україні були чималі, що-ж до загального продажу горілки, то його переводили переважно в межах самої України. Багато споживали її військові частини, розташовані на Україні, та сама українська людність.

Український скарб поповнювано значною мірою прибутками від оподаткування гуральництва та шинкарського промислу. Так, за 1725 рік різних зборів було на 113.495 карб. 20 коп., причім на збори від гуральництва припадало коло 45% (51.279 карб. 11³/₄ коп.) ¹⁾. А коли ми візьmemo пізніші часи, то прибутки від гуральництва були ще більші. У Миргородській сотні в 1751 році на річні збори 840 карб. 60¹/₂ коп. зборів з гуральництва припадало 708 карб. 99¹/₂ коп., себ-то 84% усіх прибутків ²⁾.

Не можна сказати, щоб у стяганню цих зборів помічалася яка-небудь одність. Навпаки, розмір їх по різних полках був різний. Як загальне правило, від кожного казана вносив власник винниці „показанщину“ по 1 карб. 20 копійок. Але в сотнях Грунській та Куземенській Гадяцького полку, за інструкцією Канцелярії зборів, стягали від казана по 1 карб. 20 к., тимчасом як у всіх інших сотнях цього полку по 60 копійок; зате з викуреної в перших двох сотнях горілки не платили більше ніяких зборів, тимчасом як по інших сотнях стягали скатне від продажноі горілки по 50 копійок та покуховного по 2 карбованці від куфи ³⁾. У 1751 році в Глухівській сотні показанщину стягали по 60 копійок од козацького казана та по 1 карб. 20 коп. з казана духівництва та посполитих ⁴⁾. У Ніженському полку показанщину стягали по 1 карб. 25 коп. від казана ⁵⁾. Покуховного стягали по 2 карб. від куфи, а з проданоі горілки на ярмарку по 1 карб. 20 коп. У київському-ж полку покуховного стягали по 1 карб. 50 коп. од куфи горілки проданоі гуртом. У першій половині XVIII в., крім плати грішми від куфи, проданоі підчас ярмарку, стягали ще по 1 відру горілки ⁶⁾.

„Скатне“ від продажноі горілки гуртом на „скат“, як загальне правило, платили тільки з тієї горілки, що вивожено її за межі України, хоча й були проти цього в 1738 році заперечення з боку „Канцелярії Малоросійських Зборовъ“, яка, покликуючись на те, що горілки за межі України вивозиться мало, а більше збувається вона на Україні, гадала, що будуть великі збитки військовому скарбові ⁷⁾. Скатного стягали по 50 копійок од куфи в 20 роках і по 20—25 коп. у 50 роках XVIII в. ⁸⁾. У 1752 році вдова І. Миклашевська спільно з бунч. това-

¹⁾ Ibidem, № 6907 ар. 40. За інші роки див. В. Руднів, Фінансовий стан Гетьманщини за Петра І. У.А.Н. Науковий збірник за рік 1925, стор. 153—156.

²⁾ К. Ц. ар. дав. ак., № 10649.

³⁾ Х. І. Ар. М. Кол. Чер. від № 21475.

⁴⁾ Ibidem, № 2422.

⁵⁾ Ibidem, 7504.

⁶⁾ Ibidem, № 7709; К. Ц. ар. дав. ак., №№ 3193, 10650.

⁷⁾ Х. І. Ар. М. К. Чер. від № 5051, ар. 30.

⁸⁾ Экстрактъ изъ указовъ... Н. П. Василенка 128. К. Ц. Ар. Дав. ак. № 3193.

ришем П. Миклашевським висилають з Пирогівської пристани вниз по Дніпру 223 бочки горілки. Коли вони не хтіли платити скатне, то Ген. Військова Канц. наказала стягти по 25 коп. з бочки з тим, що на місці, куди прибуде горілка, вони повинні будуть доплатити різницю в цьому зборі ¹⁾).

Отже, виходить, що скатне стягали і з тієї горілки, що продавали її на внутрішній ринок. У Київському полку стягали скатного по 20 копійок з куфи, а в Стародубі з вивізної горілки до Харкова та Полтави по 10 копійок од куфи ²⁾). У 1722 році в м. Кобиляках, Полт. полку, скатного стягали по копі з продажною горілки чужинцевою та по півкопи з куфи з продажною горілки місцевого мешканця ³⁾).

Стягали ще й затульщину з кожного винокура, що викурював горілку, найнявшись у власників гуралень, як загальне правило по 20 копійок, а по різних полках од 10 до 25 копійок ⁴⁾). Помірне брали з відерка продажною горілки від 1 до 4-х копійок ⁵⁾). З вивізної до Москви горілки брали індуктовий збір: у 1722 році з куфи простої горілки 20 коп., оковитої 40 коп.; у 1727 році по 1 золотому від куфи ⁶⁾); у 1723 році в Стародубі з бочки горілки в 24 відри — 4 гривни. Всіх-же податків з бочки горілки в Стародубі нараховували, крім індукти, 20 алтин і 5 коп. ⁷⁾).

Приміщення, де продавали горілку та переховували її, теж оподатковувано. Так, власники шинків, солодовень, льодовень, шинкових комор мусіли платити від кожного приміщення ⁸⁾).

Російські закупники, продаючи горілку, великих баришів не мали. Про це свідчить служебник удови-судіїхи Євдокії Іванівни Чернишової. Він у листі до своєї господині повідомляє її, що горілку для Москви купують на скарбове відро, де буває 13 кварт і що таке відро гарної

¹⁾ Х. І. Ар. Кол. М. Чер. від № 2368.

²⁾ Ibidem; Чер. від №№ 25519, 2881.

³⁾ В. Л. Модзалевскій, Матеріали для ист. Полтав. полка. Труды Полтав. Уч. Ар. Ком. вып. II, ст. 57.

⁴⁾ Х. І. А. М. К. Ч. від № 2841; В. Руднів, Фінанс. стан Гетьманщини за Петра І. У.А.Н. Науковий збірник за рік 1925, ст. 151.

⁵⁾ Ibidem; А. Л. Лазаревскій, Нѣж. полкъ 501.

⁶⁾ Український Археогр. Збірник вид. Археогр. Ком. У.А.Н., т. I, 1926 р. 63—67, Ів. Джиджора (Екон. полт. рос. прав. Записки Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові, 1910 р. кн. III, 78) каже, що індукту стягали від бочки горілки по 1 карбованцю.

⁷⁾ Х. І. А. М. Кол. Чер. від № 862.

⁸⁾ Науковий збірник за рік 1925, У.А.Н., ст. 151. Що-до цін на горілку, то в 1723 році вони були такі:

у м. Стародубі бочка (24 відри) гарної	18 карб.,	простої	16 карб.
„ Прилуцьк. полку „ (15—18)	„ 16 „	„ 12—13 карб.	„ „подлой“ 8-10 карб.
„ Лубенським „ (22—23)	„ 16—18 „	„ 18—16 „	„ 10-14 карб.
„ м. Ніжені „ (20 в.)	„ 14 карб.	„ 12 карб.	
„ „ Чернігові „ „	„ 14 карб.		

Відро, що на нього продавали горілку, було ратушне; в ньому було 20 кварт, у скарбовому-ж відрі таких кварт було 13 (Х. І. Ар. Мал. Кол. Чер. від. № 862).

горілки можна продавати по 2 золотих, а иноді по 2 зол. і 5 копійок. Покупці вмовлялися, щоб за рахунок власника горілки йшло покуховне по 30 копи від куфи та індукта по золотому. Отже, на його думку, виходить, мало баришу від такого продажу, бо в найбільшій носатці (маленькій діжці) таких скарбових відер тільки $4\frac{1}{2}$, а продавши таке відро горілки по 2 зол. і 5 коп. та заплативши покуховне й індукту, вийде за носатку не більше як три таляри ¹⁾).

З 1742 року на Україну поширюються укази центральної влади про таврування казанів. Власники винниць, що мали досі чавунні казани, мусіли замінити їх на мідяні, бо тільки мідяні можна було гарно таврувати. Хто викурював горілку не на мідяних казанах, на тих накладали великі штрафи ²⁾. У 1744 році наказано замість таврування казанів стягати по 3—6 коп. з відра викуреної горілки, але указом 1748 року знову поновлено це таврування ³⁾. За таврування казанів стягали до скарбу по 25, а з приставників горілки по 40 копійок од казана. Так було до 1766 року, коли видано наказа не таврувати казани ⁴⁾. На Україні бракувало міді, а тому винничні казани коштували дорого. Виробляли їх переважно в м. Погарі і звідти розвозили по всенькій Україні. Той факт, що в своїх тестаментх державці часто-густо вкупі з цінними речами, як срібло, посуд та коштовний одяг, зазначали й винничні казани та труби до них, свідчить за те, що їм надавали не аби-якої ціни ⁵⁾.

VI

До 1736 року фактично не заборонювано курити горілку та шинкувати нею. Всякий, хто мав змогу заплатити податки з цього промислу, користувався ним. Він розвинений був не тільки на землях приватних осіб, а й на тих, що належали скарбові, гарматі, кінським скарбовим заводам, та на інших землях.

У хуторі Шкирманівському, Ніженського полку, що належав до земель приписаних на гармату, у 1759 році вироблено на одній винниці, де було 7 казанів, 1.595 відер горілки. Горілку то продавали гуртом на місці, то розподіляли по „артиллерійскимъ шинкамъ“ ⁶⁾. А в 1774 році, коли хутір передано було до Шостенського порохового заводу, то в ньому передавали на одкуп винницю на 20 казанів ⁷⁾. За дозвіл мешканцям цього хутора курити горілку стягали податок салом, од кожного казана щорічно по 10 фунтів ⁸⁾. У 1748 році на скарбових Почеповських хуторах було в запасі 14 тис. відер горілки. У сотні Ямпіль-

¹⁾ Збірка Ол. Лазаревського № 43-її.

²⁾ П.С.З., т. XI, № 8522.

³⁾ Ibidem, т. XII, № 9022, 9470.

⁴⁾ Ibidem, XVII; № 12708.

⁵⁾ А. Л. Лазаревскій. Опис. Ст. Мал. Прилуц. полкъ 127, 218. Старод. 242.

⁶⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 403.

⁷⁾ Ibidem № 5642; А. Л. Лазаревскій, Нѣж. полкъ 350—351.

⁸⁾ Ibidem № 403.

ській Ніженського полку, на землях кінських скарбових заводів, збудовано винницю на 15 казанів ¹⁾).

Як ми вже казали, горілку з скарбових винниць або відправляли на російські „кружечные двори“, або продавали на місці. У 1744 році наглядач над скарбовими маєтками Ніженського та Київського полків капітан Поляков запитує „Комісію економії отписныхъ на ея вел-во мало-россійскихъ маєтностей“, що він має далі робити з горілкою, якої в запасі було 18 т. відер ²⁾). На ділі виявилось, що сороквідерна бочка горілки коштувала скарбові 29 крб. 83 коп., а відро 74¹/₄ копійки. У рахунок цього входила вартість борошна (жито коштувало 2 карб. 20 коп. за четверть), солоду та всякого приладдя; заробітна плата винникам, по 7 копійок од затору; шинкарська десятина, себ-то плата шинкарям, що брали горілку на вишинк з десятої частини, й нарешті податки підчас продажу горілки—покуховне та скатне. Коли-ж треба було продати горілку, то покупці не давали більше як 74 копійки за відро, себ-то на сороквідерній бочці втрата дорівнювала 14 копійкам. Тому за наказом од „Правит. Сената“ треба було припинити викурювати горілку, й чекати, аж доки підвищиться ціна. За декілька місяців вийшов наказ завести по всіх скарбових маєтках шинки. Всім, хто не мав земельної власности в цих маєтках, суворо заборонено шинкувати горілкою. Дарма що наглядачі маєтків повідомляли, що немає якогось там приладдя для шинків, гроші, по 30—60 карбованців на будування шинку, відпускали і не гаючи часу, їх заводили ³⁾). Прибутки з цих шинків не могли бути великі, бо на перешкоді цьому було шинкування горілкою старшини та козаків. У 1764 році, за наказом од гетьмана Розумовського, переведено одкупи на продаж горілки в скарбових маєтках. Одкупниками були майор Яків Скоропадський та бунчуковий товариш Григорій Долинський, що платили за цей одкуп подвійну ціну, порівнюючи з прибутками минулих років. Одкупники так завзято взялися за діло, заборонивши шинкувати в усіх приватних шинках, що козаки, міщани та старшина Лубень, Кролевця та Ромна занесли скаргу Розумовському, доводячи, що це порушує їхні права. Очевидно, це вплинуло на гетьмана, бо в травні він наказав скасувати одкупи й відібрати ті контракти, котрі були в одкупників ⁴⁾).

Залишаючи шинки в переднішому стані, треба було рахуватися з тим, що вони давали мало прибутків. Так, у Миргородському полку в містах Миргороді й Хоролі та в містечках Потоці, Голтві, Білоцерковці,

¹⁾ Ibidem, № 2368.

²⁾ Ibidem, № 2745.

³⁾ Ibidem, №№ 4104, 2745.

⁴⁾ Ibidem, № 2364. Кулишъ, Записки о Южной Руси, II, 353—354. П р. М. Є. Слабченко, на підставі наведеної скарги козаків, старшини та міщан гадає, що одкупники Я. Скоропадський та Г. Долинський хотіли монополізувати шинкарський промисел по всій Україні. На нашу думку, немає ніяких підстав говорити про це, бо одкупи в 1764 році передавалися тільки в „одписных“ маєтках. (П р. М. Є. Слабченко, Организация хозяйства Украины т. II, 138).

Яреськах і в селі Портянках за трое років (1766—68) всього прибутку з шинків було 140 карбов. 88 коп. Це й примусило знову в 1767 році передати на одкуп продаж горілки. В цьому році у Миргородським полку цей одкуп передано було за 150 карб. на рік.

Умови одкупу були такі: в шинках дозволяли продавати тільки власну горілку; в містечках одкупник мусів завести по 2 шинки, а в селах по одному; у шинок він мав право брати з підданих по одному чоловіку і по одному вартовому до шинку; платню шинкарям видавати в своєї горілки десяту кварту; одкупник-же мусів стягати з підданих податок скарбові по 2 карбованці від хати¹⁾).

Крім скарбових шинків, розташованих по скарбових маєтках, на Україні вони були ще й по великих містах. Такі шинки, можна гадати, були заведені одночасно з призначенням на Україну воевод і розташуванням російського війська. Шинки ці держалися „на вѣрѣ“, себ-то горілку, що закуповували на приватному ринкові, продавали обрані від купецтва довірені особи. Багато таких шинків ми зустрічаємо в Києві, Чернігові та Переяславі, де їх було в 1767 році 23, а в самому Києві 17.

Окрім постійних шинків, коли було треба, підчас ярмарку та інших народніх зборів, будувалися тимчасові шинки-ятки²⁾). Але в прибутках од „кабаковъ“ завсїди були недоймитки. Виходило так через те, що „Государственная Каморъ Коллегія“, яка завідувала в центрі цими зборами, розраховувала оклад „кабацьких зборів“ на біжучий рік за окладами минулих років. Так, для Київ, Переяслава та Ніженя кабацькі збори розраховано було за окладами 1718 року, тимчасом як тоді до Київської губернії прилучено Білгородську губернію, а з 1719 року її вважали за окрему одиницю. Крім того р. 1718 в Києві розташовано було багато російського та українського війська, що найбільше споживало горілки. Недоймиток у кабацьких зборах з 1730 по 1742 рік, себ-то за 13 літ, набігло 45.609 карб. 94 копійки. Наводячи причини такої недостачі, Київ. Губ. Канцелярія, крім наведених у нас фактів, пояснювала це ще й тим, що в Києві й по інших містах мають право шинкувати: магістрат, який підчас народніх зібрань та в свята, крім постійних шинків, розташовує до 50 яток; козаки, старшина та монастирі, які за наданими їм правами шинкують як своєї власною горілкою, так і привізною. Вона зауважувала, що з 1730 року ще ні одного разу не було такого збору з шинків, як у 1718 році і що цей недобір не можна пояснювати „нерадѣниемъ и оплошностью вѣрных зборщиков“. „Камор. Кол.“ вимагала від губернаторів, щоб недоплатки було стягнуто, надсилала салдат, які повинні були стежити за тим, щоб швидше було стягнуто недоплатки, штрафовала губернаторів і перекладала на них подвійне утримання та оплату подорожи цим салдатам. Недоплатки було сплачено, але й надалі вони передбачалися³⁾). У 1736 році, за наказом од „Камор.

¹⁾ Ibidem, спр. № 7385.

²⁾ Ibidem, №№ 930 та 4656.

³⁾ К. Ц. А. Д. Ак. № 2247. Київ. Стар. 1893, II, 376.

Кол.“, частину скарбових шинків, з яких збору було менше за 50 карб. на рік, закрито, а залишилися тільки ті, котрі збудовані по великих шляхах і в місцевостях, де були базари що-дня або що-тижня. Кошти, що їх наказано було вторгувати по окладній книзі „Кам. Кол.“ 1729 року, перекладено на сусідні шинки, котрі позалишалися¹⁾.

З 1756 року почали передавати на одкуп скарбові шинки²⁾. Так, 1760 року, мценський купець Дмитро Московітінов, укупі ще з двома купцями беруть на одкуп шинки в Київі, Ніжені та Переяславі на 6 літ за щорічну плату 5.810 карбованців.

Отже, коли цей термін угоди закінчивсь, а купці надалі зреклися брати участь в одкупах, то знову продажем горілки в цих шинках почали завідувати „вѣрные“ збірщики. А щоб підвищити прибутки від шинків, наказано було по всіх київських шинках продавати горілку за ціну встановлену для скарбових шинків, себ-то по 12 копійок за кварту³⁾. Очевидно, що недоплатки в зборах з шинків усе-ж були, бо в 1767 році наказано знову передати на одкуп продаж горілки по цих шинках⁴⁾. У 1770 році російські купці закупають шинки в Київі, Переяславі, Чернігові, Ніжені та в старовірських слободах за 14.750 карб. на рік на термін з 1771 до 1775 рр. За складеними умовами, одкупники не мали права продавати свою горілку по за межами України, скуповувати її можна було в тих людей, хто мав дозвіл на гуральництво, а як виникала потреба закуповувати її в Польщі, то одкупники мусіли платити за ню мідяними грішми, а не золотом. У слобідських полках не дозволяли закуповувати горілки. У самому Київі можна було мати шинок тільки Михайлівському монастиреві. Гуральні київських міщан залишалися на місці, але з тим, що власники їх не продаватимуть горілку в роздріб⁵⁾.

У Київі та його околиці не дозволялося поміщикам будувати гуральні⁶⁾.

VII.

Як ми вже казали, до 1736 року фактично не було ніяких заборон викурювати горілку. У цім-же році наказано зібрати на Україні та Слобожанщині 525, 527 чвертів різного збіжжя, а до того часу, поки його буде стягнуто, заборонено було курити горілку. Крім того, наказувалося заборонити вивозити як горілку, так і рогату худобу на захід, а про-

¹⁾ К. Ц. А. Д. Ак., № 3186, ар. 1—19.

²⁾ С. Р. И. Об., т. 43, 492.

³⁾ К. Ц. А. Д. Ак., № 1436; ар. 25; С. Р. И. Об., т. 43, 493.

⁴⁾ П. С. З., т. XVIII, № 12446.

⁵⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 13107. У 1768 році дозволено київським міщанам Семенові Адрицькому з товаришами, всього 17 чоловікам, викурювати горілку на тих гуральних, котрі вони мали побіля Дніпра на монастирських землях (ПСЗ., т. XVIII, № 13059.) Міщани платили монастирям оброчного за землю 95 карб., крім того, вони вносили до скарбу щорічно 60 карб. За складеною угодою, міщани мусіли закуповувати дрова та збіжжя на гуральництво в Польщі (К. Ц. Ар. Д. Ак., № 8488 та № 10227).

⁶⁾ Архивъ Гос. Совѣта (1792—1794), 350.

вадити все це до Росії, щоб там не було в цьому недостачі ¹⁾). Але тут сам собою повстав другий факт. Для російських „кабаків“ не ставало горілки, а підрядники, що зобов'язалися приставити її скарбові 300—400 тис. відер, заносили скарги, що заборона гуральництва на Україні перешкоджає виконати умови підряду. Тому-то, указом того-ж року в грудні дозволено курити горілку в тих місцевостях, де збіжжя було стягнуто ²⁾).

На початку 1737 року „Мануфактурь Коллегія“ запитує Ген. Військову Канцелярію, чи стягнуто вже весь хліб, а тому чи слід дозволити гуральництво (в цім році для Москви та Петербургу треба було 320 тис. відер горілки, а приставників її з'являлося мало). Ген. Військ. Канц. відповіла на це, що вона вжила всіх заходів, щоб збіжжя було стягнуто, для чого по полках розіслано унтер-офіцерів, а все-таки всього хліба не вистачено. На думку Канцелярії, перешкоджало те, що людність обтяжувано постачанням підвід та людей за різними нарядами. На запитання, чи можна дозволити гуральництво, Ген. Військ. Канц. дала негативну відповідь. Вона завважувала, що коли Комісія, яку засновано було за наказом з центру для закупівлі на Україні збіжжя, й надалі працюватиме, то справа з постачанням збіжжя скарбові може загальмуватися ³⁾).

Іменним указом 21 листопада 1737 року, на доповідь кн. Барятинського про стан гуральництва на Україні, дозволено викурювати горілку тільки тим, хто мав власне збіжжя, й тільки на одну третину його, „а прочій хлѣбъ натурально въ продажу употреблять, и за тѣмъ крѣпкое смотрѣніе имѣть, и кто больше вина того курить, онное по подлинному свидѣтельству конфисковать, а хозяевъ, за преслушаніе указовъ, по достоинству штрафовать“ ⁴⁾). Князь-же Барятинський видає наказа, дозволяючи курити горілку старшині й козакам тільки на свої потреби, „а хто зверх того станет курит, то безденежно вино в казну взято будет“ ⁵⁾).

Указом 27 квітня 1738 року знову заборонялося гуральництво доти, „пока зборъ и покупка провіанта къ Днѣпровской и Донской экспедиціи окончится и магазины наполнены будутъ“. „А ежели кто изъ заводчиковъ“, читаємо в тім-же указі, „пожелаютъ и прежде того вино курить, онымъ поставитъ въ тѣ жъ мѣста, гдѣ крестьяне провіантъ ставитъ будутъ, и по той же цѣнѣ по чому имъ въ подушной окладъ зачтено быть имѣеть, съ каждого казана муки ржаной по 50 четвертей“ ⁶⁾). Треба зазначити, що таких охочих набралось по всій Україні чимало. Так, у серпні того-ж року тих, хто бажав курити горілку на таких умовах було вже на 108 казанів, себ-то вони згоджувалися внести за цей дозвіл скарбові

¹⁾ П. С. Зак., № 7029.

²⁾ Ibidem, т. IX, 7122; И. Г. Прыжовъ, „Исторія кабаковъ въ Россіи“, 193.

³⁾ Х. І. А. Мал. Кол. Чер. від. № 2422.

⁴⁾ П. С. З., т. X, № 7451.

⁵⁾ Дневник Якова Марковича, рр. 1735—1740. Жерела до Іст. України-Руси, т. XXII, ст. 167.

⁶⁾ П. С. З., т. X, № 7569.

5.400 чвертів борошна ¹⁾). У серпні 1738 року глухівська старшина й міщанство подають на царицине ймення прохання про дозвіл курити горілку, одзначаючи, що постачання скарбові закінчено і що цей рік був ніби-то врожайний на хліб ²⁾). Тоді-ж удається до Сенату й Генер. Військ. Канцелярія з запитанням, як бути з гуральнями в містечку Понурицях, що належало царівні Лизаветі Петрівні, бо про заборону курити горілку на винницях цього містечка в указі нічого не було сказано. Генер. Військ. Канцелярія додавала, що бунчуковий товариш Григорій Покорський прохає дозволити йому курити горілку на два казани, а за це обіцяв він вносити від кожного казана по 5 чвертів борошна, коли-ж курити горілку дозволено не буде, то може, казав Покорський, загине його худоба ³⁾). Сенат доповів про це цариці. Беручи на увагу всі заяви, що надходили до нього з України про дозвіл поновити гуральництво, а особливо те, що Москва, СПбург та Новгород потребували на 1739 рік 540 тис. відер горілки, а підрядників на постачання її не було, Сенат висловлював думку, що дозволити гуральництво слід. Указом 7 жовтня 1738 року доповідь Сенатову затверджено ⁴⁾). У 1739 році трапивсь неврожай на Україні. Поста- чання на провіянтські магазини не припинялося. Сенатськими указами 3 листопада 1738 та 5 лютого 1739 років доручалося видавати дозвіл на гуральництво ген.-аншефові Рум'янцеву, що мусів був погодити цю справу з кн. Трубецьким, і дозволити гуральництво залежно від того, чи буде стягнуто хліб на військо. Князь Трубецький не вважав, що треба забороняти гуральництво в 1739 році, бо воно поширюється взимку, а в-осени хліб уже було довезено ⁵⁾).

¹⁾ Х. І. А. Мал. Чер. від № 2983, арк. 457.

²⁾ Ibidem, ар. 567.

³⁾ П. С. З., т. X, № 7664.

Це зауваження, що через заборону курити горілку державці позбавляються худоби, не було єдине. Як ми вже казали, старшина та міщанство дбали про те, щоб заборона викурювати горілку не була чинна довший час, причому за мотиви для скасування цієї заборони вони виставляли брак для худоби корму, бо при винницях „многі статок свой рогатый и протчой и безъ сѣна содерживали“ (Х. І. А. М. К. Ч. від. № № 2368, 2742). Тому то й не можна погодитися з пр. М. Є. Слабченком, що гадає, ніби-то „отбросы“ од гуральництва не йшли на годівлю худоби (Пр. М. Є. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. II, ст. 130). Факти свідчать за инше. Біля винниць, що їх державці будували по хуторах, скупчувалася як рогата, так і инша худоба; годували її, очевидно, послідками від гуральництва. У селі Чернобаєві Прил. полку, що належало гетьманові, в 1722 році була винниця на 3 казани. При ній вигодовується в сажу 13 кабанів, та там-же надвірних свиней було 70 штук (К. Ц. А. Д. А. Справи Археогр. Ком. № 505, ар. 85). При винницях по хуторах Павла Полуботка, в 1724 році, було 100 штук свиней (Чт. Об. Ист. и Др. при Мос. Унив. 1862, кн. III). На серединно-будяньських гуральнях гетьмана Розумовського в 1761 році було 225 штук свиней, що їх підготовуючи продавали по-весні (Х. І. А. М. Кол. Чер. від. № 1576). Стежучи за господарськими розпорядженнями Якова Марковича, ми помічаємо, що він дбає про те, щоб узимку скупчити свою рогату худобу та свиней коло винниць, очевидно, щоб годувати їх брагою (Дневн. Як. Марковича 1735—40 рр. Жер. до іст. України - Руси, т. XXII, ст. 170, 220).

⁴⁾ П. С. З., т. X, № 7664.

⁵⁾ Х. І. А. М. Кол. Чер. від. № 2422.

У 1742 році заборонено було вивозити горілку з України, за поміщиками-ж залишалось право вивозити її тільки на свої потреби, і на таку горілку накладалися подвійні збори: з простої та наливної по 6 копійок, а з подвійної (ліпшої якості) по 12 копійок на відро ¹⁾.

У 1744 році, за наказом з Москви, всі збори, що стягалися на Україні було передано на одкуп ²⁾. Річ у тому, що з тих зборів, яких залишалось на Україні (за винятком збавок та зборів на гетьмана й булаву) на 52.169 карбованців, набігала щорічно недоплата, а з 1729 по 1743 рік її нараховувалося коло трьохсот тисяч карбованців. Російський уряд пояснював це „нерадѣніємъ малоросійскихъ зборщиковъ и ослушаніємъ тамошней старшины полковниковъ и другихъ владѣльцовъ, которые въ противность указовъ и рѣшительныхъ пунктовъ не токмо онымъ зборщикамъ надлежащіе съ промысловъ своихъ доходовъ не платятъ, но и тѣхъ промысловъ своихъ описывать не допускають“ ³⁾.

Так пояснював російський уряд факт існування недоплатки в зборах. Коли-ж ми звернемо увагу на економічне становище України за тих часів та на платоспроможність української людности, ми побачимо, що важка військова служба для козаччини в різних походах, постачання підвід, провіанту для війська, закупівля великої сили волів на Україні, що за них або зовсім не платили, або платили найдешевше, все це робило українську людність зовсім нездатною виплачувати різні збори. Московський міністр Волинський, що переїздом побував на Україні в 1737 році, писав тодішньому правителеві Біронові: „До самого в'їзду мого в Україну не думав я, що така вона пуста, і так багато тутешнього народу пропало, а й стільки вигнано (на війну), що не зісталось й стільки хліборобів, щоб їм самим для себе збіжжя посіяти, і хоч то вважають за їх упертість, що багато поля лишилось без засіву, але як по совісті розсудити, то й робити нема кому і нема чим — бо вже скільки торік волів викуплено і на підводах поморено, а тепер ще й понад то з одного Ніженського полку взято в армію 14 тис. волів, а скільки з інших полків узято, того докладно сказати не можна“ ⁴⁾.

Одкупниками перш за все могли бути полкові канцелярії за відповідальністю полковників та полкової старшини. Коли полковники та старшина бажали взяти збори на одкуп, то дозволялося передати їм, „с такимъ обязательствомъ, чтобъ тѣ въ скарбъ войсковой доходы, по верховного Тайного Совѣта 1728 г. рѣшенію за складками оногo и 1730 годов, плачены были одъ полковыхъ канцелярій против збору 1724 году бездоимочно по третямъ года“. А коли полковники зрікалися брати участь в одкупах, то треба було „опредѣлить присяжныхъ сбор-

¹⁾ П. С. З., т. XI, № 9022.

²⁾ Ibidem, т. XII, № 9033.

³⁾ Збірка Ол. Лазаревського № 41, ар. 156.

⁴⁾ М. Грушевський, Ілюстрована історія України (К. 1917 р.). 410. Пр. М. С л а б ч е н к о. Организация хозяйства Украины, т. I, 56.

щиковъ зъ малороссійского народа, подъ смотреніємъ опредѣленныхъ отставныхъ офицеровъ“¹⁾).

Полковники не зівсїди брали участь в одкупак. Так, коли в 1751 році в Переяславськїм полку одкупники зреклися надалі держати одкуп, то після наради з старшиною, яка не побажала брати участь у них, мотивуючи це тим, що вона „занята в дѣлахъ правленія“, полковник Сулима, зрікаючись цього, рекомендував для стягання зборів двох осіб: значкового товариша Романа Щербака, та мешканця м. Переяслава Анастасія Костянтинова, „знатнѣйшимъ промысломъ бавячогося“²⁾).

У 1748 році знову був неврожай на Україні, через посуху та напад сарани. Як зівсїди буває, перекупники та власники гуралень закупували збіжжя за високу ціну й ховали його, тимчасом як багато козаків, як свідчить сотник глухівський Туранський, сиділи без хліба. Генеральна Військова Канцелярія пробувала встановити тверді ціни на різне збіжжя, але це ні до чого не призвело, бо довідавшись про це власники збіжжя зовсім перестали привозити його на базар³⁾. А до того ще наказано було козакам бути готовими до походу, а тому треба було й до цього заготовити хліба. Військова Канцелярія мусіла була скасувати свою постанову про тверді базарні ціни на збіжжя й обмежитися призначенням осавулів, які стежили по шляхах, щоб перекупники не скупували-б його⁴⁾).

У Сенаті, за наказом цариці, було порушено питання про те, щоб якими-небудь способами полегшити стан України. Сенат закликав українську депутацію, що перебувала в той час у Петербурзі й запитує її, чи не слід було-б заборонити гуральництво, вважаючи на недорід. Депутація, що стояла, очевидно, на захисті інтересів шляхетства, порадила дозволити викурювати горілку всій старшині, духівництву та виборним козакам на половину казанів, а іншим мешканцям зовсім заборонити. Сенат погодивсь з цим і доповів про це цариці. Царською резолюцією на доповідь Сенату, 1 лютого 1749 року, наказано було: „за недородомъ хлѣба во всей Малороссіи вино впредь на 2 года курить только позволить духовенству и шляхетству, генеральной и протчей тамошнимъ войсковымъ и сотеннымъ старшинамъ, бунчуковымъ, значковымъ и войсковымъ товарищамъ и выборнымъ козакамъ противъ наличного числа казановъ на половину, а прочимъ рядовымъ козакамъ и ихъ подсусѣдкамъ, такожъ мѣщанству и посполитому народу отнюдь не курить дабы въ заготовленіи ко удовольствію выведенныхъ изъ Малороссіи полковъ провіантомъ такожъ и во удовольствіе внутрь Мѣлороссіи всякого народа хлѣбомъ безъ нужды и безъ повышенія цѣны быть могло, о чем и объ-

¹⁾ Збірка Ол. Лазаревського № 41, ар. 156.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. № 4717.

³⁾ Ціни, що було встановлено, були такі: жито четверть 1 крб. 25 коп., житнє борошно — 1 крб. 50 коп., пшениця — 1 крб. 40 коп., гречка — 1 крб. 2 коп., ячмінь — 1 крб., овес — 80 коп., просо — 1 крб. 63 коп., пшоно — 2 крб. 25 коп. (ibidem).

⁴⁾ X. I. A. M. K. Ч. від. № 3445.

явить изъ Ген. Войсковой Канцеляріи во всѣхъ полкахъ подъ тяжкимъ штрафомъ ослушниковъ“¹⁾).

Бунчуковий товариш Добронизський скарживсь на Ніженську старшину, що вона, одержавши цього указа, не оголошувала його цілий тиждень, а за цей час дбала про те, щоб закупити як-найбільше горілки, щоб потім продавати її з баришем²⁾).

Недорід сам по собі не давав змоги курити горілку, а тому коли видано другого указа 10 травня 1749 року, що зовсім забороняв гуральництво, то він, очевидячки, тільки оформив той стан, який існував на Україні³⁾).

Через рік, у 1749 році, по деяких полках хліб уродив. Цього було вже досить, щоб міщани та старшина порушили питання перед українським урядом про дозвіл на гуральництво. Мотивували свої прохання тим, що нічим прохарчувати себе й худобу, а на думку полковника лубенського без горілки не можна перебути, як підчас весілля, так і в роботі. До цього ще спричинився скрутний фінансовий стан українського скарбу. Річ у тім, що за умовами переведення одкупів, треба було відняти з одкупної суми ті недоїмитки в одкупних оплатах, які сталися через заборону гуральництва. Тим-то, в 1749 році, одкупники вимагають викреслити з умовної суми одкупу, порівнюючи з 1724 роком, покуховне 33.234 крб. 87 $\frac{1}{4}$ коп., скатне 3.311 крб. 16 $\frac{1}{2}$ коп., показанщину 14.698 крб. 35 коп. У скарбниці-ж на той час було не більше за 500 карбованців. Підкреслюючи цей факт — брак грошей, крім того запевняючи, що недорід уже минув, що повсякчасно сарана вже зникла, а іноді трапляється тільки заносна, що хліб на базарах подешевшав, Ген. Військ. Канцелярія вдається, в 1750 році, з проханням до гетьмана Розумовського видати дозвіл на гуральництво, бо „безъ куренія вина здешнимъ малороссійскимъ обывателямъ не малая обстоитъ нужда, ибо здѣсь за наибольшей й лучшей есть промыслъ то винное куреніе, и съ того всякого званія люде паче же убогшіе и пропитаніе своему, другого промыслу не имущіе, довольствовались, и при заводахъ винокуренныхъ многіе статокъ свой рогатый и прочой безъ сена содерживали“⁴⁾). Отже, російському вряду, до якого вдався гетьман із запитанням з приводу цього, очевидячки з інших джерел, відомі були й інші факти, що врожай був тільки в степових полках, а в лісових люди сиділи на лободі, що в-осени сарана знову з'явилася в Київському, Прилуцькому та Ніженському полках і нищила хлібні поля, а крім того й те, що хліб подешевшав після того як заборонено гуральництво. Виходячи з цих фактів і наказано, 31 липня 1750 року, додержуватися указу 1 січня 1749 року, себ-то викурювати горілку тільки на половину винничних казанів⁵⁾).

¹⁾ П. С. З., т. XIII, № 9572. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. V, 622.

²⁾ Х. І. А. М. Кол. Чер. від. № 2368.

³⁾ Ibidem, 2422.

⁴⁾ Ibidem, № 2368, ар. 108, 116, 301.

⁵⁾ Х. І. А. М. К. Ч. від. № 2368.

Мало не через рік, 4 серпня 1750 року, недавно обраний на гетьмана Розумовський, наказував з Петербургу, де він тоді перебував, викурювати горілку теж на половину казанів, касуючи цим указ 10 травня 1749 року, бо, як він дізнався з надісланих відомостей з України, хліб значно подешевшав ¹⁾, „да и нынѣшнего лѣта озимой и яриной хлѣбъ весьма урожаенъ, и уже никакой нужды и недостатка въ хлѣбѣ к будущей зимѣ ненадежно, и отъ саранчи чтобъ какой вредъ бытъ могъ нечаятельно, потому что такъ въ прошедшемъ 1749-мъ и въ семь 1750 годахъ, хотя въ нѣкоторыхъ полкахъ она саранча на подобіе скачковъ была и выплодилась, но поврежденія въ хлѣбахъ никакого не было“ ²⁾. До речі буде сказати, що сам гетьман, як і інші державці, був зацікавлений у тому, щоб дозволено було гуральництво на Україні, бо в численних його маєтках викурювалося багато горілки. Тим-то, очевидно, не без участі нового гетьмана, указом 5 травня 1750 року, з „Колегіи Иностранныхъ Дѣлъ“, себ-то мало не за три місяці перед царським указом, дозволялося необмежено курити горілку з власного збіжжя в усіх маєтках Розумовського ³⁾. Цим тільки й можна пояснити характер указу Розумовського, що його мотиви дозволу не сходилися з царським указом.

Щоб схарактеризувати стан гуральництва на Україні перед забороною його в 1749 році й після цього, ми подаємо далі відомість про кількість винничних казанів на Україні (див. табл. на стор. 181). На превеликий жаль, нам не пощастило знайти відомості про число казанів у Стародубському та Ніженському полках, ми тільки знаємо, що в цих полках вироблялося горілки більше, ніж у інших, і що на якість там вона була найліпша ⁴⁾.

Часи гетьманування Розумовського, як відомо, характеризуються як часи панування старшини ⁵⁾. Українська старшина дбає про те, щоб оформити своє правне становище, знайти риси, які-б зрівнювали її з давнім польським шляхетством, і затвердити за собою права, що мало це шляхетство ⁶⁾. За цих часів усе частіше й частіше старшина заявляє, що право на гуральництво належить тільки старшині та іншим власникам земель, і що інші верстви людности не повинні користуватися з цього права. Як ми далі побачимо, українське шляхетство добилося

¹⁾ За відомостями Ген. Військ. Канцелярії жито продавалося: у Глухові по 40 алтин, у Кролевці та Конотопі — 50 коп. за четверть (*ibidem*).

²⁾ Збірка Ол. Лазаревського. № 13, арк. 84.

³⁾ Х. І. А. М. К. Ч. від. № 2368, арк. 294.

⁴⁾ Що в Стародубському та Ніженському полках було найбільше винничних казанів свідчать цифри показанщини, що стягали її в 1728 році: Ніж. полк 4.816,7 крб., Лубенський — 1.396,5 крб., Миргор. — 234, Стародуб. — 2.093,9 крб., Черніг. — 2.665,5 крб., Гадяцький — 474,2 крб., Полтавський — 846,35 крб., Прилуцький — 568,8 крб., Переясл. — 298,6 крб., Київ. — 902,5 крб. (В. Руднів, Фінан. стан Гетьм. за Петра I, У.А.Н. Істор. секція. Наук. збірник за рік 1925, ст. 158).

⁵⁾ Русській Архивъ 1873, 383.

⁶⁾ М. Ф. Владимірській-Будановъ — Акты по управ. Малороссією гр. П. А. Румянцева за 1767 г. Чт. Нест. Лѣт. V, Ш 96.

свого, а російський уряд, прирівнявши його до російського дворянства, якому надано було виключне право на гуральництво, допоміг йому в цьому.

ВІДОМІСТЬ ПРО КІЛЬКІСТЬ ВИННИЧНИХ КАЗАНІВ НА УКРАЇНІ
В 1739 ТА В 1749 РОКАХ.

ПОЛКИ	З початку ¹⁾ 1739 р.	Після заборони 1749 року ²⁾				Всього
	Число казанів	У державців		У рядового козацтва	У посполитих	
		Духовного чину	У світськ. і різних чинів			
Лубенський . .	1.546 каз. + 5 куб.	114	223	430	39	806
Прилуцький . .	—	95	262	170	82	609
Переяславський	541 каз. + 2 куб.	70	154	136	31	391
Гадяцький ³⁾ . .	—	71	152	404 ¹ / ₂	43 ¹ / ₂	671
Київський . .	748	75	125	150	76	426
Полтавський . .	381 каз. + 5 куб.	36 ¹ / ₂	145	87 ¹ / ₂	49	318
м. Полтава . .	81 каз. + 2 куб.					
Чернігівський	2.045 ⁴⁾					
Миргородський	365 каз. + 16 куб.					

Як ми вже були казали, в зв'язку з заборонаю гуральництва, стан військового скарбу був скрутний. 7 лютого 1752 року, генеральна старшина й полковники, що поприїздили до Глухова, одержали від гетьмана ордера, де було написано: „Небезизвѣстно намъ, что скарбъ войсковой въ маломъ зборѣ состоитъ, нынѣ же для многихъ національныхъ расходовъ, а паче при имѣючемъ бытъ начатомъ города Батурина строеніи, и на другіе необходимости потребно довольной суммы, того ради велѣно собрався въ генеральную войсковую канцелярію принять общее разсужденіе ко умноженію скарбу войкового“. Після наради, старшина подала свої міркування в цій справі. На її думку, треба-б було оголошити про передачу на одкуп усіх зборів, котрі були під той час на Україні, „зъ наддачею надъ прежній збор“. Коли знайдуться охочі на це люди й умовлятимуться про ціну, то за найвищу суму, яку даватимуть одкупники, передати одкуп, якщо захотять, полковникові й полковій старшині, щоб дати перевагу їм перед одкупниками. У противному разі, коли полковник і старшина не захтять брати участь в одкупі, передати його одкупникам, але-ж нехай тільки як полкова так і сотенна стар-

¹⁾ Х. І. А. М. К. Ч. від. № 3494.

²⁾ Ibidem, № 2368.

³⁾ У Гадяцькому полку з початку 1749 року було 1.256 казанів (ibidem 21.475).

⁴⁾ Ця сума казанів розподілялася: у бунчукових товаришів 243, у значкових тов. 170, у рядових козаків 836, у священників 196, у бобровників 14, у стрільців 36, монастирських 70, у посполитих 480.

шина стежать, щоб останні не брали зайвих оплат, окрім тих, котрі досі брано на Україні й котрі треба надалі остаточно зазначати в інструкціях з Канцелярії Зборів. Окрім того старшина нагадувала, що слід зрівняти оплати з гуральництва: „надлѣжить въ тѣхъ полкахъ и сотняхъ гдѣ показанщина и покуховное собирается меншимъ числомъ одѣ казана, менше сорока алтинъ, а з вышинкованной куфи менше дву рублевъ, въ тѣхъ во всѣхъ мѣстахъ в предѣ до будущего о томъ совершенного о зборахъ уравненія, нинѣ собирать показанщины отъ казана въ годъ по рублю по двадцати копеекъ, а покуховного с куфи отъ всякой носатки по 20 копеекъ. И в которыхъ же мѣстахъ понинѣ кто курить горѣлку и шинкуетъ въ домѣ своемъ, а платилъ точию по 1 р. 20 копеекъ, то нинѣ и в тѣхъ мѣстахъ брать в скарбъ войсковый отъ казана по 1 р. 20 копеекъ, а особливо за вышинкованное вино за всякую носатку по 20 копеекъ, такожъ и скатное отъ продажной куфи горѣлки, гдѣ взимается менше 25 копеекъ тамъ взимать отъ всякой проданной куфи горѣлки скатного по 25 копеекъ“.

До цієї постанови генеральної старшини та полковників додано було міркування генерального осавула Валькевича. Зазначивши, що до гетьмана Скоропадського військові чини, шляхетство та козацтво мали „въ имѣніяхъ и пожиткахъ своихъ особый респектъ и отличность“ перед поспільством, що тільки, як помер цей гетьман, почали всі однаково платити з своїх промислів, Валькевич каже, що різночинці, не відбуваючи військової служби, позаводили шинки, гуральні й мають з цього великі прибутки. На його думку, треба-б було з поспільства, міщанства та духівництва стягати подвійні податки, порівнюючи з шляхетством та козаками, як з винничних казанів, так і з продажною горілки, і там, де шляхта платить показанщини та покуховного 1 карбованець, проста людина і різночинець повинні платити два карбованці. Окрім того, щоб підвищити прибутки скарбу, треба відібрати від ратуш прибутки від важниць.

Постанову про оплати, з додатками міркувань Валькевича, підписала вся старшина, котра була в Глухові, окрім бунчукового товариша Дем'яна Оболонського; він зрікся дати свого підписа, мотивуючи це тим, що в 1746 році, будши в Петербурзі, підписав прохання про те, щоб не було на Україні одкупів. Міркування старшини що-до зрівняння оплат і передачі їх на одкуп визнано за доцільні й в 1752 році оплати передано на одкуп по всіх полках України за 54,847 карб. 85 копійок. Полки — Миргородський, Прилуцький, Ніженський, Полтавський, Лубенський, Переяславський, та Кременчуцький порон закупив глиньський сотник Антін Крижанівський за 40 тис. карбов.; Чернігівський та Стародубський полки — осавул полковий ніженський Долинський за 9521,85 карб.; Київський полк — Пасенко з товаришами за 2300 карб.; Гадяцький полк — грек Казнафер за 1422 карб. Крім того, було передано на одкуп і циганський збір за 1404 карбованці ¹⁾.

¹⁾ Збірка О. Лазаревського № 41 ар. 158—159.

Як ми бачимо, одним з видатних одкупників зборів був сотник глиньський Антін Крижанівський. Спритна людина, що іноді добивалася свого різними підкупками, Крижанівський зажив слави гарного одкупника й, діставши одкупи, він „знатную показаль казнѣ прибыль до 28 тис. рублей“, і за це здобув у володіння м. Красний Колядин та с. Бубни, Прилуцького полку, що їх згодом затверджено за ним у власність.

Хоча і скарживсь Крижанівський, що зазнав великих утрат одкупів, проте на них він устиг нажити чималі гроші ¹⁾. Закупивши збори, одкупники часто-густо передавали їх іншим особам, так що іноді головний закупник володів зборами тільки по великих містах, а по містечках та селах були його перекупники зборів. Щоб стягти одкупні суми, крім того, очевидно, з користю для себе, одкупники вчиняли великі здирства народу. Інструкцій, що їх видавала Канцелярія Зборів, вони не додержувалися, а підчас ярмарку так обтяжували народ різними податками, що він розбігався з них ²⁾. Як свідчить погарський війт, присяжні збирачі податків, були народові не такі осоружні, бо вони додержувалися інструкцій, і тому народ не протестував проти них; одкупники-ж не тільки збирали іноді недозволені податки, а часто-густо підроблювали офіційні мірки для податків (ківш, кварту та інше), щоб стягти більше їх ³⁾.

Але одкупи не довго існували. У 1755 році видано царського указу, що касував між іншими і ті збори, котрі стягано з гурального та шинкарського промислів на Україні ⁴⁾.

VIII.

Неврожай 1748 року, як ми казали, викликав заборону гуральництва на два роки для рядових козаків, поспільства та міщанства й на половину винничних казанів для державців світського й духовного чину та виборних козаків. Отже й інші обставини викликали часткову заборону викурювати горілку по різних місцях.

У 1751 році, 19/XI, гетьман Розумовський наказує сотенному Глухівському Правлінню обрати одного старшину, що мав був переписати винниці в Глухові. Після цього, наказано половину казанів у цих винницях знищити, а на решту дозволено було викурювати горілку тільки біжучої зими й то щоб не було втрат у худобі. З літа-ж 1752 року й доти, доки резиденція гетьманова буде в Глухові, наказувалося не] держати винниць. Дрова, що були при винницях (385 возів), мусіли власники звести до гетьманського двору, дістаючи по 7 копійок за віз. За

¹⁾ А. Лазаревській, Описаніє Старой Мал., Прилуц. п. 244—45; Чтенія Моск. Об. Ист. и Др. 1858 I, 6.

²⁾ Х. І. А. Мал. Кол. Ч. від. незанумерована справа про передачу одкупів Крижанівському, 1752 року.

³⁾ Ibidem, № 23287.

⁴⁾ Экстрактъ из указовъ... 1786 года, вид. Н. П. Василенко, 137.

офіційну причину цього виставляли те, що під той час дороги були дрова, а крім того наче-б треба було уживати заходів проти пожеж ¹⁾. За цим приводом пішов і лубенський полковник Апостол, заборонивши у всьому полку викурювати влітку горілку на тих винницях, котрі побудовані серед житлових будівель. А коли одкупники скаржилися гетьманові Розумовському, що від цієї заборони вони зазнають великих утрат, бо власники таких гуралень не хтять платити показанщини, то Апостол, навівши приклади пожеж, що траплялися від винниць, зауважив, що від показанщини не слід звільняти власників тих гуралень, де в літку заборонено гуральництво, бо її вносять навіть і ті, що на власну потребу викурюють небагато горілки ²⁾. Отже, коли в п'ядесятих роках XVIII в. заборона викурювати горілку на тих винницях, що розташовані були серед житлових будівель, була явище випадкове, то згодом у 1765 році, а потім у 1779 році суворо наказувалося вивести такі винниці з заселених місць. Офіційні дані про закриття таких винниць свідчать за те, що будували їх часто-густо коло житла. У Чернігові винничні казани приладновувано як у самому житлі, так і на подвір'ях під ятками поблизу будівель. Всякі відкиди з винниць спускалися в річку, від чого вона замулювалася, а в самому місті стояв великий сморід. Коли в Чернігівському полку описувано небезпечні що-до пожеж винниці, то їх виявилось:

У Чернігівській сотні запечатано	56	винниць	
„ Сенявській „ „	43	„ не опечатано	5
„ Слабинській „ „	23	„ „ „	9
„ Киселівській „ „	28	„ „ „	25
„ Вовчанській „ „	35		
„ Березанській „ „	141 (на 352 каз.)	„ „	10
„ Вибельській „ „	12	„ „	6
„ Білоуській „ „	37	„ „	13
„ Сотницькій „ „	71	„ „	17
„ Понурницькій „	всі 156 винниць були небезпечні ³⁾ .		

У 1757 році знову ставсь неврожай від посухи та від сарани, що знову з'явилася на Україні. В тім-же році 28 червня гетьман видає наказ, забороняючи їм гуральництво: „всѣмъ посполитого званія людемъ, какъ то мѣщанамъ, посадскимъ, раскольникамъ, мужикамъ, а особливо попамъ и всѣмъ протчимъ такимъ разночинцамъ, отъ которыхъ службы не предвидится, ибо они, не имѣя маетностей, подданныхъ и столко млиновъ и грунтовъ, с которыхъ бы, получа достатокъ хлѣба, могли курить горѣлку з собственного орання и сѣянїя, но искупають в народѣ и еденѣ предѣ другимъ возвышають цену для партикулярного своего прибутка, не разсуждая сколь нуженъ хлѣбъ биднѣйшимъ от нихъ кроме ихъ прихотей и къ дневному пропитанію, хотя жъ с ныхъ

¹⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 2368.

²⁾ К. Ц. А. Д. А. № 2435.

³⁾ Х. І. А. Мал. Кол. Чер. від. № 870.

хто імѣть какую небольшую частку земли, либо мельницю, однакъ приходъ хлѣбный ис того едва можетъ ставать имъ единственно для самого препитанія зъ домашними ихъ, а на куреніе горѣлки с того собственнаго хлѣба нѣ на одинъ котель довѣтъ не можетъ“. „А сверх того“, читаємо далі в тім-же наказі, „дабы и владѣлци духовнаго и мирскаго званія, старшина и козаки, імѣющие за собою маетности и доволние мелници, видя подъ сей случай оному простому народу и разночинцамъ запрещеніе, не могли къ своему прибитку приумножить котловъ и скупливать на оные по торгамъ и по протчимъ мѣстамъ хлѣба, то къ предъїзбереженію сего надлежитъ описать имѣющіеся въ нихъ котлы, с которыхъ имъ дозволяется отселѣ до будущаго усмотрѣнія продолжать винное куреніе на половинное число винокурнихъ котловъ, да и то тѣмъ токмо, кои хлѣбъ за продоволствованіемъ своего дому и людей довольно запасный імѣють, не покупая отнюдь ізъ стороны“. Полковники та старшина мусіли стежити за тим, щобъ більше як на половину казанів державці не викурювали горілку ¹⁾. Коли видано цього наказу, то до гетьмана стали надходити заяви від міщан та інших осіб, які, посилаючися на те, що вони мали власне збіжжя, прохали дозволити їм викурювати горілку. Гетьман наказував полковим та сотенним канцеляріям посилати виборних осіб до цих прохачів, що на місці мали дізнатися про наявність збіжжя й тоді тільки видавати дозвіл на гуральництво на половину казанів. Боротьба київських міщан з козаками дала привід київській старшині використати цього наказу про заборону гуральництва міщанам, щоб знищити усі казани в гуральнях магістратських урядовців, побудованих в околиці Київа (Приварці, Сирці, Куренівці та на Подолі). Магістрат вдавсь з скаргою до гетьмана. Він зазначав, що гуралень урядовців є тільки 26, що горілку з них поставають на магістратські шинки по дешевій ціні, що урядовці мають своє власне збіжжя та млини, що коли будуть закриті ці гуральні, то „оні чиновники не только нужного своего пропитанія лишатся, но и в крайнее разореніе прийти могутъ“. Гетьманським ордером на ім'я полковника київського, дозволено викурювати горілку: бурмистрам та райцям на два, а иншим магістратським урядовцям на 1 казан ²⁾.

Міщани кролевецькі, що мали гуральні на 21 казан, одержали дозвіл викурювати горілку на 10 казанів з власного збіжжя ³⁾. Такий-же дозвіл на половину казанів одержали й чернігівські міщани ⁴⁾. Священик с. Алтинівки, Ніженського полку, перебудовує церкву після пожежі й прохає гетьмана, щоб дозволив викурювати горілку на чотири казани, „для роботи на церкві людей“. Гетьман дозволяє викурювати 100 відер горілки. В иншому місці будуються дві церкви й видається дозвіл викурювати її на 2 казани ⁵⁾.

¹⁾ Київ. Старина, 1894, III, 556—57.

²⁾ К. Ц. А. Д. Ак. № 1137.

³⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 2367.

⁴⁾ Ibidem, № 158. ⁵⁾ Ibidem, № 2368.

Не можна сказати, що після того як видано наказу 1757 року, його додержувалися. Сам гетьман широко практикував видачу дозволу на гуральництво, на окремі прохання. Так, окрім наведених у нас прикладів, гетьман дозволив співакові царського двору Йосипові Роговському, що мав у с. Городищі, Берез. сотні, Чернігів. полку; гуральню на 3 казани, викурювати горілку на всі казани.¹⁾

Спаський Новгород-Сіверський монастир, що мав по різних селах 42 винничих казани, спочатку зменшив гуральництво на половину казанів, але через деякий час гетьман дозволив викурювати знову на всі казани. У селах, що належали до Гадяцького замку, дозволено посполитим викурювати горілку на половину казанів. Очевидячки, так було й по інших гетьманських маєтках. Такий-же дозвіл мали посполиті гр. Г. Головкина (сел. Чупківки, Журавки та Юрасівки Глухівської сотні Ніженського полку), що привозили збіжжя на гуральництво з сусідніх російських губернь. Сама людність мало додержувалася наказу 1757 року, а в сотнях Ропській та Городиській Чернігів. полку гуральництво не то що зменшилося, ба навпаки збільшилося²⁾. Все-таки, перевіряючи офіційні дані про зменшення гуральництва, ми повинні зробити висновок, що коли в 1749 році зменшено кількість казанів на 50%, то наказом 1757 року це зменшення було далеко більше. У Чернігівському полку з 1.560 казанів залишилося 562, а в самому Чернігові з 149 тільки 64 казани. Друге, що спостерегаємо, це зменшення гуральництва переважно в козаків. Старшина та духівництво мали казанів цілими десятками, тимчасом як з козаків рідко хто мав два, а більшість мали тільки по одному казанові. А як додати до цього, що підчас перевірки збіжжя виявлялося, що в багатьох козаків бракувало його, то стане очевидним, що заборона гуральництва в 1757 році найбільше зачепила козацький промисл³⁾.

Наказ Розумовського 28 липня 1757 року видано ніби-то на час недороду хліба. Але насправді було інакше. До гетьмана почала вдаватися старшина з листами, де, освітлюючи стан гуральництва на Україні, радила йому затвердити право на гуральництво за самим шляхетством. Ми знаємо троє таких міркувань, надісланих гетьманові, що їх він наводить у своєму універсалі 6 липня 1761 року — це полковника лубенського Кулябки, сотника хмеловського Шкляревича та полкової київської старшини. Всі вони обстають за тим, щоб було заборонено гуральництво всім, хто не має власних ґрунтів та збіжжя. Як козаки, так і різночинці й всякі „художники“, не маючи власного ґрунту, скуповують збіжжя та дрова, скупчуються по троє-четверо чоловіка, будують одну винницю й курять горілку. Через збільшення винниць підвищується ціна на хліб, а горілка дешевшає й доходить до 15 копійок за казенне відро⁴⁾. Козаки занедбали військову службу,

¹⁾ Ibidem, № 187, арк. 168.

²⁾ Ibidem, № 2422.

³⁾ Ibidem, № 187, арк. 55, 137.

⁴⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 6007. Міркування полкової київської старшини.

„пристрастяться къ пянству и разлѣнятся къ работамъ, и неимѣя от куду себя снабдѣть лошадми и аммуниціею къ службѣ козачей, принуждены у можнѣйшихъ своей братьи и у другихъ занимающа денги, дають въ закладъ свои грунта, а за невыкуп на сроки вѣчно теряють, и лишася того сходятъ въ безизвѣстніе мѣста, а протчіе козаки-ж взиная, кто бы токмо повѣрять могъ на кредитъ куфами вино, и надѣяся, спровадъ оное въ рознь получить себѣ баришь, во мѣсто того разоряются, ибо обикновенно въ шинкахъ по болшой части пють на кредитъ, то кредитованніе денги никогда сполна имъ недостается. Кредитори же ихъ за данніе имъ куфи зъ виномъ по неимѣніе денегъ забирають ихъ имущество, чего де ежели не прекращено будетъ, то современемъ не токмо лѣсу и другіе козачіе грунта, но и сами многіе козаки искоренитися могутъ“¹⁾. Полковник Кулябка вважає, що козаки курять горілку переважно з прикупного хліба й „не для какой своей користи, но ради одного пянства“, а ліси на гуральництво так нищать, що скоро їм нічим буде опалювати й свої хати.

Як і слід було-б чекати, в жадному з цих міркувань і слова немає про те, що державці, маючи свої гуралень на далеко більшу кількість казанів, нищать не менше як козаки збіжжя та ліси, що вони силують козаків та різночинців купувати горілку, а коли ті не спроможуться заплатити борги, то забирають їхні грунти. Даремно хтіли-б ми знайти в цих міркуваннях відомості про те, що гуральництво державців зменшується.

Сам гетьман визнає в своїм універсалі, що гуральництво так збільшилося на Україні, що „едва только нищій человекъ на одинъ казанъ имуществомъ своимъ собратися можетъ, не разсуждая о будущемъ оногo содержания промыслъ начинаеть“. Хліб увесь іде на гуральництво й люди не дбають за те, щоб запастися про всякий випадок, а „каждый спѣшитъ, кто бы только казанъ свой разогрѣть могъ, весь свой хлѣбъ безъ остатка на вино пересидѣть“. Ліси, що їх марно переводять на гуральництво, як гадає гетьман, можна-б використати „на полѣзнейшую государству коммерцію и самимъ владѣльцамъ на вящую собственную ихъ користъ“. Гетьман зазначає, що монастирі та інші державці накликають до себе різних людей, дають їм різні пільги, щоб тільки вони заводили в лісах винниці, а винниці-ж і нищать ці ліси як-найшвидше.

Все це ніби-то й примусило гетьмана Розумовського видати універсала 6 червня 1761 року. Він у тому універсалі наказує:

„1) Во всѣхъ малороссійскихъ маетностяхъ какъ нашихъ урядовыхъ гетманскихъ и собственныхъ, такъ духовныхъ и мирскихъ владѣніяхъ имѣть толко винокурни самимъ владѣльцамъ и козакамъ, которые свои грунты и лѣсня угодія имѣють, а попамъ, купечеству и всему поспо-

¹⁾ Такими-же рисами, як і ці міркування сотника Шкляревича, характеризує стан козацького шинкарського промислу сеньявська (Черніг. полку) сотенна старшина, сповіщаючи про це чернігівську полкову канцелярію в 1766 році (Кіев. Стар. 1903, 57—60). Про це писав і Теплов у своїй „Записці“ про непорядки на Україні (Записки Укр. Наук. Тов. в Кієві, кн. IX, 51).

литому народу накрѣпко всѣмъ заперщается винокуренія и шинковъ отъ сего времени неимѣть, но первыя должны содержаніе свое имѣть отъ парафин, другіе промыслъ для своего пропитанія отъ купечества, а послѣдніе отъ земледѣлія и скотоводства.

2) Дабы подѣ симъ видомъ многіе винокуреныя промышленники изъ поповъ и церковниковъ, а особливо изъ купечества и посполитого народу не поддалися изъ какой либо малой плати подѣ самихъ владѣльцовъ, назвавъ свои винокурны владѣльческими, то полковники надѣ сотниками, а сотники за владѣльцами крайне того присматривать должны, а особливо сами сотники не должны в противность сему унѣверсалу изъ какихъ либо взятковъ или лакомства своего дозволеніе давать ни тайнымъ, ни явнымъ и ниже какимъ либо вимишленнымъ и подложнымъ образомъ, такимъ людямъ винокуреніе имѣть, которымъ здѣсь заперщается, ибо ежели нами увѣдано будетъ преступленіе сего, то безъ всякого послабленія таковой истязанъ будетъ и лишень вовсе чина своего.

3) Всѣ великороссійскіе и другіе малороссійскіе люди деревень своихъ в М. Р. неимѣющіе службы никакой не несущіе и чиновъ дворянскихъ неимѣющіе, а паче купцы и крестьяне не должны имѣть ни винокурень ни шинковъ своихъ во всей М. Р.

4) Полковники и старшины полковыя в полкахъ, а сотники с старшинами в сотняхъ не должны подбирать къ себѣ козаковъ бѣдныхъ, хотя и грунтовыхъ, дабы оныя подѣ именемъ ихъ вино курили и шинковали, что и указали найстрожайше и многими уже нашими ордерами предостережено, но курить имеетъ изъ своего собственного имущества, а козакъ изъ своего грунта и угодій къ винокуренію способныхъ. А въ противномъ случаи ежели то за кимъ найдется, что таковымъ образомъ в противность указамъ к сему постановленію отъ малого до великого командиръ какой в полку или владѣлецъ властію своею или хитростью надѣ козаками воспользуется таковой за первій случай штрафованъ будетъ платою в скарбъ войсковій, толикого числа денегъ сколько послѣдствію докажется, что онъ тѣмъ винокуреніемъ времени пользовался невиключая и прогульного. За другой разъ въ двое того, а за третій яко преступникъ повелѣнія къ общей ползѣ склоняющагося лишень будетъ вѣчно сего промысла и ни подѣ какимъ видомъ и образомъ такъ какъ и посполитому человѣку, ему не дозволятся во всѣхъ его маетностяхъ и нигдѣ в М. Р. сего промысла имѣть. И силою сего нашего унѣверсала найкрѣпчайше приказываемъ быть винокуренію во всемъ малороссійскомъ народѣ на вышеписанномъ основаніи. Такой нашъ унѣверсаль публиковать во всѣхъ полкахъ и сотняхъ малороссійскихъ до найпослѣднѣйшаго хутора со взятіемъ подписокъ, дабы никто невѣдѣніемъ неотговаривался, а к преосвященному митрополиту Кіевскому, преосвященнымъ епископамъ Черниговскому и Переяславскому и протчимъ духовнымъ властямъ куда надлежитъ от насъ о томъ же писано“¹⁾).

¹⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 6007.

Коли видано цього універсала, то магістрати, купці та духовні особи почали скаржитися, що без гуральництва вони не можуть прожити. Міщани зауважували, що „въ снабдѣнію и пропитанію своемъ крайнюю дознавають нужду“ і позбавляться худоби, бо „единственнымъ занятіемъ для нихъ есть винокурение“ ¹⁾. Коли, згідно з наказом гетьмана, од міщан одбирали підписки, що надалі вони не куритимуть горілки, то даючи їх, вони робили примітки, що за царськими грамотами їм дозволено користуватися з гуральництва та шинкарського промислу ²⁾. Чернігівські міщани вважали себе за шляхтичів, а тому, як каже чернігівський сотник, не виконували гетьманського універсалу. Гетьман наказав знищити їх винничні казани ³⁾. Київські міщани не тільки зменшили число казанів, а навпаки збільшили та позаводили великі винничні казани на 3 пуди ⁴⁾. Усі ці протести міщан, очевидно, набували сили до того, що й сам гетьман ніби-то впевнився у тому, що заборона міщанству гуральництва, не сприяла розвитку поміж ними купецьких промислів. Тому-то, 30 вересня 1761 року, гетьман видає ордера на ім'я полковників та старшини, яким касує попередній універсал у частині, що торкалася гуральництва міщан та духовних осіб. „Дозволяемъ нынѣ“, читаємо ми в цьому ордері, „какъ въ городахъ гдѣ суть магистрати, такъ и въ другихъ свободныхъ войсковыхъ городахъ же и мѣстечкахъ, мѣщанскимъ урядовцямъ и мѣщанамъ, жительствующимъ въ тѣхъ же городахъ и мѣстечкахъ, шинкованіе горѣлкою и другими напитками по прежнему имѣтъ, до послѣдованія впредь о томъ точного постановленія. К тому жъ нѣкоторые изъ протопоповъ и рядовыхъ поповъ представили намъ, что имъ винокурение запрещается несмотря на то, что оны имѣютъ собственные свои довольные пахотные земли и лѣсные угодія, а яко в силѣ помянутого нашего універсала духовные владѣльцы винокурение имѣтъ изъ своихъ земель и лѣсныхъ угодій свободны; для того ежели кто изъ протопоповъ и рядовыхъ поповъ имѣютъ собственное свое таково владѣніе, изъ которого до запрещенія сего безъ покупки хлѣба и дровъ винокурение производили; и к тому состоятельны, то и нынѣ самим таковымъ протопопамъ однако не болѣе трехъ, а рядовымъ попамъ не свыше двухъ ординарныхъ котловъ винокурение имѣтъ не возбранятъ“ ⁵⁾.

Дрібне малоземельне українське шляхетство боялося, що гетьман позбавить його права на гуральництво й зрівняє його з міщанством. Шляхетський стан та служба не дозволяє їм користуватися з різних промислів, а коли заборонено буде їм ще й горілку курити, то муситимуть вони стати на службу до приватних осіб, а це-ж ганьба для їхнього стану. Воно бачило в гуральництві засоби для існування та для виховання дітей ⁶⁾.

Як ми вже зазначали, указ 1721 року дозволяв козакам шинкувати горілкою в своїх хатах. Але державці силуються обмежити це козацьке

¹⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 2742. ²⁾ Ibidem, № 1576. ³⁾ Ibidem, № 1576.
⁴⁾ Ibidem, № 2742. ⁵⁾ Ibidem, № 6007. ⁶⁾ Ibidem, № 2742.

шинкування тією місцевістю, де ті козаки жили, і заборонити цеє шинкування по ярмарках, базарах та підчас інших народніх зібрань. До Мал. Колегії державці вдаються з численними скаргами та прохають заборонити таке шинкування. Полковник Сулима скаржиться, що в його містечку Баришівці (Переясл. п.) так намножилося чужих шинків, „что я с людьми своими в томъ своего промыслу и прибылей вовся лішаюсь и понося с того не малую обыду“ ¹⁾. Полтавський магістрат, у 1765 році, завважував, що від козацького шинкарського промыслу підупали магістратські прибутки ²⁾. Державця м. Сенчі Луб. полку посилає збройних компанійців грабувати козаків, котрі шинкують привізною горілкою ³⁾. Господар Гадяцького замку теж скаржиться, що козаки та старшина позаводили багато шинків ⁴⁾. На це-ж нарікають Чернігівський Єлецький монастир та Київо-Печерська Лавра ⁵⁾. Наглядач над „свободними коронними маєтностями“ пробував у 1778 році накинути силоміць горілку тим козакам, що привозили горілку підчас ярмарку, та вони дуже на це обурились, і з лайкою відмовилися брати таку горілку ⁶⁾.

Ще в 1753 році 6/II, довірений гетьмана Гр. Теплов, на запитання з домової гетьманської канцелярії, як ставиться він до козаків, котрі шинкують у гетьманських маєтках, одказує, що козакам дозволено шинкувати тільки в своїх хатах, а не в окремих шинках; що їм жадним способом не дозволено брати чужу горілку на вишинк, „под опасеніємъ тяжкого отвѣта какъ тѣхъ кто будетъ давать, такъ и тѣхъ кто принимаетъ“. Старшина має право держати шинки тільки в своїх маєтках ⁶⁾. До 1761 року, треба одзначити, Мал. Колегія всім, хто скарживсь на те, що як козаки, так і старшина, шинкують привізною горілкою, давала негативну відповідь — додержуватися указу 1721 року. Після того як видано універсала 1761 року, вона, покликуючись на цей універсал, зовсім забороняла шинкувати такою горілкою й надавала право державці конфіскувати її ⁷⁾. Наказ Розумовського, 1761 року 15/X, вимагав в Мал. Колегії, нехай складе списки всіх старшин та бунчукових товаришів, зазначивши, хто яку одбуває військову службу, або чи брав раніше участь у військових походах, щоб на підставі цих списків, видавати дозволи на гуральництво. Генеральному осавулові Жоравці наказано призначати осіб, які-б стежили за виконанням гетьманського універсалу, а конфісковану горілку на недозволених гуральнях віддавати викажчикам ⁸⁾. Та універсал 1761 року різними способами намагалися обходити, а часто-густо то й зовсім не виконували. Траплялося, що міщани передавали винниці тим своїм родичам, котрі мали право на гуральництво, і так-о уникали заборони його. Так, міщанин глухівський Павло Яценко, маючи під Глуховим винницю на 6 казанів, передає її своєму

¹⁾ Київ. Ц. Ар. Дав. Ак., № 7672. ²⁾ Х. І. Ар. М. Кол. Полт. від., № 32.

³⁾ Ibidem, Чер. від. № 7179. ⁴⁾ Ibidem, № 7172. ⁵⁾ Ibidem, № 4165.

⁶⁾ Збірка Ол. Лазаревського № 43².

⁷⁾ Х. І. А. М. К. Ч. від. № 3159; К. Ц. А. Д. Ак. № 7672.

⁸⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 2740.

зятеві військовому тов. Д. Мальченкові та й далі курить собі горілку на цій винниці. Житці описних „на ея императорское величество“ сіл теж далі викурювали горілку й після універсалу 1761 року, а господарі цих сіл не дозволяли навіть і переписати винничні казани. Те саме було в с. с. Кляшках та Чепліївці Ніженського полку, що належали царициному духівникові Ф. Дуб'янському ¹⁾).

У 1762 році посполиті містечка Серединної Буди, Стародубського полку, прохають гетьмана, нехай видасть їм дозвіл на гуральництво на тій підставі, що вони, як зерно, так і дрова закупають в узграничних російських губернях. Гетьман дозволяє їм, ще й зазначає, що це робиться „не в образець протчимь какъ его сиятельства, так і другихъ владельцевъ подданнымъ“. Умови дозволу були важкенькі для житців цих сіл; вони мали право держати лиш стільки казанів, як перед забороною; за цей дозвіл мусіли платити від кожного казана по одній бочці горілки кожної третини року; горілку приставляти своїми підводами до гадяцького замку; не збільшувати розміру винничних казанів, а мати їх не важчі за 40 фунтів. Що умови ці не були вигідні для серединно-будян, свідчить той факт, що до 1761 року нараховувалося винничних казанів 397, тимчасом як підчас складання умови було їх тільки 275. Де-далі умови гіршали: од власників винниць вимагали горілки влітку, тимчасом як гарної її не можна було викурити; влітку-ж, коли розпочиналися польові роботи, серединно-будян примушувано везти горілку до далекого Гадяча.

У 1764 році в Серединній-Буді та по хуторах було разом 225 винничних казанів, що пояснити випадає дорожнечею на збіжжя (жито купували по 24—25 коп. за пуд), а так само й збідненням селян настільки, що вони не могли виплатити, згідно з умовою, належної горілки. Це призвело до того, що ратуша поконфіскувала їхні казани. Отже й тоді з'явилися особи, що надавали зверх 40 відер од казана ще п'ять відер, аби-б тільки дозволено їм курити горілку, а крім того привозити її сюди на продаж з інших місць. Правда, на загальному зібранню всіх селян, коли їм поставлено ці умови, вони відкинули їх, але це свідчить, що тут збувати горілку було вигідно, а закупити її можна було тут по 19 карбованців за сороквідерну бочку ²⁾).

У 1781 році в Буді нараховувалося казанів: священницьких 15, козацьких 12, купецьких 10, посполитих 242. „Жители сего мѣстечка“, читаємо в опису 1781 року, „пашенной землі вовсе не имѣють, а промысел имѣють отъ винокурения и выкуриваемое вино отпускают Десной и Днѣпромъ въ городъ Городище (Градижскъ), нагружая оное въ с. Погребках; также сухимъ путемъ возять въ Полтаву и Хорол, а больше продають приѣзжающимъ изъ великороссійскихъ городовъ короннымъ повѣреннымъ и въ своихъ жилыхъ и постоялыхъ дворахъ на шинкъ. И сей промыселъ столь для жителей прибыточенъ, что нѣкоторые изъ нихъ капитала своего имѣють до 5000 рублей и такъ великій торгъ

¹⁾ Ibidem 2422.

²⁾ Ibidem.

имѣють виномъ, что однимъ жителемъ отпущено сего году (1781) в разныя російскія мѣста до 80 тысячъ ведеръ“¹⁾ Сусідне село Серединої Буди — Стара Гута теж жило переважно з гуральництва. Житці його або викурювали горілку й продавали її як і серединно-будяни, або працювали за наймитів у власників винниць²⁾).

У 1762 році видано указа, що їм російський уряд забороняв вивозити горілку з Польщі на Україну й до Запорозжя. Мотивовано це тим, що за привізну горілку розплачуються золотом та сріблом, воно, отже, йде за кордон, а це завдає великих утрат скарбові, а крім того це шкодить козацькому гуральництву, що затвердили його за ними царі³⁾. Не може бути сумніву в тім, що російський уряд більше дбав за те, щоб не вивозилося за кордон золото та срібло, ніж за те, щоб не було збитків козакам, бо хто й мав користь од гуральництва, дак це шляхетство, а не козацтво, яке під цей час здебільшого завдовольнялося ролею перепродавця тієї горілки, що викурювано її на шляхетських гуральнях.

ІХ.

Коли складано накази в „Екатерининскую Коммиссію для сочиненія проекта нового уложенія“ 1766 року, то як шляхетство, так міщанство і духівництво в своїх наказах порушували питання про право різних верстов людности курити горілку і висловлювали свої думки та побажання.

Українське шляхетство прохало, щоб і надалі не ставлено ніяких перешкод праву вільно користуватися гуральним та шинкарським промислами, і щоб з цього не стягано ніяких податків⁴⁾. Воно не згоджується з таким тлумаченням указу Петра І, що державця мав право заборонити іншому державці привозити для вишинку в його маєтки горілку, а також протестує проти тих зборів, що стягав державця з такої горілки, або накладав на вишинк свою горілку. Скасованих оренд не слід поновляти⁵⁾. Ніженське шляхетство вимагає, щоб не було протекціонізму, тоб-то щоб державці й урядовці не держали під своєю протекцією різного люду, між яким було багато промисловців та купців, бо називаючи їх своїми людьми й дозволяючи їм різні промисли, між иншим і гуральництво, вони дають змогу цим особам уникати міщанських повинностей. Міщани Прилуки, завваживши, що збільшилося число винниць, що підрядники скуповують на винниці збіжжя, а через це підвищується на нього ціна, що ніяк не можна припинити потайного шинкування, а воно стоїть на перешкоді магістратському шинкарському промислові, прохають дозволити гуральництво тільки шляхетству та магістратським урядовцям, що мають власне збіжжя та дрова⁶⁾. Міщани різних міст прохають, щоб було заборонено козакам шинкувати горіл-

¹⁾ А. л. Лазаревскій, Описаніе Старой Мал. т. I, ст. 234.

²⁾ *ibidem* 233. ³⁾ П. С. З., т. XVI. № 11686.

⁴⁾ С. Р. И. Об. т. 58, 129, 222, 240. ⁵⁾ *Ibidem* 186. ⁶⁾ *Ibidem* т. 144 ст. 26.

кою в місті, а також щоб по великих містах не було казенних кабаків та інших крамниць для продажу горілки ¹⁾). Київський магістрат, що сто років боровсь з козаками за право шинкувати горілкою, просить вивести козаків з Києва, бо доки цього не буде зроблено, доти не можна буде припинити потайного шинкування горілкою, бо воно ввійшло в козацький звичай ²⁾).

Накази вкраїнського духівництва повні скарг на гетьмана Розумовського, що, заборонивши духівництву викурювати горілку, порушив їх стародавні привилеї, зрівняв їх з „мужиками“ а це викликало великий глум з боку шляхетства та козацтва. „Который универсаль (1761 року)“, читаємо ми в наказі від Київської Епархії, „когда публикованъ, то сравненіе духовного чина людей съ мужиками произошло, такъ всѣмъ въ примѣту и примѣръ, къ послѣднему ихъ уничтоженію, что не только другіе шляхетство и чиновники, но и самыя меньшіе сотенные старшины и рядовые козаки приняли ихъ въ крайнее посмѣяніе и укоризну, и черезъ то возъмѣли полномощную надъ духовнаго чина людми власть, чтобъ свои винокурни и шинки распространять, священническіе же съ наруганіемъ и разореніемъ испразднять, и такую надъ многими съ духовного чина людми употребляли строгость, что не чиня и самымъ мужикамъ въ винокуреніи и въ шинкахъ заперщенія, съ самого начала наславъ на священническія винокурни свои команды, многія со всѣмъ поразоряли и починили въ винокуреной работе, въ посудѣ и въ скотѣ не малые убытки“. Духівництво ніби-то мало невеликі прибутки від своїх парафій, а тому викурюють вони горілку „для всякихъ своихъ домашнихъ обхожденій и случаевъ, паче же для содержанія на кормѣ винокуреномъ скота къ прокормленію домашнему“ ³⁾). Скарбові шинки, заведені в Києві з 1712 року, спочатку не перешкождали ніби-то Київській Лаврі шинкувати горілкою, а з 1756 року, коли запроваджено одкуп на ці шинки, то почалися утиски Лаврським шинкам, і на решті боротьба з одкупниками призвела до того, що в 1757 році Синод наказав понищити ті лаврські шинки, котрі побудовано ще перед угодою з одкупниками ⁴⁾).

Чернігівські монастирі прохають, щоб не обмежували їх права на гуральництво й щоб з нього вони не платили ніяких оплат, бо прибутки від гуральництва потрібні їм на будування монастирів, утримання службовців та на інші потреби. Козаки, що оселилися на монастирських землях, перешкоджають своїм шинкуванням збувати монастирську горілку, а тому слід їм заборонити цей промисел ⁵⁾).

Як же ставилася до розвитку гуральництва вища інстанція—„Малор. Коллегія“? В окремій точці свого наказу „о винномъ промыслѣ“ вона

¹⁾ Ibidem, 28, 90.

²⁾ Дивись мою розвідку — Боротьба київ. козаків з магістратом... У.А.Н. Праці комісії західньо-руського та вкраїн. права. 1926 р., вип. II, 216.

³⁾ Сб. Р. И. Об., т. 43, ст. 440—41.

⁴⁾ Ibidem, 491. ⁵⁾ Ibidem, 485, 563.

досить суворо ставиться до тієї необмежености, що була, на її думку, в гуральництві. Констатуючи, що в такому невеликому місті як Глухів було 166 шинків і що „къ предосужденію святости, едва не всѣ церкви подъ именемъ своимъ шинки имѣють“, а так само, наводячи 14 розділ артикулу 33 Прав, який забороняв „заугольные“ шинки, через те що там трапляються різні свавільства, а дозволялося держати їх тільки на проїжджих шляхах, Мал. Кол. гадає, що тільки так можна обмежити гуральництво: заборонити викурювати горілку тим, хто не засівав жита 30 чвертів та не мав власного лісу. Шинкувати-ж горілкою слід дозволити тільки в містах, а в маєтках державців тільки в окремо збудованих шинках. Таким способом, на думку Мал. Кол., можна було-б запобігти пияцтву, що через міру поширювалося поміж українською людиною ¹⁾).

Отож ми бачимо, що у всіх наказах яскраво визначається одна ідея: з гурального промислу може користуватися тільки той, хто має свою власність: шляхетство, магістратські урядовці та духівництво. Решта-ж української людности, в тому й козацтво, не повинні користуватися з цього промислу.

Після того як скасовано гетьманство, на Україні за правителя призначено гр. Рум'янцева, що йому цариця доручила виконувати свою програму: геть-чисто покасувати на Україні українські порядки й замінити їх на закони та порядки російські. В одній з точок „наставленія“ наказувалося йому стежити за збереганням на Україні лісів, що він пильнував виконати ²⁾). Уже в наказі „Мал. Кол.“ знати великий вплив гр. Рум'янцева ³⁾).

У 1761 році „Вотчинная“ Канцелярія, покликуючись на укази 4/І 1735 та 4/ХІІ 1736 років, про поширення гуральництва на винницях містечка Понуринець, вимагала від Ген. Військ. Канцелярії не перешкоджати гуральництву посполитих цього містечка, бо в противному разі вони не зможуть приставити до Петербургу умовленої горілки. У своїй відповіді на це, Рум'янцев зазначає, що він заборонив поспільству гуральництво, бо їм „никакими законами никогда не дозволялося курить вино, но упущеніемъ добрыхъ предковъ ихъ дозволено было“. Щоб виконати умову, він рекомендує збільшити число „вотчинныхъ“ казанів, бо, щоб збільшити поспільське гуральництво, треба мати окремого царського указа ⁴⁾).

У 1765 році Рум'янцев удається до старшини, що засідала в „Мал. Кол.“, з листом, де зазначає, що він дізнався з відомостів, надісланих у 1764 році до гетьмана Розумовського, про підвищення цін на хліб на Україні, порівнюючи з минулими роками. Особи, які наїжджають з України, ніби-то запевнили його, що все це сталося від гуральництва, бо

¹⁾ Ibidem, 224. ²⁾ Ibidem, т. VII, 382.

²⁾ Чт. Нестора Лѣтоп. кн. V, 105.

⁴⁾ Х. І. А. М. К. Чер. від. № 2422.

на це витрачається багато збіжжя. А тому він наказує старшині, щоб надалі запобігти цьому, вжити таких заходів: „гдѣ попристойнѣ тамъ винную ситку хотябъ вовся запретивъ, а другимъ оную уменшить, хлѣба перекупать и подвышать цены нѣкому недопущать, в которыхъ малороссійскихъ полкахъ дешевле хлѣбъ оттуду велѣть в другіе мѣста подвозить и другіе мѣры взятъ к отвращенію в обществѣ оскудѣнія в пищу“. „Мал. Кол.“ наказує обраному наглядачеві стежити за тим, щоб перекупники зовсім не курили горілки й повидирати винничні казани в їх винницях. Генер. Військовій Канцелярії було відомо, що найбільше збіжжя скуповується в засеймських сотнях Ніженського полку, а тому наглядач мусів спочатку перевірити тут готівку збіжжя у власників винниць, а потім видавати дозвіл на гуральництво ¹⁾).

У 1778 році Рум'янцев вимагає від „Мал. Кол.“ надіслати йому копії з усіх привилеїв та грамот, що їх мали різні верстви української людности на гуральництво. Вони потрібні були йому, очевидно, для ознайомлення. „Всѣм извѣстно“, читаємо ми в його ордері до „Мал. Кол.“, „что винная продажа сверх права шляхетского на нѣкоторыхъ ограниченіяхъ позволенная здѣсь и старшинамъ и козакамъ вышла не только из всѣхъ предѣловъ, но и винокурение здѣлалось общественнымъ промысломъ, а сія своеволя съ одной стороны вкоренила между простолюдинами пянство къ сожалѣнію не только примѣтнымъ образомъ повергающее ихъ в болѣзнь и увѣчя, но лишающие нерѣдко и самой жизни, а съ другой воспричинствовалось истребление повсюду лѣсовъ, отдалило ремесниковъ од ремесла, а хлѣбопасцовъ от земледѣлія“ ²⁾).

З надісланих до Рум'янцева з Полк. Київської Канцелярії відомостів, про торгові ціни за листопад 1778 року, він довідався, що віз дров у Козельці коштує 35 копійок, тимчасом як відро горілки продається там по 25, а в містечку Баришполі й по 20 копійок. Занепокоений нібито тим, що нищаться ліси на гуральництво й що дешева горілка спокушує людей до пияцтва, Рум'янцев наказує „Мал. Кол.“ вдатися до маршалків та полкових Канцелярій, щоб вони надіслали свої міркування, „коимъ бы образомъ удобнѣе и зъ законами сходнѣе взятъ мѣры, чтобъ чрезъ постановленія умеренности винному куренію и продажѣ вина ценъ предохраненъ былъ народъ отъ смертоносныхъ отъ того часто бываемыхъ приключеній, да и лѣса въ коихъ примѣтной недостатокъ уже оказывается сбережени были“ ³⁾).

Нам відомі два таких міркування, надіслані від Чернігівської ⁴⁾ та Стародубівської ⁵⁾ полкових канцелярій. Ми надаємо їм ціну тому, що надіслано їх з тих місцевостів, де гуральництво було найбільше розви-

¹⁾ Ibidem, 6101.

²⁾ Архивъ Елизаветинской Крѣпости зв. № 13 (Бібл. кол. унів. св. Володимира).

³⁾ Ibidem, звязка № 13.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ X. I. A. M. K. Чер. від. № 2422.

нено. На думку обох Канцелярій, слід заборонити будувати винниці в містах, поблизу жител та біля річок, бо від них забруднюються річки та вулиці й завсіди буває велика небезпека від пожеж. Міщанам, що користуються купецькими промислами, слід назавсіди заборонити гуральництво. „И какъ винокурение само по себѣ не есть прямой торгъ или промыслъ городской купеческой, а есть продуктъ экономии деревенской на земляхъ своихъ и кресценцію хлѣбную и лѣса имѣющей, владѣльцамъ толко, а не гражданамъ по правамъ малороссійскимъ между вольностями имѣній шляхетскихъ принадлежащій, то городскіе жители и права никакого къ оному имѣть не могутъ, не толко простого стану, но по артикулу 25-му раздѣла 3-го хотя бѣ кто между ними былъ и шляхтичъ въ городѣ торгомъ или художествомъ живущій“.

На думку Черніг. пол. канцелярії, дозвіл на гуральництво видавали міщанам на те тільки, що скарб мав од цього прибутки, а за скасуванням оплат з гуральництва, до скарбу не надходять з цього кошти, крім того, міщани тратять багато збіжжя та дров на свої гуральні, от через що й слід їм заборонити викурювати горілку. І тимчасом, як Стародубівська канцелярія не робила вийнятку ні для кого з міщан, на думку Чернігівської слід дозволити курити горілку магістратським урядовцям: війтові на три, бурмистрам на два та райцям на один ординарний казан. Духівництво, на думку обох канцелярій, має прибутки від своїх парафій, викурювати-ж горілку та шинкувати нею йому не подоба, тим більш, що ніякими законами не надається йому цього права. Що-до козаків, то на думку обох канцелярій слід дозволити гуральництво тим з них, хто має власність та дрова, і коли Чернігів. канц. хоче обмежити це право для козаків одним ординарним казаном, Стародубівська гадає, що не слід при видачі дозволу розбиратися в рангах та чинах, а видавати його залежно від розміру ґрунтів. „Таково же различіе“, читаємо в міркуваннях Старод. канц., „тѣмъ больше справедливѣе, и съ намѣреніемъ нынѣшняго постановленія согласнѣе, что между помощ(н)иками есть козаки довольно грунтовые, но за одиночествомъ только своимъ выборной службы несть не могущіе, напротиву того и между выборными многіе обѣднѣліе на мѣсто коих с подпомощ(н)иковъ опредѣлени быть могутъ къ той службѣ состоятельны“. Значкових товаришів, возних і сотенну старшину Черніг. пол. канцелярія, що-до дозволу на гуральництво, прирівнює до виборних козаків, а через те що вони не одержують платні за свою службу, то їм слід дозволити гуральництво на один ординарний казан. „Запретить еще“, додає Стародубівська канцелярія, „всѣмъ малогрунтовымъ землянамъ, продолжающимъ винокурение з чужого по болшей части хлеба й лѣса, неимѣющимъ своего болѣе какъ только для нужного развѣвъ домашнего обыхода, коих винокурни служатъ часто общему другихъ поселянъ употребленію, чужбиною называемому, и общему по деревнямъ пьянству, такъ что неимѣющіе у себя и одной четверти хлѣба, собравшись въ оную нѣсколько совмѣстниковъ пересижуютъ на вино одни послѣ другихъ, умножая непрерывное винопойство и свое расточение. В числѣ же

сихъ землянь ра(зу)мѣтся должны не толко всѣ малогрунтовые козаки, но и всѣ малогрунтовиѣ нижніе старшины, и урядники, и всякіе ризночинцы“.

Що-до гуральництва шляхетства, то на думку обох канцелярій не можна його обмежувати ніякими нормами або чинами, бо це його природне право, а обмеження викликали-б різні незадоволення з боку власників ґрунтів.

Що-до шинкарського промислу, то на думку Черніг. канц., дозвіл на це видавався козакам необмежено тоді, коли з цього стягалися податки до військового скарбу, а тепер коли збори скасовано, а козаки, „шинкуя въ своемъ дѣмѣ довели себя и другихъ въ пьянство и расточеніе своего имѣнія“, слід їм заборонити продаж горілки в роздріб, а дозволити тільки гуртом, себ-то бочками.

Козакам-же, які не служать, та підпомошникам треба й зовсім заборонити держати шинки. З цього мусить користуватися шляхетство, тільки щоб воно заводило шинки при великих шляхах. Чернігівська полкова канцелярія хоче й регулювати ціни на горілку. На її думку, слід було-б встановити такі ціни на казенне відро: „вино ниже полугара 60 копеекъ, полугарное 1 рубль, пенной 1 рубль 50 коп.“, а коли випав-би неврожай на хліб, то ціни можна було-б змінити.

Беручи на увагу, що в Стародубівському полку земля не придатна для хліборобства та скотарства, що до цього часу тут людність найбільше користувалася з гуральництва, Старод. полк. канц. гадає, що цей полк слід було-б поставити в привилейоване становище, порівнюючи з іншими українськими полками, що-до дозволу на гуральництво, бо „по свойству самого мѣстонахожденія здешняго лѣсного, винокуренія первѣйшая и общая всѣхъ сего полку владѣльцовъ есть економія“.

Таким чином ми бачимо, що міркування цих двох канцелярій, в районах яких найбільше було розвинено гуральництво, виявилися в захисті інтересів державців-землевласників: їм можна було необмежено курити горілку, тратити на це ліси та збіжжя, продавати горілку по досить підвищеній ціні, тимчасом, як інші верстви позбавлялися зовсім цих прав, або як козаки та малогрунтова старшина, одержували право на це в обмеженому вигляді.

Слід ще додати, що коли ми порівняємо ці два міркування з універсалом Розумовського 1761 року, то ми побачимо, що на них зробив він великий вплив.

У 1765 році видано було „установъ о винокурении“, за яким право на гуральництво належало самим тільки дворянам та їхнім родинам ¹⁾). Можна гадати, що спочатку цей „установ“ не поширювався на Україну. Вживати його почали на Україні тільки як відкрито Казенні Палати, які повинні були стежити за тим, щоб його не порушували. Указом 1783 р. 3 травня наказується передати горілчані одкупи містам, на

¹⁾ П. С. З. т. XVII, № 12448.

утримання магістратів та на інші потреби міст ¹⁾; у селах, що належали скарбові, наказувалося „стараться умножить казенные доходы, заведение и отдачей на откупъ или содержанием на вѣрѣ винной продажи“ ²⁾. За поміщиками та козаками залишилося право шинкувати горілкою: першим у своїх маєтках, другим у своїх хатах. Казенні палати почали переводити одкупи на продаж горілки у старовірських слободах, у „коронных“ та колишніх монастирських маєтках.

Право козаків на шинкування горілкою було затверджено за ними й на нараді, що відбулася 8 жовтня 1784 року. Складалася вона з Київ. Намісничого Правління та Казенної Палати. Скликано було нараду за наказом од Рум'янцева, щоб розв'язати ті суперечки, які виникали поміж одкупниками та козаками з-за права шинкувати горілкою в містах.

Висновки, до яких дійшла ця нарада, розглянувши привилеї міст та права козаків, були такі: 1) козаки мають право шинкувати горілкою в містах, але тільки в своїх власних хатах, а не на базарах, ярмарках та народніх зборах, через те, що там цей продаж належить одкупникам; 2) козаки не мають права користуватися ніякими іншими промислами, щоб не відбивати їх у купців та міщан, що їм не дозволялося шинкувати горілкою. Постанови цієї наради було оголошено по всіх намісництвах ³⁾.

Відгуком заборони козакам гуральництва була скарга від козаків Ніженського полку, повіреного їх Чавпоти, „на выс. имя“ (5 квітня 1799 року) на український уряд. Козаки силкувалися довести, що царським указом, 18 грудня 1797 року, їм дозволялося курити горілку. Губернатор Миклашевський пояснює козакам, що за „установом о винокуреніи“ гуральництво дозволено тільки дворянам, для власних їх потреб та постачання скарбові, сенатським-же указом, 14 серпня 1791 року, дозволяється козакам шинкувати горілкою, а не викурювати її. До цього губернатор додає: „если предоставитъ козакам право винокуренія, то вскорости истребитсѣ тѣмъ лѣсъ, поелику козаковъ тамъ считается по ревизіи 445.856 душ“ ⁴⁾.

Надання виключного права на гуральництво дворянству викликало велике поширення його на Україні. Про це свідчать указівки мандрівників, що помічали великі запаси збіжжя та перегонку його на горілку ⁵⁾.

¹⁾ У 1794 р. Київська Міська Дума передає одкуп на продаж горілки в місті Києві та його околицях на 5 років „Кіевскому Градскому Обществу“ за 36.000 крб. щорічних, в виплату по 3.000 крб. щомісячно. Головні умови одкупу: ціну на горілку та пиво встановлювала Дума; одкупники мусіли стежити за тим, щоб у шинках не було недостачі горілки та пива, в противному разі призначалася пеня 6⁰/₀; продавати в роздріб горілку в місті мали право тільки одкупники; до міста можна було привозити горілку на продаж, але кожного разу треба було одержати дозвола на такий продаж і продавати її тільки бочками; одкупники стягали з такої привізної горілки по 3 копійки з відра; на власні потреби не заборонялося привозити до міста горілку: закуповувати її дозволялося одкупникам тільки по тих місцях, де дозволено було гуральництво (К. Ц. А. Д. А. № 12817).

²⁾ Збірка Ол. Лазаревського, „Акты Фамильные“, № 12.

³⁾ Див. мою розвідку: Боротьба кїв. магістр. з козаками... ст. 217.

⁴⁾ Труды Черн. Губ. Архив. Ком., вып. V, Сенатскій архивъ, ст. 22 — 23.

⁵⁾ Кіев. Старица, 1892 р., II, ст. 238; 1893 р., IV, ст. 32.

Коли в державці не ставало власного збіжжя на гуральництво, то назустріч йому йшли підрядники, що скуповували його як у межах України, так і в Росії ¹⁾. У листі поміщика П. С. Милорадовича до свого сина, батько висловлює загальну думку, з приводу зауважень сина про невивантаження на гуральництво власного збіжжя, що хоч-би які були прибутки від власного хліборобства, однаково не можна перебути без прикупного збіжжя ²⁾.

Брудна винниця з примітивним казаном для викурювання горілки в холодній повітці, де працював майстер-знахур, що — як гадали люди — мав зв'язок з нечистою силою й що до нього ставилися з великою пошаною, коли він з 8 пудів борошна міг викурити 3—4 відри горілки ³⁾, не задовольняла вже нового власника гуральні. Знахура замінюють на винокура-фахівця. На гуральнях Розумовського працюють англійці, вони-ж ото й запроваджують різні поліпшення на його винницях. Англієць, що керував батуринськими маєтками гр. Ол. Розумовського, заводить, як опалення на гуральнях, торф, що його багато знайдено було поблизу Батурина ⁴⁾. Для своїх гуралень, розташованих у лісових місцевостях Стародубівського полку, Розумовський будує завод, що виробляє англійські казани; майстрів на цей завод спеціально закликає з Кенігсберга ⁵⁾. Англійський казан ми зустрічаємо і на гуральні „тайн. совѣтника“ Завадовського, в селі Попівці Стародубівського п., де була гуральня на 22 казани, що на них викурювано щодня 55 відер горілки ⁶⁾. Коли давніше воду на гуральні постачали з колодязів, то тепер дбають про те, щоб провести її по трубах у саму винницю ⁷⁾. Власники гуралень стежать за тим, щоб якомога більше викурити горілки й щоб збіжжя даремно не пропадало. На винницях гр. Рум'янцева, в с. Ломленці, Ніженського полку, з 10—9 пудів збіжжя вироблювано 6—5 відер горілки ⁸⁾. А поміщик Гр. Полетика, перебуваючи в Петербурзі і дізнавшись, що в якогось приятеля його з 21 пудів борошна викурюється 15 відер гарної горілки, пробує й на своїх винницях викурювати її на такий зразок ⁹⁾.

Вироблену горілку власники винниць збувають як на Україні, так вивозять її й до Росії. Той-же самий Г. Полетика, що так дбав поширити гуральництво на своїх винницях, знайшов у Петербурзі якогось „власть имущаго челоѣка“, що, очевидно, завідував постачанням

¹⁾ Збірка О. Лазаревського № 43, ар. 130; Любецькій Архивъ гр. Милорадовича, вып. I, ст. 208 — 209.

²⁾ Любецькій Архивъ..., вып. I, ст. 218.

³⁾ Дмитрюковъ, О винокурени, бывшемъ въ мѣстахъ Малороссійскихъ до введенія кубовъ обыкновенныхъ и паровыхъ. Вѣст. Рус. Геогр. Общ., 1885 г., кн. VI.

⁴⁾ Київ. Старина, 1892 г., II, ст. 238.

⁵⁾ Ал. Лазаревскій, Описаніе Ст. Малороссіи Старод. п., ст. 427 — 428.

⁶⁾ Ibidem, ст. 348.

⁷⁾ Андріевскій, Историческіе матеріали, III, ст. 54, 57, 58, 75.

⁸⁾ Збірка Ол. Лазаревського № 18, рапортъ № 3.

⁹⁾ Київ. Старина, 1893 г., т. XLI, ст. 107.

горілки скарбовим російським шинкам. Полетика складає з ним угоду на те, щоб він допомагав йому продати горілку. Полетика зобов'язується скуповувати горілку по дешевій ціні на Україні, а той береться збувати її на російському ринку, причім бариші ділять нарівно. А маючи власної горілки тільки на 2.000 відер, Полетика хоче підрядитися приставити її на 10 — 20 тис. відер¹⁾).

Поміщики не тільки сами викурювали горілку на своїх винницях, вони дозволяли це й своїм підданам, але за це стягають чималий податок. Ми вже були казали, що мешканці Серединної Буди, Старод. полку, платили від кожного казана по 1 бочці горілки на третину року²⁾). Мешканці с. Папірні, Городницької сотні, платили по 5 з ординарного й по 10 карбованців з півторачного та подвійного куба³⁾). У своїх маєтках гр. Рум'янцев, дозволяє колоністам викурювати горілку за 150 карб. щорічних, а коли нижній земський суд, виконуючи накази про заборону гуральництва всім не дворянам, хотів заборонити їм цей промисел, то довірений графа — Підлуський — закликав до себе судових урядовців „и сдѣлалъ имъ такую задачу, что они впредь никогда и ничемъ безпокоить колонистовъ не осмѣлуются“⁴⁾).

Широкий розвиток українського гуральництва занепокоїв російський уряд. У своїм указі на ім'я правителя Київ. Намісництва генерала Шіркова (1 квітня 1794 р.) цариця зазначає, що надання виключного права на гуральництво дворянам та їх родинам, викликало розвиток його „даже за предѣлы желаемые, ибо с одной стороны устройство многихъ винокуренныхъ заводовъ в безлѣсныхъ и безхлѣбныхъ мѣстах подняло на сии необходимыя вещи неслыханную до сего цѣну, а съ другой обрашается оно и въ сущій подривъ казны Нашей, производствомъ потаенной продажи вина, или корчемства“. А тому наказувано перевірити всі гуральні й надіслати відомості: про число гуралень, скільки на них виробляється горілки, скільки тратиться дров на опал та збіжжя, де беруться ці припаси, куди збувається горілка й скільки душ підданих мають власники гуралень. Відомості ці наказувалося надсилати щорічно

¹⁾ Ibidem, ст. 100. ²⁾ Див. ст. 191.

²⁾ Пащенко, Описаніє Черниг. Намѣст., ст. 109; Пр. Слабченко, Организация хозяйст. Украины, т. II, ст. 143.

⁴⁾ Збірка О. Лазаревського № 18, рапортъ № 19.

Росіяни, що жили на Україні, за указом 1710 року, не мали права викурювати горілку (П. С. З., т. I, № 2256). Але указом 1721 року всім дозволялося викурювати горілку й шинкувати нею, а за указом 1726 року, податки з гуральництва збираються однаково з усіх як українців, так і росіян (Екстракт..., вып. II, ст. 131). У 1751 році Ген. Військ. Канц. порушує питання, що росіяни, котрі живуть на закуплених землях, не платячи ніяких загальних податків, користуються з гуральництва й платять з цього тільки ті податки, що й українці. В одній глухівській сотні було в 1751 році 47 винничних казанів росіян. Тому-то, в 1751 р. 4 грудня, з Мал. Кол. видано було наказа стягати показанщину з росіян власників винниць у подвійному розмірі, сѣб-то по 2 крб. 40 коп. Очевидячки, на підставі цього й гетьман Розумовський, даючи дозвіл таким росіянам курити горілку в своїх маєтках, стягав показанщину в подвійному розмірі (Х. І. А. М. Кол. Чер. від. №№ 1184, 2422).

Указа цього розіслано й по інших намісництвах ¹⁾. Підчас перевірки гуралень виявилось, що гуральні мали й ті, хто й не мав підданих, на це звернуто увагу влади на місцях, і наказувалося позакривати такі гуральні. Заборонено було викурювати горілку й на тих винницях, котрі побудовано було на козацьких землях, а з власників гуралень одібрали підписки, що вони надалі не викурюватимуть горілки. Заборонялося гуральництво й козакам, що доводили, наче походять вони з дворян, аж доки розглянено буде їхні на це права. Переглядаючи відомості, що склала Київ. Казенна Палата, про число гуралень у кол. Київ. губернії, ми помічаємо, що велика кількість їх припадає на місцевості, приєднані від Польщі, особливо на Богуславську та Ржевську округи. Горілку викурювали як з власного збіжжя, так і з прикупного, збували її як по власних шинках, так постачали і скарбовим шинкам. На гуральнях для опалу вживали: солому, очерет, пресований гній, хмиз і дрова ²⁾.

Відомостей про число гуралень по всій Україні ми не маємо, проте є в нас такі відомості для кол. Київ. губ. Ось вони:

ВІДОМОСТІ ПРО КІЛЬКІСТЬ ГУРАЛЕНЬ У 1795 РОЦІ ПО КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІ ³⁾.

ПОВІТИ ТА ОКРУГИ	Число		Щорічно вику- рювалося го- рілки. в відрах	Витрачалося на			Витрати на прикуп		Власники гур- алень мали під- даных
	Гуралень	На них казанів		Опал	Збіжжя		Дров	Збіжжя	
					Четверті	Чк.			
По повітах:									
Київський . .	75	276	72.689	18.418	2	3.986, ₃₆	18.430, ₅₇	4.739	
Остерський . .	89	262	105.672	25.549	—	152, ₅	1.723	20.072	
Козелецький .	96	231	64.954	16.069	—	3.818, ₀₃	11.011, ₃	11.854	
Переяславський	87	223	44.529	12.567	5	788, ₅	322	12.325	
Пирятинський .	98	220	30.916	8.154	—	208, ₅	—	10.860	
Лубенський . .	68	178	25.967	6.675	2	—	—	7.589	
Золотоноський	71	185	38.348	11.552	4	2.393, ₅	1.950	11.595	
По округах:									
Богуславській .	194	501	110.480	57.286	3	60	65.131, ₅₃	54.290	
Білоцерківській	34	52	9.094	2.058	—	—	—	10.345	
Ржевській . .	164	479	91.821	51.186	—	5.842, ₀₅	31.229	36.045	
А всього .	976	2.607	594.470	209.519	—	17.250, ₉₆	129.797, ₉₂	179.714	

¹⁾ Київ. Ц. А. Д. А., справа № 6900^a, ар. 6.

²⁾ Ibidem, ар. 11 — 14.

³⁾ Ibidem, ар. 83 — 84.

Прискореним темпом поширюється дворянське гуральництво на Україні, даючи, очевидно, великі прибутки власникам гуралень ¹⁾.

Простеживши історію гуральницького права на Україні, ми можемо підбити такі підсумки. Революційні події середини XVII в. передали право на гуральництво козацьким верствам, які дбали про те, щоб їх в цьому праві не обмежувано. Та й саме становище країни, де революція, на деякий час, згладила станові границі суспільства, а право на земельну власність залежало від того, скільки міг захопити плуг власника, не вимагало від уряду регулювання цього права. Виходячи з суто фінансового становища країни, гетьмани, здебільшого, дбали не про те, щоб регулювати саме гуральницьке право, а про те, щоб оподаткувати об'єкт цього права — вироблену горілку. Для цього заводилися оренди на продаж горілки, прибутки з яких давали спромогу поліпшувати фінансовий стан військового скарбу.

У XVIII в., хоча спочатку й надавалося право всім верствам людно-ности курити горілку, фактично-ж право на гуральництво переходить до власників земель — шляхти, що скупчує її в своїх руках. Шляхетство впливає як на центральний російський уряд, так і на останнього гетьмана в справі регламентації норм гуральницького права й передачі їй привілейованого права на це. Останні правителі України — гетьман Розумовський та гр. Рум'янцев, маючи велику земельну власність на Україні, де широко розповсюджено було гуральництво, були зацікавлені в тому, щоб право на нього залишилося тільки за землевласниками. „Уставъ о винокурении“, коли його стали вживати на Україні, оформив правне становище шляхетського гуральництва й дав змогу йому дуже поширитися.

Скупчення прибутків од господарства, що чимала їх частина припадала на гуральництво, в руках українського дворянства давало спромогу розвинути капіталізм, який допіру зароджувавсь на Україні.

Микола Тищенко.

¹⁾ Для виявлення прибутків од гуральництва, ми маємо такі відомості: на гуральнях гр. Рум'янцева, в Стародубському полку, в топальській та вишенській економіях, з 10 пудів борошна викурювано 6 відер горілки; 10 пудів жита коштувало 4 крб. 6 коп.; горілку шинкарям продавали від 1 крб. 60 коп. до карбованця за відро; з 8 пудів борошна щодня на 4-х казанах викурювано 5 відер горілки (Збірка Ол. Лазаревського № 18. „Журналь исходящихъ писемъ въ разные экономіи Румянцева, рапорты № № 6, 10, 99). Отже виходить, жадним способом не можна погодитися з пр. М. Слабченком, який гадає, що з 1 пуду борошна, в 60-х роках XVII в., викурювано 5 відер горілки, а тому й висновок його, ніби пуд хліба в переробці давав 2 карбованці, зовсім безпідставний. (Пр. М. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. II, ст. 135, 36). Додамо ще до цього, що пізніше, коли на гуральнях Мик. Петр. Рум'янцева в Могилівській губ., Белицького повіту в Добрушському фільварці заведено було парові котли, то в 1819 році з 1 1/2 пуд. борошна викурювали тільки 1 відро горілки („Съверная Почта“ 1819 г., № 6).

Соціально-правова організація Січі Запорозької.

I.

Про Запорожжя взагалі й Січ зокрема понаписувано гори більших і менших книг, статтів, заміток. Опубліковано й чимало різних документів. Але щό по суті являло собою Запорожжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідний унікум, а чи явище, що належало до певного соціального типу — і досі в повній мірі не висвітлено. Для того, хто вперше береться до студій над Запорожжям, фактично не розв'язано ані одного питання. Обмальовується минувшина, різні інститути, якийсь життєвий уклад, існують пісні, легенди, повір'я, зберегаються речі матеріальної культури, елементи припускаються як відомі, а тимчасом ніщό по суті не освітлено. Тому, не так екстенсивно, як інтенсивно, поглиблено працюючи, уявляли собі дослідники запорозьку минувшину, наче якусь таємницю, загадку. Через це стають зрозумілі песимістичні висновки, щό їх роблять деякі дослідники. Так, ознайомившись з літературою про Запорожжя, французький історик Д'Абнур писав, щό „історія, як утворилося козацтво, досить темна“ ¹⁾. Знов-же один з найвидатніших польських істориків, щό чимало працював був над нашою минувшиною — Крашевський, висловлювався так: „Запорожжя, дивовижне оґе з'явище... залишиться однією з історичних загадок“ ²⁾.

Труднощі повстають, між иншим, з того, щό питання про Запорожжя ускладнювалося й ускладнюється через звязаність запорозького козацтва з городовим і з польським старостинським устроєм. Новітній і цікавий дослідник запорозького козацтва робить висновок, щό „Дніпрове запорозьке козацтво дало в дальшій своїй еволюції козацтво городової України“ ³⁾. Виходить так, щό існувало колись тільки запорозьке козацтво й від нього відбрунькувалося вже козацтво майбутньої Гетьманщини. До такого-ж самого погляду наближується заслужений історик Запорожжя Д. І. Яворницький; він ладен гадати, щό від поло-

¹⁾ L'histoire de la formation des Cosaques est assez obscure (Histoire abrégée des peuples de la Russie 408).

²⁾ Zaporozze, owe dziwne zjawisko... pozostanie jedną z historycznych zagadek, K r a s z e w s k i, Wspomnienia, II, 46).

³⁾ П а д а л к а, Прошлое Полтавской территории, 43.

вини XVI в. „городовые козаки обособились отъ низовыхъ, но удержали свое (?) названіе ‚Войско Запорожское‘, хотя не имѣли никакого (?) основанія называться этимъ именемъ“ ¹⁾. Отже, думка Д. І. Яворницького одрізняється од попередньої, бо має на увазі не відбрунькування, а поділ єдиного козацтва на городове й низове, чи запорозьке. Історик XVIII в. пропонував інший погляд, а саме, що запорозці відломилися від українського козацтва, й цю подію застосовував до половини XVII в.: „совершенное отдѣленіе запорожскихъ отъ малороссійскихъ козаковъ учинилось въ 1654 г., когда Хмельницкій... поддался Россійской самодержавной власти“ ²⁾. Проф. В. Б. Антонович до певної міри з цим погоджувався, але ж визнавав, що польський уряд намагавсь відокремити запорозців від усієї опрочої України ³⁾.

До висловлених думок приєднуються різні дослідники, то без ніяких застережень, то змінюючи де-не-де формулування.

З поданого, будь-що-будь, видно, що дослідники не можуть дійти спільної думки навіть що-до того, коли й за яких умов повстало запорозьке козацтво. Знов-же ясно, що висловлені думки — це більше-менше вдатні (чи невдатні) гіпотези, що й собі потребують не тільки фактичного підсилення, ба й абстрактно-логічної аргументації. Їх можна прийняти, але можна відкинути, бо їм бракує, сказати-б, елементів необхідності прийняття. Очевидно, про необхідність можна говорити тільки після того, як з'ясовано буде сами елементи студійованих явищ. Без цього годі говорити, слушні чи неслухні здогади різних дослідників над запорозьким козацтвом. Це не значить, що тут неодмінно треба виставити нову теорію чи обов'язково вкрай розкритикувати думки давніших істориків. Можна тільки поревізувати давніші міркування й спинитися на тому з них, котре найправдоподібніш освітлює поставлене питання.

До кардинальних питань, котрі треба розв'язати, ще й так розв'язати, щоб разом з'ясувати й інші питання, належить питання про те, звідки взялося козацтво. Розв'язавши його, зуміємо одночасно пізнати й динамічність козацтва, перехід од однієї стадії до другої, од суспільства до держави, знайти коріння цієї держави, виявити справжню фізіономію запорозької громади. Ставлячи справу так, підходимо до джерел запорозького суспільства, бо спочатку Запорожжя являло собою власне рід суспільства, а не державности. При цьому слід одрізнити козакування чи козаччину від козацтва. Козакування — це був промисел, приступний усім охочим, з вільних, по-за державними межами, просторів. Сьогодні одні, завтра інші, позавтрьому ще інші з'являлися звідусюди в політичний, між кількома державами, нікому непідлеглий, що лежав упорожні, буфер; перебували деякий час на різних промислах і знову відкочовували під тверді мури державної влади з тим, щоб, при нагоді, знову з'явитися в тому-ж-таки буфері на вільній волі. Козацтво-ж мало

¹⁾ Яворницькій, Історія запор. козаковъ, т. II, 18, 19.

²⁾ Миллеръ, Историческія сочиненія, 40.

³⁾ Исслѣдованіе о козачествѣ, 80.

вже свою певну організацію з тою чи іншою дисципліною, якимсь правопорядком, перебувало в певних стосунках з владою сусідніх держав. Козацтво пішло від козакування. Ці точки відомі, але їх не розмежовували.

На початках козакування й козацтва спинялися мало не всі дослідники Запорожжя. Д. І. Яворницький гадає, що „начала казачества надо искать не въ Европѣ, а въ Азіи“¹⁾. Але висловившись так, названий вчений зараз-же обмежує свою гадку тим, що каже тут, мовляв, тільки про термінологію²⁾. Подібний підхід фактично нічого не розв'язує, бо азійське походження може значити й дуже ранні часи й досить пізні. Формула Яворницького не намічає хронологічних віх і тому не можна взяти її за вихідну точку. З другого боку, хронологічну віху пробував поставити Шніцлер, що, слідом за старшими істориками й етнографами початки козакування, не відрізняючи його від козацтва, застосовує до часів Костянтина Порфирородного³⁾. Не так рано зустрічав козаків німецький військовий історик, що визнавав за можливе відносити початки козакування й козацтва до кінця XIII в.⁴⁾ Шміт зв'язував початок козакування з часами після татарської навали і вважав, що правильну „козацьку організацію“ запровадив Вітольд, „если только ее до него не было“⁵⁾. Невідомий автор дуже цікавої статті в „Кіевской Старинѣ“ гадав, що почалося козацтво наприкінці XVI в., „до этого времени запорожскаго казачества въ собственномъ смыслѣ не было, было только украинское казачество вообще“⁶⁾. Д. І. Яворницький першу організацію запорозьких козаків зв'язує з Люблинською унією 1569 р., коли козаки мали підлягати особливому королівському урядовцеві Бадовському, що зосереджував у своїх руках усю владу, не тільки військову, ба й судову⁷⁾. Названий дослідник каже, що дальшою організованістю запорозців захопивсь р. 1590 Сигізмунд III. Цей король спробував завести слухняне польському урядові військо, що не могло-б свавільно ходити водою чи суходолом на турків⁸⁾. Згодом сяк-так зорганізувати білоцерківських, черкаських і канівських козаків спробував Стефан Баторій. Але остаточно межу між козакуванням і запорозьким козацтвом поклав, як гадали декотрі дослідники, Бруховецький⁹⁾.

Отже, подані думки, кожна по своєму справедлива й обґрунтована, кажуть про різні стани одного явища. Про козакування довідуємося раніш ніж за козацтво, і його доводиться відсовувати до дуже давніх часів — термін „козак“ трапляється р. 1308¹⁰⁾.

Такі висновки підказує сам термін. У нього вкладали тільки філологічний зміст. На конкретну сторону поняття не вважали. Тимчасом, зда-

¹⁾ Ор. с. II, 5. ²⁾ Ibidem, 6.

³⁾ Schnitzler, L'empire des Tzars II, 439.

⁴⁾ Pöllman, Beitrag zur ältesten Geschichte des Kosakentums, 9.

⁵⁾ Матеріали для геогр. и статистики Россіи, I, 13.

⁶⁾ Кіев. Старина, 1884, VIII, 590. ⁷⁾ Ист. зап. каз., т. II, 36.

⁸⁾ Ibidem, т. II, 84—85. ⁹⁾ Миллеръ, ор. с., 14.

¹⁰⁾ Зап. Одес. О-ва Ист. и Древн., V, 613.

ється, найкращий зміст буде той, що його вкладали в поняття „козак“ сами сучасники козацтва. Звертаючись до них, надibuємо на таку формулу: „казаками нарицахуся, аще кто и поляк бяше, си есть свободное воинство, яко без найму, своею волею на татаре хожду“¹⁾). Козаки, згідно з Граб'янчиною формулою — це вільна організація вільних (непідлеглих юрисдикції тої чи іншої держави) людей, незалежна від нації й віри („аще кто и поляк бяше“), вільна від сторонньої самоволі, нарешті, організація, що мала за своє завдання „луплення татар“. Додержуючись такого-таки погляду, можна було-б, здається, відносити початок козакування, як військового промислу, справді десь до татарських часів, як те робив Шміт. У Граб'янчиній формулі є натяк на ті далекі часи: „на татаре хожду“. Форма *imperfectum*'а показує на довший час „ходження“, себ-то, в даному разі, на те, що між тими, хто збиравсь у „свободное воинство“, й татарами лежала вільна від іншої зверхньої влади площина.

Та Граб'янчину формулу доводиться корегувати. Корегування це допоможе встановити, що козакували люди на всьому просторі Дніпрового водозбору. Так, року 1581 були козаки: низові, запорозькі й річні²⁾). А р. 1671 Сірко в листі до московського царя перелічує козаків „дніпрових, кошівих, верхових, низових, будучих в полях, на лугах, на полянках і на всіх урочищах дніпрових і польових і морських“³⁾). Ці додатки поєднані з Граб'янчиною формулою дають важливі наслідки. З них ясно, що козаками звано не тільки тих, хто з власної охоти збиравсь у купи для наскоків на татар, але й інших людей, що пробували на річках, лугах, урочищах за різним ділом. Що саме робили козаки в усіх отих місцях, довідуємося від письменника XVIII в.; він уважав, що козаки „лупили“ дичину на річках й іншими промислами промишляли⁴⁾); з соймової ухвали від р. 1590 знаємо, що вони торгували з людністю України⁵⁾ й т. д.

Інша річ, козацтво, як військова організація. Про нього ще Вольтер писав, що воно нагадує йому славнозвісних флібустьєрів, що жили життям, подібним до запорозького на антильських островах⁶⁾). Красінський у своїй книжці, що вийшла р. 1574, дививсь на козацтво як на „*equestris militiae genus*“ з високими військовими прикметами⁷⁾), а новий історик писав: „козаки — військо, так важливе, щоб захищати південний кордон держави проти нападів турків та татар“⁸⁾).

Що польський чи якийсь інший уряд міг скористати з козаків, міг дивитися на них, як на своїх службових людей, давати доручення

¹⁾ Грабянка, Лѣтопись, 19.

²⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 15, прим. 1.

³⁾ Эварницкій, Ист. Зап. каз. т. II, 493; Пор. II. С. З. т. I, № 557.

⁴⁾ Мышецкій, Исторія о запорожскихъ козакахъ, 2.

⁵⁾ Кулишъ, Исторія возсоединенія т. I, 145.

⁶⁾ Histoire de l'empire de Russie I, 26.

⁷⁾ Стороженко, Стеф. Баторій, 6.

⁸⁾ Gosacchi — milicia si essenziale alla difesa delle frontiere meridionali del regno contra le soverchieri e dei Turchi e dei Tatars. Zaydler, Storia della Polonia, 399.

чи інспірувати їх, то-що — то справа инакша. Тимчасом козаки невійськові працювали над мирними промислами й затулялися ефективною фігурою військових, що до лав їхніх поривалися „мъщане, которымъ не давали мъщанствовать; мстителі-паны, терявшіе женъ, матерей и дѣтей; релігійозные рыцари, наконецъ, молодцы-шляхтичи, отчасти и мужики“¹⁾, різні втікачі, що шукали, де-б сховатися їм од татар²⁾ й т. и. У своїй діяльності, отже, козацтво керувалося тільки обороною. Заперечувати це, покликуючись на той факт, що іноді козаки нападали на татар, не можна: оборона, як каже військова наука, буває не тільки пасивна, ба й активна.

Все сказане дозволяє вивести більш-менш повну формулу поняття „козак“. Козаки — це: 1) людність у Дніпровому поріччі, 2) що промишляє різними промислами, 3) обороняє їх, 4) у межах, куди не сягає влада ніякої держави, де 5) все ґрунтується на основах вільности.

Як переходила (чи, краще, диференціювалася) людність з промислового стану на військовий? Акад. Грушевський обережно каже: „Треба було довшого процесу, намноження людей, що спеціалізували ся в козакованні, аби козацтво відокремилось в осібну групу“³⁾. Справа, отже, переходить у площу моментів географічного й демографічного. Територія запорозька склалася не відразу, хоч, як зазначав Соловйов, на Дніпрі вже, на саме географічне становище вважаючи, мусіли бути віддавна повиникати військові осади⁴⁾. Куліш теж казав, що в XVI в. під словом козацтво розуміли орду. Поляки XVI в., каже він, знали чотири татарських орди й п'яту — козацьку чи слов'янську⁵⁾. Цими словами (справжнє розуміння їх з'ясовано буде далі) одзначали, що фактично території в козаків ніби не було. Гамберіні р. 1584 писав про запорозців, що „як їх мало, то живуть вони на однім малім острові, як намножить ся — переходять на більший“⁶⁾. Отже територія була страшенно обмежена, хоч „можна думати, що в 90-х рр. XVI в. деяка частина козаків, що не були звязані родинами, вже завше пробувала на Низу“⁷⁾. Стисліш висловлюється з цього приводу німецький дослідник: „саме спочатку як довго козаки жили по той бік порогів⁸⁾“, що можна відносити ніби й до багатьох островів. На Боплановій мапі не бачимо певної запорозької землі: на всьому просторі між Гнилим морем до Бога й навіть Дністра і між Перекопом та Чорним лісом немає нічого, що-б нагадувало про запорозців. Хіба малесеньку точку між Чортомликом і Бузувлукком можна знайти під ім'ям „Козацької військової скарбниці“. А втім той самий Боплан свідчить, що запорозці віддавна пробували на берегах

¹⁾ Кулішъ, ор. с., т. I, 183—4. ²⁾ Millner, The Crimea, 158.

³⁾ Зап. Наук. Т-ва ім. Ш-ка у Львові, XXI, 5.

⁴⁾ Ист. Россіи, т. III, 1686. ⁵⁾ Ист. возсоед., т. I, 32, 35, 36.

⁶⁾ Грушевський, Ист. Укр.-Руси, т. VII, 293.

⁷⁾ Єфименко, Історія укр. народу, т. I, 144—145.

⁸⁾ Anfangs nämlich solange die Kosaken jenseits der Wasserfälle wohnten, Hupel, Von den Kosaken, 195—6.

Дніпра й у суміжних з ним районах Київщини ¹⁾. Але ще р. 1583 татарські роз'їзди блукають коло Хортиці. Лівий берег Дніпра до самої Хортиці довго звали татарським. Може, колись однак увіходили в сферу впливів Запорозжя такі місцевості на північ, як район Канева ²⁾, що до нього, як кажуть звістки, ще 1557 р. сягали володіння татар, у звязку з чим давні письменники уявляли собі, наче-б Каңів перебував під владою татарського баскака ³⁾. До таких самих пунктів, куди поширювалися запорозькі впливи, належали Черкаси й Переволочна, що про них знаходимо відомості і в давніх і в нових дослідників ⁴⁾. Максимович уважав за територію козацтва Брацлавщину ще на початку XVI в. ⁵⁾. Султан Селім признавався, що до самого Очакова швендяли татари, пустошачи польські границі ⁶⁾. Наприкінці XVI в. місцевість між Богом і Дніпром, Тягинєю й Очаковим та Брацлавом була порожня й її випрохував під козацьку державу Наливайко ⁷⁾. Але вже в соймовій ухвалі 1616 р. сказано, що козаки „з самого початку витиснувши татар з тих полів і кочовищ, де тепер сами живуть, затримали їх напади“ ⁸⁾, так що „вже турки та татари не наважуються так далеко в полях пасти овечок або худобу, як вони раніш пасли“ ⁹⁾. Р. 1628 Шагін-Герай, як повідомляли з України, обіцяв запорозцям за поміч собі „нагайське царство в посесію зараз дати“ ¹⁰⁾. Отже, до першої чверти XVII в. запорозці не сягали далі островів на Дніпрі й частини Правобережжя. Але коли р. 1644 з півночі закріпилися поляки, а з півдня турки, й запорозців витіснили з правого берега великі польські магнати, вони мусіли були перейти за лінію Дніпрових порогів. Як свідчить Альберто Віміні, р. 1656 у запорозців вже опинилася 15-верстова смуга і по лівому боці Дніпра ¹¹⁾, й запорозці пересунулися й на південь у межі татарських улусів, як дописував до Москви Пушкар ¹²⁾. Ще пізніш у розпорядження запорозців потрапила територія на північ до самого Полтавського полку ¹³⁾. Отже територія, що обмежена була на півночі р. Ореллю, на півдні сягала, як каже кошовий Гордієнко, Чорного моря, обмежувалася Інгулом

¹⁾ Мемуары т. II, 301.

²⁾ Максимовичъ, Соч. т. I, 285.

³⁾ Болтинъ, Примѣч. на Леклерка, т. I, 344.

⁴⁾ Болтинъ. Критическія примѣч. на I томъ Истории кн. Щербатова, т. I, 76; По р. Lagorio, Abrégé historique, 125—6.

⁵⁾ Соч. т. I, 294—очевидно за Граб'янкою.

⁶⁾ Жерела т. VIII, 43.

⁷⁾ Лист Наливайків, як довів Доманицький—Зап. Наук. Т-ва, т. XII, 79—80—фальсифікований, та він характеризує апетити запорозців.

⁸⁾ Козаки a prima origine wyparszy Tatarów z tych poly kocowisk, gdzie teraz sami przemieszkują. zatrzymali incursiones ich, Жерела, VIII, 173, 271.

⁹⁾ Już nie śmieją turcy a ni tatarowie tak daleko w polach owiec abo dobytku przed nimi pasać, jako pierwiej pasali. Zbiór pisarz. pol. VI, 18, 191.

¹⁰⁾ Nahajskie państwo in possessionem zaraz dać. Жерела, т. VIII, 340.

¹¹⁾ Киев. Стар. 1900, I, 65.

¹²⁾ Эварницкій, Ист. Запор. каз., т. II, 278.

¹³⁾ Козловскій, Первия почты, т. I, 571.

й Міусом, і стала за територію Запорозької держави. Що правда, з формальним визначенням границь було зле, напр. р. 1705 Росія з Туреччиною дарма силувалися цю справу розв'язати ¹⁾. Але Прутський мир визнав за ними землі, що лежали від Орели-Крилова-Інгульця-Синюхи й Бога ²⁾, сусідячи з Польщею, Гетьманщиною, Слобожанщиною ³⁾, Донським Військом, Туреччиною й Кримом ⁴⁾.

На всі ці землі запорозці мали в себе грамоту Хмельницького, що до того передавав низовцям ще й Терехтемирів. Кавелін гадав, що ця грамота справді існувала ⁵⁾. Але в її автентичності сумнівався вже Міллер: на жадання гр. Паніна запорозці не могли показати оригіналу. Можна думати, що складено її десь р. 1687, коли росіяни почали забирати собі Самар, що її в грамоті особливо й відзначено. Запорозці, однак, сами почували, що грамота недостатня й резонніш показували на давність та свій пріоритет.

Отож можна визнавати, що утворення запорозької території вперше зафіксовано десь наприкінці XVI в. — на початку XVII в., інакше кажучи, на цю добу припадає поява козацтва.

Як видно, коли доводилося посувати на схід від Дністра й ширити територію до Дніпра й за нього, то це робилося поступінно і в наслідок практичних потреб, в інтересах людности. Територія збільшувалася, бо збільшувалася людність. Численніша людність вимагала й збільшеної території. Кажучи про людність, маємо на увазі не тільки тимчасову, що перебувала на низу деякий час, але й постійну, хоч-би яка рідка вона була.

Постійна людність Запорожжя з'явилася в невеликій кількості ніби коло половини XVI в. Початки його зв'язуються з р. 1540, коли „козаки черкаско-каневскаго старосты кн. М. Вишневецкаго, боясь наказанія за своихъ товарищей, ушедшихъ на Москву, оставили замокъ и засѣли ниже на р. Днѣпрѣ“ ⁶⁾. До них згодом почали приєднуватися інші елементи, що професією своєю виходили з одного пня чи були близькі одне одному. Тут відіграла свою ролю війна з Московською державою. Щоб збільшити військові сили, Польща вербувала охоче військо. Коли р. 1582 охоче військо повернуло додому, воно мусіло переходити або до попереднього, не зовсім доброго становища, або шукати, де-б прикласти свої сили вже по вибраній військовій лінії. Спинившись на останньому, вони „прежде другихъ устремились на низовья Днѣпра“ ⁷⁾. Сам уряд польського королівства хотів був випроводити неспокійні елементи на Низ і пани в соймі допоминалися „щоб козаки з тих країв на Низ,

¹⁾ П. З. С., т. IV № 2061.

²⁾ Эварницкій, Вольности, 10.

³⁾ К. Ст. 1883, XII, 609 й дд.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. II, стор. 1852—64.

⁵⁾ Собр. соч., т. I, 774.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 12.

⁷⁾ К. Ст. 1884, IX, 42.

за пороги, були випроважені“¹⁾. Тим і внесено було особливого законопроекта. Згідно з ним запорозькі козаки не мали права з'являтися в межах королівства. Близько половини 90-х років XVI в. „количество запорожскихъ войскъ достигаетъ 6000 чел. старыхъ отборныхъ козаковъ, не считая хуторянъ, проживающихъ на границахъ“²⁾. Число збільшувалося коштом повстанців—городових козаків і селян інсургентів, що, повстаючи, гадали дістати собі козацьких прав, добитися, щоб унесено їх до реєстрів. Ті, що потрапляли до списків, лишалися в Україні, а „не реестровые отъ панскихъ рукъ уходили (разом з своїми родинами) все южнѣе и ближе къ татарамъ“ на Дніпрові острови³⁾. Вважали їх за баннітів і, як такі, не могли вони з'являтися там, де панували польські порядки. Вони мусіли були оселитися по-за смугою польського права й показувалися тільки тоді, коли з них знімали банніцію, як-от напр., було р. 1604, коли козаків треба було вислати на театр воєнних подій⁴⁾. А коли, як війни закінчувалися, ізнову треба було позбутися неспокійних голів, охотників ізнову заганяли за пороги. Це допомагало Польщі і з іншого боку. Жолкевський р. 1617 писав королеві: „коли поганство коло Дніпра шумить, нехай приходять на ті самі місця за порогами, аби тільки їх поганство не захопило“⁵⁾. Нові повстання на Україні давали нові кадри дніпрових поселенців, викликали нові урядові накази загнати козаків за Дніпро й звідти не випускати, як рекомендувала ухвала 1618 р.

Так народжувалася постійна людність, що розкинулася на чималій території. Підчас куруківських переговорів козаки кажуть про запорозьку людність і на Дніпрових островах, і на широкій площі майбутніх Вольностей, зокрема на річках. Отже слушно казав колись Бантиш-Каменський про запорозьку людність, що її репрезентували „всѣ выходцы малороссійскіе“⁶⁾. У звязку з цим гадаємо, що Костомаров мав рацію, пишучи: „поселенія низовыхъ козаковъ не ограничивались одною Сѣчью;—въ разныхъ мѣстахъ на Днѣпровскихъ островахъ и на берегахъ образовывались козацкіе селитьбы и хутора, за порогами слагалось новое людское общество съ военнымъ характеромъ“⁷⁾. Сказане заокруглює О. Єфименкова, яка звернула увагу на те, що запорозці мусіли організовуватись „не подъ крылышкомъ старость, а на всякомъ просторѣ дикой степи, ... рости и закрѣпнуть въ настоящее политическое цѣлое“⁸⁾.

Окрема територія й особлива хоч-би геть рідка людність давали спромому визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідникам⁹⁾, ба й сучасникам, бо напр. р. 1616, як видно з соймових промов, запорозці „*aliam rempublicam faciunt*“ (утворюють другу республіку).

¹⁾ aby kozaky z tamtych krajów na niz, za porohi byli sprowadzeni. Жерела, т. VIII, 72.

²⁾ Эварницкій, оп. с. т. II 118; Грушевський, т. VII, 191—2.

³⁾ Платоновъ, Лекції, 431. ⁴⁾ Жерела, т. VIII, 105.

⁵⁾ kiedy się poganstwo kolo Dniepra szumi, niech przejdą na tham te zwykle zaprogi miejsca iż by ich poganie nie ossiedli. Grabowski, Źródła do dziejow Polski. I, 103.

⁶⁾ Исторія Малой Россіи, 244.

⁷⁾ Русская исторія, в. V, 225. ⁸⁾ Юж. Русь, I, 16.

⁹⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, т. I, 20.

Запорозька держава — це одинокє щось в історії, якась аномалія. Знаємо подібні організації в вигляді лицарських орденів, флібустьєрів, донських й інших козаків, то-що. Але науці відомі тільки держави, що вирости з родо-племінного ладу. Такий саме тип описує, напр., Енгельс в Антидюрінгу. Перед нас отже ніби ще не студійований тип держав.

Такий погляд однак не має під собою доброго ґрунту. Річ у тім, що подібні до запорозької держави одиниці, з тими чи іншими модифікаціями, виникали тільки на нових землях, котрі не входили до складу якоїсь давньої держави і вона їх не апропріювала, не брала до господарчого обороту, але заново колонізувала. Так було десь у Вірґинії, Новій Англії, Георгії, Плімусі, Массачузеті. Колонізація Запорожжя одрізнялася од колонізації названих американських місцевостей тим, що американські колоністи осіли відразу, твердо, нерухомо, тимчасом як колонізація Запорожжя одбувалася спорадично. Епізодично осідали баннітовані бунтарі, то-що, спорадично з'являлися промисловці, що то припливали для промислів, то відпливали й тільки більш-менш нечисленні групи осідали назавсіди. Про це маємо певні відомості з листа Лободи до гетьмана Замойського від р. 1596.

Епізодичність і спорадичність колонізації сприяла тому, що осілі неодмінно мусіли бути довший час промишляти такими промислами, котрі давали-б спромогу швидко збиратися й шикуватися на військову ногу, коли-б у тому була потреба. Маса земель і природніх багатств хоч і притягувала до себе люд звідусюди, та небезпека утримувала в колонізованих місцевостях більш-менш усе-ж-таки невеликі сили. Отже в звязку з цим „*homo economicus*“ на запорозькій території заразом ставав *homo militans*, поки згодом остання функція стала приналежністю окремої верстви, а *homo economicus* вособився в окрему класу. Тоді й народилася Запорозька держава. Тут справді не було зростання з родових осередків. На Низу не було кутка, що раз назавсіди від давніх давен належав-би одному родові, з котрим рід не поривав-би ніколи. У такому положенню не відчувалося й потреби, бо землі й різних вгіддів була сила-силенна. Але, з другого боку, як видко буде з дальшого, вже на перших кроках існування запорозької держави бачимо ту особливість її, що вона являється продуктом борні різних клас. Ця борня де-далі розгортається й призводить до появи командуючої верстви, що скоряє собі й визискує інші; зовнішні умови затримували швидке зростання клас, давали змогу підтримувати в масах сяку-таку рівновагу, бо сприяли переходам здобичи з рук у руки й затримували класову диференціяцію. Через це козацька влада досить легко була за посередника між мало виявленими класами. Інше робиться, коли центр ваги пересунувсь до старшинської верстви. Тоді влада зробилася за вірного служебника запорозьких поміщиків. Сірома, як каже Енгельс, ще не „вирізнилася в окрему партію“ й була „політичним хвостом“ старшини. Отоді й утворюється новий для Запорожжя тип родинного чи *à la* родинного господарства. В інтересах командуючої верстви, і користаючись з того, що Гетьманщину сильно роз-

хитано, Запорожжя спитується збільшити свою територію. Сірко, напр., добивавсь, щоб від Гетьманщини відійшла до Січи переволочанська переправа. Р. 1710 запорозці вимагали собі Терехтемирова, Переволочни, Келеберди й млинів по р. Ворсклі ¹⁾). Але що названих пунктів шукали дипломатичними засобами, це доводить, що в запорозців, очевидно, не було змоги взяти їх силою.

Та як там не єсть, але запорозці „утворили певне військове суспільство, славнозвісне поєднанням звичаїв найбільш варварських з ризами характеру, вартими поваги“ ²⁾), утворили осібну республіку ³⁾).

Яка велика була запорозька незалежність, висловлювано різні здогади. Д. І. Яворницький, напр., гадає, що Запорожжя перебувало в московському підданстві вже від половини XVII в. ⁴⁾). Але безперечний факт, що р. 1654 Запорожжя не хотіло складати російському цареві присяги. Запорозьку людність навіть не думали приводити до присяги через те, що то „люди малые и въ дѣло ихъ ставить нечего“ ⁵⁾). Таке пояснення то була тільки дипломатична фраза, бо насправді запорозці отверто зреклися присягати й з ради пішли собі за пороги ⁶⁾). Не присягали запорозці і згодом, хоч Москва й настоювала на тому. Сама обстановка сприяла відокремленню Січи, бо епоха Руїни сплутала всі політичні карти, так що було не до таких дрібниць, як присяга.

Важливо, у всякому разі, що в договірних пактах ніде не говорилося про Запорожжя, як окрему одиницю. З договорів не можна вяснити, чи існувала запорозька держава, наче її не було зовсім. Єдиним винятком був Андрусівський договір, де про Запорожжя говорилося загальними фразами: „внизъ р. Днѣпра, что именуются Запороги, въ тамошнихъ островахъ и поселеніяхъ своихъ живутъ, имѣють быть въ послушаніи под обороною обоихъ великихъ государей на общую службу“ ⁷⁾). Московія й Польща договорювалися між собою що-до Запорожжя, але ніхто з них не наважувався назвати його своїм. Та проте на Запорожжі існував міжнародній сервітут на користь Московії, Польща з цим спізналася. Р. 1709 Запорожжя визнало над собою протекторат Швеції, а через 2 роки опинилося в становищу васальної від Кримського ханства одиниці. Тільки після „повороту“ запорозців в р. 1734 складено присягу на вірність Росії, хоч „підданство“ і на цей раз було досить проблематично.

Незалежним-же почувало себе Запорожжя й супроти українського гетьмана. Тут не було якогось писаного акту: все визначав фактичний

¹⁾ Маркевичъ, Ист. Малороссіи, т. II, 529.

²⁾ Formed a distinct military body, remarkable for the combination of usages the most barbarian with traits of character worthy of respect, Millner, op. c., 161.

³⁾ Esneaux et Chenecot, Hist. philosoph. et polit. V. III, 408.

⁴⁾ Ист. запор. коз., т. II, 20.

⁵⁾ Бантышъ-Каменскій, Ист. Мал. Рос., 245.

⁶⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, т. III, 163.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 983.

стан речей. Навіть такий виключно впливовий гетьман, як Хмельницький, і той поводивсь з запорозцями дуже делікатно. Цілком слушно каже проф. Буцінський: „въ отношеніи гетмана Запорожье держало себя самостоятельно — когда нужна была Хмельницкому помощь запорожцевъ, то онъ обращался къ нимъ не съ приказаніемъ, но съ просьбой на имя кошевого атамана“ ¹⁾. Тільки р. 1750 наказано „Запорожскому войску... съ ихъ принадлежностями быть въ вѣдомствѣ у малороссійскаго гетмана, какъ то и въ прежнія времена (?) до 1708 г. (?) было“ ²⁾. Указ не відповідав правді. Запорожжя фактично зівсіді не залежало від гетьманів. То видко не тільки з дипломатичних чи що документів, але, що важливіш, з невеличких сіреньких повсякденних справ. Напр. 1691 р. полтавський полковий суд розглядав справу про вбивство двох ченців самарського монастиря. Для оборони прав останнього Запорожжя, не покладаючися на гетьмана, вислало своїх представників ³⁾. Так само Запорожжя посилало своїх дипломатичних агентів до Польщі ⁴⁾, розпоряджувалося, щоб Дорошенко віддав свої клейноди Січі ⁵⁾, складало мир з татарами „для надежно соляной добычи“ ⁶⁾, виряджало до Криму своїх кур'єрів ⁷⁾, воювалося з гетьманами — Виговським, Самойловичем, Мазепою ⁸⁾ й т. д. Суверенність Запорожжя виразно виявлялася у стосунках його людности до своїх Вольностей, що найопукліш показувалося підчас, напр., подорожувань кошових. Саме поняття „Вольности“ значило волю козацтва розпоряджатися землею, встановляти відносини користання нею, права власности на яку належало тільки козацтву. Запорожжя було військовою державою, що в своєму життю керувалася військовим правом, по-за межами здійснювала його так само, як і всяка инша держава, обмежено, приневолена вважати на право тої держави, що не припускала „во внутрення своя“ инших прав.

II.

Основна одиниця Запорожжя був курінь. Десь А. Франс сказав: „сумніватися в тому, вірити чому немає підстав — це вчинок мужній“. Цей афоризм особливо до речі, коли говорять про запорозькі курені. Як вони повстали, коли, чому, для чого, що собою являли, яка їхня кількість і инші питання, хоч справа здається зовсім ясна, не з'ясовані навіть приблизно. І зрозуміло. Пізніші події затулили раніші так ґрунтовно, що виходить єдина готова картина, де фігурують 38 січових куренів, що правильно функціонують і живуть при бездоганній адміністративній машині — отже сумніватися в правильності картини ніби не випало. Деякі спроби роблено на те тільки, щоб з'ясувати назви куренів.

Насамперед, не зовсім задовольняє тлумачення терміну „курінь“.

Згідно з одним із давніх пояснень, куренем звано „легкій лѣтній домъ, шалашъ, гдѣ курится огонь... Потомъ назывались куренями легкіе

¹⁾ О Богданъ Хмельницкомъ, 146. ²⁾ Маркевичъ, т. IV, 443.

³⁾ О. І. Левицькій, Очерки народной жизни, 16. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, 111.

⁵⁾ Іб., 666. ⁶⁾ Іб., XIII, 2. ⁷⁾ Іб., 201. ⁸⁾ Іб., т. XV, 68.

козацькіє дома, сдѣланные изъ плетня, обмазанные глиною съ очагомъ или курною избою¹⁾. Після пояснень І. І. Срезневського, курінь — житло не тільки на літо, а й на зиму, або землянка для зимового життя, або шалаш, „которые вмѣстѣ назывались тоже куренями“²⁾. Яворницький виводить назву „курінь“ із слова „курити“, що „имѣеть въ своемъ основаніи одинаковое значеніе съ тмудараканскими курями и великорусскимъ словомъ ‚курная изба‘, хоч у Січі навсправжки не було „курних“ жител³⁾.

Тут усе неправильно. Ніхто в літніх шалашах не має курних приладів, палять біля шалаша, а не в шалашу. По-друге, цілком немає джерел, з яких видно було-б, що на Запорозжі існували курні хати. Видима річ, назва „курінь“ виводиться не від слова „курити“. Можна було-б думати, що це слово можна виводити від слова „корінь“, як ото трапляється в актах „на сирому коріню“ чи що⁴⁾. Але в умовах запорозького життя таке слововиведення неможливе. Отже, чи не позичене наше слово? В даному разі можна-б визнати за основу татарське слово „кура“ — жеребок з суфіксом для accusativ'a „ны“ або прислівним наріччям „ян“ — поруч, по сусідству. Тоді термін курінь значило-б дільницю, що припала за жеребом на користання, поруч такої самої іншої. Таке пояснення цілком відповідає практиці Запорозжя. Позичене від татар слово згодом змінилося, послов'янилося і вже, як питоме, своє увійшло в оборот Запорозької держави. Запозичування татарських слів (і не тільки слів) на Січі було явище звичайне — слова: севрук, аргат, коряк, кіш, пай, огир і т. д. позичено від татар. Не бачимо потреби одкидати таке запозичення й відміни слова „кура“. Поняття дільниці перенесено було на людей, що з тої дільниці користувалися.

Первісний осередок, що мав у своїй розпорядженню „кураны“, була, як установлює М. Грушевський, ватага. „Основною клітиною“, каже він, була воєнно-промислова ватага з кількох до кількадесяти душ з своїм старшим, отаманом, на чолі“⁵⁾. „Ватага, продовжує названий дослідник,—се було хозяйство, яке вимогало оборотного і розумного старшого“ і являла собою „рід кооперативної форми“ господарювання громадою з поділом здобичи⁶⁾. То були уходники, збиті в цілу групу — ватагу, „яка промишляла на певнім уході де-небудь в сусідстві татарських кочовищ, на нижнім Дніпрі, Богу або Ингулі й представляла з себе разом і промислову компанію і певну військову силу“⁷⁾. Назва ватага в Січі справді була. Там відомі були ватаги „охочих полевих козаків“⁸⁾. Але зміст слова „ватага“ був переважно військовий. Р. 1697 „съ стороны загранично внеслася въ Сѣчу нѣкая обмана..., по которой... еще съ весны дви ватаги запорожского товариства — одна пишая съ ватагомъ Морозомъ каневскимъ въ 400 челов., а другая конная съ Морозомъ — б. атаманомъ ко-

¹⁾ Полевой, История русск. народа, т. VI, 32, 33.

²⁾ Запорожская Старина, 64, 66, 67.

³⁾ Ист. зап. козаковъ, т. 1, 200.

⁴⁾ Пор. Archivum Sanguszków т. I, 128.

⁵⁾ Ист. Укр. - Руси, т. VII, 134. ⁶⁾ Ibid., 135. ⁷⁾ Ib., 57.

⁸⁾ Эварницький, Источники, т. I, 722.

шевимъ 80 чел. пошли въ Польшу“¹⁾. Термін, отже, хоч відомий на Січі, та не здобув він широкого й довшого визнання.

Замість „ватаги“ трапляється інший термін „юрта“. Р. 1696 кошовий Мороз писав про колишнього кошового Гусака, що, діставши в диких полях „язика“, „посылал з межи товариства своеє юрти з (добутим) язиком значное товариство“²⁾. Юрта — товариство під рукою військового чина, що ходить по диких полях, шукаючи „язика“, не має сталого місця, не прикуте до одної точки. Козак-запорожець і в ватазі, і в юрті, очевидно, перебуває тільки деякий час, потім виходить, може, з тим, щоб потрапити колись до іншої такої-ж збираної дружини. Не рід праці в даному разі має значіння, а обмеженість її часом, строк праці. Очевидно, ні ватага, ні юрта не могли бути зародком куреня.

Такою клітиною було козацьке „коливо“. — В „Сказані, откуда козаки запорожане“ говорить про запорозців: „живуть же в коливах, си есть в куреняхъ по 50, по 100 и больше“³⁾.

„Коливо“ — це бродяча, не осіла дільниця. Кочування не визначало однак, що „коливо“ не притягується до певної території. „Коливали“ козаки в межах певної земельної одиниці, означеної натуральними бар'єрами (не геометричними лініями), стиснутої топографічно. Такі „колива“ звалися куренями. В одному акті, з'язаному з перебуванням запорозців під Олешками читаємо: „Запорожцы кочуютъ куренями по Бугу, Б. Ингулу, Исуни, Ингульцу, Саксагани, Базавлуку, М. и Б. Камянкъ и по Сурѣ“⁴⁾. Саме в такому становищу перебували курені, що їх р. 1686 погромили татари, які позабирали „самихъ (запорозців) въ полонъ и пожитки ихъ“⁵⁾.

Колива-курені були досить численні і мали різні назви. Не дотримуючись особливого порядку, знаємо такі курені: келемле⁶⁾, сорокоустний, черкес-отамана⁷⁾, атин чи вільний⁸⁾, курінь при Кінських Водах, курінь-коливо Василя Чорного в кількості 17 чоловіка⁹⁾, кизикерменський, кам'янський, гірководський, кюзеський, чорноводський¹⁰⁾, курінь Сем. Гузенка¹¹⁾, інгульський, караташлицький, ак-гольський чи білозерський¹²⁾, курінь отамана Мишка¹³⁾, султан-курінь¹⁴⁾, дамгал¹⁵⁾, варжирський, чирловський¹⁶⁾. Показні 20 колив-куренів були відомі татарам, що заносили на них скарги до Коша. Але безперечно, що число куренів-колів було значно більше. Рибальство й скотарство ставило колива в таке становище, що вони хоч і були більш-менш організовані під командою отамана, та твердо не сиділи на даному місці, коливали по Ташлику, Кінських Водах, Гірких Водах, то-що, то не ватага, що зібралася для даної операції і, закінчивши її, розпадалася, а рід постійного господарювання на даній території, у межах якої відбувалися господарські процеси. Таке

¹⁾ Іб., т. I, 708 — 709. ²⁾ Іб., 595. ³⁾ Запор. Старина, 21.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1137. ⁵⁾ Іб. т. I, 37.

⁶⁾ Эварн., Сборн. матеріаловъ, 24. ⁷⁾ Іб., 25. ⁸⁾ Іб., 26. ⁹⁾ Іб., 28, 29.

¹⁰⁾ Іб., 29, 30, 31, 38, 35. ¹¹⁾ Іб., 16. ¹²⁾ Іб., 17, 20. ¹³⁾ Іб., 36.

¹⁴⁾ Іб., 37. ¹⁵⁾ Іб., 39. ¹⁶⁾ Іб., 41.

господарство, до певної міри, можна визнати за кочове, постільки доводилося кочувати рибалкам, скотарям, то-що.

Промислове кочування не шкодило існуванню осередків-баз, куди збирало промислове приладдя та здобич, де розробляли план промислової кампанії, то-що. Отже момент кочування зв'язувався з моментом стійності бодай одного пункту в межах відбування даного промислу. Дільницю означали по коливу (курінь Василя Чорного) чи навпаки, коливо по дільниці (Чорноводський курінь) і організаційний пункт командував над дільницею й звався куренем.

Підо впливом подій, на випадок ворожого наскоку, коливо відкочувало від своїх бар'єрів у запілля до спеціально заведених для оборони городків, що за їх могли стати старовинні городища й що їх віддавна для того ставили уходники ¹⁾. В р. 1571 відомі острожки на Базавлуку, Хортиці й ин. місцях ²⁾. Такі „городцы“, як оповіщали російський уряд його агенти р. 1728, ставлено „по Днѣпру и по бояракахъ и по лѣсахъ ³⁾. Взаємовідношення між „городцями“ й передньою лінією, де відбувалися промисли, ілюструється випадком у половині XVII в. Р. 1658 запорозці впіймали під Аслан-Городком кількох татар, „а, поймавъ, отвели въ курени свои, а изъ куреней своихъ отвезли в черкасскій городъ Буткали, а изъ Буткали къ Барабашу полковнику“ ⁴⁾. Тут ясна двохлінійна організація. Рухливе й, з огляду на самий характер промислів, розкидане, до того ще нечисленне поселення могло оборонятися лиш у другій лінії, там, де стояли курені, концентраційні й організаційні пункти, які в той-же час були за опорні пункти. Цю картину організації промислів й оборони прекрасно малює легенда про запорозця Левенця. Левенець ловив на р. Орелі рибу й полював, а щоб відбитися від татар, на горбу, подалі збудував собі фортечку. Татари обступлять її, Левенець почне відбиватися. „Побачить татарва, що нічого не зробить..., та навіткача... А Левенець візьме ломаку та за ними... Так довго Левенець-молодець й беріг нашу землю“ ⁵⁾.

Для оборони й довелося виділяти окремі сили з числа зайнятих на промислах, купчити їх біля нерухомих пунктів чи, як каже Яків Собеський — письменник першої чверти XVII в., біля логовищ. Так виділяється частина озброєних людей-козаків, що вони „сочли бы тяжкимъ грѣхомъ оставить казачество для иного рода занятій“ ⁶⁾. Друга лінія (за лінією промислів) стає військовою, прибирається в особливі організаційні форми, відмінні в порівнянні з організацією промислів. „Козачі війська поділені на полки“ ⁷⁾. Інший історик писав, що „там поділялися

¹⁾ Арх. Ю. Зап. Р. ч., 7 т. II, 372.

²⁾ Грушевський, т. VII, 136.

³⁾ Зап. Од. О. Ист. и Др. т. XIV, 290.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р. т. XV, 100.

⁵⁾ Эварницкій, Очерки по истории козаковъ, 129.

⁶⁾ Мемуары, II, 89.

⁷⁾ Troupes de cosaques sont divisées en regiments. Jolli, Histoire de Pologne, 307.

козаки на полки... розподілені на сотні або корогви, так, що кожен зареєстрований козак належав до однієї корогви, під якою він і служив, коли бував призов" ¹⁾). Так само каже і Всеволожський ²⁾ й ин.

Такі твердження підпирає актовий матеріал. Проти Виговського оперує „запорожцев целый полк з Коша запорозкого“, який, виряджається з Лохвиці на поміч кн. Ромодановському ³⁾). Підчас Хотинської війни в Сагайдачного було під рукою 12 запорозьких полків ⁴⁾). При Дорошенкові довгий час працював запорозький у 500 чол. полк, під командою Яненченка ⁵⁾). В р. 1672 в Сірка під Чечельником було „его полку запорожцев с 1000 чел., а при Ханенку в Ладыжина 2 полка с 2000 чел.“ ⁶⁾ й т. д.

Має під собою добру базу й друге твердження про поділ запорозців на сотні.

Про означений поділ говорить Бельський, що начальників сотні зве отаманами ⁷⁾). З донесіння Лясоти довідуємося, що запорозькі полки ділилися на сотні з сотниками на чолі ⁸⁾). Повстанський ватажок Кошинський у своєму листі промовляє від ім'я сотників й отаманів ⁹⁾). Р. 1683 відомий запорожець І. Гусак — товариш сотні Іванкиної ¹⁰⁾). Р. 1691 Мазепа писав до Москви, що запорозці під командою сотника Юска погромили татар під Очаковим ¹¹⁾). В 1709 р. Голіцин повідомляв Скоропадського про те, що в боях під Білою Церквою й Фастовим було „убито запорозьких два полковника да сотниковъ и др. начальниковъ нѣсколько чело-вѣкъ“ ¹²⁾).

Але ні полки, ні сотні в дальшій запорозькій практиці не утрималися. Коли трапляються вказівки на перші, так тільки підчас військових подій. Вони відпали тому, що під ними не було економічної бази, що її мали колива й курені. Незалежні, з економічного погляду, й еластичні що-до військової організації (курені припускали велику дробимість й бажане збільшення), вони відсунули на дальший план суто військовий поділ, а їхні отамани затулили сотників і полковників. Без останніх Запорожжя могло перебути, без куренів воно переставало існувати.

¹⁾ Ci divide i Cosacchi in sei reggimenti... distributi in centurie ossia bandiere in modo, che ogni cosacco iscritto, apparteneva ad una bandiera sotto loquale militava allorché era chiamato. Z a y d l e r, op. c., 401.

²⁾ Dictionnaire, vol. 127.

³⁾ Величко, Літопис, т. I, 365; пор. Волкъ-Карачевскій, Борьба Польщі, 42.

⁴⁾ Жерела т. VIII, 250.

⁵⁾ Бантишь-Каменскій, Ист. М. Р., 546.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., X, 647.

⁷⁾ Zbiór pisarzów polskich, t. II, 18, 198.

⁸⁾ Пор. К. Ст. 1894, VI, 439.

⁹⁾ Грушевський, т. VII, 188.

¹⁰⁾ Левицький, Очерки народной жизни, 252.

¹¹⁾ Эварницкий, Источники, т. I, 302 — 3.

¹²⁾ Судієнко, Матер., т. II, 35.

Полк і сотня являлися поділом на час війни; курінь-же існував як окреме господарство й, до певної міри, навіть окрема територія. Коли були такі передумови, утриматися самій лиш військовій організації було важко. Полк і сотня так само щезли, як свого часу щезла „рота“, відома в Запорозжі ще р. 1553 ¹⁾.

Означені точки знаходять підпору в курінній ономастиці, що збереглася від давніх давен.

Як відомо, курені звалися:

Батуринський	Канелівський	Пластунівський
Бруховецький	Крилівський	Платнірівський
Величківський	Канівський	Пашківський
Васюринський	Куренівський	Поповичівський
Гуманський	Корсунський	Рогівський
Дерев'янківський	Калниболотський	1-й Стебліївський
Джереліївський	Левушківський	2-й Стебліївський
Дядьківський	Мишастівський	Сергіївський
Донський	Мінський	Тимошівський
Іванівський	Медведівський	Титарівський
Іркліївський	Незамаївський	Щербинівський
Кушівський	Полтавський	Шкуринський ²⁾ .
Кисляківський	Переяславський	

Запорожець Корж до цього списку додає ще курені: Плахтіївський, Глушківський, Гадяцький, Вербицький, Шастунівський ³⁾. Французький історик — Нефавський (Незамаївський?), Курмінський (Куренівський?), Гаманський (Гуманський?), Девезовський (Дядьківський?), Стерлевський (Стебліївський?) ⁴⁾. В р. 1770 згадується запорожець Шапарець — отаман Звонецького куреня ⁵⁾. 1746р. згадується „Кодаківський курінь“ ⁶⁾. Кодацька паланка відома, куреня-ж з такою назвою (принаймні в Січі) не було. Може бути, що в даному разі ототожнено паланку з куренем. Коли додати до цього списку вищепоказані 20 куренів, то загальна кількість куренів на Запорозжі (не в Січі) дорівнюватиме 69 куреням різних назов. А, може, і ще більш, бо в Яворницького ⁷⁾ згадуються ще курені: Іргадський, Кайсаркаїрський, Бурилинуйський, Кашка-Баркуріндівський, Якісудамгаінде, Пенківський й ин. Отже, Запорозжя являло собою велике число курінних осередків, розкинутих на всьому просторі Вольностей. З них 38, звичайно, відомі, містилися в Січі, инші-ж були по-за нею.

Один з найдавніших описувачів Запорозжя писав: „Съча... раздѣлялась, по числу городовыхъ полковъ, на курени..., оныхъ, когда, по своему вольству своему, уже изъ послушанія настоящаго вышли, оказалось 40“ ⁸⁾.

¹⁾ Грушевський, *Ист. Укр.-Руси*, т. VII, 115.

²⁾ Эварницкій, *Источники*, т. I, 849 — 850.

³⁾ Стороженко, *Укр. оповідання*, т. II, 149; *Изустное повѣствованіе*, 12.

⁴⁾ Lésur, *Histoire des Kosaks*, v. III, 279. Пор. Маркевичъ, *Ист. Малороссіи*, т. V, 124.

⁵⁾ Скальковскій, *Ист. Новой Съчи*, т. III, 53.

⁶⁾ Эварницкій, *Источники*, т. II, 1599. ⁷⁾ Вольности, 23.

⁸⁾ Ригельманъ, *Лѣтописное повѣствованіе*, ч. III, 69.

Назви куренів, як бачиться, взято від полків Гетьманщини, хоч тих полків у Гетьманщині не було 40. З гадкою Рігельмана згоджувався Скальковський; він робить поправку: деякі з куренів, мовляв, справді, дістали собі ім'я від різних міст, „другихъ же производство даже странно, какъ Канеловскаго, Незамайскаго и Мишастовскаго“¹⁾. Кн. Голіцин²⁾ виступив вже з іншими домислами. „Курень носитьъ названіе, — каже він, — по имени или отечеству первыхъ строителей, либо по имени главнаго отамана Сѣчи“. Д. І. Яворницький об'єднує обидва здогади. На його думку, „всѣ (курени) носили названія, большею частью, заимствованныя или отъ атамановъ-основателей ихъ, или отъ городовъ-метрополій, откуда вышли первые запорожцы, или отъ званія большинства козаковъ, поставившихъ впервые курени“³⁾. Такої самої думки був і Кащенко, останній, що-до часу, історик Запорозжя⁴⁾.

Отже, перед нас дві основні лінії в справі в'яснення курінних назов.

Дуже спокуслива думка вивести назви від „основників“ чи уславлених діячів Запорозжя. Деякі назви, справді, ніби дають привід для таких висновків. Так, Тимошівський курінь міг-би дістати своє ім'я від Тимоша Хмельницького, що був на Січі р. 1647, Величківський — від кошового Величка, Бруховецький (десь коло 1660 р.) від ім'я гетьмана Бруховецького, Іванівський від отамана Івана, можливо, Сірка, Донський — від отамана Дона чи Донця (десь у р. 1687), Щербинівський і Рогівський від кошових Щербини й Рога. Але цей здогад ніщо не підпирає. Він і логічно не в'яжеться з основними думками творця іменної теорії, що, мовляв, 38 куренів існували споконвіку⁵⁾.

Потім невідомо, чим-же самим прославили Запорозжя названі історичні особи? Далі, з погляду іменної теорії ніяк не може бути зрозумілий факт, що надзвичайно популярні в Січі імена Хмельницького Богдана, Гордієнка, Малашевича й ин. не прикрасили собою якогось з куренів. Шефів у минулому Січі було-б і поверх названих досить багато, саме таких, що, справді, прославили Січ, а проте про них чомусь забули, даючи назви куреням.

Так само не зовсім добре звязані курінні назви з полками, хоч полкова теорія має під собою ґрунт у козацькій інструкції 1698 р. Непорозуміння полягають у тому, що низка полків зовсім не має відповідних назов у куренях. Так, невідомі курені, що відповідали-б назвою своєю полкам: білоцерківському, черкаському, чигиринському, брацлавському, миргородському, київському, ніженському, то-що. Міста, сами по собі, очевидячки, теж не багато важили для запорозців. Характерно, що таке вславлене місто як, напр., Київ не мало навіть віддаленого відгуку в імені якогось січового куреня. Це тим цікавіш, що принаймні,

¹⁾ Ист. Н. Сѣчи, т. I, 53.

²⁾ Рус. Военная Исторія, т. II, 511.

³⁾ Ист. Зап. коз., т. I, 199.

⁴⁾ Оповідання про військо Запорозьке, 52.

⁵⁾ Кащенкові слова.

за давніших часів, як видно, напр., із списків 1581 р., Черкаси, Біла Церква й ин. давали найбільше запорозців.

Приглядаючись до курінної ономастики, легко можна побачити, що назви куренів зв'язано з різними географічними точками як Право-, так і Лівобережжя.

У Луцькому повіті маємо поселення Брухово й Бруховець. Про перше є відомості люстраторів од 1577 р., про друге — од 1570 р. Зустрічаємо ще с. Бруховичі, але вже далі — в володимирському повіті в р. 1577 ¹⁾.

У Луцькому-ж повіті р. 1570 й 1583 записано с. Іваня; в 1566 р. с. Івань в Подільському повіті — маєтність Язловецького, і в 1456 р. під м. Баром с. Іванівці ²⁾ й низку однойменних поселень у Кременецькому повіті й під самим Дубном ³⁾. Там-же в 1583 р. в маєтності кн. Острозьких (і в повіті Кременецькому тоді-ж) відомо с. Дятковець ⁴⁾.

Так могли повстати курені: Бруховецький, Іванівський, Дядьківський. Виводити назву Дядьківського куреня, напр., від отамана Діда, а Іванівський від такого-ж Івана Сіверного не доводиться, бо послуг їх у р. 1576 і 1578, що-до зформування козачої міліції з 500 чоловіка, не було доведено до краю. Слово „дід“, або по-польськи „dziad“ могло-б дати ім'я дзядківський, але йому доводилося-б далі надавати значіння неможливим способом, змінюючи саме розуміння слова: дід — дядько.

Крилів — сільце в маєтностях Корецьких в околиці Межиріччя в 1577 р. ⁵⁾. С. Медведівка, в канівському старостві, згадується в люстраціях 1636 р. ⁶⁾.

Гумань з 20-х рр. XVII в. згодом розгортається в цілий повіт і дає ім'я і полкові і куреневі.

Канелівський курінь прибирає ім'я від р. Канелі в Київщині.

Канівський курінь, очевидячки, зв'язувався з річкою Канівкою ⁷⁾. В Меджибожчині р. 1530 було с. Пашківці ⁸⁾, звідки могло піти ім'я Пашківського куреня.

Крилів і Переяслав ⁹⁾ дали ім'я відповідним куреням.

На Лівобережжі зустрічаємося з с. Сергіївкою в маєтності Вишневецького ¹⁰⁾. Здається, ця Сергіївка є Сергіїв-городок чи Вольне на р. Самарі ¹¹⁾.

Куренівський курінь, видимо, зв'язаний з с. Курінька на Полтавщині в Лохвицькому пов. недалеко городища ¹²⁾. Полтавський курінь від м. Полтави в Переяславському старостві ¹³⁾.

¹⁾ Źródła dziejowe, t. XIX, 57, 55; t. IX, 32, 107.

²⁾ Грушевський, Барское староство, 50.

³⁾ Źródła, t. IX, 10, 26, 82, 142, 200, 227. ⁴⁾ Ibid., t. IX, 84, 88, 140.

⁵⁾ Źródła, t. IX, 45. ⁶⁾ Ibid., s. V, 217. ⁷⁾ Книга большого чертежа, 92.

⁸⁾ Źródła, t. IX, 169. ⁹⁾ Эварницкий, Источники, т. I, 262.

¹⁰⁾ Przewiecki, Podole, Wołyń. Ukraina, t. I, 43.

¹¹⁾ Эварницкий, Запорожье, т. I, 96. ¹²⁾ Книга Б. черт., 95.

¹³⁾ Źródła, t. V, 214; Эварницкий, Источники, т. I, 31.

Плахтійвський зв'язувався з с. Плахтійвкою за р. Омельником.

Од місцевостів, суміжних з ногайцями, могли повстати Рогівський курінь, що мав своє ім'я від маленької фортечки Семенова Рога чи просто Рога. Спокусливо ототожнювати Ріг з старовинною назвою Бара-Роф чи Раф, але з лінгвістичного боку така спроба виглядала б безнадійно. Шкуринський курінь, здається, дістав свою назву від ім'я ногайського поселення Шокура. Що правда, в Брацлавщині зустрічається в р. 1593 мало не однойменне село Скоржинці ¹⁾; Кисляківський курінь, очевидно, зв'язаний з пізнішим запорозьким поселенням Кисляківкою, перед тим татарською посілістю — Кислик; Джереліївський курінь легко зближується з ногайським поселенням Тереклі; Іркліївський — проти татарського пос. Іргакла; Мишастівський — проти такого-ж пос. Мушас; Стебліївський — від Стебліївського лимана, де запорозці ловили рибу. Зближувати ім'я останнього куреня з ім'ям козацького ватага Стеблевця, відомого р. 1622, не можна з міркувань філологічних.

Географічне походження мали й інші курені: Дерев'янківський від с. Дерев'янка в Київському повіті ²⁾ чи в Луц. пов. с. Дерев'яне — маєтність Чарторизьких, про яку згадується в люстраціях 1577 р., чи в Кам'янецькому пов. с. Дерев'яне, відоме 1542 р. ³⁾; Титарівський чи Татарівський курінь мав-би своє ім'я від с. Татари в Кам'янецькому пов. — про це село згадки в р. 1530 і 1542 р. ⁴⁾, Поповичівський — від с. Поповичі в Луц. пов. 1577 р. ⁵⁾ чи під м. Баром, звісного ще р. 1530 ⁶⁾. Зв'язувати назву Поповичівського куреня, напр., з Поповим яром — інтендантським запорозьким складом ⁷⁾ не можна, бо Попів яр — пізнішого походження.

Назви решти січових куренів важче з'ясувати. Так, я не знаю, чи можна з'ясувати подібним допіру описаному способом ім'я Васюринського куреня ⁸⁾. Не пощастило досі з'ясувати назву куреня Незамаївського ⁹⁾, Величківського ¹⁰⁾ і, нарешті Левушківського куреня. Можна гадати, що назви цих куренів, як і сами вони, належали до найдавніших, що їхні оригінали-поселення чи річки пощезали назавсіди.

Загалом кажучи, можна встановити, що курені, котрі пішли від місцевостей, що були вже на початку XVII в. в лінії, сказати-би, другій, чи на лінії внутрішньої оборони, повстали давніш. Колись вони стояли

¹⁾ Źródła, t. V, 72.

²⁾ Rulikowski, Opis pow. Kijowskiego, 5.

³⁾ Źródła, t. IX, 47, 88, 164. ⁴⁾ Ibid., t. XIX, 160, 220. ⁵⁾ Ibid., t. IX, 60, 87 й ин.

⁶⁾ Грушевській, Барское староство, 123. По р. Źródła, t. V, 187, 285 й 85.

⁷⁾ Сбор. статист. свѣдѣній по Екатерин. губ., т. III, 5.

⁸⁾ Іменна теорія теж не може з'ясувати цього імення — кошовий Васиутенко р. 1667, кошовий Василь (Олексенко) р. 1664, кошовий Кузьменко Василь р. 1693 не могли дати імення названому куреневі.

⁹⁾ Про нього Зап. О. О. И. и Др., т. XI, 494.

¹⁰⁾ Іменна теорія могла б виводити назву від ватага К. Величка в р. 1579 — 1580, але К. Величко був зовсім дрібненький собі ватажок, під його рукою було тільки 100 піших козаків. — Ст о р о ж е н к о, Стефанъ Баторій, 85.

в першому шереху, після-ж того, як колонізація посунула вперед, на південь і схід, з'явилася нова лінія й давніша лишилася в тилу. Так, канелівська фортечка опинилася в глибині, далеко перед нею висунулися на південь Гумань і на південний схід Калниболото. Стеблів був у 2-й лінії в порівнянні з Корсунем. Коли Крилів стояв у 1-й лінії, Іркліїв (якщо Іркліїв визнати на Полтавщині) — в 2-й, Канів — у 3-й, Переяслав-Ведмедівка аж у 4-й, Полтава знов стояла у 1-й лінії. З сказаного виходить, що найдавніший з перелічених куренів був переяславський, далі канівський, тоді іркліївський, стеблівський, канелівський, згодом повстали гуманський, кальниболотський, корсунський, крилівський, полтавський.

З мапи легко побачити загальний рух колонізації й перекати в лінії оборони. Колонізація описувала дугу в напрямку з північного заходу на південний схід, упираючись в річки між Дністром і Богом, Богом і Синюхою, Синюхою і Виссю, Виссю і Руським Ташликом, Ташликом і Дніпром, Дніпром і Псллом, Псллом і Сулою. Кожного разу з колив виділявся військовий курінь, що збільшувався коштом витискування колонізацією куренів давніших, і кількість військових одиниць в одному куреню зростала й скочувалася поступінно до Січі. Отож, р. 1638 в Січі з'явилися відразу виписчики: Переяславські, Канівські й Корсунські. Вони таки й утворювали низку військових одиниць-куренів Січі.

Географічна ономастика дає спромогу встановити й ближчий час, коли з'явилися різні, на жаль, далеко не всі, курені. Час, розуміється, не в тому розумінню, щоб точно встановити, коли курені з'явилися, а в тому, що нижче од даного часового бар'єру не можна віднести появи їх. Отже, в хронологічному порядку, можна встановити бодай декотрі курені так:

Пашківський	не раніш од 1530 р.	Гуманський	не пізніш од 20-х р. XVII в.
Татарівський	„ „ „ 1530 „	Тимошівський	„ „ „ так саме
Дерев'яківський	„ „ „ 1542 „	Батуринський	„ „ „ 1625 р.
Поповичівський	„ „ „ 1565 „	Коренівський	„ „ „ 1626 „
Іванівський	„ „ „ 1570 „	Медведівський	„ „ „ 1636 „
Канівський	„ „ „ 1581 „	Полтавський	„ „ „ 1638 „
Дядьківський	„ „ „ 1583 „	Васютинський	„ „ „ 1667 „
Іркліївський	„ „ „ 1600 „	Незамаївський	„ „ „ 1681 „
Крилівський	„ „ „ 1614 „	Сергіївський й Стеблівський	— тоді-ж.

Останні, oprіч тих куренів, котрі пощастило розшифрувати, мали повстати не раніш од останньої чверти XVII в., коли запорозькі границі поширилися на схід до Дону й на південь мало не до Чорного моря. Такі-о будуть курені колива-отаманів Тарана, Івана, Василя й ин.¹⁾ Будь-що-будь, колива-курени це були новотформовані одиниці; січові-ж курени²⁾ вже перейшли стадію коливань й усталилися. Сам по собі факт

¹⁾ Э в а р н и ц к і й, Сborn. матеріаловъ, 25—26.

²⁾ В числі їх Кащенко (Опов., 52) називав якийсь кирилівський курінь, очевидно, крилівський.

поділу на колива й січові курені — красномовний і свідчить, що в Січі курені повстали не відразу, формувалися поступінно, потроху. Инакше кажучи, твердження дослідників Запорожжя, наче-б курені існували споконвіку і в одній й тій-же кількості, не можна прийняти. Здається, доцільніш буде згодитися з старовинним письменником, що „со зременемъ курени прибавлялись“ ¹⁾. Справді, в різні періоди знаходимо в Січі різну кількість куренів. Це не важко перевірити. Стефан Хмелецький р. 1628 повідомляв короля, що запорозці, підчас походу на Крим, захопили 12 гармат, з яких „девять препроводили в курени“ ²⁾. Очевидно, й число постійних куренів було дев'ятеро; з коливами, ясна річ, більш. В 1690 р. маємо 27 куренів ³⁾, далі їх вже 38. В р. 1767 запорозці писали гр. Рум'янцеву, що в Січі є до 40 куренів з приписаними до кожного 1000 й більш чоловіка ⁴⁾. Корж теж каже про існування 40 куренів ⁵⁾ й будь-що-будь у Кам'янській Січі їх було таки 40 ⁶⁾. Цю цифру приймає проф. Буцинський ⁷⁾ і, здається, проф. Рожков ⁸⁾.

Що курені підтягувалися до Січі поступінно й поодинокі, видно з практики Іванівського куреня. Він спочатку стояв не в Січі, а на границі з Татарією і тільки згодом улився в число січових одиниць. Чом таке траплялось, то питання инакше, але цей факт важливий і з другого боку: ним з'ясувати можна перехід Січі з місця на місце. В міру того, як збільшувалася людність, робилося тісно й доводилося переходити на більший чи зручніший чимось острів. Що-до хронології, то останніми підтягувалися ті курені, котрі повставали через те, що поширювалася територія Запорожжя, напр. Кисляківський курінь мав увійти до Січі один з останніх.

Різні місцевості й різний час появи куренів призводили до того, що різні групи куренів виробляли різні звички, вдосконалювали інші військові й промислові підхідки, витворювали поняття й, якщо хочете, правний світогляд инакші, ніж інші такі групи. Та більше, окремі курені навіть спеціалізувалися на тих чи інших промислах. Напр. Шкуринський курінь виробляв човни, як довідуємося про те з одного повідомлення 1696 р. ⁹⁾

Курені не були одинокі в Січі, як не були вони одинокі і в полі. З'ясовувалося це тим, що кожному куреневі вести на власну руку оборону не було можливо. Вони мусіли підтягуватися один до одного, то в більшій, то в меншій кількості. Натяк на це знаходимо в формулах: „войско верховое, низовое, луговое й полянковое“. Але мимо цього натяку, курені, справді, ділилися на верхні й нижні. Мирного часу такий поділ не відчували. Але підчас виборів, коли кандидатуру доводилося під-

¹⁾ Описаніе всѣхъ обитающихъ въ рос. государствѣ народовъ, т. IV, 357.

²⁾ Мемуары, т. II, 166. ³⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 288—289.

⁴⁾ Флоровскій, Депутаты войска запор. 13.

⁵⁾ Изустное повѣствованіе, 11. ⁶⁾ Эварницкій, Запорожье, т. II, 116.

⁷⁾ Сборн. статей скатериносл. научн. о-ва, 237.

⁸⁾ По р. Рус. истор. т. VI, 36. ⁹⁾ Эварницкій, Источники т. I, 137.

пирати силою, курені ділилися власне так ¹⁾. Додати групування можна ще з порядку, в якому розміщувалися курені. Вони сиділи окремими, мовляв, кварталами. Щоб довести справедливість висловленої думки, спинімося на топографії їх, занесеній у списки куренів. Візьмімо за основу список кінця XVII в. й порівняємо його з пізнішими. Було за списками:

	1690 р.	1700 р.	1759 р.
1	в.-стеблівський	дерев'янківський	поповичівський
2	пераяславський	джерелівський	васютинський
3	полтавський	в.-стеблівський	незамаївський
4	мишастівський	н.-стеблівський	крилівський
5	минський	полтавський	щербинівський
6	тимошівський	пераяславський	титарівський
7	величківський	мишастівський	шкуринський
8	левушківський	дядьківський	коренівський
9	пластунівський	мінський	рогівський
10	дядьківський	тимошівський	корсунський
11	бруховецький	величківський	калніболотський
12	медведівський	левушківський	гуманський
13	латнірівський	пластунівський	дерев'янківський
14	кущівський	медведівський	н.-стеблівський
15	кисляківський	латнірівський	в.-стеблівський
16	іванівський	бруховецький	джерелівський
17	канелівський	пашківський	пераяславський
18	сергіївський	кущівський	полтавський
19	донський	кисляківський	мишастівський
20	крилівський	іванівський	минський
21	канівський	канелівський	тимошівський
22	батуринський	сергіївський	величківський
23	поповичівський	донський	левушківський
24	васютинський	крилівський	пластунівський
25	незамаївський	канівський	дядьківський
26	щербинівський	батуринський	ведмедівський
27	титарівський	поповичівський	бруховецький
28	шкуринський	васюринський	латнірівський
29	коренівський	незамаївський	пашківський
30	рогівський	іркліївський	кущівський
31	корсунський	щербинівський	кисляківський
32	калніболотський	титарівський	іванівський
33	гуманський	шкуринський	сергіївський
34	дерев'янківський	куренівський	іркліївський
35	джерелівський	рогівський	батуринський
36	н.-стеблівський	корсунський	канелівський
37	пашківський	калніболотський	донський
38	іркліївський	гуманський	канівський

Розпис куренів складала, очевидна річ, не під впливом надхнення, а існувала правильна лінія, якої неодмінно треба було дотримуватися. Порівнюючи розпис 1690 і 1700 р., бачимо низку куренів в одному тому-ж по-

¹⁾ Э в а р н и ц к і й, Очерки по истории зап. козаковъ, 77.

рядку. Такі напр. № 5—9 № 14—25 № 26—33, інші без особливого зв'язку. Рівняючи список 1690 р. з списком 1759 р., знову бачимо одні й ті самі групи в № 17—19, № 21—38, № 1—3, № 6—18, останні без видимого зв'язку (список 1759 р. використав кн. Мишецький). Отже, встановлюється основних 3—4 групи куренів. Але треба з'ясувати ще, чи могли бути одинокі курені. За провідну нитку тут править вказівка на парування куренів, поділ їх на верхні й нижні, що доводить існування верхнього й нижнього Стеблівського куренів. З парности легко з'ясувати № 5—9, 14—25, 26—33. Тут, очевидно, три квартали № 34—35—1—36 мабуть являють собою знову окремий квартал, де паристі числа стоять згори, непаристі знизу й рахуються від краю, себ-то, № 1 й 36 можуть бути взяті в якому завгодно порядку. № 3—2 й 4, очевидно, розкинуто теж у 2 поверхи паристими числами. Квартал № 5—9 має попереду себе № 10, що стояв у натуральному ряді, але не в тій лінії—нагорі: № 5—9, нанизу № 10. Особливий квартал являли № 12—13—11, бо попереду них був № 9, а позаду № 14. Він, як видно, розкинутий був теж у 2 ряди, де № 12, як паристий, стояв згори № 11—13, лічба-ж ішла справа догори й потім уліво й на долину. Отже, Січ являла собою 6 окремих кварталів, чи 6 груп куренів. Можливо, однак, що великі квартали № 14—25 й № 26—33 : собі розпадалися на двоє, так що Січ складалася з 8 груп куренів. На такий розклад натякає список 1759 р., де першими поставлено № 17—19 й, не дотримуючи порядку, ті, котрі стояли в списку 1700 р. № 37—38. Ці 8 груп, можна думати, стоять у зв'язку з кількістю в'їздів чи фірток у Січі. З одного донесіння московському урядові видно, що справді до Січі провадило 8 проходів, кожен завширшки на одного чоловіка, „чтобъ можно было одному человѣку пройти по воду“¹⁾.

Показані розміри фірток дають змогу справедливо оцінити одну з літописних козацьких легенд. У Величка є повідомлення, ніби р. 1675 15 000 чол. турків пройшли до Січі через показані фіртки й хтіли її зруйнувати, винищивши усіх запорозців. Тільки випадок урятував Січ: козак Шевчик побачив турків через вікно і тоді козаки почали бити з рушниць по турках, які не знали, що їм у Січі робити (?), й перебили 13 500 чол. Подана легенда не більш як легенда. Почнім з обсягу Січі. Вона тоді обнімала тільки 8 100 кв. арш. Беручи на людину 1 кв. аршин, у Січі можна було-б умістити лиш 8 000 чол. турків, з умовою, щоб уся територія Січі стояла порожня, тимчасом у ній містилися курені, церква, льохи, різні будинки, башта, то-що, а через це вільна площа могла обняти не більш як 3 500 кв. арш. і тому жадним способом не вміщала 15 тис. люду. Неправдоподібність легенди підтверджує ще й таке. Через кожну з фірток, коли-б через усі пройшов ворог, треба було перепустити по 1 875 чол. Беручи процес підходу й проходження для кожного $\frac{1}{4}$ хвилини, матимемо для всієї без дальшого вшикування операції 7 год. 40 хв. Турків

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. XI, 5, 12.

побачили десь коло 3—4 години ночі. Для того прохід мав початися коло 8-ої години вечора, инакше кажучи, турків помітили-б неодмінно. Щоб уникнути того, напад мусів-би прискоритися коштом більшої перепускної здатності фірток; через кожну з них треба було-б перепустити значно більше люду, а це було-б можна, як-би фіртка була завбільшки в 3—4 арш., чому суперечить точний розмір фіртки. Про саму обставину пробирання до Січи годі говорити: вона неможлива з військового погляду, бо, перш ніж пробратися на січовий майдан, турки могли-б насамперед натрапити на кіш-редут, що стояв проти кожної фіртки. (Подію 1675 р. запідозрював вже Костомаров ¹⁾ — хоч ближче не аналізував легенди).

Фіртки й проти них коші, що оборонялися силою ближчих куренів, зайвий раз говорять про наявність курінних груп.

Про січові курені-приміщення ось що пише англійський дослідник: „у кожній з повіток, які були, сами по собі, широкі, вбого забезпечені залями, жив курінь, або рота козаків... Тут протягом дня члени куреня збиралися для спільного обіду і тут вони вночі спали коло дверей ²⁾. Про приміщення курінні знаходимо не більше даних у кн. Голіцина ³⁾ й Яворницького ⁴⁾. Давні письменники переказують, що кожен курінь складався „изъ одного большого и разныхъ малыхъ домовъ, въ одномъ мѣстѣ построенныхъ“ ⁵⁾. Розміри куреня, що описав Яворницький, як 44 арш. × 8 арш., чи 352 кв. арш., що для 38 куренів дає цифру в 13 376 кв. арш., тимчасом як напр. Чортомлицька Січ мала тільки 8 100 кв. арш. ⁶⁾. Очевидно, показаний розмір не був єдиний. І справді, той-же дослідник подає й інші розміри — 10 арш. × 5 арш. ⁷⁾. Отже запорозькі казарми були зовсім невеликі. Навіть найбільший курінь не міг умістити досить люду, бо-ж половина його йшла під курінну пекарню.

Максимальне число людности в найбільшому курені не могло перевищувати 50 чол., а мінімальне — 10 чол. козаків. Тимчасом хроністи, а за ними й наукові дослідники твердять, що в курені могло бути навіть по 1 000 й більш чоловіка. Що правда, Граб'янка ⁸⁾ каже тільки про 150 чол. в курені. Аналізуючи цифру людности підчас легендарного нападу турків на Січ, можна вивести, що людність куреня справді не перебільшувала 150 чол. ⁹⁾. Цифровий, офіційний, звідома перебільшений, матеріал дає для XVIII в. різні цифри. Так, рахували в куренях:

¹⁾ Соч., т. VI, 315—316.

²⁾ In each of sleds, which were simply large, scantily — furnished halls lived a kuren or troop of Cosacs... Here during the day, the members of the kuren assembled for the common meals and here at nights they slept upon the floor. M. Wallase, Russia, v. II, 212.

³⁾ Рус. воен. історія, т. 1, 47.

⁴⁾ Ист. запор. козаковъ, т. I, 202.

⁵⁾ Соч. и переводы, къ увеселенію служащіе за 1760 г., т. V, 427.

⁶⁾ Оч. по історіи зап. коз., 50.

⁷⁾ Запорожье, т. II, 45; Ист. зап. коз., т. I, 200.

⁸⁾ Лѣтопись, 19.

⁹⁾ Пор. Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 504.

	р. 1755	р. 1759	р. 1762	р. 1769
Бруховецькому	279	248	54	279
Батуринському	318	200	173	248
Васюринському	513	220	45	339
Величківському	360	361	48	234
Дерев'янківському	267	228	52	330
Донському	205	205	90	268
Дядьківському	314	327	55	381
Джерелівському	263	300	139	250
Іванівському	454	454	67	382
Іркліївському	482	480	122	738
Куренівському	460	268	98	303
Коренівському	416	410	81	362
Корсунському	402	415	138	305
Калниболотському	265	265	89	288
Канівському	682	550	274	618
Крилівському	214	511	61	315
Канелівському	259	200	50	196
Кисляківському	286	220	114	245
Левушківському	288	200	84	174
Мишастівському	269	265	37	263
Минському	448	611	74	297
Медведівському	408	218	104	248
Незамаївському	347	350	68	382
Переяславському	370	119	61	302
Полтавському	520	250	44	506
Пластунівському	441	541	269	269
Платнірівському	301	300	66	391
Пашківському	306	306	46	340
Поповичівському	301	340	53	314
Рогівському	406	406	131	388
Н.-Стеблівському	180	200	56	128
В.-Стеблівському	208	250	41	202
Сергіївському	258	200	29	215
Тимошівському	344	343	73	312
Титарівському	330	330	98	189
Гуманському	251	224	152	478
Щербинівському	309	319	157	399
Шкуринському	336	338	252	504 ¹⁾

¹⁾ Зап. Од. О-ва И. и Др. т. XIV, 655; По р. Зап. Хар. Ист.-Фил. О-ва, кн. IX, 161.

Третя графа, за деякими виключеннями, можна визнати, справді відповідає числу козаків, що жили по куренях. Але всі інші графи ясно свідчать за те, що поняття „курінь“, як приміщення, казарма, не ототожнювалося з куренем — приписною одиницею.

Курінь, на справді, й відповідав останній, бо-ж був не тільки військова одиниця, він не розривав з своїм колишнім добувальним промислом, був і господарча одиниця і правна організація, що зберегала в Січі свою фізіономію після того, як групи куренів-колив виділили з-поміж себе певну частину тільки для оборони то в вигляді оборони активної — кіннота курінна, то пасивної — курінна піхота, зосереджена в Січі. Січ не покривала собою куренів, а курені і далі жили так, ніби об'єднання в січовій організації не відбувалося. Саме значіння Січі в освітленню дослідників перебільшене. На правильнішій точці стояли англійські та французькі письменники, що в Січі добачали федерацію курінних одиниць. Спілка їх не заважала кожному жити своїм життям і тільки там, де стикалися спільні всім куреням інтереси, виступала Січ-об'єдинителька. Фактично-ж не було навіть єдиного війська. Січ тільки давала свій штамп на те, що робили окремі курені. Через це багато з того, що приписувалося самій Січі, в дійсності було ознака курінних організацій, уклад яких не був той-же для Січі, хоча й більш-менш тотожній їй. Курінь задавав тон, Січ конструювалася за куренем і від нього залежала. Здається, не зовсім ясно уявляли собі дослідники, що таке Січ через її уклад за останній час січового існування, коли Січ репрезентували поважані, солідні люди, добрі господарі, що пильно працювали коло свого господарства й були сумирні поміщики. „Сивоусі козарлюги“ кінця XVIII в. і трохи не нагадували буйного Запорозжя XVI—XVII в., коли незначна кількість літніх і заможних козаків не відповідала гідності Запорозжя. Гадаємо, що правильніша характеристика та, яку дав чужоземний письменник; він казав: „запорозці це частина молодих людей, котрі не були жонаті (*une partie des jeunes gens, qui n'etaient pas mariés*)“ й люди, що жили „по парубоцьки“ („à la vie de garçon“) ¹⁾. То була буйна молодь, завзята юрба, багата на фізичні сили, що для неї була „жизнь-коп'їйка“. Навіть пізнішими часами молодий елемент показувався необхідним і значним, і на ньому переважно лежала вага військового життя.

Молодь звязувалася з куренем часто змалку. Не сторонніми один одному були запорозці того чи іншого куреня. Часто курінь мав у своїх кадрах близьких родичів. От кілька прикладів. 1720 р. з Лубенського полку узяв дядько-запорожець 14-літнього підлітка Чорного „для прийняття козачої служби, которую онъ происходилъ въ незамаевскомъ куренѣ лѣтъ съ седмъ“ ²⁾. Хлопця М. Білоуса так само завів дядько-запорожець до Січі й умістив до Бруховецького куреня ³⁾. Сірий р. 1726 „взять былъ дядей своимъ въ Запорожскую Сичь, гдѣ и жилъ въ конеловскомъ

¹⁾ То о п, Histoire de Russie, v. II. 126—7.

²⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1585.

³⁾ А. Андрієвскій, Историческіе матеріалы, в. IX, 2.

курень козакомъ“¹⁾. Року 1748 козак Кудина показував, що він „выведенъ былъ къ Запорожской Сичи въ малолѣтствѣ и сиротствѣ роднымъ дядею... и отданъ тамо знакомому запорожскому канеловскаго куреня (козакові) Василию, у котораго и выросъ и по выросѣ записанъ въ запорожскіе казаки въ томъ же канеловскомъ куренѣ“²⁾. Корж признається, що „з малих літ до одружіння був у різних послушаннях у хрещеного батька (запор. полковника Качалова) як у Січі при курені, так і в зимовнику“³⁾. В Нижньо-Стеблїївському курені знаємо братів-козаків Білимів, у Бруховецькому — зустрічаємося з трьома братами: Савою, Іваном й Антоном й т. д. Прикладів прямого споріднення можна-б навести ще чимало.

Але практикувалося й споріднення іншого типу, духовне, встановлене хрещенням. Запорозці брали в Криму, Туреччині й Польщі людський полон, особливо хлопців⁴⁾ і комплектували ним свої лави: молоді бранці вступали в козаки на взірєць яничарів. Так, р. 1667 з Криму вивели запорозці дітей-хлопчаків до 1.500 чол.⁵⁾. Ів. Перехрест на допиті в суді заявив, що як був малим хлопцем-жидом, р. 1732 взяли його з с. Микулинець запорозці, „которые возили его з собою по окончаніе войны с поляками, и привезенъ въ Запорожскую Сѣчь, гдѣ и окрещенъ, гдѣ и грамотѣ выучился“⁶⁾. З справи померлого р. 1772 запорожця Покотила довідуємося, що він іще в дитинстві був узятий до полону, привезений до Кущівського куреня, а що був він латинець, то й перехрещено було його у церкві тільки через миропомазання⁷⁾ й т. д.

Отже, Січ не відмовлялася ні від натурального роду, ні від споріднення духовного. Зв'язані або першими або другими зв'язками козаки справді допомагали виправдати формулу: „на козаків того-ж самого куреня можна було дивитись, як на одну родину“⁸⁾. Але це споріднення не продовжувало давній рід. Це було споріднення нового типу. З давнім родом поривали. Вступаючи до Січі, відмовлялися від свого колишнього ймення, як свідчить Корж і Розсолода, приймали нове. Хрещення, напр., раз і назавсідни відрізувало запорожця від його минулого. Він народжувався в нове життя. Все, що було ганебного перед прийманням у козаки, змазувалося. Зате приймання відразу прищеплювало особливу честь, що її запорожець повинен був пильнувати. Коли до запорожування чоловік був хто-зна ким, то козак, що за нього відповідав курінь, мав обережно поводитися. Р. 1683 в запорожця Я. Гусака підчас бійки в Диканці відкусили вухо. І Гусак прохав в місцевого уряду видати йому лист, що він позбувся вуха не за злочин, щоб „тоє шкодити Якову не мало на славі його так на самому славному Запорожжу, яко

1) Ibid., 4. 2) Андрієвській, Мат. по історіи Запорозьжя, 16.

3) Изустное повѣствованіе, 3. 4) Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 228.

5) Эварницкій, ibid., 392. 6) Андрієвській, Ист. мат., в. IV, 76.

7) К. Ст. 1898, кн. II, 45.

8) „Les cosaques d'une même kourène pouvaient être regardés comme une seule famille“. Levesque, Histoire de Russie, v. IV, 196.

теж на полях і де-кілька в станах козацьких“¹⁾). Минуле просто не брали на увагу. Коли р. 1755 заведено курінні реєстри навіть поліційного типу, то вносити до реєстрів треба було запорозців під козацькими, а не під передкозацькими іменами. На практиці, проте, траплялося інакше, себ-то козака, що вступив до Січи й прибрав нове ім'я, могли не випускати з ока різні люди місцевости, звідки він вийшов. І з цим Січ мусіла рахуватися. Жив, напр., у Миргородському полку хоружий П. Бугаєвський, що помираючи лишив своє добро в спадщину трьом синам. Останній був недоросток. Двоє старших продали спадщину компанійському хоружому Чекеряєву „съ тѣмъ договоромъ, чтобы за пришествіемъ въ совершение лита (малого) ему за спадающую съ (проданого) двора третью часть (старші брати) учинили удовольствие“. Тимчасом один з старших братів помер, другий пішов до Січи, де „пробываль въ курени канівскомъ, а назывался Як. Гунькою“, а малий С. Бугаєвський ріс удома. „Пришедъ въ совершенные лита (він) потребоваль (від покупця) за доводящуюся ему съ того двора часть удовольствія, о чемъ... въ земській судъ... взнесъ искъ“. З такого становища Чекеряїв звернувся р. 1769 до Січи, прохаючи, щоб Гунька-Бугаєвський прибув до Сорочинців і полагодив справу²⁾). Отже, переміна ім'я в справах цивільних особливого значіння не мала. Що-ж до інших випадків, то нове споріднення стояло в великій пригоді. Так, на ньому засновувалося правило, щоб курені не видавали своїх членів. До цього приточували не стільки юридичні, скільки життєві міркування, що про них казав кошовий Гусак гетьманові Мазепі: через видачу членів „въ Сичу никто ходитъ не стане, а у насъ споконъ вика такъ ведеться, что всѣмъ приходъ вольный“³⁾). І курені на тому погодилися⁴⁾).

Вільні козаки чужі один одному, не вдовольнялися приятелюванням і спільним життям. Серед них сильно було розвинено побратимство⁵⁾).

¹⁾ Левицькій, Очерки народной жизни, 254.

²⁾ Запор. Арх. № 4, ар. 78.

³⁾ Костомаровъ, Собр. соч., т. VI, 432.

⁴⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 364.

⁵⁾ Побратимство—явище дуже давнє. Здається про нього говорить в літопису, коли мова йде про порозуміння між Претвичем і печенізьким князем. Ченці Іван та Сергій теж побраталися в Печерському монастирі. (Кієво-Печерській Патерикъ, 178). Побратимство в теорії дозволялося й між різними особами різних полів, але на Запорозжі, природньо, відбувалося лиш між представниками одного полу. Існувало два обряди побратимства—широкий і короткий. Перший проходив у досить складній обстанові й вже, з огляду на це, не міг мати великого розповсюдження. Що-до короткого, то його завіряли попи, читаючи кілька молитов над тими, що вступали в побратимство. (Голубинскій, Ист. рус. церкви, II, 461). В давній Україні, здається, було прийнято скорочений перший порядок. Принаймні в збірничку рукописів Т-ва Нестора Літописця за ч. 2 на ар. 10—13 зустрічається „чинъ братотворенію“ таким способом: „предлежащу евангеллію на налон и честному кресту стануть хотящии брататися посреди церкви“. Можливо, однак, що в запорозькій обстанові обмежувалися простою міною хрестами, занесеною підчас прийняття в нас християнства з Греччини (пор. Голубинскій, ор. с., II, 477). Наслідки побратимства полягали в тому, що побратими робилися один одному рідні, і виступ проти побратима

Побратимство в Січі зобов'язувало побратимів до подвигів. Побратими, напр., охоче йшли один за одного до полону й т. ин. ¹⁾.

Так витворювалися то безпосередні, то посередні родацькі звязки, що відбивалося і на взаємному поводженню: козаки звали один одного братами, а свого отамана батьком. Цілий курінь то був організація такого, то безпосереднього то фіктивного, споріднення. Практично воно виявлялося в особливому порядку спадкування. Біологічного, так-би мовити, спадкування тут не могло бути, хоч деякі виключення траплялися — Корж, напр., від Качалова одержав спадщину, як син-приймак ²⁾. Що органічні звязки були все-ж замалі, то саме через це в курені й трималося все на традиції, що старанно підтримувала єдність курінного майна. Тому тут не могло бути мови про розділи, то-що, які сприяли-б переходові майна до сторонніх рук. Добро могло обертатися, але в межах курінного-ж товариства. Коли р. 1599 запорозців закликано до лівонського походу, то вони, між иншим, вимагали, щоб спадщина після смерті запорозцевої переходила власне до товариша, а не до інших рук ³⁾. У запорозькій пісні козак помираючи говорить своєму вихованцеві:

Отсе тобі кінь вороний, вся на йому зброя —
Служи, сину, запорозцям по моему слову.

Заповіт, отже, практикували по лінії фіктивного споріднення, по військово-курінній організації. Але коли-б козак не давав останніх за живота розпоряджень, йому наслідував по закону курінь. З одзначеного виходить, що накази про відписання майна тим чи иншим членам куреня, якщо вони бували, являли собою важливу справу, в якій був зацікавлений цілий курінь. Тому-то запорозці надавали своїм духівницям особливо пишних форм, зачитували їх у курені й робили, отже, з них акти публічного характеру. Инша річ, чисто особиста справа козака. Коли-б він, напр., захтів одружитися, себ-то вийти з складу куреня, курінь був ні при чім. І навпаки. Коли р. 1716 в татар покрадено було 150 коней, то „мусили платитися з куренів по 100 таларів за кожного робовника: яких сколко з которого куреня быти в рабованню татарских воев оказалось, тилко раз по 100 тал. дали“ ⁴⁾. На курені, як перебувала Січ під Олешками, покладено було виплатити 6.000 левів „за многихъ убитыхъ поляковъ и жидовъ, за пролитую кровь христіан-

визнавали за страшний злочин. Коли Добриня пішов проти названого брата Данила, то билина не може збагнути вчинку й запитує:

„И гдѣ это слыхано, гдѣ видано, — брать на брата съ боемъ идетъ“.

¹⁾ К а щ е н к о, Опов. про військо зап., 62. Пор. Э в а р н и ц к і й, Ист. зап. коз., т. I, 289; Ж. М. Нар. Просв. 1894, № 2, а так само К. Ст. 1887, X, 383 -- 384.

²⁾ С т о р о ж е н к о, Укр. оповідання, в. II, 98.

³⁾ Е ф и м е н к о, Южная Русь, т. I, 49.

⁴⁾ Э в а р н и ц к і й, Источники, т. II, 1079.

скую¹⁾. І курені теж вимагали заплати за пролиту кров своїх товаришів. Фіктивне споріднення, отже, скріплювано зовсім не фіктивною кров'ю, кривавим побратимством.

Але крім поймаєних видів стосунків на зразок родових, були ще відносини, що походили з виучеництва, а воно конструювалося за типом відносин родинних. За виучеників були т. зв. джури, молоді козаки, що відбували підготовчий військовий стаж при досвідчених козаках, виконуючи свої обов'язки по-синівському супроти названого батька. Джура був нерозлучно з своїм батьком-отаманом. Ніколи він не міг покинути батька, ділив з ним усі неогоди й радощі життя і діставав у спадщину речі після батька-отамана як з власного наказу того, так і, мовляв, по закону. Дума казала:

Не думає козак, не гадає, що на його молодого
Ще й на чуру його малого біда настає.

Коли Федір Безрідний після бурхливих бенькетів та веселощів потрапляє до бою і там б'ється так само завзято, як буйно гуляв, і врешті на полі лежить порубаний, то

Поміж трупом
Тільки джура Ярема промешкає
Та тільки Федора Безрідного,
На рани постріляного та порубаного,
Знахожає...
Та ще-ж він шличок ізнімає,
До Федора... словом промовляє²⁾.

Допомога Яремина приходить запізно. Отаман помирає від ран, а помираючи робить останні розпорядження:

Коли ти будеш вірно пробувати,
Будуть тебе козаки поважати³⁾.

і потім одказує Яремі коня, каптан, то-що. Не тільки в період війни джура при пані-отамані. І за мирних часів він при ньому. Це видно з переказів про те, як Богдан викрав у Барабаша привилеї; головний виконавець був тут усе той-же джура, що з Богданом приїхав до Барабаша гостювати, а після дістав од Барабашихи потрібні листи й подав їх Хмельницькому⁴⁾. Джура — найближча до свого отамана особа. Не дарма-ж, як свідчить Старовольський, за дезертирство джуру карали на горло⁵⁾.

¹⁾ Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 33. Пор. Запор. Архивъ, № 77 ар. 10 — 12.

²⁾ К. Ст., в. XII, 510 — 511; Мартиновичъ, Українські записи, 12.

³⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни, т. I, 249.

⁴⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмѣльницькій, т. I, 57. Пор. Куліш, Зап. о Южной Руси, т. I, 320.

⁵⁾ Грушевський, т. VII, 295.

Як каже той-же Старовольський, при кожному запорозцеві було по кілька, по 3 — 5 таких виучеників — *tyrones* ¹⁾. І дума не розходиться з такими свідченнями:

Перший джура йде — пару жупанів несе;
Другий джура йде — жовті сап'янці несе;
Третій джура йде — червоні шаровари несе ²⁾).

Джура — не слуга, але він і не пайщик у здобичі й прибутках свого отамана. Він не просто служить, а вчиться. Виучка триває різний час, залежно від об'єктивних причин, та й від причин суб'єктивних, як от здатність чи спритність джури, вміння збагнути за короткий час військову науку. Попервах речінець вивчення на Запорожжі був менший. Автор статті „О происхождении козаков“ передає, що на світанку запорозького в Січі життя пробували звичайно три роки, хоча чимало було й таких, що жили довше ³⁾. Очевидячки, отже, що й джура вчивсь так само три роки. В міру-ж того, як, сказати-б, осідало Запорожжя, цей термін, річ натуральна, збільшувався. Г. Тарасенко показував р. 1752, що, потрапивши змалечку до Січи, він жив у батуринському курені „во услужяхъ у отамана пять лѣтъ“ ⁴⁾. Як свідчить англійський резидент Рондо р. 1736, козаки приймали тільки тих, хто прослужив за джуру 7 років. Будь-що-будь, за джуру можна було бути тільки до певного віку. З життєпису запорозця Пересунька довідуємося, що він був за джуру при кошовому до 20 літ, „а въ 20 лѣтъ його взяли и записали въ войско“ ⁵⁾. Запис до війська це й був той момент, що припиняв період виучеництва-джурівства, хоча й до того джура не був безправний. Коли р. 1706 один з московських начальників „въ неужитую свою московскую неволю запровадилъ... недорослого невинного хлопца куреня поповичевского, винайшедши въ лузѣ“, то за дитину козаки підняли бучу ⁶⁾. Виучеництво проходили в різних формах, залежно від здібностей підлітка. Будь-що-будь, відомо, що письменних хлопчаків брали до письмової роботи. У думі передається розмова Филоненка з молоденьким козаком:

Благословляю тобі за столом сидіти,
Пером на папері писати...
Ти ще дитя молоде —
Щоб тобі турки альбо татари здоров'я не збавили ⁷⁾).

Д. Басанський за хлоп'ячих літ „жилъ шербиновскаго куреня при кошовомъ писарѣ Петрѣ за подписа“ ⁸⁾. Інші проходили инакшу школу.

¹⁾ Грушевський, *ibid.*, 139.

²⁾ Куліш, *Зап. о Южн. Руси*, т. I, 319.

³⁾ Соч. и переводы за 1760 г., кн. IV, 318.

⁴⁾ *Зап. О. О. И. и Др.*, т. XIV, 511.

⁵⁾ Скальковській, *Ист. Нов. Сѣчи*, т. I, 262.

⁶⁾ Эварницкій, *Источники*, т. I, 989.

⁷⁾ Мартиновичь, *Укр. записи*, 28.

⁸⁾ Андрієвській, *Ист. матер.*, в. IX, 64.

Але хоч-би яка виучка була, перший період її, як каже Старовольський, був найважчий, бо хлопчак допіру тільки втягувався був у військоове життя, приглядався до нього й тому протягом цього першого періоду фактично виконував обов'язки слуги. Старший козак, що був джурі за ментора, мусів навчити його „Богу молитися, на конѣ рипьяхомъ сидѣть, шаблею рубать и отбиваться, изъ рушницы стрѣлять и списомъ колоть“, як читаємо в біографії згаданого Пересунька ¹⁾. Фєдїр Безрїдний, свідомий своїх обов'язків навіть при смерті, висловлює бажання Яремі:

Коли-б ти козацький звичай добре знав,
Та на мого коня сїдав,
... Храбрїсть свою козацьку показав...
Та передо мною повертав,
Щоб я мїг знати,
Чи вподобен ти промежду козаків пробувати ²⁾.

Щоб загартувати молоду силу, в XVII віці, принаймні, визнавали за придатні всякі засоби. Коли р. 1675 частина виведених з Криму полонених українців захтіла, на пропозицію Сїрка, повернутися до Криму, то, з наказу Кошового, молодь козацька догнала їх і всіх порубала ³⁾.

Від періоду служби при отамані джура переходив до другого стану виучки — до військових вправ, ставав т. зв. молодиком. Коли молодик виявив-би був себе нездїбним, то він не мїг стати козаком. В. Черненко, перебуваючи довший час у пластунівському курені, як видно з його свідчень р. 1749, так таки й не зробивсь козаком ⁴⁾. Період, коли джура переходив до молодиків, був періодом спеціальної підготовки. Про цей період відомостів у нас небагато. З одного запису довідуємося, що при старшинах збиралося по 30—50 молодиків, „т.-е. весьма молодыхъ, въ куренѣ записанныхъ козаковъ, которые исправляли при нихъ должность хлопцевъ (пажей) и при всякомъ старомъ козакѣ были и молодики, которые выслуживали свои годы, а послѣ поступали въ куренные козаки“ ⁵⁾. Тоді-то вже молодик відразу змінював свій вигляд. У пісні про руйнування Січи описано козака так:

Та було пити, та було їсти,
Хороше сходити:
Що штани сині та жупан красний,
Черкеськая шапка,
Ой смушова та хорошая,
Червоне денце,
А поясочок та на станочок,
Чоботи — сап'янці ⁶⁾.

Очевидячки, джура й молодик усього цього не мали, бо-ж вони були не козаки, а тільки хтіли їми стати. Раз джура й молодик, відбу-

¹⁾ Скальковскій, Ист. Н. Сѣчи, т. I, 267; Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 222.

²⁾ Мартиновичъ, Укр. записи, 13. ³⁾ Величко, Лѣт, т. II, 377.

⁴⁾ Андрієвскій, Матер. по исторіи Запор., 70.

⁵⁾ Скальковскій, ор. с., т. I, 93.

⁶⁾ Эварницкій, Малорос. народныя пѣсни, 618.

ваючи період виучки, не були козаки, то, значить, вони не мали й прав козацьких, не могли брати активної участі в життю куреня й Січи, голосувати, вибирати, то-що. І це зовсім зрозуміло: джури й молодики звязувалися не стільки з куренем, скільки з окремими вибраними козаками, і ті мали право представляти своїх виучеників там, де того вимагали їхні інтереси. Тут установлювався особливий звязок дисциплінарного характеру, що за тих часів був за сурогат батьківської влади. Джуру й молодика і звано синами, а до свого отамана ставилися вони як до батька, так його й величаючи. Саме з цього й можна з'ясувати право заповідати одяг і військовоє знаряддя джурам, як то бачимо в думі про Федора Безридного.

З ідеї батьківських відношень виходила єдність не тільки спеціальності, військової справи, а й єдність духу, поглядів, смаків, вірувань. Хто не поділяв останні, того не припускали й до першого. Не кинувши „ветхаго человѣка“ в передмістях Січи, не можна було стати козаком¹⁾, народитися в нове життя, стати часткою єдиного курінного тіла. Добитися цього можна було кількома способами. Один із способів об'єднання козацтва був релігійний — за спільний момент ставала віра, що згодом зробилася за бар'єр, що перешкоджав збільшуватися числу січового козацтва. Що „преобладающимъ элементомъ на Запорожьи были южно-руссы православной вѣры, то вся масса разнообразныхъ пришельцевъ должна была слѣдовать ихъ нравамъ и обычаямъ и непременно исповѣдывать христіанство греческаго закона“²⁾. У наведеній цитаті не звернуто уваги на внутрішній зміст вимоги. Вона полягала не в прищепленню певної віри, а в установленню звязку; церква не брала участі в прийманні до куренів. Приймання встановлювало особливе фіктивне чи духовне споріднення, а за ознаку його й було визнання православної віри. До виявів-же її в Січі ставилися байдуже. Тут повторилося те, що не раз бувало з Запорожжям, коли пізніша картина заступила попередню. Відомий дослідник Запорожжя каже з цього приводу: „отличительною чертою характера запорожскихъ козаковъ была ихъ глубокая религіозность. Черта эта объясняется самымъ складомъ жизни ихъ; ничто такъ, говорятъ, не развивается въ человѣкѣ религіознаго чувства, какъ постоянная война“³⁾. До певної міри це так. Справді, запорозці полюбляли вживати релігійних формул. У своїх листах і посланнях вони часто покликувалися на Бога. Але це й трохи не доводить того, наче-б були вони релігійні. То тільки літературна підхідка давніх часів. Релігійності не могло бути вже тому, що курені не знали огнища її — родини. Коли-б курені справді серйозно ставилися до релігії в житті, то в Січі розвинулися-б релігійні проступки, а цього навсправжки не було. Бійки в церкві на Січі річ досить звичайна, проте-ж їх не вважали за злочинні проступки. Саме браком релігійності

¹⁾ Пор. Millner, op. c., 163.

²⁾ Буцнянскій, О Богданѣ Хмельницкомъ, 35.

³⁾ Эварницкій Исторія зап. коз., т. I 305.

Й можна з'ясувати факт, що на нього звернув увагу Д. І. Яворницький— „Козаки, говорив він, за все время свого существованія не знали въ своей средѣ ни раскола, ни лжеученія“ ¹⁾. Релігійною байдужістю можна з'ясувати й те, що запорозці не знали культу мертвих. Допомогти живим—так, але панькатися з мертвими—не приваблювало воно козака. Запорожець ніколи не цікавивсь „тим світом“, не замислювався над потойбічним життям. Єдине, чого запорожець бажав,—це, щоб „слава не полягла як у степу трава“. Курені знали один культ, культ життя, і християнство мало що говорило буйному козакові. Незрозуміло, як міг Д. І. Яворницький підкреслювати якусь релігійність запорозців, коли сам-же на стор. 314 т. I, „Исторіи запорожскихъ козаковъ“ подає повідомлення Петра Могили, А. Киселя, мітроп. Рутського, думних московських дяків, що вважали запорозців за людей без віри. Коли свідчення наших і польських діячів можна запідозрити, то словам москалів безперечно можна поінняти віри—вони на церковних справах таки розумілися. Сказаним хочу підкреслити тільки той факт, що церковна релігійність у Січі з'явилася досить пізно. За ранньої епохи було инакше. В одній пісні переказано, що запорозці побачили в полі скирту сіна—і от

Отаман каже: „Отже, брате, церква“,
а осаул каже: „я в ній сповідався“,
а кошовий каже: „а я й причащався“.

Як ставилися запорозці до церков, видно з Наливайкових слів. Ідучи на місце, де його мали стратити, повз собора, Наливайко глянув на нього й сказав: „О святине, святине, стали-б твої вівтарі яслами, а то повернув-би я їх у стайню“ ²⁾. Олексій Попович признавався, що він:

не питавсь, яка в вас церква святая,
а де в вас корчма новая
і шинкарочка молодая.
...то в неділю... по церквах служби справляють,
а я у корчмі п'ю, гуляю,
танці справляю.
...їхав мимо церкви, шапки не здіймав,
хреста на собі не поклав ³⁾.

Або поважний курінний отаман висловлювався на великодні розговіни: „нехай паска постоїть, а ми спершу люльку поцупимо“. Очевидно, про „глибоку релігійність“ говорити не випадає.

Погляньмо на інший бік справи. Характерне прислів'я козацьке: „при нужді чорт може бути братом“. Не менш виразна лайка запорозців: „вражий (чортів) син“. Запорожець Дон був чаклун: як розтягне він на

¹⁾ История зап. коз., т. I. 309.

²⁾ Ефименко, Южн. Русь, т. I, 47.

³⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Ист. пѣсни, т. I, 183–4.

воді повсть, посадовить на ній гостей та й їде по Дніпру, „пливеть повсть, а козаки поють, пляшуть да кружають корцем горілку“¹⁾ Д. І. Яворницький подає цікаві відомості, що, підчас гулянок, запорозці перевдягалися чортами; що людність Степової України твердить, ніби запорозці накладали з чортами й що вважали вони за правило: „Бога не забувай, чорта не зобіжай“²⁾. Запорозька школа в красному письменстві скрізь малює запорозця як чортового приятеля. Про це виразно говорять твори Наріжного, Гоголя, Куліша, Стороженка й ин. Чорт товаришує запорозцеві скрізь, стає для козака замість янгола-охоронця. Тут є натяки швидше на демонізм, ніж на культ Бога. Ставити православіє на перший план почали таки пізенько. Єп. Теодосій, теж і Рамбо³⁾, що спитувавсь зробити з веселих запорозців мало не ченців, усе-ж погодивсь, що питання про православіє вперше піднесено в Січі не раніш од 1638 р., коли з Січи виселялися козаки-католики й лишилися самі тільки православні⁴⁾. Але це було фактичне й недовготривале явище. Запорозцям було не до віри підчас безперестанних воєн та наскоків. Отож запорозці почули себе православними хіба тоді, як р. 1709 опинилися під ханом кримським, а остаточно поставлено вимогу щодо православія допіру за цариці Лизавети. Січ розрослася, виділилися класи, пускати до своїх лав чисто всіх стало для вояцької касти некорисно. Тоді й ухвалено вимагати від усіх, хто вступає до Січі, щоб був православний. На одній раді така вимога дістала формальне визнання й відтоді: „зхраненіє православної вѣры отъ безбожныхъ агарянь и бусурманъ и защита православної земли . . . стали сознательной цѣлью для запорожцевъ“⁵⁾. Тільки в XVIII в. духівництво пустило коріння в запорозький побут і стало за провідника думок запорозької старшини й російського уряду. Досить згадати для цього ролю архімандрита В. Сокольського, підчас руйнування Січі, коли названий чернець почав прискромлювати роздратовану сірому. Отже, безперечно мав рацію Куліш, кажучи: „религіозность у козаковъ была вовсе не та, которую имъ приписываютъ, и притомъ она была далеко не преобладающимъ чувствомъ . . . Народъ никогда не считалъ запорожцевъ рыцарями церкви или православія“⁶⁾. На такій-же точці став і новітній історик. „Релігійним козацтво ніколи не було, каже М. Яворський⁷⁾, а ще менш православним фанатиком... У народніх піснях ми ще й тепер знаходимо сліди, як козацтво... легковажно ставилося до віри та до церкви“. Можна сказати більше, що Запорожжя знало не церкву, а ущіпливу пародію на церковну єрархію та її функції.

¹⁾ Сборникъ статей Екатериносл. Научнаго О-ва, 53.

²⁾ Оч. по исторіи зап. коз., 80, 137, 141.

³⁾ Histoire de la Russie, 317.

⁴⁾ Истор. обзоръ правосл. христіан. церкви въ екатериносл. епархіи, 33.

⁵⁾ Op. cit., 53.

⁶⁾ Ист. возсоед., т. II, 81, прим.

⁷⁾ Нарис історії України, в. II, 73.

У думі про Олексія Поповича, голова флотилії

...словами промовляє:
 „ей, козаки, панове-молодці,
 добре ви дбайте,
 гріхів не тайте,
 ісповідайтесь ви милосердному Богу,
 Чорному мору, отаману кошовому,
 хто на собі гріхи має“¹⁾.

До такої okazji практика складалася так, що

Олексій Попович на чуд вихожає,
 бере в руки святе письмо,
 по тричі на день читає
 і всіх простих козаків навчає²⁾.

Кошовий відпускає гріхи? Питуший гультяй-писар навчає віри? Така практика, будь-що-будь, не дозволяє серйозно говорити про „глубокое религиозное чувство“, а коли релігійність тут можна добачати, то хіба ту, що підкреслив Куліш, „вовсе не ту, которую приписывают запорожцам“.

З сказаного, гадаю, слід зробити той висновок, що в епоху перед Хмельницьким од того, хто вступав до куреня, не могли вимагати, щоб визнавав він православну віру. Коли-ж, згодом, визнання це поставлено на чільне місце, то чи за посередництвом церкви (перехрещування при кумах-запорозцях), чи за посередництвом військового начальства, що допитувало кожного, хто вступав до куреня, постало духовне споріднення, обертаючи курінь у якусь наче родову організацію.

Наявність то духовного, то фіктивного споріднення свідчить, що не було на Січі родинного принципу. Завести родини запорозці не могли, бо „а) вона навряд чи була можлива у тому бурхливому життю, б) вона-б вносила розбрат у їхнє життя—головним робом, у ідею братерства— й в) нарешті запорозькому лицарству й трудно було діставати собі жінок“³⁾. Ці доводи не непохитні. За ними, однак, треба визнати силу факта, що в Січі, в куренях, родини не було. Склалося навіть уявління, ніби тільки нежонатий міг бути за члена курінного товариства й користатися рівними з своїм товариством правами, особливо-ж що-до вибору в старшини⁴⁾. Історичні факти говорять не те. Взяти напр. хоча-б кошового Сірка, що врядигоди покидав Січ, щоб навідатися до жінки, і робив це не ховаючись, на очах у всіх. Отож не можна вважати і на думку Міллера⁵⁾, що писав, наче-б „въ Сѣчи однимъ холостымъ пребывать позволялось“. Вимогу безженности з'ясувати можна, мабуть, старовинним господарчим укладом куренів. Вирушаючи в далекі степи на полювання й рибальство, перші уходники тільки тимчасово, на час промислового сезону, кидали свої родини, а згодом безженність зробилася за вимогу для тих, хто вступав у курінь. Так сказано за це і в маніфесті Кате-

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни, т. I, 177. ²⁾ Іб., 181.

³⁾ Багалій, Заселення південної України, 20.

⁴⁾ Марковинъ, Очерки ист. запор. коз., 5. ⁵⁾ Истор. соч., 3.

рини II про скасування Січі ¹⁾). Крім того, і самий стан куренів вимагав, щоб родини не було — адже курені це було військо, армія, і як такі, мусіли бути залежні від військового начальства, а цьому — і тут акад. Багалій має рацію — не сприяла родина. На це знаходимо красномовний натяк у запорозькій пісні:

На що тобі, синку, молодим женити?
Хіба тобі, синку, ні з ким говорити?
Куплю тобі, синку, коня вороного,
Прийде темна нічка, говори до нього²⁾).

Через це-ж запорожець знав один шлюб:

„взяти собі дружиноньку —
в чистім полі могилоньку“.

Отже не стільки безженности вимагали від курінного козака, скільки, щоб родина його була не в Січі; по-за Січчю-ж була вільному воля. Правило не мати родини послідовно приводило до думки, що в Січі не могли бути жінки. Але було-б занадто поспішно робити висновок, що Січ абсолютно не терпіла в себе жінок. Урядовець Рутковський оповіщав р. 1692 Мазепу про одну полонянку з Гуманя, що „съ Ф. Бренченкомъ вышла изъ Сѣчи“ ³⁾). Р. 1695 згадується в Січі татарський чоловічий і жіночий ясир ⁴⁾). Коли руйновано Січ р. 1709 після офіційних повідомлень крім 280 запорозців, потрапило до полону „женскаго полка и ребячь въ полонъ 160 человек“ ⁵⁾). Отже, не раз-у-раз жінці забороняли пробувати в Січі. Можна сумніватися й що-до того, що запорозці і взагалі не знали жінок. У пісні „Ой на горі — на підгірку“ запорожець співає:

Як-би моя дівчинонька така,
то я-б її цілував-милував
і до печи куховарочку найняв,
а до неї та татарочку ⁶⁾).

Або в пісні про козака Мережу говориться:

Ой стіко, Мережо, жінок маєш?
Ой я жінок мав 17,
а 18-ту попівну,
а 19-ту вовківну.
а 20-ту Марусю ⁷⁾).

У „Запискахъ о Южной Руси“ ⁸⁾) Куліш записав таке про запорозців. „Запорожець підмовить дівку, заведе на Запоріжжя, продасть, а сам вернеться. Мені один признавався: я, каже, продав Варку, то й каюся

¹⁾ Ригельманъ, Лѣтоп. пов., 31.

²⁾ Антоновичъ и Драгоманов, ор. с., т. I, 273.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 406.

⁴⁾ Величко, III, 285. ⁵⁾ К. Ст. 1896, V., 38—41.

⁶⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, т. I, 263.

⁷⁾ Новицкій, Малор. пѣсни, 32. ⁸⁾ Т. I, стор. 102.

і не буду до віку жениться". На картині Селіванова з кінця XVIII в. змальовано передмістя Січи. На передньому тлі, зліва направо, бачимо, як запорожець тулить дівчину до себе, силкуючись її поцілувати, поруч стоять двоє запорозців і біля них двоє дівчат, ще далі в'ється новий запорожець, держачи дівчину за ліву руку; нарешті, бачимо кобзаря з дівчиною за ним, що стоїть, склавши на грудях руки¹⁾. Очевидячки, жіноче питання стояло на Запорожжі не так категорично, як це звичайно вважають. Не дарма-ж і губерні в кол. Вольностях звано „невінчані“. Цим зовсім не означали відсутність шлюбу, ба відсутність церковного шлюбу. Січова регула не забороняла шлюбу взагалі, але шлюб церковний не рекомендували. „Котячий чи собачий шлюб“, що існував був перед революцією, відомий тільки в губернях на кол. Запорожжю і художньо описаний у Винниченка, можна думати, лишивсь ще від часів Запорожжя. Вимога не знати жінок, отже, це було швидше побажання, ніж категоричне правило. Тому, здається, їй не можна надавати великого значіння.

Далеко більшої ваги набував инакший момент, що, на мою думку, мав найсерйозніше значіння. То був момент поруки зобов'язання рекомендації в справі прийняття даного суб'єкта до куреня. Тоді, коли запорозців було ще небагато, приймання залежало тільки від старшого, бо „вище од волі старшого“ („nad wolę starszego“) нікого не було: все залежало від нього, він сам відповідав за того, кого приймав до козацтва. Коли козацтва побільшало, ручивсь хтось з курінних козаків. Не могло бути такого, щоб з'явилася людина невідомо звідки і її без ніяких розмов прийняли. Коли приводили дитину, то й її доводилося передавати. Що-ж до дорослого, то нового чоловіка приводив до куреня якийсь козак, і тим самим брав на себе відповідальність за рекомендованого товариша. Мужиків, напр., приймали до куренів „хіба через зловживання тих, що їх представляли і давали за них також поруку (куми, хресні батьки) в законах воєнних“²⁾. Через це не можна пристати на думку проф. Яворницького, що по охоті можна було вписатися до будь-якого куреня³⁾. Тим самим не можна поділяти й иншої думки названого дослідника, ніби „ушедшій ізъ Сѣчи вновь могъ быть принятъ въ нее, если изъявлялъ на то свое согласіе, вернувшись назадъ“⁴⁾. Ця думка не зовсім ясна. Вважали, що козак вибув тоді, коли про вихід заявляв. Коли-б він повернувся, йому доводилося вступати загальним порядком. А коли заяви не робилися, то вихід сам по собі нічого не значив, козака в такому разі вважали за члена куреня, що до нього його раніш було прийнято.

Та в курені були не тільки козаки. У Гасан-Баші (торгове передмістя Січи) „торговые люди такъ-же, какъ и мастеровые, если только

¹⁾ Творчество 1919, IV, дод. до стор. 8.

²⁾ chyba przez nadużycie tych, który ich przedstawiali i stawiali za nich także rękojmią (kumowie, ojcowie chrzestni) w zakonach wojennych. Głiszczyński, 63.

³⁾ Ист. зап. коз., т. I, 187.

⁴⁾ Ibid., 193.

они были православные, причислялись къ куренямъ и жили какъ сѣчовые козаки, но строевой службы не отбывали, ради своего ремесла" ¹⁾).

Отже склад куреня був досить різноманітний: а) козаки + джури + молодики + так-би мовити військовий склад куреня й б) приписані до куреня майстри + торговці ²⁾). Але на наведених групах склад куреня що-до суб'єктів не кінчався. Насамперед, військовий склад підпадав обмеженням. Курінним козаком міг бути тільки фізично дужий чоловік. „Уже вони до себе якого-небудь не приймуть“, переказували селяни Кулішеві ³⁾). Старовольський каже, що кожної весни з числа приходнів брано в козаки тільки таких, що справді за станом здоров'я могли служити; старший, вибравши таких, передавав їх під команду отаманів ⁴⁾). Боплан і собі свідчить, що приймали в козаки лиш тих, хто, „проведя въ Запорожьи нѣкоторое время, принималъ участіе въ одномъ морскомъ походѣ“ ⁵⁾), чи „пока не пройдетъ въ лодкѣ вверху черезъ пороги“ ⁶⁾). Шевальє до цього додає, що ще вимагали вміння переплисти Дніпро ⁷⁾). Отже людей, що не відповідали таким вимогам, до куренів не можна було прийняти. Вони мусіли або переходити до розряду майстрів чи торговців, або йти в найми до козаків. Як Чорний показував р. 1753, що він „находился въ Запорожской Сѣчи черезъ 9 лѣтъ въ разныхъ куреней у козаковъ съ найму, скотину пасъ, рыбу ловиль, въ Крымъ для покупки и привозу въ Сѣчь соли ѣздиль“ ⁸⁾). Козак Таран р. 1740 прибув до Січи, „гдѣ по приѣздѣ хотя числился каневского куреня, только нигдѣ не служиль“ ⁹⁾). Отже другу категорію курінної людности доводиться збільшити коштом наймитів і невідповідних курінним вимогам елементів. На жаль, за браком відомостів, не можна сказати, чи вони теж мали підлягати законам куренів („en suivre les lois des courenes“) ¹⁰⁾). Будь що-будь, уважали за велике нещастя, коли-б не приймали до куреня того, хто цього бажав. Був навіть проклін: „щоб козаки не злюбили і в курінь не пустили“ ¹¹⁾).

Прийняття до куреня давало його членам певну оборону, якщо вони шукали її, гарантувало недоторканність, коли-б посягав хто на свободу курінного козака ¹²⁾). Прийнятий уступав до товариства курінного й тим самим до січового товариства. Термін „товариство“ відомий від XVI ст. Р. 1592 говорить про Косинського „з усім його товариством“ ¹³⁾). Р. 1665 згадуються курінні товариші ¹⁴⁾), р. 1768 — знову товариство різних куренів ¹⁵⁾ і т. д. Об'єднувано товариство, себ-то виключно військову групу куреня спільним приміщенням, спільним харчуванням, громадською, това-

¹⁾ Ор. с. т. 1, 174. ²⁾ Пор. Мышецкій, Ист. о коз. запор., 79.

³⁾ Зап. о Южн. Руси т. 1, 112. ⁴⁾ Пор. Яворський. Нарис, в. II, 70.

⁵⁾ Мемуары, т. II, 304. ⁶⁾ Ib., 314. ⁷⁾ La guerre des Cosaques, 18.

⁸⁾ Зап. О. О. и Др. т. XIV, 578. ⁹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1605.

¹⁰⁾ Levesque, Hist. de Russie, v. IV, 188.

¹¹⁾ Григор'єв-Наш, Ист. Укр. в народніх думках, 51.

¹²⁾ Пор. Жерела, т. VIII, 347. ¹³⁾ Z jego wszystkim towarzystwem Ib., 70.

¹⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 368.

¹⁵⁾ Скальковскій, ор. с., т. II, 188.

риською люлькою ¹⁾ з боку зовнішнього, а з внутрішньої сторони єдністю юрисдикції, прав і обов'язків.

Курінний козак повинен був бути вірний військові, битися за нього, виконувати хоч-би які служби, що від нього вимагав курінний батько, „выучиваться совсѣмъ какъ должно регулы козацкой“ ²⁾). Курінний отаман і собі обороняв козака проти всякого стороннього, а курінь давав йому одяг, засоби до життя, своє ім'я, лікував підчас хвороби, сплачував борги, то-що. Але для того треба було поробити й деякі формальності. Головне було внесення до курінних списків чи реєстрів. Тільки тоді брав на себе відповідальність курінь. Козак у такому випадку теж відповідав не тільки в Січі, але й на всьому просторі Вольностей, незалежно від того, був чи не був він у якій ближчій команді, як, так само, того було досить, щоб заадресуватися з претенсією відразу до куреня. Татари так і робили. Їх цікавили не окремі козаки, що завинили. Винними в їхніх очах були курені, куди з скаргами й зверталися потерпілі від окремих членів куренів особи.

Та приписка значила дещо й більше. Бути членом куреня значило багато. Член курінного товариства, або, як іноді казали, „кумпанії“ ³⁾, брав участь у житті куреня й усього січового обиходу, виявляв свою волю поділяв його партійність і політичну орієнтацію, підтримував його уклад. Зокрема визнавали не тільки за право, але й за обов'язок брати участь у радах куреня й загально-січових „нарадах до громади“ ⁴⁾, де навіть найвища влада часом неспроможна була вплинути на курінь, і він міг настояти на своєму — коли одного разу Кіш виставляв свого кандидата на осавула, Щербинівський курінь провів свого ⁵⁾). Курінь мав політичне значіння. Для того потрібно було, щоб у курені склалася більшість. Курінь не тільки розбирав справи, що їх пропонував січовий уряд, але й сам уносив свої пропозиції на загальні ради. Тоді він однак виступав як ціла одиниця — в зв'язку з тим на загальних радах мусіли бути присутні всі курені, хоч і не в повній кількості курінних козаків. Звідси зрозуміло, що в курінних радах кожен голосував за себе. Така постанова діла зовсім не значила, що в даному разі козацтво повертало „къ преда- ніямъ вѣчевой и общинной древней Руси“, „къ осуществленію таившихся въ душѣ народа его завѣтныхъ идеаловъ“ ⁶⁾). Ніяких вічових спогадів тут не було, а виводилося дане явище з системи фіктивного чи духовного споріднення, зміцненого військовою дисципліною, вояцьким правом. Не завжди, однак, курінні козаки, особливо в куренях і через курінне представництво, здійснювали свої права. Коли, напр., р. 1767 довелось запорозцям давати своїх депутатів до комісії для складання проекту Нового Уложення, то правитель Гетьманщини гр. Рум'янцов, що йому підлягала

¹⁾ Эварницкій, Запорожье, т. II, 14, Каталогъ Поля, 140.

²⁾ Флоровскій, Депут. Запор. Войска, 46.

³⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 294. ⁴⁾ Запорожская Старина, 72.

⁵⁾ Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. I, 62.

⁶⁾ К. Ст., 1894, VIII, 587.

тоді Січ, наказав куреням виставити тільки по 5 виборців, а ті вже мали обрати одного депутата до Комісії ¹⁾. Така практика курінного життя не значила, що „никто въ Запорожскомъ Войскѣ не составлялъ лица, отдѣльнаго отъ товарищества“ й що „всѣ безъ исключенія запорожцы дѣйствовали только міромъ, цѣлымъ обществомъ“ ²⁾. Курінь не настоював на обмежуванні індивіда. Він, напр., дозволяв відриватися від куреня, припускав існування окремих будинків і підприємств, але обмежував таку волю тим, щоб член куреня не сходив з його території, не виходив з-під курінної юрисдикції. Від неї мусіла лишитися хоч вуаль, хоч фікція. „Так годилось“. Тому-то військовий суддя П. Донський живе в своєму курені; кошовий рахується по старому в своєму-ж куреню, що в такому разі вважається за головний ³⁾, то-що.

Під такою надбудовою знаходимо тверду економічну базу. Вона полягала в тім, що курінь мав своє окреме господарство. Як кожна військова одиниця того часу клопоталася сама за себе, сама добувала собі засоби до життя, мала свої запаси провіанту й фуражу, свої гроші, то-що, так само й курінь мусів був дбати для себе. Тому в розпорядженню куреня були різні блага, як от риболовлі, поля для мисливства, луки для скотарства. Здобич і приплід від такого майна йшли на користь куреня. Не можна було однак братися до важких промислів, як от хліборобство, бо тоді військовий склад курінного козацтва не справлявся-б з обороною, не міг-би й нападати на ворога, для чого не встановлювано особливого сезону. Тому-то курінне майно було єдине, в інтересах цілого куреня. Р. 1690 „запорожцы язы бросали на всѣхъ рѣчкахъ по нѣсколько куреней на рѣчку стало и ниже городковъ много охочихъ пошли съ язками поволно“ ⁴⁾. Курені діставали, натурально, найближчі до Січи й найкращі місця, щоб козаків кожну мить можна було покликати. Що-ж до дальших і гірших земель, то козаки „позволяли тамъ селиться подданству войсковому и поженившемся казачеству, лишь бы холостому товариществу утѣсненія не было“ ⁵⁾ За єдине-ж господарство було за татарським зразком, і ліси і лісові сінокоси чи чагарники (татарське чаїр), де куреням доводилося пасти коні й заготовляти сіно не тільки для себе, а, як видно з справ 1770 р., і для цілого війська. Означеного року наказано було курінним отаманам пашківському, пластунівському, коренівському й переяславському, „что они непременно въ тѣхъ ставкахъ, гдѣ имъ опредѣлено, сѣна заготовили и, ежели по полученіи сего не заготовлять, то козаки на ихъ коштѣ будутъ покупать такіе, которые там стоятимуть... Сколько (же) накопили щербиновци да и поповцы в присланной вѣдомости не показано“ ⁶⁾.

¹⁾ Флоровській, Составъ Законодат. Комиссии 1767 г., 474.

²⁾ Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 82.

³⁾ Скальковській, ор. с., т. II, 154 і т. III, 128 і т. д.

⁴⁾ Эварницкій, Источники. т. I, 225.

⁵⁾ Скальковській, т. II, 67.

⁶⁾ Новицкій, Матеріали, 64.

Одержуючи за жеребком різні вгіддя, курені, отже, мали в військових землях узуфрукт, користуючись з його плодів здебільшого для себе. Узуфрукт обмежувався роком, на який приділяли вгіддя. Але то був номінальний термін. Покуси, напр., фактично звязувано зменшим строком. Проте право на узуфрукт визнавали протягом року, хоча-б з нього курінь і не користався.

Окрім узуфрукта, з приділених вгідь курені мали ще свої крамниці на січовому базарі, заїзні двори, хати для приїжджих торговців. Це все віддавано в найми. З „реєстра базарных будок, какие они курение, и какой именно куреній торгуе“ видно, що р. 1763 курені: Батуринський, Незамаївський, Васюринський, Іркліївський, Поповичівський, Титарівський, Шкуринський, Гуманський, Канівський, Крилівський, Донський, Коренівський, Рогівський, Сергіївський, Калниболотський, Канелівський, Дерев'янківський, Пашківський, Платнірівський, Вищестебліївський, Бруховецький, і Мишастівський мали по одній будці; курені: Іванівський, Корсунський, Щербинівський, Кисляківський, Кущівський і Нижчестебліївський мали по 2 крамниці. Всі їх було здано у найми козакам різних куренів, всі торговці платили до Війська 100 карб. окладу. Стояло ще 7 порожніх будок ¹⁾. Р. 1766 бачимо вже 49 крамних курінних будок, з яких 5 було в руках шкуринця Н. Бурхана, 4—рогівця Макушенка, 2—дядьківця Логвина, 2—титарівця Іська, 2—в військового кантаржея, по 1—в козака Т. Поросячої Морди й інших— „окладу на бумагу и сургучь“ узято було тих-же 100 карб. ²⁾ „Эта собственность не могла быть никогда отчуждена частному лицу“, каже Скальковський. Курінне товариство з'ясовувало це тим, що подібна власність „курінна, а не одного хазяїна“, тому-то ні замінити ні продати її було „всячески невозможно“ ³⁾. Коли якийсь Яковлевич р. 1772 хотів дістати собі частину курінного двору шляхом заміни на свій чи шляхом продажу, то козаки самарські „приговорили, яко оное дворище куринное, а не одного хозяина, (то) въ смѣну и въ продажу уступить (його) всячески не можно, дабы между товариствомъ одному предъ другимъ опосля нариканія не было и чрез то-б никто не отвитствовалъ“. Старшина прохала Яковлевича „гниву никакова не слагать“, але „роздивитись“, що инакше вчинити, мовляв, не можна ⁴⁾. Яковлевичеві довелося скоритись.

Була й курінна рухомість, як от курінні дуби—великі парусові човни, що їх курені віддавали теж у найми різним підприємцям ⁵⁾. Такі човни роблено аж до останнього часу силами й коштом Запорозжя, хоча й не завсіди своєчасно ⁶⁾. Різні подарунки, що їх одержував курінь, як то було, напр., з присланою від Дорошенка горілкою, теж були не індивідуальна, а курінна власність ⁷⁾. Так само Мазепа з приводу свого обрання на гетьмана послав „на вси курени сичовие грошей по 100 зол.,

¹⁾ Зап. Арх. № 83, ар. 1 і 6. ²⁾ Іб. № 2—3, 4—5. ³⁾ Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 54.

⁴⁾ Зап. Арх. № 25 ар. 58. ⁵⁾ Соч. и переводы за 1760 г., кн. V, 452—453.

⁶⁾ Зап. Арх. № 76 ар. 27. ⁷⁾ Эварникій, Ист. Зап. коз., т. II, 522.

по кухви горилки и по 10 бочекъ всякого борошна . на каждый курень, з гребель ворскловских збраного“¹⁾).

Різні продукти, що ними володів курінь, ділилися на дві частині. З них одну відкладали для потреб куреня до нового одержання чи влова, другу продавали, „а на добуті гроші купували по городах борошно, пшоно, сукно, порох та олово“²⁾. Всі запаси, продукти, гроші, військове знаряддя, то-що, зберегали в курінній скарбниці, звідки й видавали в міру потреби³⁾).

Отже, курінь з боку господарчих об'єктів був самостійна економічна одиниця. Але з цього зовсім не можна виводити, що „курінні козаки не могли мати жадної іншої власности, ані в війську, ані по-за ним, окрім платні та грошей, що вони здобули на придбання коня й зброї“⁴⁾).

Навсправжки козаки мали свою окрему індивідуальну власність, на них припадала частина військової здобичи, козаки могли торгувати і таки справді торгували, то-що. То була власність не військової одиниці.

Інакше кажучи, курінь знав власність двоїсту.

Свою єдність курінь завершував в особі курінного отамана.

Самий термін „отаман“, як установила вся наша історична наука, позичено від татар. Доводиться визнати Пöльманові поясніння⁵⁾ за дуже силувані; він виводив етимологію слова від коренів: атам = (а) там = hier, da dort і ман = манити, наказувати, так що отаман = (а) там + (м) (ан = der hier Befehlende) все однаково, мовляв, як Гер — zog. Курінний отаман звався иноді курінним полковником⁶⁾. Отаманство — виборна посада, причім обраний особливо стало себе не почував. Леонт'єв р. 1750 писав: „въ куренные отаманы почти ежемѣсячно выбираютъ“⁷⁾. Щоб стати курінним отаманом, досить було обраним бути на курінній раді. Є відомості, що отамани „избирались храбрѣйшіе изъ чиновъ куреня“. Але навряд чи це було так. Той-же письменник, що говорив про видатну одвагу курінних отаманів, зовсім справедливо показує, що „когда войско выступало въ поле, съ куренями шли наказные отаманы, въ Сѣчи же на господарствѣ оставались настоящіе“⁸⁾. Очевидячки, військові чесноти для курінного отамана не були необхідні. Небагато значили в очах курінних козаків і інші відзнаки моральні. Коли, напр., почало розвиватися гайдамацтво, курінні отамани мали частку з награбованого. Р. 1751 геть-

¹⁾ Величко, т. III, 59. ²⁾ Кашенко, ор. с., 54.

³⁾ Ригельманъ, Лѣтоп. повѣствованіе. т. III, 73. Эварницкій, Оч. по ист. запор. коз., 51; він-же: Ист. зап. коз. т. I, 143.

⁴⁾ Kozacy kurenni nie mogli mieć żadnej innej własności ani w wojsku, ani za jego obrębem, oprócz zołdu i pieniędzy, zdobytych na wyprawie, konia i broni. G l i s z c z y Ń s k i, Znaczenie i wewn. życie Zapor., 52. До речі, працю Гліщинського акад. Грушевський чомусь визнає за оперту на Маркевичеві (Ист. Укр.-Руси, VIII, 565), тимчасом як вона переказує Скальковського.

⁵⁾ Beitrag, 28. ⁶⁾ Андрієвскій, Истор. матеріали, в. IX, 3.

⁷⁾ Зап. О. О. И. и Др. т. XIV, 456.

⁸⁾ Скальковскій, Ист. Н. Сѣчи, т. I, 71.

ман Розумовський наказав подаровану од гайдамаків курінним отаманам худобу повернути, „а у кого по реестру не могло-бъ быть чего въ количествѣ, за то деньгами настоящею цѣною безъ всякої поблажки доправити“¹⁾). Так само обираному в курінні отамани кандидатів не ставили вимог що-до віку. Р. 1744 російський інженір-топограф одмовивсь прийняти, як знавців місцевости в Вольностях, двох курінних отаманів, „которые показали ему весьма молоды“²⁾).

Обійняти посаду не заваджало те, що курінний отаман був на иншій посаді: так, отаман Калниболотського куреня Ф. Сохацький одночасно був, що правда, не служачи, за військового старшину³⁾).

Значить, фактично не було ніяких бар'єрів, що перешкождали-б обійняти посаду курінного отамана. Для того було досить бути обраним. Воля куреня визначала й строк, що протягом його лишався на своїй посаді курінний. Не вимагали ніякого затвердження на посаді з сторони січового чи иншого начальства. Досить було, що обраному вручали клейноди (insignia) — пернач. Факт володіння ним визначав владу отаманову над куренем.

Організація курінних отаманів стає відома тільки з Хмельниччини, коли Гетьманщина остаточно одрізнілася і від Польщі і від Запорожжя. Тоді, треба гадати, отамани, що не мали особливого значіння, бо були невеликі начальники десятків⁴⁾), за виходом полковників на війну разом з стройовою частиною, обняли владу над нестройовим промисловим козацтвом і піднесли на вищий щабель. Натякає на це й Яворницький⁵⁾). Саме відтоді, від 1648 р., очевидно, „куреной отаманъ и куренное товариство“ й стали „ячейной формой організації козацтва“⁶⁾), хоч Безбородько-Кониський за таку визнавав організацію околичної шляхти⁷⁾).

Як свідчить козацький літописець, курінного „козаки почитаютъ и повинуются ему, яко найвишому по кошовомъ отаманъ“, однак „аще бы чимъ (отаман) оскорбилъ надъ право, то абіе бѣдне и безчестне предають смерти“⁸⁾). Отож курінний отаман правив куренем „съ опаствомъ“. Козацтво куреня було капризне, тим більш такту мав виявити курінний отаман. Залежно від того, і становище його було більш або менш тверде. Та як там не есть, але курінні козаки свого отамана „почитають какъ отца великой семьи... Козакъ охотнѣе повинуется повеленіямъ отамана своего куреня, нежели кошевого“⁹⁾). Тому-то його й звали батьком. Батьківство означало певну владу (родинні звязки можна

¹⁾ Андрієвській, Ист. Мат. в. V, 78.

²⁾ Зап. О. О. И. и Др. т. XIV, 366.

³⁾ Скальковській, Ист. Н. Съчи, т. I, 60.

⁴⁾ Пор. Старовольський, Institut. rei militaris. 76, 109, 113; G ó r s k i, Historia piech. pol., 36.

⁵⁾ Ист. зап. козаковт, т. II, 237.

⁶⁾ Щ е р б и н а, Очерки Южно-рус. артелей, 26.

⁷⁾ Исторія Руссовъ, 14.

⁸⁾ Г р а б я н к а, Лѣтоп., 19; Пор. Старовольський, Inst. rei milit., 165.

⁹⁾ Соч. и переводы за 1760 г., кн. V, 449.

було-б виводити хіба з штучного споріднення), право наказувати, дисциплінарного суду—„рѣшать все малыя ссоры между козаками куреня своего“, призначати наряди, розпоряджатися майном куреня. Отож, не слід приписувати отаманові функції „хазяїна“ й „патріярха“, якими наділяє курінних отаманів Ф. Щербина ¹⁾). Але звідси не виходить, що отаман не мав господарчих функцій. Раз курені мали свої рухомі й нерухомі добра, свою скарбницю, мусіли одягати й годувати козаків, значить господарюванням доводилось орудувати чимало. Та ці функції не стояли осторонь, а входили в поняття батьківства.

За свою працю курінний отаман, oprіч „царскаго жалованья“, мав ще збори з курінних казанів і частину курінної здобичи, що розмір її залежав од козацької ласки ²⁾). Треба гадати, що ту платню давали саме за господарювання, так само як курінному кухареві, що до того одержував ще 2 карб. платні на рік і по 5 коп. від козака ³⁾).

Влада курінного отамана поширювалася на особистий склад куреня й усеньке його добро. Його влада над козаками зберегалася і визнавали її на всьому просторі Вольностей. Вийняток робили тільки тоді, коли-б козак увіходив у якусь осібну військову одиницю. Тоді він підпадав владі не курінного батька, а військовій регулі, вояцькому праву. Влада отамана була ширша й повніша, якщо він був „настоящимъ отаманомъ“, а не „при куренѣ отаманскую должность правилъ“ ⁴⁾).

Відносини батьківства відпадали, коли „во время походовъ (курінний отаман ставав) ближайшимъ предводителемъ куренныхъ товарищей“ ⁵⁾), або коли мова була про призначення партії на ворога, для чого від куренів велася певна черга ⁶⁾), чи скажім, собі, як надсилали до військового обозу ⁷⁾). У таких випадках виступало вояцьке право і всі інші відношення касувалися.

Отож, обсяг уповноважень курінного отамана був подвійного характеру, а влада, кажучи загалом, чимала. Все-ж у нього не було права життя та смерти (*jus vitae ac necis*), дарма що курінний отаман міг бити козаків трохи чи не в дисциплінарному порядку. Мишецький упевняє, що за присудами курінних отаманів „козаки не только были наказываемы, но даже лишаемы жизни, и кошевой не могъ отмѣнить такого рѣшенія“ ⁸⁾). Мені такі випадки не відомі. Обсяг поліційної влади курінного отамана почав вирисовуватися допіру в другій половині XVIII в., коли моменти батьківства відпадають і народжується особлива адміністраційна фігура над куренем, з новим обсягом уповноважень. Відома й дата, що нею починається цей новий процес у владі курінних отаманів. Він з'явивсь у звязку з перелюдненням Січи, коли лишки люду почали переходити до Вольностей і осідати там чи кидатися в гайдамацтво. У боротьбі з останнім (воно завдавало чимало клопоту людності Вольностей, чи то переважно

¹⁾ Ор. с., 24. ²⁾ Мышецкій, 11, 51. ³⁾ Марковинъ. Оч. ист. зап. коз., 27.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1845. ⁵⁾ Сбор. екатерин. научн. о-ва, 239.

⁶⁾ Соч. и переводы за 1760 г., кн. V, 457. ⁷⁾ Судіенко, Мат., т. II, 336.

⁸⁾ Ист. о коз. зап., 44.

маеткам січової старшини й панам Гетьманщини та Польщі) прийшли до думки зареєструвати людність куренів, і ту, що жила в самих куренях, і особливо ту, що тільки до нього була приписана. З такою метою, р. 1755 наказано курінним отаманам з'ясувати спискове число курінних козаків і виявити „наличный состав“ та той, що перебуває в курінних зимовчаках і пасіках, а так само завести „списки наемныхъ служащихъ людей, не состоящихъ въ войскѣ и ихъ хозяевовъ“, видати їм пашпорти та білети¹⁾. Без відому курінних отаманів козаки нікуди не могли відходити, тим більш об'єднуватися в „партії“²⁾. Тих, хто самовільно відійшов, курінні отамани брали на особливий облік. Знаємо низку козаків, що їм інкримінували, наче-б вони „из куреня без позволенія отлучились“³⁾. За таких порядків курінний отаман робивсь суто поліційним правителем куреня, тимчасом як перед тим він швидше виконував ухвали куреня. Для цієї доби можна прийняти формулу Тука, що курінний отаман мав великий авторитет⁴⁾. Так само з половиною XVIII в. треба зв'язувати вказівки, що курінних отаманів міняють ледві не що-місяця. Дати спромогу засидітися на отаманстві значило сприяти збільшенню поліційної влади курінного отамана над куренем і обмежити значіння куреня, на що козацтво, особливо-ж його сірома, погодитися ніяк не могло.

Не вважаючи на всю ніби несталість влади курінного отамана, на всю ніби залежність його від куреня, цей інститут мав дуже велике значіння в життю Запорозької Республіки. З'ясовувати такий факт треба тим, що курінні отамани не були розпорошені, не були залишені кожен самому собі. Вони всі об'єднувалися в окрему корпорацію — отаманію. Отаманія юридично виходила з правної рівності, а коріння свої мала в військовій, підчас воєн та боїв обопільній допомозі й вірності Війську. Коли-б хоч один з корпорації чи асоціації отаманів випадав, то порушувалася-б сталість і рівновага сил, що взаємно підтримували одна одну. Тому отаманія мусіла триматися купи. У своїй цілості отаманія була дуже впливовий орган. У козацького літописця читаємо: „Хмельницький чрез 2 місяци промешкал в Сѣчи, з отаманею куренною и из кошовим, тайно совѣтуючи о предлежащей на поляков войнѣ... Марта первых чисел з совѣтом кошового и всей отамании куренной виѣхал Хмельницький з своим товариством з Сѣчи“⁵⁾. З наведених слів однак можна зробити висновок, ніби отаманія обмежувалась кошовим. До цієї думки колись схилявся Гупель⁶⁾. Та ближча аналіза актового матеріялу говорить противне.

Отаманія, як-раз навпаки, верховодила Військом, і самими кошовими, особливо від 2-ої чверти XVIII в. Р. 1756 курінні отамани вибрали на кошового колишнього кошового Федорова. Козацтво не хотіло примиритись з такими виборами й вимагало перевиборів. Але й отаманія не

¹⁾ К. Ст. 1885, X, 283—4. ²⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1831—2.

³⁾ Андрієвскій, Матеріали по ист. Запор., 72, 73.

⁴⁾ etait revêtu d'une grande autorité (Hist. de Russie, v. II, 134).

⁵⁾ Величко, т. I, 43, 44. ⁶⁾ Hupel (Von den Kosaken, 218—219).

хтіла одступити й переконувала козаків скоритися її виборіві. Козаки теж висловлювалися проти й обрали на кошового Шкуру, а на суддю — Кишенського. Тоді роздратована отаманія почала бити козаків, але й ті, що правда, не будши переконані стусанами отаманів і собі накиннулися на курінь Федорова й потрощили його. Але після бою ввечері отамани знову обрали Федорова й змусили його заарештувати козацьких ставлеників¹⁾. З кошовим отаманом, коли вважала це за потрібне, отаманія не рахувалася й не виконувала його наказів. Напр., р. 1746 „куреньные отаманы, со всѣхъ куреней собравшись, кошевого не послушались и грабителей не отыскали“, як доносив Сич²⁾.

Що правда, курені не легко скорялися. Що-до цього дуже цікавий бунт 4 грудня 1769 р. Одзначеного числа за обідом козак Корсунського куреня почали намічати кандидата для поїздки до Петербургу по платню. Кандидата намітили з старшин. Та зненацька козак Дорошенко обляяв старшину військовими зрадниками. Отаман з помічниками й депутатом до Комісії Уложенія М. Скапою, „видя (таку) рич крайне вредительную и не чувствуя за собою къ тому никакой вынности“, вийшли з-за столу допитатися в Дорошенка про підстави для такої образи. Але Дорошенко й ще скількись козаків вискочили перед них і почали докоряти Скапі „на грудяхъ цяцькою-портретомъ государственнымъ“. У лайках і обопільній шарпанині зминуло близько години. Коли отаман і інші вийшли, то розлючений Дорошенко з товаришами, „похвата Скапу и звалывши на землю, били немилосердно“. Тимчасом курінний отаман Остроух повідомив про подію кошового, що послав осібну команду заарештувати Дорошенка й товаришів. Останні „вщалы было не отдаваться (під арешт) и противиться“, так що проти бунтарів довелося вживати кийв. Отаманія однак визнала, що арешт у Січі не може бути певний, і тому заарештованих посадовили до новосіченського ретраншементу, а звідти переслали до білевської фортеці³⁾. Перемогла отаманія, вона таки підказала і цей захід. Вона все підказувала й рекомендувала. Проби в цьому напрямку робила вона давно й навіть найдужчі кошові не вважали за можливе перебуватися без отаманії. Сірко р. 1677 дописував до Москви й виряджав посланців царських, тільки порадившись з отаманією⁴⁾. Коли вважали за потрібне намітити кандидатів на посади, кошовий скликав отаманію, як те бачимо напр. р. 1755⁵⁾. Якщо доводилося відшукувати „шалуновъ“ чи вживати тих або тих заходів проти розбоїв, гайдамацтва й т. и.—без отаманії, як напр. р. 1746, кошовий знову не міг перебути⁶⁾. І це було зрозуміло. Не кошовий верховодив отаманією, а отаманія кошовим. Ось характерний зразок такої залежності. „Ноября отъ 19-го 1743 г. изъ присланнаго на 2 года жалованія, а именно на 741 и 742 г. г., совѣтомъ отамановъ куренныхъ опредѣлили они кошовому

¹⁾ Эварницкій, Сборн. матеріаловъ, 143 — 144.

²⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 190. ³⁾ Зап. Арх. № 162, ар. 4 й 14.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIII, 434. ⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др. т. XIV, 618.

⁶⁾ Андрієвскій, Мат. по ист. запор., 204.

и судьи по 100 руб., писарю 80 р., осаулу 50 р., литавщику и гармашу по 30 руб.“¹⁾ Другий приклад, звязаний з 1756 р.: „отаманы куренные въ общей войсковой сходкѣ приговорили: опредѣляемые въ кошъ отаманы не только въ годъ или 2 либо въ 3 отъ званія кошевского не отставляютъ, но и по 10 либо и болѣе въ томъ званіи безъ смѣны быти, пока не станетъ безвинно войску обидѣ причинять“²⁾. Р. 1760 отаманія „подпискою жестокою“ ухвалила „для искорененія воровъ, сумнительныхъ людей и беспаспортныхъ не передерживать, не укрывать, но ловить и истреблять“, скасувати старшинські вибори й т. д.³⁾ Підчас походів отаманія не ставала покірливіша, не поступалася своїм значінням. „Ежели о походахъ, разъѣздахъ или о какомъ другомъ ихъ нужномъ дѣлѣ старшины и отаманы не похотятъ для онаго, дабы раду збирать, то завсегда оное публикуется у кошового, подлѣ куреня его, предъ всѣми отаманами, каковое у нихъ называется сходка, а не рада“⁴⁾.

Отже зрозуміло, що відносно іншого начальства отаманія виступала тим незалежніш, відтираючи й кошового. Р. 1676 курінна отаманія писала Самойловичеві: „мы съ нашей стороны поновляемъ, что какъ умножилось Войско Запорожское, здѣ у Днѣпра начало сталося козачеству, отъ того времени... здѣ сокровища клейнодовъ войсковыхъ бывали, гетманы происходили и здѣ имъ клейноды давано“, докоряла гетьманові, що він скликав раду „безъ нашего вѣдома и хотѣнія“, та пояснювала: „кошовый безъ нашего соизволенія никакихъ дѣлъ и ни съ кимъ никакой переписки не чинить... Того розумиёмъ, что ни есть полезное христианамъ, то належитъ намъ во всякое время трудомъ своимъ и мужествомъ твориться“⁵⁾. Отаманія вимагала від Самойловича, щоб він дав їм переволочанський перевіз і не втручавсь у їхні стосунки з Дорошенком⁶⁾. Отаманія, отже, була добре об'єднана, дужа, настійлива й свідома своєї ваги, корпорація, що добивалася поширити свої права.

III.

Курені об'єднувалися в Січ, що, коли-б додержуватися погляду різних дослідників, дана відразу готовою одиницею, ніби завсіді існувала в раз прийнятому й закріпленому вигляді. Розвитку Січі з такого погляду не видно. Коли що бралось на увагу для пізнання історичности січового розвитку, так це козакування шляхти й старост, котрі, так виходить, були й основоположниками козацьких порядків, а їх підтримало своєю масою міщанство й мужики. „Такъ (як саме, відповіді немає) возникло въ одномъ изъ днѣпровскихъ острововъ постоянное укрѣпленіе — славная Запорожская Сича“⁷⁾. Один із давніх російських істориків з приводу Січі, писав: „около 1515 г. козаки, терпя утѣсненіе отъ поля-

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1390. ²⁾ Скальковскій, т. I, 64.

³⁾ Сб. Хар. Ист.-Фил. О-ва, кн. IX, 166—170. ⁴⁾ Мышецкій, 43.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 525. ⁶⁾ Ib., 527.

⁷⁾ Павлицевъ, Сочиненія, т. I, 92 — 93.

ковъ, избрали себѣ мѣсто около Днѣпра, ниже пороговъ“ і заснували Січ ¹⁾. Навіть Куліш, що його й досі не оцінено, не міг устояти проти загально прийнятої думки і визнав єдину Січ, що відразу повстала в другій половині XVI в. на одному місці за порогами ²⁾. Само собою, органічні явища враз не повстають у готовому незмінному вигляді, а вимагають довгого підготовчого процесу, що закінчується скоком, у наслідок з'являється достиглий плід, який необхідно переходить стадію свого розвитку з тим, щоб зробити дальший скік таким самим порядком.

Краще з ім'ям Січи. Хоч Срезневський і виводив ім'я Січи від німецького *sitzen* ³⁾, але від Міллерових часів уже твердо встановлено, що походить ім'я Січи від слова „сікти“, „засіка“, чим означали рід оборони на розчищеній місцевості. Ім'я „Січ“, каже автор статті в „Сочиненіяхъ и переводахъ, къ пользѣ и увеселенію служащихъ“ ⁴⁾, „значить засѣку, окопъ или другое подобное укрѣпленіе, которымъ какое-нибудь мѣсто отъ около лежащихъ будто отсѣкается“. Сучасна наука пристає то прямо, то з застереженнями на таке тлумачення.

Віддавна вживається й інший термін „Кіш“. Іноді за давніх часів так звано й інші місцевості. Напр., відомий був „сверхъ р. Орели лѣсъ — Кошъ боеракъ“ ⁵⁾.

Словом „Кіш“ віддавна визначали військовий табір. „Кіш татарський на шляху нашому лежав“ ⁶⁾. Польський дослідник Запорозжя дає таке визначення: „Кіш визначав головну квартиру, або обоз війська, а, крім того, місце управління війська“ ⁷⁾.

На думку Скальковського, слово „кіш“ означало місце, де збиралося всеньке козацьке військо, а — в переносному значінню — квартиру, стан чи табір військовий ⁸⁾. Костомаров з даного приводу говорив: „вся запорожская община въ правительственномъ смыслѣ называлась кошемъ“ ⁹⁾. Куліш-же ототожнював „кіш“ з „шалашами“, де за давніх часів жили козаки ¹⁰⁾. Падалка визнавав за кіш збірний пункт і громаду людей, що були об'єднані спільними інтересами, тимчасом як Січ значила хіба місце ¹¹⁾. У Скальковського знаходимо вислів — „укрѣпленіе кошей“ замість Січи, так що обидва поняття ототожнюються й т. д.

Кіш, будь-що-будь, міг бути й по-за межами Січи і в Січі існувало скількись кошів проти кожного проходу до неї. У татар, звідки, позичено наш термін, кіш — це була спілка хазяїв отар з 1.000 голів ¹²⁾. Отож доводиться визнати, що „кіш“ визначав збірний пункт для багатьох озброєних людей, що перебували під військовою юрисдикцією й мали

¹⁾ Г л и н к а, Рус. история, т. VI, 10. ²⁾ История возсоединения, т. I, 64.

³⁾ Запор. Старина, 76. ⁴⁾ Т. V, 406.

⁵⁾ Книга Большого Чертежа, 97; пор. *ibidem*, 98.

⁶⁾ „Kosz tatarski na gościńcu naszym leżał“. Jerlicz, Latopisiec, t. I, 18.

⁷⁾ „Kosz znaczył główną kwaterę albo obóz wojska, a oprócz tego miejsce zarządu wojska“. G l i s z c z y ŋ s k i, Znac. i wewn. życie Zapor., 20.

⁸⁾ Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 49. ⁹⁾ Богд. Хмѣльницькій, т. I, стор. XXVI.

¹⁰⁾ Куліш, ор. с., т. II, 61. ¹¹⁾ К. Ст. 1894, т. VI, 460 — 466.

¹²⁾ Л а ш к о в ъ, Сельская община, 48.

за своє завдання оборону. Де були-б ці люди, на ухваленому місці чи збиралися випадково, в якій саме кількості, коли й т. ин. умови — було питанням факту. Але моментом права була військова юрисдикція, навіть незалежно від стану війни. Раз цей момент виступав на сцену, всі інші ознаки не мали значіння.

Термін „кіш“ важливий і инакшою стороною. Він зв'язаний був з періодом колив чи мандрівних куренів. Якщо, з огляду на стан речей, доводилося припиняти біжучу працю й скорочувати господарство для оборони, коли на передній план виступали військові уявління й вояцьке право, колива ставали кошем. Довше-ж перебування в даному місці чи в постійному місці робило кіш січю. Отже, перед нами, за вдатним висловом О. Русова, „невольно военная община“ ¹⁾. Це дуже важлива ознака, що підкреслює подвійність Коша-Січи, як федерації незалежних курінних одиниць, одночасно об'єднаних єдиною військовою юрисдикцією, централізованою „на однім Дніпровім острові“ ²⁾.

Звідси простягається ниточка до хронологічних етапів. Їх уже передчував Бантиш-Каменський, що спитувався розібратися в географії Січей і числі їх ³⁾. На думку Яблоновського ⁴⁾, Січ мала два періоди — кочовий, несталий, не зв'язаний твердо з однією місцевістю, період перед Хмельницьким Богданом, а другий — після нього. Падалка початок другого періоду відносить ще пізніш — аж до р. 1661. Акад. Василенко пише: „организовывалась Сѣчь постепенно и въ 1580-хъ годахъ является вполне сложившейся“ ⁵⁾. Той-же дослідник, слідом за акад. Грушевським ⁶⁾, спитується встановити етапи в розвитку Січи: сторожові пости, кулаки їх і, нарешті, один вузол військової оборони ⁷⁾. Передчуття такого розвитку січової організації було і в Костомарова ⁸⁾. Але рішуче, виразно й зовсім справедливо характеризував еволюцію Січи М. Яворський. Він з цього приводу казав, що сітка первісних колив „зв'язується вузлами городців чи островів, що об'єднуються в один центральний кіш, яким стала Січ“ ⁹⁾. Тільки в такому розумінні й можна було визнати Січ „немов столицею запорожського товариства“ ¹⁰⁾, чи признати її метрополією для всіх Вольностей. „Січ була, так-би мовити, метрополією та святинією, коло якої містилися курені, а далі простягалися села та слободи“ ¹¹⁾. Яворський і Шніцлер мають за себе повідомлення Е. Лясоти, що говорить, наче в Вольностях були розкинуті примітивні фортечки на випадок татарських наскоків ¹²⁾. На нього-ж, очевидно,

¹⁾ Мат. для оцінки земель Херсон. губ., т. II, 128.

²⁾ Грушевський, т. VII, 138. ³⁾ Історія Малої Росії, 540.

⁴⁾ Słownik geogr.-histor., t. IX. ⁵⁾ Очерки по ист. Зап. Руси и Украины, 195.

⁶⁾ Пор. Іст. Укр.-Руси, т. VII, 137. ⁷⁾ Оп. с., 196, 141.

⁸⁾ Богданъ Хмѣльницькій, т. I, стор. XXII. ⁹⁾ Нарис іст. Укр., в. II, 61.

¹⁰⁾ Дорошенко, З минулого Катеринославщини, 22.

¹¹⁾ „La Setcha en était pour ainsi dire la metropole et le sanctuaire, autour d'elle étaient les kourènes et plus loin s'étendaient les villes et villages“. Schnitzler, Empire des Tsars, v. II, 448.

¹²⁾ Путевыя записки, 15.

справсь у своїй праці „O kozakach“ („Про козаків“) і Мацейовський: „там поробили собі козаки невеличкі фортеці та палісади. Головні серед цих засік фортеці дали ім'я Січи“ ¹⁾). Отже, за такого становища доводиться визнати за зовсім справедливу думку акад. Багалія, що говорить не про Січ у XVI в., а про січі ²⁾), або, за термінологією Шмідта, січовники ³⁾). Все сказане приневолює зробити висновок, що старовинна запорозька січова географія, очевидячки, мала під собою ґрунт, коли говорила про січі в місцевостях, що їх пізніші дослідники були взяли під сумнів. Цим хочу сказати, що перед єдиною Січчю була давніш низка січей, розкинутих по інших, супроти Дніпрянської Січи, місцевостях.

Кількість січів стояла в тісному звязку з колонізацією Вольностей. Колонізація посувалася з кількох місць — з півночі від Чернігівщини на південний схід, з заходу й північного заходу на південь і схід. Лінія фортечок, отже, була не одна, а принаймні 2—3. До того лінії фортечок, усупереч тому, що говорить акад. Грушевський, були зовсім не передова заслона, під прикриттям якої провадили свої промисли колива-курени, а опорна в запіллі лінія, де осідали під навалою кочовиків уходники-козаки. Про таке становище каже продовжник козацьких літописців: „Если вѣрять, чтобъ происходили запорожцы отъ с. Седнева по Днѣпру, — каже Рігельман, — то думать надобно, что то не цѣлое войско, но нѣкоторая часть ихъ была и пріобщалась по тѣмъ мѣстамъ (говориться про Канів, Переволочну) къ такимъ, каковы были сами“ ⁴⁾). Зовсім справедливо. То ще не було ціле військо, а тільки частки майбутнього війська, частки, що осаджувались на південь. Звідси виходить, що давній переказ про Семен-козаків, про Січ у Семеновому Розі — в основі зовсім правдоподібний, як і перекази про Січ у Каневі, Кременчуці, Переволочній ⁵⁾). Просунувшись з різних географічних широт і довгот у різних напрямках, вони врешті мали спинитись у точці перетину лінії їхньої дороги. За таку точку й стала Хортиця. Дійшовши і спинившись у ній, козаки перероджуються в особливу громаду, вносять у життя особливі вимоги й прикмети свого ладу, перетворюють громаду в військову державу ⁶⁾).

Перетворення з промислових одиниць у військову організацію викликали сами життєві умови. Під озброєними нападами промисловці виділили з-поміж себе постійну частину люду для війни так само, як і староства виділяли з своєї людности озброєні сили. Кількість їх зростала коштом виписчиків, що не потрапили до реєстрів городского козацтва, яке приносило з собою полкову організацію й дало, як можна догадуватися, кільком куреням ім'я полків, що в лавах їхніх вони свого

¹⁾ „Tam to porobili sobie kosacy male forteczki i palisady... a głównej z pomiędzy tych zasięków twierdzy nadali imię sieczy“.

²⁾ Заселення півден. Укр., 16.

³⁾ Мат. для геогр. и стат. Россіи, т. I, 25.

⁴⁾ Р и г е л ь м а н ь, Лѣтоп. повѣств., 3.

⁵⁾ Зап. о Южн. Руси, т. I, 150. ⁶⁾ Соч. и перев. 1760 г., кн. IV, 317.

часу перебували. На Січі, отже, безперечно була домішка військових порядків, принесених з городових полків, додана до курінних—уходницьких порядків. До останніх належала організація курінних порядків, в тому й передусім господарчих; до перших—вояцьке право, яке в Січі мусіло зазнати деяких змін. Точка Січи встановилася не відразу. Її довший час, як справедливо доводить проф. Яворницький, тільки намащували. Спочатку вона припала на о. Хортицю, де р. 1556 Дм. Вишневецький збудував „городокъ“ ¹⁾. Антонович з приводу Хортицької Січи писав: „вначалъ это укрѣпленіе не имѣло постоянныхъ жителей, сюда вводился гарнизонъ, когда была необходимость, обыкновенно лѣтомъ, а на зиму удалялся“ ²⁾. Але в іншому місці той самий дослідник говорив уже про постійну залогу, що складалася „изъ охотниковъ и выходцевъ изъ украинскихъ староствъ. Гарнизонъ этотъ и былъ зародышемъ запорожской (січової) общины“ ³⁾. Від р. 1585 „Січа стає признаним осередком і репрезентацією низової козаччини“ ⁴⁾.

Очевидячки, ак. М. С. Грушевський визнає Хортицю за першу Січ. Вона протрималася до р. 1594. Після деякої перерви, знову-ж на Хортиці на початку XVII в. повстала друга Січ, оточена окопами й тином ⁵⁾. Від тої Січи, що являла собою житло 15.—17 куренів, і досі лишилися останки ⁶⁾ розкинуті в горяній частині острова ⁷⁾. Третя Січ була в Базавлуку, четверта—на Томаківці ⁸⁾, п'ята—в Микитині від 1638 р. по 1652 р., шоста—на Чортомлику, сьома—на Кам'янці ⁹⁾, восьма—в Олешках і дев'ята—на Підпільній ¹⁰⁾. Тільки від 1652 р. Січ стає на довший час на одному місці й пересовується по досить невеликому радіусу. Січ обнімає озброєну військову силу й тому її обивателі іноді, як то було, напр., р. 1659, зветься „запорозьким полком“ ¹¹⁾. Дослідники через особливості устрою й порядків зуть січовиків і Січ „рыцарскимъ орденомъ“ ¹²⁾, „козачьимъ орденомъ“ ¹³⁾, „військовим братством“ ¹⁴⁾ і т. д. Людність Січи чим далі, тим усе збільшувалася коштом тих, хто шукав там собі притулку, бо Січ широко практикувала право захисту не тільки для окремих індивідів, але—це видно з листа Ханенка

¹⁾ Эварницкій, Вольности, 78; Ист. зап. козак., т. II, 23.

²⁾ Пор. Эварницкій, Запорожье, т. I, 204.

³⁾ Антоновичъ и Бецъ, Историческіе дѣятели, 3.

⁴⁾ Грушевський. т. VII, 139.

⁵⁾ Эварницкій, Запорожье, т. I, 212. ⁶⁾ Ibidem, 216.

⁷⁾ План Хортицької Січи вміщено там-же після стор. 232 й в Зап. О. О. И. и Др., т. IX, 435—438.

⁸⁾ План її в Зап. О. О. И. и Др., т. IX, 439—440; Костомаровъ, Богд. Хмѣльн. т. I, ст. XXII.

⁹⁾ Про неї й її вже 38 куренів див. Эварницкій, Запорожье, т. II, 146

¹⁰⁾ Звичайно рахують 8 січів, бо 1 й 2 січі, що були на Хортиці, визнають за одну, беруть, отже, топографічну, а не хронологічну віху.

¹¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, 383.

¹²⁾ Адриановъ, Славное низовое запор. войско, 5.

¹³⁾ Памятная книга Таврич. губ., в. I, 5.

¹⁴⁾ Багалій, Заселення півден. Укр., 16.

р. 1670 — й для цілих груп люду ¹⁾). Окрім того, був тут і ринок військової сили, куди збиралися професіонали військової справи, яких, каже Лясота й ин., так само вільно наймали, як наймали кнехтів у Західній Європі.

Певної фізіономії спочатку в Січі не видно. Тільки пізнішими часами можна було добачати свій постійний бург з своєрідними нобілями, що жили в умовах Спарти, а керувалися середньовіковими військовими правилами ²⁾). На Січ саме як на фортецю дививсь і Петро I, знаючи, що запорозці, готуючись до боротьби з ним, „укрѣпили злодѣйское гнѣздо свое лучше прежняго“ ³⁾). До того-ж часу „Січи не можна було назвати ані містом, ані селцем, швидше це був кочовничий табір“ ⁴⁾). Зате з другого боку в XVIII в. Січ з фортеці обернулася в звичайне торговельне місто, що його знали й чужинці. „Січ, — пише один із них, — це було погане торговельне місто. Це не значило, щоб купці, що там оселилися, не мали великих баришів. Вони дуже дорого продавали потрібні речі, і купляли дуже дешево те, що козаки приносили з добутків свого полювання, рибної ловлі та нападів“ ⁵⁾). Таку зміну визначало нове становище, що Січ не могла більше поширюватися в своїх межах, була здавлена з усіх боків, а за абсолютної перелюднености викидала лишки люду за свої межі, до Вольностей, де вони й перейшли на мирні зайняття, що продукти його возили до центрального пункту своєї території — Січи. Кількість Січи у звязку з тим обнято було новою якістю, бо саме воєнна рація для існування Січи, як озброєного кулака, затратилася, військовий привилей січових козаків ставав військовим обов'язком людности Вольностей. База, значить, була зруйнована й увага від центру перенеслася на периферію, від куреня до паланок, про що детальніше говоритиметься на своєму місці.

Військові завдання Січи визначала її боротьба з татарськими ордами. В цьому бачили не тільки *raison d'être* існування козаччини, ба й історичну місію її (Куліш, Максимович і ин.). Справді, татар треба було утримувати, бо, навіть не вважаючи на озброєний опір, вони завдавали часом величезної шкоди. Досить одзначити такий факт, що р. 1640 нагайці напали на Україну й захопили там до 200 тис. чоловіка в ясир. Найбільші наскоки робилися на ті місцевості, де людности було більше. Що-до цього не становили винятку й запорозькі Вольності: запорозці так само добре, чи так само погано стерегли й свої землі, як і чужі. Особливо важких ударів зазнавали самарська й навіть кодацька паланки,

¹⁾ Пор. А. Ю. и З. Р., т. IX, 283.

²⁾ Пор. M. Wallace, *La Russie*, v. II, 69.

³⁾ Голиковъ, *Дѣянiя Петра I*, т. IV, 64.

⁴⁾ „Siczy nie można było nazwać ani miastem, ani też wioską, tabor to raczej koczowniczy był“. Dubiecki, *Kudak*, 39.

⁵⁾ „La Setche était une mauvaise place de commerce. Ce n'est pas que les marchands qui s'y établissaient n'y fissent des gains considerables. Ils vendaient très-cher les choses necessaires et achetaient bon-marché ce que les cosaques rapportaient de leurs choses, de leurs pêches ou de leurs courses“. Levesque, *Histoire*, v. IV, 198.

що розкинулися недалеко, ба навіть зовсім під боком Січи й мали змогу хліборобити ¹⁾). Мала оборона хоч була не до лиця запорозцям, усе-ж виходила з самих потреб життя. Так, запорозці мусіли були обороняти свою людність, бо, обороняючи її, на ділі обороняли підступи до самої Січи, де переховувалося їхнє добро, знов-же, не лишали вони без догляду і людність своєї території, бо вона-ж працювала на Січі. Зовсім не через любов до бійки зчиняли запорозці великі й малі бої: підказувала їм це вигода чи невигода таких операцій.

Для оборони віддавна доводилося будувати особливі пункти, де-б можна було дати одсіч напасникам. Лясота свідчить, що по дорозі до Січи йому траплялося чимало саморобних фортечок з примітивними амбразурами — там ратувалися уходники. Запорожжя витворило центральну фортецю — Січ і низку висунутих наперед фортів, напр., у Кодаку, на Самарі (самарський монастир), то-що. Отже, оборона — це було необхідне явище. „Козаки, — пише М. Грушевський, — ставили собі для безпеки від татар городці й засіки, чи січи в придатних місцях“ ²⁾). Такий погляд має під собою добрий ґрунт. Згідно з універсалом С. Баторія, запорозці мали „охороняти з сторони Білгороду, Очакова, Тегині села і поля, щоб там ніякої шкоди не чинили і чинити не допускали“ ³⁾). Лже-Кониський теж говорить про „охраненіе навсегда границь... между Бессарабіей и Крымомъ“ ⁴⁾). З такою-ж думкою зустрічаємося і в творах чужоземних, що з погляду їх острови й забори для самих козаків були за „пристановище проти їх войовничих сусідів“ ⁵⁾). Щоб оборонятися, запорозці й висовували далеко наперед свої лежі, що зустрічаємося з ними, напр., р. 1589 на р. Донці ⁶⁾).

Але крім лежів та цілком пасивної висідки на островах Запорожжя знало й иншу систему оборони. Про запорозців відомо, що вони в глибині степів заводили опорні й дозорні пункти. „Укрѣпленія были сторожевыми и наблюдательными крѣпостями въ мѣстахъ пустынныхъ, охраняя вмѣстѣ и самыя хозяйственныя поселенія“, читаємо в одному місці ⁷⁾). Корж теж свідчить, що для оборони від татар „були побудовані радуги, верстов на 10 один від одного, де рівне — на 20 і 30“. В кожному радугі був курінь на 50 козаків, які „що-року змінялись“ ⁸⁾). Робили особливі сигнальні вишки-фігури, де запалювали сторожові козаки вогонь, даючи цим знати про небезпеку, та ставили наготові резерв ⁹⁾).

¹⁾ Стороженко, Укр. оповідання, т. II, 166.

²⁾ Ілюстрована історія України, 197.

³⁾ „Zachować z strony Białogrodu, Oczakowa, Tegini wsej i pól ich, aby tam żadnej szkody nie czynili ani czynić dopuścili“. Стороженко, Стефань Баторій, 73.

⁴⁾ Історія Русовъ, 14.

⁵⁾ „Un asile contre leurs belliqueux voisins“. Fletcher, Histoire de Pologne, v. I, 75. Пор. Гамба, Voyage, 46.

⁶⁾ Эварницкій, т. II, 83.

⁷⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. II, 827.

⁸⁾ Стороженко, Укр. оповідання, т. II, 162.

⁹⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 113.

Нарешті висилали геть наперед особливі пости-гардони ¹⁾, якщо вони були піші, чамбули — коли були кінні, як можна виводити з випадку, коли р. 1674 було впіймано Мазепу.

До оборони притягали й людність, що жила по-за Січчю; вона для того, згідно з січовими наказами, повинна була мати в себе „ружье, копье и прочую козацкую зброю“²⁾ не тільки ad hoc, бо людність Вольностей несла й „всю, отъ коша наряженную военную службу безотговорочно“; не зайняті-ж безпосередньо в військовій службі допомагали першим, латаючи курені, „артиллерійскія и пр. воинскія строенія“³⁾. Отож, не можна погодитися з кн. Голіциним, що суто військову службу визнавав тільки за січовим козацтвом ⁴⁾, як не можна погодитися й з проф. Покровським, що „козацьку роботу“ добачав тільки в грабіжницьких наскоках на татар та турків. Не активна сторона військових справ стояла на першому плані, а пасивна, себ-то оборона, що тісно звязувалася з системою уходного господарства. Коли ми й знаємо такі факти ⁵⁾, то їх без застереження не можна зараховувати в кредит запорозцям. Останні — все-ж оборонялися, а не наступали, що справедливо навіть для тих випадків, коли запорозці відступають ніби від такої лінії. В р. 1576 татари скаржилися: „теперь козаки переѣзжаютъ Днѣпръ, захватываютъ коней, скотъ и имущество нашихъ подданныхъ, а жнецовъ, пахарей и работниковъ ихъ берутъ въ плѣнь“⁶⁾. Це зовсім не наступ, а оборона за допомогою псування інвентаря, що належав ворогові: позбавлений реманенту й живої сили, ворог не міг робити наскоків. Але це була не постійна робота, відбувалася вона врядигоди, в основі лежали мирні промисли. Через це коли говорити про козакування як військовий промисел ранньої епохи ⁷⁾, то воно постійним промислом не було навіть і для панів. Тільки після того, як Січ зформувала коло себе державу, коли сама виділилася в військо, картина потроху змінилася. Ще колись Клавзевиц казав, що військо існує для озброєної боротьби. Отож, оскільки постійна армія в Січі зформувалася, як армія, їй довелося провадити вже війни, а не наскоки. Наївні здаються т. зв. походи XVI в. — початку XVII в. супроти справжніх воєн половини XVII в. Навіть у дальше століття, коли над Запорожжям нависли важкі хмари, Січ не могла відмовитися від війни. Отже, за такого погляду козакування ранньої пори, як каже М. Яворський, просто входило в число інших зайнятъ прикордонної в польській державі людности ⁸⁾, а не було спеціальною професією. Остання народилася тоді, коли повсталла запорозька держава. Звідси ясно, чому саме Січ переважила всі інші коза-

¹⁾ Новицькій, Запорожскіе и Гайдамацкіе класы, 31, 32.

²⁾ Историческая записка о пустынно-николаевскомъ самарскомъ монастырѣ, 22.

³⁾ Мышецкій, 83. ⁴⁾ Рус. Восн. Ист., т. II, 510.

⁵⁾ Пор., напр., Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 33.

⁶⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 37 — 38.

⁷⁾ Грушевський, т. VII, 82.

⁸⁾ Нарис історії України, II, 60.

кування. Питання це ставив Дубецький ¹⁾, кажучи: „про козацтво перед усім почули в гаях над горішньою Двиною та горішнім Дніпром, потім утворилася Низова Козаччина на степах, на низинах долішнього Дніпра, і своїм ім'ям заглушила всі інші козаччини“ ²⁾. Як могло це статися. Дубецький не пояснив. Говорячи про оборону, не можна не вважати на запорозькі інкурсії в межі мусульманських народів. Вони, оскільки ініціатива була в руках запорозців, закінчувалися для них здебільшого добре й зажили великої слави. Ще й досі це дає привід для палких компліментів на адресу запорозців. Один з дуже цікавих сучасних нам істориків зве запорозців „дивні степові лицарі, герої на війні, авангард слов'янських народів на мусульманських кордонах“ ³⁾. Другий дослідник писав, що запорозці „ніколи не виходили з цих островів, як тільки для того, щоб робити напади на землі своїх сусідів“ ⁴⁾. А давніші історики і взагалі ладні були визнавати, що „единственною цѣлью жизни Запорожья была война съ татарами крымскими и турками“ ⁵⁾. Захопивсь цією стороною справи навіть зовсім тверезий Крип'якевич. Та будь-що-будь, аж надто не зівсіді честь наскоків можна приписувати запорозцям. О. Левицький добре сказав, що особливо підчас воєн легко рекрутувалися в військові охотницькі одиниці люди, що не дістали собі місця на життєвому бенкеті та й вирушали на ворогів хреста ⁶⁾. До таких, часом декласованих, елементів, належали й ті, хто ще наприкінці XV в. дістав ім'я козаків ⁷⁾, ба навіть козаків запорозьких, які „чѣмъ далѣе, тѣмъ лучше воинскимъ ремесломъ забавлялися и все отмщали“ ⁸⁾. Навряд чи можна зарахувати до запорозьких козаків Претвича, кн. Сангушка, кн. Пронського й ин., на яких показував у своєму листі до Сигізмунда I султан Сулейман ⁹⁾. Різниця між першими й другими полягала в тому, що імениті люди звалися своїм ім'ям, не-іменитих турки звали козаками, а дослідники — запорозцями.

Та будь-що-будь і запорозькі козаки „рік-у-рік узимку і влітку зівсіді приходили і забирали в татар жінок, дітей, стада і різну худобу“ ¹⁰⁾. Систематичність цих операцій звернула на себе увагу польського уряду, що р. 1607 заборонив людям ходити на Запорожжя. Далі інкурсії набрали правильного характеру.

¹⁾ Кудак, 15.

²⁾ „O kozactwie wprzód slyszano w borach, nad górna Dzwina i ponad górny Dnieprem, za nim wytworzyła się Nizowa Kozaczyzna na stepach, na nizinach dolnego Dniepru... która swem mianem zagłuszyła wszelkie inne kozaczyzny“.

³⁾ „Etranges chevaliers de la steppe, héros dans la bataille, avangarde des peuples slaves sur les frontières musulmans“. Pierling, La Russe et S. Siége, II, 344.

⁴⁾ „Ne sortaient jamais des ces iles que faire de courses sur les terres de leurs voisins“. Jolli, 305.

⁵⁾ Устряловъ, Рус. ист., т. II, 216. ⁶⁾ Очерки народной жизни, 10.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., т. II, 8.

⁸⁾ Самовидецъ, 329. ⁹⁾ Жерела, т. VIII, 21.

¹⁰⁾ „rok podle roku zimie i lecie zawsze przychodzili, tatarów żony, dzieci, стада i bydła różne zabierali (Жерела, т. VIII, 48).

Конкурентні в інкурсіях групи призвели до того, що в дослідників склалася неправдоподібна думка, ніби на Запорозжі „разбои и грабежи составляли любимое занятіє“¹⁾. Звідси й з'явилася та концепція (за найвидатнішого представника її був Стороженко), що²⁾ визнає, наче-б Запорозжя від військових промислів перейшло під „мудрымъ водительствомъ російскаго правительства“ до мирної праці, а не навпаки. Інкурсії не могли провадитися в широких розмірах. За часів Баторія нараховувалося ледві 3 000 козаків, що з них хіба 500 можна було назвати справді козаками. Лясота нараховував кілька тисяч козаків, але він мав-би слухність тоді, коли-б зарахувати до них козаків, що провадили мирні промисли³⁾. Під Хотином у Сагайдачного було, що правда, чимало козаків, але не виключно запорозьких, зате „зоставалося 2 000 козаків на Запорозжі“⁴⁾. Р. 1671 з татарами на переправах билосся 6 000 козаків⁵⁾, у дальшому році їх було під зброєю тільки 2 000 чол.⁶⁾. У 1675 р. запорозці робили наскок на Крим у кількості 300 чол.⁷⁾. Тільки в XVIII в. запорозців було до 27 тис. чол. Звідси ясно, що Запорозжя могло провадити т. зв. малу війну невеликими силами. Ці нечисленні відділи жалили, потім відкочувались, нападали несподівано, бо їхній рух нікого не міг особливо налякати; з малими силами легко було проходити, вичікувати й ховатися, так само легко було й розбігатися. Сірко вважав за велику армію з 20 000 чоловіка, що з нею обіцяв захопити Крим і покінчити з ним. Великі війни провадити не можна було ще й тому, що нечисленне військо ділилося на частки, а з них хоч одна якась не могла робити великих переходів і тому приковувалася до місця чи могла працювати на недовгому радіусі.

Ділилося військо на „товариство пѣхотное и конное“⁸⁾. Давніша була безперечно кіннота—це виходило з самого становища, а саме, що допомогу треба було подати швидко, з другого боку і коней не бракувало. Кіннотою легше було допомогти, кидаючись навздогінці за ворогом. Для довшої оборони зручніша була піхота, що залишалася на місці й пускала глибше коріння в людність, серед якої й набула нарешті командне становище. Переважали були, очевидно, кінні. „Козаки, завсіди на коні, мали змогу переслідувати татар і являли собою для них непереможну твердиню“⁹⁾ Було так, не тільки з логічного боку, але тому відповідають ще й історичні дані. Напр., р. 1675 після бою з турками в Січі „около 2 000 доброго панцирного товариства, сѣвши на коней, бросились по слѣдамъ хана“¹⁰⁾.

¹⁾ Шмидтъ, Історія польскаго народа, т. II, 219.

²⁾ Стеф. Бат. и заднѣпр. козаки, 23.

³⁾ Зап. Наук. Т-во ім. Шевченка у Львові, т. LXIV, 163.

⁴⁾ Бѣлозерскій, Южно-Рус. лѣтоп. 14.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. X, 445. ⁶⁾ Ів., IX, 647.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз.

⁸⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 82.

⁹⁾ Les cosaques toujours à cheval pouvaient poursuivre les Tatars et leur presenter un rempart insurmontable (Lelwel; Hist. de Pol., v. I, 135).

¹⁰⁾ Эварницкій, Ист. Зап. коз., т. II, 516.

Що-до піхоти, то вона „оставалась въ Сѣчи и по паланкамъ“¹⁾. Що правда, казати, наче-б піхота сиділа на місці й не виходила з Січи, не можна. На могилі Яна-Казимира в церкві S-Germain des Près намальовано, як польська кіннота б'ється з запорозькою піхотою. Чубатих запорозців показано в правильних лавах з мушкетами в руках і шаблями при боці²⁾. Величко³⁾ каже, що запорозька піхота ділилася на мушкетерів і сагайдачників. За давніших часів було, правда, більш різноманітності. Боболінський дав такий опис полків Івоні: перший полк складався із вояків „з ручною стрѣльбою“, другий — з лучників, третій — з рогатинами⁴⁾. У думі про козака Голоту перераховано козацьку зброю: рушницю, келеп, що їм Голота татарина „між плечі гримає“, й нагайку. Але такої зброї не можна визнати за кавалерійську, бо-ж за ознаку її був нє келеп, а ратище.

Підчас боїв обидва роди військ підтримувала запорозька армата. Козаки дуже цінували її. Після Хмельниччини вона зробилася за необхідну приналежність усякої козацької валки. Це можна з'ясувати тим, що підчас Хмельниччини в запорозькій артилерії пороблено деякі вдосконалення, а саме гармату поставили на колеса, кожну возив один кінь „для лекшого й скорѣйшаго з ними в военной потребѣ обороту“⁵⁾.

Щоб загартуватися супроти різних життьових недогід, козаки за мирних часів „имѣли всегдашнее упражненіе въ военномъ ремеслѣ и содѣлались нужными своимъ сосѣдямъ какъ въ мирное, такъ и въ военное время“⁶⁾. Коли війни не було, курені в неділі й свята билися навкучачки⁷⁾, практикували особливі дуелі-герці „на вѣрность і любов“⁸⁾.

Була в запорозців і своя флота. Саме морські наскоки спочатку й уславили козаків. „Розбої, що вони вчиняли були над сусідніми народами, спричинилися до того, що їм дано ім'я козаків, яке слов'янською мовою визначає піратів“⁹⁾. У куруківських статтях говорилося: „ни Днѣпромъ, ниже другими рѣками, съ владѣніями Республикѣ (польській) смежными, козаки въ море ходить... да не осмѣлятся“¹⁰⁾. Шевальє свідчить, що козаки збиралися „щоб піратувати на Чорному морі“¹¹⁾. Нарешті, про них читаємо: „після того, як припинилися козацькі морські розбої на Чорному морі, торговля почала жвавішати при експлоатації західніх народів“¹²⁾. Хоч з якого боку підходити, а піратства з запорозців ніхто не відкидав. Але морські наскоки, так багато й гарно оспі-

¹⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 52—53.

²⁾ Forster, Pologne, додаток до стор. 120. ³⁾ Лѣтопись, т. I, 53.

⁴⁾ Граб'янка, Лѣтоп., 283. ⁵⁾ Величко, т. I, 65. ⁶⁾ Дебу. О кавказской линіи, 41. ⁷⁾ Марковицъ, Оч. по ист. зап. коз. 28.

⁸⁾ Слабченко, Судівництво в Укр. XVII—XVIII стол.

⁹⁾ Les brigandages qu'ils exerçoient sur les peuples voisins leur firent donner le nom de Cosaques qui en langue esclavonne signifie pirates. J o l l i, 305.

¹⁰⁾ Маркевичъ, т. III. 27.

¹¹⁾ pour pyrater sur le mer Noire (La guerre des Cos.), 9.

¹²⁾ upon the cessation of the Cosack piracies in the Black Sea, commerce began to appear actively on its water, unders the flay of vhe Western nations. Milner, 167.

вані, зовсім не вражають своєю грандіозністю. То була теж мала війна Р. 1698 запорозці говорили: „ни они, ни предки ихъ... на военныя турецкія судна открытымъ лицемъ не нападали, но наипаче, постерегши ихъ на морѣ, уступали прочь, понеже ихъ запорожскіе морскіе струги противъ турецкихъ каторгъ и иныхъ воинскихъ суденъ вельми мелки и утло быти показують и для того... всегда того стереглися, дабы имъ съ такими каторгами не сходитися, а искать себе способу, чтобъ неявиственно на какое мѣсто или село... внезапно силою своею могли ударить и получитьи себѣ добычу, а хотя бъ великіе морскіе суды и лучилося розбити, то развѣ купецкіе“¹⁾). Картина, отже, виходить не дуже помпезна. В відомого російського дослідника знаходимо й інший натяк, що нападали володільці човнів на те, щоб підірвати великого польського експортера хліба²⁾). Виходило-б так, що такі морські наскоки можна, до певної міри, назвати козацькими, але не запорозькими. Не про це тут кажу, а про особливий вид військової сили в тісному розумінні слова — запорозьку флоту. Вона складалася з човнів, якими володіли курені. Р. 1774 згадується про нещасливий випадок — аварію двох човнів, що належали Кущівському й Незамаївському куреням³⁾). Флотилія запорозька мала свого виборного отамана, яким, напр., р. 1772 був отаман Дядьківського куреня Гук⁴⁾).

Отож, Січ не дарма звалася військом. Вона справді була правильно збудована військова організація. Остання, однак, не звільняла людність Вольностей од військової роботи. Відомо, напр. що р. 1582 самарські козаки, що ловили рибу й посилали частину лову до Січи, мали своїх осібних старшин. Коли Сірко надумав іти походом на Крим, він скликав козаків з усіх усюдів Вольностей, оголосив їм про похід і знову розпустив по річках і вітках, наказавши заpastися харчами й зброєю та бути напоготові. Коли вирушали в похід, до нього вибирали тільки найкращих. Той-же Сірко р. 1675 зібрав до 20 тис., а мав змогу, як видно з його листа до Самойловича⁵⁾ зібрати до 100 тис. шабель. Ясно з сказаного, що жителі Вольностей це була озброєна людність і не дарма військо запорозьке, як видно з заклику р. 1672, звано „Запорозьким, кошовим, морським і річним“.

Раз козаки рушали в похід, над окремими партіями їх з'являвся особливий начальник в особі полковника. Куліш думав, що Запорожжя не знало полковників⁶⁾). Акад. Грушевський гадав, що такого рангу не існувало на самому початку історії Запорожжя і що „уряд цей щойно виробив ся в кінці XVI в.“⁷⁾). Згодом він ніби зник. З універсалу Сигізмунда III видно, що коли Остряниця втік, козаки лишилися тільки при отаманах, сотниках і осавулах⁸⁾). Але згодом полковники знов починають фігурувати не як постійний, а як тимчасовий уряд. Р. 1686 запорозці казали кримському ханові: „наперед до сего от них помочь бы-

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 741. ²⁾ Покровский, Рус. Ист., т. II, 161.

³⁾ Скальковскій, ор. с., т. III, 104. ⁴⁾ Іб., т. III, 98.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 519. ⁶⁾ Ист. возсоед., т. II, 37.

⁷⁾ Ист. Укр.-Руси, т. VII, 281. ⁸⁾ Жерела, т. VIII, 342.

вала, что и без вѣдома ц. в. собрався их — запорожских козаков человек сот по 5, и по 6, и по тысячѣ и обравъ меж собою какова полковника, ходили на войну“¹⁾). Те-ж саме й тоді-ж вони говорили московському цареві²⁾). Є відомості, що за полковників були начальники над 500 козаками, а під ними були сотники³⁾). А втім, 500 не завжди було число остаточне. Так, р. 1675 Сірко „посылалъ подъ Очаковъ 2 полковниковъ — конного Миска да пѣхотного Волошенка, съ конницею и съ пѣхотою человекъ съ триста“⁴⁾). Але, напр., р. 1771 над командою таки в 500 козаків був полковником Колпак, так і названий „командиром п'ятох сотень“ козаків⁵⁾). Та, будь-що-будь, обов'язково під командою полковника мав бути особливий відділ, а кількість люду в ньому могла бути різна. В такому розумінню фігурували вислані од Сірка до Ханенка полковники Макуха й Суховій⁶⁾). Та уряд полковників повставав не тільки підчас війни, дарма що на думку Чарновського⁷⁾), полковників вибирали лиш підчас походів. Бачимо, напр., при Бруховецькому запорозького полковника Чугуя, що командував гетьманським ескортом⁸⁾). Сірко під той час, як за кошового був Гомін, уважавсь на Січі за полковника, хоч у похід не ходив⁹⁾). Представник Запорожжя в Москві р. 1670 С. Обида був теж полковник¹⁰⁾). Р. 1692 „по перемирі з татарами послали было запорожца изъ Сѣчи внизъ р. Днѣпра о томъ съ объявленіемъ полковника“¹¹⁾). Нарешті, полковників посилали по платню Війську до Петербургу.

Отже, полковником на Січі була особа, що виконувала яке-небудь завдання серйозного характеру протягом певного, призначеного часу. Коли закінчувалося завдання, наставляв край і полковникуванню. Треба додати, що завдання мало бути спеціальне й таке, що не входило в сферу діяльності того чи іншого з чинів запорозької старшини. При такій особі перебувала якась кількість підлеглих козаків; число їх значіння не мало. Отож, раз треба було перевести котру операцію, виконати її доручали власне полковникові. Отже в старовинну формулу полковника, як начальника 500 козаків (р. 1593 Хлопицький писавсь „полковникомъ, т. е. начальникомъ 500 людей“¹²⁾)) доводиться внести поправку. Її внести тим потрібніш, що полковниками звали ще начальників флотилії, що ходили в Чорне море¹³⁾). Полковників вибирали чи призначали „з значних товаришів військових“¹⁴⁾). Відділи, що були під їхньою рукою, являли собою спеціальні команди, що склалися або з кількох куренів або з охотників різних куренів¹⁵⁾).

Коли-б доводилося виступати більшому, скажім, подвійному відділові, то командувати над ним доручали вільному від певної посади в Січі військовому старшині. Так р. 1769 валками в 1 000 чол. командували

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 34. ²⁾ Він-же, Ист. зап. коз., т. II, 610. ³⁾ Іб., 118.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, 98. ⁵⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 105.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. т. II, 451. ⁷⁾ Historya koz., t. I, 41.

⁸⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 399. ⁹⁾ Іб., 298. ¹⁰⁾ Іб., 419.

¹¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 397. ¹²⁾ Лясота, Пут. зап., 47.

¹³⁾ Жерела, т. VIII, 347. ¹⁴⁾ Величко, т. III, 57. ¹⁵⁾ Кащенко, Оповід., 59.

свобідні військові старшини Лях і Чорний¹⁾). Іноді свобідні військові старшини виконували й інші обов'язки, напр. р. 1765 за-ради січових справ виряджено було разом з кошовим і військового старшину Пішмича²⁾). Свобідний військовий старшина був швидше почесна особа. При ньому був особливий писар і осавул, на вірець того, як те було й при похідних полковниках³⁾), також почесний караул, а для послуг — команда від куреня, звідки був військовий старшина, себ-то так само, як було й при військових старшинах, котрі служили⁴⁾).

Число свобідних військових старшин було різне й визначали його потреби часу й підготовлюваних операцій. З вільної військової старшини комплектували тільки похідні посади військового обозного, військового булавничого, бунчужного, перначника, посади курінних хорунжих, військових толмачів, то-що⁵⁾).

Військова старшина повстала не відразу. Спочатку існувала та військова старшина, котра служила, „цѣльная“, „настоящая“, що збереглася і в Січі і в Гетьманщині. В кінці XVI—початку XVII в. запорозці мали серед старшин: обозного, писаря, 4 полковників, 8 осавулів, 20 сотників, 152 десятників, 16 прапорників, сурмачів, довбиша, трубачів і десятників та отаманів⁶⁾). У XVII в. одні з названих чинів зникли, інші з'явилися. Від часів Богдана вже зовсім визначивсь кадр запорозьких військових старшин: суддя, осавул і писар.

Спочатку, на думку деяких дослідників, судді не треба було, бо, мовляв, твердо трималися в Січі правила: „де є двоє козаків, там вони судять третього“⁷⁾). Фактично, однак, невідомо, чи-ж застосовувано це правило в життю. Здається, що уряду військового судді тому не було, що за законом, функції судді входили в число обов'язків кошового. Але наказний кошовий потроху прийняв на себе функції судді, коли кошовий прибував до Січі й бравсь до пекучіших справ. Не дарма-ж військовий суддя через свою посаду був наказним кошовим чи його помічником, переймаючи його обов'язки механічно, скоро лиш через що-небудь кошовий покидав Січ. Не дарма-ж склалася думка, що військовий суддя розв'язував один тільки „неважныя дѣла, а другихъ не могъ рѣшить безъ совѣту кошевого и прочей старшины“⁸⁾). Скальковський⁹⁾ зводив ролю судді до попереднього розгляду, поясніння й дачі порад що-до вироків, які ухвалював вже кошовий. Проф. Яворницький гадає, що „суддя былъ блюстителемъ тѣхъ предковскихъ обычаевъ и вѣковѣчныхъ порядковъ, на которыхъ зиждился весь строй козацкой жизни“¹⁰⁾). Навряд щоб це було так, бо такими „блюстителами“ були т. зв. старики. До того-ж твердження Яворницького позбавляло сили *usus*, що був на Запорожжі; особливо-ж знехтувано при цьому весь уклад паланок. Корж зовсім виразно каже,

¹⁾ Скальковській, *op. cit.*, т. II, 22. ²⁾ *ib.*, т. II, 279. ³⁾ *ib.*, т. I, 70.

⁴⁾ *ib.*, т. I, 67. ⁵⁾ *ib.*, т. I, 58. ⁶⁾ Грушевський, т. VII, 282.

⁷⁾ Буцинській, О Богданъ Хмельницкомъ, 33—34.

⁸⁾ Соч. и перев. за 1760 г. кн. V, 445.

⁹⁾ *Ист. Новой Сѣчи*, т. I, 160. ¹⁰⁾ *Ист. запор. коз.*, I, 223.

що суддя таки рішав справи й для них міг бути за останню інстанцію, якщо з його вирокком згоджувалися сторони. На той-же час, коли йому доводилося ставати наказним кошовим, його вирокки, як вирокки судді, були й геть-то обов'язкові. Через це, здається, можна швидше згодитися з Чарновським, що вважав, наче-б суддя судив усякі судові справи ¹⁾. Для паланкової людности був він за третю інстанцію (паланковий полковник — курінний отаман — військовий суддя). Окрім судових справ на військового суддю покладали й обов'язки січового скарбника. Напр., р. 1770 він, з наказу кошового, видавав 10 карб. з військових сум канонірам, щоб покупали пшона й сала ²⁾. Тоді-ж йому доводилося видати 3526 арш. полотна, 10 біличих хутер і ин. У його руках зосереджувалися відомості про одержання в Війську платні, видача інструкцій столечникам, то-що ³⁾. За мирного часу в завідуванні судді була, як гадає Чарновський, і січова артилерія. Але з цим погодитися не можна, бо для того був особливий „пушкар“, а підчас війни обозний. Коли можна говорити про функції обозного в руках судді, то хіба в тому розумінню, що він зберегав військові припаси, а це-ж навсправжки був обов'язок як-раз скарбівничого, а не обозного. На військового суддю покладали часом і важливі дипломатичні обов'язки. Так, коли за кошового був отаман Сірко, військового суддю Богаченка посилали до Польщі провадити з королем переговори на те, щоб прийняв військові клейноди. Військового суддю Головатого посилали до Петербургу, щоб одмежувати Запорозжя од сербів, то-що. Це були не просто важливі справи, а справи, що вимагали знання законів, а їх кому-ж і знати, як не судді?

Другий військовий старшина це був військовий осавул. Шніцлер ⁴⁾ упевняє, що в Січі було аж четверо осавулів. Що їх з початку було кілька, в тому, здається, не може бути сумніву. Р. 1674, напр., у Січі згадується про кількох осавулів, як і в 80 рр. XVI в. Але згодом осавул був тільки один. Як каже Чарновський, обов'язки осавула були нескладні: ад'ютантство при кошовому, поліційна служба, дільба платні й провіанту. Спочатку осавул був, мабуть, ближчий помічник кошового у військових справах, і поліційна служба не входила в число його обов'язків, бо її одбував яриза військовий, що про нього згадується в думі про Самійла Кішку ⁵⁾, коли посада яризи перестала існувати, його служба перейшла до осавула.

Третій постійний військовий старшина був писар. Р. 1648 „было на Кошу два писари барзо добрих и в речѣх писарских языком словенским и польским добре цвѣчоных: один старѣйши, а другий молодший“ ⁶⁾. Молодший був. С. Зорка, що перейшов до Богдана Хмельницького. Одного й зустрічаємо протягом усенького часу, поки існувало Запорозжя. Військовий писар провадив біжуче всякого роду листування, „вель всѣ счета, писалъ, по совѣщанію съ монахами (?), къ разнымъ государямъ и вель-

¹⁾ Hist. koz. t. I, 40. ²⁾ Новицький, Мат., 67. ³⁾ *Иб.*, 70 — 71.

⁴⁾ Empire des Tsars, v. II, 449. ⁵⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій 17.

⁶⁾ Величко, т. I, 54.

можамъ“¹⁾, роздавав запорозцям платню²⁾, розписував жеребки куреням підчас жеребкування³⁾. Характерна особливість цієї посади, за небагатьма винятками, полягала в тому, що писар не контрастигував своїм підписом актів, що виходили з Січі. Пояснювати це можна тим, що відповідальність за акти несли в Січі не окремі уряди, а все Військо, що ім'ям його й контрастигували документи.

Але крім цих постійних урядів, у Січі були, як знаємо, вільні військові старшини, причому кількість їх не була постійна. „Полный штатъ начальственныхъ лицъ, каже Д. І. Яворницький, по различнымъ источникамъ опредѣлялся разнo: 49, 118 и 149 чeлoвѣкѣ. Послѣдовательная степень этихъ начальниковъ: войсковые начальники, куренные отаманы, войсковые служители, канцеляристы, походные и паланковые начальники“⁴⁾. Нас тут можуть цікавити тільки військові старшини й військові служебники, чи підстаршини. До останніх названий дослідник зачисляє булавничого, хорунжого, перначого й ин. Коли р. 1769 запорозцям довелось виступити в похід, при війську було 14 військових старшин: один із них ніс військову корогву, другий правив січовою артилерією, обидва були з вільних військових старшин⁵⁾. Отже, тут на думку проф. Яворницького пристати не можна. До військових старшин, здається, треба зачислити й баштового старосту на Січі, що про нього згадується на однім образі Андрія Первозваного⁶⁾.

Військових підстаршин, чи служебників, було чимало: підписарій, підосавул, пушкар, довбиш⁷⁾, піддовбишний, підпушкарій⁸⁾, чауші — рід фельд'єгерів⁹⁾, прапорний кошовський, осавул і підосавул при обозному¹⁰⁾; на одну дошку з ними треба поставити трубачів¹¹⁾. Відомі ще військові цілюрики-лікарі¹²⁾ й стадники¹³⁾. Всі вони не мали великого значіння й звалися не панами, як військові старшини, а підпанством.

Коли-б котрий з військових чинів за-ради військових (а, може, й приватних) справ кидав Січ, „то остаются въ Сѣчи вмѣсто ихъ наказные, кои также избираются отъ народа“. Було й таке, що в похід, напр., вирушали наказні старшини и „тогда остаются дома настоящие начальники, что дѣлается по благоразсужденію общаго собранія“¹⁴⁾. Наказні робили те, що їм наказували „настоящие начальники“, в них не було свого правного титулу.

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. VIII, 224. ²⁾ Грушевський, т. VII, 239.

³⁾ К. Ст., 1883, V, 133. ⁴⁾ Ист. зап. коз., т. I, 217.

⁵⁾ Скальковскій, т. III, 21; т. I, 62—63; Кащенко, 53.

⁶⁾ Эварницкій, Запорожье, т. II, 191.

⁷⁾ Мышецкій, 33; Czarnowski, Hist. koz. t. I, 43—44; Эварницкій, Источники, т. II, 1824; Тоок, Hist. de Russie v. II, 135.

⁸⁾ Скальковскій, т. I, 57. ⁹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 234.

¹⁰⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1705; ¹¹⁾ К. Ст. 1882, VI, 565.

¹²⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 506.

¹³⁾ Скальковскій, т. I, 73.

¹⁴⁾ Соч. и перев. 1760, кн. V, 431.

Військова старшина, як і інші старшини, „была выбираема вольными голосами“ ¹⁾). Вибори відбувалися кожного року після того, як кінчалася операція витягування жеребків з писаревої шапки ²⁾). За другий день для виборів було 24 червня. Але вибори відбувалися і в інші дні і не в Січі. Напр., коли р. 1769 ватаг відділу, що посувався проти турків у напрямку на Хаджібей, Носач занедужав і не міг командувати, козаки обрали на свого ватага С. Галицького ³⁾). Було за загальне правило, як видно з записок бар. де-Тотта, що могли бути обрані лиш ті козаки, котрі постійно жили в Січі ⁴⁾). Вимога „молоїства“ при цьому очевидно значіння не мала, хоч про неї дехто з дослідників не забуває. Один із давніших описувачів Запорожжя показує, як на порушення регули, напр., що А. Головатий, будучи жонатим, був обраний у число військових старшин ⁵⁾). Розуміється, це не так ⁶⁾). Тримавсь на посаді обраний військовий старшина, поки йому довіряли. Поки довіряли, поти корилися, не важилися вчиняти насильства над особою старшини, шанували, визнавали її недоторканність.

Старшини віддавна фігурували, як особлива група в складі Запорозького Війська. Раз-у-раз вони показуються в актах після Хмельниччини. Дуже часто, мало не зівсіди, трапляється формула: „старшее и меньшее низовое козачество“ ⁷⁾). Оце старше товариство доводиться розуміти не тільки як старшину, а як осібне угруповання серед Війська. До нього належали т. зв. знатні козаки (Гр. Пелех, що допитував лже-Симеона), чи „войсковые товариши“ ⁸⁾), чи „кошові товариши“ ⁹⁾), „значні товариши“ ¹⁰⁾), „знатные козаки“ ¹¹⁾), чи „значні військові товариші“ ¹²⁾), „знатні товариші“ ¹³⁾). Вони належали всьому Війську, так само як куреням, або, краще, звязувалися з куренями. Р. 1693, з приводу авантури Петрика, між куренями повстали непорозуміння й бійки, підчас яких „козака знатного куреня Корсунського убили“ ¹⁴⁾). Тоді-ж згадано Максима — знатного товариша куреня Сергіївського ¹⁵⁾).

Знатні козаки були зовсім не одиниці; їх знаємо чимало, цілі фамілії, що з них і комплектовано шар військових старшин. Так, фамілія Білицьких дала двох кошових, Іваненків — так само, Малашевичів так само, Федорових — троє кошових, з фамілії Білих була ціла низка полковників, Малі дали трьох курінних, Чорні — 9 старшин, Тарани — 6 полковників. Сюди-ж належали Барабаші, Великі, Гаркуші, Головаті, Кузьменки, Морози, Рубани, Чернявські, Шульги, Щербини й ин. Посади в Війську давали не всім і кожному, а, як видно, обмежували низкою

¹⁾ Ефименко, Южн. Русь, т. II, 47. ²⁾ Мышецкій, 37.

³⁾ Скальковській, т. III, 30. ⁴⁾ Пор. К. Ст. 1883, IX, 138.

⁵⁾ Надхинъ, Память о Сапор., 8.

⁶⁾ Пор. ст. Клименка в Зап. У. А. Н. т. VIII, ст., 463.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. т. II, 32. ⁸⁾ Ор. с., т. II, 476, 482.

⁹⁾ А. Ю. и З. Р. т. III, 100. ¹⁰⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 320.

¹¹⁾ Іб., т. I, 705. ¹²⁾ Іб. т. I, 777, 782. ¹³⁾ Сенатській Архивъ, т. VIII, 191.

¹⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. I 450. ¹⁵⁾ Іб. т. I, 44.

фамілій. Чи звязувано старшинування з певними куренями, сказати важко. Напр. суддя Тимофієвич р. 1772 був з куреня Дерев'янківського, суддя Богацький р. 1749 — з Титарівського, Фирс 1696 р. з Батуринського, військовий осавул Грицько р. 1692 був з куреня Платнірівського, осавул Давид 1749 — з Васюринського, Гадяцький 1702 р. — з Дядьківського. Військовий осавул Лукаш 1699 р. був з Сергіївського куреня, Великий — з Шкуринського, Товстоніг — з Щербинівського, кол. суддя Головатий — з Шкуринського, військовий писар 1779 р. Андрій — з куреня Миргородського (?) й т. д.

Обнімали ту чи іншу військову посаду або відразу, або одбувши попередню певну службу. Кар'єру свою Головатий проходив так: спочатку він був у команді молодиків при кошовому, потім служив за писаря Самарської паланки, далі був за писаря військового суду, за військового писаря й, нарешті, за військового суддю. Може бути, правда, що поступінність в обняття посад стосувалася тільки до другої половини XVIII в. й була виняток з загального правила.

Звання військового старшини було не тільки почесне. Воно сполучалося з деякими особливими правами. У нас є, правда, сливе нічим не підперті натяки, що кожен військовий старшина мав право судити. „Судьями у запорожскихъ козаковъ, каже Яворницький ¹⁾, была вся войсковая старшина“. Я не маю фактів, що відкидали-б таку думку, як нема в нас і противних даних. Проте, більше є підстав схилитися в бік другого погляду, принаймні на той час, коли військові старшини були в походах. Був у військових старшин привилей — їх переважно перед іншими виряджали в почесну подорож, напр., до Петербургу в складі депутації різного роду. Так, р. 1743 виряджено разом і на чолі з депутацією до цариці кол. військового суддю І. Білого ²⁾. Та козацька маса сильно затримувала зростання старшини, маючи її під своєю контролею і ради цього вимагаючи, щоб старшини жили неодмінно по куренях, з котрих були вийшли, „съ своими куренными козаками обще“ ³⁾. За другий спосіб контролі були щорічні зміни військової старшини. „Ежегодная смѣна старшины происходила, конечно, въ видахъ гарантіи политической свободы въ средѣ запорожскихъ козаковъ — такъ понимало это и само сичовое товариство“ ⁴⁾. Але не вважаючи на обмеження, старшини являли собою особливу групу в Війську; і як відокремлена група, виступали навіть на очах усієї сичової маси. Вже р. 1595, як свідчить Лясота, старшини на радах відокремлювалися в окреме коло, становили осібну раду, дарма що постанови її не мали рішучого характеру, хіба за тим тільки винятком, коли воля старшинського кола була та сама, що й воля ради простих козаків, і це з'єднувало обидва кола в одне ⁵⁾.

Для кошового старшинська рада (чи сходина) мала велике значіння. Без неї не могла перебути навіть така виключно дужа людина, як Сірко ⁶⁾.

¹⁾ Ист. зап. коз., т. I, 240. ²⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1331.

³⁾ Мышцкій, 48. ⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 215.

⁵⁾ Пут. зап., 36. ⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 462 — 3.

Коли р. 1675 він „хотѣль ийти на городы, гдѣ разоряль богоотступникъ Стенька, старшина не похотѣла“, і Сірко скоривсь перед її волею ¹⁾ — не допомогла йому й популярність серед сіроми ²⁾. Впливала військова старшина на кошового не тільки в справах політичних, але й у справах унутрішньої управи, як ото наділення монастирям землі, будування й ремонт гребель, то-що ³⁾.

Вагу ради військової старшини зменшував вплив курінної отаманії, а найголовніше рада, чи сходини, т. зв. стариків. Про стариків читаємо: „вся сила коша та старшини полягала в стариках, що моральний (тільки?) вплив їх на військо був дивовижний“ ⁴⁾. Стариками були всі військові й курінні чини, що подавалися в одставку. Їх не вибирали в старики, але вони через самий факт свого минулого старшинування, себ-то досвідчености в управлінню і далі брали в січових справах участь. Юридично значіння стариків з'ясувати можна тим, що між виборами й затвердженням проминав певен час, коли нове начальство ще не було правосильне й влада вже скинутих старшин фактично переходила етап пролонгації. На інші правні підвалини показати не можна. У своєму званні лишалися вони до смерти й репрезентували інтереси не того чи того куреня, а всього війська, взятого в цілому. Старики становили обов'язкову раду при кошовому, раду постійну, дарма що кошовий отаман мав право скликати сходини з тих людей, котрих призначив він сам, і ad hoc ⁵⁾. Що-до цього маємо цікавий лист од кошового Кальнишевського, заадресований наказному П. Фролову. Клопочучись за те, щоб повернути Самару, кошовий виїхав до Петербургу. Зупинившись у Києві, він оповіщав; неначе-б усе йде на добре для запорозців. Проте не забув 3 лютого 1756 р. написати з Києва: „о воздержаніи въ войскѣ всѣхъ порядковъ добрыхъ всякими образы стараніе прилагать не оставьте и въ потребномъ съ г.г. стариками совитуйтесь“ ⁶⁾. Стариками абшитованих старшин звали не через те, що були вони старі, а вважаючи на їхню посаду. За давніх часів комплектували їх, може бути, з „старинних козаків“, що прожили в Січі довше, ніж 5—10 років ⁷⁾. Скальковський, що правда, припускав, наче-б літній ценз мав певну вагу. „Старики, — каже він, — были заслуженные и преклонныхъ лѣтъ козаки, войсковые старшины, а не простые козаки“ ⁸⁾. Що-до ваги їх, то сами запорозці так її визначали, кажучи про Юрася Хмельниченка: „аще и младъ лѣти есть, обаче придамо ему начальнихъ стариковъ, въ военномъ дѣлѣ довольно обученныхъ, которые бы совѣтомъ своимъ до времени его наставлялы“ ⁹⁾. Мишецький несподівано виявив таємницю що-до стариків, зазначивши, що вони мали „довольное богатство

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 33. ²⁾ Ibidem, т. XIII, 331.

³⁾ А. А., Истор. Матер., в. II, 70; Ист. зап. о пуст.-никол. монаст., 10.

⁴⁾ „Cała siła Kosza i starszyzny leżała w starcach, których moralny wpływ na wojsko był zadziwiający“. Głiszczyński, 60.

⁵⁾ Марковинъ, Оч. ист. зап. коз., 16. ⁶⁾ Зап. Арх. № 48, ар. 54.

⁷⁾ Костомаровъ, Собр. соч., т. VI, 89. ⁸⁾ Ист. Нов. Съчи, т. I, 94.

⁹⁾ Граб'янка, 152.

въ платъѣ и въ деньгахъ“¹⁾). Отже, старики це була й економічно дужча на Запорожжі група. Вони, каже той-таки письменник, крамарювали й могли вибирати на те пашпорти, що визначали, отже, упривилейоване становище, бо-ж безпашпортність свідчила про злидні й прикріплювала людину до тієї землі, де вона перебувала. Упривилейоване становище стариків позначалося й на тому, що вони, виконуючи відомий звичай, помазували новообраного кошового багном чи сипали йому на голову пісок²⁾). Здається, стариками звали й тих старшин, котрі саме служили. Принаймні, на одному листі р. 1734 кошовий писав: „по совиту нашихъ войсковыхъ куренныхъ отамановъ и прочихъ стариковъ“³⁾). Старики збиралися з власної волі й подавали кошовому свої пропозиції. В одній справі р. 1774 читаємо: „кошовому й старшинамъ ежедневно кучатъ старики и отаманы о семъ, что негда селиться“⁴⁾). Вони-ж без ніякого прохання од нових кошових „часто приходять... и совѣтуютъ ему писать“ про військові справи⁵⁾). Старики-ж орудували й на загальних радах; це дало привід М. Яворському справедливо сказати, що „старі козаки не дуже-то скидаються на патріархів козацької сім'ї“⁶⁾). Коли кошові від'їздили, вся влада на Січі переходила до стариків. Напр., кошовий Федорів, р. 1761 бувши в Петербурзі, писав старикам, щоб вони не припустили виборів старшини⁷⁾). Вищий військовий суд, як видно з справи з курінними Матвійцем та Остапцем, відбувся за неодмінною участю стариків. Там, де значіння кошового було надто мале, авторитет Січи підтримували старики. Коли р. 1771 запорозці прохали не чіпати їхніх земель, то докладну з цього приводу записку підписали трохи чи не перші старики⁸⁾). Зрозуміло, що все це надавало старикам великої ваги й що старики могли при нагоді впливати на козаків не тільки словом, ба й палицею, що траплялося, коли бували січові погроми⁹⁾). Нарешті, присуди й ухвали стариків не були писані: кошовий, порадившись з стариками, просто оголошував свій наказ і відповідав потім за нього особисто.

На чолі Січи й Вольностей запорозьких стояв кошовий отаман, що ймення його Пöльман виводив од слова „кочувати“¹⁰⁾).

Кошовий з'явивсь у наслідок довгої еволюції. Собеський, що писав про козаків у першій чверті XVII в., знав на Запорожжі гетьмана й його помічника чи легата¹¹⁾). Інші відомості промовляють теж за гетьмана¹²⁾). Ближчий дослідник запорозької старшини казав, що „козаки—одного зівсіди вождя мали“¹³⁾).

¹⁾ Ист. о коз. зап., 18. ²⁾ Эварницкій, Оч. по исторіи зап. козак., 76.

³⁾ Скальковскій, т. I, 131. ⁴⁾ Ibidem, т. III, 171.

⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 283. ⁶⁾ Нарис, в. II, 69.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 231.

⁸⁾ Новицкій, Исторія гор. Александровска, 25.

⁹⁾ Эварницкій, Оч. по ист. зап. коз., 78.

¹⁰⁾ Pölmann, Beitrag, 30. ¹¹⁾ Грушевський, т. VII, 294.

¹²⁾ Напр., Jerlicz, Latopis, t. I, 5.

¹³⁾ „Cosachi — unum semper ducem habebant“. Starovolski, Tractatus tres, 109.

Поруч з титулом гетьмана трапляється ще ймення старшого, що про нього є згадки вже р. 1548 ¹⁾, причому це ймення набуває й офіційного визнання, як видно з конституції 1601 р. ²⁾. Але за старшого, після повстань перших 40 років XVII в., був польський шляхтич. Він зовсім не був кошовим, а виконував обов'язки наглядача над козаками, що жили десь там далеко від нього, і мусів їм „справедливість водлуг права посполитового чинити“ ³⁾ „и пристойне справовати“ ⁴⁾. Запорожжя управлялося незалежно від такого старшого. Що правда, голова непідлеглих запорозців звався теж старшим. Але це ймення не мало специфічності, яка була в польського старшого. Воно значило старшого з січових начальників чи старшого полковника ⁵⁾. Будь-що-будь, названий титул виглядав, як залежний від ласки польського уряду, підкреслював несаможиттєвий характер січової організації, позбавлений був державних ознак. Що правда, іноді й згодом трапляється цей термін, хоч трохи й модифікований ⁶⁾. Коли-ж Січ зробилася державою з своїм самостійним життям, тоді природньо повстала потреба надати їй нові ймення всьому комплексові нових відношень. За такий момент-віху була епоха, що почалася після Хмельницького, коли на Україні прокинулися найрізноманітніші сили. Це добре виявив вчений сучасник запорозців. „Первые кошевые, — каже він, — упоминаются при Ив. Выговскомъ. Изъ того заключается, что запорожские, съ выключениемъ малороссійскихъ или гетманскихъ полковъ, особенное свое учреждение имѣтъ и запорожскими называться начали во время произведеннаго Выговскимъ и Ю. Хмельницкимъ неурядства, когда чаятельно, не малое число казаковъ, ни къ той, ни къ другой сторонѣ не сообщаясь, но паче скрываясь отъ военныхъ походовъ и такимъ трудамъ запорожское вольное житье предпочитая, выбрали себѣ особливаго въ Сѣчи начальника-кошевого и подъ нимъ атамановъ и расписались по куренямъ“ ⁷⁾. Справді, період після Хмельниччини був найзручніший на те, щоб одірватися від далекого українського гетьмана й почати жити, пильнуючи свої власні інтереси, не ділячись ні з ким ні своєю здобиччю, ні прибутками від торгівлі та промислів. Відрив Запорожжя був такий самий натуральний, як згодом відрив Правобережжя. Новий лад у Гетьманщині не завдовольняв усіх, на Запорожжі легко було знайти кращий притулок і він був тим певніший, чим менш звязувалося Запорожжя з гетьманатом. Відрив цей намічався давно, ще за часів Наливайка, але бурхливі умови, боротьба за визволення України в цілому не сприяли тому, щоб справа розв'язалася швидше. І тільки тепер, коли грізний Хмельницький I помер, з ним померло й єднання Гетьманщини з Запорожжям. Останнє почало жити незалежно, oprічно від України, керуючись своїм особним урядом, що

¹⁾ Грушевський, т. VII, 98.

²⁾ Ibidem, т. VII, 285; Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 168.

³⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 79.

⁴⁾ Арх. Ю. З. Р., т. II, 149. ⁵⁾ Пор. Новья Ежемѣс. Соч. за 1795 г., кн. XI, 55.

⁶⁾ Пор. Эварницкій, т. I, 207. ⁷⁾ Миллеръ, Ист. соч., 14.

на чолі його став кошовий отаман. Період поступінного відриву відбився на самому титулі кошового. Кошовий спочатку звався отаман січовий. Під роком 1664 літописець записав: „Сірко, отаман січовий з козаками за Дністром в Бѣлогородщинѣ села ханські повоевал“ ¹⁾. Та вже незабаром замість цього терміну з'являється інакший, сталий термін „кошовий отаман“.

Як і всі посади, посада кошового була виборна. Беручи на увагу, що курені репрезентували Січ за різних часів у різній кількості, можна-б припускати: а) що на кошового вибирали котрогось із дужчих отаманів і б) що на кошового обирали переважно з давніших куренів. Приглядаючись до кошових, можна скласти цілий список куренів, що з них саме їх обирали. Кошовий Кузьменко й Рубан, напр., були з Полтавського куреня, Гордієнко — з Платнірівського, Білецький і Тукало — з Коренівського, Самойленко — з Сергіївського, Мороз і Федорів 2-й — з Канівського, Калнишевський — з Кушівського, Єрофієвич — з Татарівського, П. Федорів — з Рогівського, Гладкий і Остапів — з Гуманського. Більшість з перерахованих кошових звязані були, якщо дотримуватися хронології, швидше з новішими куренями. Отож немає підстав уважати, наче-б тільки декотрі курені мали право виставляти з-межи своїх членів кандидата на кошового, тим більш, що, напр., у XVIII в. відомі кошові з куренів: Левушківського (Черевко), Бруховецького (Білицький), Пашківського (Малашевич), Корсунського (Шишацький), Минського (С. Гладкий), В.-Стеблїївського (Я. Ігнатович), то-що. Кандидатові на кошового ставили низку вимог. Але вік, напр., не мав ваги. П. Федорова обрано на кошового, коли він мав 80 років ²⁾, а Гордієнко — якихось 30 — 32 роки. Зате вимагали, щоб був попередній військовий стаж ³⁾, особливо на посаді курінного отамана, хоч, як каже Яворницький, „можно думать, что это было въ большинствѣ случаевъ, но не составляло непремѣннаго условія“ ⁴⁾. Ми знаємо, що Лантух перед тим, як обрано його на кошового, справді був рогівський курінний отаман, але от Калнишевський перед вибором „до кошовства“ був військовий осавул, Білицький „до кошовства“ служив за військового суддю й т. ин.

Не заваджало виборів на кошового й кривне споріднення. Так, С. Гладкий був кошовий отаман і син його Данило, К. Гордієнко й його небожі Малашевичі І. й Ст. ⁵⁾. На кошового можна було обирати одну особу скількись разів. Я. Ігнатович, напр., був кошовий у р.р. 1744, 1749, 1751, 1752; Григоріїв-Сич у р.р. 1746 й 1750; Сірко — у р.р. 1659, 1660, 1663, 1668, 1673, 1674, 1675 — 1680; Калнишевський — з 1765 по 1775 р., то-що. Отже, з цього можна зробити висновок, що серйозних перешкод узагалі ніяких не було. Але з цього не вільно робити висновку, що, в такому разі, влада кошового, очевидно, була ілюзорна й що якийсь інший орган, от як рада, керував усім. Такий погляд — помил-

¹⁾ Сборникъ лѣтописей, 23. ²⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 260.

³⁾ Wallace, La Russie, v. II, 70. ⁴⁾ Ист. зап. козак., т. I, 230.

⁵⁾ О. О. И. и Др., т. XIV, 291.

ковий. Так само помилкова думка, наче-б кошовий „въ мирное время былъ конституціоннымъ владыкой и потому управлялъ всею областю казацкихъ вольностей“¹⁾. Ні те, ні те. У кошового була величезна влада, бо-ж і завдання його були величезні. Кошовий стежив за правами козаків-січовиків, за „порядком“ та військовою справою. Це важливе завдання не можна було здійснювати, не маючи влади. Але-ж і надати йому всенюку повню влади було не можна, бо тоді-б влада курінних отаманів звелася-б на ніщо. Визнати владу кошового й отаманії відразу за владу єдину значило піти всупереч духові часу й дрібному укладові життя. Отож, влада кошового виявлялася не в опозиції до ради чи до отаманії, він був за медіатора між цими противними силами, схиляючись то в цей, то в той бік, залежно від конкретних обставин. Тим-то запорозці слушно казали, що „кошовый повинень всякихъ дѣлъ постерегати съ нарадою войсковою“. Він правував один, мав усю повню влади, але прислухавсь до „обради“. Отже тому аж ніяк не можна визнати за правильну ту думку, що „кошевой имѣлъ больше моральное, чѣмъ дисциплинарное право“ й що „власть его ограничивалась отчетомъ, временемъ и радсѣй“²⁾. З ім'ям „кошовий“ звязувалася не ілюзорна, а реальна влада. Кошовий мав більше прав, ніж колишній „старший“, бо влада його походженням своїм впливала з перводжерела й поширювалася не тільки на військову силу, а й на чималу територію та її людність. Кошовий, у порівнянні з „старшим“, зовсім не був делегат чужої волі, волі якоїсь іншої особи. В нього була своя, питома його влада, що виявлялася в різних напрямках, розрізах і обсягу, залежно від того, на кого падав його погляд: на козака січового чи на підданця військового. В першому разі обсяг прав був один, у другому — інший і більший, до всього-ж і характер влади теж мінявсь: з військового робився всеосяжний. Обсяг усіх прав кошового, голови фіктивно споріднених одиниць, обіймали уже відомим нам терміном „батьківство“. Означений термін показував на неподиференційовану владу, на здійснюване для всіх рівне правосудство, на опікування над своїм і давнім — традиційним, оборону Вольностей і підтримку рівноваги та військового порядку. За зовнішній такої влади вияв було те, що січовики, вдаючися до кошового, називали його ім'ям „батько“. Влада кошового, виходить, була неподільна, звязана з моментом виховання підлеглих і правильним військовим господарюванням. Завдання сходило не тільки на те, щоб підтримати такі ознаки, ба й позбутися негативних явищ. Отож, січове козацтво вважало „батьківство“ за позитивно-військову програму; останні в Вольностях елементи — за програму негативну. Раз інтереси козацтва за такого становища було забезпечено, а визнання деяких прав за обивателями Вольностей не порушувало нічиїх прав, батьківство кошового в Січі трималося й безперечно було міцне. Ця характерна познака влади

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 218 — наведене речення взагалі невизначне.

²⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 220.

кошового вирізняла його з-посеред маси козацтва. Тим-то кошовий стояв по-за куренями й над ними, бо в ньому вони об'єднувалися в Військо, а належні куреням землі — в Вольності. Тому-ж-таки кошовий одпадав і для куреня, звідки він сам виходив, або, як казали давніш, „чинь кошового не подлежалъ ни къ какому особливому куреню“¹⁾. Але з такого становища виходило, що кошовий через це саме й не втручавсь у внутрішнє життя куренів: через втручання занепадала-б влада курінних отаманів; отож, щоб цього не було, уважно пильнувала отаманія. З другого боку, раз кошовий виступав з куреня, то слід було подумати над тим, щоб забезпечити його, дати йому утримання по-за куренем; відступити частину здобичи, признати для нього судові мита, ральці, то-що. Значить, кошовий виломлювався із цілої системи господарювання, йому дозволяли приватну власність, що лишалася при ньому й після того, як кошовий складав свої повноваження та втрачав права батьківства.

Всебічну владу кошового скопійовано, можна гадати, з влади українського гетьмана. Виводили її з волі народу, що голос його є голос Божий, бо-ж „нѣсть власти еще не отъ Бога“. Значить, деяку релігійну основу в владі кошового можна добачати, дарма що Січ більше збочувала в бік „народу“, ніж Бога. Вище становище кошового надавало його слову великої ваги, коли-б навіть дане було мимохідь чи в приватній розмові. Коли кошовий Гусак р. 1696 пообіцяв запорозцеві Матвійцеві пару човнів, той „почиталъ то соби за обитницю“ і взяв човни²⁾. Кошовий отаман — начальник кошів, чи то груп з кількох куренів проти фортки. Форток, тоб-то й кошів, у Січі було скількись, виходить, що й кошових отаманів бодай колись було скількись. Але далі од міркувань тут не можна йти, за повним браком даних. Будь-що-будь, знаємо тільки одного кошового на Січі. Кіш — організація військова, значить, і отаман кошовий, насамперед, був представник військових інтересів і вояцького діла. Сами кошові вважали себе за отаманів власне війська, а не Вольностей та їх народу. Тут показується джерело влади кошового: він був обранець війська, а не кого іншого, хоч-би те військо й не звязувалося міцно з Січчю. Кошовий, отже, відповідає французькому про нього уявлінню — *un capitaine errant*³⁾. Вже військо, само по собі, свідчить про Січ як організацію, що нею керує воля проводиря, керуючи вояками і за воєнного і за мирного часу й виявляючись усіма сторонами; адже-ж коли-б влада дробилася, не було-б єдиної організаційної точки. З цього-ж можна з'ясувати, що різні військові начальники, обираєні по-за кошовим, були йому помічниками, хоч і не від його рамена, тоб-то, що компетенцію кожного з них твердо не встановлювали, різко не визначали й могла вона стати то ширша (військовий суддя = наказний), то менша (військовий осавул), а тому мусів кошовий мати при собі штат старшин без певних функцій (свобідні військові старшини).

¹⁾ Словарь географ., ч. 2, т. 1, 549. ²⁾ Костомаровъ, т. VI, 429.

³⁾ Merimé, Les cosaques, 298.

Як проводир, кошовий мав величезну силу. Давній історик з даного приводу каже: „въ Запорожьи не было нужды войска съ трудностію собирать, какъ въ иныхъ войскахъ бываетъ... Лишь бы только старшій слово сказалъ, тотчасъ войска, какъ травы будетъ“ ¹⁾. Й це були не пусті слова. Справді, р. 1709, напр., коли Гордієнко наказав запорозцям зібратися до Січи, то запорозці, що торгували в Кам'яному Затоні й Кодаку, не гаючись кинули й торгівлю і підприємства та й пішли до Січи ²⁾. У військових справах кошовий відігравав дуже видатну роль, бо він не номінально тільки стояв на чолі війська, а водив його в бої, ходив у походи, чинив „по обыкновенію надъ бусурманами промысель“ ³⁾. У походах кошовий мав виключні права над козаками. „Кошового достоинство особливо важно было въ походахъ, гдѣ никто не смѣлъ ослушаться его повелѣнія“, каже давній описувач ⁴⁾. Він-же згоджувався або забороняв похід чи наскок, коли якась „партія“ запорозців на власну руч хтіла була-б їх провести, але такі походи, треба одзначити, не мали всевійськового значіння ⁵⁾.

Із сказаного виходить, що в розряді військових відносин становище й поведінку кошового визначало вояцьке право. Але в сказаному про необмежені повноваження кошового, як проводиря війська, слід зробити поправку, яка, що правда, стосується можливо тільки до XVIII в. й звязана, так-би мовити, з технікою чи планом провадження тої чи іншої військової операції. Поправку видко в такому випадку. 1738 р. кошовий Білицький з частиною запорозців вирушив на театр воєнних дій. Товариство, що лишилося на Січі, уважно стежило за тим, як розгорталася акція, і було невдоволене з тактики кошового. Воно й написало Білицькому, що не погоджується з його „неслушнымъ теперешнимъ походомъ“ — відступом на той бік Дніпра без наказу, і кликало кошового додому, бо „кошовый не повиненъ по пустыхъ мѣстахъ блукати“, „але завше повиненъ коша смотрѣти“, оспорювало його наказ: „разъѣзды чинити и прочіе походы водою и сухимъ путемъ“ і відмовилося послати нових 50 козаків для роз'їзної служби ⁶⁾.

З військовими операціями, які починалися війною й кінчалися миром, тісно звязувано права оголошувати й припиняти війну. В цій галузі в кошового-військового проводиря були теж значні права. Гліщинський, слідом за Скальковським, упевняє, що кошовий від свого ім'я провадив дипломатичні зносини з сусідніми державами ⁷⁾. І справді, Сірко, напр., р. 1675 оголосив війну з турками, замиривсь з Дорошенком „безъ указу и безъ воли е. ц. п. в. и безъ рады п. Гетмана и князя е. м. Ромодановскаго“ ⁸⁾. Р. 1676 той-же Сірко вступив „въ дружбу

¹⁾ Ригельманъ, Лѣтоп. повѣствованіе. 17.

²⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 1142. ³⁾ П. С. З., т. I, № 581.

⁴⁾ Словарь географ., ч. 2, т. I, 558. ⁵⁾ Мемуары, т. II, 343.

⁶⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 92.

⁷⁾ Znaczenie i wewn. życie Zapor., 35.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 266.

сь городчанами и очаковцями до св. архистратига Михаила, дабы имѣть для войска вольный проходъ на низъ за солью и за иными промыслами“¹⁾. Р. 1677 все той-же Сірко „съ ханомъ подтвердилъ на три года перемиріе“ и „Сирковы козаки перевозили хана и татаръ многихъ на своихъ байдакахъ. Ханъ-же Сирку обѣщался самъ, а послѣ и пословъ къ нему на Запорожье присылалъ, что онъ, ханъ, пришлетъ ему въ Сѣчу и въ Кодакъ многіе хлѣбныя запасы и всякаго борошна казакамъ и самопаловъ, и зелья, и свинцу“²⁾. Тоді-ж Сірко розпочав зносини і з Юрасем³⁾, договорювався з турками й з султановим представником: „поставя полки своя въ поли каждой на своемъ мѣстѣ“, сами провадили переговори в цій справі. Кошовий Гусак особисто зносився з Мазепиним дозорцем Рутковським у справах Запорожжя, не повідомляючи Військо⁴⁾. Коли козаки побили московського прикажчика Філатова, в р. 1744 „кошевой извиненіе свое приносилъ“⁵⁾. Взагалі-ж кошовий точно дотримувавсь дипломатичного етикету, приймаючи в себе різних осіб і виряджуючись до них. Але всі церемонії й права в царині дипломатії кошовому доводилося провадити в інтересах війська, себ-то федерації куренів. Тому в цій саме царині кожний його крок особливо оцінювали. Кошовий усе-ж-таки зовсім не провадив своєї політики, а тому всі папери неодмінно мусів він оголошувати. Власна ініціатива кошового була не дуже велика й виявлялася надзвичайно конспіративно. Коли запорозці забили царського посла Ладиженського й у цій справі приїхали з Батурина робити слідство, то „кошевой тайнымъ обычаемъ сказалъ Донцу“ (присланому для розвідок): „уйди къ себѣ въ курень, а то какъ бы тебя здѣсь не убили“⁶⁾; він, отже, не міг навіть явно оберегти посланця, а потайки попереджував, бо по-над військовий інтерес кошовий був ніщо⁷⁾.

З забезпечення військових прав впливали й судові функції кошового з особливостями батьківського начала в цій справі. Тут не було ніяких сесій. Батьківство виявлялося будь-коли, скоро тільки в ньому відчували потребу. Й форми батьківського правосуддя не були складні, зако-стенілі, прибрані в раз назавсіди певний мундир. Судова влада кошового народжувалася від його титулу, від носительства загальної влади, тимчасом як судівництво військових старшин відбувалося від ім'я війська; свої судові функції кошовий виконував для війська, але не від ім'я війська. Саме через це не бачимо в кошового особливої кабінетної юстиції. Батьківство відкидало таку ідею: в гущі життя відбувалася справедливість між иншим, як у доброму господарстві. Отже з огляду на це, на мою думку, судова влада кошового не могла бути обмежена якимись бар'єрами. Коли р. 1584 один з запорозців вистрілив у татарина підчас переговорів з ханом під Аслан-городком, Заборовський звелів його покарати на горло⁸⁾. Коли Матвієць і Остап, р. 1691.

1) Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 53. 2) А. Ю. и З. Р., т. XIII, 330.

3) Ibidem, т. XIII, 106. 4) Эварницкій, Источники, т. I, 500.

5) Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 320. 6) Костомаровъ, т. VI, 89.

7) Пор. Эварницкій, Источники, т. I, 912. 8) Куліш, Ист. возсоед. т. I, 126.

не вважаючи на заборону кошового, пробували вийти в море походом, Гусак наказав їх теж покарати на горло ¹⁾). Р. 1752 спіймали гайдамаку Вербу і, за наказом од кошового, повісили ²⁾). Р. 1701 кошовий заарештував 4 курінних отаманів, що погано правили своїми куренями й допустили, що їхні козаки грабували проїжджих купців ³⁾). Кошовий судив не в одній Січі, а й на всій території Запорозжя. Так, р. 1770 Калнишевський наказав „по общему всѣхъ приговору обвѣситъ въ протовчанскому вѣдомствѣ надъ Орелью (козака Бруховецького куреня Зиму), гдѣ онъ и шалости дѣлалъ“ ⁴⁾ й т. д. Через це можна визнати за справедливі свідчення Розсолоди, що козаки вдавалися до кошового геть у всіх судових справах, і він зівсіді радив миритися ⁵⁾).

З батьківства виходило для кошового й право милувати проступця. Помилування практикували з приводу різних учинків і проступків. Так, за крадіжку, хоч-би за неї й доводилося покарати на горло, кошовий міг помилувати ⁶⁾). Право милувати належало тільки кошовому, за іншими військовими чинами його не визнавали. Помилування в даному разі визначали єдністю і цільністю влади кошового й не звязували з певною процедурою, напр., для цього не вимагали особливого декрету, а гарантія правильності лежала в терміновості влади кошового. Одночасно помилування не мало на собі ознак політичного засобу. Суддя не мав такого права, бо йому належав вирок, що його повинна була, очевидячки, ухвалювати інша влада. Коли-б кошовий мав тільки окреслене коло функцій, напр., тільки військові справи, то, очевидно, що йому теж не могло-б належати право милувати. Але, в тім і річ, що батьківство вимагало сукупності найрізніших функцій, здійснюваних в інтересах Війська й здійснюваних цілком. Отож, з огляду на це, й індивідуальний акт помилування, коли-б од нього не постраждали (а, може, й виграли) військові інтереси, легко реалізував своєю владою кошовий отаман, тим більш, що помилування мало не стільки правне, скільки чисто фізичне значіння. З юридичного боку це була своєрідна інтерпретація не вироку, а норми, бодай і звичаєвої, що її вжито було відносно даного злочинця. Не дарма-ж за обов'язок кошового було „порядку постерегати“.

Постереганням порядку з'ясовуємо й турбування кошового, від другої половини XVII в., про відповідний стан віри на Запорозжю, що знову визначала ідея батьківства, яка накладала на кошового обов'язки сакрального характеру. Коли десь перед Хмельниччиною кошовий фігурував, як сповідник для своїх підлеглих „діток“ і приймач їхньої останньої волі, передатник речей батькам забитого (Морозиха, Коновченчиха), справляв по ньому поминки, то в часи після Хмельниччини кошовий стає вже за оберєгача християнської віри, тісно звязаної з січовим храмом, обов'язується ширити християнські погляди серед січовиків. Тому-то

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 296. ²⁾ А. А., Истор. матер., в. I, 30.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 997.

⁴⁾ Новицкій, Мат. для ист. зап. коз., 27. ⁵⁾ К. Ст. 1883, XI, 507.

⁶⁾ Соч. и переводы за 1760 р., кн. V, 451.

напр. ще „въ г. 1683 кошовый Иваненко взаимными письмами утверждаетъ Сѣчь, какъ епархію, за Межигорскимъ монастыремъ“¹⁾, дбає про підтримання церков у порядку й окрашає їх. У даному разі перед нами одна з функцій чисто адміністраційного характеру, так само, як стеження за відкриттям шинків, заборона підчас виборів продавати горілку²⁾, підтримання безпечности на протязі всіх Вольностей³⁾, то-що.

Яворницький⁴⁾ так перераховував обов'язки кошового: „обязанности кошового состояли въ томъ, что онъ утверждалъ выбранныхъ на радѣ всѣхъ, слѣдовавшихъ за нимъ чиновъ, узаконялъ распределение (земель) по лясамъ, раздѣлялъ военную добычу, войсковые доходы, царское жалование, принималъ новыхъ лицъ въ Сѣчь“. Невідомо, на якій підставі в історика Запорозжя склалися такі уявління. Основна ідея, що лежала в ґрунті влади кошового, — батьківство зовсім не мириться з уявлінням про кошового, як конституційного монарха, яким він уявляється Яворницькому. Це так само неправильно, як неправильне твердження Куліша, що в кошовому бачив спікера козачого парламенту⁵⁾. Більш до діла підкреслював Костомаров іншу рису в виступах кошового. Коли кошовий говорив, то, хоч-би що він казав, „статечный и зичливый, козаки мусять мовчати“⁶⁾. Це — батьківство, як і головування на радах. Звідси ясно, що чим більш відповідав ідеї батьківства кошовий, тим більше було його значіння й повага до нього — і навпаки, на слабого кошового не вважали. Р. 1713 відомий був ватаг Єлистратенко, „такий гультай, что... не слушает и кошового“⁷⁾. З такими кошовими не панькалися й, як то видно з справи про кошового Тукала 1739 р., вбивали їх чи, як трапиться яке лихо, не обстоювали їх: коли р. 1672 заарештували в Гетьманщині Сірка, невдоволене тоді з нього січове козацтво не протестувало⁸⁾.

Можна гадати, що, коли не мали достатнього довір'я до даного кошового, припущеного, правда, до керування справами, владу кошового робили не одноособову, а передавали її двом особам. Так, р. 1587 бачимо двох кошових — кн. М. й К. Ружинських⁹⁾, згодом зустрічаємо двоєвладу в особах Наливайка й Лободи, Острияці. „а при нім Скидана“¹⁰⁾, р. 1709 двох кошових — Гордієнка й Сорочинського¹¹⁾.

В епоху Руїни подибуємо в Січі цікаве явище: поруч кошового фігурує гетьман кошовий. Це зовсім не тотожні поняття, як гадає Рожков¹²⁾. Часом, що правда, кошовий отаман одночасно був і за кошового гетьмана — такий був, напр., Барабаш, сподвижник Пушкаря¹³⁾ або Бруховецький. Р. 1668 кримський хан „зичил, жеби соби мѣли гетмана на Запорозжю“¹⁴⁾ і наслідком такої поради на Січі справді з'являється р. 1670

¹⁾ Истор. зап. о пустынно-никол. самар. монастырѣ. I. ²⁾ К. Ст. 1883. V, 135.

³⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, т. I, 31. ⁴⁾ Ист. зап. коз., т. I, 219.

⁵⁾ Ист. возсоед., т. II, 63. ⁶⁾ Соч., т. VI, 432.

⁷⁾ Судієнко, Матеріали, т. II, 312. ⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 850.

⁹⁾ К. Ст. 1882, III, 67—68. ¹⁰⁾ Грушевський, т. VII, 287.

¹¹⁾ Судієнко, т. II, 834. ¹²⁾ Рус. ист., т. VI, 6.

¹³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, 84. ¹⁴⁾ Самовидець, 101.

кошовий гетьман, незалежний від гетьманів України — Ханенко ¹⁾. поруч котрого стояв кошовий отаман І. Сірко, який не тільки виступає десь на січових радах, а бере участь і в походах ²⁾. При Юрасеві той-же Сірко зветься кошовий гетьман, так само, як колись звався Бруховецький. За кошового гетьмана, однак, можна визнати одного лиш Ханенка. Коли в такому амплуа виступав Бруховецький, то він просто був запорозький кандидат на гетьмана ³⁾.

Двоевлада, однак, була тільки тимчасовий, переходовий факт, що знаменував зростання Запорожжя, відрив його від цілої України й — перетворення його в незалежну політичну одиницю. Коли цей процес закінчивсь, вже не було потреби в якомусь кошовому гетьмані і тому лишається тільки єдиний кошовий.

Та ситуація на Січі могла складатися так, що кошовий мусів був на деякий час, напр., підчас походів кидати Січ. Отже для того на його місці з'являвся його заступник. Потребу в заступникові відчуту дуже рано. Ще в куруківському договорі передбачено такий випадок. „Если старшему, читаемо в угоді, понадобится уйти на пороги, онъ долженъ оставить на свое мѣсто лицо благонадежное, которое должно наблюдать за порядкомъ и особенно за удовлетвореніемъ жалобъ по существующимъ законамъ“ ⁴⁾. За заступника кошового був його наказний, причім не за всіди один і той самий військовий чин. При Сіркові, напр. наказним був Пилипча, потім Туровець ⁵⁾, далі Шиш ⁶⁾. У XVIII в. за наказного був звичайно військовий суддя, напр., р. 1737 — військовий суддя Решетило ⁷⁾, р. 1767 — в. суддя Головатий, 1770 р. — в. суддя М. Косап ⁸⁾. Але щоб виключно військовий суддя був за наказного кошового XVIII в., того сказати не можна. Так, р. 1738 за наказного був П. Похволитий, тимчасом як суддя Я. Тукало виконував безпосередні свої обов'язки. Р. 1757 з приводу від'їзду кошового Федорова Г. на суд до Глухова, аж поки він повернувся, за наказного був Д. Гладкий. Якщо частіш на посаді наказного можна зустріти військового суддю, то це з'ясувати можна тим, що після кошового він був найстарший з усієї старшини й утворилася презумпція, що коли-б не кошовий, то власне військовий суддя мав-би обраним бути в коші. До того в. суддя вже був *au courant* усіх справ, а по-друге наказний не мав самостійної ролі ні в Січі, ні в Вольностях. Напр. р. 1770 не наказного, а саме кошового, що був у поході, повідомляли про прибуття до Вольностей 3 000 робітників для збудування радутів, про розквартирування російського війська, лагодіння гаток, то-що. Всі ці відомості, що правда, адресовано до Січі, але там їх не розбирали, а посилали для резолюції кошовому ⁹⁾. Треба сказати, що наказний вступав в усі права кошового, себ-то обнімав владу й чисто військову. Напр., р. 1769 військовий суддя — наказний кошовий Бурнос мав

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. X, 226. ²⁾ Ів., т. X, 577, 641. ³⁾ Самовидець, 69—70.

⁴⁾ Мемуары, т. II, 145. ⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 349—352.

⁶⁾ Ів., 565. ⁷⁾ Скальковскій, т. II, 87.

⁸⁾ Новицкій, Ист. гор. Александровска, 4. ⁹⁾ Новицкій, ор. с., 5—6.

у своєму розпорядженню й особливий військовий відділ для оборони Січі на випадок нападу татар ¹⁾). За відсутности кошового не тільки наказний, але й рада іноді не ризикували ухвалювати остаточні постанови. Коли р. 1709 одержано в Січі листа од Д. Апостола, що радив бути вірними Росії, а на Січі Гордієнка не було, то й наказний і рада не зважилися тоді відповісти, а одержаного листа переслали до Гордієнка ²⁾). За такого становища можна сказати, що наказного призначав кошовий, а не вибирала його рада, як дехто твердив ³⁾).

Повертаючись до цілого, чи справжнього кошового, бачимо, що, як обнімав він посаду, то це супроводили деякими обрядками. Насамперед, „старые сичовые козаки“ мастили йому голову багном ⁴⁾ і, як свідчить Корж, покривали шапками ⁵⁾, російський уряд посилав йому спеціальний дарунок, що, як каже Манштейн, ділили, проте, між усіма козаками ⁶⁾. За кошовим визнавали деякі почесні права. Так, його начитували в церквах Запорозжя, його іменини визнавали за військове свято ⁷⁾, мав він, як і інші в. старшини, почесний стілець, де сидів підчас служби Божої ⁸⁾, при ньому була почесна сторожа від куреня, звідки він виходив, у кількості 40 чол. ⁹⁾. Коли сторонні для Січі люди ображали кошового, винні підлягали карам „и тѣмъ надлежашее удовольствие обиженному кошовому доставлялось“ ¹⁰⁾. У дні великих свят кошовий приймав тих, хто бажав здоровити його святами ¹¹⁾, мав своє особливе приміщення — невеличкий скромний, дерев'яний дім ¹²⁾ що могло бути і власністю кошового, і (це буде правильніш) військовою ¹³⁾. Правда, траплялося, що з почесними правами не рахувалися. 1775 р. курінні отамани, напр., вітали кошового, а одночасно прохали не гніватися, що його побили ті отамани, яких він і собі часто бив і які „съ вечеру согласились битъ его по смѣнѣ, которое ихъ намѣреніе и исполнено“ ¹⁴⁾).

Свої повноваження кошовий виконував разом з військовими старшинами, що з ним солідарно виступали в усіх справах. Але з цього не можна робити висновку, що тут мала місце, напр. солідарна відповідальність, в ім'я якої разом з кошовим виходили в одставку й інші старшини „хотя бѣ къ нимъ товариство и не обращалось съ словомъ укора“ ¹⁵⁾).

¹⁾ Скальковській, т. II, 21.

²⁾ Костомаровъ, т. VI, 674—675.

³⁾ Пор. Бантышъ-Каменскій, Ист. М. Р., 246.

⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 211.

⁵⁾ Стороженко, Укр. опов., т. II, 143.

⁶⁾ Эварницкій, Оч. по ист. зап. коз., 77. ⁷⁾ К. Ст. 1882, X, 160.

⁸⁾ Ці стільці західнього походження: в Трокадеро можна бачити такі-ж stalles du Choeur XVI в. з ам'єнського собору чи з Château du Gaillon.

⁹⁾ як, проте, й при інших військових старшинах — пор. G l i s z c z y ŋ s k i, о. с., 38.

¹⁰⁾ К. Ст. 1882, X, 162.

¹¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1779.

¹²⁾ Small modest wooden house. Wallace, Russia, II, 212.

¹³⁾ Пор. К. Ст. 1839, XI, 445. ¹⁴⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XVI, 618—619.

¹⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 210.

Думку таку про солідарність ніби кабінету треба відкинути, бо-ж кабінетна система не в'яжеться з батьківством кошового отамана. Одночасна-ж одставка значила не більше, як припинення повноважень через те, що закінчивсь термін, на який обирали старшину. Далі „слова укора“ адресовано тільки до кошового, бо в нього зосереджувалася повня влади; що-ж до старшин, то вони виконували тільки розкази кошового, хоч і вибирала їх рада. Остання, однак, не тільки вибирала, але й надавала владу старшині, що виявлялося в дорученню військових клейнодів окремим старшинам. Тільки одержавши свої клейноди (insignia), вони могли розпочати виконувати свої обов'язки. Тому-то за те, як вони одбували службу, військові старшини відповідали не перед кошовим, а перед своїми виборцями й „слово укора“ в такому разі могло й до них дійти, а скинення будь-якого з старшин не залежало від того, відбувалася чи не відбувалася кошівська криза. Різниця між кошовим і старшинами в цьому разі полягала в тому, що кошовий відповідав за владу, а старшини за виконання роботи.

Подаючись в одставку, кошовий не повертався до свого первісного стану. Він зараховувався до кадру стариків і набував переважне перед іншими право на обняття різних посад, як от полковництва, або-що ¹⁾).

Після того, як вияснилося незалежне існування Січи, кошовий її мав з'ясувати своє становище що-до гетьмана й російської влади. У грамоті 1669 р. „указывалось кошовому ,быти подъ ц. в. рукою... и вел. государю служить... и ни на какія прелести не прельщаться... и иных полковниковъ и атамановъ къ цар. величеству приводити... и у гетмана быть въ послушаніи и въ совѣтѣ, противъ общихъ непріятелей стоять вопче“ ²⁾). „Послушаніе и совѣтъ“ гетьманові, однак, було тільки побажанням, бо в XVII в. з боку гетьманів бачимо адресовані до запорозців прохання ³⁾). Та гетьмани, вже від Виговського починаючи, робили все, щоб скорити собі неслухняних січовиків. На цьому ґрунті й зросла заклята ненависть до Виговського ⁴⁾ чи до Самойловича ⁵⁾ чи до Мазепи ⁶⁾). Але разом з тим бачимо й інші факти, котрі свідчать, що кошові вдавалися з проханнями до українських гетьманів хочай-би в своїх особистих інтересах. Напр. р. 1675 Сірко через Самойловича випрохував у царя собі маєтностей і права „для льготы старой силы пожить... въ дому своемъ“ ⁷⁾). Саме те, що гетьман став посередником між Росією й Січчю, і сприяло тому, що кошові отамани посхиляли горді голови перед гетьманами, а в XVIII в. визнали над Січчю владу гетьманів ⁸⁾). „Кошевой со всѣмъ войскомъ повиновался, какъ главнѣйшему начальнику, гетману малороссійскому“, каже Рігельман ⁹⁾). Справді, від 50-х років XVIII в. кошовий не номінально, але навсправжки залежить від гетьмана. Коли р. 1754 кошового зазідали, що він з кількома курінними отаманами замішаний у справу забий-

¹⁾ Пор. Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 464. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 125.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, 389. ⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 262.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 48. ⁶⁾ Величко, т. III, 45. ⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 259.

⁸⁾ Сен. Архивъ, т. VIII, 665—7, 674. ⁹⁾ Лѣтоп. повѣств. ч. II, 68.

ства шинкаря Литвиненка, то Розумовський через свого посланця сотника Зарудного наказав притягти кошового до слідства — і притягли ¹⁾. Не посоромивсь Розумовський і в другому відношенні — поставити в Січі і в Гарду особливу команду з Гетьманщини ²⁾. Гетьман від половини XVIII в., однак, виступав не в самостійній ролі, а як передатна інстанція між Січчю й царським урядом. Так, р. 1758 було з наказу Розумовського послано до Січі повідомлення про відкуп митних цел Шемякінові „для вѣдома и надлежащаго исполненія і публікованія“ ³⁾. Або р. 1760 той-же Розумовський надіслав до кошового „ордеръ о безпошлинной изъ Малой Россіи въ Сичь Запорожскую, а оттуда въ Малую Россію провозъ припасовъ, товаровъ и запорожскаго промыслу рыбы и пр.“ й „о выдачѣ (столечникамъ) ...отпускнаго жалованія... такожъ для проѣзду до Сичи ямскихъ подводъ и на оніе прогоннихъ денегъ“ і т. д. ⁴⁾. Гетьман-же видавав перепустки січовим по платню посланцям, про що й сповіщав кошового отамана ⁵⁾, клопотався про поворот грошей, котрі підчас подорожування столечників могли, як то було в р. 1761, бути витрачені на підводи замість скарбових ⁶⁾. Само собою гетьман давав „наставленія“, як слід поводитися в Петербурзі, поради, напр., „дичини, а паче кабановъ, дикихъ и сугаковъ, а ежели, можно и дрофъ достать“ ⁷⁾.

Претенсії гетьманів що-до командування Запорожжям поділяв і київський ген.-губернатор. З боку обох вони були так поплетені, що в дослідників склалася думка взагалі про „неразмежованность высшей команды надъ Запорожьемъ между гетманомъ и ген.-губернаторомъ“ ⁸⁾. Будь-що-будь, фактично залежність від київського ген.-губернатора почувалася на Запорожжі дуже сильно, бо ген.-губернатор віддавна репрезентував російського царя. А останньому кошовий обіцяв „вирно служить и всякого добра хотѣтъ и на какія измѣнничьи прелести не склоняются и ссылокъ не чинить“ ⁹⁾. І на ділі подекуди кошові готові були визнати, що вони без царського указу нічого не робитимуть. Так відповідав, напр., р. 1675 Сірко на запросини польського короля прибути до шляхетського обозу. Про своє обрання кошові повідомляли не тільки гетьмана, але й ген.-губернатора ¹⁰⁾. Губернатор іноді просто наказував кошовому. Р. 1749 він наказав кошовому взяти під арешт 4 запорозців, що затримав їх на злочинстві перекіпський каймакан і „до начатія слѣдственной съ татарами комиссії содержать подъ крѣпкимъ карауломъ“ ¹¹⁾. Вищі уряди поводитися ще безцеремонніш. Напр., р. 1752 Воєнна Колегія наказувала кошовому боротися з гайдамацтвом найсуворішими заходами, попереджуючи: „ежели въ томъ кошевой рачительства не имѣль бы, то вся

¹⁾ К. Ст. 1885, X, 288. ²⁾ Андрієвській, Мат. по ист. Запор., 109.

³⁾ Зап. Арх. № 8, ар. 185. ⁴⁾ Іб. № 52, ар. 146. ⁵⁾ Іб. № 47, ар. 20.

⁶⁾ Іб. № 47, ар. 125. ⁷⁾ Іб. № 24, ар. 60. ⁸⁾ Андрієвській, оп. с., 102.

⁹⁾ П. С. З. т. I, № 578.

¹⁰⁾ Пор. О. О. И. и Др., т. IV, 423. Про відношення київського ген.-губернатора до Запорожжя див. Загоровській: Взаимоотношенія Запорожжя, 7—9, 11.

¹¹⁾ Андрієвській, Мат. по ист. зап. коз., 33.

происходящая отъ польской стороны претензія зъ В. З. на кошевомъ съ старшиною взыскана будетъ и сверхъ того онъ, кошевой, къ признанію себя за недоброхота и рачителя въ службѣ и интересахъ е. и. в. подавать можетъ“¹⁾). Визнано було „затруднительнымъ“ для Запорожжя р. 1751 мати безпосередні звязки, особливо дипломатичні, з Кримом. Так говорила „Коллегія Иностранныхъ Дѣлъ“²⁾). А в р. 1764 заборонено було Запорожжю зноситись безпосередньо навіть з Петербургом „кромѣ жалованія“.

Російський уряд, однак, з цього не завдовольнявсь. Як колись, напр., р. 1590 польський королівський уряд при українському гетьмані заводив особливих комісарів для догляду, так у XVIII в. (точно 1744 р.) київський губернатор домагавсь, щоб при кошовому завести російського офіцера, „чтобъ (кошовий) по присылаемымъ указамъ и ордерамъ непремѣнное исполненіе чинить принуждалъ“³⁾). Що правда, сенат на те не погодивсь, бо в Січі був кращий догляд з боку російської залози⁴⁾). А втім, р. 1750 такого офіцера-контролера на Січі таки завели⁵⁾). Від губернатора кошові домагалися допомоги не тільки в серйозних справах, бѣ й у дріб'язкових, напр., прохали підвід, щоб одіслати „нѣкоимъ персонамъ въ гостинець риби“⁶⁾), чи посилки до Січі заліза⁷⁾), то-що.

Кошові мусіли вступати в різні стосунки не тільки з губернатором, а й з провіантмайстерською частиною, здобуваючи платню натурою⁸⁾).

Особливо-ж мусіли були кошові вважати на командувачів російських армій, до яких долучувано січове військо. Р. 1770, напр., кошовий довго переконував командувача 2-ої армії, що необхідно вислати „козакамъ внизъ по Днѣпру на судахъ и войску... въ щеть тихъ мѣсяцей, въ которые впредь надлежатиметь“, борошна й круп, делікатно скаржучись на провіантського поручника, що відмовився видавати провіант, „что якобы нимало не имѣется и зачимъ оногo дачею произвестъ не можетъ“⁹⁾). І заразом замість здобути те, про що прохали, доводилося вислухувати компліменти на адресу козаків, різні накази й пусті обіцянки, як було, приміром, р. 1771¹⁰⁾).

IV.

Запорожжя взагалі, а Січ зокрема, це було передовсім військо. Це значить, що військові функції являли не одну з складових частин січового життя й його укладу, але були головні і навіть виключні. У такому становищі нічого не було несподіваного. Конкретна обстановка малює Січ

¹⁾ Андрієвській, Ист. мат., в. I, 15.

²⁾ Андрієвській, Мат. по ист. Зап., 103.

³⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 323.

⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 81, 85; К. Ст. 1882, X, 161.

⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др., ib., 490. ⁶⁾ Зап. Арх. № 58, ар. 168. ⁷⁾ Ib. ар. 7.

⁸⁾ Ib. ар. 5, 6, 23, 25.

⁹⁾ Зап. Арх. № 78 ар. 87—88—перед козаками при цьому доводилося дуже хитрувати—пор. Ib. № 80 ар. 59.

¹⁰⁾ Пор. Ib., № 80 ар. № 37.

передовсім як військо. А оскільки життя мало діло з військом, то військові елементи набули тут виключного значіння.

Військо Січове, як і всяке інше, мало йти по лінії військового виховання запорозців, що з них і мали бути виробитися свідомі себе й досвідчені в своїй роботі вояки. Все інше було привхоже, мимохідне, на що стільки звертали уваги, скільки сприяло чи шкодило воно основній завдачі військового виховання. З ідеї військового виховання виходила ідея батьківства кошового й курінних отаманів. Та-ж ідея тягла за собою консеквентно думку (і практику) про субординаційність у стосунках між козацтвом і старшиною. Воля кошового скеровувалася на те, щоб прищепити засади субординації в війську, зучити масу, щоб приймала волю старшини в число мотивів своєї діяльності. Звідси й виходило, що кошовий не був за ляльку в руках козацтва, навпаки, повноваження його були чималі. Звідси — й ті почесні права, що їх мав кошовий та його ближчі помічники. Без цього не могло-б було існувати саме Запорозьке Військо: воно повернулося-б на фікцію, перестало-б животіти. Із сказаного зовсім не слід гадати, наче-б для того існували певні писані норми військового права. Таких спеціальних норм і не могло бути, бо Запорозька Республіка народжувалася в боях і разуразних непорозуміннях з сусідами. Коли говорити про внутрішні причини, то вони звязувалися хіба з польською державою. Боротьба з Річчю Посполитою затримувала спокійне, нормальне зростання Запорожжя, і тому там мусіли виробитися передовсім підхідки та звички професійно-військового характеру. Чарновський з цього приводу каже: „на Запорожжі було законом суворе військово-чернече життя і на зм'якшення його не впливало ані сусідство, ані багатства, здобуті в Туреччині та Криму, ані час навіть“¹⁾. Як саме час вплинув, побачимо згодом. Тут-же треба завважити, що вже запорозький сучасник спинявсь саме на військовій суті укладу Січи. „Інші козаки, каже він, котрі з частин Руси, сусідніх з Скитією, крім того дають назву військові й мають свого власного проводиря, військову дисципліну“²⁾.

Той-же письменник пише далі: „ми маємо стробу в козаках запорозьких, що в своїх таборах мають давню римську дисципліну“³⁾. А з цієї дисципліни, справді, виходило, що „влада кошового та старшини була велика“ й „уряд на Запорожжі був з деяким відтінком патріархальности“⁴⁾.

Отож, узявши на увагу, що існуванню Січи загрожували навкружні кріпацькі держави, яким вона суперечила по суті, а хитання, нестійність

¹⁾ na Zaporozżu tam twarodo wojenno-zakonno życie było prawem i na zlagodzenie jego nie wpływało ani sąsiedstwo ani bogactwa, zdobywane w Turcyi i Krymu, ani czas nawet, Czarnowski, Hist. kozacz., t. I, 48—49.

²⁾ Alii cosachi, qui e partibus Rusiae, vicinis Scythiae, ultro nomina dant militiae et ducem suum proprium, disciplinam castrensem habent. Starovolski, Tract. tres, 56.

³⁾ experimentum habemus in cosachis zaporogiensibus, qui... in castris suis veterum romanorum disciplinam habent. Op. c., 61—62.

⁴⁾ władza koszowego i starszyzny była wielką“ й „rząd w Zaporozżu był z pewnym odcieniem patryarchalnym. Głiszczyński, 59.

усередині призвели-б Запорозьку Республіку до занепаду, то після цього зрозуміємо, що в самій козацькій громаді повинні були з'явитися вимоги суворої, залізної дисципліни й субординації, за порушення яких нещадно карали. За те, напр., що кол. курінний отаман Матвієць р. 1691 побив кошового, його й його співучасника Остапця покарано на горло ¹⁾). Такі заходи впливали відповідним чином на козацьку масу. Військова дисципліна природньо приневолювала визнати, що січова старшина має право карати. З цього бачимо, що суд у Січі був короткий і для всіх рівний. Хоч-би там прошпетивсь простий козак, а чи старшина, карали однаково й швидко. Не робили винятку і для „чужинців“. Коли р. 1667 запорозці вирішили, що московський посол до Криму своєю подорожжю до хана міг пошкодити Запорожжю, з ним панькатися не стали, і Ладиженського та його товаришів покарано на горло ²⁾). Не уникав кари й той з старшин, хто виконав доручене йому діло не так, як треба. Филоненко, що мав допомогти Гуні та своєчасно й добре цього не зробив, „знатного не увійшов карання“ ³⁾). Собеський свідчить, що Сагайдачний, напр., „нерѣдко, не задумываясь, казнилъ смертю за малѣйшія провинности“ ⁴⁾). Коли вояк не виявив потрібної мужності підчас бою або дезертував, карали його за це смертю, як от напр. р. 1598 ⁵⁾ й т. д. Морочитися з процедурою чи ухвалювати такі кари, що не досягали-б мети й тільки заваждали-б військові, не доводилося. Можна було чи присудити до кари на горло, чи помилувати. „Вѣчная подвижность, постоянная готовность къ походу и бою, а отсюда необходимость въ сильныхъ, здоровыхъ, выносливыхъ воинахъ, каже Д-ський, были причиною того, что въ сферѣ карательной дѣятельности Запорожье отказалось отъ всѣхъ тѣхъ наказаній, которые дѣлали членовъ его неспособными къ выполнению ихъ непосредственной задачи“ ⁶⁾). Тим-то страта в Січі дістала широке признання, особливо кваліфіковані її види, як паля, закопування в землю живцем ⁷⁾, повішення за ребро й ин., тим більш, що для того, як каже Д-ський, не треба було „ни сложныхъ орудій, ни большихъ затратъ, ни опытныхъ исполнителей“ ⁸⁾).

Тих, хто порушував військовий порядок, ламав вірність козацтву й його уклад, не додержувавсь дисципліни, справді суворо карано. Рігельман свідчить, що за зраду рубали голову. У Чернігівському літопису читаємо про Сагайдачного, що він р. 1621, „обачивши непорядки Бородавки войсковою справе, казал Бородавци шию втяти“.

Вдавалися й до розстрілу ⁹⁾, про це згадано в Межигірському літопису під р. 1636, коли „растрѣлянъ былъ отъ запорожцовъ гетманъ С. Москаль и Оношковичъ писарь“ ¹⁰⁾.

¹⁾ Костомаровъ, т. VI, 429. ²⁾ Соловьевъ, т. XII, 345; Костомаровъ, т. VI, 88.

³⁾ Мемуары, т. II, 261. ⁴⁾ Ів., 60; Куліш, Ист. возсоед., т. I, 68.

⁵⁾ Грушевський, т. VII, 242. ⁶⁾ К. Ст. 1893, I, 14.

⁷⁾ Слабченко, Опыты по истории права Малороссии, 102, 105.

⁸⁾ К. Ст. 1893, I, 13. ⁹⁾ К. Ст. 1893, II, 231. ¹⁰⁾ Сб. лѣт. 96.

За давніший од зазначених видів карної репресії визнається втоплення. Лясота свідчив, що козаки топили старшину, коли вона йшла проти ухвал козацької маси. Справді, р. 1585 запорозці втопили королівського посла Глембоцького, що хотів одшукати тих, хто шкодив татарам ¹⁾; р. 1618 „козаки запорожские на Звиринци официала митрополичого... подъ ледъ посадили води пити“ ²⁾; р. 1628 гетьм. Мойженицю втопили за те, що покрав військові суми ³⁾. Боплан каже, що за пияцтво на морі винних, за наказом од начальника, кидано за облавок ⁴⁾; про це-ж прохав у думі й Олексій Попович.

Траплялося ще повішення „за едно путо или плеть“ ⁵⁾. Впійманий Янчур співав у пісні:

Ой бачу-ж я шибеницю,
ще й мальовану кобилицю ⁶⁾.

Практика каже те-ж ⁷⁾. У Січі для вішання приділено було навіть особливе „лобне“ місце на теперішній скелі Дурній ⁸⁾.

Отже, репресія настигала винного зараз-же на вчинку, а здійснювано її за допомогою засобів, що були тут-же під руками: була вода — топили, дерево — вішали, ні того, ні того — стріляли чи закопували живцем. Вид кари залежав од конкретної обстанова. Важливе було одне, щоб винного було покарано й щоб це викликало ефект. Намагаючись найсуворіш покарати злочинця, запорозці й „дому стини (роз)метали гвалтовникови и разорителиви отчизны, и души жити не оставляли“ ⁹⁾.

На підставі сказаного можна погодитися з Д-ським, що писав: „главной цѣлью (що їй служила кара в Січі) было обезпеченіе общины отъ преступниковъ, которые посягали на коренныя основы сѣчевой организаціи“ що „съ другой стороны Сѣча имѣла въ виду также цѣли устрашенія, т. е. воздержанія какъ самого преступника, такъ и другихъ членовъ общины отъ посягательства на будущее время“ ¹⁰⁾.

Запорозьке право має в собі особливості, що в інших випадках лишаються непомітні. Всі ці особливості можна пояснити вимогами самої військової практики. Стороженко каже про козаків: „всѣ козацкія підприємія были такого рода, что они требовали дѣйствія скопомъ, образованія промысловыхъ купъ или товариществъ“ ¹¹⁾. Якесь рибалчення чи наскок, раз-по-раз повторюючись, виробляли й удосконалювали спеціальні для цього способи, особливий підхід до подібних явищ, установляли оцінку їх, приходили й до найзручніших правил поведінки при тому, бо лиш завдяки їм „поддерживалось и увеличивалось благосостояніе группы“ ¹²⁾. Зовнішні явища викликали особливий рід емоцій, що чи вже були в свідомості

¹⁾ Грушевський, т. VII, 168. ²⁾ Сб. лѣт. 85.

³⁾ Мемуары, т. II, 166. ⁴⁾ Мемуары, іб., 344. ⁵⁾ Грабянка, Лѣтоп., 19.

⁶⁾ Новицькій, Малор. пѣсни, 30.

⁷⁾ Эварницкій, Сборн. мат., 171; А. А., Ист. мат. в. V, 77.

⁸⁾ Ст. статей екатер. научн. о-ва, 196. ⁹⁾ Величко, т. II, 35.

¹⁰⁾ К. Ст. 1893, I, 16. ¹¹⁾ Стеф. Баторій и днѣпров. козаки, 23.

¹²⁾ Чельцов-Бебутов, Прест. и наказание, 3.

групи, демонструвалися для всіх її членів більш-менш однаковим способом (поняття „пан“, козак“), чи наново повставали з боку феноменів, незалежних від людини. Звідси суб'єктивна й об'єктивна засади чи інтерес і визнання його. Коли робить щось А й В, то тее, що вони роблять, й для С, Д й т. д. мислиться саме так, а не инакше. Але щоб воно було власне так, треба, щоб сама операція мала зовнішній вияв, конкретизувалася; абстрагування було лиш у наслідок виховання. Отже лиш зовнішньо-психологічний вираз міг знайти собі місце в січовій обстанові. Зведення до індивідуальних будувань, як це робить проф. Крістер, то тільки конструювання за відомим шаблоном. Кошового ми вважали за батька, найобдарованішого козака, поборника блага мас, чого навсправжки могло й не бути. Та могли повставати й конструктивні уявління, коли група вже активно реагувала — так рада, напр., ухвалювала перехід до шведа. За такого становища, об'єкт не був власністю одного суб'єкта, він був у всіх індивідів: „всі говорили про це“, „всі робили так“. Отже тут є і суб'єкт сприйняття й об'єктивне визнання од третіх осіб. На цьому ґрунтувалася була запорозька судова практика. В умовах запорозького життя ту практику пізнавали козацькі маси не з окремих карних предметів, чи актів, а з цілої обстанови. Шибеницю, напр. у Січі асоціювали і з знаряддям кари, і з ритуалом проїзду під нею злочинця власним конем, проводів, то-що. Без мальовничості звичай не міг-би утриматися. Ота мальовничість, декоративність призводили до того, що правний порядок Січи нагадував собою *Landsknechtsrecht* Західньої Європи і *jus militare* середньовіччя. Мальовничість призводила до того, що в Січі могли розвинутися тільки повні інститути, що відповідали цілому потокові козацького життя, не розкладали основних його засад. У даному разі можна визнати, що Січ оборонялася від навали приватних мотивів, дарма що терпіла їх, оскільки вони могли бути, припущені в військовому оточенню. Тим-то в самій Січі важко знайти приватні всякого роду оборудки між козаками. Що вони були, в тому не можна сумніватися, але далі за курінних отаманів не йшли, не розгорталися. Фіктивний рід куреня й дисциплінарно-батьківський уклад Січи зводив їх до мінімуму. Січ існувала без гарно й спритно складених кодексів. Тут могли мати місце тільки норми *juris militaris* у формі найопукліших звичаїв. (Уважати, як це робить Д. І. Яворницький!), що звичай характеризує тільки „первыя ступени общественнаго развитія“, не можна). Це звичаєве право, до речі, було правом командних вершків — *longum tempus* ішов на їхній млин.

Звичайно гадають, що на Запорожжі не було писаних законів. Про це читаємо в одного з компатріотів XVIII в. „Запорозці, що нічого писаного не мають, судять згідно з звичаями та й більшістю голосів“²⁾.

¹⁾ Ист. зап. коз., т. 1, 237.

²⁾ Die Zaporoger die nichts schriftliches hatten, urteilen nach Gewohnheit und nach Mehrheit der Stimmen. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові“. Т. СХХVIII, 49.

Звичай віддавна був прийнятий у Січі. Ще від XVI в. запорозці жили „подлугъ старожитныхъ и старѣйшихъ обычаевъ“¹⁾ і, на думку Крип'якевича, за такі старовинні звичаї (вплив Антоновича) були рада й права громади²⁾. Само собою, що подібні твердження ніщо не підпирає. Звичай, що був на Запорожжі, зовсім не являв собою *lex antiqua patrum*, бо їх не було, а *lex antecessorum*, що на їх і покликувалися запорозці. Він нового походження й виходив з практики саме козацької, а не звідки инде. Англійський резидент Рондо в р. 1736 про звичаї мовчить, з його-ж слів взагалі можна вивести, що коли що в Січі і існувало, то хіба прецедент³⁾. Катерина II казала, наче-б жадного закону на Запорожжі не було, бо козаки, мовляв, „почти никакихъ законовъ не имѣють, а управляютъ въ своихъ жилищахъ какъ хотятъ“⁴⁾. Але запорозький депутат поправив царицю своєю вказівкою, кажучи: „Войско запорожское, хотя и на обыкновеніяхъ состоитъ, однако онія суть самыя древнія, а потому уже основательнія, сверхъ оныхъ утверждается на особливѣйшихъ правахъ и вольностяхъ, ибо оно... добровольно под всероссійскій престоль зъ своими собственными землями перейшло и всегда въ шляхетствѣ... пребывало, на что въ В. З. подлинныя отъ королей польскихъ привилегіи имѣются, да и россійскіе государи на тѣхъ же привилегіяхъ... оное войско содержатъ обѣщали и договорными статьями подтвердили“⁵⁾. Отже вимальовується не зовсім демократично-патріархальний устрій. „Древнія обыкновенія“ само собою, а грамоти королів і царів само собою. Д. І. Яворницький пристає на думку, що Січ управлялася тільки звичаєвим правом, і пробує довести, що инакше й не могло бути. „Писанныхъ законовъ, каже він, нельзя было ожидать прежде всего потому, что община козаковъ слишкомъ мало имѣла за собою прошлаго, а затѣмъ и потому, что вся историческая жизнь запорожскихъ козаковъ была наполнена почти непрерывными войнами, не позволявшими имъ много останавливаться на устройствѣ внутреннихъ порядковъ своей жизни“⁶⁾. Це трохи не так, бо й життя Запорожжя було довгеньке і не всі козаки брали участь у походах і коли-б то було власне так, то, логічно міркуючи, можна було-б сподіватися, що звичаї і взагалі не повинні були-б з'явитися. Тимчасом сам автор каже, що звичаї таки були не тільки загально січові⁷⁾. Цариця Катерина, що досить добре знала Запорожжя, в указі 1768 р. казала про запорозькі обрядки. А щоб з'явилися обрядки, само собою, повинен був бути час і більш-менш правильне життя. Тому доводиться вважати за правильний погляд де-ля Флешера, що писав: „звичаєве право — справа справді національна, що в будіванні її весь світ бере участь, більш або менш велику“. Так було скрізь, так було і на Запорожжі⁸⁾. Що правда, в Січі не було гарних

¹⁾ Величко, т. I, 21. ²⁾ Передмова до VIII т. Жерел, стор. 23.

³⁾ Пор. К. Ст. 1889, XI, 445—6. ⁴⁾ Флоровській, Составъ законод. ком., 145.

⁵⁾ К. Ст. 1893, III, 688. ⁶⁾ Яворницький, Оч. по ист. зап. коз., 81.

⁷⁾ Він-же, ист. зап. коз. т. I, 206.

⁸⁾ Le droit coutumier est une oeuvre vraiment national à la construction de laquelle tout le monde prend une part, plus ou moins grande (F l é c h é r e, Etudes historiques, v. I, 5).

конструкцій, вишліхтуваних думок, багатогранности тверджень. Січ цура-лася всього цього, як і личить доброму воякові. Але саме правне ядро було, дарма що й без гарної шкаралуші.

Можна навіть намацати етапи в розвитку запорозького права. Першим був етап, мовляв, картинно-контурного типу з плінним змістом, висловлений в окремих вирішеннях (суд над Олексієм Поповичем). Потім виникла заглибленість з затверділим змістом (за шкоду військовим інтересам — потоплення) й, нарешті, виросла відповідність (шкода, що її можна було вибачити — випадок з Підвисоцьким — і шкода непростима — випадок з Матвійцем та Остапцем). Далі запорозьке право викристалізувало багатство форм і норм, пластичність, статичність і порядок їх — то вже третій етап. Перший був у період окремих вироків, що, часто повторюючись, витворювали поняття про прецедент (XVI в. — 1648 р.). Другий етап викликав до життя, на ґрунті тих прецедентів — звичаї (1648 р. до 1709 р.) й третій фігурував вже з писаними законами, характерними для класового панування 1709 — 1775 рр. Всі ці етапи мали за собою утилітарні підвалини, визначали їх життєві потреби й для здійснення були вони можливі. Отже змістом своїм стародавні звичаї були живий організм, що поступінно й невинно розвивавсь. Різкої грани між етапами запорозьке право не проводило, через це формою своєю було воно досить консервативне. Консерватизм лежав у самій військовій природі Січи і в повільному розвитку її виробництва та потреб. Вояцький уклад лишавсь вояцьким і людність Січи мусіла дуже збільшитися, щоб розвалити її рамці й змінити становище. Це трапилось після 1734 р. А перед тим маємо в Січі обмежену кількість і суб'єктів, і об'єктів, через обмеженість-же останніх, і суб'єкти завсіди ставали в одні й ті-ж становища та стосунки. Коли кількість об'єктів виросла, збільшилося число суб'єктів, стосунки набули більше різнобарвности, повстали перебої, довелося перейти до писаних норм. Звичай в обихідці лишивсь там, де оточення лишалося давнє, незмінне.

Перехід до писаних правил знаменував собою, що січовий порядок вже не прямує до певної конкретної мети. Вояцьке право здало свої позиції перед правом індивідуальним, що почало культивуватися там, де перешкод з боку вояцького права було менше: у Вольностях старшина і старики перейшли на нові шаблі життя. Але й у цей період правило, вирок, присуд мали вияв у чисто конкретній, мальовничій, потрібній для даного оточення, для даної обстанови, формі. Абстракція ще не достигла.

Перед 1648 р. командне місце в Січі належало не суб'єктам, але об'єктам. Що об'єкти кількістю були обмежені, то повставала та особливість вояцького січового права, що вони перебували не в індивідуальному, а в спільному розпорядженню й користанню. Борошно, крупи, коні то були такі об'єкти. Коли в звязку з перелюдненням, перейшли козаки обробляти землі, до сільсько-господарчих та інших промислів, і кількість об'єктів зростає (цьому значною мірою сприяла торгівля), речі почали входити в господарчий баланс окремого козака, стали розмежо-

уватися, з'явивсь суб'єкт прав. Розмежування тут у XVIII в. потягло за собою писану оформленість, хоч зовнішній вислів їх міг лишатися давніший. Катерина II, отже, мала рацію казати про обрядки, а історики про консерватизм січового права. Разом з описаним явищем мусіла-б Січ перейти й до певної архітекτονіки правової думки, бо инакше мав-би вибухнути шквал суб'єктивізму. Кінець Січи й позначивсь таким виточенням правової думки. На останні десятиліття й припадає найбільше всяких непорозумінь що-до землі, прав до неї, то-що. Угоди ще не мали правильно збудованого корпусу й тому не одноманітні. Тому-то не зустрічаємо суворо вироблених норм як оболонки, правильностей без огляду на різність змісту. Не вважаючи, однак, на це, ухвали січових судових інституцій все-ж мали ефект, були наче відлиті в правильну форму. Та щоб відлятися в правильні суто правові форми, індивідуальному—паланковому праву доводилося перемогти дуже традицію вояцького колективного права.

Дарма що господарчі об'єкти січової людности були обмежені, вона як військова організація, господарювала на користь військової-ж одиниці спільними силами. Організація базувалася, отже, на колективному досвіді. Розмір досвіду визначавсь через колектив і мав матеріальні під собою підвалини. Мала тафа улов, чи „партія“ військовою здобич — її доводилося „справедливо“ ділити. Наскільки хто визначивсь підчас улову чи наскоку, знають товариші — мисливці чи вояки, поділ одбувається в присутності учасників, вони його провадять. Видиме усовування індивіда значило, отже, навсправжки оборону прав кожного товариша. За одиницю прав був *vir militans*. Тільки за такою умовою запорожець і мав визнання своїх індивідуальних прав, як те видко, напр., з договору р. 1594, коли запорозці від австрійського цисаря вимагали для кожного з-поміж себе охоронних грамот і прав для своїх родин. Запорожець цінував свободу й своє ім'я давав усьому, до чого дотикавсь, що видко на ономастиці різних місцевостів ¹⁾. Навіть там, де, здавалося-б, не могло бути місця для індивідуальних засад, як от у військовій скарбниці, знаходимо їх. „Доживь до глубокой старости и чувствуя себя неспособнымъ болѣе къ козакванію, запорожець просиль товариство выдѣлить изъ кружки слѣдующую ему часть общаго скарба“ й, попрощавшись по тому з світом, ішов до монастиря ²⁾. Так мирилися індивідуальна й колективна засади. Почавшись з колективних промислів і здійснюючись спочатку в розділах товариської здобичи, вжиті форми переношено на подібні-ж умови та явища, і ставали недоторканими, не підлягали змінам.

У XVIII в. особа виходить за браму Січи й її залишають самій собі. У своїй діяльності й борні за існування вона починає все *ab ovo*, повторюючи форми, пройдені в школі вояцького життя. Перед нами проблема походження права по-за військовою обстановою й по-за Січчю. Індивід

¹⁾ Новицькій, Малорус. и запор. старина, 9.

²⁾ Самар. екатерин. спархіи пустынно-никол. мон., 14, прим.

починає з рефлексів. Коли другий запорожець робить так, як перший, третій, як другий і т. д., це — вияви права, інше буде не право. Не в підкреслених у проф. Крістера переживаннях діло, а в одних і тих-же рефлексах. Хапання колосків, що вирости в полі, веде до появи уявлінь про власність на рухоме добро. Хапання здобичи викликає такі-ж уявління. Відпихання супротивника від апропрійованої речі викликає уявління про самосуд. Повторюючись, такі рефлекси переходять у звичку й доходять до психіки, а в Вольностях, що над ними панувала Січ, набирають форми січового вояцького права. Розхитання вояцького права затримувалося тим, що воно було переважно у вигляді спільної для всіх козаків устава. Оця устава й сприяла тому, що окремих індивід мав перед собою обов'язки, особа нівелювалася, поступалася власними інтересами на користь усієї маси. Нівелюючи особу, устава відчиняла для неї клапан, тоді от, як дуванили козаки здобич: „щоб уся здобич була спільна всім, навіть тим, котрі під той час провадили (хліборобську) працю та табору роботу, як це тепер роблять козаки запорозькі та татари перекіпські“¹⁾. Право розпоряджати своєю часткою дувана зберегалося цілком за вояком і точилося до зародження права приватного. З'ясовувано це тим, що взагалі особливій регламентації в Січі особа не підлягала ні в способі життя, ні в роботі чи виучці. Устави додержували тільки в одному випадку — на війні, коли особа вояка переставала існувати окремо від колектива. Раз не було війни, устава скорочувалася до батьківства й quasi-фамілійних відношень, вояк діставав спримогу виявляти свій інтерес як хотів, мирного часу в нього повставав свій особливий правний настрій, що полягав у як-найбільшій обороні своїх інтересів у конкретних зовнішніх виявах тої чи іншої обстанови. Зовнішній вияв відігравав у Січі величезну роль, і переносив його козак усюди, хоч-би, прим., росіянин, поляк, татарин, керуючись абстрактними формулами розвиненого свого писаного права, не визнавали його за право. Тому й нову людину Січ не навчала своїх вимог, їх пізнавали з зовнішніх проявів правного настрою чи хотіння. Про запорозьке право, як право, довелося Січі заговорити досить пізно, коли на Запорозжжі повстало нове господарство, хуторянсько-торговельного типу. До XVIII віку в ньому Січ не відчувала потреби, бурхливе життя могло визнати тільки форми уставно-вояцького права. Коли-ж Запорозжжя втяглося в загальний потік торговельного капіталізму, йому довелося перейти до форм, що відповідали новому господарчому потокові, пристосувати свої конкретні звичаї до нових умов життя. Вступивши до розряду торговельних одиниць, Запорозжжя мусіло було фіксувати нове становище. Отож командні групи й опинилися перед необхідністю завести січову школу й велику канцелярію та нотувати різні торговельні й фінансові операції. Вже Міллер замислювавсь над питанням, чому-ж у такій ситуації Запорозжжя мало все-таки неписане

¹⁾ ut tota praeda communis omnibus esset, etiam iis, qui opera interim et laborem castrensem conficiebant quemadmodum nunc faciunt Cosachi Zaporosenses et Tartari Praecipitae. Starovolsci Inst. rei milit., 161.

право. І відповідав, ніби запорозці „опасались умаленія їх вольностей¹⁾. Не все Запорожжя гадало так. У тому зацікавлені були переважно старики. За юридичні підвалини для того, щоб уникнути писаних законів, було те, що Січ узагалі керувалася старшинськими розпорядженнями, які, в загальних рисах, приймали річні ради, знов-же старики (а не хто інший) були за носіїв старовинних традицій. Січ ніколи не відмовлялася від старовинних звичаїв, хоч згоджувалася модифікувати їх. Але й у Вольностях, де новим формам було легше знайти собі визнання, не почувалося наглої потреби в писаній фіксації нових відношень. Напр., старшині не вигідні були-б закони, що регулюють, скажім собі, земельну справу. Фактичне становище було міцніше за юридичне, та закон про індивідуальну земельну власність старшина навіть не могла-б і поставити, бо він руйнував-би січову уставу. Але те, що не порушало основної уставу, могло вільно фіксуватися навіть у писаній формі. Коли в Вольностях сильно поширилися грабунки, то р. 1767 „у Войску запорожскомъ такой учинень былъ совѣтъ и постановление подъ строгимъ гласнымъ наказаніемъ, дабы отъ сего часу между Войска и наименшей не смѣлъ вчиняти своевольства и преступства“²⁾. П'ятьма роками раніш було „здилано писменное и круговое обязательство впредь въ войскѣ запорожскомъ всегда содержать и сохранять ненарушимо утвержденные прежнимъ войсковымъ приговоромъ добрые порядки, а именно: искорененного воровства къ умноженію не допускать... на границахъ покой содержать... и если бы кто дерзнулъ учинить тѣмъ утвержденнымъ порядкомъ какое нарушение или въ кошѣ командуящемъ въ чемъ ослушность и противность... карать и въ томъ старшины и козаки не должны никакого препятствія чинить... Наше соизволеніе, дабы кошевой отаманъ и старшина войсковая отнынѣ и впредь безъ важныхъ причинъ и преступленій правъ и указовъ перемѣняемы не были“³⁾. Р. 1764 знову рада ухвалює: а) злодіїв, ватажків злодійських партій, передержувачів і покупців краденого нищити, б) завести взаємний догляд між козаками; в) ручитися за винних чи причетних до злодійства забороняли; г) за кошовим визнавали право звільнити несправних курінних отаманів і призначати інших, д) від кошового відбирали право помилування й т. д.⁴⁾ У цих ухвалах маємо відповідно оформлений, не опертий на традицію, новий закон, у писаній формі.

Сказаного, здається, доволі, щоб одкинути легенду про незмінний устрій Запорожжя взагалі і Січи зокрема. Та маємо ще один неправдивий, звязаний з попереднім, погляд. Річ у тім, що запорозьке право визнається не тільки за звичаєве, але щиро національне, на якому не відбилося жадних чужих впливів. Костомаров, напр., упевняв, що Запорожжя було позбавлене будь-яких впливів польських порядків. У польського письменника, однак, читаємо: „при всяких давніх вольностях Його Королівська Милість військо своє запорозьке залишає згідно з давніми при-

¹⁾ Миллеръ, Истор. соч., 39. ²⁾ Маркевичъ, т. IV, 170.

³⁾ Эварницкій, Сбор. матер. 189—190.

⁴⁾ К. Ст. 1882, XII, 528—529.

вилеями і на те привилей свій разом з тим видає“¹⁾). Сучасний історик каже, що Запорожжя визнавало права землеволодіння, надані од польських королів²⁾). І то правда. Січ, напр., визнала універсали польських королів на землі, що їх одержав Самарський монастир. Вона-ж цілий час, борючись за землю, покликувалася на універсал Баторія. Його не було, розуміється, дано, але це тим гірш для оборонців чистоти запорозького права, бо сами-ж запорозці універсалові, навіть фіктивному, надавали рішучого значіння. Чарновський³⁾ догадувався, що в тому універсалі за запорозцями визнано „гідність шляхетську, володіння, властиво для себе, правом та вибір старших“. А В. Липинський зовсім справедливо пише, що лицарський характер тієї (козацької) верстви визнає сам уряд польський“⁴⁾). Калнишевський р. 1767 теж доводив, ніби „одъ давнихъ временъ при продолженіи двору польскому службъ отъ короны полской привилеями шляхтою было утверждено“ військо запорозьке й на підвалинах сказаного вимагав запорозьким депутатам платні як дворянам⁵⁾).

Вплив російського права легко побачити в революційних ухвалах рад у 60 рр. XVIII в., про які вже вище говорилося.

Д-ський у своїй прекрасній розвідці про систему кар на Запорожжі дає переконливі доводи тому, що Січ знала й Литовський Статут.

Отже, можна думати, одкинуто й другу легенду — про чистоту запорозького права.

Січ керувалася й звичаєм й писаним правом, своїм і чужим, а в основі її життя лежала устава, правдоподібно, якісь *institutiones rei militaris*. Будь-що-будь, військовий уклад Січи й її войовнича практика відповідали тодішнім вимогам військової науки й права. Військова наука XVII в. вимагала знаннів: „пересувати та закладати табір, зчиняти бої в полі, нападати на міста та робити наступи на дужчі фортеці“⁶⁾).

На практиці, однак, деякі з ставлених у військовій науці завдач не мали місця, бо конкретна обстановка вимагала відхилень. Величезні степи, еластичність і непримітність ворога, що спритно маскувався у високих травах, колючих тернах і річкових очеретах, розсипався на маленькі купки й швидко стягувався у великі орди, то зникав на довгий час, то зненацька показувався мов трава з-під землі — вимагали того, що теоретичні завдачі кожного разу не збігалися з конкретними живими військовими сутичками. Військове мистецтво XVII в. само почувало значну схематичність своїх положень і розрізняло два роди війни „ні-

¹⁾ przy wszelakich dawnych wolnościach J. K. M. wojsko swoje zaporozkie zachowuje według dawnych przywilejów i na to przywilej swój zarazem wydaje (Jerlicz, Latop., t. I, 105).

²⁾ Dubiecki, Kudak, 114—115.

³⁾ Hist. koz. t. I, 4, 9: „godność szlachcka, posiadanie właściwie sobie prawa i wybór starszych“.

⁴⁾ character rycerski tej warstwy uznaje sam rząd polski. Z dziejów Ukrainy, 189.

⁵⁾ Флоровський, Депут. В. Зап., 16.

⁶⁾ castra movere, metari, in campo manum conserere, propugnare urbes et arces fortissimas oppugnare.

мецький“, коли війни довго продовжуються (*bella longo tempore durant*), і польський, коли хотіли експедицію закінчити, по змозі, швидко (*expeditionem cito passe finiri*). Натурально, в наших степах мав прищепитися другий рід війни. Тут війна провадилася короткими ударами, основувалася на несподіваності й приголомшенню ворога й т. и., тому не диво, що польські стратеги висовували правило: „держати ворога далеко від своїх провінцій і не чекати його у себе вдома, але запобігати, поки він вирядить військо, і нападати на нього в його-ж-таки царстві“¹⁾. Звідси з'ясовується ініціативність запорозьких походів і наскоків та їх привабливість, незалежно від добутих наслідків, їхня зухвалість, яку сучасники рівняли з лазінням у печеру до лева, шаленість заповзяттів, що переводились у життя до смішного невеликими силами. „Навпаки, через те, що турки та татари необережні, без усякого сливе ладу, чотирикутником безладно нападають, їм легко наші шкодять і з запілля і з боків, як робив це, за воеводи Івоні, козацький отаман Сверчковський, а за декілька років перед тим Самійло Корект, що добре вшиковані нападали на них“²⁾. Будучи в себе вдома, і турки й татари таки могли, здається, почуватися необережними (*incauti*). Адже-ж то не могла бути війна, коли, напр., в 70 рр. XVII в. Сірко йде в похід з 200 чол. Проти 200 чол. держава може почуватися безпечно. Та й тяжко було зорієнтуватися, звідки саме могли з'явитися хитрі козаки (*dolosi cosachi*), бо-ж і на рівнині, і в горах... і як у битві сухопутній, так і в морській (*et in plano et in montibus... et tam pugna terrestri quam navali*) були можливі, як свідчить Старовольський³⁾. Несподіваність появи запорозців і можливість, при їх появі, розгубитися були тим легші, що напади січовиків, згідно з тодішньою військовою наукою, припадали переважно на ніч⁴⁾. Але-ж для того й сами козаки мусіли бути добре організовані, сильно дисципліновані, задовольнятися дуже малим, маючи „замість борошна — просо та замість вим'я рибу висушену на вітрі“ (*loco farinae — millium et loco suminis — pisces vento sticcatos*⁵⁾).

З криками і веселими піснями поверталися з походу, виспівуючи свої подвиги, підносячи їх до небес, де пробували завести свої козацькі порядки, вшановуючи янголів удяганням, як бачимо на їхніх іконах, у запорозькі жупани й примушуючи їх грати в троїсті музики.

Однак малу війну практикували запорозці тільки проти татар і московитів. Проти-ж Польщі козаки збирали значні сили й вели серйозні польові війни, маневруючи й борячись за всіма правилами сучасної їм техніки⁶⁾.

¹⁾ *habere inimicum lonne a suis provinciis et non expectare eum domi suae, sed praevenire priusquam ille instruxerit exercitum suum et in suo regno eum oppugnare. Starovolski, Institutionum rei militaris, libri 19.*

²⁾ *Contra Turcae et Tartari, quia incauti sunt et in expeditionibus nullo fere ordine et agminis quadrati loco, confuse incedunt, facillime a tergo et lateribus infestari possunt a nostratibus uti faciebat sub Ivonia Palatino cosachorum ductor Sviersczovius et paucos ante annos Samuel Corectus, qui bene ordinati incurrebant in ipsos. (Ib. 154).*

³⁾ *op. c. 463.* ⁴⁾ *Ib., 156.* ⁵⁾ *Ib., 144.* ⁶⁾ *Starovolski, op. c., 455.*

Уставний характер визначав і речові права Січі. „На Січі, каже новіший її історик, господарство було тільки січове й курінне, окремі-ж запорозці не повинні були мати ніякого господарства й майна... Тільки у пізніші часи запорозька старшина почала заводити своє господарство“¹⁾. І це правильно.

Речове право насамперед звязане було з землею. Як військо запорозьке ділилося на кошове, верхове, низове, річне, лугове й польове, так само ділилася й земля. Була, однак, і загальна назва для всіх земельних угідь одразу—вони разом звалися Вольностями запорозькими. Землю спочатку зовсім на увагу не брали, може тому, що й територія січова спочатку була дуже невизначена. Землю не звали Січовою, бо Січ не стояла поряд якоїсь іншої одиниці, але являла собою суму курінних одиниць, об'єднаних тільки спільним, до того-ж дуже нечисленним начальством. Та все військо, як військо, скоро відчуло потребу в земельних просторах, зажадало не тільки користатися ними, поруч з татарами та ногайцями, а взяти землю в своє виключне володіння. Запорозці мали відвоювати спільні з татарами землі в виключне своє спокійне й вічне володіння. Була, отже, ще й інша завдача—обороняти право на землі й її речі чи в прямому чи в непрямому розумінні. Одвойовані землі й те, що було на них, перебували в власності Війська. Вони на початку нікому зокрема не належали, в тісному розумінні це була *respublica*. Вони мали ту відзнаку, що були *extra commercium*. Такі були риболовлі, ліси, то-що. Що вони належали цілому Запорожжю й були по-за оборотом, кожного разу, коли виникала для третьої особи потреба в них, доводилося мати відповідний дозвіл січового начальства. Без нього користування визнавали за злочин. Натурально, для козаків дозволу не треба було. Належали козацтву в першу чергу пасовища, такі потрібні для випасу коней січовій кавалерії, потім річки для ловлі риби й нарешті ліси для будування та опалення. Інакші землі для запорозців не мали цінности, бо Січ безпосередньо з них не користалася. Кількість земель через це не мала великого значіння. До землі звернулися козаки тільки після р. 1709, коли Запорожжя було приперте звідусюди, а людність його збільшилася й мусіла перейти до хліборобства. Перед Мазепиним повстанням що-до цього і особливих претенсій не бачимо. От характерна для того справа. Кошовий Сорочинський р. 1707 заносив скаргу на гетьманців, що вони, „приходя многолюдствомъ внутрь угодей... до севрюка нашого, который там для дозору угодий обрѣтается, того самого севрюка бьютъ и товарищество его забиваютъ, пасики разоряютъ... не такъ за какіе иные грунты, яко за угодами самарскими, Войску въ добычахъ вельми угодными, просимъ“, писав він²⁾. Значить, землю без ужитків не вважали за цінну.

Після 1734 р. справа загострилася. Коли в 50 рр. сотник Черниченко самовільно збудував у Вольностях (у районі Гарду) млин, то Кіш

¹⁾ К а щ е н к о, Оповідання про В. З., 53 ²⁾ М а р к е в и ч, т. IV, 171—172.

наказав бугогардовому полковникові „къ занятію и постройке млина и къ владѣнію реченого сотника не допущать... и тоє все построєніє разорить и команду (Черниченка) разогнать и даби впредь тимъ владѣть и такихъ продерзостей и разореній дилать не допускать“¹⁾). Або р. 1765 Кіш наказав був самарському полковникові взяти з жителів Слобожанщини підписку, „чтобъ они больше в запор, дачахъ футорами не оставались, но заразь би оние снесли“, й попередити „что буди они тѣхъ своихъ футоровъ за Орель не снесутъ, то нарочитою командою за забратіє за ихъ самовольное въ дачахъ воисковихъ поселєніє и кормежъ скотовъ ихъ, согнати имѣють быть всенеотмѣнно“²⁾).

На землю стали звертати увагу, здається, з кінця XVII в. На гравюрі Щирського р. 1691 збереглися цікаві подробиці з життя запорозців. Там, між иншим, вигравірувано раду, що посеред неї група козаків розмірює ратищами землю³⁾). Хоч-би як тлумачити гравюру, чи як розмірювання пограничного, чи як унутрішнього, факт розмірювання землі лишається фактом, землю доводилося ділити — очевидячки, вона набувала хоч-би й невеликої цінности. Розмірювання ратищами, очевидячки, провадили й підчас жеребкування, коли кидано жеребки для одержання певної ділянки куреням. Жеребковано не тільки річки, але й луги. Без цього могли-б вибухати прикрі непорозуміння між куренями, на що не маємо вказівок. Може бути, що жеребок на річку чи ділянку її в той-же час значив, що даному куреневі належить і прибережна смуга для випасу. Треба думати, що жеребкували й ліси. Труднощі в порушеній справі полягають хіба в тому, що курені мали різну кількість худоби й тому знову діло могло-б ускладнюватися. А проте, знаємо, що існували особливі військові пасовища й було розкинуто в різних місцях багато зимовчаків. Використовували, видимо, передусім ближчі до Січи місцевості, щоб козаки при нагоді могли швидко зібратися. Це підказують слова українського літописця: „жеби войско конное въ полю и въ лугахъ близько Сѣчи, зъ конми зроставшее, могло до коша собратись..., по заходѣ слонца зъ трохъ наибольшихъ штукъ подлугъ давнего звичая запорожского вдарено“⁴⁾). Хоча й такий випадок записано тільки раз і для не зовсім звичайної для Січі обстанови, проте, він характерний і проливає певне світло на цікаву для нас справу використання військових ужитків.

З того, що дотримувалися в Січі жеребкування, слід висновувати, що різні ділянки ділилися на класи за своєю якістю. Инакше жеребкування не мало-б рації. А раз так, то ближчі до Січи, очевидячки, належали до кращих, а що далі розміщені були вжитки, то більше значіння їхне мало зменшуватися, хоч-би якість далеких ужитків не була нижча. З приводу жеребкування Милославський писав: „холостымъ казакамъ ежегодно раздавались степи и рѣчки для куреней и зимовниковъ, скотоводства, земледѣлія, пчеловодства, звѣриной охоты и рыболовства по жребію.

¹⁾ Зап. Арх. № 135, ар. 18. ²⁾ Іб. № 107, ар. 5 і 12.

³⁾ Эварницкій, Запор., т. II, 65. ⁴⁾ Величко, т. I, 50.

По окончаніи жеребьевки надѣляли угодьями постоянныхъ поселенъ и даже гостей¹⁾. Важко уявити, щоб ці останні землі могли належати до кращих. І саме жеребкування не було просте. Землі роздавано спочатку куреням, потім старшині, далі духівництву й, нарешті, всім іншим. „Кожний, т. ч., користався тим, що йому по жеребу випало й то тільки один рік“²⁾. Коли-б була така ідилія, то курені й старшина як-раз могли-б лишитися при найгірших ужитках. Очевидячки, жеребкували кілька сортів земель. Найвищий сорт призначали для куренів, що зовсім зрозуміло, 2-ий — гірший, через ті чи інші причини, пішов у користування старшині, 3-ій — духівництву, решта-ж — найгірші вжитки, віддавано знову по жеребку-ж стороннім січовому козацтву елементам. Річне користування не повертало вжитків у єдину одноманітну масу, чотири розряди земель лишалися, жеребковано їх кожен окремо кожного року. Тут не могло бути щастя, а керував Військом господарчий розрахунок. Коли мова про розмежування земель на підставі кинутого жеребка, то можна говорити фактично про землі двох родів — берегові смуги й сіножаті. Інші землі, себ-то орні, в XVII та і в XVIII вв. саме для січових козаків особливого значіння не мали, тому й не зустрічаємо жеребкування орних земель. Це явище було за причину тому, що дехто, як от М. Комар, готові були приписувати Запорожжю націоналізацію землі. За орну землю навсправжки почалися суперечки тільки в найостанніший період існування Запорозької держави, тимчасом як за вжитки боротьба зустрічається далеко раніш. Як на зразок, можна показати на скарги запорозців р. 1687, коли Січ сперечалася з Мазепою в справі будови фортеці Новобогородицької під тим претекстом, що там у запорозців були свої гаї та пасіки³⁾.

У XVIII в. запорозці ревниво ставилися до охорони своїх прав на вжитки. В останні роки існування Січи справа стояла категорично. Той, хто захтів-би користатися вжитками, мав у Січі випрохати право. От, напр., поміщик Михайлів р. 1774 уклінно просить Січ „объ отводѣ на (військовій) дачи для пазбы скоту и сѣнокосу земли и чтобъ могъ тамъ построить хуторъ“. Михайлів просить, дарма що „всегда перемѣна, дѣлается и сѣ мѣста на мѣсто переводятъ“, пропонує навіть значні, як на той час, гроші⁴⁾. І слізницю його все-таки відхилили, з'ясувавши, що без ухвали „всего общества“ дозволу не можна дати.

Нерухомості перебували в спільному володінню куренів. Але чи завсіди? От р. 1677 згадується про пасіку, що належала не Військові, а особисто Сіркові й знаходилася за 5 верстов од Січи⁵⁾. Очевидячки, всю загалом землю визнавати за власність Запорожжя не можна.

З другого боку, не можна визнати й того, щоб навіть добра земля і гарні вжитки неодмінно передавали в користування куренів. Навпаки. Маємо випадки, коли сами козаки своїх ужитків не експлуатували,

1) Сб. стат. свѣд. по екатер. губ., т. II, 20. 2) Комарь, Запор. Вольн., 23.

3) Костомаровъ, т. VI, 394. 4) Зап. Арх. № 28-II, ар. 85.

5) Эварницкій, Ист. зап. козак., т. II, 546.

а здавали їх в оренду, одержуючи, напр., за випас плату від голови худоби ¹⁾, чи від копи сіна, як то, напр., було з полк. Гараджею р. 1774, коли сінокоси здано було в оренду російським однодворцям ²⁾. Можна гадати, що то були вжитки, або з числа зайвих, хоч-би й тих, котрі припали на жеребок, або що за отримані гроші легко було покупити відповідне число сіна, не тратячи на косіння та возовицю багато людської сили.

Характерна річ, хоч у Січі жеребкували землі на старшину (другий розряд земель), проте, здається, не можна припускати в Вольностях розряду рангових земель. У Січі не було таких земель, що звязувалися-б з відбуванням того чи іншого уряду. Неможливість їх з'ясується з самого характеру старшинської служби. Чи можна-ж було господарювати, коли що-року старшина мінялася? Очевидячки, що таким господарством могло бути хіба скотарське, себ-то, що і в даному разі зустрічаємось знов з ужитками.

Але, окрім ужитків, Січ мала нерухомості й инакші. Отож, як повідомляв генерал Текелі, в Січі були „войсковою казенный и пороховой погреба“ ³⁾.

Далі, на передмістю Січі були курінні крамниці й шинки, військові ваги й будинок для військового кантаржея ⁴⁾; кожен курінь мав свої казарми; були військові будинки для різних урядів, фортеця, церква й т. д., що всі належали січовій державі. До нерухомих дібр відносилися спірні млини на річці Ворсклі, але що вони лежали по-за межами Запорозжя, тому з них ішли прибутки, як то бачимо з листування Бруховецького ⁵⁾, і переволочанський перевіз, що оспорювала Січ для себе, хоч довелося миритися на частині прибутків з нього ⁶⁾.

Зустрічаємось й з рухомим майном, що зберегалося в т. зв. скарбі. Деякі дослідники, однак, сумніваються, щоб він існував. Так, для XVI в. акад. Грушевський висловлюється дуже обережно: „мабуть, був і скарб військовий, де в запасі були різні речі“ ⁷⁾. Для пізніших часів скарб був безперечно. Дехто містив його в одній із скель, там, де Чортомлик вливається у Дніпро ⁸⁾. Висловлювали й таку думку, ніби скарбом звали якусь місцевість на Запорозжю ⁹⁾. Де саме містивсь той скарб, нам не так уже важливо. Важливіш, що він був. Коли Богдан Хмельницький з'явивсь до Січі й там його визнано за гетьмана, то відповідні клейноди (insignia) для нього дістали з військового скарбу ¹⁰⁾. У військовому скарбі зберегали: клейноди, казани, гармати, порох, кулі, амуніцію ¹¹⁾, а також припаси для життя.

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1861. ²⁾ Він-же, Вольности, 337.

³⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XXXII, 29 — II. ⁴⁾ Скальковскій, т. I, 47.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 367. ⁶⁾ П. С. З., т. II, № 1260.

⁷⁾ Іст. Укр.-Руси, т. VII, 281.

⁸⁾ Lesur, Histoire des Cosaaks, v. I, 309.

⁹⁾ Брунъ, Черноморье, т. I, 98, 101.

¹⁰⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, т. I, 91.

¹¹⁾ Величко, т. I, 52.

На військові клейноди маємо вказівки в думах. В одній з них говориться:

Кішка Самійло чогось догадав,
 Сам на чардак виступав,
 Червонії, хрещатії, давнії корогви з кешені виймав.

Клейнодам надавалось велике значіння. Як каже літописець, клейноди давались, „гетманское достоинство утверждаючи и вольность стародавнюю козачую даючи“¹⁾. Запорожжя визнавало себе, як тонко помітив Скальковський, за незалежну від Гетьманщини одиницю, „яко особые клейноды и войсковую армату имѣющее“. Яке саме походження клейнодів — питання й досі не розв'язане. „Відкіля взялися у Запорізького Війська клейноди, невідомо, — каже теперішній дослідник історії Запорожжя, — а тільки за часів Байди-Вишневецького Військо Запорізьке вже мало клейноди“²⁾. Здається, що вони з початку були за символ зайняття, праці козаків. Бунчук з конячих хвостів зв'язувано з конярством, комишина, певно, символізувала чабанську гирлигу, то-що. Згодом первісне значіння забулося й матеріальні символи вишліхтувалися й змінили форму, почали визначати ту чи іншу владу. Посилка клейнодів визначала визнання Січи, як політично-державної одиниці. Тим-то запорозці сильно побивалися про них. Тим-то й Хмельницький I після боїв під Корсунем та Жовтими Водами визнав за потрібне, щоб оддячити запорозцям за допомогу, разом з іншими дарунками послати військові клейноди³⁾. За Сірка, великого січового патріота, багато витрачено енергії на те, щоб здобути клейноди. Ото по них р. 1670 запорозські посланці їздили до Польщі⁴⁾ й таки здобули знамено, литаври⁵⁾ та комишину для кошового⁶⁾. Р. 1675 Сірко дістав від Дорошенка гармати, литаври й знамено⁷⁾. Добивалися клейнодів для себе січовики й од московського царя. Самойлович добре розумів політичну вагу клейнодів і тому роздратовано відписував на Запорожжя: „того никогда не бывало... понеже отъ... в. государя во вся времена, какъ стало войско Запорожское подъ... государскою обороною, единому regimentарю, кто ни буди гетманомъ, есть знамя монаршее, булава“. Самойлович уїдливо пропонував січовикам самим для себе пошити знаменя, а, коли-б у козаків не стало на це коштів, то згоджувався позичити гроші або пошити знамена в Гетьманщині⁸⁾. Запорозці, розуміється, й без поради гетьманової могли пошити собі які-хоч знамена — зробили-ж вони їх для лже-Симеона⁹⁾: Гордієнко казав, р. 1709, посланцям Скоропадського: „чтобъ они донесли г. гетману, дабы онъ къ нимъ прислалъ клейнотъ войсковыхъ сколько-небудъ, понеже обыкновенно прежние гетманы при получении гетманства клейноты къ (запорозцям), въ знакъ своей ласки, при-

¹⁾ Сбор. лѣтоп., 9; пор. А. Ю. и З. Р., т. IX, 43, 47.

²⁾ Кащенко, ор. с., 55.

³⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, т. I, 133.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 255, 290. ⁵⁾ Ibid., 291, 326. ⁶⁾ Ibid., т. IX, 354.

⁷⁾ Ibid., т. XII, 288. ⁸⁾ Ibid., т. XIII, 506. ⁹⁾ Ibid., 507.

сылали, а сей де къ намъ ни одного лоскутка не прислалъ“¹⁾). Гордієнко казав неправду, не в знаменах-же була сила, а в чомусь, що лежало за ними. Після повороту „з-під турка“ запорозці вже мали від московських царів клейноди, але щось не дуже з них раділи. Напр., р. 1736 за похід з Мініхом дістали вони знамено, 4 малі штандарти з російським державним гербом, бунчук, срібну позолочувану булаву й інші „серебряные позолоченные и каменьями усыпанные знаки“²⁾). Коли додати сюди ще литаври, то вже можна-б було закінчити список клейнодів. Він був-би, однак, неповний. Справді, сюди стосувалася ще царська золота медаля кошових „для ношенія во всегдашнее время, на широкой алой лентѣ, на шеѣ“ — цю медалю разом з іншими клейнодами передавали від кошового до кошового³⁾).

Зберегали в скарбі й грошову суму, в тому числі платню запорозькому військові, як збройній силі, як армії. Дехто з дослідників гадав, що „жалованье въ теперешнемъ смыслѣ слова не было извѣстно запорожцамъ“⁴⁾). Були й рішучіші заяви, як от, що запорозці „не здобували платні, ані допомоги, воювали безперечно своїм коштом, завдовольняючись наприкінці кампанії деякими подарунками срібла або хутра“⁵⁾). Але вже тому, що козак був „душа правдивая“, що „сорочки не мала“, слід було таки справді подбати про платню і грішми, і натурою. Платня запорозцям відома віддавна. Так, р. 1575 ті 300 запорозців, що були на польській службі, діставали по 2½ зл. й сукно. Р. 1579 — служило 530 козаків, платили їм по 15 злот. і по 4 арш. сукна. Р. 1583 служило 600 чол., 1588 — 966 чол., 1590 — 2 000 чол. на тих самих умовах. У звязку з зростанням потреби в козаках збільшувалася й платня. Так, р. 1601 простий козак-пішак діставав на квартал вже 7 злот. й т. д.⁶⁾. Кінні здобували більше — по 16 зл. на квартал, р. 1609 — 25 зл. й т. д.⁷⁾. Про додаток сукна до платні відомостів немає. Очевидячки, запорозці мали рацію не тільки скаржитися на несвоечасну виплату, а й показувати як на кращі на ті часи, коли вони діставали більшу платню⁸⁾. Відколи довелося вступити з Московщиною в стосунки, спочатку глухо говорилося про платню. Про запорозців в умові р. 1654 сказано взагалі: „на тѣхъ, которые за порогами коша берегутъ, чтобъ царское величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставить“⁹⁾. Згодом уже отверто про це говорено. Так, р. 1670 Ханенко писав до А. Матвеева про „царское презрѣніе“ що-до запорозців „нарядомъ, порохомъ, свинцомъ, сукномъ, понеже у е. ц. п. в.

¹⁾ Судієнко, т. II, 323. ²⁾ Соч. и перев. за 1760 р., кн. V, 425.

³⁾ Ригельманъ, ч. III, 30. ⁴⁾ Кавелинъ, Собр. соч., т. I, 808.

⁵⁾ „Ne recevaient point de paie ni des subsides, faisaient la guerre absolument à leurs frais, se contentant à la fin d'une campagne de quelques gratifications en argent ou en pelisses“. Rabbé, Résumé de l'hist. de Russie, 198 — 199.

⁶⁾ Górski, Hist. piechoty polskiej, 35, 36.

⁷⁾ Górski, Historia jazdy polsk., 57, 100, 323.

⁸⁾ Порів. К. Ст. 1896, II, 63.

⁹⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмѣльницькій, т. III, 145.

довольно есть и на суды денегъ“ ¹⁾). Оскільки московський уряд зацікавлений був у запорозцях, він сам ішов у Січ з грошима. Петро I р. 1708, щоб утримати при собі запорозців, обіцяв, напр., що-року давати на кожний курінь 1 500 зол. ²⁾). Коли-ж ніщо не загрожувало імперії, а запорозці „шатались“, московський уряд затримував платню „до исправленія“, як було, напр., р. 1674 ³⁾). Що правда, запорозцям особливо скрутно було протягом зими, коли мусіли вони дбати не тільки за себе, а й за коні. Ще від кінця XVI в. їх приймали до себе на зимові лежі різні старости. Практика ця зберегалася протягом довшого часу і запорозці вважали її за нормальну, дарма що після 1654 р. мусіли мати діло не з старостами, а з гетьманськими полковниками. Р. 1675 Сірко писав гетьманові Самойловичеві: „товариство наше, любо и пришло съ Низу, кони зило изнурены и безпрестанно въ посылки, и я отпустилъ ихъ по городамъ на отпочивъ, о которыхъ твоей милости просилъ: изволь онымъ, какъ войсковымъ людямъ, имъ самимъ и конемъ ихъ прокормленія дати на мѣсяць“ ⁴⁾). Іноді у таких випадках указувано й місцевість, де мали козаки відпочивати ⁵⁾). Та видатки збільшувалися ще через те, що Січ мусіла давати військовій припаси й провіант для гарнізону в Кодаку, де стояли залогою городові козаки разом з московськими ратними людьми ⁶⁾). Отож, справа про платню набувала високого практичного інтересу.

Дивна все-ж-таки річ: незалежна політична одиниця шукає платні від когось стороннього. З'ясувати таке явище можна тим, що Січ уважала за своє право здобувати платню, її бо козацтво „загорювало“: козаки ждали платні від того, на чию користь вони воювали: билися проти татар за безпеку москалів — мусіли платити москалі; билися за поляків — мала сплачувати Польща й т. д. Питання ставлено не на якийсь там ідейний, ба на грубо-реальний ґрунт: запорозці твердо стояли на землі. Реальні життєві потреби призводили до того, що запорозці мусіли часом побиватися не за саму платню, а й за їжу. Р. 1676 Сірко писав: „я, кошевий, и съ служащими войску . . . прошу о хлѣбный запасъ . . . , чтобъ могли чѣмъ исполнити нужды наши, которые иногда не туне приходятъ, безъ покупки на майданѣ“ ⁷⁾). І далекозоріші гетьмани, котрі хтіли жити з запорозцями в злагоді, знали чим притягти на свій бік запорозців. Так, Дорошенко р. 1676 послав на Січ „40 полтей ветчины, 4 бочки вина, воз табаку и то все, и волю войску отдалъ“ ⁸⁾). Бруховецький р. 1669 вислав до Січи смоли, заліза й полотна ⁹⁾). Многоґрішний — борошно, сухарі й вино ¹⁰⁾).

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 322. ²⁾ Голиковъ, Дѣянiя имп. Петра Вел., т. IV, 314.

³⁾ П. С. З., т. I, № 578. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 23.

⁵⁾ Пор. Эварницкій, Источники, т. I, 12.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 442.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIII, 4. ⁸⁾ Ibid., т. XII, 652.

⁹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 360.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, 227.

Частіш, одначе, доводилося платню видавати не тільки натурою, ба й грішми. З тих саме двох частин і складалося „жалованье“. Так його розуміли і на Московщині. Р. 1668 цар Олексій Михайлович посилає до Січи „жалованье — деньги и сукна“ ¹⁾, додаючи ще військові припаси — олово й порох ²⁾. Комбінована платня повстала, як сказано, з грошового жолду з матерією й провіантом на зиму, коли козаки переходили жити до містечок ³⁾. Поширений тип утримування з'ясувати треба тим, що власне взимку доводилося особливо берегтися від татар, стерегти міста й землі від наглого „імпету татарського“. Тим-то, перебуваючи козаки на лежах, не відпочивали, а відбували ще інтенсивнішу службу, що її й оплачувано, отже, краще. Царське „жалованье“ ⁴⁾ видавали раз на рік і до того скупенько. За Сірка запорозці скаржилися, що, напр., сукна присилала Москва ледві по 1¹/₂ ліктя на козака, „а только тѣ, которые хотѣли купить, тѣ, скупая, дѣлали себѣ кафтаны, другіе же изъ тѣхъ суконъ сшили себѣ сумки на кремни та пули“ ⁵⁾. Отож, запорозці й вимагали собі від Москви по 10 арш. кармазину на душу, і крім того, натурально, грошей та військових припасів. Москва не дуже поспішалася з тим, бо Запорозжя без кінця-краю „шалило“ й стояло на „шатостяхъ“. Так, було послано царського „жалованья“ р. 1682 — 50 половинок сукна, в 1685 й 1686 рр. по стільки-ж, р. 1687 бачимо платню грошима — 500 крб., Бантиш-Каменський упевняв, що від р. 1688 „жалованья“ збільшено було з 500 червоних до 1 000 золотих ⁶⁾. Я відмовляюся зрозуміти таке збільшення, бо червоний золотий коштував далеко більше, ніж просто золотий ⁷⁾. Одне, що правда, можна бачити в справі збільшення платні р. 1688: тоді запорозці дістали 50 половинок сукна, 100 червоних і 500 крб., і це, справді, було збільшення платні, а викликали його зовнішні причини. Запорозці чудово зрозуміли таку „прибавку“. Вони про неї навіть і не говорили й рахувалися тільки, мовляв, з нормальною платнею. І мали рацію, бо р. 1689 платню дано вже грошима — 1 000 крб. Січовики того-ж року відписували до Москви, що на душу припало тільки по 10 алтин грошей й 2 лікті матерії на рік ⁸⁾. А що знову вони „зашатались“, то видача царського „жалованья“ припинилася, а р. 1692 видано його було тільки 50 половинок, і запорозці мусіли були знов плакатися, що „съ монаршой милости дорочного жалованья пріймемъ по алтыновъ два альбо часомъ и болѣе грошей и сукна по аршину на козака пай“ ⁹⁾, і вимагати на запорозця по 20 зол. платні, по жупану й провіанту в достатній кількості ¹⁰⁾. Запорозці ладні були запідозрити самого гетьмана в тому, що він привлащує собі частину царської платні ¹¹⁾. Може, підо впливом Мазепи, а може, просто,

¹⁾ П. С. З., т. I, № 427. ²⁾ П. С. З., т. I, № 478. ³⁾ Жерела, VIII, 53.

⁴⁾ Про нього Оп. Арх. Мин. Юст., т. XIV, 40.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 468.

⁶⁾ Ист. Мал. Рос., 564. ⁷⁾ Пор. Орг. хоз., т. III, 110.

⁸⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 215. ⁹⁾ Величко, т. III, 174.

¹⁰⁾ Эварницкій, т. I, 470. ¹¹⁾ Маркевичь, Ист. Мал., т. II, 324.

щоб задовольнити січовиків, схвильованих будівництвом Новобогородицького, російський уряд таки збільшив платню. Так, р. 1693 запорозцям видано 50 половинок сукна й 1 000 зол., р. 1696 — 1 000 крб. й 500 куль, р. 1698 — 1 100 портищ і 1 500 крб. Далі „бас урвався“, бо р. 1699, після нового потоку запорозьких претенсій ¹⁾, в вигляді „жалованья“ знову зустрічаємо безсмертні 50 половинок. А втім, коли запахло порохом р. 1700, з'явилося вже 150 половинок, 500 зол. і 50 пуд. пороху, р. 1701 чомусь тільки 1 000 зол., 1703 — 300 половинок, й 1 000 крб., 1704 — тільки 500 крб., 1705 — 1708 рр. по 500 черв. й 50 пуд. військових припасів. Коли запорозці вирішили підтримувати Мазепу, то Петро I, щоб утримати Січ на своїм боці, обіцяв до цієї платні додавати щороку по 1 500 зол. ²⁾, але з того нічого не вийшло — запорозці передалися королеві шведському.

Незрозуміло, як міг припустити московсько-російський уряд, щоб Січ здобувала менше, ніж за поляків, адже тим раз-у-раз доводив він запорозців до розрухів. „Шалости“ — „шатости“, здавалося-б, треба було гамувати, а не підтримувати. Вже à priori не можна припустити іншого. З'ясувати справу можна тим, що запорозці здобували платню не тільки від московського царя, ба й від українського гетьмана. Вже від часів Бруховецького Гетьманщина посилала в Січ по жупану й 12 кіп грошей ³⁾, та по 500 бочок „запасу“ ⁴⁾. Скупий Самойлович, хоч як змагавсь, проте й він мусів посилати до Запорожжя гетьманську платню. Так, р. 1675 він посилав запаси з Полтавського полку до Січи, а з Миргородського — до Кодака, „скільки вь то время могло обрестися“ ⁵⁾. Р. 1686 той-же Самойлович вислав до Запорожжя 500 бочок запасу, 5 бочок горілки й 2 000 зол. Таку „дачку“ ставив Попович „на всякое лито“, аби-б позбутися самовільних зборів у містах. Мазепа теж вислав до Січи р. 1693-го 500 бочок „запасу“, 1 500 зол. і 3 500 зол. від перевозів, стільки-ж послав він і згодом ⁶⁾. Р. 1709 запорозці „взяли у Мазепы жалованья по полтинъ 2 000 руб. на курень.. Король (Карло XII) обѣщаль къ празднику запорожцамъ всѣмъ по 4 руб. и по кафтану“ ⁷⁾.

Отже, запорозька щорічна регулярна платня складалася з 2-х частин: „жалованья“ царського й платні гетьманської.

Підчас походів до регулярної платні додавали спеціальну платню, починаючи її виплачувати, відколи козаки виходили по-за межі своєї території ⁸⁾. Як видно з листування Яна Собеського, цей вид платні був просто наймана платня ⁹⁾. Отож, напр., р. 1697 за озівський похід січовикам надсилав таку платню Розряд ¹⁰⁾. Таку саму платню здобули

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 743.

²⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 1015.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 105.

⁴⁾ Він-же, *ibid.*, 60. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 48.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1244, 1251, 1257.

⁷⁾ Судієнко, т. II, 333. ⁸⁾ Арх. Гос. Сов., т. I, в. I, 43.

⁹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 486.

¹⁰⁾ Оп. докум. и бумагъ, т. XIV, 188, 239.

запорозці й за те, що провели російські судна через пороги р. 1697¹⁾. Підчас походу й боїв під Печерами, Биховим, Ладогою запорозці діставали що-місяця по 1 крб., а старшина „побольй“²⁾. Знов-же, коли похідна січова служба була потрібна гетьманам, то й ці давали похідну платню. Так, р. 1697 Мазепа послав до Січи 3000 зол., сам дав у Тавані 2000, при від'їзді з-під Тавани ще 1000 зол. і дослав 1000 зол. та тузинкової матерії³⁾. Але оплачувано не тільки походи. Раз доводилося вирушати з Січи й на іншу „царську службу“, починала йти платня. Коли р. 1695 запорозці мусіли їхати до московських воевод у Гетьманщині, для подорожи видано царське „жалованье“⁴⁾. Це було так само, як за польського панування. Напр., коли р. 1576 представники козацтва прибули на конвокаційний сойм, вони дістали по 15 флоринів і 6 арш. ліонського сукна⁵⁾. Давано й нагороди, напр., р. 1679 Сірко дістав 2 пари соболів, 2 сороки інших соболів, 2 бархати, 10 арш. сукна, 10 арш. атласу й 10 арш. камки⁶⁾. Що кожне відрядження по платню давало користь, а в тому й додаткову платню, то їздити по платню охочих було багато. Так, р. 1696 по царське „жалованье“ приїхало до 600 запорозців, але пропущено їх було до Москви тільки 206 чол.⁷⁾. Москва не мала рації викидати гроші на вітер і тому наказувала гетьманам пропускати по „жалованье“ яко мога менш люду. Тим-то р. 1699 до Мазепа по перепустки з'явилося вже тільки 100 чол.⁸⁾. Москва воліла ліпше сама посилати „жалованье“ на адресу гетьмана, щоб уже він сам дослав його до Січи. У зв'язку з тим, що на гетьманів запорозці дихали тяжким духом, Мазепа притримував одержувані з Москви гроші й „натуру“ під різними претекстами⁹⁾.

Додатковий заробіток від подорожування по платню прищепивсь до того, що згодом з подорожів цих зробивсь щось наче привилей, приступний найзаслуженішим тільки козакам. Вони, ці козаки, мали різні назви, звучись, напр., січовими козаками¹⁰⁾, казенчиками¹¹⁾ або столичниками. Після того, як січовики р. 1734 прийняли російське підданство, „положено всякій годъ посылать ко двору царському полковника съ куренными отаманами и походною старшиною для получения хлѣбнаго и денежнаго жалованья“¹²⁾. Це була, так-би мовити, спеціальна депутація, причім кількість її не перевищувала 20 чол.¹³⁾. У XVII в. для роздачі платні в Москві складали особливий статейний список¹⁴⁾, за яким видавали річну платню¹⁵⁾. Коли й як складали такий список, відомостей

¹⁾ Ibid., 177. ²⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 955.

³⁾ Величко, т. III, 453; Эварницкій, Источники, т. I, 753.

⁴⁾ Оп. Арх. Юст., т. XIV, 59, 86, 104.

⁵⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 8.

⁶⁾ Бантышъ-Каменскій, 549. ⁷⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 607.

⁸⁾ Він-же, ibid., 840. ⁹⁾ Пор. Эварницкій, Источники, т. I, 640.

¹⁰⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 851. ¹¹⁾ Ів., 961, 977. ¹²⁾ Скальковскій, т. II, 68.

¹³⁾ К. Ст. 1883, VIII, 751. ¹⁴⁾ Оп. док. н. бум., т. X, 343.

¹⁵⁾ Оп. Арх. Юст., т. XIV, 229.

поки що не маємо, але він таки був і до того поіменний. Коли, напр., р. 1680 виявилось, що запорозця Гука в списках на платню немає, він зчинив з цього приводу цілу бучу¹⁾. Грошову платню видавали сріблом, хоч відомі випадки, коли гроші слали й мідяками — так було р. 1764, що сильно вдарило по торгівлі Запорожжя. Досилали платню з Москви, але від 1734 р. порох і олово береться вже з кременчуцького магазину, приставляють його скарбові люди й на скарбових суднах. Від р. 1751 провіант і військові припаси довозив до Січи особливий офіцер з київської губерніяльної канцелярії. Запорозці не завдовольнилися з того й добилися, що з 1753 р. і те, і те йшло з новосіченського рентраншементу, так що всякий клопіт що-до приставки відпав²⁾.

Це вже була новина, що сильно розходилася з стародавніми звичаями, згідно з якими сами січовики возили належні їм засоби до життя. Старовина відповідала загальній ідеї Запорожжя — самому дбати за себе, а не шукати ласки. Новина-ж була в звязку з порядками, що почали утворюватися після 1734 р. Згідно з цими порядками Запорожжя перестало бути державою, а переродилося в особливу армію російського імператора. Платня цій армії мала инший в порівнянні з колишнім вигляд, була платнею в тісному розумінні цього слова, яку отримували урядовці і салдати. Політичний момент, за нових умов, опадає, бо не може бути політики між командуванням і підкомандними. Служиш — заробляєш, служиш у царській армії, в одній з її частин, одбуваєш службу — отже за постійну службу платить вірнопідданому, заприсяглому воякові держава. Знову-ж платить не всім, хто живе, а хто служить; службу-ж вимагали від певної спискової кількості люду. Платня, „жалованье“ входить уже в певний фінансовий розпис. Отож російський уряд з р. 1734 відпускав на Запорожжя 4 660 крб. що-року; що-ж до гетьманського уряду, то від нього січовики добиваються, щоб надіслав, по-давньому, 500 бочок борошна й грошей від переволочанського перевозу³⁾, здається, безнадійно. Р. 1739 розмір платні підноситься до 6 150 карб., що здобувають її з Штатс-Контори; у суму 6 150 карб., очевидно, треба зарахувати й військові припаси⁴⁾. Що це власне так, видно з того, що р. 1740 Запорожжя здобуває 4 000 карб. і хліб, 1741 р. — знову 4 000 карб. й 4 070 чт. хліба⁵⁾. У наступному році, однак, наказано видавати 4.660 крб.; що-ж до хлібних припасів, то встановлено було твердо цифру 1,000 чт. борошна й крупи „по пропорції“⁶⁾. У платню вносили ще „пріѣзжающимъ для полученія онаго жалованья полковнику и старшинѣ всего 20 человекамъ... для ихъ тамошнихъ требованій, такожъ и на отѣздъ ихъ же... кормовыя и наемныя подводы деньги“⁷⁾. Січ прохала набавки. Але ще р. 1753 Генеральна Військова Канцелярія оповіщала кошового, що „жалованье и присланіе кормовіе, на пите, дрова и свѣчи

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 582. ²⁾ К. Ст. 1883, VIII, 754—755.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1210. ⁴⁾ Іб., 1506, 1508. ⁵⁾ Іб., 1311.

⁶⁾ П. С. З., т. IX № 8595: Ешевскій, Соч., т. II, 548.

⁷⁾ Зап. Арх. № 58, ар. 13.

и при отпускѣ жалованіе и прогоніе деньги выдавани будут против прежних дач¹⁾. Запорозці терпляче чекали набавки й турбували про це тільки гетьмана. Та Розумовський у листі від 29 серпня 1757 р. оповістив Січ, що й він удавсь куди треба з відповідним проханням, тільки „по выраженной въ томъ мнѣніи довольнымъ обстоятельствамъ... на тое резолюціи въ полученіи доньни нѣтъ“²⁾. І аж тільки в травні р. 1759 сенатським указом оповіщено гетьмана „о прибавкѣ войску денежного и хлѣбного жалованья... а именно кошовому отаману съ старшиною, товариществомъ и духовнимъ чиномъ всѣмъ вообще... прибавить денежного 2000 руб. и производит онаго (жалованія) съ прежнимъ по 6600 руб., а муки, крупы, пороху и свинца по прежнему числу“³⁾. Важко з'ясувати цифру, що знаходимо її в давніх письменників, ніби на січових козаків відпускали 7150 крб. (на простих козаків — 5520 крб., а 1630 крб. на старшину)⁴⁾.

Кажучи про жалованіе-платню, не можна вважати, що воно було рівне для всього козацтва. Вже з самого початку бачимо різкий поділ між козаками: старшина здобуває багато більше ніж рядове козацтво. Напр. жолд 1601 р. для старшого дорівнював 480 флор., для його помічників по 100—120 флор. на рік, при річній платні козака в 28 флор.⁵⁾. Для XVIII в. різниця ще більш зростає. Так, р. 1734 кошовий дістає на рік 300 карб., військові штатні й свобідні старшини по 50 карб., курінні отамани по 30 карб.⁶⁾, куди не входила платня за подорож — від 18 крб. курінним, до 50 крб. полковникові⁷⁾. В р. 1740 платня кошовому зростає до 600 карб., штатним військовим старшинам до 300 карб., нештатним по 100 крб.⁸⁾. Через таку велику різницю повставали різні небажані явища, і тому не диво, що сами запорозці звернули на неї увагу. Народа отаманії 1741—2 рр. ухвалила, щоб платня кошовому й військовому судді не перевищувала 100 карб., писареві 80 крб., осавулові—50 карб. й т. д.⁹⁾, а в р. 1755 кошові вже дістають тільки 50 крб., суддя 40 карб., писар та осавул по 30 крб., курінні отамани по 16 крб.¹⁰⁾. Згодом рр. 1759—1761 помічаємо, що платня підвищується: кошовий дістає 70 крб., в. суддя 60 крб., писар 50 крб., осавул 40 крб., курінні отамани по 27 крб.¹¹⁾.

¹⁾ Іб., ар. 51, 68, 87, 111, 121. ²⁾ Іб., ар. 172.

³⁾ Іб., № 51, ар. 62; Пор. П. С. З., т. XV, № 10953. Про саму обстанову пересилання „жалованья“ див.—Іб. № 58, ар. 19, 38, 90, 92, 99; № 116, ар. 36.

⁴⁾ Г е о р г и, Описаніе нар., т. IV, 367; Пор. Ш м и д т ъ, Матер. для топогр. и стат. Рос., т. I, 47.

⁵⁾ К. Ст. 1896, II, 53; Грушевський, т. VII, 282.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1705. ⁷⁾ Він-же, Собр. матер., 76.

⁸⁾ Миллеръ, Истор. соч., 81; Эварницкій, Ист., т. II, 1705, 1390; Зап. О. О. И. и Др. т. IX, 204—205; Щекатовъ, Словарь, т. II, 561—2. До речи буде виправити помилку Скальковського (Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 158) ніби „полковники, полковые писаря, канцелярскіе и пр. служители жалованья отъ царскаго правительства не получали“.

⁹⁾ Эварницкій, Ист., т. II, 1390. ¹⁰⁾ Скальковскій, т. II, 156.

¹¹⁾ Іб., т. I, 201—202; Зап. Арх. № 47 ар. 73, 76; № 82 ар. 17.

Була різниця і в натурі. Так здобували що-року:

	борошна:	круп:
Кошовий	15 чт.	2 чт.
В. суддя	” ”	” ”
В. писар	12 ”	” ”
В. осавул	10 ”	1 ”
Кожний курінь	32 ”	12 чт. ¹⁾

Платню грошима й натурою роздавали в курені й вже звідти видавали в міру потреби. Тим з козаків, котрі перебували в куренях, натуру видавали просто на курінь. Що-ж до тих, котрі стояли „на постах“, то для них запроваджено щомісячний даток ²⁾, причому приставляли цей провіант з ближчих місцевостей то з Новосіченського „магазейна“, то з Катерининського шанця, то з Старосамарського ретраншементу, Олександрійського шанця ³⁾. З листування видно, що утримання „по разныхъ форпостахъ для предохраненія границъ“ було додаткове, не входило в загальне число платні й вираховували його за загально-військовими розцінками й порціями ⁴⁾). Як саме треба було роздавати платню, що здобували її „постныхъ команды“, вказівки, як бачимо з листа полк. Сухині р. 1773, давав Кіш ⁵⁾. Додаткову платню давали козакам через те, що вважалося, наче-б вони перебувають у поході ⁶⁾. Платню в такому разі збільшувано. Так, з відомости за 1771 р. довідуємося, що коли перевести третню платню річну, то напр. полковник діставав 100 крб., писар, осавул і отаман по 18 карб., піп 40 крб. і козаки по 12 крб. ⁷⁾. І натуру видавали в більшому числі — на козака по 2²/₃ чт. й 1¹/₁₀ гарнця крупів ⁸⁾. Кіш у таких випадках вимагав од „постныхъ командъ“ і команд похідних, щоб повідомляли, чого їм не додано ⁹⁾. Платня, як бачимо, не була навіть більше-менше рівна, і розкладала козацтво. Про це знали й з нерівністю боролися, не зважаючи на заслуги й популярність своїх старшин. Московський посланець Перхуров р. 1675 дописував московському урядові, що, коли польський король дав особливу плату кошовим і військовим старшинам, то „тѣ золотые у Сѣрка съ товарищи войскомъ отняли и положили въ войсковую скарбницу“ ¹⁰⁾. Російський імператорський уряд робив хитріш. Він хотів привернути до себе старшину, і, знаючи про „лютість“ запорозців, наказував роздавати гроші старшинам „тайнымъ образомъ каждому порознь подъ рукою, дабы козаки того увѣдать и, отнявъ онаго жалованья, по себѣ раздѣлить не могли, какъ отъ нихъ и напредь сего то было чинено“ ¹¹⁾. Само собою, „заобичное жалованье“ роздавали так само ¹²⁾.

¹⁾ Скальковскій, оп. с., т. I, 202—203; Зап. Арх. № 82, ар. 9—10; № 63, ар. 75, 63.

²⁾ Зап. Арх. № 77, ар. 84.

³⁾ Іб. № 53—17, ар. 5—8. Пор. Іб. № 115, ар. 206; № 18—14, ар. 2; № 63, ар. 101.

⁴⁾ Пор. Іб. № 78, ар. 92. ⁵⁾ Іб. № 115, ар. 182. ⁶⁾ Іб. № 18—15, ар. 13—14.

⁷⁾ Зап. Арх. № 79, ар. 206. № 80, ар. 128. ⁸⁾ Іб. № 80, ар. 24—25.

⁹⁾ Пор. Іб. № 53—17, ар. 30. ¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 138.

¹¹⁾ Э в а р н и ц к і й, Источники, т. II, 1390. ¹²⁾ В і н - ж е, Ист. зап. коз., т. II, 572.

До скарбниці військової надходили й різні натуральні збори для старшини. „Всѣ проѣзжающіе съ товарами, мукою и виномъ“, броварники, м'ясники й калачники мусіли давати на Військо частку натурою ¹⁾. Мишецький говорить, що від кожної куфи в число військових прибутків ішло по 1 карб., причому „туть же часть и довбишу, и пушкарю дають“; від проданого вина йшло на користь старшині по 2 відрі, а від десятих куф на курінну отаманію т. зв. поставне вино, в розмірі 1 відра; перевозові гроші давали чималі суми ²⁾); кожна промислово-торговельна група на великі свята вносила й т. зв. ралець ³⁾ й т. д. Всі такі прибутки збирали протягом року й ділили на 8 рівних частин, причім окремо кожний з військових старшин отримував стільки, скільки всі курені разом ⁴⁾. Далі, до скарбу надходило конфісковане в карних злочинців добро ⁵⁾, особливо скараних на смерть ⁶⁾. Цей вид прибутків ділили на три частині: на Кіш, військову старшину й паланкове начальство ⁷⁾. Нарешті, до військового скарбу йшла й військова здобич. Навіть приблизна цифра її й досі невідома. У думі про Самійла Кішку говориться, як запорозці ділили здобуту турецьку галеру:

Первую часть брали — на церкви паювали...
а другую часть по-між себе паювали,
а третью часть брали, очеретами сідали,
пили та гуляли.

Поміж себе паювали, очевидячки, одяг та взуття, зброю; пили та гуляли, мабуть, коштом одбитих од ворога напоїв, а на церкву давали дещицю коштовних речей... Куди-ж ішла військова здобич у тісному розумінні цього слова: гармати, приладдя до них, припаси, то-що? Коли взяти на увагу, що промисловці-мисливці ділили з військом свою здобич „по возможности“, а продавці робили внески натурою „по ихъ расположению“, то доведеться зробити висновок, що так само робили й з військовою здобиччю. Кащенко, однак, гадав, що до скарбу йшла більш як половина здобичи, з решти більша частина йшла на церкву, менша на учасників ⁸⁾. У нас немає даних, що-б це доводили. А от, приміром, гроші, взяті в Тетері, поділено між усіма здобичниками — це говорить проти Кащенко. Саме те, що платня для рядового козацтва була мізерна й недостатня для життя й частина здобичи вислизала з рук, приневолює гадати, що козацький загал не міг удовольнитися з того, що в нього було, і мусів або кидатися в військові авантури, або йти в гайдамаки, або, нарешті, продавати свої робочі руки і знання тим із козаків, хто вже розживсь і то рибальчив, то варив сіль, то-що. Вважаючи

¹⁾ Марковинъ, Оч. ист. зап. коз., 19.

²⁾ Ист. о коз. зап., 50, Кавелинъ, Собр. соч., т. I, 806.

³⁾ Ригельманъ, ч. III, 80; Опис. народ., т. IV, 368.

⁴⁾ Czarnowski, t. I, 52. ⁵⁾ Ригельманъ, ч. III, 83.

⁶⁾ Соч. и перев. за 1760 р., V, 447; Скальковскій, т. II, 154; Андріевскій, Мат. по ист. Запор., 101.

⁷⁾ Скальковскій, т. I, 164. ⁸⁾ Опов. про В. Запор. 54.

на те, скільки грошей діставали запорозці, можна-б було сподіватися, що гроші-винагороду роздавали неодмінно, бо-ж то був неначе дарунок за особисту заслугу. Проте, хоч як це дивно, винагороду видавали тільки частиною, а решту повертали до військової скарбниці. Напр., з грошей-винагороди 1771 р. 5 000 крб., за наказом од сходи, роздано тільки 960 крб., а решта пішла в скарб „для артиллерійскихъ и другихъ надобностей“¹⁾).

Склади одягу, взуття, натуральних внесків і грошей, отже, були чималі²⁾). Як сказано, скарбом порядкував кошовий. Та видавали різні речі, натурально, й за наказом од ради. Видачі мали не тільки постійно-регулярний характер, бували видачі й випадкові, як от, напр., винагорода. І те і те легко зілюструвати. Коли р. 1671 Сірко „пришоль до Сѣчи и войску запорожскому, которому ото всея рады войсковые, принявъ его благодарне, дано изъ скарбу войскового платье, а, отдавъ, просили, дабы, по прежнему войску ватагомъ будучи, въ поле готовился пойти“³⁾). Другий випадок. Виряджаючи посланців, кошовий гетьман Ханенко „далъ имъ платье и подводы и на дорогу запасы“⁴⁾). Ще приклад. Запорозці піднесли Лясоті, як він од'їздив, дарунок: куній кожух і шапку з чорних лисиць⁵⁾).

Подарунки і всякі видатки часом бували дуже значні, так що в скарбі небагато чого й лишалося. Суховій, напр., тікаючи з Січи, міг. захопити з собою тільки 17 тал. грошей⁶⁾). Іншого й не можна було сподіватися, коли згадати, що Сірко, напр., для лже-Симеона „прислалъ изъ войсковой скарбницы въ м. Переволочну и нѣкоему Петру Перекресту 40 ефимковъ на покупку всякихъ столовыхъ затѣивъ“⁷⁾).

Кошові сами чи через писаря порядкували, здається, тільки, так-би мовити, інтендантською частиною. Гармати-ж і клейноди, що зберегалися в скарбі, були під пильнішим доглядом. З цього приводу читаємо: „по елекции (Богдана) зараз от кошевого послан до скарбницы войсковый писар сѣчовій з нѣсколькама атаманами куренними и иним значним товариством взяти там и принести в раду клейноти войсковіи“⁸⁾). Для видачі грошей треба було мати ухвалу од ради. За ухвалою її, напр., на купівлю дзвонів для Старосамарського монастиря витрачено 8320 крб. 90 коп.⁹⁾).

Коли-б хто з військових старшин зробив позику на користь Війська, то її оплачували з скарбу, аби-б тільки розписку було відповідним чином оформлено. Р. 1706 кошовий у Петербурзі на військові потреби позичив 1 000 карб. Позичку цю сплатив скарб, бо розписку підписали були кошовий і всі його товариші, а писар притиснув до неї печатку, ще й зміцнив своїм підписом¹⁰⁾).

1) Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 94.

2) Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 236, 243.

3) А. Ю. и З. Р., т. X, 415; Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 429.

4) А. Ю. и З. Р., т. X, 427. 5) Путев. записки, 46.

6) Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 424. 7) Іб., 461.

8) Величко, т. I, 51. 9) Эварницкій, Запорожье, т. I, 85.

10) Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 87.

Військовий скарб самим фактом свого існування промовляє за те, що військове майно відрізнялося від невійськового, належного окремому індивідові. Отже-ж там, де мова була про військові потреби, маємо єдине, спільне всьому куреневі чи військові, майно; де-ж військового моменту не помічаємо, там про спільне майно не могло бути й мови. А втім, за давніших часів, перед Хмельниччиною, вражає в майні й добрах і першого, і другого роду особливість. Ця особливість тісно звязана з вищезгаданими рефлексійними властивостями запорозького права. Запорожець запановував над тими окремими предметами, котрі можна було одразу захопити, обняти не очима (*per oculos*), але й руками (*per manus*) — так само, значить, було, як у татар, де все, що не підлягало рефлексиві хапання, теж не мало матеріального інтересу. Для ілюстрації можна показати на кошового Андрієва, що р. 1679 мав власні коні і човни ¹⁾. 1681 р. зустрічаємося з власністю на „рупески“, як видно з скарги на татар, що не пропускали козаків, коли ті йшли „на Низ по zostалие свои рупески“ ²⁾. Своїми речами запорожець міг порядкувати як хотів. Р. 1670 один запорожець, помираючи в Січі, відписав свої речі револочанському попові Мужилівському ³⁾. Отже, запорожцеві не забороняли мати власність, а тому, річ зрозуміла, в нього могли збиратися чималі суми грошей. З духівниці запорожця Височина в 70 рр. бачимо, що його „мізерія“ складалася з горілки на 420 крб., боргів заповідачеві — 13 крб. 50 коп., готівки 18 крб., коня з упряжжю, вбрання, ковдри, кожуха і т. и. ⁴⁾. А скільки грошей було сховано в землю і, щоб їх не покрали, заклято! У маєтку Неплюєва на Катеринославщині „клад заховали 12 козаків і заклили — хто буде один відкопувати, того дощ залле“; в колонії Шенвізе знову 12 запорозців поклали і заклили скарб і т. д. ⁵⁾. Що і в Січі існувала приватна власність, видно з того, що за крадіжки там суворо карали. Власність, отже, було не тільки фактичне явище, ба й обороняла її козацька регула. Тому в запорозьких актах і не трапляється вказівок на випадки отвертого, так-би мовити, визнаного самоправства. Навпаки, самоправство віддавна визнавали за явище незаконімірне. Січ не забороняла приватної власности і не обмежувала її. Та й яка рація була-б тоді промишляти різними, чи то мирними, чи то військовими промислами? Раз люди виходили по здобич, то, щоб мати собі з того користь, мусіли вони чимало й біди зазнавати. Січ зовсім не мала за своє завдання такі пориви придушувати. Вона дозволяла мати скільки вгодно, що вгодно, й де вгодно. Приватне начало там, де певна річ, не зачеплювано суто-військових інтересів, не обмежували, а намагалися забезпечити, разом з тим, цілу громаду всім необхідним для військових завдач. Професійно-уставний устрій не висовував гасла боротьби з приватною власністю. Об'єднані озброєні сили, навпаки, силувалися поліпшувати індивідуальний добробут. Проте на Запорожжі не ставили альтернативи: колективне чи

¹⁾ Эварницькій, Ист. зап. коз. т. II, 462. ²⁾ Іб., 587. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 266.

⁴⁾ К. Ст. 1882, XII, 532. ⁵⁾ Новицькій, Запор. и гайдам. клады, 20, 23, 25, 36, 45.

індивідуальне, а тому обидва принципи існували поруч. На думку Надхина, „запорожцы отрекались отъ семьи, отъ человѣческаго жилья, отъ недвижимої собственности — до 1768 г. жили въ землянкахъ“¹⁾. Розуміється, з поданою тирадою погодитися не можна, бо запорозці відмовлялися не взагалі від родини, а тільки від родини в Січі, людського житла ніколи не уникали, підчас-же боїв чи промислів про вигоди взагалі не можна говорити, нарешті, не відмовлялися вони ніколи й від землі. Проф. Яворницький, що чудово знає запорозьке життя, дуже обережно й загальними рисами висловлюється, що „земли Запорожскаго Войска не были достояніемъ отдѣльныхъ лицъ и никогда не продавались и не отдавались въ частныя руки, особенно же, въ руки пановъ“²⁾. Вище вже була нагода спинятися на цій справі, в відповідному місці про неї я докладно говоритиму. Але тут слід одзначити, що справа з нерухомостями й правом на них не може обмежитися загальними твердженнями Д. І. Яворницького.

Вважаючи на те, що Січ (не Запорожжя взагалі) було військо, зібране в кулак, вона могла дозволити своїм членам, у межах свого розташування, мати нерухомість тимчасову, як видно з прикладу з пасікою Сірка, доживотню. За бар'єр могло правити тільки те, що сторонньому для військової організації елементові тут місця не давали: стороння для Січі людина не могла вступати в володіння такою нерухомістю. У половині XVIII в. маємо, що-правда, небагато фактів, коли на січовій території дозволяли мати нерухомі добра й стороннім для Січі елементам. Виводити це можна з випадку р. 1752, коли кошовий дозволив продати власний купця Попова двір на січовому базарі за борги по вільній ціні³⁾. Про козаків нема чого й казати. Р. 1745 приїжджий до Січі купець-татарин спинивсь ночувати на дворі козака Петра⁴⁾. Козаки Микола і Єрмак мали в Січі власні двори та винаймали їх приїжджим торговцям⁵⁾. По-за Січчю, напр., у Микитиному Розі чи Покровському зустрічаємо багато будинків, що належали запорозьким козакам: Максимові Калниболотському в р. 1746, Я. Ігнатовичеві — тоді-ж, В. Григорієвичеві — 1747, Назарову й Г. Ігнатовичеві — 1751 р. й т. д.⁶⁾. Від виборців до Комісії 1767 р. вимагали, щоб вони „дѣйствительно дома и имѣніе въ куренѣ имѣли“⁷⁾. Не можна застосовувати таке явище тільки до XVIII в., коли воно справді, стало побутове. Та й у XVII в. власність на нерухомості в Січі це не було щось нечуване. Р. 1677 „подьячій Е. Шестаковъ... остановился въ батуринскомъ куренѣ у гречина Павла“⁸⁾. Сірко від Бруховецького дістав млин і дім з засіками, так само, як і його брата⁹⁾. У кварталі Батуринського куреня чужа людина має свою хату; кошовий-улюбленець сіроми здобуває маєтність — це не гармоніює з уявленнями про невизнання

¹⁾ Память о Запор., 2. ²⁾ Оч. по ист. зап. коз., 125.

³⁾ Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 243. ⁴⁾ Эварницкій, Собр. матер., 32.

⁵⁾ Ор. с., 33, 40, 42. ⁶⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. II, 824—825.

⁷⁾ Флоровській, Деп. В. Зап., 10. ⁸⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 554.

⁹⁾ Іб., 356.

в Січі права на нерухомості. Дуже правдоподібно, що обмежували тільки сторонніх Січі людей, котрі діставали собі право проживати в торговельному передмісті. Але от що цікаво. Запорозці містилися не тільки в своєму курені, але, як відомо, мали собі хату поблизу, під крилом свого куреня. Юрисдикція останнього, отже, лишалася недоторканна, але особа не так підлягала загальним курінним правилам, не так регулювалося її життя, як коли-б вона жила в курені. Оці-от хати, поблизу куреня найкраще доводять, що індивідуальна власність на нерухомості ні Січ узагалі, ні курінь зокрема не забороняли. Курінь ніби нічого не бачив — адже-ж козак лишавсь на його території і під його юрисдикцією; курінь нічого не втрачав, а, може, й вигравав, здобуваючи, напр., подарунки, учти, то-що. Чому не розвинулася сильно власність на земельні добра в Січі — питання зовсім инакше. Здається, що за причину тому були не заборони од Січі, а неможливість користуватися власністю, неможливість через безконечні в XVII в. війни, коли більше можна було заробити, ніж важкою селянською працею. А що запорозці розумілися на хліборобстві й цінували землю, доводить те, що вони її купували там, де можна й де було корисно хліборобити. Так, р. 1715 кілька запорозців купили собі землю під Чигирином¹⁾. Та як там не єсть, але в самій Січі, а в XVII в. і взагалі в Вольностях, земельна власність була розвинена мало. Про це, між иншим, свідчить те, що запорозців ховали в будь-якому місці Вольностей, а не в спеціально приділеному. Видко це й з того, що церкви й курені не мали круг себе ніяких огорож²⁾. Як запорожець помирав, душа його не блукала по землі, очевидячки, через те, що сталого притулку ще за життя не обрала. Ця самісінька душа, однак, іноді так приростала до земних благ, що й після смерти не йшла до раю. На могилі Гострій запорожець охороняє свій скарб, на могилі під с. Жебуньовим — теж і т. д.³⁾. Запорожець не тільки проклинає, не тільки загрожує, а часом і б'ється за свій скарб, що його охороняє. Він не дуже клопочеться, коли поколупають трохи його землю: (треба було її багато, щоб за неї битися), але власною працею набутий скарб заслуговує на оборону. Таких повір'їв що-до нерухомостей не збереглося або залишилося їх дуже мало. Отже за переважний вид власности доводиться для Січі визнати тільки власність татарського типу.

Припускати широкий розвиток господарчо-індивідуальної власности в Січі не тільки *de facto*, але й *de jure* значило-б підривати основи вояцького права, значило-б просто відкидати його, бо воля ватажка, ідея військового виховання, дисципліни, так само як і ідея батьківства, на якій базувалася Січ, замінилися-б на ідеї вільного договору, де контрагенти рівні. Вояк перестав-би бути вояком, зробився-б купцем, що в третю чверть XVIII в. справді й сталося. Инша річ — Вольності. По-за мурами Січі обстановка мінялася, в Вольностях зустрічалися не стільки

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1076.

²⁾ Коржъ, Изустное повѣствованіе, 42.

³⁾ Собр. стат. екатериин. научн. о-ва, 23, 24 й ин.

військові товариші, скільки підприємці. От чому різні об'єкти проходили по-за Січю, в Гассан-баші, ретраншементях, у полях, у паланках. Адміністраційна влада Січі через кволий економічний розвиток і сама розвивалася дуже поволі. Инакше кажучи, малий її розвиток прилучавсь до того, що вона не втручалася в маєтно-господарчі й правні відносини козацтва, не звязувала їх. Отож вони й могли вільно розвиватися, оскільки не торкалися військової організації. Військо намагалося скористати з цього хоч на те, щоб збільшити скарб. Та будь-що-будь, військова регула, хоч-би яка м'яка вона була, навсправжки приковувала індивіда до певної точки — до Січі. Січовик почувавсь далеко вільніше по-за межами тої точки. Тому козацтво залюбки тікає в свої містечка, на села, хуторі, як-найдалі од батьківської влади кошового й курінного отамана, як-найдалі од непокійних військових дорученнів, виїздів, то-що. Там воно легше користується з своїх маєтно-господарчих прав і що-до рухомих, і що-до нерухомих дібр і тільки в Січі лишається, принаймні про людське око, недоторкнутим вояцький устрій і вояцьке право. Бувши „людиною вільною і вояком, по праву народження, козак почував себе значно вище од селянина, що мусів одробляти панщину“¹⁾. Те-ж було в Гетьманщині. У Січі становище, в порівнянні з мужиком Вольностей, було не краще. Але Січ вимагала в вищій мірі військової дисципліни. Оця стародавня дисципліна (*disciplina veteris*) і сприяла тому, що запорозці „почасти робили вилазку пішки в Скитію і займали там здобич, почасти морем у Туреччину, або як наказував ватажок“²⁾. Тим-то Січ і висовувала низку вимог, що невиконання їх призводило до сумних наслідків, уважалося за суто військовий злочин і суворо каралося.

Сюди належало дезертирство. Воно не гармоніювало, коли хочете, з уявлінням про необмежену свободу, що неначе-б панувала в Січі. І деякі факти ніби підпирають такий помилковий погляд. Виходило так: коли за запорозцем визнавали повну свободу, то, значить, він міг будь-коли, в усякій обстанові, за всіх умов покинути військо. Р. 1669 Тукальський писав до Гизеля: „козаки, которые вышли было изъ Запорожья съ Суховіємъ, мало не всѣ разбѣжались“³⁾. Цей факт міг-би підпирати думку про волю покидати військо навіть у поході. Але Суховій вийшов за допомогою од охочих козаків. То не був призначений похід, а екскурсія самохотників. Що охотники розбіглися, то за це воєнній відповідальності вони ніяк не могли підлягати. Инакша річ, коли походи проголошував Кіш. Тоді покинути військо була вже річ небезпечна. Винного забивали до смерті киями й конфіскували його добро, а наприкінці XVIII в. він підлягав карі киями й конфіскації⁴⁾. За дезертирство вважали й те,

¹⁾ „L'homme libre et soldat par droit de naissance“, козак, „se croyait bien au-dessus du paysan, soumis à la corvée“. Merimé, Les cosaques, 85.

²⁾ „Partim in Scythiam pedes excurrunt et praedas inde abigunt, partium in Turciam per mare aut si qui jussi a duce fuerint“. Starovolski, Tractatus tres, 28.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X. 42.

⁴⁾ К. Ст., 1888, III, 617; Новицький, Матеріали, 23.

коли хто-небудь самовільно не виконував доручене йому відрядження ¹⁾. Од половини XVIII в. дезертирство набирає характеру російського військового злочину — самовільного відходу, без дозволу од курінного отамана, з того місця, де розташовано військову частину, причому його не відрізняли від самовільної відлуки.

Карали й за крадіжку карою на смерть ²⁾. Ті, хто обстоює думку, наче-б майно в запорозців було спільне, робить логічну помилку, припускаючи крадіжку в суспільстві, де немає приватної власности. Сучасний нам криміналіст пише: „такъ какъ (за давніших часів узагалі) не было частной собственности, то и не было воровства“ ³⁾. Цілком слушно. Якщо є крадіжка, значить, є приватна власність. І навпаки. А злодійство таки було досить сильно розвинене в Запорожжі. Доходило до того, що злодіїв боялися ловити. Начальство так і признавалося, кажучи, що злодії можуть його все перебити ⁴⁾. У Вольностях злодіям приділено було ніби спеціальний *asylum*, де згодом виросло с. Вольне при р. Самарі. Туди паланкове начальство не визнавало за потрібне й заглядати, так що в людей Вольностей склалася думка, що наче-б на с. Вольне не сягає влада Коша ⁵⁾. Становище січовика-злодія було досить важке, бо йому привинювали всяке злодійство, отже й просту крадіж уважали за військову, коли тільки вчинив її січовик.

Те-ж саме було й що-до грабунків, що за них винних провадили на шибеницю ⁶⁾.

Але коли-б мова була про захоплення худоби в татар, себ-то коли страждали не козаки й не людність Вольностей, справа була легка. Такий злочин, заподіяний по-за межами козацької республіки, як карний вчинок, мусів-би підлягати правилам держави, де шкоду зроблено. Отож, як видно з однієї справи 1745 р. С. Чорного й Охтира, далі од словесної догани в церкві не йшло ⁷⁾. Розсолода каже з приводу різних учинків запорозьких: „наказували більш усього різками, це у них найчастіше, а бувало й так, що палками по п'ятах або кийками по подошвах били, із пістолів рострілювали, за зміну путали руку й ногу одрубовали, за дівчат до стовпа ставили, злодіїв вішали на шибениці“ ⁸⁾. Що правда, російський уряд пробував на себе взяти остаточну санкцію вироків, що й було оголошено указом р. 1749 ⁹⁾, але, напр., смертні карі все-таки практикувалися в Січі до останніх днів її існування ¹⁰⁾. Й вироків на горло ніхто не міг змінити, хіба попам дозволяли заступатися „за преступниковъ“ ¹¹⁾.

¹⁾ Новицькій, Матеріали, 58, 64.

²⁾ Мышецькій, Ист. о зап. коз., 57, 58.

³⁾ Чельцовъ-Бебутовъ, Преступленіе и наказаніе, 5.

⁴⁾ Андрієвській, Мат. по ист. Зап., 12.

⁵⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатериин. епархій, т. I, 376.

⁶⁾ Андрієвській, ор. с., 192.

⁷⁾ К. Ст., 1886, III, 613. ⁸⁾ Эварницкій, т. II, 29.

⁹⁾ Głiszczyński, Znac. i wewn. życie Zapor., 127.

¹⁰⁾ К. Ст., 1886, III, 617. ¹¹⁾ К. Ст., 1889, XI, 446.

За допомогою суворих кар щастило підтримувати військовий лад, ту дисципліну, що її поляки мали за римську. А втім, що правда, роблено певні пільги. Так, козака не карали за той злочин, що він заподіяв перед тим, як вступити до січового братства. І це річ зрозуміла, адже він тоді, як заподіював злочин, запорозцем ще не був, та й тепер військові шкоди не робив, нарешті, попередній злочин ставсь по-за межами Січи, там, де січове право сили не мало. Та коли-б навіть і в межах Запорозжя скоївсь будь-який злочин, то не будши ще прийнятий у козаки, винний ще не міг відповідати „яко воинскаго званія человѣкъ“. Отже, вступ до куреня, так-би мовити, очищав людину. До сказаного треба ще додати, що січове право, як ми вже згадували, було рефлексивне. Це цілком з'ясовує, чом карі були суворі. Справді, привластити річ і суворо її обороняти, це-ж виходить з одного джерела: не забити злодія значило визнати, що він має право власності на захоплену річ. Обороняли не річ, — адже-ж вона шкоди не зазнавала, — а саме право на неї, коли хтось інший ту річ привлащував, то це порушувало зазначене право. Отож, щоб реагувати на привлащення, злочинців нищили.

За суб'єкт злочинства, згідно з січовою регулою, був не будь-хто, а тільки козак. Отже джура, приміром, не міг стати злочинцем, за січовим правом, бо ще не був козаком; не міг їм бути й той, хто жив у курені, але ще не був зарахований у число козаків, то-що. А втім і на них можна було принципово поширити норми січового права і через те, що злочин ставсь на січовій території, і через те, що такі люди були під орудою куреня, отже, мусіли підтримувати військовий лад.

Підтримуючи військовий лад, зберігаючи дисципліну військових людей, січове право вимагало, щоб карі за злочинство чи якийсь проступок недовго тривали й сливе не обмежували свободи, особливо-ж винних не карали такими карами, котрі звязані були з відбуванням фізичної праці. Карання йшло слідом за злочинством дуже швидко. Карали так, як дозволяли це засоби місця й часу, а тому будь-якої послідовности в карах не помічаємо, та її фактично й не було. Карати, визискуючи фізичні сили винного, на ділі не можна було. Справді, коли старшина скотарювала, то злочинця можна було-б так використати, тільки-ж така кара бути за кару не могла, бо то була-б уже служба. Інша річ, як-би за господарську службу йшла козакам платня, та її від Коша вони не здобували, бо-ж провадили господарство не чиесь, а своє. Здобувати платню за працю над'власним господарством — це, натурально, абсурд і господарчий, і правний. Утримання з військової платні окремо не видавали. Але в складі майна платня могла постраждати. З цього можна зрозуміти систему конфіскації майна, що з нею звязували репресію на злочин. Військова дисципліна на Запорозжі була сувора. З цього виходило, що кожному, хто насмілювався оту дисципліну хитати, військо давало одсіч. Два приклади добре з'ясовують цю думку. Р. 1749 козак Черненко, потрапив у тюрму за те, що глузував з „обрѣтающагося

при інгульскомъ полковникъ эсаула“¹⁾. Р. 1763 за те, що образив генерала-межовщика, полковий старшина Товстик „при собраніи коша жестоко былъ избранень и по обычаю держимъ на базаръ публично на пушкѣ цѣлюю недѣлю“²⁾. Отже, дисципліну підтримувано досить твердо. А втім, од 50-х рр. бачимо, що таку ригористичність де-не-де пом'якшено. З'ясовували це тим, що іноді, коли-б кару перевести, то од того могло-б статися більше шкоди, ніж можна було сподіватися. Таке могло трапитися, коли-б од того постраждали інтереси козаків-же й до того не поодиноких. Напр., р. 1755 козака Письменного присуджено до кари на горло. Але що він „многимъ казакамъ и постороннимъ людямъ на немалую сумму задолжалъ“, то товариство його куреня взяло його на поруки³⁾

З того, що існував військовий лад і що треба було його підтримувати, випадало-б гадати, що Запорожжя знало т. зв. поразку прав. Справді, в XVIII в. відомі скількись випадків, коли, напр., за невміння командувати начальника скидали з його посту й забороняли на майбутнє обнімати будь-які посади (кошовий Федорів і кілька курінних отаманів). Що правда, повстало це підо впливом Росії. Суворе ставлення до козака, що прошпетивсь, виходило не з однієї військової дисципліни, але й з його упривилейованого становища, бо, належачи до куреня й Січи, здобував він тим самим право на гостинність на всенькому протязі Вольностей (на крик „пугу“ ніхто не важивсь відмовити), право на підводу, право на оборону силами січового уряду, то-що.

Ставлячи питання так, як поставлено його тут, не можна казати про „сравнительно мягкій характеръ“ кар, брак „въ нихъ изысканной жестокости, утонченной изобрѣтательности въ смыслѣ причиненія преступнику излишнихъ страданій, которыми отличались карательныя мѣры на Западѣ“, мовляв Д-ський⁴⁾. Цей бік справи не може нас цікавити, бо-ж порівнювати, напр., Karolin'у з військовим правом не випадає.

V.

Соціально-правова організація Січи ґрунтувалася на певній господарчій базі.

Яке саме було господарство запорозького козацтва, виразно показано на одній старовинній іконі. У Миколаївській самарського монастиря церкві на іконостасі намальовано Вседержителя. В його лівиці — держава, а на ній виображено запорозьке урочище в лісі з великим озером, звідки тече річка, через неї перекинута греблю; на другому від глядача березі запорожець варить на триногах у казані кашу, другий вудить рибу, третій в очереті б'є з рушниці червоних качок; стоїть віз без волів;

¹⁾ Андрієвській, Матер. по ист. Запор., 71.

²⁾ К. Ст., 1886, III, 613 — 614. ³⁾ Ibid., 616.

⁴⁾ К. Ст., 1893, I, 11.

на озері запорозька з однією щоглою чайка ¹⁾). На картині все господарче життя старовинного запорозця. Малюнок точнісінько відповідає реальному козацькому укладові. От що казав гетьман Орлик, умовляючи січовиків, щоб не переходили до російського підданства: „розумними своїми головами уважте, где будете напотим на соли, на рыбѣ и на звѣрѣ здобыватися, где будете пасѣки свои мѣти и стада . . . ховати и пасти“ ²⁾). В цих словах навіть більш подробиць, ніж на згаданій іконі.

Старовинне Запорожжя жило тільки з перерахованих видів господарства. Справді, на „натуру“ було Запорожжя багате. Ще р. 1594 між Сурою та Домотканню водилися ведмеді ³⁾, до половини XVIII в. Вольності знали оленів ⁴⁾, по Дніпру наприкінці XVI в., як каже подорожній Зборовський, водилися дикі кабани, що їх полювали козаки ⁵⁾, і т. д. Вже сама сила дичини звертала на себе увагу людности й заохочувала її до мисливства, вабила в уходи ⁶⁾. Акад. Василенко слушно каже, що, вважаючи на натуральні багатства, уходи було дуже розкинуто по всіх усюдах і тільки „съ теченіемъ времени они должны были приблизиться другъ къ другу“ ⁷⁾. Мисливці тільки потроху опановували степи з їхніми багатствами, глибина їхня збільшувалася і з нашого, і з татарського боку, аж поки між уходниками — промисловими козаками дійшло до сутичок і справжніх воєн. Замість полювати на дичину почали полювати на людину. Не можна сказати, щоб промисловці — уходники переходили від одного до іншого типу уходництва. Коли й можливий був такий перехід, то залежав він хіба від сезону: рибальство влітку чергувалося з полюванням в-осени, полюванням на татарина взимку. Але це зовсім не послідовно-етапна чи епохальна зміна. Це повний господарчий оборот, різні види того самого польового господарювання. Здається, що з такою думкою не розходиться й Рожков, кажучи про запорозьке господарство: „в Запорожьи существовали примитивные условия хозяйства: охота, пчеловодство, скотоводство, рыболовство, разбойничья торговля, набеги на города . . . черноморского побережья, наконец, вольное, захватное владение земель“ ⁸⁾. Зовсім слушно каже російський історик про умови, хоч потім перескакує до видів господарства. Неправдива тільки вказівка на хліборобство козаків. Січовики, до 1734 р. принаймні, або зовсім не хліборобили, або дуже рідко. Та й яка рація була хліборобити, коли природні блага, без зайвої витрати енергії, давали більш, ніж важка хліборобська праця! Через це певніше, здається, описав запорозьке господарство Д. І. Яворницький, що писав: „на Низу, то тамъ, то сямъ группами или спорадически сидѣли уже скотари, бродили рыболовы, звѣроловы, овчары, коневоды“ ⁹⁾. Актовий матеріал підпирає таке твер-

¹⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XII, 475. ²⁾ К. Ст., 1882. IV, 115.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 121.

⁴⁾ Сб. Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. IX, 143.

⁵⁾ Эварницкій, Ист., т. II, 76.

⁶⁾ Про систему уходів див. Грушевський. VII, 53 й далі.

⁷⁾ Очерки, 139. ⁸⁾ Рус. Ист., т. VI, 26. ⁹⁾ Запорожье, т. I, 6.

дження, свідучи, що в степах промисловці-козаки „установичне живуть на м'ясі, на рибі, на меду з пасік, з свепетов и сытят там соби мед, яко дома“ ¹⁾). Те саме каже й український літописець: „козаки..., з домов своих виходячи и по островах днѣпровых, ниже порогов, рыбными и звѣриными добычами бавячися, начали вселятися“ ²⁾ і поблизу Січи ³⁾, і віддалік. Різні промисли проваджено під охороною збройної сили куренів, „получавшихъ за это на свою долю первые десятки наловленной рыбы“ ⁴⁾). Инколи таку сторожу вибирали і вперед, залягаючи „на полю між гиляків на сторожі“ ⁵⁾).

Найпоширеніший промисел — це було рибальство, що його проф. Антонович уважав за в великій мірі не організоване ⁶⁾). Але О. Єфименкова тонко помітила складність рибальства і підкреслювала в ньому вже артільні принципи ⁷⁾). Це так і було. Не дарма-ж р. 1686 запорозці добивалися від кримського хана свободних ловель і з'язаного з ними соляного промислу ⁸⁾). Для поодиноких, незорганізованих промисловців навряд чи можливо й раціонально було-б домовлятися. На організованість рибалок показують і давні повідомлення, що, напр., по Самарі жили річні козаки, що їх об'єднували отамани, котрі, здається, й розподіляли полов ⁹⁾). Інша річ, що для рибальства вони мали заручитися згодою того чи іншого куреня ¹⁰⁾). Може, й уся Січ у даному разі не лишалася осторонь. Принаймні багато промовляє звістка, що р. 1677 Сірко побивавсь, „чтобъ нашимъ промышленникамъ вольно было итти на море и на рѣки для рыбныхъ промысловъ“ ¹¹⁾), — тим-то Запорожжя й мирилося з татарами. Про те-ж була мова і в „пунктах“ Бахчесарайського та Карловицького миру ¹²⁾). Підчас турецької війни запорозці неохоче кидали свої неводи й відтягували поворот до Січи аж до самісінького миру. Сам Кіш уважав за необхідне оповістити „в Богу й в Днипри рибу ловящих..., чтоб они, не идучи к нам в разсужденіи уже мыра с турками, ловили-б рибу в Богу... и в Днипри и, продавая на мисти, где ловитимуть, прижающим, в нужном себе исправляли“ ¹³⁾).

В межах Вольностей запорозці точно знали всі рибні місця, самих тільки риболовних озер там було по-над 450 ¹⁴⁾). То був віддавна відомий промисел, що його старовинні історики відносили мало не до X в. ¹⁵⁾).

¹⁾ Арх. Ю.-Зап. Р., ч. 7, т. I, 103; пор. Грушевський, Люстр. іст. Укр., 196.

²⁾ Величко, т. I, 20.

³⁾ Пор. Скальковській, т. III, 31.

⁴⁾ Милуковъ, Оч. по ист. рус. культ., т. I, 73.

⁵⁾ Грушевський, т. VII, 80.

⁶⁾ Изслѣдов. о коз., 70. 73. ⁷⁾ Южн. Русь, т. I, 15.

⁸⁾ Эварницкій, Ист., т. I, 33, 37.

⁹⁾ Пор. Эварницкій, Ист., т. II, 68.

¹⁰⁾ Lesur, Hist. des Kos., v. I, 282.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 555.

¹²⁾ Эварницкій, ор. с., т. II, 296.

¹³⁾ Зап. Арх. № 23, ар. 62.

¹⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 189. ¹⁵⁾ Мышецкій, 2.

На нього переважно показували й літописці. У хроніці Бельського з приводу цього читаємо: „ети люди занимаются ловлею рыбы, которую сушатъ тамъ же, безъ соли, на солнцѣ“ ¹⁾. Отож не дарма говорить й Йоллі, що запорозці наприкінці XVI в. „жили тільки од полювання та риболовлі“ ²⁾. Що козаки, як каже Бельський, жили переважно з риби, то, природня річ, вони намагалися збільшити зону риболовель і в XVII, і в XVIII вв. добивалися через російський уряд особливої рибної конвенції з Туреччиною ³⁾. Кіш, як тільки міг, оберегав рибалок. Чисто по-батьківськи попереджувало військове начальство тих козаків, котрі, ганяючись за рибою, далеко заходили від Січи. Р. 1763, напр., перевізький полковник Блакитний сповіщав Січ, що він опублікував січовий наказ, „абы по-надъ Лиманомъ находящіеся... на добычахъ и всякихъ промыслахъ запорожскіе казаки“ на зимівлю повернули „въ свою границу..., дабы имъ тамо обидъ и озлобленій отъ татарской стороны не могло послѣдовать“ ⁴⁾. Риба потрібна була Січі і для торгівлі, як і для споживання в самому Запорозжі. Для того перші три десятки полюву давали на Січ, а четвертий — на військову старшину ⁵⁾. Збирали на Кіш рибу курінні неводничі й передавали відповідному полковникові, що надсилав зібране вже до Січи. Так, р. 1771 від неводничого Кисляківського куреня здобуто 23 коропи, від неводничого на Червоній — 20, від Платнірівського — 22, Васюринського — 26, Канівського — 22, Іркліївського — 2 й т. д. ⁶⁾. Запорозці любили рибу й оспівували її в піснях. В одній з пісень, напр., говорилося:

Дивують ляхи, вражії сини,
Що ті козаки вживають.
Вживають вони щуку-рибаху.

У рибній справі запорозці досягли великих успіхів. Вона була досить деталізована. Так, один з козаків зчищав луску з риби, другий потрошив, третій пластував, четвертий карбував по боках і кидав дальшому козакові в купу для соління ⁷⁾. Складна була операція виготовлення й кав'яру. Його відділяли від риби, чистили від оболонки через дротяну тертицю, солили, складали шарами в діжки, пресували, через кілька днів виймали, промивали і в'ялили на сонці, то-що. Так само добре поставили козаки й видобуток клею ⁸⁾. Для рибальства козаки заводили особливі, невеликі човни на 10 чоловіка ⁹⁾.

Рибальство спочатку це був промысел тільки ухадників і тільки згодом став з нього промысел запорозців, не тільки зорганізованих

¹⁾ Стороженко, Стеф. Баторій, 267; К. Ст., 1884. VIII, 604; Zbiór pisarz. polsk., 6 ч. VIII, 191.

²⁾ „Ne vivaient que de chasse et de pêche“. Jolli, op. c., 806.

³⁾ П. С. З., т. XI, № 8899. ⁴⁾ Зап. Арх., № 31, ар. 50.

⁵⁾ Зап. Арх., № 57, ар. 13. ⁶⁾ Ibid., № 13, ар. 79 — 80.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 477. ⁸⁾ Ibid., 476.

⁹⁾ Ibid., т. II, 493; А. Ю. и З. Р., т. XII, 99.

у курені, але й поодиноких ¹⁾. Ті самі володільці човнів, що на них звернув увагу проф. Покровський, мали їх найбільше, певно, для рибної ловлі, за-для якої доводилося спускатися далеченько по Дніпру вниз. Володільці човнів це були не тільки січовики; до них треба відносити самарських річних козаків, про яких згадував Зборовський ²⁾. Такі окремі хазяї, щоб провадити рибальство, склалися в невеличкі компанії, котрі, зібравши відповідні суми, наймали від себе артіль-тафу в 15—20 чол., що, наймаючись, працювали від ранньої весни до пізньої осені ³⁾. Такі хазяї, видимо, були і досить численні і добре організовані. Напр., р. 1708—1709 до козаків-підприємців по рибальству по р.р. Інгулу, Інгульцю й Богу зокрема вдавався Гордієнко ⁴⁾.

Через те, що рибальство забезпечувало потребу куренів і Січи, то річки поділялися між куренями, котрим, отже, передусім, належало право власності на рибні ловлі й користання з них. Але одночасно й кожному козакові дозволялося користатись з рибальства, незалежно від спільної курінної роботи будь-коли. Це було зовсім консеквентно, бо значило, що ніхто зокрема не мав приватного права на риболовлі. Власністю окремої людини були не вони, а рибальське знаряддя й особиста праця. Багацько рибних озер і річок дозволяло не ставити питання про обмеженість добуваного продукту й тим самим індивідуальне рибальство не шкодило добробутові куреня. Отже, в звязку з тим, не ставили жадних перепон, не заводили жадної регуляції для даного промисла. Право вільно користуватися рибними річками й озерами всередині Вольностей мали тільки запорозці. Коли хтось сторонній бажав доступитися до риболовель, то мусів дістати дозвіл од Січи, „дабы не отъ кого препятствія чинено не было... въ безпрепятственной ловлѣ рыбы“, як писав р. 1759 Ф. Юст. ⁵⁾. Що правда, впливові російські урядовці не хтіли вважати на правила Січи й силувалися їх обминути. Так, комендант фортеці св. Лизавети бригадир М. Муравйов на р. Богу в районі військового Гарду збудував „для рыбной ловли запорь..., чтобъ ловить рыбу къ столу своему для трактованья въ вѣкторіальныя дни гостей“ і розпочав ловити рибу. Але бургардовий полковник, не вважаючи на чин Муравйова, і од названого любителя рибизабрав „вырѣзубовъ, болѣе 8 000, рыбцу до 4 000“, заявивши, „что ему то учинить приказано отъ Коша“. Муравйов розпалився і зараз-же доніс у Січ. Заразом Муравйов прохав бургардового полковника Іванова „позволить занять гдѣ-нибудь стовпъ для ловли на харчъ рыбы“ й силувався схилити його на свій бік хабарем — бочкою борошна, пшона та трьома коновками горілки. Іванов про бригадирів лист повідомив Кіш, і той надіслав гідну відповідь, попередивши, що про цей вчинок знатиме Сенат ⁶⁾.

¹⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 331.

²⁾ Куліш, Ист. возсоед., т. I, 114.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 473.

⁴⁾ Він-же, Источники. т. I, 1022. ⁵⁾ Зап. Арх. № 20 ар. 78.

⁶⁾ Зап. Арх. № 135, ар. 4, 14 й 20.

Так само проваджено й полювання. Вже віддавна промислові козаки мали значні запаси всякого хутра; чимало мали їх і запорозці ¹⁾. Знов-же здобували вони полюванням і м'ясо. „Запорозці жили найрадніше з полювання“, каже Пірсон ²⁾. Полювання звалось болоховство. Болоховці — „кои звѣрь ловять“ ³⁾. У думі про них співалося:

Іхали стрільці—
булахівці
з города
Царгорода
та гніздо тарлатне увидали
та горіх-дерево зрубали...
ясне соколя забрали ⁴⁾.

Отже, болоховці, виходить, полювали і птахів по лісах. На Муравській дорозі в початку XVII в. був відомий навіть цілий болоховський ліс ⁵⁾. А полювали птахів, очевидячки, за допомогою освоєного хижого птаства. У Запорожжі, за татарським зразком, полювали птахів „з рарогом, яструбом, орлом альбо з хортом“ ⁶⁾. Привчали хижого птаха змалку, а привчаючи,

сребрані пута на ноги надівали,
жемчугом очі закривали.

Що-до полювання дикого звіря, то вже р. 1584 Самійло Зборовський полював в околиці Січі диких кабанів. Мишецький узагалі уважав, що козаки це ловці дичини, і зробив мисливця з славнозвісного козацького Мафусаїла — Семена. Полювання було приступне всім. У мисливцях Л. В. Падалка ладен убачати окремих хазяїв, що вирізнялися з-поміж козацтва, як і володільці човнів ⁷⁾. На Падалчину думку, саме мисливці на дикого звіря (в XVIII в. лисичники) були, мовляв, тубільці в Вольностях, бо-ж промишляли взимку, отже лишалися постійно в Січі. „Охотники“, каже названий дослідник, „это козаки, зимовавшіе въ Запорожьи, своего рода туземцы въ запорожскихъ Вольностяхъ“. Сказаному треба надавати більшого значіння. Вольності, отже, це була місцевість завсіді залюднена, де весь час мінялися різні групи сезонних промисловців. Взимку рибалки їздили до міст реалізувати свою здобич — лишалися лисичники, влітку реалізували свою здобич у містах лисичники, а тимчасом до Вольностей надходили рибалки й т. д. Вольності, значить, ніколи не лишалися без люду. Отже, як рибалки організовувалися в тафи, то-що, й мали своїх отаманів, так у мисливські артілі були організовані й лисичники ⁸⁾. Через особливості своєї роботи лисичники, само собою, мали

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 117.

²⁾ Doch der Zaporoger nährte sich liebsten von Jagd. Aus Russlands Vergangenheit, 190.

³⁾ Эварницкій, Источн., т. II, 1350, 1388, 1396, 1399.

⁴⁾ Мартинович, Укр. записи, 38—39; К. Ст. 1882, XII, 494.

⁵⁾ Книга Больш. Чертежа 14. ⁶⁾ Самовидецъ, Лѣт., 4. ⁷⁾ К. Ст. 1894, VI, 440.

⁸⁾ Щербина, Оч. южно-рус. арт., 197.

жити не на всьому просторі Вольностей, а в найбагатших на звірину місцях, там де людности було обмаль. За таку місцевість стала, напр., Бугогардова паланка, де лисичників, як і рибалок, було сила: це, як каже Скальковський, був „особый класс, имѣвший своего отамана и куренное устройство, (плативший) въ скарбъ войсковой, на церковь и на паланку десятину“¹⁾).

З запасів дичини, зокрема лисиць, запорозці посилали дарунки до Москви й Петербургу різним панам. Так, р. 1749 послано полк. Чекересові, „которой имеет (в московського генерал-губернатора) явитысь не товариством..., презент 10 лисыц“²⁾. Теплому й Безбородькові послано р. 1753 п'ятеро лисиць, котрі Січ „покорнійше просила милостиво принять“³⁾).

Окремим козакам дозволялося пасічництво то бортьове⁴⁾, то вуликове. Відомі й військові пасіки, як видно з однієї справи 1688 р.⁵⁾

Розкинуті по всіх усядах, такі промисли потрібували найлегшого транспорту для своїх продуктів. Тому ще в XVII в. в Запорозжі зустрічаємося з особливою організацією лоцманів теж з своїм отаманом і курінним устроєм⁶⁾. Ця організація значно розвинулася згодом, коли доводилося вже тим лоцманам обслуговувати інтереси не козачих промисловців, а торговців своїх і чужих.

Перераховані промисли від XVII в. зустрічаються з промислом скотарським. Скотарство було розвинене чимало. Розводили спочатку мабуть дрібну худобу, що й дало привід різним дослідникам своєрідно тлумачити саме ймення „козак“. У козацького літописця, напр., читаємо: „В. Коховський от коз дивних козаков нарицает, яко там скороспешно до брани соравняются и тем ловом наипаче упражняются“⁷⁾. Такого-ж погляду додержувавсь і Пельман, гадаючи, наче-б козаки спочатку були вівчарями, що розводили, однак, не так кози, як вівці, так що на 15—20 овець припадала хіба одна коза. А втім козаків називали козячі селяни⁸⁾. На це-ж, видимо, натякає й Мартінієр, пишучи, що запорозці „жили травою та молоком“⁹⁾. Як каже Корж, у запорозців худоба „цілісіньку зиму паслась по степах, а скотарі мали собі од вітру і хуртовини халабуди, що кошами прозивались... Як на одному тирлі потравлять скотиною пашу, то переходять на друге місце і отакечки кочували собі літо і зіму, як ті поганці й татари“¹⁰⁾. Далі ще доведеться про це говорити. Тут нам важливо встановити, за свідченнями сучасників, існування скотарства, що, як каже Гліщинський, було остільки широко поставлено, що навіть судові штрафи плачено військовому судові кіньми або худобою¹¹⁾. Пе-

1) Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 186—189. 2) Зап. Арх. № 58, ар. 16.

3) Іб., ар. 46 і т. д. 4) Собр. статей скатер. научн. О-ва, 38.

5) Э в а р н и ц к і й, Источники, т. I, 110.

6) Щ е р б и н а, оп. с., 200—202. 7) Г р а б ' я н к а, 15.

8) Ziegenbauer id est Kosaki bezcichneten. (О. с., 17, 21, 26.)

9) vivent d'herbes et de lait. (Dictionnaire géograph. v. IX, 415.

10) С т о р о ж е н к о, Укр. оповідання, т. II, 182.

11) pawzet sądowe sztrafy placono wojskowemu sądowi końmi albo bydlem. (Op. cit., 157).

ревірити таке твердження ми не можемо. Свідчення Коржа, як і твердження Скальковського та Гліщинського мають той дефект, що відносяться тільки до XVIII в. Але й давніш, очевидно, було не инакше. Сама боротьба з татарами, як свідчить Бельський й ин., сходила на те, що козаки потроху відсовували татар з їхніх кочовищ, одбираючи їх собі. І в XVIII в. це не припинилося. Кримський хан не дарма скарживсь, що „запорожцы начали брать право пастьбы съ скотскихъ татарскихъ стадъ, пасущихся не только въ своихъ земляхъ, но и въ не принадлежащихъ имъ“¹⁾. А втім, татари не завсіди сердилися й намагалися покінчити з запорозцями „наймомъ и просьбою“²⁾ „по сосѣдственной дружбѣ“³⁾.

Організація даного промислу виглядала будь-що-будь так само, як і в татар, себ-то тут були чабани отар, а над чабанами отамани, що жили в куренях. Коли говорити про самий характер скотарства, то він виясняється після того, як поділити скотарство на дрібне й велике. Перше, справді не могло бути инакше, як кочове й відносилось до найдавніших часів, коли предки запорозців довго жили, як кочовики⁴⁾. З великим скотарством було инакше. Велику рогату худобу не можна було заводити на довший час, та ще в значній кількості через природні причини. Передусім ця худоба розбірлива що-до трав, а потім не терпить великих просторів, швидко припадає на ноги й гине. Коли багато заводять великої рогатої худоби, то це свідчить про кінець кочового господарства, як справді й було на Запорожжі. Там його відразу поставлено було на підприємську ногу. По суті й запорозького вівчарства не можна инакше назвати. Для скотарства запорозці заводили, як відомо, зимовчаки. Зимовчак зовсім не був точка рухома. Він був твердий, непохитний пункт, що навкруги його й скупчувалася худоба. Через це не можна рівняти запорозьке скотарство до ногайського. Там людина залежала від худоби, що йшла куди хтіла й за нею слухняно йшов чабан. На Запорожжі-ж були тверді пункти, а з ними й певна територія для кожного господарства. В межах даного круга й минав пастівницький сезон. Нехай вряди-годи такі тверді точки змінювалися, але при всім тим вони визначали характер скотарства, де за керівника був чабан.

Великої рогатої худоби, потрібної переважно для полівництва в XVII, вважаючи на об'єктивні умови, розводили не багато. Та виховувати велику худобу й коштувало дуже дорого. Дешевше можна було дістати її на стороні, хоч-би одібравши силоміць. Підчас хотинської війни запорозці якось кинулися на турецький табір і там здобули собі і коней, і ослюків та й багато иншого добра⁵⁾. Або коли р. 1602 поверталися з ливонського походу козаки, то пограбували Білорусь так, що на кожного козака припадало по 8—12 коней⁶⁾. Р. 1585 відбили в та-

¹⁾ Андрієвській, Матер. по истор. Запор., 163.

²⁾ Зап. Арх. № 149, ар. 12. ³⁾ Іб., ар. 3.

⁴⁾ *vecurent longtemps en nomades. La horio, Abrégé historique de revolutions et du commerce de la Tatarie*, 125.

⁵⁾ Jerlicz, t. I, 22. ⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. т. II, 176.

тар до 40 тис. коней й іншої худоби¹⁾ й т. д. Якщо вже говорити про велику худобу, то тут мало велике значіння конярство. Коні були необхідні. Козак без коня переставав бути козаком. Відома запорозька приповідка: „не наше діло у ряси стрибати, наше діло козацьке конем-мерінцем по степу гуляти“. Кінь був для запорозця справді нерозлучний друг. До самої могили запорожець з ним не розлучавсь. У думках кінь приймав останнє дихання козака. Навіть те, що коневі передається остання воля, можна собі пояснити тим звичаєм, що кару на горло одбував сам-таки засуджений, що в-останнє сідав на свого коня і, під'їздячи до шибениці, накидував на себе мотузок. Отже кінь справді приймав його останню волю. Запорозцям потрібні були запаси коней. Наливайко, що хотів піддобритися до запорозців, знав як цього добитися, а саме — пообіцяв їм 1500 коней. Вже в XVI в. бачимо в козаків коней, що взимку тримають їх у Січі²⁾. З конячих шкур козаки робили собі хижі, де ховалися в дощ³⁾. Клопотавсь про коня запорожець зівсідиди. Коли-б для нього не вистачало в Запорожжі наїдку, то козаки сунули, як видно з листа 1688 р., до міст Гетьманщини⁴⁾. Коней мало і військо і окремі козаки, що своїх улюбленців тримали в військових табунах десь на р. Бритаї⁵⁾, за ними доглядали особливі „погоничі“ й кімлики під орудою отамана⁶⁾, вони тренували коней, привчали до військових вправ, то-що. Індивідуальна власність на коней і худобу розвинулася особливо в XVIII в., коли скотарство стало велике підприємство, й Кальниш., напр., р. 1774 продав до Криму овець на 28 тис. карб., як упевняв кн. Потьомкін⁷⁾. Підчас татарського наскоку р. 1769 захопили „погани“ в кошового отамана 600 коней, у полковника Колпака 1200 овець, 127 коней і 300 голів великої худоби, в щербинівського козака Дудника — 250 коней і 70 волів, в поповичівського козака Рудя — 5010 овець, в канівського козака Горгола 2000 овець, в військового писаря Глоби — 4000 овець, то-що⁸⁾. Всі ці втрати завдано не військовим табунам та отарам, а окремим власникам, котрі господарювали сами, незалежно від Війська.

Наведені цифри дуже красномовні. Взяти хоч-би ціну на вівці — 2 крб. за штуку, жадної, можна сказати, праці, опріч догляду, витратити на вівцю не треба, отож виходило, що власник овець здобував за їх гроші по суті дурнісінько. А тимчасом за цю ціну можна було купити чверть хліба, на яку витрачено чимало фізичної праці, обробляючи землю, збираючи врожай з поля, обмолочуючи зерно, приставляючи його, то-що. Коли вважати, що хлібороб витрачає енергії тільки більше, ніж скотар, то прибуток од скотарства, виходить, дорівнює 500% супроти

¹⁾ Іб., т. II, 79. ²⁾ Лясота, Пут. Зап., 30. ³⁾ Эварницкій, т. II, 104.

⁴⁾ Він-же, Источники, т. I, 95; Пор. А. Ю. и З. Р., т. XII, 48.

⁵⁾ Кащенко, Опов., 64. Пор. Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 658; Мат. для ист. стат. оп. скатер. еп., т. I, 489.

⁶⁾ Эварницкій, Источн., т. II, 1618.

⁷⁾ Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. III, 172.

⁸⁾ Скальковскій, т. I, 134.

прибутку од хліборобства. Отже, скотарство було куди корисніше. Через це не земля, а пасовище було за переважний тип господарства на Січі. Воно вимагало найменшої витрати сили. Тим-то було воно і найпоширеніше. Військовий уклад і безліч степів об'єктивно сприяли тому, що скотарство не тільки широко розвинулося на Запорозжжі, але стало за спеціальність запорозького господарства. Коли, напр., ціна на вівці й на хліб була така, як одзначено, то виходило так, що збут худоби до Гетьманщини оплачував з верхом видатки на купівлю хліба й довів його звідти до Січи. Знов-же, що скотарство давало великі прибутки, то інші види господарства не могли з ним конкурувати. Полювання, напр., поволі зникло, тим більш, що рідкі породи тварин і птахів виводилися і, полюючи їх, доводилося за ними вганяти безкраїми степовими просторами. Бджільництво теж підупало й виродилося в розвагу старих козаків. Рибальство, що правда, не підупадало, але стало за додатковий до скотарства промисел. Хліб за кордоном Вольностей коштував дуже дешево, отже, хліборобити на землях Війська запорозького не було особливої рації. У звязку з тим сільське господарство мусіло було взятися до луківництва, і це сильно вдарило по полюванню, бджільництву, то-що. Рибальство вжитків не тіснило — не зменшувало площу луків і тому спокійно існувало. Що правда, в XVIII в. натрапляємо на цікаве явище. Не часто ще, але вже буває, що Січ наказує людності Вольностей косити сіно. Різні паланки здобувають ордери, де сказано, щоб козаки, котрі відбувають там якісь доручення од Війська, неодмінно косили сіно. Сам по собі такий наказ виглядає безневинно. Але, навсправжки, свідчить це за те, що просторі випаси зменшуються й що худобу вже годі пускати на зиму в самопас. Свідчить це ще й за те, що для випасу приділяють тепер тільки певні ділянки. Це значить, що характер скотарства змінюється: від татарської системи доводиться переходити до обмежених луків. Ясно, що перед Січчю постало питання про перехід до хліборобства. Юридично така практика значила багато. Через те, що земель була сила-силенна, а скотарство дуже розвинене, то луки й вигони являли собою рід спільного володіння. Коли почали з'являтися сіножаті, то тим самим певні місця підпали під особливий догляд, їх стали враховувати, й спільність володіння мусіла поколотися. Тому все частіш трапляються приватні зимовники, куди не сягає загальне вояцьке право з його колективістичним духом. Очевидячки, малося „реформувати“ скотарство так, щоб воно не вменшувало прибутку од отар та табунів і їхніх розмірів. Раз мали були перейти до хліборобства, то воно не тільки не могло шкодити, навпаки, мусіло сприяти скотарству. Инакше кажучи, провадили хліборобство, не вменшуючи пасовищ. Знов-же хліборобство мусіло допомогти скотарству та й допомагало за тією умовою, що з орних земель можна було скористатися, поширивши лінію випасів. Таке могло статися тільки при одній системі хліборобства — залежному господарюванню, що й бачимо в Вольностях. Через це явище Запорозжжя не почувало гострої потреби в мужикові.

Мужик у Вольностях через те зовсім не в фаворі, і попиту на нього немає. На колосальній масі земель з'являється він дуже рідко. Пояснювали таке явище й іншими причинами. Вояцьке право фатально засуджувало кожного члена Війська на спільну для куреня й Січи роботу, по суті не оплачувану. Там, де працював січовик, не було потреби в сторонніх для Січи елементах. Як свідчить Розсолода, „запорозці сами корів доїли, сами й сир виробляли й масло били. Між ними були й такі, що сади садили, городину розводили“ й т. д. ¹⁾ Інша річ за індивідуального скотарства. Господар доброї отари чи табуна, живучи, як то кажуть, на одшибі й кохаючись у худобі, не міг пильнувати інших сторін у своєму господарстві. Сама природа речей приневолювала його доручати комусь іншому догляд над рештою свого господарства. Тому-то, за системи індивідуального господарювання, доводилося вживати праці й сторонніх людей, отих Іванів Непомнящих, а то й запорозців, що не вдовольнялися з січових порядків та сунули в степи на підробітки. Запорозців приймали охітніш не тільки тому, що належали вони до однієї військової організації, яка ручилася за своїх членів, а й тому ще, що вони розумілися на скотарстві. Цікаво, що в індивідуальних господарствах у Вольностях намагалися використати й саме скотарство. Кінських табунів, напр., уживали для гармування. На підставі сказаного стають зрозумілі слова Скальковського: „хозяйство козацье было выше ногайского, хотя его основаніемъ было то же пастушество, рыболовство и звѣриная ловля, но уже небольшое земледѣліе его улучшало. Но у казаковъ только товариство, т.-е. братство военное во время походовъ или на пограничныхъ ставкахъ земли не пахало и стадъ не разводило (?), но остальная часть общины и куренные (значить перше твердження відпадає ?) и женатые были настоящими... земледѣльцами“ ¹⁾. Поставивши в відповідну розгорнуту перспективу такі думки, можна визнати, що вони правильні для половини XVIII в. Скотарство не просто було промислом. Це було найпоетичніше діло для козака. На скотарстві засновувавсь і цілий військовий лад Січи, що відповідав різним організаційним формам січового господарства. Поняття про козацьку лаву могло повстати тільки з уявління про табун чи отари. От хоч-би отамани-керівники козацьких мас — хіба не стало їм за зразок чабанування? З цього, з форми скотарського господарства можна пояснити і розсипаний шик і перевагу кінноти. Так само козацькі флотилії, що на чолі їх стояли такі-ж отамани, то-що, відбивали собою рибальські форми. Звідси-ж виходила й ідея дискреційного права в походах і дисциплінарна засада за мирних часів. Через це-ж був такий невибагливий козацький уклад, що підсилювало ще й вояцьке право. В пісні про козака Плахту, запорожець каже про себе:

При березі при Дунаю,
Там свою я хижу маю —
Ліс зелений, оздоблений.

¹⁾ Эварницкій, Запорож., т. II, 15 — 16. ²⁾ Пам. книга Тавр. губ., т. I, 364.

Про свій наїдок так співає Плахта:

Будем їсти соломаху,
Козацькую затираку,
При криниці, без тесниці,
Будем їсти, будем пити...
Юже геть ті Запороги
Кінець нашої дороги:
Тут козаки — все юнаки,
Здобуває — пропиває,
А що має, все прогає ¹⁾.

Не до дженджуріння, пишних убраннів, якихось витончених розваг було козакові, коли мусів він жити під пекучим сонцем, раз-у-раз чекаючи ворожого на себе нападу. І тільки опинившись в обстанові, де ніщо йому не загрожувало, де можна було забутися про будні, козак умить перетворювався: дженджуривсь, смітив грошима, пив і сам, і інших напував, „ходи душа без кожуха“, безоглядно тратив накохану силу та й гуляв на всі заставки, бо „пить будем, і гулять будем, а як смерть прийде — помирать будем“, і по-друге: „чи пити — помирати, чи не пити — помирати, отож, краще пити“, тим більш, що „на той світ з собою нічого не візьмеш“.

Із сказаного виходить, що думки проф. Рожкова про господарчу культуру на Запорозжі не можна визнати за правдиві. Цей історик писав: „Первоначально среди казаковъ (річ йде про Запорозжя) вполнѣ господствовала добывающая промышленность, вольное или захваточное землевладѣніе... Каждый казакъ въ предѣлахъ території, занятой куренемъ, свободно эксплуатировалъ по своему выбору тѣ или другіе угодыя“ ²⁾. У першій частині думки проф. Рожкова безперечно справедливі. Зате його міркування, ніби „первоначально“ на Запорозжі вже була вільна займанщина, ні на чому не засновані: займанщина на Запорозжі була, але з'явилася вона тільки від другої чверти XVIII в. В міру того, як зростали зимовчаки, збільшувалася людність і вужчали кордони, запорозці метнулися до землі, що давніш нею гордували, та й почали кидати скотарське господарство і переходити до хліборобства. Таке явище було в Вольностях (подробиці про це — в іншому місці), що-ж до Січи, то в ній, дарма що Військо дуже було подиференційоване, лишалися форми й системи господарства, тісно звязані з військовою справою, військовою організацією й військовими потребами. До самого кінця свого життя Січ бодай формально дотримувалася військово-колективних засад, що їх старанно підпирала — про око людське — старшинська верства, а по суті — низи Січи, настоюючи, щоб дотримувано старовинні військові традиції, переховувані в козацьких радах.

Інститут ради на Запорозжю освітлювано в науці однобічно й неправильно. Неправильності повставали через те, що дослідники спи-

¹⁾ Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XLVII, 9—11.

²⁾ Рус. ист., т. II, 121.

нялися лиш на формі рад, на зовнішньому їх вигляді, і тільки іноді близько підходили до потрібного з'ясування справи. Таке закинути можна не тільки українським та російським, але й закордонним описувачам Запорозької Республіки. Знов-же рада, як певний інститут, може цікавити тільки як громадсько-державна організація. Дак от із цього погляду західні дослідники ближче підходили до суті речі, підкреслюючи, що Запорожжя являло собою націю — державну одиницю. Один з них каже: „завдяки волі, пустелю залюднено нечувано швидко та й утворилася тут нова нація... Король польський сприяв цій расі сміливих піонерів, одважних вояків. України були для нього начеб-то військові кордони“¹⁾. Більш-менш те саме каже й інший чужоземний письменник: „можна доволі певно припустити, що чужоземна верховна влада, керуючи надзвичайно суворо, викликала до життя цю військову республіку. Сила утікачів зібралася на Дніпровому пониззю та й утворила тут невеличку державу“²⁾. Італійський описувач каже про запорозців, що „перед XVI віком про цю націю не знали і не говорили про неї, начеб-то вона ніколи не існувала на світі“³⁾. Факт незнайомства з запорозькою державою — *Nazione* — він уважав за незрозумілий, але здивування його мало рацію, очевидно, тільки в італійській обстанові. Відомо, напр., що про Запорожжя добре знали сусіди не тільки близькі, ба й далекі. Ближчі, що правда, зовсім не дбали за те, щоб визнати Запорожжя за державу. Вони рахувалися з фактом існування козаків і силкувалися використати їх кожен для себе. Але дальші сусіди вважали це за надто мале й вони сами намагалися як-найшвидше прищепити Запорожжю форми державного життя. З меморіялу, складеного р. 1629 для Густава-Адольфа, видно, як протестантські держави заходжувалися, „щоб поправити звичайний спосіб (запорозького) життя, аби (козаки) пізнали управу ліпших і навчилися правитися у війні й мирі повними правами й постановами“⁴⁾. Нам невідомі особи, що для того приклали рук. Але чи вони були, чи ні, саме життя призвело до того, що з Запорожжя витворилася самостійна держава через причини і зовнішні, і внутрішні. Ті й ті викликали до життя й особливий військовий устрій Запорожжя, що показова зовнішня фізіономія його й була протягом кількох віків неначе незмінна. „Їх правління було найчистіша демократія“ — говорить Ено й Шеншо⁵⁾.

¹⁾ „Grace à la liberté le desert se peupla avec une rapidité inouïe et se forma une nation nouvelle... Le roi de Pologne favorisait cette race de hardis pionniers, d'intrepides soldats. Les Ukraines étaient pour lui des espèces de confins militaires“. *Histoire de la Russie*, 315.

²⁾ „On peut supposer raisonnablement, qu'une souveraineté étrangère qui gouvernoit avec une sévérité extraordinaire a donné naissance à cette république militaire. Une multitude de fugitifs se rassembla dans les bases contrées du Dniepre et y forma aussitôt un petit Etat“. *Histoire de Pologne*, v. II, 114.

³⁾ „Prima del secolo XVI non era conosciuta questa Nazione e non si parlava di lei, come se non fosse mai stata nel mondo“. *Lo stato presente di tutti paesi*, v. VII, 707.

⁴⁾ Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. CXVII, 76.

⁵⁾ „Leur gouvernement était le plus pure démocratie“. *Hist. de Russie*, v. III, 409.

Порядок і організацію січового козацтва німецький дослідник, однак, визнає за „малу демократію“ ¹⁾. І. Головін висловлювався так: „форма їх (запорозців) правління була демократична, як спочатку у всіх слов'ян. Вони були вільні, але ця дика свобода була чужа будь-якому порядку, будь-якій розумній організації цивілізованої держави“ ²⁾. Пірсон підійшов до справи ближче, прямо показуючи на переважний вояцький дух січового суспільства, що його він уважав не так за народ, як за касту ³⁾. Німцеві впадала в вічі власне односторонність у правах січового козацтва, що затуляло собою всю іншу людність Республіки. На цей факт чомусь ніхто досі не вважав.

Сталося це через те, що дослідники весь час мали діло тільки з козацькою верствою і до того-ж тільки в Січі. Звідси й виникла неясність запорозького укладу навіть для найдалекозоріших істориків, коли вони починали говорити про ради. Акад. Грушевський, напр., говорить про „козацькі самоуправні громади з радою козацькою і народоправними гетьманами на чолі“ ⁴⁾. Це неможлива формула, бо виведені в ній правні суб'єкти зв'язані зовсім механічно. Самоуправління і народоправство зовсім не тотожні поняття. Народоправство, напр., знає право участі персональної; самоуправління можливе через представництво (різних модусів). Народоправний гетьман то може впливати на саме народоправство, то не має такого права й змоги. Тимчасом запорозці в своїй організації, очевидячки, керувалися-ж чимось, коли вимагали від Виговського, щоб він не заводив „новинъ и затѣй“ ⁵⁾. А в питаннях управління й організацій вони зовсім не були дикуни. Р. 1693 січовики, напр., писали Мазепі: „ведаемо о тоє добре, же есть тоє Богу противно, если кто на своя власти необыклое пререканіє наносить дерзостно и имѣеть досадно неприлични рѣчи плодити“ ⁶⁾. Тут звучить вдумлива оцінка опозиції що-до влади.

Не менш невдатна формула Морковіна, що запорозці „имѣли въ виду жить на полной свободѣ... руководились идеєю самоуправления“ ⁷⁾. У цьому формулюванні бачимо договір у дусі натур-юристів, що випереджає козацьку організацію, і запровадження негативних і різних понять (полная свобода), котрі виключає уявлення про самоврядування.

Зовсім неприйнятна й формула Д. І. Яворницького, що добачає в запорозькому укладі продовження вічових порядків, на яких „воспиталась южно-русская (?) народность“ ⁸⁾.

¹⁾ „Kleine Democratie“. Hupel, Von den Kosaken, 218.

²⁾ „La forme de leur gouvernement fut democratique comme primitivement celle de tous les Slaves. Ils étaient libres, mais cette liberté sauvage était étrangère à tout ordre, à toute sage organisation d'un état civilisé“. Golowine, Types et caractères russes v. II, 365.

³⁾ Aus Russlands Vergangenheit, 153. ⁴⁾ Ист. Укр.-Руси, т. VII, 72.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 255.

⁶⁾ Величко, т. III, 171.

⁷⁾ Оч. ист. запор. коз., 4.

⁸⁾ Ист. запор. коз. т. II, 17.

Але наведені формули ніби мають під собою якісь підвалини. Справді. Про Самойловича писали в віршах:

Забув еси, же тя з любви узбрано
и старшим себе паном називано
...а в войску запорожском тоє здавна
рада силна и всим явна¹⁾).

А в XVIII в. надibuємо на повідомлення, що р. 1770 кошовий отаман Калнишевський наказав „велеть, по общему приговору, повисить“ злодія Зиму²⁾). Очевидячки, наприкінці XVIII в. рада вже не була „силна и всим явна“.

Отже, січовики не—увесь народ, а певна група всієї людности запорозької держави, що керувалася своїми особливими регулами. Обсяг прав матеріальної частини тих регул мінявсь з часом, діалектично переходячи в свою протилежність. Саму суть таких регул можна пояснити тим, що Запорозжя було не взагалі держава, не відповідало типові тодішньої держави, відомому Західній Європі, а являло воєнну державу (ein kriegerscher Staat), як влучно висловивсь Гупель³⁾). У цьому ключ, щоб знайти потрібну формулу. Січове військо то була армія, що керувалася вояцьким правом, що інтереси цілого ставила над індивідуальний інтерес і військову практику (акція масою) лишала й для періоду міжвоєнного. Отже за такого становища годі говорити про народоправство, соціяльний договір і старовинні традиції. Спочатку, треба гадати, коли війни були дуже часті й армія, навіть не воюючи, не кидала зброї, колективно-військовий характер управління був єдино-можливий. Згодом, коли настали значні інтервали між війнами, раз за своєна практика існувала собі й далі. Ось чому запорозці уникали „новинок й затівок без воли и рады войскової“⁴⁾).

Згодом становище змінилося. Вольності зформувались в державу, де людність складалася вже не з самих тільки козаків. З'явивсь у чималій кількості ясир, з'явилися піддані-мужики, влізли в запорозькі землі пани з Гетьманщини й Росії, то-що. Самій території загрожувала небезпека. Військо стало проростати новими небаченими досі елементами, що в них ризикувало потонути. За такого становища перед січовим козацтвом повстало завдання зберегти, вратувати себе, підкоривши собі всі сторонні елементи. Раз прибрану форму управління використано на те, щоб забезпечити в Січі командне становище. Рада, отже, стає за форму державної влади, себ-то за форму влади січового козацтва, для оборони його інтересів. Це рід військової диктатури. Не дарма-ж раду іменували „пани“, членів її — „пани-молодці“, як слушно одзначив Гупель⁵⁾). Не дарма-ж уже від початку XVII в. запорозці звать себе „низове лицарство“, протиставляючи себе не-лицарству. Коли запорозці писали, що „и рыбам, и птицам, и зверям, и всякому созданию вольность мила“⁶⁾),

1) Величко, т. II, 16. 2) Скальковській, т. I, 63. 3) Von den Kosaken, 207.
4) Величко, т. I, 310. 5) ор. с., 220. 6) Соловьєвъ, т. XII, 346.

вони писали про любу волю для січовиків, „дбали про свої військові інтереси“. Від 30-х рр. XVIII в., коли Запорожжя виразно поділилося на класи, значіння ради перейшло до сходин стариків і старшин, що стали за дальшу форму диктатури, тільки вже не всього Війська, а його старшинської класи. Що правда, давні форми не відмерли відразу й одступили своє місце не без бою. Останній період існування запорозької держави характеризується як-раз запеклою боротьбою за скинення переваги старшинської верстви й захистом ради. Була нерівна боротьба, обидві сили стояли одна проти одної, і рада ще борикалася.

Ради мали постійне місце для своїх зборів. Спочатку за такий пункт було Городище — згодом село Романково, куди, як свідчить Боплан, „время отъ времени козаки сходились для совѣщанія и сбора войскъ“¹⁾. За другий такий постійний пункт, розуміється, була Січ, де звичайно й відбувалися ради. Але що ради являли собою орган військової влади, то звязаність тільки з даним топографічним пунктом не визнавано за необхідну умову — важлива була не місцевість, а присутність війська. Отже з цього можна зрозуміти ради й по-за Січчю. Справді, р. 1671 одбулася рада запорозького війська під Іллінцями за 70 верстов од Гуманя, на цій раді розглядали справу про визнання над Запорожжям протекції польського короля²⁾, або р. 1709 запорозці скликали раду, в Бендерах, оташувавшись по куренях „стройно и збройно, потужно и оружно“³⁾.

Що-до часу, коли ради одбувалися, то, як казав Скальковський, ради ділилися на ординарні: а) річні для вибору старшини й б) піврічні — для роздачі, по жеребку, різних ужитків, і ради екстраординарні, що кожного разу збиралися ad hoc. Як повідомляє Мишецький, піврічних рад не існувало, а були вони новорічні, великодні й покрівські, причім усіх їх ніби призначувано для виборів, „а ежели не будетъ въ старшины кого перемѣнять, то рады не бываетъ“¹⁾. Мишецький особисто знав запорозців й його відомостів не одкидають інші, тому його свідчення треба прийняти. Зате Скальковський справедливо одзначає ради екстраординарні, що їх могли скликати по-за всякими строками, в міру потреби. Не можна, однак, сказати, що екстраординарні позачергові ради існували тільки для певного розряду справ. Екстраординарну раду збирали, щоб розв'язувати всі питання, в тому числі, значить, і для виборів старшини. Отже це призводить до відрізнення рад, що скликала їх старшина, і тих, що збиралися самовільно. Оскільки останні збиралися незалежно від того, чи знала про їх старшина і чи згоджувалася з ними, остільки ради цього роду можна назвати нелегальними. Та й скликати їх було не легко. Щоб дістати легальність для такої ради, треба було, щоб раду скликали не менш, як десятеро куренів. Ці курені повинні були роздобути

¹⁾ Мемуари, т. II, 311. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 575.

²⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 1145.

³⁾ Ист. о зап. коз., 39.

литаври, бо-ж, без бою їх, рада не могла відбутися; на такій раді старшина участі не брала, навпаки, ховалася, зачувши гудіння литаврів ¹⁾).

Певної години, коли рада мала відбуватися, не було. Практика, однак, вимагала для Січи час після обід. Але відомі ради о всякій годині. Так, 19-го квітня р. 1648 рада почалася вранці й на ній обрано старшин, а ввечері „пред п̄нием вечерним“ зібрано нову раду, де оголошено похід проти Польщі ²⁾).

Тягтися могли ради досить довго. Напр. россавська рада з приводу переходу Дорошенка під протекторат Туреччини тяглася 10 день ³⁾). Рада запорозців, з приводу служби в австрійського цїсаря, почалася 20 червня й тяглася, як свідчить Лясота, 5 день. Рада 1625 р. на Цибульнику поблизу Крилова почалася 27 жовтня й закінчилася 28 жовтня перед півднем ⁴⁾). І навпаки. На одному засіданню рада могла вирішити скількись справ. Напр., 4 травня 1671 р. на січовій раді розглянуто листування з Кримом з приводу утримання від походу на Польщу, обмірковано листи до Дорошенка про перехід його до московського царя, то-що ⁵⁾).

Сама обстановка ради досить відома. Боплан так пише з приводу виборів старшини: „собираются всѣ старые полковники и старики, пользующіеся уваженіемъ среди козаковъ; каждый подаетъ голосъ въ пользу того, кого считаетъ наиболее способнымъ и получившій наибольшее количество голосовъ признается избраннымъ“, причім за відмову чи одволікання „убивають на м̄стѣ какъ измѣнника“ ⁶⁾). Коли-б виявилось, що місця замало, раду можна було перенести „на пространнѣйшее м̄сто“ ⁷⁾). Перед радою били з гармат на знак, що буде рада, ще напередодні. Так само робили й другого дня. На постріли звідусюди сунули запорозці, але як їх було не багато, рада не починалася, аж поки не переставали бити в литаври. Звук їх закликав запорозців на відкриття ради. Козаки розташовувалися по куренях на майдані. Литаври звучали як наказ. Як не можна було воякові не стати до вшикованих бойових одиниць підчас походу, що до нього кликали литаври, так само військова регула вимагала, щоб на раду прибували всі. Раз не було всіх куренів, не вільно було зібрати чи скликати ради. Окремі особи могли не брати участі в праці рад, але всі курені повинні були мати представників. Кількість оцих курінних представників не мала особливого значіння, але всім їм треба було бути на раді. А втім, коли козаків було небагато, то це мало практичну вагу. Р. 1708 Гордієнко писав Мазепі: „теперешнего часу еще войска мало на Коше, без которого общая войсковая рада не может ни в чем бути“ ⁸⁾). Очевидячки, для того, щоб ухвала ради зобов'язувала, потрібна була така кількість присутніх козаків, щоб їхня воля могла зобов'язувати відсутніх. Звідси треба робити висновок, що

¹⁾ Мышецкій, 40—41.

²⁾ Величко, т. I, 51, 53; Костомаровъ, Богд. Хмельн. т. I, 91.

³⁾ Костомаровъ, т. VI, 149. ⁴⁾ Мемуары, т. II, 133.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 229. ⁶⁾ Мемуары, т. II, 342.

⁷⁾ Богд. Хмельн. т. I, 90. ⁸⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 1020.

раду визнавали за правосильну, коли в ній брало участь більш од половини спискового складу війська. На раді брала участь старшина, що виступала в ролі доповідачів, „излагала суцність дѣла, произносила обвиненія въ проступкахъ или просила о чемъ либо въ свою пользу“ ¹⁾. Але присутність старшини не була неодмінна. Так, р. 1625, не вважаючи на те, що Жмайло був на Запорозжжі, козаки, котрі билися з ляхами, все-ж зробили раду під Каневом ²⁾. А втім, траплялося й инакше. Напр., коли р. 1675 кошовий Сірко був у поході, а підчас його відсутності прибули царські послы, і, щоб вислухати їх, треба було скликати раду, то послів затримали на 10 день, чекаючи Сірка, а через те, що він у призначений термін не повернувся, довелося послів одпустити й ради не скликати ³⁾. Р. 1677 рада вирядила своїх посланців до Криму без відома Сірка, дарма що той був тоді на Запорозжжю, живучи в своїй пасіці ⁴⁾. Очевидячки, присутність старшин була *questio facti*. Попри все те, коли рада відбувалася „нормально“, присутність старшини була необхідна й бажана. Старшина, особливо кошовий отаман, у раді були зовсім не мовчазні виконавці волі ради. Вони могли розв'язати раду, коли не погоджувалися з нею. Коли р. 1594 запорозці відмовилися йти в похід і почали вагатися, то кошовий на раді лаяв козаків і розпустив збори ⁵⁾. Розв'язували справи на раді сами козаки, але бути на ній можна було й стороннім для Січи особам. Пропустити чи не пропускати їх залежало од волі козацтва, Так, р. 1709 російські офіцери не тільки не могли потрапити на раду, ба навіть не могли довідатися, про що саме радили січовики ⁶⁾. Інша річ, коли сами козаки зацікавлені були в присутності сторонніх людей — вислухати якогось посла сусідньої держави чи що, в таких випадках він був не тільки бажаний, але й необхідний член ради й міг на ній виступати, хоч права ухвального голосу, розуміється, не мав.

Бувши формою диктатури війська, рада була зацікавлена в тому, щоб цієї засади додержувано як-найпослідовніш. Отож вже заздалегідь можна передбачати, що військову старшину вибирали тільки на певний термін. Виборність повстала, видимо, в зв'язку з тим, що Січ була не що инше, як федерація куренів. Що-ж до річного терміну, то його доводиться з'ясовувати тим, що людність Січи спочатку змінювалася залежно від сезонів року й тільки вряди-годи збиралася вся до купи. Інші пояснення цього — складніші. Боплан пише, що вибори відбувалися инколи серед степу ⁷⁾. Про те-ж читаємо: „Обирали в чистому полі і так безладно та так замішкою, що більш скидалося на поле війни, ніж на раду осіб, що зібралися обирати собі голову, щоб їми керував“ ⁸⁾. Вибирали, як

¹⁾ Мемуары, т. II, 91. ²⁾ Ів., 131. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 114.

⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 547. ⁵⁾ Лясота, Пут. зап., 38.

⁶⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 1044. ⁷⁾ Мемуары, т. II, 343.

⁸⁾ Lo statto presente di tutti paesi, т. VII, стор. 711: „la elezione si fa in aperta campagna e con tale disordine e confusione, que direbbe essere quella un campo di guerra, anziche una riduzione di persone radunata per ellegere un capo, che li diriga“.

знаємо, не на одну якусь військову посаду, а на всі разом. Напр., 25 червня 1748 р. на раді обрано всіх членів військової старшини ¹⁾. Зате, в 1746 р. 1 січня, перевибираючи усю старшину, рада не перемінила військового писаря ²⁾. Отже, не треба було неодмінно вибирати всю старшину. Та часом, що правда, через об'єктивні умови вибори бували загальні. Коли запорозці переходили до Карла XII, то пристати на такий вчинок міг тільки той, хто тримавсь шведської орієнтації. Так само коли козаки приймали російське підданство, то на це пішов був не один лиш кошовий Малашевич, а й увесь його „кабінет“. Це зрозуміла річ для виключних епох. Для „нормального“-ж часу, здавалося-б, можна перебути без того, щоб обирати геть-усю старшину. Так воно й було, і за „мирних періодів“ обирали поодиноких старшин, себ-то вважали тоді просто на здатність окремих кандидатів. І що здатніший був той чи цей кандидат, то більш шансів він мав, що міцно сидітиме на своїй посаді. У таких випадках він міг і поковерзувати. Про Калнишевського, напр., відомо, що він сам складав свої повноваження, але зіставсь, бо його „вблагали“ ³⁾. Були ще причини, що через них припускали перестіг на виборах. На перший погляд можна-б гадати, що за найкращий „кабінет“ став-би той, котрий зорганізовано було-б з представників одного куреня. Але тоді-б один курінь опинився-б в упривилейованому становищі, і федеративність мусіла-б постраждати. Тому обирали старшин з різних куренів і „каждый курень выставлялъ своего кандидата и настаивалъ на выборѣ именно его“ ⁴⁾. Найбільшої ваги надавали обранню кошового. Інші військові старшини не відгравали такої видатної ролі, як кошовий. Козацтво дуже добре це розуміло, і тому виборчі бої зосереджувалися навколо кандидатури кошового. Знов-же виборна засада і для кошового зовсім не визначала, що вибори ті були суто демократичні, принаймні в XVIII в. Виборча кампанія одбувалася в досить недобрій обстанові. За тиждень перед виборами старшина починала підпоювати козаків, щоб прихилити їх на свій бік. З стариками й впливовим козацтвом кандидати робили ще простіш: купували їхні голоси. Кошовий Д. Гладкий р. 1754 „накупився на кошевство“ ⁵⁾. Купівля посади відома після 1734 р., коли козацтво покололося на класи. Про розкіл збереглися живі спогади. „У неділю було зберуться гулять, то багатії особо, а вбогії особо. Багатії й шатер собі напнуть й справляють бал“ ⁶⁾.

За такого становища, виборча кампанія набувала величезного значіння. Пройти проз неї для представників різних таборів був-би смертельний гріх. А тому в половині XVIII в. вже не тільки кошовство,

¹⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 424.

²⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 172. Про запорозькі вибори див. Эварницкій, Оч. по ист. запор. коз., 70 — 80.

³⁾ „Uprosiligo“. Gliszczynski, op. c., 57.

⁴⁾ Эварницкій, Оч. по ист. зап. коз., 75.

⁵⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 619.

⁶⁾ Зап. Юж. Русн, т. I, 112.

а й інші посади стали за яблуко незгоди. Маса силкувалася зберегти за собою владу й не припустити до неї панів-старшин, бо-ж коли-б ці захопили владу в свої руки, то це визначало-б, що силу визнано за сходами, а не радою, висувало-б нагору диктатуру старшин. Року 1745 на раді одбуваються завзяті суперечки; під цей час на суддю обирають простого козака Богацького, на осавула — простого-ж козака Давида, так само з простих козаків вибрали й низку полковників та пушкаря ¹⁾. Року 1749, коли старики й отаманів вибрали з-поміж старшин, рада розлютувалася, козаки кинулися до церкви на нових старшин, що вже дякували всім святим за допомогу, почали бити їх, битися проміж себе, припинили службу Божу, покривавили храм, погромили курені, то-що ²⁾. Року 1769 вибухло нове повстання, що до нього мусів устряти гр. Рум'янцев. Заколот зчинивсь 26 грудня 1768 р., коли „возстали противъ своего кошевого и другихъ старшинъ съ нагlostью возмущенія“, розбили в'язницю, випустили звідти заарештованих, пограбували старшин, то-що. Кошовий мусів утекти. Рум'янцев послав осавула генеральної артилерії Кологривого, щоб розслідував події. Осавул переказав урядовцям, що граф вимагає од них, щоб прохали вибачення, загладили „(продерзость) вящою преданностью“, видали зачинців, то-що ³⁾. Розклад на Січі зайшов так далеко, що р. 1755 козаки кидали Січ і „отправляли отъ себя къ хану крымскому депутатовъ съ прошеніемъ, чтобъ они приняты были подъ его ханскую протекцію и въ ихъ татарской землѣ... жить“ ⁴⁾.

Належала раді й інша, тісно звязана з першою, функція — скидати старшин з посад. Року 1697 запорозці „отказавши кошовому послушенство, уряд отаманства одобрали, а наставили собі нового отамана... жадної заслуги, межі иншим, не маючого“ ⁵⁾. З наведеної цитати ясно, що вибори визначали перехід виборців до стану послушенства. Цей стан негставав, відколи обранцеві доручено клейноди. Коли-ж обраний покладав оті клейноди, то це припиняло владні стосунки, передавало виборцям повню влади, що її тимчасово здобував обраний кандидат. Старшина не повинна була чекати, поки їй заявлять недовіру. Закінчення строку само по собі було не тільки за привід, щоб покласти клейноди; воно механічно гільйотинувало старшинські повноваження. Формально висловлювалося це в т. зв. подякуванні старшини раді. Від кого рада приймала подякування, той мав подаватися до одставки. Коли рада подякування не приймала, то починала гукати не „положи“, а „пануй ще над нами“ — старшина лишався на своїй посаді. Отже, повноваження діставали пролонгацію. За що-ж давали подякування? Навряд, щоб за довіру, бо коли-б її не було, то старшина мав-би був податися в одставку. За честь — теж мало ймовірно. Лишається третє, що подякування визначало просто відмову, відсутність згоди на дальше врядування. Так само, не хочучи, напр., їсти чи пити, ми нашу неохоту висловлюємо в формі

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1781 — 3. ²⁾ К. Ст., 1883, V, 137.

³⁾ Зап. Арх., № 161, ар. 2 й 15. ⁴⁾ Ibid., № 124, ар. 80, пор. ар. 139.

⁵⁾ Величко, т. III, 452.

подяки. Пояснивши подякування так, зрозуміємо формулу: „пануй ще над нами“. Не послухатися такого наказу було не можна, бо той наказ виходив од вищого органа влади, від ради, що вона від абдикації до згоди кандидатів мала всю повню влади. Суверенітет січового козацтва брав гору, а відколи рада передавала свою владу, він розвіювався для окремих членів ради, і старшина здобувала військову владу, право наказувати й право вимагати слухняности.

Та здобути владу від ради в формі передачі клейнодів — дарма що в Січі визнавали це за достатнє — було замало; треба було дістати ще об'єктивне визнання здобутих повноважень. Цього досягали, сповіщаючи гетьмана й російський уряд про те, що одбулося обрання. Так здобували дальшу санкцію. У XVII в. цьому моментові значіння не надавали, бо Січ сама регулювала своє життя та й у суті речі влада старшини в Січі була переважно військова. Коли сповіщали когось про нові вибори, то це був звичайний дипломатичний акт. Так уважали запорозці навіть і в XVIII в., перед тим, як перейти до російського підданства. Справді, р. 1723 „запорожцы выбрали кошевымъ И. Петрова, который прислалъ отъ себя двоихъ знатныхъ войсковыхъ товарищей съ письмами къ гетману Апостолу и при нихъ отъ всякаго куреня по человѣку“¹⁾. Коли Запорожжя перейшло до російського підданства, січовики мусіли були сповіщати й російський уряд. Визнання виборів полягало в видачі особливої грамоти й грошового дарунку новообраному кошовому, „которые денги обыкновенно раздѣляетъ онъ начальнымъ казакамъ для привязанности къ себѣ ихъ“²⁾.

Річний термін для врядування визначав, що старшинські повноваження були короткострочні. Після цього старшини повинні були подати звідомлення про свою роботу. Терміновість, на перший погляд, виглядала як демократична засада. Але-ж виборці й виборні не були соціально й економічно рівні. Часом бувало, що цілим категоріям людей одбирали і активні, і пасивні виборчі права (вищезазначена справа кошового Федорова й кількох курінних). Не вважаючи на це, в справі врядування на Запорожжі втручався царський уряд, отож старшина цілий час озиралася на Петербург. Значить, демократизм зберегався тільки формально, а по суті нерівність призводила до того, що керування на раді належало економічно переважним групам. Отже-ж можна погодитися для XVIII в. з не раз висловлюваною думкою, наче-б Запорожжя після 1734 р. виродилося в аристократичну касту, що жила коштом визискуваної січової маси й не-військової людности Вольностей. Про це знали і в Запорожжі, і по-за Запорожжям. Тому київський ген.-губ. Леонтьев р. 1744 клопотався перед Сенатом, щоб той замінив „демократичну раду“, підчас виборів, на сходини отаманії й на представництво по 3 — 4 козаки від куреня³⁾. Сенат визнав, що цей проєкт — не своєчасний.

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1134.

²⁾ Манштейнъ, Зап., 28.

³⁾ К. Ст., 1883, V, 128; Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 322.

Зминуло після того чотири роки, і Леонт'єв виступає з новим проектом, що запропонувала йому сама військова старшина, а саме — щоб старшин призначав російський уряд ¹⁾. З таким самим проектом справді виступає в Петербурзі кол. кошовий Сич ²⁾. Та хоч і на цей раз проекта відхилено, Леонт'єв подав ще одного проекта: щоб кошового призначав уряд, а інших старшин — новообраний кошовий. Сенат ще раз відхилив проекта, але пообіцяв порадитися з Колегією Чужоземних Справ ³⁾. Наслідком наради Запорожжю дано грамоту 19-го липня 1753 р., що забороняла раді вибирати старшину ⁴⁾. Та рада ще не до краю втратила свою вагу, і, в відповідь на грамоту, перевела нові вибори. Те, що за обрання в кошові Федорова Розумовському наказано „безъ истяжанія и штрафа не оставить“, обурило навіть отаманію, яка підтримала давнє правило про вибори військової старшини, хоч ухвалила тільки два терміни: 1 січня й 24 червня ⁵⁾. Сенат відступив на деякий час; однак, р. 1761 таки не втримавсь; вдаючи неначе тодішній січовий уряд має він за дуже добрий, порадив старшин заново не перевибирати, хоч, що правда, застерігсь: „буде такое оставленіе запорожской старшини не противно ихъ обыкновеніямъ“ ⁶⁾. Запорозці своєю практикою довели, що така пропозиція суперечить „ихъ обыкновеніямъ“, але фактично потроху здалися. Такої боротьби й напружености на початку запорозького існування не помічаємо. Справді, р. 1583 запорозці вирядили послів до Самійла Зборовського, закликаючи його на начальника, обіцяючи, що будуть слухняні, ще й ладні йти з ним у поході ⁷⁾. Очевидячки, в XVI в. ще не виробилася міцна організація, і начальникування звязувалося з тим чи иным походом. Виборча засада означала, за давнішої епохи, не більше, як закликання відомого ватага, що вславивсь своїми перемогами, а з закінченням операції кінчилися й повноваження ватага. Таке джерело виборности й терміновости влади кошового. Ускладнення почалися після того, як склалася федерація куренів і запорозька держава стала звязана певною територією. За такого становища влада військової старшини набрала не професійного, а правно-публічного характеру з моментами міжнародного визнання. Отже, після цього зрозуміло, що рада не могла обмежитися тільки виборами старшин, як не могла обійти мовчанкою своїх вчинків у сусідніх країнах. Вона мусіла від себе виряджати різні посольства. З ними зустрічаємося з давніх-давен. Обмежимося кількома прикладами. Р. 1691 запорозці вислали до московського царя „посланца своего Рубана И. да съ нимъ изо всякаго куреня по человѣку“ ⁸⁾. Коли обрано було Мазепу на гетьмана, запорозці до нього надіслали своїх послів, вітаючи з обранням і пропонуючи „не хархелювати“ проти Січи ⁹⁾.

¹⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 455. ²⁾ Сен. Архивъ, т. VII, 527.

³⁾ Ibid., т. VII, 630. ⁴⁾ Сб. Хар. Ист.-Фил. О-ва, т. IX, 144.

⁵⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 619. ⁶⁾ Сен. Арх., т. XII, 84.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 67.

⁸⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 262 — 3.

⁹⁾ Величко, т. III, 58.

Погодившись на тому, щоб підтримувати Юрася, запорозька рада в даній справі вирядила особливих послів до хана кримського ¹⁾. У зв'язку з тим, рада мала ще й приймати послів. Так, 12 липня 1677 р. запорозці на раді приймали царського посла, слухали грамоту, вимагали збільшити платню, дати клейноди й нарікали на Самойловича ²⁾. За рік перед тим читано на раді царські грамоти й козаки сперечалися про Дорошенкові клейноди, то-що ³⁾. Коли повстали суперечки з приводу змісту грамот, або наказів царського уряду, ради мусіли з'ясовувати справу. А що вона, ця справа, зачіпала інтереси Війська, то без ради ніхто не наважувався її розв'язувати. Так могло бути в усіх випадках, отже, здобувати грамоти і в ринсіре мала тільки рада. Р. 1631 Петражицький одмовивсь прийняти листа від шведського агента Руселя, мотивуючись тим, що „без ради їх нам читати не можна“ ⁴⁾. Через це прибуття царського посла чи грамота неодмінно тягли за собою скликання ради, хоча-б декого з старшин під той час у Січі й не було. Напр., р. 1675 наказний кошовий Брекало скликав раду, щоб прийняти царського посла й грамоти, дарма що кошового в Січі не було ⁵⁾. Присутність військової старшини не одзвюлювала від скликання ради. Коли р. 1677 царський посол Шестаков запропонував доручити грамоту кошовому Сіркові, той наголо відмовивсь, і з грамотою довелося виступити наступного дня ⁶⁾. Посли в Січі, однак, не користувалися якимось упривилейованим становищем. Січ не давала їм ніякого імунітету. З прокламації Петра I-го, з приводу Мазепиної „зради“, цар повідомляв, що гетьманського посла „не токмо задержано, но въ явственной радѣ К. Гордіенко его билъ смертнимъ боемъ и потомъ съ Кошу отослалъ къ измѣннику Мазепѣ“ ⁷⁾. Посла можна було й усунути з ради. 21 січня 1709 р. гетьманський посол Черняк на раді тільки доручив гетьманські листи, їх було прочитано, а послові після того запропоновано покинути раду ⁸⁾. Якщо послів було скількись, то рада приймала їх кожного зокрема, не дозволяючи, щоб присутніх було кількоро. Так було, напр., р. 1734, коли запорозці спочатку вислухали приїжджого російського офіцера, а тоді турецького посла. Іноді листи підлягали попередній перлюстрації в Гетьманщині, як то було р. 1675 ⁹⁾. За такого становища, питання високої політики, живовидячки, відігравали велику роль в січовій практиці. Ено й Шеншо упевняють, що „козаки більш воліли піддаватися чужоземному протекторові, не вважаючи на те, що протектор це зівсіді початок панування“ ¹⁰⁾. З різних питаннів високої політики поважне місце займали справи Гетьманщини, особливо-ж вибір гетьманів. Усі гетьмани запобігали запорозької ласки.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 266. ²⁾ Ibid., т. XIII, 195. ³⁾ Ibid., т. XII, 548.

⁴⁾ Зап. Н. Т-ва, т. CXVII, 95. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 138.

⁶⁾ Ibid., т. XIII, 426 — 427. ⁷⁾ П. С. З., т. IV, № 2233.

⁸⁾ Мат. воен.-уч. арх. Гл. Штаба, т. I, 642. ⁹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 59.

¹⁰⁾ Les cosaques aimèrent mieux encore se donner un protecteur étranger qu'un maître national, sans songer assez... qu'un protecteur est toujours le commencement d'un maître“ Esneaux et Cheneshot, Hist. v. III, 408 — 409.

Напр., Виговський, з приводу свого обрання, писав запорозцям, що він „безъ воли и консенсу ихъ цале утверждатися на гетманскомъ уряди не хоцеть“ і що „войско низовое запорожское есть корень и утверждение чести и славы войскамъ городовымъ... Так и власть (іхня) во избраніи и поставленіи гетмана нехай первенствуетъ и силу имѣеть“¹⁾. Військо визнало його за гетьмана, за умовою, щоб він дотримувавсь програми Богдана Хмельницького²⁾. Запорозці добре пам'ятали, що вони мали свого часу величезний вплив на Гетьманщину. Тим-то вони зівсиди показували на своє право, що-до гетьманських виборів, хоч навсправжки, опріч Бруховецького, вони нікого гетьманом не зробили. Вважаючи на їхні претенсії, конституція 1710 р. ухвалила запрохувати на кожную сесію ради в Гетьманщині представників од запорозців „для прислуханья и со-витуванья“³⁾. Петро I р. 1709 теж пропонував запорозцям „прислати отъ себя съ Кошу въ Глуховъ на обраніе вольными голосами новаго гетмана“⁴⁾. Рада звичайно нікого на вибори гетьманів не делегувала, але подавала свою оцінку в даній справі, „согласовала голосу и воли людскої братіи своєї малоросійскої на тоє гетманское достоинство“, обравши того чи иншого кандидата⁵⁾, чи „давала йому вотум свій“⁶⁾.

Немає чого й казати, що питання війни та миру входили в компетенцію ради. Хмельницький I, щоб здобути штурмом Кодак, скликав раду. Щоб допомогти австрійському цісареві збройною рукою, знову довелося скликати раду⁷⁾. Р. 1668, за пропозицією Суховія, запорозька рада ухвалила „жити впредь идущие времени в братстве орды с Украиною“⁸⁾. Треба було поклопотатися, щоб підвищено царську платню Військові — знову збирають раду⁹⁾. Доводилося розмежувати границі, для чого потрібні були гроші — і рада, як те було р. 1758, ухвалює оподаткувати військових подданців особливими грошовими платежами¹⁰⁾. На раді-ж заарештовували й судили старшину, що чимось не догодила була козацтву, як бачимо р. 1728 з Гордієнком, що його заарештували за агітацію проти переходу з Олешок до нової Січи¹¹⁾, або з козаком Тимошем, що р. 1702 на раді вигукував, коли читано татарські листи: „не доведется нам на своих отцев рук подымати и на них идти войною“¹²⁾. Само собою, здобич, одержувану в наслідок військових операцій, ділили теж на радах¹³⁾, кидаючи для того жеребка „по звиклости своєї на курени“¹⁴⁾. Як те бачимо, напр. р. 1675 після того, як знищено в Січі 13 тич. яничар — зброя побитих турок, „в купи прежде поскладанная, на курени жеребьями, подлуг козацкогo звичаю, подувански досталась“¹⁵⁾. Нарешті, ради порядкували землею, даючи її, навіть, окремим старшинам за службу¹⁶⁾.

¹⁾ Величко, т. I, 307. ²⁾ Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши, 13.

³⁾ Маркевичъ, т. IV, 328. ⁴⁾ П. С. З., т. IV, № 2233. ⁵⁾ Величко, т. I, 310.

⁶⁾ Ibid., 400. ⁷⁾ Лясота, Пут. зап., 23. ⁸⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, 163.

⁹⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 727. ¹⁰⁾ Скальковскій, т. II, 175 прим.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 166; Зап. О. О. И. и Др. т. XIV, 280.

¹²⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 922. ¹³⁾ Стороженко, Укр. опов., т. II, 192.

¹⁴⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 989.

¹⁵⁾ Величко, т. II, 364; Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 506.

¹⁶⁾ Эварницкій, ор. с., т. I, 222.

„Неодмінним учасником всяких справ являлось само військо через свою раду“, каже Грушевський¹⁾. Але в XVIII в., під час виборів до Комісії 1767, з'ясовано, хто саме з козаків міг брати участь. До виборів у Комісію, виявляється, притягнуто було лиш „тѣхъ козаковъ, кои дѣйствительно въ Сѣчи, а не по куреняхъ находятся“²⁾. Інакше кажучи, в січових радах міг брати участь тільки той, хто справді перебував у Січі і був справжній, внесений до списків козак. Через це, скажім так, перебування під судом або кара, то-що, не плямували й не побавляли прав на участь у раді, так само, як і перебування в шлюбі: Знов-же перебування в Січі визначало, що голос відсутніх не можна було передавати й його не зараховували під час голосування. Отже право бути членом ради стало за безпосереднє особисте право, що виключало представництво для відсутніх козаків. Відсутніх, очевидно, вважали за окремі одиниці, що голос їхній не міг похитнути ухвалені на раді постанови. Що-до цього, рада рішучо виключала право індивідуального veto. Тут, у Січі, панувала влада війська, на чолі стояло всеньке „товариство“. На такий принцип показує й звичайно прийнята формула підписувати ухвали ради: „з товариством“, „зо всим товариством“, „з отаманами и усим товариством“ і т. д. Навіть тоді, коли-б ухвалу контрасигнував писар, формула не змінювалася. Інструкцію запорозьким послам 1627 р. підписав „imieniem wszystkiego wojska I. K. M. Zaporoskiego Constanty Wolk, pisarz wojskowy“³⁾. Навсправжки така формула частенько не відповідала дійсності, бо січове козацтво зовсім не було одноманітне й рівне в правах, ба й економічно воно було не рівне. Як ми були вже казали, в Січі дуже рано народилася класа заможніших супроти простих козаків і одних відосібнених, так щось неначе аристократія: Одні з дослідників, як от Буцинський, уважали, що з'явилися ці багатії десь у XVII в.⁴⁾, інші, як Куліш⁵⁾ і за ним Покровський⁶⁾ — у XVI в. Обидва погляди справедливі, бо другий одзначив ранні прояви нерівності, а перший — вже утворену класу. Розквіт нерівності припадає на XVIII в., особливо на останні десятки літ існування Січі, коли з'ясувалося, що Запорозжя має своїх феодалів, і що їм ближчі російські поміщики, за якими стояла добра армія, ніж козака сірома. Січові багатії, каже сучасник, „имѣя у себя женъ и дѣтей и прочіе доставочные обзаведенія“, тримались за них й скорше мирились з російськими генералами, ніж з безпокійними козаками⁷⁾. Ще в XVII в. багатії грали подвійну ролю, потаємці листуючись з гетьманом, надсилаючи йому зовсім секретно інформації про запорозькі настрої. Рутковський писав 1691 р. Мазепі: „вельми просятъ тие особы, которые вашей вельможности суть зычливые в Сичи, абы их имен не споминати в Батурини никому, бо о перших дедулах, хто-сь дав з Батурина запорожцам знати, теды мало не вбили в ради

¹⁾ Іст. Укр.-Руси, т. VII, 285.

²⁾ Флоровскій, Составъ Закон. Ком., 210. ³⁾ Жерела, т. VIII, 302.

⁴⁾ Сбор. стат. скатер. н. о-ва, 282. ⁵⁾ Іст. возсоед., т. II, 68.

⁶⁾ Рус. Іст., т. II, ⁷⁾ Изуст. повѣст. Коржа, 45.

той особи“¹⁾). Оці-то „особы“ в XVIII в. відсунули раду на другий план. Напр., р. 1760 на виборчій раді вибирали в військові судді тільки старики й отаманія²⁾). Траплялись випадки, коли рада залежала від самісінької лиш отаманії й стариків. Так р. 1745 справу „о границах“ військова рада могла сяк-так розв'язати тільки „по обыкновенію войсковому, куренныхъ отамановъ и стариковъ изобразивши“³⁾), а сама на те була незугарна. З отаманією й стариками зайшло так далеко, що 1767 р. в виборці по всіх куренях пройшли отамани, а до Комісії, як виявилось, обрано тільки старшин⁴⁾).

Коли з'явилася нерівність, повстали й партії. Вже Костомаров дуже близько підійшов до того, щоб з'ясувати через що повстали партії в Січі. Він давав характерний приклад партійности за Мазепи. Тоді в Січі боролася партія, що обстоювала спілку з Кримом, і друга, що обстоювала спілку з Москвою. Перша допоминалася права вільно здобувати рибу й сіль, а друга шукала царської платні⁵⁾). Можна було притягти на свій бік противну партію, тільки давши їй відповідну компенсацію. Коли р. 1584 козаки надумали напасти на татар, що з ними Зборовський був порозумівсь, то щоб утримати козаків, він оддав їм усі свої гроші й тим прихилив на свій бік⁶⁾). Партії в Запорозжжі можна бачити й за інших умов, напр. коли маса козацтва року 1594 згоджувалася йти до цесаря Рудольфа, а її від того утримували власники човнів — тут є натяк на партійність, бо-ж у даному разі на поверхню виступили економічні інтереси. Коли Сірко спирався на чернь і разом з нею виступав проти заможного козацтва, або Калнишевський, підтриманий од старшинської верстви, орудував проти сіроми — знову можна говорити про партії. В інших-же випадках можна добачати хіба орієнтації, що правда, не позбавлені внутрішньої боротьби, закрашені певною партійністю.

Роблячи загальну оцінку запорозького укладу, Д. І. Яворницький писав: „въ ней (січовій раді) господствовало полнѣйшее равенство между всѣми членами общины—каждый пользовался одинаковымъ правомъ голоса, могъ отвергать мѣропріятія другого и взамѣнъ того предлагать собственные планы и соображенія“⁷⁾). І далі „господствовавшее здѣсь начало равенства проходило вездѣ: во время общихъ собраний, при выборахъ войсковыхъ старшинъ, управленіи сичевомъ, управленіи паланочномъ..., при раздѣлѣ имуществъ и въ частной жизни по куренямъ“⁸⁾).

Тук каже те саме: „кожен козак користувався рівними правами“⁹⁾).

Як бачимо з попередньої аналізи, такі твердження не мають під собою підстав.

Проф. Михайло Слабченко.

¹⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 325.

²⁾ Скальковскій, т. I, 59.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1723.

⁴⁾ Флоровскій, Деп. В. Зап. 51.

⁵⁾ Соч. т. VI, 427.

⁶⁾ Эварницкій, т. II, 74.

⁷⁾ Ист. зап. коз., т. I, 89.

⁸⁾ Він-же, ор. с., т. I, 189, 190.

⁹⁾ chaque kozak jouissoit de droits égaux. Hist.

de Russie, v. II, 129. Пор. ще Сборникъ статей Екат. Науч. О-ва 237; Скальковскій, т. I, 61 і Киев. Ст. 1882, XI, 396.

НАУКОВІ ЗВІДОМЛЕННЯ.

I.

Звідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень-липень року 1926).

З м і с т: Мета роботи в Московському Дрєвлєхранилищі. — Справи Малоросійського Приказу. — Фонд Малоросійської Експедиції Сенату. — Матеріали про владу гетьмана. — Правні стосунки поміж Запорожжям та Гетьманською Україною. — Оборона гетьманської влади від представників влади московської. — Зменшення залежності старшини від гетьманської влади в XVIII в. — Становище гетьмана в XVIII в. — Анонімна записка про необхідність обмежити владу гетьмана. — Призначення на полковництво. — Майно та прибутки гетьмана. — Рада старшини й її діяльність. — Родинний та свояцький зв'язок членів Ради Старшини. — Колегія Генеральної Старшини. — Окремі Генеральні уряди: 1) Генеральний Обозний, 2) Генеральні Судді, 3) Генеральні Осавули, 4) Уряди, що не досягли значіння Генеральної Старшини, 5) Генеральні Підскарбії. — Канцелярія Міністерського Правління. — Приказ „Малые Росіи“. — „Малоросійській дворъ“. — Питання про постійних українських резидентів у столиці. — Окремі відомості з історії права України. — Історичні дрібниці. — „Права, по которимъ судится малоросійській народъ“.

Д о д а т к и: 1) Анонімна записка про необхідність обмежити владу Гетьмана. — 2) Схема споріднення вищої старшини за гетьманування Скоропадського (тогочасний документ). — 3) Листування з року 1733 про бажання колегії Генеральної Старшини, по Апостоловій смерті, урядувати Гетьманщиною. — 4) Інструкція з Колегії Закордонних Справ Генеральному Підскарбієві Іванові Мякининові від 29 квітня року 1729.

Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі, Української Академії Наук відрядила мене року 1926 до Москви для праці в Московському Дрєвлєхранилищі.

Мета роботи в Московському „Дрєвлєхранилищі“. Ще в Київі я вирішив працювати в Московськiм „Дрєвлєхранилищі“ в двох напрямках. По-перше я мав на оці переглянути актовий матеріал за Мазепиногo гетьманування, бо саме за ці часи видано матеріалів найменше; та крім того мені здавалося, що саме за часів цього гетьмана, коли вже виразно викристалізувалися нові соціальні стосунки, — найбільше розвинулася, найвиразніше оформилася і організація вищих державних установ Гетьманської України: помітно виступає діяльність Ради Старшинської, чимало звісток за діяльність генеральних урядів і сама влада гетьманська тепер набуває найвиразнішого характеру. По-друге я хотів працювати над мало ще дослідженими фондами

Малоросійської Експедиції Сенату, де я раз-у-раз міг сподіватися в тогочаснім державнім листуванні знайти чимало, важливих і цікавих даних для своєї роботи. Саме в цих напрямках і пощастило мені працювати.

Справи Мало-російського Приказу.

Я переглянув низку справ Малоросійського Приказу за Мазепиною гетьманування ¹⁾. Вони переховуються в „Древлехранилищі“ у двох виглядах: книгах і стовпцях. До того-ж коли вже й книги часто, бува, попсовані, то над стовпцями працювати ще важче. Вони раз-у-раз у край спорохнілі і переписувати з них доводиться з чималими прогалинами. Друга їх вада це те, що дуже часто їхні аркуші мають неправдиву нумерацію, неправильно підкладені. Отож доводиться инколи надто багато часу витратити на те лиш щоб їх упорядкувати (а це не зівсіді можливо). І книги і стовпці приказу „Малые Росіи“ мають окремі описи. Складені трохи чи не 100 років тому, ці описи тепер невдовольняють наукових вимог; вони дуже короткі, недокладні і з них не зівсіді можна точно й докладно довідатися про справжній зміст книги. Знов-же мають вони инколи і просто-таки помилки. Хтілося-б, щоб замість цих давніх описів „Древлехранилище“ поробило нові, придатніші для наукового вжитку ²⁾. Я не можу, характеризуючи свою роботу над справами Малоросійського Приказу, сказати, що вона мені дала замало. Але мушу визнати, що тут я сподівався знайти більше матеріялу для моєї роботи. І мені здається, що такого матеріялу там багато, але невдалі описи не дають швидко його розшукати. Отож і мусів я переглядати грубі книги приказу, де містилося здебільшого листування про военні справи, довгі діла про утримання посланців, то-що. А втім, як буде видно далі, дещо пощастило мені знайти й тут.

Фонд Малоросійської Експедиції Сенату.

Більше матеріялів для своєї теми я вибрав з фонду Малоросійської Експедиції Сенату ³⁾. Цьому сприяло те, що цей фонд описано більше-менше добре, знов-же й те, що матеріяли тут здебільшого вже об'єднано за певною системою. Отже, коли підчас праці над фондом Приказу „Малые Росіи“ мусів я витратити силу часу, перечитуючи багато нецікавого для себе листування, то тут доводилося вибирати книги, що часто містили чимало компактно зібраного потрібного мені матеріялу. У звязку з цим пощастило вибрати з цього фонду більше даних.

Спробую тепер схарактеризувати наслідки своєї роботи в „Древлехранилищі“ по окремих питаннях.

¹⁾ Книги № № 59, 60, 62, 64, 75, 83 та 112; стовпці № № 5837/26, 5978/167, 5987/176, 5997/186, 5999/188, 6004/193, 6006/195 та 6015/204.

²⁾ Чи краще сказати,—щоб воно спромоглося це зробити, бо на диво невеликий особовий склад цієї установи очевидячки не дає для цього можливости.

³⁾ Я переглянув такі книги: № № 6/1733, 7/1734, 42/1769, 52/1779, 59/1786, 66/1793, 68/1795, 73/1800, 75/1802, 76/1803, 77/1804, 78/1805, 79/1806, 95/1822 та 104/1831.

Матеріяли про владу гетьмана. Передусім що-до влади правителя держави—гетьмана Війська Запорозького. Маємо численні зносини гетьмана Мазепи з іншими державами. Так 16 грудня 1700 р. маємо лист до нього від волозького воєводи Костянтина Дуки з проханням повернути на батьківщину його підданих, що були перейшли на Україну¹⁾. У квітні 1701 р. в гетьмана був посланець од „мултянського“ господаря²⁾. Того-ж 1701 р. листується з гетьманом, прохаючи воєнної од нього допомоги проти хана Кримський султан Казігірей³⁾. У травні 1701 р. маємо вже зносини з самим Кримським ханом⁴⁾. Зминуло менш як 30 років, і права та практика Українських гетьманів у міжнародніх стосунках вражаюче змінилися. Так у червні 1728 р. генералові фон-Вейзбаху наказано розпечатувати листи до гетьмана з Запорожжя⁵⁾. У розділі 5-му інструкції Нарішкінові 9 січня 1732 р. сказано, як мав гетьман здобувати листи з-за кордону. Він мав їх „сообщить“ Нарішкінові та й надіслати до Колегії Закордонних Справ⁶⁾. Ми бачимо, що гетьман листується все-ж-таки з різними польськими урядовцями у 1732 р.: з підскарбієм великим коронним, з конюшим великого князівства Литовського; але копії з цих листів Нарішкін справді надсилає до Колегії Закордонних Справ⁷⁾. Якщо-ж умов ознайомлення Московського „міністра“ гетьман не додержував, то могли повстати ускладнення й прикrostі. Так у тім самім 1732 р. (10 серпня) С. Нарішкін повідомив Колегію Закордонних Справ, що гетьман Апостол делегував до Варшави полкового Миргородського писаря Петра Лесеневича та бунчукового товариша П. Іскрицького, в особистих гетьманських справах (очевидячки, не повідомивши Нарішкіна). Ця справа перейшла на дізнання до „Канцелярії Тайныхъ Розыскныхъ Дѣлъ“⁸⁾.

Правні стосунки поміж Запорожжям та Гетьманською Україною. Нез'ясоване питання про правні стосунки поміж Запорожжям і Гетьманською Україною в наших актах має такі дані. З одного боку помічається певна залежність *de jure* Запорожжя від Гетьманщини. Приміром у листі від 23 лютого р. 1688 кошовий отаман прохає в гетьмана, щоб порадив їх „яко региментарь нашъ и заступникъ о нас-вѣрныхъ слугахъ своихъ“⁹⁾. Так само 12 жовтня 1696 р. Кодацький (тоб-то Запорозький) полковник Я. Пахра пише гетьманові, що „указ вашъ региментарскій ради б есми исполнити“, але це (мова тут була про переведення через пороги байдаків із припасами)—важко¹⁰⁾. І сам гетьман визнає січовиків за своїх підданих. Отож у березні р. 1691 він пише до царів, що в царських

¹⁾ Кн. № 83. Мал. Прик. л. л. 120—121. ²⁾ Ibid. л. л. 583—585.

³⁾ Ibid. л. л. 247, 258, 420. ⁴⁾ Ibid. л. 628.

⁵⁾ Кн. № 79/1806 Мал. Експедиції л. л. 233—235.

⁶⁾ Кн. № 95/1822 Мал. Експед. л. л. 5—6.

⁷⁾ Кн. № 78/1805 Мал. Експед. л. л. 438, 441.

⁸⁾ Ibid. л. л. 552—554. ⁹⁾ Столп. № 6004/193 Мал. Прик. л. 18.

¹⁰⁾ Кн. № 75 Мал. Пр. л. 509.

грамотах на Січ, що з ними надсилали туди царське „жалованье“, звичайно „писывано, что мѣстивое жалованье по доношению и челобитью подданного Гетмана имъ Запорожцом посылано. Которое слово они, запорожцы, по прочитаніи грамотъ вѣшихъ монаршескихъ, слышавъ, имѣли усерднейшую склонность до отдаванія послушанія гетманскому regimentу. А в нѣнешней вѣшей Цѣрского Пресвѣтлаго Величества грамоте такова слова не написано, отчево я опасаюсь дабы они, запорожцы, в своемъ должномъ ко мнѣ гетману послушаніи не разсвирѣпили“¹⁾. Але чи погоджувалася з цим друга сторона — січовики? Деякі факти свідчать, що вони не дуже вважали на свого „региментаря“. Так р. 1701 гетьман сповіщає Москву, що Запорожці напали на салітрові майдани на р. Самарі, пограбували й зруйнували їх, „гдѣ и моего Гетманского майдану такимъ же разореніемъ не минули“, з сумом додає гетьман: Зробили вони це тому, що вважали землі на Самарі за свої, запорозькі²⁾. Тоді-ж у жовтні 1701 р. Мазепа хотів розмежувати ці землі на р. Самарі, одрізнувши запорозькі землі від „малороссійскихъ“. Він запропонував січовикам делегувати своїх представників на межування. Запорозці-ж надіслали „такую ко мнѣ въ писмѣ своемъ отповедь, что имъ того их войсковые земли (они вважали, що усі вони їхня власність) граничити й межевати ненадобно. А когда, молвят, понадобится нам тѣх земель оборонять, то не посылкою нѣсколко члвкъ товарищества, но вышедъ войскомъ тѣх своих земель обороняти будемъ“³⁾.

Оборона гетьманської влади від представників влади московської.

Переходимо до суто внутрішніх справ. Передусім бачимо, як гетьман Мазепа обороняє межі своєї влади від представників влади Московської. Отож у січні р. 1691 він казав стольникові Циклерові; „по їхъ Гсдрской неизреченной к нему Гетману мѣлсти вся Малая Росія под его Гетманским regimentом, і всѣх полков полковники и сотники і все посполство послушаніе свое отдають ему Гетману. І о всяких іх Гсдревых дѣлех к тѣм полковникамъ уневерсалы свои розсылает он Гетман. А нѣне де писалъ к нему Гетману Киевской полковникъ Григорей Карповичъ, что іхъ цѣрского Величества бояринъ и воевода Киевской князь Михайло Григорьевичъ Ромодановской прислалъ память за дьячьею приписью к Киевскому сотнику — к Ивану Бутриму, чтоб онъ по іхъ великих Гсдрей указу, а по челобитью преосвященного митрополита Киевского,—костол пустой каменной домниканской, которой есть в Киеве, отдалъ на строеніе Цѣрки Бжи ему Митрополиту. І какая в немъ есть поклажа і то бочистить. І онъ де Гетманъ зѣло тому удивляетца: для чего онъ бояринъ и воевода к Киевскому сотнику о том память прислалъ, не описався о томъ с нимъ Гетманомъ да с полковникомъ Киевскимъ. А ему де до

¹⁾ Кн. № 62 Мал. Пр. л. л. 756—757.

²⁾ Кн. № 83 Мал. Пр. л. л. 1055—1056.

³⁾ Ibid. л. 1057.

того сотника і дѣла нѣтъ. По іх Гсѣдрской мѣлсти вѣдаєт тѣхъ сотниковъ онъ Гетманъ. І причитаєт де он Гетманъ то себѣ к великому бесчестью, что мимо ево Гетмана онъ Бояринъ и воевода посилаєт свои памяти к сотником. А хотя де к нему Боярину и воеводе ихъ великих Гс. дрей і грамота о томъ прислана, как в той памяти імяновано, і ему было де довелось о томъ писать к нему Гетману для вѣдома, іли к полковнику Киевскому, а не к сотнику указы свои посылать. А сотникъ без ево Гетманского вѣдома ничего учинить не можетъ. І мѣлсти де у великихъ Гсѣдрей у іхъ цѣрского величества он Гетманъ просит, чтоб великие Гсѣдри пожаловали ево — не велѣли вперед своим Гѣдрвымъ Бояромъ і воеводамъ, в Малой Росіи по городом обретающимся, таких указовъ к сотникам, под его Гетманскимъ региментомъ будучимъ, мимо его Гетмана посылать, потому что по іх Гсѣдрской мѣлсти вся цѣлость Малыя Росіи положена на него Гетмана“¹⁾. Тут бачимо повне розуміння своїх прав і компетенції. Московський уряд з цим ще рахувався. Так, у січні він зробив догану начальникам Московських стрільців у Батурині — стольникові Спешньову та полковникові Мітусову за те, що вони „вступились не в свое дѣло... судили... кадашевца (якогось Бор. Попова) без... Гетманского вѣдома“. А далі бачимо, що гетьман мав деякі права і що-до цих стрільців. Він пояснює, що це він „приказалъ столнику и полковнику Івану Емельяновичю Спешневу то дѣло принять и судить“. Отже „тотъ кадашевецъ Бориско Поповъ задержанъ и судъ ему чрезъ стольника и полковника данъ по моему гетманскому приказу, а не по самохотному вымыслу“...²⁾ Листування з Московським урядом провадив виключно сам гетьман³⁾. Приміром, в усій кн. № 75 Малоросійського Приказа, що на 1290 аркушах містить у собі листування 1695—1696 рр. не зустрічаємо жадного листа до Москви безпосередньо від нижчих українських урядів.

Зменшення залежності старшини від гетьманської влади в XVIII в. Ця залежність старшини від гетьмана сильно зменшилася до часів Апостола. Так, у травні 1731 р. маємо листування Апостола з Колегією Закордонних Справ про те, що Київський полковник А. Танський не зустрів генерала Вейзбаха, який їхав до Польщі, та не дав йому підвід. Гетьман, щоб з'ясувати справу, запропонував полковникові приїхати до Глухова, але цей не приїхав. Далі „для вѣщшаго о томъ слѣдствія і повторнымъ от меня ордеромъ ему полковнику о немедленномъ его прибытіи в Глуховъ предложениемъ (писав гетьман), но онъ і по тому моему ордеру учинившись ослушним в Глухов и по сие число не прибывалъ“. Гетьман прохає указу про „непослушенство“ полковника і „сатисфакцію“ Вейзбаха⁴⁾. Тут уже

¹⁾ Кн. № 59 Мал. Прик. л. 654. ²⁾ Ibid. кн. № 64. л. л. 926—927.

³⁾ Цього питання я торкався у своїй розвідці „Приказ Малыя Росіи Московської держави XVII в.“ Праці Комісії для виуч. історії зах.-руськ. та українського права в. I. с. с. 114—115.

⁴⁾ Кн. № 78/1805 Малор. Експед. л. л. 269—270.

не видно, щоб гетьман дбав за невтручання російських установ у внутрішні справи Гетьманщини.

**Становище
гетьмана в
XVIII в.**

Сам він мав мінімум волі вчинків. Отже, приміром, тоді-ж Колегія Закорд. Справ слухала „доношеніє“ кн. Шаховського за те, що гетьман хоче виїхати до своїх маєтностей. Колегія погодилася, на це додавши: „А ему, Гетману, будучи в маєтностях своих, никаких дѣл (не) отправлять і не дѣлать, і канцелярії с собою із Глухова не брать, понеже обыкновенно в маєтности ѣздят для забот і для отдохновения от трудов“¹⁾. Цю-ж повну залежність гетьмана видно і з листування в липні 1732 р. 27 липня міністр С. Нарішкін пише канцлерові гр. Головкинові, що йому гетьман „при нѣкоторыхъ разговорахъ объявлялъ, что онъ намѣренъ к вашему сиятельству писать, дабы позволено ему было отѣхать на нѣдольгое время для освѣщения ново-построенной при домѣ ево в местечке Сорочинцахъ камѣнной цѣркви. На что я ему господину гетману совѣтно объявлялъ, что о семъ вѣшого сиятельства трудить не надлежитъ, ибо ему, господину гетману, никакова воспреещения нѣтъ. На что онъ, господинъ гетманъ, мнѣ объявилъ, что лутче де какъ о поѣздке своей получит онъ позволеніе, то и поѣдетъ“. Справді ще 12 липня маємо лист Апостола з повідомленням, що на посвячення церкви „намѣриваю прійдучого осѣнного времени туда в Сорочинцѣ на время отлучитися“. 4 вересня є вже указ за підписом канцлера, що дозволив гетьманові проїхати до Сорочинець²⁾. За гетьманом стежили, його вчинки розслідували. Так 6 січня 1732 р. указ С. Нарішкінові вкупі з капітаном Воейковим, що його було спеціально командировано до Глухова,—розслідувати скаргу полковника Танського на Апостола. „Поступки“ гетьмана вони мали розслідувати „тайно“³⁾. Усе це, здається, ставило гетьмана у вельми несамостійне становище. Крім обмежень його влади центральним російським урядом, вона, як ми бачили на прикладі випадку з Танським, слабшала і в середині.

**Анонімна за-
писка про не-
обхідність об-
межити вла-
ду гетьмана.**

Але деякі групи старшинської класи бажали ще більших обмежень її на свою користь. За це очевидячки свідчить анонімна й недатована записка з проектом обмежень гетьманських компетенції й прерогатив, що я її знайшов серед інших документів часів Скоропадського-Апостола⁴⁾ і тут друкую як додаток № 1. Оригінал писано письмом українським. Поруч із ним копія з нього російським письмом, дуже несправна що-до правопису⁵⁾. Як можна вивести з змісту, документ цей найшвидше стосується до часів перед обранням Апостола. Можливо, що це писав один з кандидатів на Генеральні Уряди (бо надто права колегії Генеральної Старшини обороняє автор). Можливо-ж, що це був один з тогочасних „доносителей“. Будь-що-

¹⁾ Іб. кн. № 79/1806 л. л. 219—220. ²⁾ Ibid. кн. 66/1793 л. л. 583-585.

³⁾ Ibid. кн. 79/1806 л. л. 264—265. ⁴⁾ Ibid. л. л. 193—195. ⁵⁾ Ibid. л. л. 196—199.

будь, це була особа з старшинської класи, бо як-раз на її користь хоче обмежити вона гетьманську владу. Останній розділ записки дуже нагадує деякі місця з Бендерської умови р. 1710. Автор мабуть читав і знав цю умову. Автор записки 1) хоче щоб гетьманська влада не давала своїм „свойственникамъ“ урядів. А коли-б „хто из свойственниковъ Гетманскихъ достоинъ бы билъ якого чина за свои служби, то о такомъ Старшина Енералная, придавши ему в кандидати одного или двоухъ із несвойственниковъ,—подписивали на опредѣленіе въ урядъ аттестат и согласіе свое“. 2) Маєтності своїм родичам гетьман має не роздавати „собою“, але Генер. Старшина так само має підписами засвідчити свою згоду. Маєтності щоб гетьман не відбирав „без розиску Суда Енералного, без вини и без Указу“. Щоб було повернено рангові маєтності Генер. Старшини й полковників (мабуть автор у даному разі дбав за себе). Гетьман має „старшини и сотниковъ без розиску Суда Енералного от чинов“ не відставляти. 3) Гетьман не має накидувати на продаж горілки, обтяжувати поспільство й козаків повинностями й податками. 4) Щоб гетьман не карав на горло, сам нікого не судив („но какое в чомъ на кого дѣло позовется о томъ би в Судѣ Енералном розсмотрувано“). 5) Щоб гетьман не перерішував судових вироків (отож зовсім від нього відбирається влада судова). 6) Прибутки збиралося „непорядочно“, треба „учредить подскарбихъ“. 7) Зрештою забезпечується „достойній распектъ и важность в дѣлахъ“ за Генеральною Старшиною і полковниками ¹⁾. Немає сумніву, що цей документ дуже цікавий, а олігархічні класові змагання старшини в нім виступають чітко й виразно.

Призначення на полков- ництво.

Далі, що-до питання про призначення на полковництво. У 1690 р. гетьман своєю владою „отдал Лысенку булаву и полковничество переясловское“ ²⁾. До цього-ж стосується цікава „цыдулка“ Мазепи до окольничого Неплюєва 27 травня 1688 р., що ставить питання инакше: „Объявляю вѣщей вельможности, что за обосланием Уневерсалу моего о рушеніи в поход военный, до полков писанного, пришли ко мнѣ полчане переяславские — старшина и ис черни многие (й) чрез словесное Максима атамана Переяславского донесение (просили), чтобы имъ позволить обобрати полковника совершенного, без которого в походъ итти неохотно имъ. А челобитные о томъ писати не смѣли: одно для того что небыли надежны дабы оная у меня принята, другое — для того что боялися того, чтобъ Дмитряшко с Москвы возвратился, потомъ увѣдомився, не помучилъ ихъ своею суровостию (на полях—„свирѣпостию“). А не толко для сего походу, но и без такого случаю они всѣ старшие и меншіе тѣ полчане зело желаютъ чтобъ Дмитряшко не былъ у них полковник, понеже своими взятками и яростию зело всѣх изобидел. И так говорятъ о нем, что бывшаго де избыли бутто антихриста, а нѣшняго — ево

¹⁾ На мою думку, цей артикул дуже нагадує артикул 6-й Бендерських пактів р. 1710.

²⁾ Кн. № 59 Мал. Прик. л. л. 521—522.

Дмитрашка — яко самого Люцыперя имѣють. А я такъ разсуждаю, что имъ полковники присланные зело докучны, думаю имъ дати нѣче на воле, чтоб кого хотят обрали; а слышу, что думаютъ Головченка выбрать, которого і ваша вельможность вѣдаешь. Прошу изволь вельможность твоя о томъ мнѣ совѣтъ благодѣтелскій учинить“¹⁾. Тут цікава як думка про призначення полковників, так і те, що гетьман прохає поради в цій справі у представника Москви.

Майно й прибутки гетьмана характеризуються з „табелі“ 23 лютого 1730 р.²⁾ Вона така:

	Дворы.	По вѣдомости бывшей Малороссійской коллегіи доходовъ.	
		Д е н г и	Х л ѣ б ъ.
		Рубли.	Четверти.
„В 1727-м году по обраніи гетмана Апостола отданъ ему на булаву ключъ Гадяцкой . . .	3588	4146	2155
Онъ же гетманъ владѣет без опредѣления маенности отписными у гетманши Скоропадской	1385	1172	64
Итого за нимъ гетманом во владеніи . .	4973	5318	2219
Н-нѣ гетман к тому просит себѣ Батуринских сель	844	1586	2426
Шептаковской волости	2897	5953	3315
Да в маенностяхъ, которые даны были гетманше Скоропадской по смерть еѣ	373	25	57
Итого	4114	7564	5798
А с тѣми, которые за гетманомъ во владеніи .	9087	12882	8017

Рада старшини і її діяльність. Тепер переходимо до іншої теми. Рада Старшини і її діяльність³⁾. Її діяльність раз-у-раз виступає в наших актах. Так вона на широких з'їздах старшини призначає, звільняє, переводить полковників. За це каже грамота гетьмана Самойловича до царя у 1682 р. (дати немає). Вона така (прога-

¹⁾ Стовецъ № 5999/188 Малор. Прик. л. л. 158—159.

²⁾ Кн. № 77/1804 Мал. Експед. л. 240. 11 травня 1730 р. Колегія Закорд. Справ завдовольнила гетьманове прохання про маенності (Ibid. л. л. 272—273), отже ця табель характеризує гетьманське майно й прибутки.

³⁾ Дозволю собі й тут так назвати цю установу, хоч проф. М. Слабченко у IV т. „Организации хозяйства Украины“ присвятив мені окрему примітку (с. 325), де обвинувачує мене трохи не в... плагіяті. Зазначивши авторитетно, що з мене „начинающий ученый“, проф. Слабченко пише, що „Т. Окиншевич ближе остановился на теме о старшинской раде, каковой термин был им заимствован у меня, хотя Окиншевич приписывает его себе“. Мушу визнати, що цей закид мене дуже здивував. Ще дивніша пре-

лини — це зотлілі місця): „...шедшаго праздника Рѣштва Христова былъ... намъ въ Батуринѣ... войсковою... Тогда бывший полковникъ переясловской Вайця Сербинъ, отговариваяся немощию и слабостию... свой зачинъ полковническій челомъ ударилъ... Мы убо совѣтомъ всей старшины тотъ чинъ полковничества переяславского вручили есмы близъ... нѣшого радѣтельному члвку быв(шему) войсковому Есаулу Леонтью По(луботку)“... Далі ...„тогда во время съѣзду старшины в Батурине указали оставити полковничество Киевское Костянтину Солонине, а на его мѣсто перевели есмы из Стародуба бывшаго полковника Григорья Карпова. И приказали есмы жити в Острѣ городкѣ Киевского (полку), который Григорей Карпов на на(зна)ченное ему мѣсто поѣхалъ“¹⁾.

У 1688 р. вона ухвалює дати січовикам тисячу золотих²⁾; у 1690 р. постановлює не перепускати нікого за Дніпро³⁾.

Найважливіші фінансові заходи ухвалюють ці широкі пленуми Старшинської Ради — з'їзди старшини. Так, 7 травня 1690 р. гетьман Мазепа писав до Москви, що на „нѣнешнемъ воскресенскомъ съѣзде“ (на Великдень), коли старшина „одни по обыкновенію с поздравленіемъ праздника, другія для прислушиванія поведенія съѣхались“, він порушив питання про поновлення оренд. Старшина „обще приговор свой поновили“, щоб оренду на шинки було поновлено. При цьому „постановили есмы и приговорили то, чтоб ни в которомъ городе не были аренды насилные“. „Когда убо во всѣхъ полкахъ и городѣхъ аренда та утверждена будетъ, тогда на дозоръ тѣхъ арендовыхъ приходовъ особъ годныхъ и імовѣрныхъ общимъ всей старшины совѣтомъ выберемъ і быть имъ у дѣла и книги записные учинити, и о расходахъ вѣдати прикажемъ“...⁴⁾.

На з'їздах розв'язувано справи політичного характеру. Так, на цім-же з'їзді на Великдень р. 1690 була справа про донос на гетьмана ченця Соломона. Про неї пише Мазепа 12 травня, що „на нѣнешнемъ воскресенскомъ съѣзде, когда по обыкновенію своему вся старшина

тенсія шановного вченого на першенство у „відкритті“ цього терміну. Я-б її не визнав, бо такий термін вживається вже в українській історіографії давно. Його знають і вживають прим., О. Єфименкова, акад. М. Грушевський, В. М'якотин, то-що. Кажучи про потребу називати цю установу „Радою Старшинською“ (у статті „Рада Старшинська на Гетьманщині“. Україна. 1924 р. кн. IV), я не думав „відкривати“ новий термін. Виходить із цього, що подібне-ж обвинувачення шановний вчений міг-би застосувати й до... самого себе. З іншими зауваженнями проф. М. Слабченка у цій примітці я серйозно рахуюся й свого часу на них докладно зупинюся.

¹⁾ Стовецъ Мал. Пр. № 5978/167 л. л. 1—2.

²⁾ Стовецъ Мал. Пр. № 5999/188 л. л. 6—7.

³⁾ Кн. № 59 Мал. Пр. л. 142.

⁴⁾ Ibid. л. л. 215—216. Тоді-ж у 1690 р. розпитано про встановлення оренд усі полки й сотні. Полковники й сотники від імені своїх „товариства и посольства“ висловили думку про потребу встановити оренди. Проте були й такі, що були проти цього. Таку позицію проти встановлення оренд зайняла срібрянська сотня. Стовецъ № 6015 Мал. Прик. л. 79.

Генералная, полковники и їх полковые урядники, сотники і многі знатні і рядові товариші, такъ же войты і мешчане (це характеризує склад з'їздів старшини) въ Батуринъ съѣхалися",—він розповів їм про донос Соломона. При цім „перет тѣми ж всѣми съѣздными старшинами і меньшими лицами“ він вказував на довір'я, що мають до нього царі. Члени з'їзду обіцяли розшукувати таких доносителів ¹⁾.

Справи судові. У вересні 1690 р. „вся старшина“ має судити переяславського полковника Л. Полуботка ²⁾.

На цих широких пленумах Ради Старшин дбали й за свої промислово-комерційні інтереси окремі групи її. Отож 9 січня р. 1701 гетьман Мазепа писав до царя про встановлення у Москві ціни на салітру у 1½ рублі за пуд, що „я Гетманъ всѣмъ то объявилъ, какъ в нынѣшнемъ праздничномъ съѣзде обреталися такие из старшины люди, которые тот селитренной імѣют у себя промыслъ“... Вони, пише гетьман, „пребывают в оскорбленіи, полагая себѣ такую малую цену за великую обиду и убыток“... і прохають щоб ціна „не была имъ уменьшена“ ³⁾. З цього ясно видно, що Рада Старшини охороняє промислові інтереси членів своєї класи.

Знаходимо діяльність Ради Старшини за часів Апостола. Отже Генеральне слідство про маєтності 1729—30 рр. розглядала Рада Старшин: „с того слѣдствия особые экстракты всякого полку о маєтностяхъ были слушаны и разсматриваны в собраніи в Глуховѣ Генеральною старшиною, полковниками і полковою старшиною“.. ⁴⁾.

У липні 1732 р. гетьман „с общаго о томъ совѣту с генеральною старшиною і полковники согласно опредѣлили“ платню полковим урядникам ⁵⁾.

¹⁾ Кн. № 59 Мал. Прик. л. л. 208—210.

²⁾ Кн. № 62 Мал. Прик. л. 140.

³⁾ Кн. № 83 Мал. Прик. л. л. 123—128.

⁴⁾ Кн. № 78/1805 Мал. Експед. л. 587.

⁵⁾ Вона така. Хто має рангові маєтності — не здобуває платні. Рада Старшини ухвалила давати що-року 9695 крб. 41 коп. Гроші (10 коп. з двору) збираються з козаків рядових і міщан. Ці-ж гроші йдуть і на канцелярські видатки. Далі, про саму платню. Полкові писарі, що не мають маєтностей (Лубенський, Полтавський, Гадяцький та Стародубський) — по 80 крб. на рік. Чернігівський, Ніженський, Прилуцький та Переяславський (мають 14 — 20 дворів на ранг) — 30 крб. Без платні — Київський та Миргородський. Полкові осавули 50 крб. (і нічого для тих, що мають маєтності). Полкові хоружі — 40 крб. Полкові канцеляристи — 10 крб. Полкові судові писарі — 20 крб., судові канцеляристи — 6 крб., осавули полкових армат — 6 крб., хоружі полк. армат — 3 крб., пушкарі й армаші полк. армат (по 5 з кожної групи в кожному полку мають 5 крб., по 5 — без платні, але звільняються від консистентів і інших козацьких повинностей), капелани — мають платню тільки підчас походу. Целюрики — по 1 в полку — 15 крб. По 1 коновалу, римару, слюсару, ковалю, стельмаху полк. армати — по 2 крб. Трубачі (4 чоловік.), сурмачі (2 ч.), довбиші (2 ч. — „одинъ при музыке, другой при полковой артилеріи“) мають оклади в 20, 15 й 10 крб. Сотенні писарі — 10 крб., сотенні осавули й хоружі — 4 крб., полкові гордничі — 10 крб.; сотенні городничі — лиш звільняються від повинностей. Полкові сторожі — по 30 крб. Піші сторожі (по 3 на полк: „одинъ при артилеріи, другой при канцелярії, третій при колодниках“) — 4 крб. й звільнення від повинностей. Піші сторожі

Нарад гетьмана з старшиною вимагає й російський уряд. Про це говорить в артикулі 7 інструкції С. Нарішкінові 9 січня р. 1732: „Гетману ж в данномъ рѣшеніи на просителные пункта в окончаніи написано, что в дѣлахъ, которые к высокому инътересу Ея Императорского Величества принадлежат, поступать с совѣту присланного к нему от ея Императорского Величества, которому при нем Гетмане быть будетъ повелено; также і с совѣту Генеральной Старшины і полковников, по прежнему их войсковому обычаю. І ему генералу смотрѣть прилежно, чтоб он Гетманъ все исполнялъ и дѣлал по тому Указу, неотмѣнно с совѣту и согласія Генеральной Старшины и полковниковъ, а не одинъ самъ собою, какъ прежние гетманы дѣлали (?)... Ежели жъ онъ Гетманъ будетъ что дѣлать без совѣту Генеральной Старшины и полковниковъ і поступать не по тому данному і впродъ от времени до времени присылаемым Указам, о том ему Гетману імѣть онъ Генераль говорить и ево от такихъ поступковъ добрымъ способомъ і представляя резоны отвращать. Ежели ж паче чаянія тѣхъ ево генерала представлений не будет принимать і дѣлать станеть по своему ізволу, о томъ писать в Колегию Иностранныхъ Дѣлъ со обстоятелствы, на что присланы будутъ Ея Императорского Величества Указы“¹⁾.

**Родинний та
свояцький
зв'язок членів
Ради Стар-
шини.**

Взаємовідношення, тісний зв'язок, що з зв'язку, солідарности класових інтересів привів до зв'язку родинного та свояцького членів Ради Старшини ілюструє документ, що я його додаю до цього (додаток № 2), Це — схема, в оригіналі досить гарно виконана, споріднення та своцтва поміж вищими урядами (а такими були уряди постійних членів Ради Старшинської — Генеральної Старшини та полковників), міститься поруч із відповідями на „рѣшительные пункты“ Апостола²⁾. Дати вона не має й анонімна. За українське її походження свідчить українське письмо й мова (звороти: „Гетманиси“, „Лизогубови“...). Вона, як я сказав, ілюструє тісний зв'язок членів старшинської класи — членів Ради Старшини. Усі вони споріднені поміж собою. Тільки двоє полковників ще не встигли зробити цього, бо, очевидно, ще недавно вступили до старшинського кола. Складено цю схему за часів Скоропадського — його називає вона як гетьмана. Мета — неясна; можливо вона ілюструвала який-небудь донос на гетьмана й вищу старшину.

при сотенних арматах—3 крб.; кати (по 1 на полк)—20 крб. Кожна полкова й судова канцелярія має здобувати на рік: паперу 20 й 15 стіп, воску—10 ф., оливи—1 ф., „миш'я“ 1 ф., сургучу—3 ф., галясу—2 ф., купервасу— $\frac{1}{2}$ ф., свічок—6 пуд., дров—180 возів. Кн. № 78/1805 Мал. Експед. л. л. 555—574.

¹⁾ Кн. № 95/1822 Мал. Експед. л. л. 6—7.

²⁾ Кн. № 79/1806 л. 186-а (вкладний).

Колегія Генеральної Старшини. Про колегію Генеральної Старшини я писав у своїй роботі про „Генеральну Старшину на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. ст.“¹⁾, що це був малий пленум Старшинської Ради, що з ним гетьманові було найзручніше радитися й куди він виносив справи секретної й поточної політики. У цім зо мною в конкретнім випадку згоджується й... гетьман Мазепа, коли в серпні 1690 р. пише до Москви, що „показалося мнѣ тѣ дѣла (місія дьяка Посникова) держать в тайнѣ, и никому ихъ, кромѣ самихъ ближнихъ поручныхъ моихъ людей Генералных, никому не объявлял“²⁾.

Ця колегія з Генеральної Старшини виступає в подіях літа 1733 р. при смерті гетьмана Апостола. Цікаве листування з приводу цих подій я додаю до цього мого звідомлення як додаток № 3. Першим іде оригінал — лист кн. Шаховського до імператриці Ганни Іванівни від першого червня р. 1733. Він оповідає про стан здоров'я гетьмана, про те, що Генеральна Старшина зібралася до Глухова й „желаєть взять правление генеральной войсковой канцелярии“ Кн. Шаховської думає, що хочуть вони це зробити „с примеру того какъ по смерти гетмана Скоропадского имѣли правления генеральная старшина. От которого правления какие воспослѣдовали дѣла, о томъ вашему императорскому величеству извѣстно“ додає він. Кн. Шаховської вимагав, щоб правління передано було Нарішкінові, а Генер. Старшина з своїми вимогами вдалася до Колегії Закорд. Справ. Шаховської радить щоб, поки гетьман живий, універсали підписував Генер. Писар. Того-ж 1 червня Шаховської надсилає при своїм листі копію з записки Генер. Старшини. В ній Генер. Старшина, покликуючись на постанову „рѣшительныхъ пунктовъ“, що гетьман має урядувати з нею, прохає указу чи їй тримати „до избрания нового гетмана правление всякихъ воинскихъ и гражданскихъ в Малой России порядков“ вкупі із Нарішкіним. Як бачимо, Генер. Старшина справді хотіла встановити правління аналогічне тому, що було на Гетьманщині по смерті Скоропадського — при П. Полуботкові. А втім робила вона це дуже боязко³⁾. Російський уряд поділяв думку Шаховського; йому, що не хотів допускати обрання нового гетьмана,—не було рації згоджуватися й на правління колегії Генер. Старшини. Отож 12 червня він видав указа, що віддав Генеральну Військову Канцелярію під керму Нарішкінові⁴⁾.

Окремі генеральні уряди. Генеральний Обозний. Переходимо до окремих Генеральних Урядів. Генерального Обозного торкаються багато з моїх виписок. За браком місця я не друкуватиму тут документів (сподіваюся зробити це згодом). Становище Генер. Обозного характеризує лист гетьмана Апостола в Колегію Закордонних Справ від 18 квітня р. 1733 про те, що Ніженський пол-

¹⁾ Праці Комісії для виучув. історії зах.-руського та українського права, в. II.

²⁾ Кн. 59 Мал. Прик. л. 458.

³⁾ Очевидячки, навіть не надіслала цієї записки до Петербургу.

⁴⁾ Кн. 79/1806 Мал. Експед. л. 282.

ковник (з росіян) Хрушов „почитаєть себѣ за обиду“ йти в похід під командою Генер. Обозного Я. Лизогуба. Гетьман доводить, що „по силѣ прежнихъ примѣровъ и давнихъ порядковъ войска малороссійского старшина Генералная передъ полковниками всегда рангъ свой имѣли и между гетманствомъ главное правление в Малой Россіи содержали, а в военныхъ походахъ при моей памяти Генералные обозные, какъ всѣми полковниками, такъ и протчею старшиною командировали“¹⁾. Далі йдуть документи, що характеризують компетенцію Генер. Обозного. В універсалі від 15 травня р. 1729 гетьман Апостол, передаючи м. Короп у відомство Генер. Військ. Артилерії, пише, що Генер. Обозний „долженъ, поехавши въ городъ Коропъ, так-же и в Фастовцѣ, где стадо Артиллерійское обрѣтається, принять все что принадлежит къ Енеральной Артиллеріи в свою диспозицію и устроить тамъ во всемъ добрій порядок“²⁾. Тут-же маємо характеристику стану Генер. Військ. Артилерії (або частини її), що її видав Генер. Обозний—„Вѣденіе от старшини ратушной Глуховской 1729 года мая 23 дня, въ якомъ состояніи нѣтъ Артилерія войсковая Енеральная имѣється и сколько при оной арматъ, можчировъ, гранатъ, куль, палубов и протчего к тому належного обрѣтається“³⁾. Склад Генер. Військ. Артилерії виявляється з „Реэстра служитѣлей артилерійскихъ 1729 г., споряженій о жалованью служителем“...⁴⁾ В ній позначено 75 осіб. Зустрічаємо найрізноманітніші посади, як от—„префектъ или мастеръ над пушкарями“, „ключникъ, знайдующийся при скарбницѣ артилерійской“, „стадники“, „целюрикъ“ „рыбалка с посудькомъ“(?)... Генер. Військ. Артилерією завідував не один Генер. Обозний, а „правленіе“ з арматної старшини: від імени цього правління складали грошові звідомлення, робили витрати, то-що⁵⁾.

Генеральні Судді. Генеральних Суддів торкається листування, що точилося в червні-липні р. 1733 з приводу непорозумінь поміж російськими й українськими (передусім Генер. Суддя Бороздна) членами Генеральн. Суду. Почалася справа з скарги росіян на Генер. Суддю Бороздну, що через нього загаюються справи. Колегія Закордонних Справ, розглянувши обвинувачення росіян та виправдання Бороздни, стала в своїх „разсужденіяхъ“ по кожному артикулі на сторону Бороздни, вказуючи, що росіяни виявили незнайомство з українськими законами й умовами. Між иншим Бороздна заперечував супроти того, що вироки Генер. Суду виконуються без „аппробації“ його президента—гетьмана. Обидва Генеральні Судді—Бороздна та М. Забіла—протестували проти того, що росіяни—члени суду ухвалили „чтоб Генеральной Старшинѣ, полковником і бунчуковымъ товарищам в нижних судах судом быть вѣдомым“, бо це суперечить їхнім правам.

¹⁾ Кн. № 75/1805 Мал. Експед. л. л. 680—683.

²⁾ Кн. № 73/1800 Мал. Експед. л. 2.

³⁾ Ibid. л. 11.

⁴⁾ Кн. № 78/1805 Малор. Експед. л. л. 289—290.

⁵⁾ Кн. № 73/1800 Малор. Експед. л. 75, 101...

І в цім Колегія погодилася з Генер. Суддями, вказавши, що „Генерал-ная старшина ранги імѣть выше полковников, і полковников в полкахъ судить ихъ не мочно; кому жъ полковниковъ в полкахъ судить? Сего великороссійскіе судьи не выразумѣли“¹⁾).

3) Генеральні Осавули. Генеральні Осавули виконують зівсїди найрізно-манїтніші доручення. Характерно, що в січні р. 1692 волоський виходень Ів. Федоров зізнавав, що „гетманъ де Іванъ Степановичъ приказаль Есаулу Андрѣю Гамалѣю дати имъ по дорожню для прокормления по городом“...²⁾).

4) Уряди, що не досягли значіння Ген. Старшини. Зустрічаємо низку урядів, що не досягли значіння Генеральної Старшини:³⁾ „конюшенного“⁴⁾ „дворецкого“⁵⁾ „шатерничого“⁶⁾).

5) Генеральні підскарбії. У своїй роботі про „Генеральну Старшину на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв.“ мені доводилося (с. 136) за браком даних про діяльність Генеральних Підскарбіїв пристати на думку О. Лазаревського, наче-б у XVIII в. це була посада титулярна, без компетенції. Тепер мушу визнати, що цей погляд безумовно помилковий; Генеральні Підскарбії мали широку та складну компетенцію, діяльність їхня була дуже енергійна⁷⁾. Інструкція 29 квітня р. 1729 Генеральн. Підскарбієві Мякінінові (аналогічна, як сказано в ній, дана й Генер. Підскарбієві А. Марковичеві), що її тут друкую, як додаток № 4, виявляє цю компетенцію. За браком місця її тут докладно не характеризуватиму, одсилаючи читача до самого документа. Зазначу тільки, що мали вони урядувати „с общого совѣту и согласия. И одному без другога ничего не дѣлать“⁸⁾).

Але можуть сказати, що на ділі Підскарбії цих справ не робили. Це не так. Численні документи свідчать про їх постійну й енергійну роботу. Так, приміром, кн. 75/1802 Малоросійської Експедиції Сената

¹⁾ Кн. 78/1805 Малор. Експед. л. л. 737—777; зокрема л. л. 764—765, 770, 776.

²⁾ Кн. 64 Малор. Приказа л. 964.

³⁾ Див. мою роботу про Генеральну Старшину с. с. 166—167.

⁴⁾ Кн. 75 Мал. Прик. л. 1116. Також кн. № 6/1733 Малор. Експед. л. 22.

⁵⁾ Кн. № 6/1733 Малор. Експед. л. 22.

⁶⁾ Ibid. л. 60.

⁷⁾ Це довів проф. М. Е. Слабченко у IV томі своєї „Организації хозяйства Украины“ (с. с. 263—266), де маємо докладну й цікаву характеристику цього уряду. На превеликий жаль, я не зміг ще скористуватися з неї в названій моїй роботі. Мої дані, що їх тут наводжу, стверджують більшість думок М. Е. Слабченка.

⁸⁾ Інструкція доводить, що проф. М. Слабченко не правий, коли пише наче-б „на практике финансовое управление Гетманщины руководилось выработанными практикою уже и ставшими обычными приемами“ (ор. cit. с. 266) Певна писана регламентація цього управління, як бачимо, була. Розділ 13-ї інструкції промовляє проти твердження, що „при всей оригинальности обязанностей подскарбий не нес особой ответственности, но отвечал в общем порядке“ (Ibid. с. 265). Звичайно ці помилки пояснюються тим, що інструкція р. 1729 досі була невідома.

вся складається з „доношеній“ Підскарбіїв та „репортовъ“—відомостей Канцелярії Зборів, що нею вони керували, — за 1729—39 рр. Їх підписували зівсиди 2 Підскарбії, у 1739 р. один — Маркович. Виплата коштів із Канцелярії Зборів зівсиди робилася за такою формулою: „По указу Его Императорского Величества и по определению подскарбиевъ выдано из войскового скарбу канцелярии зборовъ“. При прийманні сум слово „выдано“ змiнялося на „принято“. 4 червня р. 1730 їм наказано надсилати відомості-звідомлення до Колегії Закордонних Справ що-третини року.

У перші роки своєї діяльності Генеральні Підскарбії вдаються по вказівки до Колегії Закордонних Справ у досить дрібних справах. Отож у травні р. 1732 просять інструкції про видачу „прогоннихъ денегъ“ полковому Стародубівському судді — М. Ханенкові, у липні того-ж року — про видачу платні старшині й козакам охочекомонних полків, то-що ¹⁾). Колегія Закордонних Справ теж раз-у-раз надсилає Підскарбіям укази про різні збори ²⁾).

Залежність Генеральних Підскарбіїв од Колегії Закордонних Справ безперечна. Залежності їх від гетьмана (в сфері їх компетенції) не помітно. Скарб військовий, державний ніби-то зовсім узято з-під його влади ³⁾). На практиці Підскарбії, здається, не сповіщають його про стан скарбу. Вони сперечаються з ним за певні прибутки. Так, р. 1730 червня 12 гетьман Апостол пише до канцлера гр. Головкина, що йому дано Гадяцький ключ. „Но Подскарбіє войсковіє вищеозначенную Монаршую Грамоту толкуя иначе, мнѣ представляли, абы оніе доходи въ Ключу Гадяцкомъ взимать Мнѣ з еднихъ толко мѣстечокъ и сель, тихъ, которіе въ Моемъ имѣются владѣніи; съ протчихъ же сель того-ж Ключа Гадяцкого, которіе за розными владѣльцами знайдутся, а особливе со всѣхъ козаковъ, въ Ключу Гадяцкомъ будучихъ, доходовъ не брать; но з тихъ маетностей и съ козаковъ они намѣрени брать доходи до скарбу войскового. И въ томъ от нихъ чинится мнѣ препятствіе“. Гетьман прохає, щоб Підскарбіям це було заборонено ⁴⁾). У жовтні р. 1730 гетьман має відповідати за те, що взяв гроші з скарбу. В іменнім указі кн. Шаховському від 11 жовтня р. 1730 сказано: „что же Гетманъ взялъ себѣ в домъ надлежащихъ до скарбу войскового денегъ тысячу восемь сот семьдесятъ рублей девяносто шесть копеекъ с половиною, о том в нашей Коллегіи Иностранныхъ Дѣлъ надлежаще рассмотрение и рѣшение учинено будетъ впрѣд“... ⁵⁾).

Підскарбій-великорос залежав від міністра-резидента при гетьмані. Отож у розділі 2-му інструкції Нарішкіну (9 січня р. 1732) йому на-

¹⁾ Кн. 78/1805 Малор. Експед. л. л. 486, 522—523.

²⁾ Приміром: 14 липня р. 1730—Кн. Мал. Експед. 76/1803 л. 90, 17. VIII. 1730. Ibid. л. 132, 24. VIII. 1730—л. 133, 17. IX—л. 167, 19. IX.—л. 172, 19. XII 1730—л. 225, то-що.

³⁾ Хоч розділ 8-й Інструкції забезпечував йому деякі права що-до порядкування скарбом.

⁴⁾ Кн. № 78/1805 Малор. Експед. л. 75.

⁵⁾ Кн. № 77/1804 Малор. Експед. л. л. 617—618.

казується наглядати за зборами прибутків до військового скарбу „наипаче за великоросійськимъ подскарбием смотрение імѣть, чтоб онъ дѣлалъ порядочно и правдиво и от него о семъ вѣдомости себѣ імѣть“... ¹⁾:

**Канцелярія
Міністерського
Правління.** Компетенція установ центрального уряду на Україні, як от Канцелярії Міністерського Правління, де-в-чим з'ясовується з наших актів. Так, найбільше ця Канцелярія працювала над справами „секретними“, „дѣлами о Государевомъ словѣ и дѣлѣ“. Принаймні трохи не вся кн. № 104/1831 Малор. Експедиції Сенату, що містить справи Канцелярії Міністерського Правління за 1740 р., присвячена справам цього характеру. Гетьман ніколи не розглядав справ про „Государево слово и дѣло“, передаючи їх або міністрові ²⁾, або до Колегії Закордонних Справ ³⁾. Справи розглядувано в Канцелярії Міністерського Правління колегіяльно, під головуванням міністра-резидента або „правителя“ Гетьманщини ⁴⁾.

**Приказ
„Малыя
Росіи“.** Мене й далі цікавило питання про Приказ „Малыя Росіи“, що йому я вже був присвятив розвідку. Я не проминав того матеріялу, що міг його характеризувати. З нього, приміром видно, що р. 1701 у Приказі було „подьячихъ“ — 3 ч. „старыхъ“ та 17 ч. „средней статьи и молодыхъ“, тоб-то разом — 20 ⁵⁾. У 1713 р. бачимо діяльність Приказу — „доношение“ в Сенат про „жалованіє“ гетьманові й старшині ⁶⁾. У 1722 р. Приказ „Малые Росіи“ вже називають „бывшимъ“ ⁷⁾. Справи його в році 1727 містилися були в „конторѣ“ Колегії Закордонних Справ (вже як в Архіві) ⁸⁾.

У моїй статті (с. 117) питання, чи був за Мазепи на Москві „Малоросійській дворъ“, нез'ясоване. Тепер я знайшов розмову гетьмана Мазепи з „дьякомъ“ Б. Михайловичем, що на неї покликується Костомаров ⁹⁾. Гетьман справді „...говориль (10 квітня р. 1690): ко опасению себѣ впредь имѣеть і ко всякимъ неправым наносом і невоздержаным словам то, что нѣ посланцы ево, и запорожскіе черкасы, і всѣхъ чиновъ малоросійскіе жители не имѣють себѣ для постою назначенного двора, и скитаютца по разным улицамъ, на многихъ дворех. И бродя по Москвѣ по своей воле и покумились, и посватались всяких чинов с людьми. И являютца от них слова лишние и переговоры непристойные. И естьли впред от нихъ починятца на Москвѣ какіе воровства или подметные

¹⁾ Кн. № 95/1822 Мал. Експед. л. 4.

²⁾ Кн. № 66/1793 Мал. Експед. л. 361.

³⁾ Ibid. л. 100.

⁴⁾ Кн. № 104/1831 Малор. Експед. л. 458.

⁵⁾ Кн. № 83 Малор. Прик. л. 563.

⁶⁾ Кн. № 7/1734 Мал. Експед. л. 134.

⁷⁾ Ibid. л. 575, 579. ⁸⁾ Ibid. л. 792.

⁹⁾ Мазепа и мазепинцы, с. 58.

писма, и о том де не токмо розыскать и некоторыми мѣрами за выше-писанною волностию дознатца невозможно. А напред де сего по мѣлсти отца ихъ великихъ Гѣдрей ... был гетманской и малоросійской дворы. И ставлены бывшихъ Гетмановъ, такъ же и запорожские, посланцы і всякихъ чинов малоросійские жители и старцы в одном мѣсте. На тѣхъ дворехъ и караулъ былъ непрестанно, да над ними надсматривалъ дворянин. А иныхъ улицъ и дворовъ не знали, и такъ какъ нѣтъ по своей волѣ не бродили, и тѣмъ ото всякого дурна и своеволства имѣли опасение. И естли де возможно, чтобъ онъ Борисъ до ихъ великихъ Гѣдрей ближнихъ людей донесъ, чтобъ быть для приѣзду его Гетманского и посланцовъ і всякихъ чинов малоросійскихъ жителей двору особому, какъ по ихъ Гѣдрской мѣлсти наперед сего“ ¹⁾. 27 квітня того-ж року царі наказали „дворы, которые на Москвѣ, ево гетманской и Малоросійской... построить“ ²⁾. І справді, їх тоді-ж збудували, і ми тепер знаємо де саме, бо в 1690 таки році згадується „Гетманской и малоросійской дворы, что на Покровке“ ³⁾. Гетьманський двір був „на Покровке“ й у 1712 р. ⁴⁾. Але р. 1730 цих дворів вже не було, бо гетьман Апостол прохав „чтоб в Москвѣ для приѣзду ево Гетманского и посылающихся от него Гетмана посланцовъ дать дворъ, какъ было прежде сего“ ⁵⁾. 11 травня р. 1730 Колегія Закордонних Справ ухвалила „дворъ в Москвѣ для приѣзду Гетмана і присылаемыхъ от него посланцовъ имѣть належит. І для того справитца і взятъ вѣдомость нѣтъ ли какова отписного двора. А буде отписного нѣтъ, то поискать, купить“ ⁶⁾. Треба сказати, що за Мазепи був теж спеціальний двір і в Батурині для чужоземних — тоді вже найчастіше московських — посланців. Так 2 серпня р. 1690 дьяк В. Посніков приїхав до Батурина „и поставленъ Василей на постоялом посолскомъ дворѣ“ ⁷⁾.

Питання про постійних українських резидентів у столиці.

Не раз порушувано питання про постійних українських резидентів у російській столиці. Проте російський уряд на це не приставав. Отже й р. 1730 (дати немає) гетьман Апостол просив: „В разныхъ дѣлахъ і приключающихся нуждахъ Малоросійскихъ бывають от него Гетмана посланцы по давнему обыкновению. Но понеже усмотрѣлъ онъ Гетман с старшиною Генералною, что с меншимъ в посылкахъ расходомъ і с лучшею ползою можетъ быть, когда с Малой Росіи определенные по два члѣвка із старшинъ полковыхъ, із сотниковъ или знатного товариства, хотя погодно, переменою, обрѣтатися будутъ неотлучно здѣсь в Москвѣ для малоросійскихъ дѣл.

¹⁾ Кн. № 59 Малор. Приказа л. 102.

²⁾ Ibidem. л. 108.

³⁾ Кн. 83 Малор. Приказа л. 410.

⁴⁾ Кн. № 7/1734 Малор. Експед. л. 87.

⁵⁾ Кн. № 77/1804 Малор. Експед. л. 173.

⁶⁾ Ibid. л. 188.

⁷⁾ Кн. 59 Мал. Приказа л. 471.

Того ради дабы повелено было из бунчуковыхъ товарищей іли із старшины полковой і сотниковъ двухъ чело̀вѣкъ депутатовъ учредить, которые, будучи здѣсь, за всякими от него Гетмана и от всей Малой Росіи делами ходили и противъ оныхъ просили о рѣшеніи. А получа Указы. Ея Императорскаго Величества отправлялі к нему. А для содержания тѣхъ двухъ чѣлвкѣ депутатов і на отправленіе с указами в Малую Росію куриеровъ произвожденіе денежной дачи — учинить определение“¹⁾. А втїм і на цей раз Колегія Закорд. Справ ухвалила: „Для приключающихся дѣль Малоросійскихъ присылатъ в Москву Гетману посланцовъ своихъ и гонцовъ и бытъ тому по прежнему обыкновенію“²⁾.

Окремі відомості з історії права України. На цїм, власне, мало-б і закінчитися моє звідомлення про роботу в Московськїм „Древлехранилищі“. Але у-раз мені траплялися різні відомості з історії українського права або з історії України взагалі, що можуть зацікавити й бути корисними для наших дослідників. З деякими з таких виписок я хтїв-би познайомити читача. Отож 28 серпня р. 1691 гетьман Мазепа писав до Москви про те, що на Запорозжї частина куренів повстала супроти кошового. Це повстання приборкали й двох „завотчиковъ“ покарано на горло. Гетьман уважає кару „за рѣчь новую, понеже того перед сим в Сѣчи не бывало. Ібо хотя бывало хто там и в проступствѣ явится, то бывало держать такого чрез многое время в тюрмѣ. А потом разсуждають каковымъ учинити наказаніем. А такого скорою смертною казньо жестокою не казнятъ. А нѣне знатно то атаман кошевой сталь силенъ, что еще без исполнения убийства за самое намѣрение велѣл тѣхъ двухъ чѣлвкѣ вскоре казнити“³⁾. Здається мені, що ці міркування Мазепа мають значіння для історії українського карного права, зокрема січового.

У 1695 р. гетьман, пояснюючи, чом ставсь відступ від Казирменя, дає нам зрозуміти організацію військового постачання, коли пише „полчаня, какъ оружейныя порядки сами себѣ дѣлая, такъ порохи и пули, изъ нищетного своего домовитства покупая, не могутъ имѣти изобилного в томъ себѣ запасу“⁴⁾.

Р. 1696 зустрічаємо на Москві (в Преображенському) посаду, що її, мабуть, запозичили з України; це був „Генеральной Писарь“ Іван Інехов⁵⁾.

Цікаво, що в „доношені“ імператорові 26 квітня р. 1727 Прав. Сената з приводу того, що необхідно заборонити росіянам скуповувати землі на Україні, Сенат покликується на те, що „по Уложенью 7 главы.

¹⁾ Кн. № 77/1804 Малор. Експед. л. л. 177—178 (Також в кн. № 78/1805 Малор. Експед. л. л. 40—41. Тут це датовано 30 квітня).

²⁾ Кн. № 77/1804 Мал. Експед. л. 189.

³⁾ Кн. 62 Малор. Прик. л. л. 855—856.

⁴⁾ Ibid. Кн. № 75. л. 21.

⁵⁾ Ibid. л. 900.

50 пункта казакамъ своихъ казачьихъ вотчинъ продавать и закладывать никому не велено“¹⁾). Тут цікава як і (помилкова) думка Сената, що на Гетьманщині може мати чинність „Уложеніє“, так і те, що українських козаків прирівняно до російських городових козаків, до яких стосувалася ця постанова.

У рр. 1728—1730 точивсь у Колегії Закордонних Справ процес про втечу „малоросіянина“ Гр. Угрицького від майора кн. Щербатова (Угрицький між иншим зізнавав, що р. 1709 він був у Глухові „для обучения пѣнія і былъ в школе для оногo обучения полгода“. Отже в Глухові була така школа). 17 грудня р. 1730 Колегія Закорд. Справ по довгим розгляді, підчас якого вона зачіпала справу й принципово — як бути з українцями, які служать у російських поміщиків, котрі записують їх до подушного окладу, а потім від них відходять — ухвалила Угрицького „учинить свободна“²⁾). Вирок цей повинен був мати принципове значіння для аналогічних справ.

16 травня р. 1722 грамота Петра I дружині й дітям гетьмана Скоропадського, де м. инш. сказано, що суд на них можна просити, „при дворе Его Императорского Величества или в Сенате, а в Малоросійскихъ Городах никто изъ губернаторов, комендантовъ и гражданскихъ управителей, так же гетманъ и никто из Малоросійскихъ урядов люде й... челобитья и суда недаеть“³⁾)... Маємо діло з виключним випадком, коли з-під присуду гетьмана виключено його-ж підданого.

До р. 1742 стосується „Екстрактъ“, про сотенний поділ України, коли й як було встановлено окремі сотні, хто були сотники, то-що. Цей Екстракт склала Генер. Військова Канцелярія⁴⁾). Що правда, згадано в ній лиш декілька сотень.

Історичні дрібниці.

Одзначу ще деякі історичні дрібниці, що про їх, здається мені, варт згадати. Так, треба вказати на заповіт кол. ніженського протопopa С. Адамовича—відомого політичного українського діяча XVII в., що р. 1691 помер у Сибіру⁵⁾).

В листі до Мазепи від якогось Гавр. Сидорова з Запорожжя 13 січня р. 1692 оповідається про Петрика. Між иншим останній ніби то твердить „что ни от кого иногo пошель (на Запорожжя, для повстання), толко от писаря (В. Кочубея) послав в Сѣчу. І мнѣ де писарь всегда о всемъ, что в Батуринѣ дѣлаетца вѣдомо чинить... Клянетца, что от писаря сюды высланъ жить в Сѣчу“⁶⁾).

У жовтні р. 1701 сини кол. діяча за часів Хмельницького-Виговського Гр. Гуляницького Іван та Григор Гуляницькі називають гетьмана Мазепу „сродичемъ нашимъ“⁷⁾).

¹⁾ Кн. 52/1779 Малор. Експед. л. л. 72—73.

²⁾ Кн. № 7/1734 Малор. Експед. л. л. 994, 1052.

³⁾ Кн. № 78/1805 Малор. Експед. л. л. 210—211.

⁴⁾ Кн. № 42/1769 Малор. Експед. л. л. 38—40 й далі.

⁵⁾ Кн. № 64 Малор. Прик. л. 497 й д.

⁶⁾ Ibid. л. 824. ⁷⁾ Кн. № 83 Мал. Прик. л. 1057.

У грудні р. 1701 було велике запорозьке посольство до Москви. Поміж тих, що по дорозі занедужали, був і козак „сергиевского куреня Игнатъ Голодантъ“... ¹⁾ (мабуть, Галаган, що потім був прилуцьк. полковником).

Р. 1702 в Приказі Малоросійському був посланець від Мазепи „ево Гетманской войсковой старой (тоб-то старший) канцеляристъ Філіпъ Орликъ“ ²⁾. Не знаю, чи відомий його біографам цей ступінь його кар'єри.

Малюнок-схему української військової корогви в 1730 р. вміщено в книзі № 77/1804 Малоросійської Експедиції Сенату ³⁾.

Наприкінці своєї роботи я хочу вказати на редакцію „Правъ, по которымъ судится Малоросійській народъ“ часів Апостола, що її я знайшов, працюючи в „Древле-хранилищі“ ⁴⁾ За цю редакцію тільки побіжно згадує Кістяковський ⁵⁾. Коротко, не описуючи, згадує за неї Теличенко; він каже, що „було зведено й складено до 1731 р. три розділи: 1) „о чести Божіей“, 2) „о чести Государевой“ и 3) „о привилегіяхъ“ і надіслані од гетьмана Апостола до Колегії Закордонних Справ“ ⁶⁾.

Пам'ятка в оригіналі має довгу назву: „Книга Правъ, по которымъ народъ Малоросійській судятся, с ыностранного на російській языкъ переведенныхъ изъ трехъ книгъ. Прилѣжнымъ слѣдствиемъ и надлежащимъ артикуловъ противныхъ согласиемъ в одно собранныхъ и сведенныхъ, повелѣниемъ Всепресвѣтлѣйшія державнѣйшія великия Г-сдрни Анны Иоанновны, Императрицы, и самодержицы всеросійской и протчая, и протчая, и протчая; тщаниемъ же ясновелможного Его М-лсти Г-спдина Данила Павловича Апостола войскъ ея всепресвѣтлѣйшаго Императорскаго Величества Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра Гетмана і ордина св-таго Александра Невскаго кавалера. Новымъ порядкомъ и удобнѣйшимъ к приисканию потребныхъ до всякого дѣла артикуловъ расположениемъ на три части составленная. Году от воплощения Предвѣчной правды слова Божия (рѣку немає, але з листування видно, що це був рік 1730).

Книга ця — то лиш частина першої частини „Правъ“ і трактує вона „о криминальныхъ дѣлахъ“. Розділи її лиш приблизно відповідають розділам II, III й IV „Правъ“... часів Розумовського, відрізняючися від них раз-у-раз кількістю артикулів, а здебільшого й їх змістом. Її описати й оцінити збираюся в спеціальній замітці, присвяченій цій першій редакції „Правъ“...

Лев Окиншевич.

¹⁾ Ibid. л. 1123. ²⁾ Кн. № 6/1733 Малор. Експед. л. 24.

³⁾ л. 305. ⁴⁾ Кн. № 77/1804 Малор. Експед. л. л. 808—380.

⁵⁾ „Правъ“... с. с. 19, 21—22. ⁶⁾ Кіевск. Страница. 1833. № 10, с. с. 22—23.

АНОНИМНА ЗАПИСКА ПРО ПОТРЕБУ ОБМЕЖИТИ ВЛАДУ ГЕТЬМАНА.

1. Понеже в Малой Россіи власть Гетманская з фамѣлин своей и из свойственников своихъ, когда хочет — без заслугъ поставляет въ Енералніе и Полковіе и Сотенніе чини, а другіе малороссіяне заслуженихъ отцовъ дѣти и сами заслужоніе ѿ служащіе за тѣмъ препятствіемъ не получаютъ себѣ за служби награжденія и удостоенія, — сего раді даби тѣе всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ било исправлено: чтобъ Гетманская власть, по силѣ статей прежнихъ Гетманскихъ, — зъ фамилѣи и из свойственниковъ своихъ никого сама собою в Главніе Уряди не производила. Но хто из свойственниковъ Гетманскихъ достоинъ би билъ якого чина за свои служби, то о такомъ Старшина Енералная, придавши ему в кандидати одного или двоухъ із нествойственниковъ, — подписывали на опредѣленіе въ урядъ аттестат и согласіе свое.

2. Тая ж власть Гетманская, когда похочет, свойственникамъ своимъ без заслугъ ихъ опредѣляетъ сама собою маетности. А у заслужонихъ и служащихъ, которіе держатъ маетности по жалованнимъ грамотамъ и по Гетманскимъ унѣверсаламъ временемъ з гнѣвомъ, а временемъ з якою-нибудь причини безвинно без розиску и без указу отнимаетъ. Також старшину и сотниковъ без суда по своей волѣ отставляетъ от чиновъ. Да которіе бивали прежде маетности и другіе угодія на уряди Енералніе и Полковіе — с тихъ маетностей по отбирали Гетмани собою до своего владѣнія Гетманского, а другіе уже отойшли в рознихъ державцовъ владѣнія; черезъ что на онихъ урядахъ обрѣтающіеся имѣютъ скудость и поносятъ нужду. И даби всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ тос било исправлено; чтобъ власть Гетманская свойственникомъ своимъ маетностей собою не давала, но хто изъ свойственниковъ Гетманскихъ достоинъ за служби свои маетности, о такихъ би Старшина Енералная на опредѣленіе подписывала свой аттестат и согласіе. О дачѣ же другимъ малороссіянамъ заслужонимъ и служащимъ маетности или мелници поступалъ би Гетманъ по давнему обикновенію и по войсковимъ статьямъ прежнихъ Гетмановъ. А у заслужонихъ и служащихъ малороссіянъ, которіе имѣютъ маетности по жалованнимъ грамотамъ и по Гетманскимъ унѣверсаламъ, собою Гетманъ без розиску Суда Енералного без вини и без Указу не отбиралъ би. А что прежде бившіе на уряди Енералніе и Полковничіе маетности и прочіе угодія отойшли отъ тѣхъ урядовъ в Гетманское, також и другихъ разнихъ державцовъ, владѣніе — в томъ милостивое даби учинено било разсмотреніе, чтобъ впередъ имѣющимъ в онихъ би урядахъ персонамъ не имѣть скудости. Також старшини и сотниковъ без розиску Суду Енералного от чиновъ Гетманъ собою не отставлялъ би, да и которіе в старшини и сотники поставляеми будутъ, такихъ би произведено по заслугамъ за рекомендацію от полковъ по усмотренію Гетманскому обще з Старшиною Енералною.

3. Произнесено на полковниковъ и на другую старшину, что они накиданнемъ пята, употребленіемъ козаковъ на работи и другими долегливостями чинятъ малороссіянамъ тяжести. А и от власти Гетманской з дворцовъ и футоровъ Гетманскихъ прежде присиливали по полкамъ куфи з горѣлками и накидывани на людей, собирая денги не безъ тяжести. Також въ якихъ полкахъ суть маетности Гетманскіе, футоръ и дворецъ з гунтами пахотными и сенокосными, то и тѣмъ футорамъ и дворцамъ сверхъ маетностей Гетманскихъ старости Гетманскіе не толко другихъ посполитихъ уезднихъ людей, — такожъ де

владѣльческихъ подданихъ ненадлежащимъ до Гетманскихъ маестностей, но и козаковъ на работи нуждою употребляютъ: сѣно косят, подводи берут и до протчихъ привлекаютъ служб и козакамъ шинковать горелкою възбраняют. Когда же якіе з маестностей и з футоровъ Гетманскихъ везут до резиденціи Гетманской запаси и другіе потребности, то приказчики Гетманскіе другихъ людей градскихъ, уѣздныхъ и владѣльческихъ подданныхъ берут в подводи ненадежно з немалою тяжестію. Також где бивают в полках по городах полковых и сотенныхъ ярмарки, то на оніе присилаются з двора Гетманного віеждіе и не толко якіе маліе во время ярмарковъ бивают на полковниковъ доходи — тіе всѣ збѣрают, но вступаются и в суди, берут наклады, из ратушей требуютъ кормовъ, пиття и протчіе чинятъ непотребности. Что все даби ѿнѣ всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ било запрещено.

4. Чинено в Малороссіи и сіе не без досади, что Гетманская власть интересовалася до смертныхъ езекуцій и до публѣчныхъ наказаній собою без Суда Енералного и по разнимъ своимъ статьямъ приказовали знатныхъ и заслужонихъ малороссіянъ и чиновниковъ бити кіями и обухами и другими безчестными видами наказовать по своей воли. И даби всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ тое било ѿнѣ запрещено, чтобъ вперед Гетманская власть сама собою смертныхъ езекуцій не опредѣляла и жадныхъ публѣчныхъ побоями и другими безчестными видами наказаній знатнымъ малороссіянамъ и заслужонимъ и чиновникамъ не чинила и никого сама по своей волѣ не судила, но якое в чомъ на кого дѣло позовется, о томъ би в Судѣ Енералномъ разсмотрувано по правамъ малороссійскимъ, честнымъ поступкомъ, без суровости и без досади.

5. Немалую из того обиду народ малороссійскій поносит на себѣ, что якіе дѣла челобитческіе хотя бивали слѣдовани в Суду Енералномъ и рѣшени, однако ж и то судебное вершеніе Гетманская власть сама собою перевершивала по своей волѣ мимо надлежащіе права малороссійскіе, а иногда и противъ прав единимъ своимъ разсужденіемъ. И даби всемилостивѣйшимъ Его Императорского Величества Указомъ повелено било, чтобъ всякъ з малороссіянъ первой в томъ судѣ билъ судимъ, которому подчиненъ ест. А если там не будетъ удовольствованъ праведно, то даби оттуду аппеляцію чинилъ до Енералного Суда. А мимо Суд Енералній даби нікто сужень не билъ.

6. Доходи в скарбъ войсковій собирались непорядочно; такоже в содержаніяхъ и расходахъ бивали ненадлежащихъ. Того ради даби всемилостивѣйшимъ Его Императорского Влѣтва Указомъ повелено било учредить подскарбихъ для содержанія скарбу войскового знатныхъ персонъ, и придать имъ сколько потребно добрыхъ помощниковъ. Которіе персони держали б з скарбу расходъ на войсковіе нужди по писменныхъ предложеніяхъ Гетмана и Старшины Енералной. Також и в полкахъ били б учреждени для собиранія тихъ войсковихъ доходовъ люди повѣренніе и пожитечніе за присягою, чтобъ оніе доходи собирали везде в полкахъ порядочно и отда(ва)лись подскарбѣмъ з достовѣрными вѣдомостми и записками. А смотрено б того с прилежаніемъ, даби на приватніе ничіе потреби оногo скарбу не издерживано.

7. Старшина Енералная, которіе указомъ Его Императорского Влѣтва опредѣлени будут, даби при власти Гетманской имѣли достойній респектъ и важность в дѣлахъ и в отпавленіяхъ волніе голоси и силу дѣйствителную. Також и Полковники. А когда что здѣлается от власти Гетманской не по слушности, и порядкамъ войсковимъ противно, чтобъ без зазору и опасенія представляли тшательно ко исправленію показанной неслушности. И тое б власть Гетманская принимала за благо, не ставя себѣ того за досаду и противность, понеже общая должность ихъ смотрѣть того, что надлежитъ к доброму; порядку и к ползѣ народу малороссійского¹⁾

¹⁾ Кн. № 79 / 1806 Малор. Экспедиціі лл. 193—195. Нумерація належить нам.

Додаток 3-й.

**ЛИСТУВАННЯ р. 1733 ПРО БАЖАННЯ КОЛЕГІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ
ЗДОБУТИ ПО СМЕРТІ АПОСТОЛА .УРЯДУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНОЮ.**

А. „Доношеніє“ кн. Шаховського від 1-го червня р. 1733.

Всепресвѣтлѣйшая, державнѣйшая великая Гдѣрня Императрица Анна Иоанновна, самодержица всероссийская, Гдѣрня всеілтивѣйшая.

Вашему императорскому величеству всеподданѣйше доношу. В Глуховѣ я приѣхалъ майя 26 дня. И у Гетмана Данилы Апѣстола былъ. Которой весма боленъ, понеже левою рукою не владѣеть, а ногою, хотя и сказываетъ, что нечто чувствуетъ, однако я не надеюсь, чтоб то правда. И вѣсма слаб, от чего в жизни ево надежда имѣется малая, разве можетъ быть в той слабости некоторое время продолжитца. И никакихъ писемъ не подписываетъ, а подписываетъ вместо ево генералный писар Турковской. И от того бѣ не произошли какіе непорядки. При томъ же вашему императорскому величеству всеподданнѣйше доношу: какъ я приѣхалъ, увидѣлъ, что генералная старшина вся обретається в Глухове. Того ради принужденъ я всякими образы провѣдывать, для чего они собрались и увѣдалъ, что оная Генералная старшина желаетъ взять правление генеральной войсковой канцеляріи при жизни гетманской. И надѣюсь, с примеру того как по смерти гетмана Скоропацкаго имѣли правления генералная старшина. От которого правления какіе воспослѣдовали дѣла, о томъ вашему императорскому величеству извѣстно. А потом увѣдал же я, что оной гетманъ Данило Апостоль былъ склоненъ, чтобъ то свое правление войсковой генеральной канцеляріи приказать оным генеральной старшине. Однако без совету генерала Нарышкина. А какъ онъ, генералъ Нарышкин, о томъ увѣдалъ, то с общего со мною совету майя жъ 29 дня ему гетману предлагалъ, то для чего онъ гетманъ то без совету ево учинилъ. А надлежало было ему гетману требовать о томъ вашего императорского величества указа. А до полученія указа приказать тому писарю, чтобъ оной писарь за его гетманскую болезью о всехъ дѣлахъ представлялъ ему генералу Нарышкину. При чемъ и я былъ и ему Гетману советно говорилъ. На что онъ гетманъ Данило Апѣстль говорилъ, что он тому писарю предствоятъ ему, генералу Нарышкину, приказывал, и другіе слова говорилъ, токмо за слабостью ево въ какой силе оныя разсудить было невозможно. Да при томъ же напомнилъ ему генеральной писарь Турковской, что онъ гетманъ якобы приказалъ о томъ правленіи к генеральной старшине написать и письмо, по чему б они могли принять ту канцелярію. И при том просилъ меня онъ гетманъ, чтоб оное письмо высмотрить. На что я говорилъ чтобъ онъ то письмо отдалъ генералу Нарышкину. И оное письмо, когда прислано к генералу Нарышкину, я смотрилъ. Которое писано в той силе, чтобъ имъ, генеральной старшине, то правление вѣдать. А майя жъ 30 дня были у меня некоторые генералная старшина и то свое намерение, чтобъ безъ указа вашего императорского величества то правление получить отставили, а требовали у меня совѣту какимъ образомъ писать в ыностранную коллегію и просить о томъ у вашего императорского величества мѣстивого указа. А они якобы того знать не могутъ. На что я имъ советовалъ, чтобъ они кому нѣ генералную канцелярію вѣдать, о томъ бы просили вашего императорского величества всеілтивѣйшого указа, а до получения того указа по всякимъ в ту канцелярію доношеніемъ и представленіемъ, которыми требуются резолюціи, предствояли генералу Нарышкину, которому те резолюцы давать надлежить. И то написанное по совѣту моему в ыностранную коллегію чернос доношение объявляли генералу Нарышкину. А сего жъ іюня 1 дня. пришедъ к нему, генералу Нарышкину, генеральной писарь Турковской, объявлялъ, что якобы гетманъ сего писать не велель: а имянно в томъ черномъ написано было (а понеже безъ указа вашего императорского величества того я самъ собою учинить не дѣрзаю, того ради всеілтивѣйшого вашего императорского величества указа по моей рабской дожности всеподданнѣйше прошу. А покаместъ за Божіею помощію до первобытного приїду здравия, приказалемъ писарю войсковому генералному Михайлу Турковскому, дабы он

о всяких вашего императорского величества гдѣрственныхъ войсковыхъ и челобитческихъ дѣлахъ докладывалъ вашего императорского величества гдѣну генералу и коволеру Семѣну Нарышкину и от его гдѣдна генерала требовалъ резолюціи¹⁾). Того ради не соизволите ли, ваше императорское величество, указать: от него, гетмана взять писменно, а генералную старшину допросить — для чего они по совѣту ево, генерала Нарышкина, не дѣлають, а делаютъ по своимъ прихотямъ — дабы впредь удобнѣе ему, генералу Нарышкину все интересы вашего императорского величества охранять. И не соизволите ли жь, ваше императорское величество, впредь до будущего вашего императорского величества всемѣлтивѣйшаго указу, указать для выше писанныхъ резоновъ ту гетманскую канцелярію принять в правление генералу Нарышкину, чтоб оная генералная старшина по ихъ желанію в то правление не вступали, дабы от нихъ не показалось такихъ же непорядковъ, какъ и от прежней генералной старшины, которая правила генералною войсковою канцеляріею по смерти гетмана Скоропацкаго. А пока онъ, гетманъ, в жизни своей продолжитца, то не соизволите ли, ваше императорское величество, указать все универсалы писать ево гетманскимъ именемъ и подписывать генералному писарю, такъ, какъ и прежде указомъ вашего императорского величества велено было за болезнью гетмана Скоропацкаго подписывать генералному писарю. Точію б все те дѣла шли с позволенія ево генерала Нарышкина. В протчемъ же здѣсь мѣстію господне состоитъ все благополучно.

Вашего императорского величества
всенижайши рабъ

Кіізь Алексѣй Шаховской.

Июня 1 дня
1733 года. Из Глухова²⁾).

Б. „Доношеніе“ його-ж того-ж числа про надіслання копії з прохання Генеральной Старшины.

Всепресвѣтлейшая, державнѣйшая великая гдѣрня императрица Анна Иоанновна, Самодержица всероссійская, гдѣрня всемѣлтивейшая.

Вашему императорскому величеству всеподданнейше доношу: увѣдомился я, что генералная старшина собрались для того — какъ увѣдали, что гетманъ заболелъ, и написали к вашему императорскому величеству челобитную, с которой досталъ секретно копию. Которою к вашему императорскому величеству предствояю при сем моемъ всеподданнейшемъ доношеніи. О которой челобитной я слышу, что оная генералная старшина содержать в великомъ секретѣ и хотять оную челобитную послать к вашему императорскому величеству в ыностранную коллегію по смерти оногo гетмана. А какъ видно изъ оной же копии, что они желаютъ дабы по смерти оногo гетмана былъ избранъ новой гетманъ. И в томъ уже ихъ намереніе по сей челобитной ихъ видно. Того ради с оной челобитной копию к бѣшему императорскому величеству прежде ихъ присылки предствояю при семъ моемъ всеподданнейшемъ доношеніи, для того дабы о томъ ихъ намереніи вашему императорскому величеству было известно.

Вашего императорского величества
всенижайши рабъ

Кіізь Алексѣй Шаховской.

Июня 1 дня
1733 году из Глухова³⁾).

¹⁾ Тут замѣсть дужокъ очевидно мали бути лапки, бо подаються слова гетмана.

²⁾ Оригінал у кн. № 79/1805 Малор. Експедиціі Сената лл. 269—270.

³⁾ Ibid. л. 271. Оригінал.

В. Копія з „челобитной“ Генеральной Старшины.

Копія.

По титулахъ.

Вашего императорского всепресвѣтлѣйшаго величества верные подданные, нижеподписанныя малороссійская генералная старшина, падши предъ всеавгустѣйшѣмъ Вашего Императорского величества маэстатомъ, у стопи ногъ монаршихъ до лица земли, все-нижайше и всеподданнейше Вашему Императорскому величеству челомъ бьемъ. Прошлого апреля 28 сего дня Вашего Императорского величества вѣрніи подданыи войска вашего жъ императорского величества зипорожского обоихъ сторонъ Днѣпра гетманъ Данило Павловичъ Апостоль заболезновалъ парализомъ. Которая болезнь сночала своего ему, гѣдну гетману, руку и ногу левые повредила, тако яко в тыхъ руцѣ и ноге левыхъ ниже болезни, ниже движения онъ гѣднъ гетманъ могъ ощущати, но паче от той болезни часть от часу ослабеваль.

А сего...

Сие место оставлено для
того, чтобъ вписать кото-
рого числа онъ, гетманъ
умреть.

онъ
гѣднъ гетманъ Апостоль Божиею волею привременную свою жизнь окончаль. По смерти же ево гѣдна гетмана войсковая генералная канцелярия до высокоповелителѣйшаго вашего императорского величества указу прі нас нижеподписанныхъ малоросскіи Енералной старшине осталась; и о семъ вашему императорскому величеству в гѣдрственную коллегію иностранныхъ дѣлъ по верной, присяжной нашей рабской должности всеподданнейше доносимъ. А понеже по указу блаженныя и вечно достойныя памяти Петра второго императора и самодержца всероссійскаго, вашего императорского величества любезного племянника, в данныхъ покойному гетману Апостолу из верховнаго тайнаго совету в прошлом 1728 году решительныхъ пунктахъ повелено: что к службѣ и высокому императорского величества инътересу принодлежитъ дѣлать ему гетману вѣрно и радѣтельно и поступать во всехъ дѣлахъ, которые к интересу Императорского величества принадлежать, с совету присланнаго к нему от императорского величества, которому при нем гетмане быть будетъ повелено; какъ же з совѣту генеральной старшины і полковниковъ по прежнему войсковому обычаю. Того ради намъ ли генеральной малоросскіи старшине вашего императорского величества до избрания новаго гетмана правление всякихъ воинскихъ и гражданскихъ в Малой Россіи порядковъ, которые при гѣдну гетману Апостолу, за живота его, в генеральной войсковой канцеляриі отпровлялись, по совету обще нашего императорского величества з гѣднымъ генераломъ и коволеромъ Семеномъ Нарышкинымъ, содержать вседѣстивейше указать повелеть соизволить — о томъ вашего императорского величества из гѣдрственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ высочайшаго повеления, вседѣстивѣйшаго указу, рабски просимъ и всемилосерднейшему вашему императорскому величеству призрению, яко вѣрніи вашего императорского величества раби, подданнычески себѣ подвергаемъ.

Вашего императорского величества,
вспрествѣтлѣйшаго величества
верніе подданніе и всеижайшіе раби¹⁾.

¹⁾ Копія безъ підписів і дати у кн. № 79/1806 Малор. Експедиц. в Моск. Древле-хран. лл. 272 — 273.

Додаток 4-й.

ІНСТРУКЦІЯ З КОЛЕГІЇ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПІДСКАРБІЮ З РОСІЯН — ІВАНУ МЯКИНІНУ, — ВІД 29 КВІТНЯ р. 1729.

По Указу Его Императорского Величества, в Коллегіи Иностранных Дѣлъ рѣшено: определенному Указомъ в верховномъ тайномъ совѣте Ивану Мякинину в Малой Росіи к збору денежной казны подскарбиемъ дать инструкцію, а к гетману господину Апостолу послать Его Императорского Величества Грамоту слѣдующаго содержания.

А. Инструкція штатсь комисару Ивану Костянтинову сыну Мякинину, какъ ему (и с нимъ другому, определенному из малоросіянь) будучи в Малой Росіи подскарбиями у збору доходовъ в войсковой скарбъ и у расходовъ обще дѣлать и поступать надлежитъ.

1-е. В 1727-м году в Грамоте Его Императорского Величества, отправленной из верховного тайного совѣту к малоросійскому народу, написано, что Его Императорское Величество по высокой своей Монаршей мѣсти, указаль поданныхъ своих Малоросійского народа обнадежить, что к нимъ в Малую Росію Гетманъ и старшина будутъ определены вскоре, какъ прежде было по договору Гетмана Богдана Хмелницкого; доходы с нихъ денежные и хлѣбные собирать тѣ, которые надлежатъ по пунктамъ того же Гетмана Богдана Хмелницкого, и которые збираны при бытности бывшихъ потомъ Гетмановъ. А которыя всякия доходы положены со определения малоросійской коллегіи по доношениямъ генерала-маеора Вельяминова внов, — тѣ отставить вовсе и впред онихъ не збирать. Да в указе ж Его Императорского Величества, состоящемся в верховномъ же тайномъ совѣте июня 20-го, того ж 1727 году, написано, что Его Императорское Величество указаль в Малой Росіи Гетману и генеральной старшинѣ быть, и содержать ихъ по даннымъ пунктамъ Гетману Богдану Хмелницкому 7162 году, которой Гетманъ сперва из Полской державы поддался под державу Російскую. І потому Его Императорского Величества Указу для обраня Гетмана посыланъ тайной совѣтникъ Оедор Наумовъ. А в данной ему, Наумову, инструкціи в первомъ-на-десять пункте написано, что Его Императорское Величество, по высокой своей монаршей мѣсти, с Малой Росіи всякия доходы, которые были положены и збираны со определения малоросійской коллегіи вновъ, указаль отставить и не збирать. А о зборе с сего времени доходовъ денежныхъ и хлѣбныхъ, которые надлежатъ по пунктамъ Богдана Хмелницкого и которые збираны при бывшихъ потомъ Гетманахъ, разсмотрѣть і говорить з Гетманомъ, с старшиною и з духовними, понеже о тѣхъ прежнихъ зборахъ — денежныхъ и хлѣбныхъ, с чего были положены и збираны, и посколку оныхъ поджежало быть в зборе — здѣсь извѣстія не имѣется. І обранъ Гетманомъ Данило Апостоль. І в Коллегию Иностранныхъ Дѣлъ тайной совѣтникъ Наумовъ писалъ, что по данной ему инструкціи о доходахъ говоря, какъ до обраня Гетмана, с старшиною и з духовными, такъ и по обраніи Гетмана с нимъ и с протчими, і не нашед прямого постановления, положилъ з Гетманомъ тако: что зборы, кои прежде бывали на Гетманов и на полковников, на полковую старшину и на ратуши збирываны, — тѣ збирать ииѣ и зборщикамъ привозить оныя в Глухов к Гетману. А куда оныя будутъ положены, о томъ Его Императорского Величества Указомъ определить. А с цыганов сколько откупъ берется, и то велѣлъ онъ платить им к себѣ.

2-е. І в прошломъ 1728-м году Гетманъ господинъ Апостол, будучи в Москвѣ, подавалъ прошение о разныхъ дѣлехъ. На которые ево прошения учинено рѣшение в верховномъ тайномъ совѣте и дано ему Гетману пунктами. І в томъ рѣшеніи в седмомъ пункте написано: Его Императорское Величество, какъ въ 1727-м году в Грамоте своей к малоросійскому народу, о избраніи Гетмана посланной, повелѣлъ объявить, что зборы бывшею Малоросійское коллегією определенные указаль отставить, такъ и ииѣ по высокой своей к народу Малоросійскому мѣсти быть соизволяет. А тѣ зборы, которые надлежатъ по пунктамъ Гетмана Хмелницкого и которые збираны при бытности бывшихъ по немъ Гетманехъ, повелѣлъ собирать в войсковой скарбъ. А понеже о томъ войсковомъ скарбе, посколку в Малой Росіи того в годъ в зборе бывало, извѣстія неимѣется и вѣдать нѣпочему, что прежние Гетманы доходы с Малой Росіи собирали по своему расположению; за что от

народа и жалобы доходили. Так же и в расход тѣ собираемые доходы употребляли как хотѣли, а в войсковом скарбѣ ничего не оставалось. Но и паче ж что тотъ зборъ бывалъ подѣ вѣдениемъ гетманского дому людей, какова не порядку ни-в-которомъ Гсѣрствѣ нѣтъ. что с народа Гсѣрственныя доходы собирать и оными партикулярнымъ персонамъ користоватся; от чего народу была несносная тягость. Сего ради Его Императорское Величество мѣрдуя о них своихъ подданныхъ чтобъ имъ впредь от такихъ не порядковъ тягости не было, і чтобъ тотъ зборъ для облегчения малоросійского народа в настоящей порядокъ привести, повелѣлъ до предбудущаго Указу для збору с малоросійского народа в войско-вой скарбѣ доходовъ учредить двухъ подскарбиен, одного из великоросійского и одного из малоросійского, которые определяют по полкамъ тѣ доходы собирать, выбравъ из ратушныхъ урядниковъ і иныхъ зборщиковъ, и (собирая, привозить в козну, какъ в пунктахъ Гетмана Богдана Хмельницкого имянно изображено. А из тѣхъ собираемыхъ доходовъ употреблять на потребныя дѣйствительныя войсковыя расходы с запискою и давать в приходе и в расходе отчотъ, какъ обыкновенно вездѣ водится. І дабы Его Императорское Величество о доходе с подданныхъ своихъ малоросійского народа (какъ каждый Гсѣръ в своемъ Гсѣрствѣ чинить) вѣдать могъ, і понеже о тѣхъ зборахъ в войсковой скарбѣ и о расходахъ войсковыхъ прямого извѣстія не имѣется, без чего подлинного определения о зборахъ с народа и о расходахъ войсковыхъ ѿнѣ положить немочно. Для того Его Императорское Величество до впредбудущаго вящаго в томъ осмотра и Указу, і особливо для ѿнѣшняго мирнаго состоянія, и не хотя чтобъ тотъ малоросійской народъ податми без нужды отягощенъ былъ, — указалъ ѿнѣ в тотъ войсковой скарбѣ собирать толко с промысловъ, а имянно: покуховное и скатное, с продажнаго вина в шинки и в отвозъ в великоросійскіе города, да з дехтю, также покуховное и скатное с винокуранныхъ казановъ. А со пчель и за табачную десятину, кромѣ казаковъ, въ ярмонки и в торги с купецкихъ людей с продажныхъ товаровъ, и с хлѣба мѣрки, с мостовъ, с перевозовъ и з гребель с проѣзжающихъ людей, с откупныхъ разныхъ статей, с ратушныхъ сель годовой платеж и за живность; и собирать тѣ зборы со всѣхъ владѣльцовъ и с монастырскихъ, которые такие промыслы имѣть будутъ. А сверхъ того иныхъ никакихъ поборовъ ни на кого из малоросійского народа никому безъ имяннаго Его Императорского Величества Указу отнюдь не накладывать и ни чѣмъ ихъ не стягивать. А сколько за годовымъ расходомъ денегъ в остатке будетъ, — о тѣхъ доносить Его Императорскому Величеству, и безъ имяннаго Его Величества Указу в расходъ не держать. І понеже здѣсь донесено; что тѣ зборы по полкамъ собираются неравнымъ числомъ, и от того можетъ быть однимъ перед другими не безъ тягости, — того ради Гетману со всею старшиною и с полковники подать о томъ извѣстіе — в которыхъ мѣстехъ какая тѣхъ зборовъ разнь и для какихъ резоновъ; и не имѣется ль от того неравнаго збору кому отягощения, и впредь какъ оныя зборы поровнять, — і о томъ донести в Коллегию Иностранныхъ Дѣлъ со мнѣніемъ. Да того жъ рѣшения в 15-м пунктѣ написано: великоросійскимъ персонамъ, которые в Малой Росіи ныне имѣютъ маестности и которые впредь себѣ купятъ, — надлежащія в Малой Росіи с тѣхъ маестностей службы, подати и повинности отправлять и все нести с прочими Малоросіяны равно.

3-е. По вышеписанному рѣшению верховнаго тайнаго совѣта 7-го пункта определенныхъ с Малой Росіи в войсковой скарбѣ собирать съ промысловъ, имянно показанныхъ посколку в годъ при колегіи Малоросійской збиралось, — о томъ дается ему с поданной в Коллегию Иностранныхъ Дѣлъ в прошлом 1728-м году тайнымъ совѣтникомъ Наумовымъ табели копия под литерою А. Да для извѣстія о тѣхъ же зборахъ, которые по рѣшению верховнаго тайнаго совѣту ѿнѣ собирать велено подлинныя вѣдомости взятые в бывшую малоросійскую коллегию у зборщиковъ да копия з табели поданной из той Малоросійской Колегіи въ 1726-мъ году в сенатъ под литерою В.

4. Прибывъ имъ, подскарбиямъ, в Глуховъ бытъ у господина Гетмана Апостола і подать посланную с ними Его Императорского Величества Грамоту. Потомъ с вѣдома ево Гетмана собрать к себѣ изъ каждого полку по одному члѣвку зборщиковъ, которые были определены от господина гетмана Апостола по обраніи ево, октября мѣсяца 1727 году і в прошлом 1728 году, і взять у нихъ вѣдомости — какимъ порядкомъ тѣ імянованные

зборы в рѣшеніи верховного тайного совѣта, а имянно: покуховное и скатное с продажного вина в шинки и в отвоз в великоросійскіе города, да з дехтю, такъ же покуховное и скатное с винокуренныхъ казановъ; а со пчель і за табачную десятину, кромѣ казакъ, въ ярмонки и в торги с к,пецкихъ людей с продажныхъ товаровъ, и с хлѣба мѣрки, с мостов. с перевозовъ и з гребель с проѣзжающихъ людей, с ратушныхъ сель годовой платежъ и за живность, — они зборщики в тѣхъ годѣхъ собирали. И по сколку в котором полку тѣхъ вышеімянованныхъ зборовъ собрано и со всѣхъ ли владѣльцовъ і с монастырскихъ, которые такіе промыслы имѣли, браны, и не збирали ль сверхъ того иныхъ какихъ поборовъ, и, буде збирали, какіе і с чего тѣ зборы іманы; і такожде посколку какихъ зборовъ было собрано. І взявъ такіе вѣдомости здѣлать табель посколку какого звания збору того в котором полку было і перед зборомъ вышеобъявленной табели. данной имъ под литерою А, -- сколько прибрано или недобрано. И, буде которой зборщикъ чего недобралъ, — о томъ взять у него скаску — за чѣмъ тот недобор у него учинился.

5. По прибытіи жъ ихъ в Глуховъ определить по полкамъ тѣ доходы собирать, выбравъ изъ ратушныхъ урядниковъ і иныхъ зборщиковъ, и собирая. денги велѣтъ привозить в Глухов на определенные сроки по разсмотрению. А зборщикомъ собирая тѣ денги записывать в кѣги; і в болшихъ денгахъ давать отписи, а мелочные токмо записывать в кѣги. І тѣ кѣги велѣтъ имъ привозить в Глуховъ к нимъ подскарбьямъ. А велѣтъ собирать доходы в полкахъ тѣ — которые рѣшениемъ верховного тайного совѣта положены и описаны в сей инструкціи выше сего въ 4-мъ пунктѣ. А откупнымъ статьямъ быть по прежнему на откупу и по прошествіи сроковъ отдавать с торгу охочимъ людямъ. А сверхъ того иныхъ никакихъ поборовъ ни на кого із малоросійского народа отнюдь не накладывать і ничемъ ихъ не тяготить.

6. Индуктной зборъ на откупу, і велено откупщику Гаврилу Владиславичю откупные денги привозить в Москву и платить в Колегіи Иностранныхъ Дѣлъ по третямъ года. И имъ подскарбьямъ в тотъ зборъ невстывать.

7. Хлѣбъ такожде по полкамъ велѣтъ собирать, а имянно: что в рѣшительныхъ Гетману пунктахъ показано въ ярмонки і в торги с хлѣба мѣрки, да издавна обыкновенной хлѣбной зборъ с мѣльницъ войсковые части, о которомъ, хотя в томъ рѣшеніи не упомянуто, однакожъ в указахъ Его Императорского Величества 1727-го году імянно написано, что дѣжные і хлѣбные доходы собирать которые надлежатъ по пунктамъ Гетмана Богдана Хмельницкого, і которые збраны при бытности бывшихъ потомъ гетмановъ. И, собирая тотъ хлѣбъ, класть по полкамъ в тѣхъ мѣстехъ, в которыхъ напредъ сего кладен бывалъ. А в Глуховъ к нимъ подскарбьямъ о томъ хлѣбномъ зборѣ вѣдомости присылать на определенные сроки по разсмотрению, а имъ подскарбьямъ тѣ вѣдомости присылать сюда в Колегію Иностранныхъ Дѣлъ.

8. По вышеписанному жъ рѣшенію верховного тайного совѣта 7-го пункта повелено із тѣхъ собираемыхъ доходовъ употреблять на потребные дѣйствительные войсковые расходы з запискою і давать в приходе и в расходе отчетъ, какъ обыкновенно вездѣ водится. І о дѣйствительныхъ войсковыхъ расходахъ имъ подскарбьямъ вѣдать. В томъ же рѣшеніи верховного тайного совѣта в 6-мъ пунктѣ написано: что принадлежитъ о полкахъ охочоконныхъ і охочопехотныхъ і его императорское величество мѣрдуя к народу малоросійскому для убѣжания имъ в зборахъ на платежъ тѣхъ полковъ тягостей указалъ ему Гетману имѣть такихъ три полка, в которыхъ быть по пяти сот члѣвкъ. И когда придетъ время выдачи жалованья тѣмъ тремъ полкамъ охочоконнымъ і охочопехотнымъ, и от полковниковъ тѣхъ полковъ поданы будутъ імянные росписи, — тогда по тѣмъ наличнымъ імяннымъ вѣдомостямъ, с вѣдома господина гетмана, на тѣ три полка денежное жалованье выдавать по Указу, с росписками; еще жолдакомъ, музыке войсковой и канцеляріи войсковую и судовую генералные годовое денежное жалованье. А посколку на охочіе полки, жолдакамъ, музыке войсковой по поданой гетманомъ вѣдомости в даче на кого быть надлѣжитъ і на канцеляріи при гетманѣ Скоропадскомъ давано, — тому на примѣръ при семъ вѣдомость имъ подскарбьямъ дается. І давать то жалованье на наличныхъ людей. Да когда изъ сосѣдственныхъ крымскихъ і полскихъ городовъ или мѣсть от тамошнихъ управителей и із ыныхъ гсѣрствъ будутъ к гетману присылщики о какихъ дѣлахъ і имъ

давать кормовые денги, и при отпуске в презентъ по гетманскому рассмотренію. Да на дачю поверстных дѣлъ посылаемым от господина Гетмана к Москве посланцом і гонцом и на протчіе симъ подобныя войсковыя потребности і необходимыя нужды, по требованію Гетмана, денги выдавать, записывая Указы с росписками. А на содержание артилеріи и на заплату служителям по гетманскому требованію определенъ и отданъ городъ Коропъ с уѣдомъ і со всѣми принадлежностями, — і тое артилерію содержать и служителемъ жалованье давать с того даннаго города Коропа.

9. А сколько тѣхъ дѣлъ в зборѣ і на вышписанные войсковыя дѣйствительныя расходы в роздаче будет, — тому всему имѣть имъ подскарбьямъ приходныя и расходныя книги за руками своими и за шнуромъ. І с тѣхъ книгъ велѣтъ дѣлать месечныя репорты; і такіе репорты присылать по мѣсно или по третям года, а по окончаніи года счеты годовыя, по указу в Москву, в коллегію іностранныхъ дѣлъ. А сколько за годовым расходом денегъ в остатке будетъ, — о тѣхъ писать в коллегію іностранныхъ дѣлъ и без указу ни в какіе расходы не держать.

10. В ынструкціи генерала-маеора кѣзя Алексѣя Шаховского, которому велѣно быть при гетманѣ для Его Императорского Величества дѣлъ и совѣтовъ, написано — хотя ему генералу-маеору в дѣло зборов і в расходы вступать і вѣдать оныхъ не надлежит. однакожь смотрѣть чтобъ тѣ зборы чинены были такъ какъ в рѣшительных пунктахъ, данныхъ Гетману, написано. И із тѣх зборов расходы войсковыя были потребныя, дѣйствительныя; а сверхъ положеннаго никаких наборовъ не збирать и ни чемъ народъ не тяготить.

11. В указѣ генваря 13 дня 1724-го году написано: о дѣлахъ, которые тайности подлежатъ в гсѣрственныхъ дѣлахъ оного отнюдь в партикулярныхъ писмахъ ни к кому не писать, ниже к тому от кого отправленъ, кромѣ настоящихъ реляцій. А ежели какое препятствие от кого в томъ или иномъ будетъ его дѣлу, — то писать волно куда за блго кто разсудит, толко упоминая о вручонном ему дѣле генерално — отчего оному повреждение есть. Такъ же ежели случатся дѣла посторонныя, а в реляціяхъ к тому, от кого отправленъ, писать будетъ за какимъ подозрѣніемъ невозможно, то волно писать кому в томъ повѣрить: а о вручонном своемъ никакъ инакъ толко какъ вышписано, под жестокимъ наказаніемъ по винѣ преступления. И сей Указъ всякому писать в ынструкціи. И господину Мякинину о томъ вѣдать и чинить по сему Указу непременно.

12. Ради управления при том канцелярскаго дѣла и для записки тѣхъ зборовъ в приходную и расходную кѣги и сочинения репортов велено генералу-маеору кѣзю Шаховскому дать имъ подскарбьямъ канцеляриста и двухъ копистовъ из рускихъ, которые нѣ в Глуховѣ есть. А для надзирания над зборщиками велено из Глуховскаго гарнизона дать изъ ундеръ офицеровъ десять члвкъ і для карауловъ и розсылокъ пристойное число солдатъ; а на канцелярскіе расходы бумагу, чернила, дрова, свѣчи і протчѣе покупать із тамошнихъ доходовъ, записывая в расходъ надлежащимъ образомъ. А для писма жъ что надлѣжитъ по малоросійскіи — требовать у гетмана писцовъ двухъ или трехъ члвкъ, и для приему денегъ счетчиковъ сколько члвкъ пристойно.

13. Будучи имъ подскарбьямъ при том отправленіи поступать прилѣжно і радѣтельно і чинить по самой истинѣ какъ добрымъ и честнымъ людямъ дѣлать надлежит. И отправлять то все с общаго совѣту і согласія. И одному без другога ничего не дѣлать. Также взятковъ, посуловъ от зборовъ и от выдачь тѣхъ денегъ отнюдь не имать, опасаяся за неисправление того положеннаго на нихъ дѣла, а паче за взятки, надлежащаго штрафа.

Равно такая жъ инструкция дана подскарбію из малоросіянъ Андрею Маркову.

Б. Грамота к гетману господину Апостолу: по нѣшему Императорского Величества Указу повелено для збору с Малоросійскаго народу войсковою скарбѣй доходовъ учредить двухъ подскарбіевъ — одного из великоросійскаго и одного из малоросійскаго. И ныне велено быть подскарбіями із великоросійскихъ штатсѣ-комисару Ивану Мякинину, із малоросійскихъ — бывшему Лубенскому полковнику Андрею Маркову, которому рангъ данъ генералной старшины под судьями. А какова дана имъ инструкция о бытности у того збору подскарбіями, — с той инструкции приобщается тебѣ подданному нашему копия.

И тебѣ нашего Императорского Величества подданному войска Запорожского обоихъ сторонъ Днестра гетману о семъ вѣдѣть и вселѣть в Глуховѣ на канцелярню отвести имъ дворъ, а для писма по малоросійски дать писцовъ двухъ или трехъ члѣвкъ, і для приему денегъ счетчиковъ сколько члѣвкъ пристойно.

Канцлѣрь Граф Головкинъ
Василей Степановъ
Петръ Курбатовъ
Ассессоръ Семенъ Иванов.

Аврамов.

Подписано 29 апреля

1729 г.

№ 159 записной¹⁾.

¹⁾ Кн. № 68/1795 Малор. Експед. Сената лл. 141 — 149.

II.

Звідомлення І. Ю. Черкаського про командировання до Чернігова в серпні року 1926.

I. Фонди Чернігівського Історичного Архіву. — II. Матеріали для карного та цивільного процесу на Україні Лівобережній XVIII в. — III. Судові реформи гетьмана К. Г. Розумовського. — IV. Окремі відомості що-до судових справ середини XVIII в.

У серпні року 1926 Комісія для виучування історії західно-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук — командировала мене до Чернігова для ознайомлення з матеріалами що-до судового устрою та судочинства в Лівобережній Україні, які переховуються в Чернігівському Історичному Краєвому Архіві.

I.

Чернігівський Історичний Краєвий Архів складається з кількох фондів: 1) кол. Чернігівського Окружного суду, 2) Мазепиноного будинку, 3) кол. Архівної Комісії, 4) кол. Дворянського Депутатського Зібрання й 5) фонду монастирів. Я встиг ознайомитися з архівами тільки кол. Окружного суду й Мазепиноного будинку.

На жаль, Чернігівське архівне управління ще не має повного опису того, чим воно володіє, що в нього є. І тому мусів я цілий день витратити в архіві кол. Окружного суду, щоб розшукати потрібний матеріал що-до судового устрою й судочинства козацьких судів. Мені могли вказати лиш на полиці з справами Чернігівського Генерального суду, починаючи з 1800 року аж до 1834 р. Справ цих чимало. Збереглися вони добре. З побіжного огляду їх видно, що Чернігівський Генеральний суд мав два департаменти — кримінальний і цивільний. В кожному департаменті головував генеральний суддя, а членами були два асесори й кілька обраних на рік депутатів. Залишивши ці полиці, я пішов шукати справ давніших і випадково натрапив на полицю, де олівцем хтось написав: „Малороссійская Коллегія“. Навсправжки на трьох довгих полицях лежать справи, звязані в пачки, коло пуда завважки кожна, з написом „Дѣла уголовныя“ чи „гражданскія Черниговской Палаты гражданскаго и уголовного суда“ за такі й такі роки, стільки-то справ; „Ре-

візії“, а підзаголовок: „в Московській архивъ Министерства Юстиціи“ показує, що всі оці справи свого часу мали вислати до Москви, та так і не вислали.

Оскільки мене цікавлять справи до 1764 р., тоб-то до відродження, за Гетьмана Розумовського, Статутових судів на Гетьманщині, то я міг вибрати для себе всього лиш 6 в'язок: 2 з карними й 4 з цивільними справами Генерального суду, переважно за 50—60 роки XVIII століття; серед цивільних справ трапляються справи карні і навпаки. Про зміст їх скажу далі. Тут тільки зазначу, що вага їх полягає в тому, що всі вони — оригінальні справи Генерального суду. Окрім того, перед моїм від'їздом з Чернігова завідувач історичним архівом, що повернувся з відпустки, сказав мені, що в іншому місці переховується ще: 1) 19 в'язок з справами кол. Чернігівської Палати цивільних і карних справ з 1729 р. і біля 10 в'язок ще не розібраних справ; 2) 5 в'язок давніх справ з 1734 року; 3) Справи Стародубівського Магістрату за 1738—1800 р.; 4) Чернігівського городового магістрату за 1750—63 р.; 5) Козелецької Ратуші за 1763—1823 р.; 6) Погарського город. магістрату за 1745—1803 р.; 7) Добрянської посадської Ратуші за 1755—1861 р. і 8) Чернігівської Палати карних і цивільних справ за 1746—1798 р. (коло 35 в'язок).

Що-до Архіву Мазепиноного будинку, то там переховуються справи Губерніяльного Чернігівського Правління. Їх уже описано. На горищі-ж переховуються справи давніші і серед них книги чернігівського полкового суду й канцелярії: 1) за 1724 р. „Книга записная указам... із Глухова з військової Генеральної К-рії“; 2) „Книга записная указам... із Колегії Малої Росії“ за 1724 р.; 3) Журнал Черніг. полк. Канцелярії (вхідних паперів) за 1752—4 р., 1755, 1759 і за 1761 рр.; 4) Протоколи Чернігівського полкового суду з рр. 1742—1748, 1752—1754, 1755, 1759, 1760 та 1763; 5) Книга ухвал Малоросійської колегії за 1720-ті роки, 6) Книга (оригінал) постанов Генеральної військової канцелярії за 1734 та 1756 рр.; 7) Книга (оригінал) ордерів Гетьмана Розумовського за 1755 і 1763 рр. Окрім того там є багато книг Правління військового скарбу, Генеральної Рахункової Канцелярії і т. ин.

Окрім зазначених фондів до архіву з кінця 1924 року вступили справи кол. Чернігівської Архівної Комісії, між якими є Рум'янцівський опис Чернігівського й Стародубівського полків (коло 9 в'язок). Фонд Чернігівського дворянського депутатського зібрання описано лиш за XVII століття. До опису-ж фонду монастирів ще й не приступали.

Щоб переглянути зазначені матеріяли, потрібно буде пильної праці ще місяців на 3—4.

II.

Переходячи до характеристики справ карних Генерального суду, треба сказати, що серед них найбільше справ про крадіж і забиства. Перегляд справ приводить до висновку, що, за часів після указу Петра I про форму суду, справи в судах сотенних, полкових і генеральному

проваджено не усно, а способом канцелярським: суд тільки керував ходом справи, даючи в ухвалах директиви, причому, коли треба було допитувати винного чи свідків, то суд у своїй про це ухвалі зазначав і ті питання, на які йому треба було мати відповідь, а канцеляристи в цих питаннях вели допит у відсутності суду; лиш при допиті на муках повинні були бути присутні судді, певне, не всі. Коли деякі слідчі дії треба було перевести не в місці перебування судової Канцелярії, то туди посилали нарочного або доручали це робити місцевій владі, але за інструкцією, де точно зазначалося, що зробити й кого допитувати; причому питання наперед визначав суд у своїй про це ухвалі. Особам, що виконують дії по-за межами судової канцелярії, заборонювано виявляти будь-яку ініціативу. Коли справу суд уважав уже за висвітлену, то доручав канцелярії зробити „виписку“ з справи. Виписка ця полягала в тому, що до неї мало не дослівно випикувано як ухвали суду в справі, так і виконання їх через канцелярію, допит винного, свідків, очні ставки, оглядання і т. ин. Вислухавши виписку, суд доручав канцелярії підвести під справу правні артикули. В дальшому засіданні суд, заслухавши виписку й артикули, ухвалював вирок, причому доручав канцелярії написати мотиви до того вироку. І допіру після цього, коли мотивований вирок судді підпишуть, його канцелярія вичитувала зацікавленим сторонам. Оскільки „виписка“ являла собою переписування всієї справи, на вислухання якої витрачали багато часу, для скорочення практика вживала ще „короткого екстракту“, що у стислій формі переказував суть справи. Цікаво, що в справах кримінальних ніде не зустрічається, щоб винний заявив своє невдоволення з вироку. Очевидячки, його про це й не питали, — мабуть, через те, що вирок в справах кримінальних, до яких зараховували самі лиш ті вчинки, що за них загрожувала кара на горло, повинні були йти на апробацію до Генерального суду, який переглядав їх по суті й без скарги винного, причому остаточне слово було не за Генеральним судом, а за Генеральною Канцелярією, коли вона правила за гетьманський уряд, а за гетьманів за Гетьманом причому Генеральна Канцелярія критично ставилася до думки Генерального суду, поділяла її чи змінювала, і доповідала Гетьманові. Гетьманській владі належало в кримінальних справах останнє слово, причому Гетьман Розумовський, з часу указу Лизавети Петрівни про заміну кари на горло засланням на вічні роботи — спочатку в Рогорвик ¹⁾, а після до Сибіру на Нерчинські рудокопні — часто-густо замінював заслання до Рогорвика на роботи до 10 років у Батурині. Цікаво відзначити, що вже й тоді практика зараховувала досудове ув'язнення в термін призначеної карі. Окрім того, Гетьман часто користав з монаршого права милувати й після кількох років робіт у Батурині иноді звільняв від карі до строку. У випадках, коли в'язня треба було покарати биттям киями чи батогами, суд, що виконував вирок, робив публікацію, себ-то коротке звідомлення про вчинок винного й про кару,

¹⁾ Балтицький порт.

до якої його за це присуджено. Публікацію цю зачитувано було під час езекуції до відому всіх. Езекуцію переводили в базарний день на базарній площі.

Незайвим буде, нарешті, відзначити, що навіть у другій половині XVIII в. зберігся звичай приковувати вбійника до труни забитого. Напр., Полтавський полковий суд 22 грудня 1751 р. в справі забиства в с. Жуках Захара Токаренка ухвалив: „присланую смертноубийцю Євдоху Дяківну, окованую в желізах... обратно отослать і предложить, даби ви (управитель Семен Довбиш, що прислав забийцю) оноє мертвое тіло веліли в Жуках похоронити і при тім до похороненія оную Євдоху, прикованую к домовині, держати. Когда же... тіло мужа її погребено будеть, то в ту пору... смертноубийцю прислать в полковий суд к надлежащему розиску“¹⁾.

Що-до справ цивільних, то переважну кількість їх становлять су-перечки за право власности на землю, за захоплення її, за спадкування і т. ин., причому навіть справи, з сучасного погляду, кримінальні, як от самоправство, побій і т. ин., вважали за справи цивільні, бо переводили їх по „формі суду“ й скривдженого мали за позовника, а винного за позваного.

Цивільний процес (поступок правний) у загальних рисах можна схарактеризувати так.

Одержавши чоломбитну під ім'ям імператорським, суд заслухавши його, ухвалював: дати суд по указах і малоросійських правах, учинивши правний позов, себ-то пославши від суду повідомлення позваному; у цьому позві докладно подавано суть претенсій й ухвалу суду про виклик позваного на суд. Для вручення позову, звичайно, посиляли нарочного за інструкцією, в якій докладно зазначувано по пунктах, що нарочний повинен попередю з'явитися до ближчого уряду — полкової чи сотенної Канцелярії — вимагати відрядження якої-небудь урядової особи з ним (нарочним) для вручення позову; потім нарочний з урядовою місцевою особою їхав до позваного і, вручаючи йому позов, повинен був призначити йому термін для стання на суд: чотиритижневий, коли позов вручувано позваному особисто, і шоститижневий — коли позваного вдома не заставали. На випадок, коли-б нарочного не пускали в дім або, не приймаючи позову, вигнали його, він повинен був уткнути позов у ворота або вкинути його в двір, сказавши кому-небудь, хто під той час у дворі був, про це. Нарочному заборонялося переступити будь-у-чому інструкцію й наказувалося поводитися чемно. Коли позвана сторона з'являлася в суд, то з неї, як і з позовника, брали підписку про те, що вони щоденно повинні з'являтися в суд і до виходу з суду суддів, а коли суд не засідає, канцеляристів з канцелярії нікуди без дозволу не будуть виходити. Тут позовник вручає позваному копію свого чоломбиття і всіх документів, що ними він думає підпирати свій позов, а по-

¹⁾ Фонд кол. Окружного суду, справи цивільні. В'язка 1, справа № 17, арк. 7 зв.

званий теж вручає позовникові копії документів, що ними він думає відпертися. Потім сторони повинні суд говорити. Судоговоріння полягало в тому, що позваний проти чоломбиття дає свої поясіння, що технічно звалось допросом. Допрос говорився, певне, не перед судом, а перед канцеляристом, що й записував це поясіння, спочатку на-чорно, а за кілька день на-біло. Як чорний, так і білий допрос позваний мав підписати. Позовник, вислухавши зачитаного йому допроса, заперечував поясіння позваного, що технічно звалось „улик ою“. Улику канцелярист теж записував на-чорно, а після на-біло. Проти улики позваний говорив „оправданіє“. В цих чотирьох писаних чи записаних паперах як позовник, так і позваний повинні були сказати все, що вони можуть і мають сказати, показуючи в оригіналі документи, покликуючися на свідків і т. ин., бо після цього „судоговоріння“ сторони вже не мали права нічого додавати.

По скінченні „судних річей“ суд заслухує їх і виносить ухвалу: 1) прийняти з показаних документів точні копії за справою, а оригінали повернути сторонам, 2) зібрати потрібні справки, 3) перевести слідство, коли того вимагає справа, як от допитати свідків, вирядити на місце, за інструкцією, комісію для оглядання й виміру землі і т. и.

Після того, як справу таким чином підготовлено було до вирішення її по суті, канцелярія писала „виписку“; як і в справах кримінальних, з тою різницею, що сторони повинні були виписку підписати, свідчучи цим про те, що виписку з оригінальною справою „зведено“ правильно. Через те, що сторони повинні були обов'язково підписати судні річі, а так само й виписку, то справи часом надзвичайно зволікалися, бо-ж сторони під усякими приводами ухилялися від підпису. Коли виписка готова, суд вислухував її й доручав канцелярії підвести правні артикули. Тільки після цього суд знову заслухував виписку з підведеними артикулами й розв'язував справу.

Після того, як вирок канцелярія виготує й судді його підпишуть, канцелярія його зачитує сторонам і відбирає від них підписки про завдоволення чи незавдоволення з вироку. Досить було стороні підписатися про незавдоволення, як справу, іноді й без апеляційного чоломбиття, відсилали до вищого суду.

У справах Генерального суду мені пощастило знайти печатку суду Генерального, досі ще невідому. Завбільшки вона, як і відома печатка Війська Запорозького, що прикладали до своїх універсалів Гетьмани або правління гетьманського уряду. Середину поля зверху донизу перетинає прямовісно палиця чи кий, що має круглу або довгасту голівку та гострий кінець; по боках цього кия зверху поставлено рівнобічно по хресту, а внизу з лівого боку півмісяць, а з правого зірка шостикутна, що повинно було значити перемогу християнського запорозького війська над мусулманами (турками й татарами) та жидами. Кругом по обідку йде напис „Печать е. ц. пр. вел. війська Запорозького суда Генерального“.

Такої печатки вживав і низового війська Запорозького суд кошовий.

III.

Матеріяли, що містяться в Мазепиному будинкові, вкупі з справами Генерального суду (фонд Окружного суду) дають спромόгу встановити такі судові реформи Гетьмана Розумовського. Розумовський, як європейськи освічена людина, ознайомившись з канцелярським переведенням судових справ, що призводили до надзвичайної тяганини й формалізму, 8 квітня 1752 р. скасував певною мірою царський указ про форму суду, що призвів до цієї тяганини, наказавши Генеральному судові, щоб той оповістив по всіх полках, що в дрібних справах про зваду, бійку, побій, грабіж і т. и. між простими козаками й посполитими людьми, щоб уникнути тяганини й зайвих витрат, судових процесів на письмі надалі не переводити, а розправляти, за давнім звичаєм, усно, завівши тільки для справок річні книги для запису тих скарг і ухвалених вироків. Ордер цей року 1760 було стверджено ¹⁾.

Отже канцелярську тяганину й зайві витрати на судові справи залишено було для людей заможних — землевласників і старшини.

Десь тоді (точної дати встановити не пощастило; року-ж 1754 червня 17 дня суд генеральний уже покликається на той ордер) Гетьман Розумовський спростив судову підлеглість у справах земельних. Доти генеральна старшина, полковники, бунчукові й військові товариші, військові канцеляристи, а так само й усі особи, що перебувають під особливою гетьманською протекцією, по всяких справах судилися лиш у Генеральному суді, як першій інстанції. Тепер Гетьман Розумовський ордером звелів, щоб усі особи без винятку, од вищої до нижчої, в „земських“ справах, себ-то в справах за землю спочатку судилися в полкових судах і лиш по апеляції в суді генеральному ²⁾.

Далі, року 1752 серпня 24 дня гетьман Розумовський перевів реформу Генеральної Канцелярії, скасувавши її колегіальність і поставивши генерального писаря в попереднє становище, яке йому було надано указом Петра I року 1720, причому генеральному писареві надавалося право в дрібних справах на листуванні, що від імени гетьманського йшли, підписуватися самому, зазначаючи, що це робиться з веління гетьманського; генеральному-ж писареві надавалося право всі скарги в цивільних і кримінальних справах, що подавано на ім'я гетьманське, відсилати по належності в суди генеральні, полкові й сотенні ³⁾. Такі-ж права ордером 8 липня 1763 р. стверджено було ген. писареві Туманському ⁴⁾. Далі, як логічний висновок, скасування колегійного устрою Генеральної Канцелярії тягнуло за собою скасування судових прав

¹⁾ Фонд кол. Окружн. суду, в'язка 4. справ цивільних, спр. № 106 арк. 8. Про це саме згадує і Д. П. Міллер у своїх „Очеркахъ изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи“ I, стор. II.

²⁾ Фонд кол. Окр. суду, справи цивільні, в'язка 3, спр. № 55, арк. 20; анал. *ibid.*, справа № 64, арк. I.

³⁾ Фонд Мазеп. буд., В'язка 36, кн. № 325. арк. 503.

⁴⁾ *Ibidem.*

її взагалі, і як апеляційної інстанції для вироків Генерального суду, зокрема.

Розумовський ще з початку свого гетьманування, до приїзду свого на Україну, видав ордера, і досі ще невідомого, за яким усі справи генеральної канцелярії, як апеляційної інстанції, наказано було залишити до власного його розгляду. Про це ми довідуємося з чолобитної значкового полку Стародубівського товариша Василя Хоминського, що в липні 1751 року писав до Генеральної Канцелярії в справі своїй з войтичем Стародубівським Семеном Злотниковим за хутір: „для того, що його ясновельможність всі діла по апеляції... до власного свого розгляду звелів залишити, те мое діло в військовій Генеральній Канцелярії прошу не розглядувати й не вирішувати“ ¹⁾.

Проте, поруч із випадками, коли Генеральний суд, через незадоволення сторони вирокami його, як це, напр., трапилося в справі греків Попалазаревих з удовою Федора Петрова Юліяною за спадщину, року 1757 вересня 22 дня, одсилав справи безпосередньо до гетьманського розгляду ²⁾, траплялися випадки, коли апеляційні скарги на вирок Генерального суду за давньою звичкою потрапляли до Генеральної Канцелярії й вона їх розглядала. Тому ордером з дня 7 лютого 1763 р. Гетьман наказав: „от сего времени ни по каким судным делам от полковой и от прочих канцелярий представлений, а от челобитчиков никаких прошений отнюдь не принимать, яко до оногo генерального суда принадлежащих... Да и в случае о чем либо надобности Генеральной войсковой канцелярии и суда войскового генерального сносится им в переписках сообщениями, яко местам, к одной нашей гетманской власти подственным ³⁾“.

Нарешті, в Чернігівському архіві є автентичні ордери Гетьм. Розумовського про відродження спочатку підкоморського ⁴⁾, а потім і земського та гродського ⁵⁾ і взагалі так званих Статутових судів на Гетьманщині, але про це відомості подав ще Д. П. Міллер у своїх „Очеркахъ изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи“ ⁶⁾, а тому ми тут над цим зупинятися не будемо.

IV.

Окрім відомостей за судові реформи Гетьм. Розумовського, матеріали Чернігівського архіву містять у собі й інші цікаві відомості.

Так, з ордеру Гетьм. Розумовського з дня 24 грудня 1754 р. ми довідуємося, що мешканці хут. Обухівки сотні Стародубської спалили

¹⁾ Фонд кол. Окруж. Суду, В'язка 3 справ цивільних, справа № 39 арк. 14.

²⁾ Ibid., спр. № 71, арк. 1; анал. ibid. №№ 72, 73, 91.

³⁾ Фонд Мазепин. буд., В'язка 35, кн. № 325, арк. 162—3; фонд кол. Окружного суду, В'язка 4 справ цивільних, справа № 28.

⁴⁾ Фонд Мазепин. буд., В'язка 35, кн. № 325 арк. 420—1.

⁵⁾ Ibid., арк. 526—533.

⁶⁾ Стор. 31, 37, 41, 53—55.

відьму — бабу Вівдю Москаленчиху, очевидно, з вироку копного суду, хоч про це в ордері прямо й не сказано. Притягнуто було до відповідальности 12 чоловіка, з яких двом — Юрію Кристаліону та Олексію Єсипову Генеральний суд ухвалив тягнути „жеребок смерти“ і, хто з них його витягне, того зіслати на роботу до Рогорвика, а другого з іншими зіслати на роботу до Батурина. Гетьман, на конфірмацію якого Генеральний Суд подав свій вирок, взагалі згодившись з думкою Генерального суду, вніс поправки — коректив, що другого з двох головніших винуватців, котрий звільниться від кари на горло, зіслати на роботу не на 2 роки, як гадав Генеральний суд, а на 10 років. Цей випадок дав привід Гетьманові зробити загальне розпорядження про оповіщення по всіх полках, щоб „малоросійські обивателі — сільські старости, козаки й посполиті — собою отнюдь не токмо нікого ні за что смертю не умерщизляли, как такой казни і самим головним правительством чинить, по указам, заперщено, но і в следствіє по таким ділам не вступали... А в случає от кого какова на кого-либо извета и порицанія о мнімом відьомстве іли волшебстве, доносили-б о том по команде в надлежащіє правительства“¹⁾).

Далі, крім старшинської ради, що обмірковувала реформу про заведення судів земських і городських, зустрічаються відомості й про другу таку раду з приводу проекту Київської Губерніяльної К-рії завести на Гетьманській Україні до вжитку векселевий статут і купецький суд для усного розбору поміж купцями справ у Києві, Ніжені, Стародубі і по ярмарках в Кролевці, Ромні, Борзні й Переяславі. Гетьман Розумовський визнаючи, що в цій справі „надлежит быть общественному расужденію“, ордером з дня 25 серпня 1755 р. наказав у Генеральній К-рії зібратися всій Генеральній Старшині, полковникам і по кілька чоловіка з бунчукових товаришів і полкових старшин і сотників, а також і з магістратів по уряднику і з „значніших городів із лучшего купечества“ і, по-перше, вимагати від магістратських урядників і купців думки їх з цього приводу, а „потом всем чинам вышеупомянутим держать к общей малоросійського народа пользе разсужденіє і учиня в полних и резонабельних обстоятельствах, в согласіє указов і прав малоросійських... мненіє, за подписом всех чинов, також і мненіє магістратських чиновников и знатного купечества, прислать к нашему разсмотренію“²⁾).

З наведених випадків про старшинську раду ясно, що Гетьман (принаймні, Розумовський) на старшинській раді не головував.

Далі, ми знаходимо поясіння, чому думку свою про кару когонебудь на горло Генеральний суд повинен був подавати на остаточне вирішення Генеральної Канцелярії. Правління Гетьманського уряду 27 березня 1734 року послало в Генеральний суд указ, щоб у позовних і розправних справах в Генеральному суді „по прежнему обикновенію над-

¹⁾ Фонд Мазепин. буд. В'язка 26, кн. № 269 арк. 93.

²⁾ Ibid. арк. 959.

лежащее чинено било рассмотреніе і рішеніе, як указы... і права мало-російській повелівають, не докладивая о тім, тільки репортуя з... Єнерального суда в Єнеральную К-рію; також і в кримінальних ділах в... Єнеральнім суді чинить проізвожденіе і рішеніе по томуж, токмо если кого доведеться казнить смертю, не чиня в Єнеральнім суді ексекуції, доносить, з прилогом свого мненія, в Єнеральную військовую К-рію, где по розсмотренію и крайнее учинено будеть определеніе, ибо в рішительних пунктах из Верховного Тайного Совета... Гетьману... Апостолу даних, по третьому пункту... указом повелено ни генеральную старшину, ни полковников и никаких полковых урядников ни за какіе вини, не списався к Ея І. В., смертю казнить не велеть“¹⁾).

Ми бачимо тут живовидячки натяжку: сказано про некарання на горло без згоди імперської влади лиш козацької генеральної і полкової старшини, а не сотенної і тим більше рядових козаків і посполитих. Тут правління Гетьманського уряду, що засідало в Генеральній К-рії, узурпувало собі неналежне право і відтоді вироки про кару на горло звичайних злочинців, як от злодіїв і убійників завсіди йшли на затвердження Генеральної Канцелярії, коли не було Гетьмана, і самого Гетьмана.

Далі, ми довідуємося, що справи родинні, хоч-би вони мали явно злочинний характер, як, напр., мордування од чоловіка своєї жінки, належали до відому духовного суду²⁾).

Справи ніженських греків, що належали до Грецького Ніженського Братства, не підлягали звичайним козацьким судам; судилися вони за своїми грецькими законами і лиш Генеральний суд, як вища апеляційна інстанція, міг розправити їх діла³⁾).

Потім, знаходимо деякі нові відомості про переклад і звід книг правних.

Так, року 1734 травня 21 дня Генеральна Канцелярія (Правління Гетьманського уряду) ухвалила: „до всіх осіб, що обрїтаються, у переводі і зводі книг правних, до духовних і мирських персон послать указ... даби они, взяв з собою всяк определенную для перевода й зводу часть і все, что в переводі і зводі іміється, приїздили в Глухів, где так переводное книг правних діло к окончанію приведуть, яко, і в чім імітнуть сумнительство, в... Генерала, Сенатора і Кавалера (кн. Шаховського) резолюція учинена будет... і указы о присилке писців в Глухів послані будут“⁴⁾).

Звідси ми довідуємося, що члени Комісії в справі перекладу і зводу книг правних, поділивши межі собою працю, працювали вдома, вимагаючи лиш переписувачів. Правління Гетьманського уряду, очевидно, щоб

¹⁾ Ibid.

²⁾ Фонд кол. Окр. Суду, справи цивільні, В'язка І, спр. № арк. 106.

³⁾ Ibid., В'язка 3, справи №№ 47, 58, 84, 90.

⁴⁾ Фонд Мазеп. буд., В'язка 5, кн. № 65 арк. 110.

⁵⁾ Ibid., арк. 168.

прискорити справу, викликає їх до Глухова, де-б вони працювали під доглядом його.

Тут треба зазначити, що Ів. Теличенко в своїх „Очеркахъ кодифікації Малоросійського права до введенія Свода Законівъ“, хоч і говорить про вимогу Правління Гетьманського уряду, щоб Комісія переїздила до Глухова, але з контексту не видно, щоб зазначеному авторові „очерковъ“ ордери ці були відомі. Окрім цього, Ів. Теличенко, невідомо на яких підставах, говорить, що Комісія, яка спочатку засідала в Глухові, після перенесла свої засідання до Прилуки, а потім, з початку 1734 року перебралася до м-ка Ічні ¹⁾. Наведений указ Генеральної Канцелярії суперечить цьому. Там ясно сказано, щоб вони, „взяв з собою всяк определеную для переводу і зводу часть і все, что в переводі і зводі іміється, приїздили в Глухів“. Як-би Комісія засідала, як гадав Ів. Теличенко, в Ічні in pleno, то нічого було-б писати про те, щоб усякий, забравши свою частину для переводу й зводу та захопивши те, що вже зроблено, приїздив до Глухова; досить було-б сказати, щоб Комісія з своїми працями переїздила до Глухова. В цьому нас упевнює й мотив з потверджального указу з дня 14 червня 1734 р. про те, щоб кожний, з своєю часткою праці приїздив до Глухова: „даби, за їх домашніми забавами, в інтересі Ея І. В. не учинилося остановки“ ²⁾. Причому тут були-б „домашні забави“, як-би члени Комісії працювали в Ічні, а не по домах? Очевидно в Ічні перебував голова Комісії, куди членам, у разі потреби, зручніше було приїздити.

Невідомо досі й те, чому „справа прийняла инший поворот, як каже Ів. Теличенко, і на майбутній рік... Комісія зібралася навіть не в Глухові, а в самій Москві“ ³⁾. Виявляється, що указ імперської влади з дня 8 серпня 1734 року про переїзд комісії до Москви стався в наслідок ініціативи кн. Шаховського з присутніми в Єнеральній Канцелярії членами.

В ухвалі з червня (число не проставлено) року 1734 Правління Гетьманського уряду так пояснювало затяжність справи з перекладом і зводом прав: „за частими їх, світських персон, з домів в Глухів, за нуждами їх, і в другії міста, а духовних в Глухов же, в дома ¹⁾ і в Київ, в Консисторію тамошнюю, за нуждами їх, переїздами, яко і за приватними їх господарськими ділами і по сюю пору к окончанію не пришло“. Тому Правління Гетьманського уряду ухвалило: просити Сенат „для скорійшого помянутого переводного і зводного книг правних діла окончанія определить із малоросійських духовних і мирських осіб... з духовних Київської, Чернігівської і Переяславської діодезії архимандритів 2, ігуменів 3, Соборного Печерського 1, із протопопів і намісників 4, із свіцьких — енеральних персон 1, полковників 1, з бунчукових товарищей

¹⁾ Кієв. Старина за 1888 р., вересень, стор. 425.

²⁾ Черніг. Іст. арх., фонд Мазеп. буд., в'язка 5 кн. № 65, арк. 168.

³⁾ Кієв. Стар. 1888 р. за вересень, стор. 425.

⁴⁾ Очевидно з монастирів?

і другою старшини із знатніших персон 8 — і того 20 чоловік і щоб тим всім духовним і мирським, к тому переводному і зводному ділу определеним, персонам повелено було, взяв у нинішних переводчиків діло, їхати в Москву, где они переводное і зводное книг правних діло можуть ділати і к окончанію приводить с приліжнішим тщанієм і старательством; а для содержания їх там в Москві повелено-б видавати денег пристойное число із казни. . . а з нинішніх так духовних, яко із свіцьких персон, при переводі і зводі книг правних діла обрїтаючихся, если какїї з них к тому ділу являться малопотрїбніи, от одного діла отставити“¹⁾.

Згоду, як відомо, було дано й Комісія, попрацювавши рік у Москві, повернулася додому.

Нарешті, ми маємо можливість вказати на ті засоби, яких уживала Колегія Малої Росії, щоб зібрати будь-які дані для обвинувачення наказного Гетьмана Полуботка, полковника Чернігівського. Колегія взяла на допит ката Чернігівського Семена Ігнатова, і от, як тільки кат на допиті покличеться на кого-небудь із двірської челяди Полуботкової, Колегія зараз шле указ до Чернігівського полковника Богданова, щоб він тих людей зараз-же прислав, взявши їх за караул, до Колегії. У книзі Чернігівської полкової Канцелярії для запису указів із Колегії знаходимо дві вимоги про присилку челядника Полуботкового Карпа²⁾ (24 вересня 1724 р). і двірської жінки Полуботкової Марії Косої (грудня 24 р. 1724).

Три дні я попрацював над рукописами в Чернігівському музеї, до якого перейшов музей української старовини В. В. Тарновського. Всього матеріялу переглянути я не встиг.

Ір. Черкаський.

¹⁾ Фонд Мазеп. буд. В'язка 5, кн. № 65, арк. 149 зв., 150.

²⁾ Ibid., В'язка 3, кн. № 2, арк. 46 зв.

³⁾ Ibid., арк. 68 зв.

ПОЛЕМІКА І ЗАУВАЖЕННЯ.

Курс історії права українського народу.

(З приводу „Лекцій по історії українського права“ Р. Лашенка, професора Укр. Університету в Празі).

Проф. Лашенко взявся написати перший в науковій літературі курс історії українського права. За це треба дякувати проф. Лашенкові та побажати, щоб його намір було виконано до краю.

Курс історії українського права проф. Лашенко має на думці написати для своїх слухачів—студентів Укр. Празького У-ту. Безперечно, курс для студентів повинен бути такий, щоб студенти могли його вивчити. Цю умову „Лекції“ проф. Лашенка не завдовольняють. Надруковано тільки початок: перша частина—сторінок 146, та перший випуск частини другої—сторінок 77; до цього треба додати ще окрему статтю про Литовський Статут проф. Лашенка, що до неї надсилає читачів автор; багато більш, ніж 200 сторінок, а кінця не видно. Можна гадати що кінець буде не раніш, як років через 5—6, і коли буде кінець, то „Лекції“ міститимуть у собі з десяток випусків і дві або три тисячі сторінок. І можна напевне сказати наперед, що такий курс буде над силу для студентів, і що буде те, що вже бувало в колишніх російських університетах: знайдеться котрийсь жвавий та практичний студент, напише нашвидку й видрукує або одлітографує „Конспект“ до лекцій проф. Лашенка, і студенти користуватимуться цією макулатурою якогось невідомого автора, замість професорових „Лекцій“. Підручник для студентів треба складати зовсім за иншим планом: студентам треба дати не десяток або більше випусків розміром у дві або три тисячі сторінок протягом кількох років, а одну цільну, не дуже велику книжку протягом одного академічного року.

Курс може мати иншу мету: підбити підсумки та переглянути те, що вже зроблено в науковій літературі, поповнити власними дослідками те, чого инші дослідники ще не торкались, і дати підручник для всіх, хто цікавиться сучасним станом тої чи иншої наукової дисципліни. Така, наприклад, „Історія Росії съ древнѣйшихъ временъ“ російського історика Соловйова або „Історія України-Руси“ українського академіка Грушевського. З цього погляду „Лекції“ проф. Лашенка так само не вдовольняють вимоги, що їх ставиться до такого повного курсу історії українського права: треба викладати всебічно і самостійно, докладніше й повніше, а не обмежуватися на підсумуванні праць инших дослідників.

Проф. Лашенко пише (ч. 1 стор. 13), що наука історії українського права ще не має цілої закінченої системи, що авторові підручника доводиться не тільки „викладати“, але певною мірою й „творити“ саму систему науки. Яку-ж систему утворив проф. Лашенко? У першій частині „Лекцій“ в кінці літератури з історії українського права він каже, що в інтересах систематизації курсу історії українського права треба цю історію поділити на 4 доби (або періоди): доба земська, або князівська (від полов. IX в. до другої половини XIV в.), литовсько-польська (з другої половини XIV в. до половини XVII в.), гетьманська (від половини XVII в. до другої половини XVIII в.), московська, власне московсько-імперська (з другої половини XVIII в. аж до революції в Росії в 1917 р.). Чи прийнятна така система поділу на доби? Сам проф. Р. Лашенко застерігає, що четверта, себ-то московська, доба відповідає в історії права Галичини й Буковини періодові австрійського панування. А перша, друга й третя доба — чи вже-ж вони прийнятні для історії права всіх частин України? Певно, що ні. Слобідська Україна, наприклад, чи вона знала земську або польсько-литовську добу? Колишні області війська Кубанського та війська Терського, теж українські, не знали зовсім діб земської, польсько-литовської і гетьманської. Правобережна Україна не знала гетьманської доби. Галичина не знала литовської, гетьманської і московської діб і т. д. Минула доля українського народу так склалася, що різні частини його мали свою історію. Отож, викладаючи курс історії українського права взагалі, треба звернути увагу на історичні особливості окремих частин українського народу, що мали кожна свій поділ історії права.

Опріч цього, як гадає проф. Лашенко, початок історії українського права — половина IX в., а революція 1917—18 рр. — кінець. З такою думкою не можна погодитись. Навіть писана історія України почалась раніше, ніж у половині IX в. Та вона почалась не на якомусь порожньому місці. Поперед писаної історії мільйони років тривала історія первісної культури. Немає сумніву, що право виникло і існувало ще за первісної культури. Нехай право первісної культури ще не мало національного характеру. Нехай право, що існувало навіть перед самим початком писаної історії, було не українське в стислому розумінні слова, а загально слов'янське, бо український народ ще не відокремився від інших слов'янських народів. Але з інституцій слов'янського права і розвилися інституції українського права. Такі інституції українського права, що існували за першої, земської доби, як, наприклад, земська держава, князівська влада, віче, сім'я, холопство, кривава помста та інші, виникли ще за первісної культури і існували насамперед, як інституції загально-слов'янського права. Отож першу добу українського права можна починати з початку писаної історії (з половини IX в. чи давніш), але-ж треба зазначити, що попереду була за первісної культури доба взагалі слов'янського права, що з його виникли інституції українського права.

Не можна так само погодитися з думкою, ніби революція 1917—18 рр. це кінець історії українського права і отже, все, що було в правничому житті по революції, належить до сучасного права. За революції та по ній життя йшло дуже швидкими кроками, багато сталося змін, подій і явищ. Тільки право за останні часи можна віднести до сучасного права, а право за перші роки по революції вже належить до історії. Отож треба зазначити, що в 1917—18 рр. вже почалась нова доба в історії українського права, та й показати, в якому напрямку пішла ця нова історія права.

Перша частина „Лекцій“ проф. Лашенка зветься „княжа доба“ і містить у собі літературу з історії українського права, як загальний вступ, а потім пам'ятки права князівської доби і державне право князівської доби. Можна було сподіватися, що другу частину буде присвячено іншим галузям права теж князівської доби і що таким чином поділ історії права на доби, чи періоди, і викладання історії права по добах це і єсть система проф. Лашенка, як це він сам каже.

Проте частина друга, литовсько-польській добі присвячена, надрукований перший випуск другої частини має назву „пам'ятники права“, а другий випуск буде, як попереджує автор, містити в собі історію державного права польсько-литовської доби. Отже, система проф. Лашенка у тому, щоб викладати історію укр. пр. не за добами, а по інституціях, а інституції за добами, і насамперед історію державного права. Але-ж укупі з історією державного права проф. Лашенко викладає історію пам'яток права теж за добами. Хіба-ж історія пам'яток належить історії державного права? Чи її так тісно зв'язано з історією державного права, що її треба обов'язково викладати разом з історією державного права? Державне право проф. Лашенко розуміє в широкому значінню: поруч з державним правом в тісному розумінню цього слова викладає і право фінансове, і право військове, і право адміністраційне, і право церковне. Проти цього не можна заперечувати, бо немає жадної рації так дрібнити історію державного права, щоб викладати зокрема історію і фінансового, і військового, і адміністраційного, і церковного права. Але-ж проф. Лашенко в історії державного права князівської доби викладає і історію суду. Це не доцільно, бо суд від давніх давен відокремивсь, як окрема галузь державного управління, юридичні норми, що його регулюють, склались в окрему галузь права і в історії права треба окремо викладати історію судового права. Випуск перший другої частини „Лекцій“, що має назву „пам'ятники права“, проф. Лашенко починає статтею про українські землі в складі в. кн. Литовського. Ця стаття належить історії державного права (територія і етнографічний склад людності), а не історії пам'яток права.

Отож система проф. Лашенка, що виявилась в частині першій та першому випуску другої,— якась плутана. Автор курсу з історії українського права повинен утворити певну систему, відповідно до історичних

фактів, і суворо додержуватися її. На мою думку, найдоцільніша система — викладати історію українського права по інституціях, чи галузях права, а не за добами, чи періодами. Бо поділ права на галузі — це загальний поділ для права всього українського народу, і можна викладати історію його теж по галузях, зазначаючи спільно українські елементи права та особливості права частин українського народу, на які його поділила минула історична доля, а поділ на доби не має загального характеру, і окремий поділ повинен бути для права Галичини та Буковини й Угорщини, для правобережної України, лівобережної України.

Попереду викладання історії окремих галузів права курс історії права повинен мати вступ загального характеру, що торкається історії усіх галузів. У цьому вступі треба насамперед викладати історію самої науки історії українського права та літературу, що являє собою сліди історії науки. Давати у курсі повний список літератури неможливо і недоцільно, але обов'язково треба дати список найважливішої літератури, з'ясувавши її галузі та напрямки. Поруч з історією науки та літературою у вступі треба також повести мову про джерела права та викласти історію пам'яток права. Отже, на мою думку, курс історії українського права треба викладати за такою системою: 1) Вступ — історія науки та література й історія пам'яток; 2) історія українського державного права в зв'язку з правом фінансовим, військовим, адміністративним та церковним, 3) історія карного права, 4) історія цивільного права (родинного, спадкового, речового й обов'язкового) і 5) історія судового права (судового устрою й процесу карного та цивільного).

„Лекції“ проф. Лашенка починаються літературою. Але не можна сказати, що він зробив огляд важливішої літератури з історії українського права. Головним чином проф. Лашенко зупиняється на працях наукових робітників, що працювали на території кол. Росії, і дуже мало на працях учених Галичини та чужоземних. З російських вчених він звертає увагу на авторів курсів з історії України, з історії права взагалі і праць з історії державного права, та й тут у нього є прогалини. Наприклад, він зовсім не згадує за працю проф. Любавського: „Очеркъ истории вел. княж. Литовскаго“, хоч це перший і єдиний в російській літературі науковий курс з західньо-руської історії¹⁾; не згадує двотомної праці проф. Лаппо „Вел. княж. Литовское послѣ Люблинской унии до смерти Стефана Баторія“, дарма що це єдина праця з історії зах.-рус. державного права за ці часи; не згадує й праць акад. Н. П. Василенка з історії західньо-руського права; не згадує курсів з історії руського права акад. Дьяконова та проф. Філіпова, де викладено історію державного права за князівської доби, курсу проф. Самоквасова, відомого археолога, що силується викласти передісторичне українське право

¹⁾ Такі популярні видання, як „Чтенія“ Кояловича, або „Исторія“ Брянцева, Кукольника і Турчиновича та „Литва и Русь“ Пестрова можна ігнорувати.

на підставі археологічних матеріалів; згадує випадково, десь у примітці, з приводу інших моїх праць, про мій курс, але не зазначає, що це єдиний у російській літературі курс, де викладено історію зах.-руського права; не згадує російських істориків, що викладали історію Росії за князівської доби та торкалися й історії права (Соловйов, Іловайський, Ключевський, Рожков, Платонов і інші). Ігнорує підручники державного російського права (Градовського, Ром.-Славатинського, Івановського, Куплеваського, Сокольського), що починаються з історії державного права князівської доби. Автор зовсім ігнорує праці російських вчених з історії інших галузів історії права за князівської доби, а таких праць чимало (наприклад: А. Попов „Рус. Правда въ отношеніи къ уголовному праву“, „Объ опека въ связи съ обществ. бытом др. Россіи“, „Объ опека и наслѣдствѣ по Рус. Правдѣ“; Ланге „Изслѣдованіе объ уголовн. правѣ Рус. Правды“; Ведров „О денежныхъ пеняхъ по Рус. Пр.“; Мстиславський „О поклепной вирѣ или понятіе объ обвинительномъ процессѣ по Рус. Пр.“; Грицько „Участіе общины въ судѣ по Рус. Пр.“; Дювернуа „Источники права и судѣ въ др. Россіи“; П. Беляєв „Очеркъ права и процесса въ эпоху Русской Правды“; Рожков „Очерки юрид. быта по Рус. Пр.“ і т. д.). Автор робить вказівки на праці чужоземних вчених, але-ж деякі важливі праці проминає; наприклад, не згадує про давні праці професорів Дорпатського університету, німецьких вчених, що й писали по-німецьки — Рейца, Тобіна, Вітте, Утіна; не згадує навіть про „Das Russische Recht“ проф. Бонського у-ту Goetz'a, дарма що ця новітня капітальна праця цілком стосується до історії давньо-руського права князівської доби. Робить автор і вказівки на деякі праці про звичаєве українське право, що стисло звязане з історією укр. права, бо власне є частина його, але-ж проминає таких дослідників укр. звичаєвого права, як проф. О. Хв. Кістяківський, П. Дашкевич, В. Василенко...

Окрім окремих праць окремих вчених, треба в історії нашої науки зазначити осередки та наукові установи, де проваджено студії над історією українського права, і періодичні видання, де друковано наукові праці з іст. укр. права. Все це зустрічаємо в „Лекціях“ проф. Лашенка, але все це викладено в хаотичному безладді, без системи і з прогалинами. Потрібна система і повнота. Мені здається, що доцільна була-б така система викладати історію науки і літературу: 1) наукові осередки й наукові установи для виучування та досліджування іст. укр. пр., 2) періодичні видання, де друковано праці з історії українського права, 3) окремі праці з окремих галузів історії українського права російських і українських та чужоземних вчених, — не тільки професійних фахівців, себ-то істориків-юристів, а й усіх, хто цікавивсь історією українського права, 4) курси або підручники. Не можна обмежитись на самих назвах наукових осередків, установ, періодичних видань та наукових праць і курсів. Треба давати хоча-б коротеньку характеристику, щоб з'ясувати, з яких причин повстали наукові осередки, які завдання наукових установ, який зміст і напрямок періодичних видань, наукових праць та курсів.

Другий відділ вступу до історії українського права — це пам'ятки права. З загально-прийнятого погляду, право має дві форми: звичай і закон. Отож право, що було в минулому, залишило свої сліди в пам'ятках звичаєвого права та в пам'ятках законів, і в курсі історії українського права треба зупинитися на пам'ятках українського звичаєвого права та пам'ятках українських законів. Зупинитися на пам'ятках це визначає: 1) з'ясувати, якими пам'ятками звичаїв і законів користується наука історії українського права, як, яким шляхом і з яких причин вони повстали, який їх зміст; 2) зазначити, де, в яких виданнях їх надруковано, і 3) зазначити, де, в яких архівах чи рукописних відділах наукових установ переховуються рукописи пам'яток, що збереглися аж до наших часів.

У „Лекціях“ проф. Лашенка в першій частині мова йде про пам'ятки права князівської доби, а в першому випускові другої частини про пам'ятки права польсько-литовської доби. Проф. Лашенко звертає увагу на всі вищезазначені вимоги. Але-ж і тут, як і в відділі історії науки і літератури, в його викладі немає суворої системи, панує безладдя та помітно бракує деяких важливих, значних фактів.

В першу добу панувало звичаєве право, почалася вже й законодавча діяльність. Треба зазначити, які пам'ятки звичаєвого права та законодавства за князівської доби збереглися, що їми користується наука. Проф. Лашенко у першій частині своїх „Лекцій“ до пам'яток права княжої доби застосовує: договори з греками, договори з німцями, вічові постанови, князівські устави, церковні устави, рецеповані збірники візантійського права, Руську Правду. Безперечно, це все пам'ятки давнього руського права, але-ж не всі пам'ятки українського права. Договори з німцями Новгороду Вел., земель Смоленської та Полоцької до пам'яток українського права не належать. Про Новгородську та Псковську судові грамоти сам автор каже, що вони не є продукт безпосередньої української правної творчості. Тому немає чого й згадувати за їх між пам'ятками українського права. З другого боку, повстає питання: це всі пам'ятки права княжої доби? чи не всі? Безперечно, далеко не всі. І коли-б ми були обмежилися тільки пам'ятками, що їх перелічив проф. Лашенко, то ми знали-б дуже мало про історію права князівської доби. Тут пам'ятки законодавства в зв'язку з деякими звичаями і немає пам'яток суто звичаєвого права, що з них користуються дослідники. Відомий дослідник історії права проф. Сергєєвич написав цікаву працю про „Въче и князя“, найбільше на підставі свідчень у стародавніх літописах. Літописи — пам'ятки старовинного звичаєвого права. А їх і немає в списку проф. Лашенка. Для історії карного права княжої доби треба користуватися не тільки Рус. Пр. та договорами з чужоземцями і церковними уставами, а ще й літописами, і життями святих, і записками арабських письменників і повчанням Володимира Мономаха. Це все пам'ятки звичаєвого права князівської доби. А їх теж немає в списку проф. Лашенка. Народні пісні, казки, оповідання теж не потрапили до списку

проф. Лашенка, а їми треба користуватися для історії родинного права, і т. д. Проф. Лашенко дуже добре знає, що за джерела для історії права стають не тільки закони, а й акти юридичного характеру і продукти безпосередньої народньої творчості й літературні твори. Все це він виклав чорним по білому на сторінках 25 і 26 першої частини „Лекцій“. А на сторінках 27 і далі, заперечуючи власні слова, за шаблоном, що його встановили російські історики права, до пам'яток права застосовує тільки ті, що є в Сергеевича, Влад.-Буданова та інших. Треба одкинутися від шаблону й за пам'ятки звичаєвого права вважати всі історичні пам'ятки, і на їх докладно зупинитись, бо всі вони торкаються права, свідчать про тогочасне право: старовинні літописи, надто Іпатський, житія святих, казання та повчання духівництва, твори візантійських, арабських та німецьких письменників, народню словесність, твори давньої руської письменности (як Слово о полку Ігоревім) та інші.

У вип. I частини II за пам'ятки українського права литовсько-польської доби проф. Лашенко вважає привилеї, судебник 1468 р., устави й ухвали, Литовський Статут, пам'ятки права німецького й пам'ятки права польського. Насамперед, треба сказати, що все це — пам'ятки західньо-руського права. То так, але чи вже-ж-таки проф. Лашенко гадає, ніби західньо-руське право — то виключно право українське? ¹⁾. По-друге, і тут нема пам'яток суто звичаєвого права, а, за шаблоном, є тільки пам'ятки законодавства, що містять у собі закони та затверджені од законодавчої влади звичаї. І коли-б наукові дослідники обмежились тільки цими пам'ятками, то не було-б у нас таких праць з історії права литовсько-польської доби, як, наприклад, про копні суди Іванішева, про українських селян Антоновича й Новицького, про землеволодіння Владимирського-Буданова, про сойм Любавського і Максимейка, про раду моя праця, про державне господарство і про селянську „общину“ Довнар-Запольського й інших. Автори цих і інших праць користувались поруч з зазначеними у проф. Лашенка пам'ятками, головним чином, актами юридичного характеру, а так само західньо-руськими літописами, польськими хроніками й іншими пам'ятками звичаєвого права. Їх немає у „Лекціях“ проф. Лашенка. Але їх треба зазначити в курсі історії українського права.

Так само, викладаючи пам'ятки права пізніших діб, треба зазначити і пам'ятки законодавства і пам'ятки звичаєвого права — козацькі літописи та козацькі думи, вироки судів та інші акти юридичного характеру, оповідання чужоземців, спомини, щоденники та листування сучасників, проекти законів, то-що. Це головне завдання історії пам'яток українського права.

Що-до питання про те, де пам'ятки надруковано, то в першій частині „Лекцій“ проф. Лашенка — це питання розв'язано тільки для Руської Правди; автор зробив вказівку на найкращі, на його думку, видання

¹⁾ Див. критичну замітку Л. Окиншевича в „Працях Ком. для виуч. з.-р. та укр. пр., вип. II, стор. 276—277.

Рус. Правди в російській літературі. А інші пам'ятки князівської доби, що їх перерахував проф. Лашенко, де їх надруковано? У першому випускові другої частини автор звертає більшу увагу на це питання. Він насамперед дає вказівки на те, де надруковано обласні привилеї. А привилеї земські? Про це автор нічого не каже. Не згадує він і про те, що повний збірник привилеїв земських і обласних надруковано, як додаток до праці проф. Любавського: „Очеркъ по исторіи вел. княж. Литовскаго“. Далі, проф. Лашенко нагадує про видання судєбника Казиміра, устав і ухвал, Литовського Статута, пам'яток німецького й польського права, а так само про видання актів Литовської Метрики. Це останнє потрібно й доцільно, хоч, як гадає автор, непослідовно (бо він не застосує актів до пам'яток права). Але-ж навіщо було нагадувати про „Акти Лит. Метр.“ Леонтовича? Проф. Леонтович надрукував свої акти не з оригіналу Лит. Метрики, що в Москві, а з копії, що в Варшаві; окрім того, видання проф. Леонтовича дуже недбале; краще про нього й не згадувати, тим більш, що нині всі ці акти вже видрукувано в справніших виданнях. Дає проф. Лашенко вказівки й на деякі інші видання актів Лит. Метрики, але не згадує зовсім за видання цікавих актів у додатках до праць проф. Любавського, Максимейка, та про мій „Збірник“ на 2 томи і збірник Даниловича й Оболенського. Такої прогалини не повинно бути в повному курсі історії українського права. Ще гірша хиба „Лекцій“ проф. Лашенка та, що він ані слівцем не згадує про видання інших актів, окрім актів Лит. Метрики; а їх було чимало й таких, котрі мають величезну вагу для студій та дослідів над історією українського права. Треба в повному курсі одзначити всі найважливіші видання актів польсько-литовської доби — як російські, так польські й латинські (кол. Петербурзької Археографічної Комісії, кол. Російського Історичного Т-ва, Москов. Т-ва Історії і Давнин, Археографічних Комісій — Київської і Виленської, приватних осіб — Данилевича, Бершадського, Любавського, Довнар-Запольського та инш. Про інші доби те-ж саме треба сказати: обов'язково зазначити найважливіші видання актів та інших пам'яток права.

Нарешті, питання про архіви. Автор у першому випускові другої частини каже тільки про Литовську Метрику. Правда, про Лит. Метрику — цей кол. державний архів, де заховано дуже важливі та цікаві пам'ятки західньо-руського права, треба згадати. Та-ж існує чимало і інших архівів та рукописних відділів наукових установ, де також збереглися важливі пам'ятки зах.-рус. права (кол. Москов. Архів Міністерства Закордонних Справ, кол. Архів Мін. Юстиції, де, oprіч Литов. Метрики, інші відділи теж належать до іст. укр. права, центральні Архіви Київський і Виленський, рукописні відділи кол. Петербурзької Публічної Бібліотеки, Виленської Публічної Бібліотеки, кол. Рум'янцівського Музею, кол. Київського ун-ту, кол. Варшавського ун-ту і т. д.). Автор повного курсу іст. укр. права повинен згадати про всі найважливіші архіви — російські, українські та закордонні, де зберігаються пам'ятки українського права за всі доби його історії.

Історія науки і літератури, а так само історія пам'яток (що має спеціальну назву — зовнішня історія права) — це вступ до історії права. Сама історія права складається з історії різних галузів права (внутрішня історія права).

У першій частині „Лекцій“ проф. Лашенко тільки почав викладати внутрішню історію українського права, саме виклав історію державного права за першої доби і попереджує, що в другому випускові другої частини викладатиме теж історію державного права за литовсько-польської доби. Може, проф. Лашенко має на думці обмежитися історією державного права? Тоді його „Лекції“ будуть курсом історії українського державного права, а не історії українського права взагалі. Курс історії українського права повинен містити в собі історію усіх галузів права, себ-то: історію державного права, карного, цивільного й судового.

Викладаючи історію державного права першої доби, проф. Лашенко іде за прикладами, що їх встановила більшість дослідників історії права, і його виклад має суто юридично-догматичний характер: були такі й такі явища юридичного побуту й вони характеризувались такими й такими рисами. Це потрібно, але цього мало: треба виявити юридичні факти минулого, але треба так само з'ясувати історичний процес розвитку права, себ-то: як, з яких причин виникли явища юридичного побуту, та як, за яких умов, з яких причин вони змінювалися. Тепер, після всесвітньої імперіялістичної війни та великої революції наукове з'ясування історичного процесу повинно вдовольняти вимоги уваги на боротьбу суспільних клас. Багатьом історикам було ясно давно вже, а тепер, після війни та революції для всіх зробилось безперечною аксіомою, що нерв історії це боротьба клас на економічному ґрунті. Отож історик права повинен не забувати, що право утворює та класа, котра перемогла в класовій боротьбі і захищає її інтереси.

Здається, проф. Лашенко не погоджується з цією думкою. На стор. 15 першої частини „Лекцій“ він пише: „ідея права на Україні завше зливалась в поглядах народніх з ідеєю рівности, братерства; про право і правду нам співали наші кобзарі, про право і правду нам співав і наш Великий Кобзарь Тарас. В боротьбі за право, за правду укладався наш національний характер...“ і т. д. Про які рівність, правду і братерство тут мова? Вже за першої доби історії українського права людність ділилася на вільних та невільних, а серед вільних були князі та бояри і міські чорні люди та сільські смерди. І такий поділ затвердило стародавнє руське право. За литовської доби „почтивє шляхетство“ різнилося від „людей простого стану“; поміж шляхетством були князі та пани, власники велетенських маєтностей з „усім правом і панством“, була й дрібна шляхта — малоземельна та безземельна, що служила князям та панам і підлягала панському присудові; серед „людей простого стану“ були і міщани, і піддані, або мужики, а на самому кінці, там, звідки ще нижче вже не можна падати людині, була „челядь невольная“. За Гетьманщини були козацька старшина й козацька голота. І т. д. Де-ж

тут рівність та братерство? Давнє руське право карало за вбивство холопа такою самою карою, як за зарізання коня, бо це не було посягання на людину, що її вбито, а посягання на майно рабового власника. Де-ж тут правда? Проте цю норму права містить у собі збірник давньоруського права, що носить назву „Руської Правди“, і т. д.

Право всякого народу, і українського теж, — це наслідок боротьби класової. Його утворює владуща класа, в своїх інтересах. І коли владуща класа — та, що пригноблює та пригнічує трудові маси (як звичайно й бувало в минулому), то в праві, що вона утворила, нема чого шукати рівності, братерства та правди, бо ці засади для неї непотрібні. Навпаки, та трудова маса, що її пригнічують та пригноблюють, у мріях своїх бажає рівності, братерства і правди, бо вона страждає через те, що їх нема. Про ці мрії співали українські кобзарі, що сами належали до трудової маси; про ці мрії співав і великий кобзар Тарас Шевченко, що сам вийшов з пригніченої кріпацької маси; за ці мрії провадили боротьбу трудові маси з тими, що командували та панували. Але по суті це не особливість українська: те самісіньке було у всіх народів і по всіх країнах, це риса інтернаціональна, бо експлоатація трудящих через владущих теж явище інтернаціональне. Особливість національна полягає тільки в тому, що ця загальна інтернаціональна риса виявляється в різних формах у різних народів.

Иноді трапляється так, що мрія стає дійсністю: пригнічена та пригноблена маса має иноді змогу утворити своє право для своїх взаємовідносин, що не торкаються інтересів пануючих; або навіть дістає перемогу в класовій боротьбі з пануючими і утворює право для всієї держави; тоді вона силується перевести в життя ці засади рівності, братерства і правди. У минулому українського народу (як і інших народів) бувало так, що пригнічені трудові маси мали спромогу утворити звичаєве право на підставі братерства, рівності та правди відповідно до їх розуміння, щоб регулювати свої взаємовідносини; тільки-ж таке право було тимчасове, бо з трудової маси відокремлювалися деякі заможні елементи, що для них рівність та братерство були неприйнятні і що вони мали свою „правду“ відповідно до їхніх інтересів. У минулому українського народу траплялися й такі моменти, коли пригнічена маса в боротьбі з класовими ворогами перемагала їх і здобувала спромогу утворити своє право на підставі рівності, братерства та правди для всієї держави. Такий був, наприклад, момент повстання на чолі з Богданом Хмельницьким у половині XVII в. Але-ж момент був теж тимчасовий: швидко після повстання з'явилися класи, і революційне „правдиве“ право змінилося на право пануючих клас.

Таким чином рівність, братерство і правда це — не загальна риса історії українського права; це гасло, що в минулому до його схилялися були трудові маси і що його виконує революційне право після рішучої перемоги трудових мас. Не треба ідеалізувати минуле українського права та надавати йому високих ознак, що воно їх не мало і не могло мати.

Минуле українського народу таке саме, як минуле усякого класового суспільства: своєрідна форма містила в собі такий-же по суті зміст. Завдання науки історії права виявити й з'ясувати цю форму і цей зміст.

Нарешті, треба одзначити одну особливість в історії українського права, що потребує уваги, коли її викладати: історичну долю України.

За першої доби стародавні руські землі, що склали Україну, були політично самостійні й незалежні. Отже можна сказати, що тоді те право, яким вони користувалися, було їхнє власне право — стародавнеруське, або українське. За другої, чи польської та литовської доби, частина України ввійшла до в. кн. Литовського й частина — королівства Польського. Українська людність в. к. Литовського, з одного боку, користувалась своїм українським правом, бо литовський уряд „старини не рухав і новини не вводив“, себ-то в українських землях залишив українське право. З другого боку, з погляду культурного стану, руська людність — українська й білоруська — стояла по-над людністю литовською і тому руське право — українське й білоруське (все-ж-таки вкупі з деякими литовськими елементами) зробилось загальним правом для всієї держави — вел. кн. Литовського й дістало в наукових працях справжню назву литовсько-русського, чи західньо-русського права; це визначає, що за джерело загального зах.-рус. права було й українське право. Отож можна сказати, що частина України, котра була в складі в. кн. Литовського, користувалась здебільшого своїм українським правом. Правда, на загальне зах.-рус. право впливали й право польське і право німецьке. Але-ж історія права усіх народів знає вплив чужоземного права, і ця обставина не заваджає тому, що право все-таки зостається національне.

Після Люблинської унії 1569 р. частина України, що перебувала в складі в. кн. Литовського, ввійшла до королівства Польського, а друга частина теж увійшла до королівства Польського ще в XIV в. Польський уряд уважав стародавні руські, чи українські землі за звичайні польські провінції та вживав усіх заходів, щоб ополячити людність цих провінцій; зрозуміла річ, що українська людність була присилувана користуватись польським правом.

Частина України так і зосталася в складі польської держави аж до 70-х років XVIII в., коли увійшла до австрійської, потім російської держави; вона користувалась польським, а згодом німецьким і російським правом. Але другій частині пощастило, шляхом козацьких повстань, що закінчилися у половині XVII сторіччя великими повстанням Б. Хмельницького, здобути політичну самостійність. Ця частина, саме Лівобережна Україна, віддалася під верховну владу царя московського, сполучилась з Москвою, як самостійна держава з своїм урядом і своїм правом. Отож Україна Лівобережна за Гетьманщини користувалась своїм українським правом.

Але московський уряд поступінно вкорочував самостійність Української держави, і з 80-х рр. XVIII в. з неї зробилася провінція російської держави; російське право зробилось обов'язковим правом і для

неї з деякими невеликими одмінами для Чернігівщини та Полтавщини (у першій половині ХІХ в.).

Таким чином Україна (чи вся, чи окремі її частини) деякий час користувалася своїм українським правом, деякий час мусіла користуватись правом чужим. Повстає питання: чи в історії українського права були прогалини, коли Україна мусіла користуватись чужим правом,— отже не може бути мови про цілну історію українського права? чи ні?

На мою думку, треба викладати цілну історію українського права без ніяких прогалин: 1) Чуже право, у даному разі польське, німецьке чи російське, воно не українське, бо його утворив не український народ, а інші народи — польський, німецький та російський. Але-ж воно належить до історії українського права остільки, оскільки їм користувавсь український народ. Отож у курсі історії українського права треба не тільки зазначити, що в такі-то й такі-то доби свого історичного існування український народ повинен був користуватись таким-то чужим правом, ба й викласти це чуже право. Інакше кажучи, треба викладати історію українського права в зв'язку з правом польським, російським та німецьким за доби, коли український народ користувався чужим правом. Наприклад, в історії українського права за добу імперсько-московську, себ-то в історії права Правобережної й Лівобережної України, обов'язково треба викласти історію російського права з кінця ХVІІІ сторіччя. Навіть, викладаючи історію українського права, саме історію права Лівобережної України за Гетьманщини, не можна ігнорувати історію російського права за цю добу, бо наприклад, такі інституції російського права, як воеводське й губернаторське управління, як царська влада, Малоросійський Приказ, Колегія Закордонних Справ, Сенат, Верховна Таємна Рада та інші мали велику вагу для українського народу.

2) Коли якийсь народ, з одного боку, буває присилуваний користуватись чужим правом, а з другого боку, цей народ не може втратити зовсім свої національні особливості, загубити своє національне обличчя та зіллятися з іншим народом, то напевне можна гадати, що він користується чужим правом тільки там, де це річ безумовно неминуха; в інших-же випадках — там де сам чужий законодавець дозволяє пристосувати місцеві звичаї, або там, де чуже законодавство мовчить, а життя потребує правового регулювання суспільних стосунків, там він неодмінно користуватиметься своїм звичаєвим правом. Український народ не міг втратити своїх національних особливостей. Нехай як силувалися його сполячити, знімечити та зрусифікувати протягом цілих сторіччів, він (або краще сказати, його більшість — трудящі маси) заховав своє національне обличчя. Право — це одна з ознак національності. І можна гадати, що український народ і за польської, австрійської та московської діб, коли він був примушений користуватись чужим правом, користувався і своїм звичаєвим правом. Виявити українське звичаєве право за всі доби його історії — ця справа зв'язана з дуже великими труднощами. Треба вжити

всіх заходів, щоб перемогти ці труднощі. Будь-що-будь, автор повного курсу історії українського права повинен звернути увагу на величезне значіння українського звичаєвого права. Тоді жадної прогалини в історії українського права вже не буде. Але-ж з огляду на те, що поруч з своїм правом український народ користувався і правом чужим, минуле українського народу в царині права, треба назвати історією права українського народу, а не історією українського права.

Курсу історії українського права, чи права українського народу, нема. І всіх матеріялів необхідних, щоб його написати, теж поки нема: деякі питання розв'язано, а єсть чимало таких, що їх ще ніхто й не торкався. За таких обставин написати курс одному тільки вченому дослідникові дуже важко й на це потрібно силу часу. Це робота колективна; при умові колективності труднощі можна зменшити і скоротити час виконання. І на мою думку, ця колективна робота є ударне завдання для співробітників постійних комісій Української Академії Наук: для виучування історії західньо-руського та українського права і для виучування звичаєвого права України, що працюють над минулим в правничому житті українського народу. Щоб їх постійна праця мала систематичний характер і торкалася недосліджених або малодосліджених питань в історії укр. права, треба насамперед охопити та намалювати всенький історичний процес розвитку права українського народу; тоді видко буде деякі прогалини і недостачі, що їх треба заповнити.

Колективна робота має свої хиби: погляди окремих авторів може не зовсім погоджуються, а може навіть і суперечать один одному, немає єдиної думки та методи, єдиного стилю. Але не зважаючи на ці хиби, колективна робота допоможе окремим дослідникам, що в майбутньому візьмуться написати самотійно, своїми власними силами, курс історії права українського народу.

Пропонуючи колективну роботу, я не хочу сказати, начеб-то індивідуальна робота проф. Лашенка не має значіння. Курс може бути повний докладний або як-найдокладніший; такий, за теперішніх обставин, вимагає колективної праці. Це завдання Академії Наук, що його можна виконати колективними зусиллями співробітників її постійних комісій. Курс може бути коротенький, що потрібен для слухачів вищих шкіл (та для самоосвіти); написати такого курса може й повинен професор університету, що викладає його своїм слухачам; завдання проф. Лашенка, як він сам підкреслює в своїх „Лекціях“, дати підручника для своїх слухачів; але план його „Лекцій“ треба змінити в напрямку швидшого видання одної невеличкої книжки, щоб слухачі мали спромогу користуватися нею.

Академик Оникій Малиновський.

II

Кілька слів з приводу рецензій у II випуску „Праць Комісії“ на мої праці з історії українського права.

У другому випускові „Праць“ Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права, що видає Українська Академія Наук під редакцією академіка Н. П. Василенка, у відділі бібліографії і критики кілька статтів присвячено й моїм працям з історії українського права.

Само собою, що кожна критична стаття про працю з історії українського права (науки молоді) не може не спиняти на собі пильної уваги насамперед авторів цих робіт.

Отже і для мене, як автора кількох скромних розвідок з історії нашого права, кожна критична стаття рецензентів, які до того ще й працюють при Українській Академії Наук при Відділі Соціально-Економічному в галузі історії укр. права, — набирає виключної ваги: науково написані критичні статті дають спромогу авторам зробити перевірку, свого роду ревізію тих тверджень, тих висновків, що них автори в тих чи інших розвідках своїх дійшли. Я вже не казатиму про те, що серйозна наукова критика набуває для авторів величезної ваги, щоб перевірити, чи правильні сами шляхи, якими вони йдуть у своїх дослідженнях, має вагу в царині методологічній. Зокрема-ж це має значіння для авторів, що працюють у галузі такої ще молоді, ще зовсім не систематизованої науки, як історія українського права.

Отож не дивниця, що й критичні статті-рецензії про мої праці з історії нашого права притягли до себе насамперед і мою, як автора, увагу.

Само собою, що від кожної серйозної критики автор має право вимагати передусім цілковитої об'єктивности, витриманости, додержання певної провідної лінії, до того без усього, що без потреби дратує, порушує спокійний академічний тон. Зокрема-ж кожен автор, що його статтю розглядають, має право вимагати, щоб у критичній статті про його роботу цілий хід його думок, його основних тверджень і ті головні доводи, якими він оперує (коли на них спиняється критик), було переказано, нехай і в стислій формі, але правильно, без помітних прогалин, замовчань, недоговорень, а тим більш не даючи в переказі місць тексту

автора іншого розуміння, ніж автор в ті поодинокі місця своєї роботи вклав, бо, при допущенні цих дефектів, критична стаття позбавляється того, в чому полягає ціла її вага — своєї правдивості. Тим більш не можна критикові розглядаючи ту чи іншу статтю, ще не закінчену друком, ставити у провину авторові неповноту дослідження і братися за здогади, що робляться „ad hoc“, без підстав, і які в кінцевому своєму підсумкові можуть тяжко вдарити по автору, без жадної провини з його боку.

Отже поробивши ці коротенькі зауваження, дозволяю собі спочатку спинитися на деяких поодиноких моментах у критичних статтях про мої розвідки моїх рецензентів, що обминути їх (моменти) я не вважаю для себе за можливе. Моменти ці, правда, мають почасти суто особистий характер, бо дотикаються власне мене, як дослідника, але разом з тим моменти ці, на мою, принаймні, думку, — можуть становити і інтерес ширший, бо торкаються важливого питання про самий спосіб писати рецензії взагалі. А це вже має і характер принципівий.

Відповідь-же по суті зауважень моїх рецензентів (коли не рахувати деяких зауважень, я подаю тут (наприкінці) тільки в питанні про Литовський Статут, як пам'ятку українського права (в питанні, що я порушив в моєму нарисові про Литовський Статут і що зустріло низку заперечень в рецензії С. Борисенка) З ласкавого дозволу Редактора „Праць“ Комісії акад. Н. П. Василенка, застерегаю за собою право подати згодом свої зауваження й на інші зауваження, що їх поробили мої рецензенти по суті інших, зачеплених в моїх працях питань із царини історії нашого права.

Торкнувшись насамперед рецензії С. Борисенка на першу частину моїх „Лекцій“ з історії українського права. Автор рецензії ставить мені ніби у провину надзвичайне „захоплення національною ідеєю“. „Національне почуття автора, — пише С. Борисенко, — проходить через усеньку книжку, починаючи від першого рядка і аж до останнього, надто, коли він говорить про кольоровість звичайового права, національну єдність і т. д.“ (275 ст. „Праць“). „Автор, — пише трохи далі мій рецензент, — доходить до того, що вважає за джерело історії українського права Шевченкові твори — це для XIX віку!“ А далі Борисенко іронічно зауважає: „Чому-ж тоді не притягти до історії рос. права Пушкіна та Толстого?“ (ib).

Не знаю, через що іронізує мій рецензент з висловлених у мене в моїх „Лекціях“ думок, що за джерело історії права можуть з'являтися „в більш ширшому змислі“ і не виключно акти юридичного характеру, а і „художні твори, в тім числі і художні твори поодиноких письменників і поетів, оскільки в них просвічуються правні положення“ (причому я дійсно згадав Шевченка) (див. мої „Лекції“ ч. I, 26).

Так, я висловив ці думки і вважаю їх за правильні. Думки ці — думки про можливість використовувати художні твори, як побічне джерело для історії права, — думки не тільки мої, думки ці давно вже ви-

словлено в науковій літературі, і шкода, що їх у їхньому значінні, як видно, не дооцінюють. „В епоху панування законів, — пише, напр., відомий історик російського права акад. І. Малиновський, — твори художньої літератури теж можуть бути за посередню пам'ятку позитивного права: на основі фактів, що оповідаються в творах художньої літератури — повістях, оповіданнях, романах, драмах, комедіях — можна зробити висновок про те, які закони існували за даної епохи“ (Див. І. Малиновського: Історія руссаго права, I, т. 32). А трохи далі акад. Малиновський пише: „Художня література має инше, важливіше значіння для історії права: виображаючи різні явища суспільного життя, художня література дає оцінку позитивного права і разом з тим виображає ідеали в області права. Виображення ідеалів права ми можемо знайти в творах Фон-Візіна, Радіщева, Пушкіна, Гоголя, Тургенева і т. д. Історики-правники і правники звичайно ігнорують художню літературу. Я вважаю це за істотне упушення“ (832 ст.). А ще далі проф. Малиновський вказує на свою спробу вивчати художню літературу, з юридичного погляду, в його статтях: „Вопросы права въ сочиненіяхъ А. П. Чехова“ і „Русскіе писатели-художники о смертной казни“ і д. (33 ст.).

За браком часу, я обмежуюся тільки на цих цитатах з праці акад. І. Малиновського, хоч з приводу іронічного зауваження мого рецензента, міг-би сказати дуже багато.

Що-ж до докору мого рецензента на мою адресу в „національній захопленості“, то з приводу цього міг-би сказати, що без „національного захоплення“ ледві чи можна навіть додержуючи так конечні вимоги, на котрі рецензент вказує (та ще в нашому сучасному становищі), „робить, кажучи словами самого рецензента, перший крок у великій роботі по створенню науки історії українського права“. Коли я вірю в ідею відновлення нашого права і в творчі сили народу нашого, що право його віками зневажалось, — така віра і єсть моє „національне захоплення“ і видерти з грудей моїх цю віру — це значить подавити у дослідника найважливіший імпульс для продовження його тяжкої роботи.

З інших рецензій не могла не звернути мою увагу рецензія І. Ю. Черкаського на надруковану частину моєї монографії — „Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій“ (відбитка з збірника Правн. Комісії Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1925).

Спинятися на зауваженнях рецензента, по суті предмета, я тепер тут не буду, — сподіваюся зробити це згодом — але вважаю за необхідне спинитися на таких чисто „зовнішніх“ моментах: 1) Рецензент, визнаючи, врешті, що „позитивною рисою праці проф. Лашенка є те, що він у ній зробив підсумки всьому тому, що в науковій літературі про копні суди можна знайти, причому звязав ті чи інші інститути копного права не тільки з Литовським Статутом і з Руською Правдою, а і з подібним інститутом інших слов'янських народів“, разом з тим безапеляційно заявив, що я покликававсь не безпосередньо на джерела, а брав покликування у авторів, яких використовував. Довід: покликання на

книги Грод. Луц., Кн. Зем. Київ. і книги Влад. Град. „які перебувають у Києві і більшість котрих не надруковано“.

Правничій Комісії Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові добре відомо, що я свою роботу про копні суди, яку ця Комісія і видає, писав у Львові в 1921 р. (тільки наприкінці 1923 р. я трохи доповнив її у Празі) і писав, головним чином, на основі того актового матеріялу, що є в бібліотеці Наук. Т-ва у Львові.

А в бібліотеці Наук. Т-ва у Львові є й томи Актів Вилен. Археогр. Комісії (і в тому числі і основний для моєї роботи том XVIII з його 448 документами і Арх. Ю. З. Р. ч. VI, т. I., де частинно надруковані і деякі з тих актів, які (на жаль, без покликання на номери) згадує загально рецензент, і Arch. Sang., і Акти Литов. Метрики, і частина актів про копні суди, надрукованих у „Приложеніи“ до праці Іванішева (з книг Грод. Луцьк. і Волод.), і ціла низка іншого необхідного мені матеріялу, що я в процесі своєї роботи і студіював. Використовував я почасти і матеріял, що знаходив і по інших бібліотеках Львова.

А чим, нарешті, може довести автор рецензії, що я, читаючи в 1917/18 акад. році історію українського права в Укр. Нар. Університеті в Києві, з яким тоді був зв'язаний органічно, не збирав і там всіх тих матеріялів з укр. права, що мене цікавили і не вивіз своїх матеріялів, лекцій, заміток, то-що, за кордон?

2) Далі: Рецензент І. Черкаський, не вважаючи на те, що монографію мою друком далеко не закінчено, надруковано менш як половину, — вказав на те, ще я в ній не торкнувся цілої низки питань (гоніння слідом, заклад — парі, про засоби забезпечення винному ухилятися від суду і т. п.). „Зазначені пропуски, — пише І. Черкаський, — пояснити можна тільки тим, що наш автор безпосередньо актів про копні суди не вивчав, а зводить до купи лиш все, що в цьому питанні сказали інші вчені, а вони, як доводять зазначені пропуски, теж докладно в свій час не мали можливості (проф. Іванішев) і не могли вивчити, як не фахівців в галузі права (Новицький, Спрогіс), всі ті акти про копні суди, що до цього часу надруковано“.

Шкода, що автор рецензії поспішив з своїм остаточним вироком: мало не всі вищезазначені питання, якими рецензент кваліфікує в своїй рецензії, як мої „пропуски“, а так само й інші, про котрі рецензент не згадує, я в моїй роботі по актах безпосередньо досліджував і результат мого дослідження є в ненадрукованій ще частині моєї монографії, про що теж добре знає Правнича Комісія Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, на чолі з її головою ш. проф. др-ом Вергановським. На руках цієї комісії і знаходиться тепер, ось уже третій рік, без жадних змін, мій скрипт.

Нарешті, хоч і стисло, торкнувся ще одної рецензії (О. Добрава) про мою статтю про „ідею права власности на землю на Україні“.

З заголовка моєї статті видно, що я не мав на думці писати про історію інституту права власности на землю на Україні (з чим і погоджується рецензент), а тільки гадав, як і каже сам рецензент, „змалювати ідею права власности на землю на Україні в історичному її розвитку“.

Поставивши собі таку мету, я і намагавсь, — оскільки для того була спромога в Празі, — сконстатувати прояв ідеї приватної власности на землю на Україні в різні епохи по головних пам'ятках нашого права (Рус. Правда, Лит. Статут, Права, по которимъ судится малор. народъ). На основних поодиноких положеннях цих пам'яток права я й спинивсь, а крім того притягав, щоб освітити питання, як матеріал, і свідчення з різних актів (Літопис, акти Литов. Метрики, то-що). Наводив я в багатьох місцях свого нарису й погляди і думки різних вчених, що спостережали на Україні-Русі здавна, у відношенні народу нашого до землі, і ідею приватної власности (Неволін, Сергеевич, Енгельман, Грушевський, Владимирський-Буданов, Новицький та ин.) і коли не торкавсь спеціально і глибше в своєму нарисі громадського землеволодіння, що закидає мені мій рецензент, і може (з боку методологічного) і цілком правильно, то лиш тому, що ідеї громадського землеволодіння на Україні, як я її розумію (а в тім числі, значить, і „проблемі співвідношення між приватним і громадським селянським землеволодінням“), я гадав присвятити спеціальну статтю, про що я і заявив в кінці свого нарису (ст. 404—405).

Тимчасом мій рецензент О. Добров, критикуючи мою працю, ані слова не сказав у своїй рецензії про те, що я зовсім не відкидав у своєму нарисі, як я писав там, „могутнього розвитку на Україні і ідеї громадської солідарности, співділання, кооперації (в широкому розумінні цього останнього терміну) у відношенні до землі наших селянських мас“ (див. мій начерк в „Н. Збірн.“ т. I, 404 ст.), і що ідеї громадського землеволодіння на Україні, як її розумію, я обіцяв присвятити спеціального нариса.

Таке рецензентове замовчування автора не може не здаватися, що найменш дивним, і це замовчування авторових думок набирає тим більшого значіння, що рецензент разом із тим неправильно зреферував мої витяги з праці Шиманова „Главнѣйшіе моменты въ исторіи землевладѣнія Хар. губ.“. Оповідючи про спостереження Шиманова що-до селянського землеволодіння на Слобожанщині, я писав, „що після Полтавського бою (1709 р.) з боку царського уряду почалися на Слобідській Україні дарування і данини („пожалованья“) великоруським чинам і поміщикам, які і почали заводити в своїх маєтностях, за-для вигод своїх ‚вотчинних‘ адміністрацій, московські порядки, а саме заводити серед українського селянського населення ‚общинний‘ устрій на московський зразець“ (Наук. Збірн., ст. 402). Це місце в моїй роботі, очевидячки, через якесь — буду гадати — непорозуміння дало підставу рецензентові зазначити, ніби

я, „торкаючись XVIII в. обмежився тільки вказівкою на ‚займанщину‘, як на спосіб набувати право власности на землю і твердженням, що громадське землеволодіння на Україні насаджували великоруські урядовці і поміщики“.

Тимчасом українське громадське землеволодіння XVII—XVIII в. я згадував у своїй роботі, між иншим, в таких висловах: „Та-ж громадська форма землеволодіння, що була відома і нашому праву, зокрема-ж праву XVII—XVIII в., про давнє попереднє минуле якої ми лише почасти згадали, базувалася на засадах, які ґрунтовно відрізнявали її від общини московської (общини з переділами і поділом землі на рівномірні участки, общини, яка затирила майже цілковито ідею особи, її індивідуальні права з одночасним визнанням ідеї ‚міра‘ і його повновласти). А тому і уживати самого терміну ‚община‘ (правда, терміну старого, слов'янського), з огляду на той тісніший зміст, що покладається в цей термін в російській науковій літературі, при виясненню ‚громадського‘ володіння землею на Україні, — треба з обережністю“.

Гадаю, що неупередженому читачеві вже з цих цитат стане ясно, що я, визнаючи факт існування в XVII—XVIII в. і „громадського“ володіння землею на Україні, лиш різко відрізнявав (правильно чи неправильно — це вже инша річ) цю українську форму „громадського“ володіння од форми „общинної-московської“, яку на Слобідській Україні, за спостереженнями Шиманова і почасти Максима Ковалевського (на його працю я теж покликавсь у своїй роботі), в XVIII в. і стали запроваджувати „великоруські чини і поміщики“.

Тимчасом О. Добров переказав висловлені в мене в цьому питанню думки так, що істотно його переказ змінив змісл тих думок, а що-найменше той змісл затемнив. Це примушує мене, як автора, зробити тут свої заперечення.

На рецензіях Л. Окиншевича на мої роботи (II частина „Лекцій“ і „Переяславський договір між Україною і царем Московським“ я гадаю згодом спинитися уважніше. Тут обмежуся лиш тим, що деякі критичні зауваження рецензентові я беру на увагу, як доцільні і справедливі, хоч разом з тим не можу поділити його думки, що з'єднання України з Московщиною, за договором 1654 р., одбулося на підставі васальної залежности першої. Залишаюся і тепер при своїй попередній думці й гадаю, що пануючий в російській науці погляд на характер цього з'єднання (васалітет) ґрунтовно й уважно історики права українського повинні перевірити. Шкода, що рецензент, видко, не звернув належної уваги на вказаний у мене історичний факт з'єднання двох держав у формі особистої унії при двох незалежних правителях (Польща за Ягайла і Литва за Витовта) і на висловлену у мене думку, що взагалі підняти договір 1654 р. під одну з відомих науці форм з'єднання державних тіл — дуже важко. Покликання на Єлінека і механічне підведення договору 1654 р. під закреслену в цього ученого дефініцію васалітету

абсолютно не розв'язує питання. Українські історики й історики права повинні шукати, щоб з'ясувати це питання, інших метод, ширших шляхів. Я вчуваю це виразно, й можливо присвячу цьому питанню спеціальну статтю. Багато допомогло-б розв'язати це питання і вивчення нових, ще ґрунтовно не обслідуваних джерел.

На початку своєї статті я зазначив ті вимоги, що кожен автор має право пред'являти своїм рецензентам. На жаль, — на мою думку принаймні, — не всі мої критики, написавши свої рецензії, додержувалися всіх згаданих у мене вимог.

Ростислав Лащенко.

III.

Відповідь І. Ю. Черкаського проф. Р. Лашенкові на його „Кілька слів“.

Мені закидають несправедливість. Полягає вона в тому, що в своїй рецензії на працю проф. Р. Лашенка „Копні суди“ я припустив, що автор зазначеної праці безпосередньо актів сам не вивчав, бо тільки цим можна пояснити численні прогалини в питаннях, що їх він трактує. Зважаючи-ж на те, що проф. Р. Лашенко використав переважно літературу питання, а не сами акти, я зробив дальший висновок: оскільки попередники авторові не мали спромоги (одні за браком матеріялу, інші за браком фахових знаннів) вивчити докладно всі актові матеріяли про копний суд і зробити потрібні висновки, остільки й проф. Р. Лашенко, ідучи слідком за ними, а не незалежно від них ґрунтуючися на актах, допустився зазначених прогалин. Підпирають таке припущення й посилки авторові на „книги грод. Луц., „книги зем. Київ.“, „книги Волод. грод.“. — себ-то на джерела, йому тепер неприступні. Виходить, що ці посилки автор бере в авторів, що їх він використовує, а не безпосередньо з тих оригінальних джерел, на які він покликається.

Здається, у цьому всьому логіка є.

Як-же й що заперечує мені проф. Р. Лашенко?

По-перше, він покликається на свідків — правничу комісію Наук. Т-ва ім. Шевченка, якій відомо, що він писав свою працю на підставі актового матеріялу, який є в бібліотеці Т-ва у Львові.

Я не заперечую, що в книгозбірні Т-ва ім. Шевченка у Львові є видання, де надруковано акти про копний суд; але що автор писав свою працю на підставі актового матеріялу, правнича комісія навряд чи візьме на себе відвагу посвідчити, бо комісія не сиділа при тому й не контролювала, як саме працював і складав свою монографію проф. Р. Лашенко. Але припустімо, що правнича комісія це посвідчить, тоді на це я сказав-би, що коли я з самої праці не бачу, що автор цитує безпосередньо сами акти, тоді я припускаю ще гірше: дивиться автор на акти, читає їх — і не бачить того, що в них є. Гадаю, що таке припущення не буде на користь проф. Р. Лашенкові.

Відчуваючи сам слабкість цієї позиції, проф. Р. Лашенко тут викликає мене на герць: чим я доведу, що він не вивіз із собою виписок із неприступних йому тепер джерел? На це я відповідаю: його-ж працею, бо з самої праці цього не видно. А що проф. Р. Лашенко бере свої по-

силки в авторів, яких він використовує, я беруся зараз-таки це довести.

На стор. 20 своєї праці „Копні суди“, кажучи про те, що копний суд, у справах про забиття, переводив не тільки слідство, а й самий суд, проф. Р. Лашенко в 7-ій посилці пише: „Кн. Грод. Луц. 1569, л. 237“ і др. Беру я книжечку Н. Д. Іванішева „О древн. сел. общинъ“ Київ, 1863—і на стор. 14 в приміт. 8-ій читаю. „Книга гродская Луцкая 1569 года листъ 237-й. Здѣсь помѣщено слѣдствіе и судъ о найденномъ въ округѣ общины трупъ неизвѣстнаго человѣка“¹⁾). Ясно, що проф. Р. Лашенко самої книги Луцької не бачив, а покликується на ню, взявши посилку у Н. Д. Іванішева.

Другий приклад. На стор. 28 своєї книжечки проф. Р. Лашенко каже, що для суду копного і крадіжка, і порушення володіння є передовсім „школа“ і покликується (прим. 1) на „кн. грод. Луц. 1583 г. л. 76—79“ у проф. Н. Д. Іванішева в зацитованій праці на стор. 16 під словом „шкоду“²⁾ стоїть посилка: „См. прилож. III.“. Дивимося в зазначений додаток, і на стор. 55 під актом читаємо: „книга гродская Луцкая 1583 года листъ 76—79“³⁾).

Цього, гадаю я, досить. Так можна було-б, коли-б не шкода часу даремно гаяти, розшифрувати всі посилки проф. Р. Лашенка на „книги грод.“...

Треба тут так само одзначити маніру проф. Р. Лашенка робити посилки: поруч з посилками на певне видання й на № акту (напр., на стор. 32—33), наш автор затуманює подібні посилки, зазначаючи, поруч акту, ще й оригінальне джерело. Приклад: на стор. 37 у прим. 2 читаємо. „Арх. Ю.-З. Россиі ч. VI т. I, LXXXVIII, кн. Луц. грод. 1598—1600, 2105 л. 216“. Можна подумати, що посилкою на „кн. Луц. грод.“ автор хоче зазначити подібний акт; але коли ми глянемо під № LXXXVIII Арх. Юг.-Зап. Рос. ч. 6 т. I, то побачимо там, що І. Новицький джерело того акту зазначив так: книга Луцкая гродская, записовая и поточная, 1598—1600 г., № 2106³⁾, листъ 216“²⁾). Виходить, що в посилці проф. Р. Лашенка, починаючи з „кн. Луц. грод.“, все — зайве: воно відбирає увагу в читача й забирає даремно місце в книжці.

З другого боку, роблячи посилки на оригінальні „книги“, проф. Р. Лашенко замовчує видання та № акту, звідкіля він узяв ту посилку. Напр., на стор. 24 у приміт. 1 та 2 читаємо: „кн. зем. Київ. 1739—1772 г. № 137 л. 383; *ibid.* л. 381“. Розгортаємо Арх. Ю.-Зап. Рос. ч. 6 т. I „приложеніє“ й читаємо під актом, зазначеним у Новицького № СХХІІІ „книга земская Киевская, записовая и поточная, годъ 1739—1742, № 137; листъ 383“²⁾), а під актом СХХХІІ там-же читаємо посилку на ту саму книгу зем. Київ. „листъ 381“²⁾).

Нарешті, проф. Р. Лашенко, посилаючися на певне видання, не зазначає № акту, а показує оригінальне джерело, утруднюючи цим пере-

¹⁾ Підкреслення наше. ²⁾ Підкреслення наше.

³⁾ Проф. Р. Лашенко помилково показує „2105“.

вірку, яку хтів-би зробити читач. Напр., на тій самій сторінці в примітці 3 проминено „XXIV“.

Таким чином, коли посилки, що їх робить проф. Р. Лащенко, спричиняються до прикрих для нього висновків, то він сам у цьому винен.

Друге заперечення мені полягає в тому, що я поквапився з своїми висновками що-до прогалин, бо, мовляв, у другій половині, що світу ще не побачила, про все це докладно говориться.

У своїй рецензії я відзначив ту „плутану систему“, якої автор додержується в своєму викладі, а це позбавляє змоги здогадатися, про що мова буде далі. Охоче припускаю, що в другій частині сказано буде про гоніння сліду, про заклад, про способи забезпечення, то-що, але висловлюю великий сумнів, щоб, сказавши в першій частині про обиск і опит, автор наш у другій частині знов почав спочатку й став говорити про те саме; або, щоб, сказавши про допит свідків, з яким тісно зв'язаний був заклад (бо „шапку ставили до свідків“), автор у другій половині знайшов привід знову до цього повернутися; або щоб, примовчавши в викладі трусу про свіжий слід, як підставу для переведення трусу, у другій половині можна було повернутися знову до трусу й т. и.

Коли це все проф. Р. Лащенко в другій половині своєї монографії про „Копні суди“ й зробив, то це лиш блискуче підтвердить ту характеристику його системи викладу, про яку сказано було вище.

Ір. Черкаський.

IV.

Відповідь О. С. Доброва проф. Р. Лашченкові.

Історія українського права, у значній своїй частині, вкрита завісою недосліджености і нетерпляче чекає на своїх дослідників, що завісу отую підіймуть. І через те треба вітати кожного нового дослідника, кожну нову роботу (тим більш, якщо працю написано за важких умов життя, на чужині). А втім, саме це викликає з нашого боку особливу увагу до кожної такої праці і вимагає об'єктивно-критичної її оцінки.

Оскільки праці проф. Лашченка за таких умов є, без сумніву, інтересне явище в дослідженні історії українського права та оскільки вони мало відомі на Україні—Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права при Українській Академії Наук визнала за потрібне освітлити ці праці у своєму збірникові, зовсім не маючи жадної упередженої мети та найменш бажаючи образити шановного автора.

Зокрема не бажав цього і я в моїй бібліографічній замітці — „До питання про право власности на землю в історії України“ (з приводу статті проф. Р. Лашченка „Ідея права власности на землю на Україні“ у „Науковому Ювілейному Збірнику Українського Університету в Празі, присвяченому проф. др. Т. Г. Масарикові“, част. I, Прага 1925 р., с.с. 374 — 405).

На жаль, проф. Р. Лашченко добачив у моїй замітці упереджене до себе ставлення та й закинув мені таке:

I. Одзначаючи (цілком справедливо з методологічного боку, як визнає сам проф. Лашченко), що автор не досить глибоко торкнувся громадського (общинного) землеволодіння, я промовчав про те, що він обіцяє присвятити цьому спеціальну роботу.

II. Як гадає проф. Лашченко, я невірною передав його виписки з роботи Шиманова „Главнѣйшіе моменты землевладѣнія въ Харьковской губерні“.

III. Я, на авторову думку, мовчу про те, що він визнає існування на Україні общинного устрою у XVII — XVIII вв.

До цих трьох пунктів зводиться непогодження авторове з моєю бібліографічною заміткою. Зупинимось на кожному з них.

I. Основний дефект роботи проф. Лашченка, що я на нього вказав, дефект, який накладає свій відбиток на всенюку цю роботу, є недостатня наукова об'єктивність. Проф. Лашченко ставить собі завдання до-

вести, що ідея приватної власності є прирожденна риса українського народу. З погляду методологічного, так ставити питання припустимо лиш тоді, коли твердження, що його висуває автор, приймає він як робочу гіпотезу, яку треба перевірити за допомогою всього історичного матеріалу. Коли-ж, як це зробив проф. Лашенко в рецензованій праці, автор той лиш матеріал наводить, який підтверджує його твердження, й зовсім не розглядає іншого матеріалу,—він зменшує наукове значіння своєї роботи, хоч-би які були її позитивні риси. Через те, якщо проф. Лашенко не розглянув питання про інші форми землеволодіння, він сам підірвав наукову цінність своїх висновків (що, можливо, і виявилися-б як об'єктивно вірні). І те, що автор, відчуваючи неповноту свого досліду, обіцяє в майбутньому присвятити недослідженому матеріалові спеціальну роботу, звичайно, в жаднім разі не може виправити методологічну хибність цієї роботи, і тому значіння не має. Отож перший закид проф. Лашенка безпідставний.

II. Проф. Лашенко закидає мені, що я невірно зреферував наведені в нього виписки з роботи Шиманова. „Главные моменты въ истории землевладѣнія въ Харьк. губ.“. Проф. Лашенко таке „зреферування“ вбачає в моїй вказівці не те, що він „торкаючись XVIII в. обмежився тільки вказівкою на „займанщину“, як на спосіб набувати право власності на землі, твердженням, що громадське землеволодіння на Україні насаджували великоруські урядовці та поміщики“. Реферування цитат, що їх наводить автор, навряд чи є завдання рецензентове й у данім разі я не реферував цитати проф. Лашенка з роботи Шиманова, а характеризував, як освітлює автор питання, яке він досліджує, що-до XVIII століття. І в характеристиці оцій немає жадного слова, яке-б зміняло авторів текст. XVIII століттю присвячено сторінки 400—402. З них стор. 400—401 заповнено виключно описом способу придбання права власності на землю шляхом „окупації“ її — „займанщини“, а стор. 402 — виписками з Шиманова, які твердять, що „в земельних дачах слобідських козаків майже всюди існувало участково-спадкове землеволодіння зо всіма наслідками індивідуальної особистої власності“, та що „після Полтавського бою (1709 р.) з боку царського уряду почалося на Слобідській Україні дарування і данини („пожалованія“) безкраїх земель великоруським чинам і поміщикам, які й почали заводити в своїх маєтностях... московські порядки, а саме заводити серед українського селянського населення „общинный“ устрій на московський зразець“. Оцим вичерпується все, що сказав автор про XVIII в., та чи-ж можна переказати це точніше ніж у моїм твердженні про те, що автор, торкаючись XVIII в., обмежився тільки вказівкою на займанщину, як на спосіб набувати право власності на землю і твердженням, що громадське землеволодіння на Україні насаджували великоруські урядовці і поміщики“?

Лишається тільки дивуватися та не розуміти, в чому саме побачив проф. Лашенко перекручування його тексту.

III. Нарешті, у своїм листі проф. Лащенко вказує, що він визнає факт існування в XVII—XVIII вв. общинного землеволодіння на Україні, я-ж, мовляв, це замовчую. Мушу ще раз сказати, що в своїй розвідці проф. Лащенко торкається общинного землеволодіння на Україні XVII—XVIII вв. тільки в вищезитованому в мене місці (стор. 402 його праці), де викладено погляди Шиманова. Жадних історичних фактів і матеріалів, що торкаються цього питання, він не наводить. Тільки в останніх рядках своєї роботи (405 стор.) автор каже: „Підкреслюючи... розвиток на Україні ідеї індивідуальної приватної власності на землю і власницькі змагання українського селянина, ми само собою не відкидаємо і факта існування на українських теренах в поодиноких місцевостях України... і т. зв. „общинної“ форми землеволодіння. Але... гадаємо, що ця остання (общинна) форма землеволодіння цілком не відповідає ні національному характеру українця, ні його уяві про право кожного на вільне співділання в громадському життю, ні в цілому укладі життя народнього“... Далі автор застерігає, що, коли наше право й знало здавна, зокрема у XVII—XVIII вв., общинну форму землеволодіння, то її було засновано на зовсім іншій базі, ніж московську общину, та обіцяє в майбутньому дослідити це питання.

Ніхто ані на хвилину не може сумніватися в тому, що проф. Лащенко знає, що на Україні існувало общинне землеволодіння. І саме через це читач і рецензент мають право чекати від нього, що в роботі, спеціально присвяченій ідеї права власності на землю на Україні, він цей факт розгляне та скористається ним, щоб перевірити свої висновки. Коли-ж автор у всій своїй роботі цього не робить і, тільки остаточно зформувавши свої висновки, згадує за цей факт та відкладає його розгляд, — кожен неупереджений читач повинен лишитися незадоволений та сказати, що питання про общинне землеволодіння і вплив його на ідею приватної власності на землю в роботі проф. Р. Лащенка не обговорене.

Отже, ближче розглянувши всі закиди, що їх надсилає мені проф. Лащенко, бачимо, що вони безпідставні.

Нарешті, я дозволю собі висловити надію, що робота про общинне землеволодіння на Україні, яку обіцяє шановний автор, коли вийде в світ, поповнить науково-методологічні дефекти зреферованої в мене роботи та й дасть авторові потрібний матеріал, щоб об'єктивно перевірити та обґрунтувати свої висновки.

Олександр Добров.

V.

Відповідь проф. Р. Лашенка на зауваження рецензентів на нарис про Литовський Статут.

Перш ніж висловитися по суті питання про Литовський Статут, як пам'ятку українського права, вважаю за необхідне внести істотну поправку до рецензії Л. О. Окиншевича на другу частину моїх „Лекцій“. А саме Л. О. Окиншевич у тій рецензії своїй, між иншим, написав: „Одзначаємо передусім хиби цього огляду. До таких у першу чергу слід, очевидно, застосувати помилковий авторів погляд про виключне панування українського права в литовсько-білоруській українській державі“ („Праці Комісії, II в., 276 ст.). Завважую з приводу цього, що ні в своїх „Лекціях“, ні в своєму спеціальному нарисові про Литовський Статут я зовсім не казав про „виключне“ панування українського права в Литовсько-Білоруській державі, а справді казав про „домінуючі“ впливи в тій державі нашого права. „Домінуючі“ (впливи права) не єсть само собою „виключні“, бо епітет „домінуючий“ в даному випадкові не усуває инших впливів, отже і впливів якихось инших прав на суспільне життя держави Литовської, що я й підкреслював в усіх своїх працях. Слово-ж „виключні“ (впливи права) різко усуває всі инші впливи, чого я не казав і не міг казати.

Що-ж до накресленої в моїх працях думки про те, що в Литовсько-Білорусько-Українській державі „домінує“ українське право, то думку цю я справді висловив і вважаю її за правильну. Свої головні доводи для підпертя її я хоч і стисло, але висловив в своїх працях, а тут вважаю тільки за необхідне ті доводи трохи доповнити й точніш оформити.

1. Впливи старої „руської“ (української) культури (отже і впливи права українського) почали відбиватися на Литві і її суспільному устрою без ніякого сумніву ще задовго перед тим, як до неї приєднано білоруські й українські землі. Думку цю давно вже висловлено в науковій літературі; отож, її, цюю думку, досить виразно підкреслив Ярошевич, що вбачав виразні впливи руської культури на Литві вже задовго перед Гедимином, коли литовці, перебуваючи довший час серед русинів, „*przypatrywali się ich obyczajom i zwyczajom*“ ¹⁾, як гадає Ярошевич, вже за Рингольда (1226—1240), Миндовгового батька; отже в першій половині XIII в., литовці вже увійшли в ближчі стосунки з Руссю й перей-

¹⁾ Див. Jaroszewicz: *Obraz Litwy*, 1844, I, 174.

мали у неї звичаї та релігію. Литва, як висловлюється названий дослідник, „z nikim podobno tak częstych, a nawet scislych nie miała stosunków, jak z sąsiednią Rusią“ ¹⁾. Русь здавна провадила між иншим торговельні зносини з Литвою, постачаючи їй і свої і чужі товари. Отож за один із звичайних предметів торгівлі була сіль, що її південній Литві постачала Русь Дніпром з Криму. Так само і русини, одержавши од литовців їх товари, посували їх Дніпром на південь, а звідтіль і далі на схід. Про давні впливи на Литву культури руської оповідає з давніх авторів і Нарбут у відомій своїй праці: *Dzieje starożytne narodu litewskiego* ²⁾ і багато инших авторів і польських, і російських, і українських. Отож, напр., думки про давні стосунки Руси з литовцями досить виразно підкреслила Ол. Єфименкова у своїй „Історії українського народу“ ³⁾. Ще виразніше цю думку підкреслив і автор „Історії руської етнографії“ небіжчик А. Н. Пипін. Він разом із тим підкреслив і той факт, що чимало з старих істориків на ці давні стосунки Литви з Руссю не звертали належної уваги: „Бувало, писав він, давніші історики виображали, напр., початок русько-литовських стосунків наче якийсь несподіваний театральний ефект: із глибин лісів вийшло плім'я невідоме, дике, войовниче, з жадобою завоювань; на чолі його став грізний завойовник, він опанував руські землі і т. и.; це плім'я була Литва, його проводирем був страшний Гедимин“ і т. д. Залишалось незрозуміле, звідки взялося дике войовниче плім'я і як міг раптом одбутися переворот, що поставив на місці західньо-руських земель нове, дуже литовське князівство“. Подібно до цього міркують иноді й новітні популярні історики. Навсправжки раптовости не було: західні князівства давно вже, задовго перед Гедимином, були знайомі з Литвою, перебували з нею в мирових стосунках, або зустрічалися на війнах; здавна руська стихія впливала на Литву так, що пізніші явища в житті литовського князівства були підготовачі ранішими звязками ⁴⁾. Безперечно, за один з найвидатніших „руських“ культурних чинників, що увіходив у зміст тої „руської стихії“, яка здавна впливала на Литву — було і розвинене вже в добу княжу право українське з його „Руською Правдою“.

2. Остання-ж (Руська Правда) була витвір українського народнього генія, продукт діяльності національно-українських творчих сил і, як збірка чинних під той час національних правничих звичаїв, відбивала в собі, наче у дзеркалі, правничий світогляд народу українського і його правове життя.

3. Що український народній геній утворив Руську Правду, це було явище для свого часу надзвичайне для цілого слов'янського світу взагалі, бо жадному слов'янському плім'ю ні на сході, ні на заході Європи, ні на півночі ні на півдні в сфері правного життя не пощастило тоді

¹⁾ Ibid. 173.

²⁾ Див. Narbutt, згадану працю.

³⁾ Див. А. Єфименко, згаданий твір, вид. 1906, 80—81 ст.

⁴⁾ Див. А. Н. Пипинъ: Історія руської етнографії, т. IV, 78 ст.

(XI—XIII в.) створити щось подібне до нашої Правди. Вона серед давніших слов'янських прав, навіть і пізнішої доби, відзначається як прояв виключного піднесення правової творчості народу до дивовижної для тих часів височини. І не дивно тому, що такий знавець самого духу права Правди Руської, як слов'янин-поляк Раковецький, так захоплюється Правдою Руською, спостерегаючи впливи її права далеко по-за межами етнографічно-руських земель. Як каже Раковецький ¹⁾, Руська Правда це була пам'ятником права „arguważnym“ не тільки з погляду історії звичаїв та обичаїв, „історії мови“, але і з погляду „історії поступу освіти і історії праводавства“ взагалі.

4. Коли українські землі (центральні та східні) почали приєднуватися до литовської держави вже й формально, на підставі договорів (XIV в.), період самого зформування Правди Руської (XI—XIII в.) вже давно і остаточно закінчивсь, і Руська Правда, як збірка чинних у тих землях правничих звичаїв, мала вже за собою і давню традицію — традицію, що була, без ніякого сумніву, звязана як-найміцніше з ім'ям батьківщини — Руси Київської і серця й осередку України — старого Києва. Це мало величезне значіння для дальшого правового поступу в усіх „руських“ землях держави Литовської, бо вже сама така славна традиція не могла не утворювати підстави для посування і в дальшому, вже в державі Литовській, правного розвитку тим самим основним річищем, яким ішов вже й перед тим цей розвій права на Україні. І ціла доба, доба панування в „руських“ землях держави Литовської народніх звичаїв (XIV—XV вв.) аж до самого видання Литовського Статуту 1529 р. і навіть трохи пізніш відзначається в державі Литовській розвитком права партикулярного в поодиноких землях в князівства під знаком Правди Руської. Впливи її виразно помічаються навіть і на давніх договорах ²⁾ князів Литовських з сусідніми державами (зокрема з Польщею), а не тільки на уставних грамотах окремих земель. Що-ж до Статуту Литовського, то він, як влучно висловивсь проф. Леонтович ³⁾, це „ніби продовження Руської Правди“. Инакше й бути не могло: за джерело права посполитого, що діяло до видання Статуту в вел. князівстві Литовському, була Руська Правда. Отже й не дивно, що вона-ж була й за найвидатніше джерело для Статуту Литовського. Але це твердження само собою не заперечує й впливи на Статут права римського, права польського, права німецького і, безперечно, чеського та угорського ⁴⁾.

5. Отже, коли я в своїх працях мав відвагу назвати Литовський Статут пам'яткою українського права, — то для цього свого твердження знаходив міцну підставу в самій історії. Вона-бо здавна звязала долю

¹⁾ Prawda Ruska, 1820, VII.

²⁾ Див., напр., Акт. З. Р., I, т., 1 і 2 ст. Договірна грамота з польським королем Казиміром; Skarb. Dipl., t. I, N 432.

³⁾ Русская Правда и Литовский Статутъ.

⁴⁾ Впливи на Статут Литовський права чеського та угорського, на жаль, не досліджено. Гадаю, що історикам права слід звернути на ті впливи особливу увагу.

наших земель (центральної і східної) з державою Литовською, причому формально в той вже момент, коли народ наш у своєму поступінному правному розвитку досяг вже перед тим виключної височини, створивши таку збірку правничих звичаїв, як Руська Правда.

6. Тому гадати, ніби Литовський Статут, ціла низка інститутів якого „доповнює“ Руську Правду, не є пам'ятка українського права — це визначає, на мою думку, відкидати, в самому корені, історичну безпосередню преемственність у правному розвитку народу українського, рвучи правно-історичний зв'язок доби наступної з добою попередньою.

7. Ті, хто гадає, ніби Литовський Статут це пам'ятка права білоруського, на мою думку, помиляються в тому, що у своїх кінцевих висновках порушують безпосередність і органічність зв'язків Статуту з його первісним джерелом — Руською Правдою. Цим вони утворюють підставу для виникнення презумпції про загублення в українських землях, по зформуванні Правди, давньої правової традиції і про відживлення її, посереднім вже способом, через білоруську стихію. Замість безпосередності і органічності зв'язків між Статутом і Правдою встановлюється посередність і певна умовність.

8. Та застосовуючи Статут Литовський до пам'яток права українського, я зовсім не відкидав впливів права білоруського на Статут. Що білоруське право вплинуло на Литовський Статут і вплинуло, як я писав, „надзвичайно“ ¹⁾ — про те і сперечатися не можна, але цей вплив не слід перебільшувати і робити ту помилку, яку роблять окремі дослідники, вбачаючи в Статуті Литовському саму білоруську стихію, або принаймні її домінування. Стихія суто-білоруська, — як я гадаю, — це не є сама основа статутних норм, а тільки один з надзвичайно впливових і кольористих елементів Статуту, основа-ж права Статуту Литовського — норми української „Руської Правди“ що інститути її, в досить розвинених вже в епоху Правди-ж формах, здебільшого і увійшли згодом до Статуту Литовського. Тимчасом ті дослідники, котрі вважають Литовський Статут за пам'ятку білоруського права, гадають, ніби цей впливовий білоруський елемент це основний зміст Статуту. Елемент впливовий вважають за саме суття. Це свідчить, на мій погляд, про те, що їм бракує історичної перспективи: спускається з ока, що та правова стихія, що посувалася здавна од свого джерела — Руської Правди, без перестанку посувається і далі вже в добу литовську тим самим річищем, яке виразно зазначено ще коли формувалася Правда. Через те вважати могутній і впливовий доплив до того річища стихії білоруської (пройнятої до того і вже перед тим стихією Руської Правди) за основний правовий елемент Статуту Литовського, це, на мою думку, помилка, і помилка істотна. Дальші явища в царині життя соціального, що досить виразно відзначилися в землях етнографічно-білоруських в XV і XVI ст.,

¹⁾ Див. мою працю: „Лит. Статут, яко пам'ятник українського права, 1923 р.

ніби застують перед дослідниками явища попередні, приваблюючи до себе виключну увагу істориків і істориків права. Це теж не могло не утворювати ґрунту і для висновку, що й Статут Литовський, як явище соціального порядку, являє собою лиш витвір білоруської правової творчости.

9. Такий помилковий погляд, на мою думку, походить ще й од того, що багато з тих дослідників, котрі застосовують Статут Литовський до пам'яток права білоруського: 1) не дооцінюють належною мірою факт широкого розвитку українського права в добу попередню — в добу Правди і головне — обсяг ділання і прикладання того права в добу, що йде по-за межами етнографічно-українських земель; 2) не звертають належної уваги на могутню силу старовинно-української правової традиції в добу Литовську і на продовження тої традиції (не вважаючи на впливи чужих прав і різні рецензії) в добу наступну, гетьманську (Права, по которимъ судится малор. народъ), головним джерелом котрих був Литовський Статут¹⁾; 3) надають занадто важливе значіння фактам зовнішнім, — як фактам ранішого, ніж землі етнографічно-українські, приєднання до держави Литовської земель білоруських (Чорна Русь і землі в басейні Західної Двини—Витебська і Полоцька), з чим звязується часто і уява про домінуючі впливи на суспільне життя в князівства лиш права білоруського; 4) спускають иноді також з ока, що партикулярне право, що розвинулося в поодиноких етнографічно-білоруських землях (як Витебська і Полоцька), було пройнято стихією Правди Руської²⁾ і що, таким чином, впливи того місцевого права на Статут Литовський значною мірою відбивали ту саму стихію Правди, лиш прибрану в білоруське вбрання;

¹⁾ „Но что же собою представляли тѣ источники, на основаніи которыхъ могла бы обособиться въ смыслѣ права мѣстнаго тогдашня Малороссія?“ — писав проф. Дювернуа про джерела права України XVIII ст. і дав таку відповідь: „ихъ происхождение старое. Основы проекта (Правъ, по которымъ...) лежать въ прошломъ. Это прежде всего Литовскій Статутъ“ (Н. Дювернуа: Изъ курса лекцій по гражд. праву, СПб 1889). Як каже акад. М. Грушевський, „Лит. Статут (Статут 1588 р.) в XVIII в. стає одною з основ права на Україні Лівобічній“ (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, IV т., підкреслення мое).

²⁾ Так, у привилею 16 липня р. 1503 од короля Олександра мешканцям Витебської землі виразно відбивається стихія Правди Руської, навіть термінології її вжито: господар обіцяє не вступитися в „безадщину“, так само в „остаток“ майна; не брати в „городскихъ людей“ въ подводи коней“; наказує „холопу и робѣ вѣриненяти“; віддавати на поруку обвинувачених, не заковуючи їх в „желѣзо“ і не вживаючи „муки“ („через поруку въ желѣза ихъ не сажаючи, а ни въ которую муку“); знайдене „лицо“ при „татѣбѣ“ повертати хазяїнові („вся татѣба лицомъ вернути“); уживаються такі терміни, як „локоть“, „мито“, „кунница“, „дѣцкій“, „истецъ“ („и безъ истѣца намъ на него дѣцкого... не слати“), то-що. Юридичною мовою Правди Руської весь пройнятий і Полоцький привилей р. 1511: „безадщина“, „отумерщина“, „добрые люди“, „дѣцкіе“, „мука“, вдовій „столецъ“ (привилей оповідає про права вдови на майно „доколѣ на вдовьем столцѣ сидитъ“) і т. п. Те самісіньке треба сказати і про Смоленський привилей р. 1506 од короля Олександра: „урок“, „подводы“, „дѣцкіе“, „ябетники“ (ябетники, що „ходя по городу, людей соромотятъ и боемъ клеплютъ“), „конюшіе“ і т. д.

5) нарешті, забуваються, що білоруське право в багатьох моментах наближується природою своєю до права українського і взагалі, і наближується іноді й так, що зробити точну аналізу багатьох статutowих норм, вирізняючи в них усе те, що можна застосувати до білоруської стихії і на її кошт, а що виключно до права українського, це завдання — дуже нелегке й для досвідченого знавця обох тих прав.

10. Звичайно дослідники, котрі застосовують Литовський Статут до пам'яток білоруського права, вказують також на мову Статуту, як на мову білоруську.

Питання про мову Статуту, само собою, дуже поважне і спеціальне, що, як я й вказував у своїй праці про Литовський Статут, повинно цікавити насамперед спеціалістів-філологів.

З давніх дослідників, як відомо, вже Лінде ¹⁾ вважав мову Статуту за мову білоруську, але та мова містила в собі досить своєрідні і складні елементи — елементи мов церковно-слов'янської, російської, польської, латинської; в ній були й т. зв. німецькі макаронізми. Згодом А. Н. Пипін ²⁾, спиняючись на цьому погляді Лінде, знаходив у ньому „частину істини“, причому нагадав, що білоруси підпали осібним впливам, які відбилися на їх мові, а саме: в мові тій розвинулися давні звукові осібності, що дісталися й до мови книжної, а так само поширилися в тій мові „макаронізми“ з мов латинської, польської і німецької, а самий склад мови став приймати польські звороти. Мова ця, що одержала в російській науковій літературі назву „западно-русской“, як каже А. Н. Пипін, являла собою — дивну мову, яка об'єднувала в собі загальну руську основу з відтінками старо-слов'янського, польського, південного і властиво білоруського ³⁾. Мову Статуту за мову білоруську вважав вже перед тим і відомий складач „Опыта Русской Библиографии“ — Сопіков. Як гадає Ярошевич ⁴⁾, Статут написано „кривичанським наріччям“ руської мови, а Данилович ⁵⁾ уважав мову Статуту за „наріччя литовсько-русське“. Автор „Исторія Литовскаго Статута“ Чарнецький ⁶⁾ зве мову Статуту „древне-западно-русскимъ“ (языкомъ), причому нагадує, що „у всіх руських актах, в яких згадується назва мови, на якій вони писалися, мова ця зветься руською (в оригіналі стоїть „языкомъ русскимъ“) без усякого з'ясування наріччя або вимови її“.

І серед новітніх польських і російських дослідників права і мови литовсько-русських помітно нахил підкреслювати в офіційній мові вел. кн. Литовського саме елементи білоруські. Отож, нашого часу, елемент' білоруський за елемент домінуючий у тій мові вважає відомий польський

¹⁾ Див. Linde: O Statucie Litewskim Ruskim językiem i drukiem wydany. W Warszawie 1816.

²⁾ А. Н. Пипинъ: Исторія русской этнографии, т. IV, 31.

³⁾ А. Н. Пипинъ и В. Д. Спасовичъ: Обзоръ славянскихъ литературъ СПб. 1865. Малоруссы, 214.

⁴⁾ Див. Ярошевич: Образ Литвы, II, 133.

⁵⁾ Юрид. Записки, I, 15.

⁶⁾ Див. згадану працю в Київ. Ун. Изв.

вчений проф. Станіслав Кутшеба ¹⁾, що за його думку я й нагадав у своїй праці про Литовський Статут. Вбачає в тій мові „перевагу“ білоруського елемента і Леон Василевський. Оповідаючи про те, що об'єднання земель білоруських та українських спричинилися до створення нової мови літературної, Л. Василевський ²⁾ писав: „Wytwarza się nowy język literacki, w którym dawne pierwiastki starocerkiewno-słowiańskie ustępują coraz bardziej napływowi elementów żywego języka ludowego — ukraińskiego i białoruskiego z przewagą białoruszczyzny jako języka urzędowego Litwy i coraz obfitszemi naleciałościami polskimi“. Про думку покійного ак. Шахматова ³⁾ я в своїй праці вже був згадав. З інших відомих російських вчених слід згадати ще й за акад. Є. Ф. Карського ⁴⁾, що підкреслив білоруський характер усіх трьох Статутів Литовських і білоруський характер офіційної мови вел. кн. Литовського: „до нас, як відомо, дійшло багато різних творів цією мовою; найважливіші з них Статути 1529, 1566 і 1588 р.“.

Окрім польських і російських дослідників, мовою, якою написано Литовського Статута, цікавилися і вчені чеські. Отож славетний Шафарик ⁵⁾ уважав мову Статута, як і мову інших пам'яток литовсько-українського права, за особну книжну мову „литовсько-руську“. Шафарик писав, що деякі філологи розрізняють наріччя чисто білоруське, що панує на Білій Русі, і наріччя книжне — литовсько-руське, засноване на народній говірці і розвинене в письменників на Західній Русі. Шафарик ⁶⁾ разом з тим підкреслював, що й на Україні в XV і XVI вв. почала утворюватися якась посередня мова, що складалася з елементів білоруських і українських не без примішки елементів ще й мови церковної.

Але вже видавець „Зводу законів слов'янських“ Герменегільд Їречек ⁷⁾ вказав на український характер мови Статута. Одночасно Їречек вказав, що на мову Статута чимало вплинула правнича чеська мова XV в. Це дало Їречкові навіть підставу висловити здогад, ніби самий Статут писала людина, що працювала над чеською правничою мовою. До вказівки Їречка на чеські впливи на мову Статута безумовно слід поставитися з великою увагою, бо, ближче знайомлячись з мовою чеською, навіть і не філолог освітою може легко спостерегти дуже помітні впливи на мову Статута мови чеської. Само собою, що я, як не філолог спеціальністю, не вважаю для себе за можливе спинятися на цьому питанні по суті — питання про впливи на Статут Литовський мови

¹⁾ Див. St. Kutszeba: *Historia ustroju Polski w zarysie*. Litwa 52.

²⁾ Див. Leon Wasilewski: *Ukraina i sprawa ukraińska*, 51.

³⁾ Див. А. Шахматовъ: *Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій* (Ж. М. Н. Пр. 1899, апрѣль, 365).

⁴⁾ Е. Ф. Карскій: *Бѣлорусы*. т. III, 1922, 9; також див. *Рус. Диалектология*, 81, 128.

⁵⁾ *Slovanský Národopis*, 1849.

⁶⁾ Див. Šafařík, *ib.*, 27—28.

⁷⁾ Dd. Hermenegild Jireček: *Svod zákonův slovanských*, 1880, XII.

чеської це питання спеціальне, — але все-ж я гадаю, що не пошкодить тут зазначити, що впливи чеської мови, на мою думку, помічаються не тільки на мові Статуту Литовського, а й на деяких інших пам'ятках литовсько-руського права ще передстатутового періоду (XV в.). Отож, напр., на мій погляд, досить виразні впливи чеської мови на загально-земському привилеї р. 1447 короля Казимира Ягайловича: „бо тогды потомъ къ намъ и къ нашимъ службамъ найдени будутъ рыхлѣйши“ (1 арт.); „обѣцуюемъ и слюбуюемъ“ (14, 15 арт.) та ин. Пояснити чеські впливи на литовсько-руську мову XV в., очевидно, треба тими стосунками, що зав'язалися між Литвою і чехами ще й перед Гусом і значно розвинулися вже за Гуса, коли, з поширенням на Литві гуситського вчення, повстав у суспільстві і великий попит на чеську книгу. Але офіційна руська мова в князівства Литовського підлягала впливам мови чеської, очевидно, і через мову польську, тая-бо, як відомо, до XV віку підпала дужому впливові досить розробленої вже тоді літературної мови чеської. Як гадає акад. Пипін, навіть мова національного гімну поляків, т. зв. пісня про Богородицю, що її (пісню) співали польські вояки, йдучи у бій, починаючи з Болеслава Хороброго — спочатку була ближча до мови чеської.

Мова чеська в XV в. була добре відома і при дворі королівському в Кракові і при дворі великого князя Литовського у Вильні. Відомий, напр., факт, що вел. кн. Свидригайло в грамотах, де він похвалив вояків чеських, Прокопа, Костку, вжив у тих грамотах чеської мови ¹⁾.

Згадуємо про це лиш мимохідь, щоб підкреслити правдивість висловленої в Іречка думки про впливи чеські на офіційну мову вел. князівства Литовського — мову, якою писано Литовського Статута.

Отже мова Статуту Литовського містить у собі дуже складні елементи (елементи мов української, білоруської, церковно-слов'янської, польської, чеської, латинської, німецької, а, як гадають поодинокі дослідники — і елементи мови російської).

Очевидячки, цією багатогранністю елементів, з яких складалася офіційна мова в кн. Литовського і випадає пояснити і ту відміну у поглядах і на мову Статуту Литовського, що не зникає і до наших часів, коли, напр., погляд, якого я дотримуюся на мову Статуту, як мову в основі своїй українську, заперечують сами-таки українці.

Знову підкреслюю; що я не беру на себе завдання розв'язувати це питання, бо питання про те, який саме із згаданих вище елементів в мові Статуту основний (чи український чи білоруський) — питання само собою спеціальне, що й повинно цікавити насамперед філологів-спеціалістів. Але я не можу не згадати і тут знову, що такі поважні наші вчені, як О. Єфименкова ²⁾ і проф. Ф. Кістяковський ³⁾ дивилися на

¹⁾ С. С. М., sw. I., 1831.

²⁾ Див. А. Ефименко: Історія українського народу, 1906, 135.

³⁾ Див. Кістяковській: Права, по котрымъ судится малор. народъ. 1879.

мову Статуту Литовського, як на мову південно-руську, себ-то українську. Український-же елемент в офіційній мові в кн. Литовського (в мові, що зформувалася в XIV в.), як елемент основний, підкреслила і Російська Академія Наук у своїй відомій записці про українську мову, про що я теж нагадав у своїй праці про Литовський Статут ¹⁾.

Я поділяю цю думку тому, що та „руська“ офіційна мова, котра утворилася у в. кн. Литовському в XIV в., мала вже давно традицію, яка звязувала її з мовою книжною доби попередньої — доби розвитку на Україні старої книжної письменности і тогочасних літературних фактів, що мали місце в старовинному Києві, на Волині та в інших місцевостях України; — поділяю цю думку, хоч разом з тим і вважаю за факт, що в мові давнього письменства руського — у мові церковно-слов'янській тільки почасти і не зівсиди і не відразу, але все-таки почав більш-менш виразно відбиватися український елемент. У всякому разі, в XIII, навіть XII ст., цей елемент в тій книжній мові був вже помітний. Шафарик вбачав сліди форм південно-руських навіть і в XI в. Ця давня традиція і сприяла, очевидно, тому, що в основу новоутвореної в XIV в. офіційної мови в кн. Литовського увійшов властиво елемент український, а не тільки білоруський, тим більш, що сама білоруська народність утворилася із тих племін, котрі увійшли до неї, доволі пізно, вже аж тоді, як їх втягнуто під литовську гегемонію ²⁾ (XIII—XIV в.).

¹⁾ Мій рецензент С. Борисенко у своїй рецензії на мій нарис про Лит. Стат. не згадує жадним словом ані про моє покликання на погляд О. Єфименкової, ані про покликання на погляд проф. Ф. Кістяковського, так само на Іречка; проминув і моє покликання на висновок Рос. Академії Наук (тої власне її комісії, котра розглядала спеціально питання про українську мову на початку цього віку під головуванням акад. Ф. Е. Корша), але не проминув випадку іронічно згадати про мою тільки згадку (і при тому згадку, що я зробив не в тексті, а під текстом) за розвідку Шелухина про назву України; проминув так само в своїй рецензії С. Борисенко і моє покликання на Костомарова; не сказав Борисенко у своїй рецензії ні слова про моє покликання на висновок проф. Сергєєвича що-до давнього значіння слова „Русь“ і про наведений в мене в моїй праці літ о п и с н и й матеріал. Разом із тим, не згадавши про всі ці мої покликання жадним словом, С. Борисенко ніби чогось образивсь за небіжчика академіка Шахматова, хоч ніякого приводу для такої образи рецензентові я не дав: про думку ак. Шахматова на офіційну мову кн. Литовського я в своїй роботі нагадав сам, навіть суть того погляду зацитував.

Цінну працю проф. Максимейка „Источники уголовныхъ законовъ“ я знаю, але, на превеликий жаль, живучи за кордоном, я не мав, пишучи цей нарис про Лит. статут, її в своєму розпорядженні, як — увы — і тепер не маю. Тим і пояснюється, що я в процесі писання нарису не міг „використати вищезазначену працю проф. Максимейка“, як докоряє мені мій рецензент. Але і згадана праця проф. Максимейка і всі інші його праці над лит.-руським правом (в тому числі і те надзвичайно цікаве його дослідження, що почалося друком в II вип. „Праць“ Комісії) ще більш переконують мене в тому, що Лит. Статут — єсть пам'ятка українського права, яка звязана органічними звязками з Рус. Правдою.

²⁾ Про те, коли утворилася білоруська народність, її мова і початок письменности, див. А. Шахматовъ: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (Ж.М.Н.Пр., 1899, апрѣль); так само Е. Ф. Карскій: „Бѣлорусы“, 1922, 3,— також „Русская диалектология“, 1924, 81.

Прихильники думки (як проф. Карський¹⁾), що офіційна мова в. кн. Литовського, якою писано Литовського Статута, була мова білоруська, вказують, звичайно, на цілу низку причин, що сприяли розвиткові „западно-русскаго языка“ і мали місце в XV і XVI вв. Серед тих причин, звичайно, підкреслюють: боротьбу релігійну, розвиток підо впливами Заходу реформаційних змагань, поширення в з.-руському суспільстві протестантизму, кальвінізму, соцініянства, то-що, і як наслідок усього того,— розвиток полемічної й церковно-теологічної літератури; так само пропаганда (вже в XVI в.) езуїтів, які, щоб полегшити її, вживали, як засіб, і білоруської мови, навіть навчали неї своїх учнів по деяких школах (напр., у Полоцькій езуїтській колегії);— вказують так само, як на одну з причин розвитку західньо-руської мови, і на поширення в західньо-руських областях в. кн. Литовського засад автономізму, коли притягувано до державного й громадського життя вищі та середні верстви людности (сойми, соймаки, самоуправа міст за магдебурзьким правом і т. п.). Безперечно всі ці причини сприяли розвиткові в З. Русі місцевої білоруської мови²⁾ і не могли не сприяти, бо народньої мови, як органу літературного, вимагав конче цілий суспільний рух, що тоді одбувавсь.

Але перераховуючи всі ці причини, що сприяли утворенню й розвиткові західньо-руської мови, підкреслюючи при тому білоруський її характер, дослідники неначе забувають, що ті самі причини, як певні явища соціального життя, мали одночасно місце і на землях етнографічно-українських. І протестантизм, і кальвінізм, і соцініянство, а згодом антитринітаріянство, ба навіть єресь зажидовілих — ширилися і на Україні — головним чином на Волині й у Київському Поліссю. Олика на Волині навіть була, як відомо, за один з осередків кальвіністської пропаганди.

А автономізм? Розвиток соймового життя? Хіба, скажемо, панство землі Волинської не впливало і впливало значно на розвиток того життя і на закріплення соймових засад у цілій державі Литовській? І хіба це старе найродовитіше, може, в цілому в. кн. Литовському, ба навіть цілій Речі Посполитій панство українське — всі ці князі Острозькі, Вишневецькі, Слуцькі, Чорторійські, Збаразькі, Пронські, Масальські, пани Горностаї, Тризни, Боговитини, Кирдеї, Мишки, Хребтовичі і т. п., що здебільшого поробилися згодом католиками й поляками,— сиділи весь час тільки в Острозі, Луцьку, Володимирі, Ковелі, Бересті або десь на Поліссю, а не засідали і в „раді панів“ (принаймні деякі з них) або не обіймали хоча-б тільки й почасти вищих урядів у в. кн. Литовському? Знаю добре, що більшість високих урядів у XV в. обіймали пани-литвини, але були на тих урядах також не самі білоруси, а й українці. Отже ясно, що не тільки Витебськ та Полоцьк брали безпосередню

¹⁾ Див. Карський: „Бѣлоруссы“, т. III; також: „Русская диалектология, 1924.

²⁾ Пізніше-ж—полонізації краю.

участь у державному й суспільному житті в. кн. Литовського, а й Острог, і Луцьк, і інші українські осередки. Через те зовсім не безпідставна, напр., думка висловлена в науковій літературі про те, що така центральна впливова установа, як рада панів при в. князі Литовському, могла остаточно зформуватися під міцними безпосередніми впливами південно-руських порядків („боярська дума“ або „рада князя“). На цей генетичний зв'язок литовської „ради“ з попередньою їй руською „боярською думою“ вказує й автор спеціальної праці, що власне й торкається цього питання, акад. О. Малиновський. Маємо тут на увазі його відому монографію: „Рада великого княжества Литовского в связи с боярскою думою древней России“, де акад. Малиновський підкреслив вплив з найстаровинніших часів на Литву „державного устрою сусідніх руських земель, де існувала боярська дума, як постійна установа“. Характерно, між иншим, що саму назву „рада“, в застосуванні її до попередньої „боярської думи“, знала вже Київська земля в половині XV в. Цю назву вжито в грамоті р. 1441 київського князя Олександра Володимировича. В тому-ж віці в землі Київській на Волині, поруч старовинного терміну „боярин“, уживають і терміну „пан“ (так само, як починають уживати на тих самих територіях у той-же самий час і термін „зем'яне“ і „шляхта“¹⁾). Як відомо, компетенція „ради панів“ була надзвичайно широка й обіймала всі найважливіші справи державного характеру. Рада фактично мала функції законодавчі й адміністративні, почасти й судові. Свої привилеї і земські і обласні господарі литовські видавали звичайно, „порадившись з нашою вірною радою“. А до Статуту Литовського, як відомо, увійшло чимало постанов з привилеїв і різних партикулярних законів, що видали господарі, порозумівшись і порадившись з „радою“. І що-до публічного права, то не засади старого вічового устрою, що довго, принаймні значно довше, ніж у землі Київській або Волинській, затримувались у білоруських Витебську або Полоцьку, увійшли в статут Литовського, а саме засади характерні вже для землі Волинської, пройнятої вже шляхетсько-панськими впливами сусідньої Польщі.

Очевидно, цей український елемент, усі ці хоруговні князі й пани та впливове боярство²⁾ відігравали не останню роль (дарма що права його формально було обмежено ще за Ягайла Городельським привилеєм року 1413) в управлінні й законодавстві, користуючись своєю заможністю, родовитістю, суспільними зв'язками, то-що.

Пристосовуючись у сфері чисто публічно-правних відносин до загальних порядків в. князівства Литовського, — елемент цей, беручи участь у законодавстві, в процесі польщення, будь-що-будь доволі довго залишавсь вірний давнім „руським“ традиціям, „звичаям давнім“, охороняючи

¹⁾ Див. у акад. Малиновського в поданій монографії, 9.

²⁾ Див. про них у акад. Грушевського: Історія України-Руси, т. V.

свої місцеві юридичні порядки, свої здавна розвинені інститути права цивільного та карного і свою „руську“ мову. Це виразно видно, напр., з самого змісту обласних привилеїв в. кн. Олександра 1551¹⁾ й 1509 р.²⁾ мешканцям землі Волинської, де король Сигізмунд I урочисто обіцяв „владиці Володимирському і владиці Луцькому, і князям, і панам і землянам і всій шляхті Волинської землі“ „держати их подлѣ права ихъ земли“; це-ж видно і з привилею Сигізмунда 8 грудня 1507 р. житцям землі Київської³⁾, де король підтверджував права, закріплені за киянами ще од королів Казимира й Олександра, обіцяючися „старини не рушать а новини не вводить“. І цим консерватизмом українського елемента до заховання своїх „звичаїв давніх“ слід почасти пояснити факт, що до Статуту Литовського, написаного мовою „руською“, увійшли місцями мало не в цілковитій непорушності старовинні інститути українського звичаєвого права, цивільного й карного.

А само собою, що, беручи участь у державному й суспільному житті, в адміністрації, в судівництві⁴⁾ і в законодавстві, цей місцевий український елемент не міг не впливати і на розвиток офіційної мови в. князівства Литовського, запроваджуючи до неї щиро українську стихію з досить виробленою, ще в епоху Правди Руської, українською правничою термінологією.

В наслідок-же цього — в наслідок того, що український елемент брав участь у державному й суспільному житті, а так само через піднесення літературної діяльності на південному заході і розвиток там шкіл — в офіційній мові в. князівства Литовського не могла не поширювати своїх впливів та сама стихія (українська), а тому і в мові статутів Литовських стихія українська, на мою, принаймні, думку, — почувается зовсім виразно.

Прихильники погляду, ніби мовою Статуту Литовського була власне мова білоруська, — як я помічаю, — надто мало спиняються над цим важливим процесом де-далі більшої поступінної українізації офіційної мови в. князівства Литовського. Тимчасом процес цей, під культурними впливами з південного заходу, безумовно, відбувався і відбувався так, що, як каже Ів. Франко⁵⁾, наприкінці вже XVI в. згадана мова „наблизилася до місцевої південноруської або української“.

Я підкреслив тут стисло тільки низку поодиноких тверджень, що давали мені підставу і в моїх „Лекціях по історії українського права“ і в спеціальному нарисові про Литовський Статут трактувати його, як пам'ятку українського права.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. т. I, ч. 36; ²⁾ Акты З. Р., II, ч. 54; ³⁾ Іб. II, 11, ч. 30.

⁴⁾ На Волині, як відомо, навіть розвинулося „волинське право“.

⁵⁾ Див. статтю Ів. Франка в Енцикл. Слов. Брокгауса і Ефрона, 1904, „Южнорусская литература“ (підкреслення моє).

Само собою, що ці „твердження“ далеко не вичерпують питання в цілому. Перед дослідниками литовсько-руського права у відношенні до Статуту Литовського, як пам'ятки права, відкрито ціле поле для глибших і детальніших студій і вияснення національного суття та обличчя Статуту. Але, будь-що-будь, навряд чи можна кидати в вічі закид в тенденційності висновків тому дослідникові, котрий дивиться на Литовський Статут, ціла низка юридичних норм якого фактично мають чинну силу на Україні ще й до сьогодні ¹⁾, як на пам'ятку українського права.

У цій своїй відповіді я не спинявсь був окремо на думках акад. М. Грушевського „про значіння білоруського елементу в в. князівстві Литовському“ (зауваження в рецензії Окиншевича на II ч. моїх „Лекцій“), бо це примусило-б мене значно поширити мою відповідь. Але я гадаю присвятити цим думкам акад. Грушевського окрему увагу у своїй відповіді на зауваження моїх рецензентів на мої „Лекції по історії укр. права“.

Проф. Ростислав Лашенко.

¹⁾ Див. „Праці Комісії для виучування звичаєвого права України“, під ред. проф. А. Е. Кристера (вид. Укр. Академії Наук, Київ, 1925).

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Акад. Ф. Тарановський. *Периодизация в истории права.* (Отдельный оттиск из „Трудов русских ученых за границей. Берлин, 1923).

Акад. Ф. Тарановський відрізняє періодизацію технічну та періодизацію раціональну, як протилежні одна одній. Періодизація технічна має підготовчий тимчасовий характер; її спричиняють технічні потреби студій над історичним процесом розвитку права і її відкидається, коли дослідник встановив історичний процес з його неперервним причиново-послідовним рядом помітних змін. Коли так, то це не періодизація історії права, а особливий спосіб вивчати історію права, що дослідник їм користується і що він не обов'язковий для кожного дослідника. Періодизація, що ми зустрічаємо в підручниках історії права, — одна й та сама, що акад. Тарановський зве її раціональною. Ця періодизація має прикінцевий постійний характер, що являє собою наслідок вивчення історичного процесу і допомагає нашому розумінню його еволюції. Вона вимагає встановлення „поворотних пунктів“, що свідчать про зміну правових принципів соціального й політичного життя. Технічна-ж періодизація вимагає встановлення „показових моментів“, що свідчать про більш-менш великі та помітні зміни. Яка-ж одміна поміж „поворотними пунктами“ та „показовими моментами“? великими й помітними змінами та змінами правових принципів? Одміни немає. Так само нема, по суті, одміни поміж періодизацією технічною та періодизацією раціональною, коли мати на увазі періодизацію історії права, а не періодизацію історії права, з одного боку, і технічний спосіб вивчати історію права, з другого боку. Тому ознаки технічної періодизації, що їх зазначив акад. Ф. Тарановський, цілком належать до періодизації раціональної. Кажучи про технічну періодизацію, акад. Ф. Тарановський зазначає, що кожен період має в собі рису сучасного й підготову до майбутнього. Треба додати ще одну рису, саме переживання минулого. Хіба-ж ці риси не характеризують періодів з погляду раціональної періодизації? Технічна періодизація повинна, як гадає акад. Ф. Тарановський, встановити чергування змін права і з'ясувати причиново-послідовний зв'язок між змінами. А хіба раціональна періодизація не повинна цього-ж-таки зробити насамперед для того, щоб допомогти належному розумінню еволюції історичного процесу?

Треба відмовитися од штучного поділу періодизації історії права на технічну та раціональну. Періодизація одна. Вона будується, як правдиво завважив акад. Ф. Тарановський, на ґрунті зміни правових принципів. З першого погляду здається, що догматика юриспруденції кожного періоду містить у собі правові принципи і що історія права обертається в історію юридичної догматики. Але-ж це не так. По-перше, за минулі часи нема юридичної догматики, науково обробленої. По-друге, юридична догматика звертає увагу на саме офіційне право в його статичному стані, проте історика цікавить саме динаміка, що виявляється в праві офіцій-

ному і неофіційному. Отже історик права користується юридичною догматикою, що свідчить про юридичну свідомість людей даного періоду, але до того користується і фактами з юридичної соціології.

Історичний процес іде в напрямку від минулого до сучасного. Але розуміння історичного процесу можливе, навпаки, шляхом протилежного напрямку нашої думки — від сучасного до минулого: в минулому історик шукає коріння сучасного. Тому періодизація історії права будується через порівняння сучасного з минулим. Тому періодизація не є щось постійне й незмінне: сучасне з часом змінюється, з'являються нові правові принципи, змінюється і погляд на минуле.

Акад. Ф. Тарановський торкнувся важливих питань історичної науки. На жаль, його праця дуже коротенька, написано її абстрактною мовою, загальні думки не з'ясовано на конкретних прикладах з історії права.

Акад. О. Малиновський.

Увод у історію словенських прав Д-р Ф. Тарановски, ред. професор Університета. Београд, 1923.

Зміст книги акад. Ф. Тарановського ширший, ніж її назва: автор викладає вступ до історії слов'янського права в зв'язку з історією слов'янознавства і з історією правознавства взагалі.

Книжка складається з 2 частин. Першу частину присвячено теоретичним основам історії права. Як гадає автор, історичне вивчення права починається лиш з XVI в. Римські правники обмежувалися на тому, що догматично розробляли право. І перші західньо-європейські правники (госатори та постгосатори, чи коментатори) ставили перед собою завдання — догматично виучувати римське право. Епоха відродження наук та мистецтва спричинила інтерес до минулого, до історії. Французькі правники Куяцій та Донел заснували французьку чи елегантну школу права, що почала вивчати історію права та правничі давнини. Школа природнього права, що виникла в XVII в., ставилася взагалі негативно до історії права. Але все-ж під впливом школи природнього права збільшується інтерес до історії і з'ясовується історичний процес. Особливе значіння мали ідеї Ляйбніца (XVII в.) і Монтескіє (XVIII), що утворили гетінгенську школу юристів (Йоган Стефан Пітер і Густав Гуго). У другій половині XVIII в. історична школа права першої половини XIX в. (Тібо, Савіньї, Пухта) заклала міцні основи історичного виучування та досліджування права. Дальший розвиток науки (позитивізм, системи соціологічна й економічна) дав деякі додатки, деякі нові погляди на методу наукового досліджування. Але головне залишилось: щоб зрозуміти право, треба познайомитись з ним у процесі його історичного розвитку. Далі, акад. Ф. Тарановський докладно зупиняється на окремих питаннях що-до історії права: про завдання й методу, про мету, доби історії права. Цікавий останній розділ — про історію права окремих народів, споріднених народів і загальну. Головним чином, виучувано історію права в окремих народів; у меншому розмірі — загальну історію права; іще в меншому розмірі — історію права споріднених народів, саме почасти історію германського права й особливо історію слов'янського права.

Історії слов'янського права присвячено II частину книжки акад. Ф. Тарановського. Насамперед, автор торкається історії слов'янознавства взагалі. Безперечно, що історія слов'янського права ввіходить до слов'янознавства взагалі. Тому припустимо завести мову про слов'янознавство.

Але тоді слід було-б хоча згадати про давню історію слов'янознавства, наприклад, про Кирила та Методія, про чеських вчених XIV—XVI вв., про Юрія Крижанича, то-що. Акад. Ф. Тарановський починає, в зв'язку з слов'янським відродженням кінця XVII і початку XIX в., з патріярха слов'янської філології Добровського і зупиняється на інших видатних слов'янських вчених — чеських, російських, польських..., що виучували слов'янство, як особливий культурно-історичний тип. Далі, вже переходить до науки історії слов'янського права. Докладно знайомить читачів з відомою працею Раковецького про „Руську Правду“, що була першою спробою науково вивчати історію слов'янського права, з монументальною 4-х томовою працею Мацієвського „*Historia prawodawstw słowiańskich*“ з працями окремих слов'янських істориків-юристів, що цікавились взагалі історією слов'янського права (Іванішева, Леонтовича, Владимирського-Буданова, Іречка і инш.); нарешті, з працями істориків-юристів, що посідали спеціальні катедри історії слов'янського права: в кол. Росії—Богшича і Зігеля, в Чехії—Кадлеца і в Сербії—Міушковича і з сучасним станом катедри. В Чехії працює й досі відомий чеський вчений К. Кадлец, в Сербії працюють російські вчені: сам акад. Тарановський та професори — Ясинський, Демченко і Соловйов.

На які-ж висновки підбиває нас минула доля історії слов'янського права, як окремої науки? Відповідь на це питання дає останній розділ книжки акад. Тарановського („Модерни покрет за изучуване словенских права“). Роблено деякі спроби збудувати історію слов'янського права. Не можна вважати ці спроби за успішні. Єдина смілива спроба Мацієвського не мала послідовників. Але, все-ж-таки, останніми часами висловлюється думка, що окрема самостійна наука історії слов'янського права необхідна. На III з'їзді польських істориків р. 1900 відомий польський вчений О. Бальцер підніс питання про історію слов'янського права і її завдання. На з'їзді російських філологів в д. Петербурзі р. 1903 теж піднесено це питання. Відомий чеський вчений К. Кадлец присвятив йому доповідь у 1906 р. і знов 1918 р. А Краківська Академія Наук видала Польську Енциклопедію, що містить у собі цілу книгу про слов'янську культуру, в тому і про слов'янське право.

Дуже цікаві міркування О. Бальцера, що на них зупиняється акад. Ф. Тарановський. Пам'яток загального слов'янського права немає. Тому на підставі пам'яток, що залишилися, треба виучувати історію права окремих слов'янських народів та порівняльну історію слов'янського права. Та колись слов'янські народи становили єдине слов'янство і слов'янське право існувало; виучуючи порівняльну історію права слов'янських народів і шляхом регресивних висновків з історії окремих слов'янських народів, можна встановити давнє єдине слов'янське право й зміни, що воно їх зазнавало, себ-то можна виучувати історію давнього слов'янського права. Акад. Ф. Тарановський цілком погоджується з цими міркуваннями О. Бальцера. Тільки-ж додає і своє власне міркування. На його думку, порівняльна історія права слов'янських народів має за завдання не тільки встановити історію давнього слов'янського праслов'янського права, але ще й виявити окремий культурний тип слов'янського права, що його утворили окремі слов'янські народи, ґрунтуючись на загальних засадах праслов'янського права в своїй історії.

З такою думкою акад. Ф. Тарановського погодитись не можна. Право це наслідок соціально-економічних умов. Доки слов'янські народи становили єдине слов'янство, вони користувались єдиним слов'янським правом, що було наслідком соціально-економічних умов, у яких вони перебували. А коли окремі народи відділились, то спочатку все-ж-таки

соціально-економічні умови життя були подібні, і схожість права окремих слов'янських народів існувала. Далі кожен слов'янський народ іде своїм шляхом, утворює своє право під впливом різноманітних умов життя, незалежно від національного походження. Чи можна, наприклад, віднести в минулому до одного культурного типу право Московської держави та Російської імперії і право королівства Польського? Або за наших часів: право Польської Республіки чи воно одного культурного типу з радянським правом РСФРР, УСРР та БСРР?

Виучування історії слов'янського права є спеціальне завдання слов'янських вчених, як гадає О. Бальцер, що думку його поділяє акад. Ф. Тарановський. Воно є, з нашого погляду, й завдання для українських вчених. Через те статут Української Академії Наук передбачає в складі Академії окрему катедру історії слов'янського права.

Акад. О. Малиновський.

М. Слабченко. *До методології історії робітничого класу*. „Червоний Шлях“ 1917, № 5, сс. 78—85:

Цікава стаття проф. М. Слабченка стосується, власне кажучи, історії загальної. Але де-в-чім вона торкається й нашої науки. Про це нам скажуть такі цитати. „Ви, певно, пам'ятаєте, починає свій нарис проф. Слабченко, казку О. Уайльда про щасливого принця? На честь принця було поставлено золоту статую. в середині якої однак привішали олів'яне серце. Про дефективність згори прекрасної статуї знали, але, знаючи. вдавали, що не знають, бо-ж в чемному суспільстві не прийнято говорити всього зголос. Але проходить час, золото спадає, статуя линяє, стає непотрібною, переливається в нову. Старий матеріал формується по новому. Але не відразу старе замінюється новим. І треба могутньо-гігантського велетня, щоб повалити те, про відмирання чого не прийнято говорити в вихованому суспільстві. І давня наука в своїх золотих мантиях ховала елементи руйності. Вона безнадійно старечими ногами чапала за життям і прикладала величезних зусиль, щоб зберегти недоторканність своїх ветхих, злинялих форм, освяченого віками порядку різних дисциплін, конструкцій, то-що. Аж соціальна революція перетасувала і поміняла місцями класи суспільства, примусила наукову думку розцінити по новому систему наукових знань, перекраяти їх, розкласти в новому порядку, який відповідав-би новому співвідношенню сил, випнути на передній план точки, що перед тим або ледві намічались, або й зовсім були відсутні“.

Далі автор пише, що необхідна історія робітництва, як особна дисципліна „Діалектично зовсім виправдано необхідність її. Здавалося-б, що передреволюційна історична наука мусіла-б підмітити робітника. Підмічала-ж вона явища політичні. Аджеж існувала т. зв. внутрішня історія та історія права, що були-б зобов'язані говорити про робітника. Та внутрішня історія студіювала не класи, а суспільні верстви (досить нагадати досліди Ключевського, Беляєва, Славатинського й ин. для російської, або Лазаревського, Барвінського, В. Єфименкової й ин. для нашої історії). Коли інтерес саме до станів громадянства виправдувався десь до 1861 р., то для пізніших часів, коли на сцені діють саме класи, при старих об'єктах лишатись не можна. З історією права трапилось те-ж саме. Історики права (Владимирський-Буданов та ин.), напр., не спустили ока з селянства, але в той-же час не добачали робітництва.

В одному з університетських курсів, що вийшов у світ після жовтневої революції, знаходимо: добрі відомості про утворення території, різні інститути й інституції, закони, суспільні верстви, а спущено з ока таку дрібницю, як робітництво. З'ясовується подібний недогляд легко: пануючі в минулому класи вимагали освітлення своїх прав і привилеїв, не цікавлячись іншими групами населення. При перегляді всіх підручників з історії права впадає в очі схема часу феодальних порядків. В „обзорах“, „лекціях“ і „курсах“ уперто трактується в розділі державного права про дворянство, місто і село, не дивлячись на те, що життя знало ще буржуазію й робітництво. І цікаво — одночасно в інших розділах, напр., присвячених історії речового права, зустрічаємось з нормами періоду капіталістичних відношень“.

Ми певні, що читач не буде на нас у претенсії за ці виписки. Адже цитати ефектні й цікаві. Вони кличуть нас покінчити з старими методами й розпочати працю зовсім нову. Але-ж чи правий проф. Слабченко в своїх закидах науці історії права?

Ми думали-б, що розвідку історично-юридичну про буржуазію й пролетаріят написати важко. Бо треба-ж, очевидно, в юридичній розвідці досліджувати норми права. А які ж норми прямо, а не посередньо, визначали становище цих клас? Оскільки ці класи в минулому не мали юридичних меж, і таких норм, бачевдячки, немає. Приміром, буржуазія. Значна частина її належала до купецтва; але частина могла бути серед міщанства, почесних громадян міста імператорських часів; зрештою частина дворянства, порвавши з землею, мала буржуазний характер. Економічно це класа одна. Правне-ж становище всіх цих груп, насамперед з політичного погляду, але і з інших також, було одмінне. Правно оформилася буржуазія вже за радянської влади. Отож, коли історик-економіст історик громадської думки, то-що, — історію буржуазії може написати, то її не напише історик-правник (або напише розвідку не з історії права). Буржуазія це — тільки приклад. Так само стоїть справа і з іншими, в тому до певної міри і з робітництвом, що як абсолютно виразна юридична (а не економічна, соціальна, побутова...) категорія виступає вже по жовтневій революції. Бо справді з правного погляду в цій єдиній економічно класі були різкі відміни: юридичне становище сільського наймита-селянина і урбанізованого пролетаріату великих індустріальних осередків було далеко не тотожне, так само не тотожне було й становище службового пролетаріату — прим. залізниць — і робітництва на приватних підприємствах, то-що. Наш автор сміливо пропонує влити нове вино до нової посудини. Тимчасом це річ важка, бо для цього останнього бракує в нас матеріялу, а за матеріял цей випадає вважатися юридичні норми.

Але, питається читач, чи треба лишитися безумовно при старих методах, що їх так негативно схарактеризував проф. Слабченко? Чи є вихід? Нам здається, що у старій науки історії права був справді часто певний відрив від загальної історичної перспективи, оцінки соціального значіння певних інститутів; але з другого боку давала вона раз-у-раз досконалі зразки тонкої й виборної юридичної аналізи. Від останнього не можемо відмовитись; отож маємо й ми оперувати з нормами права, бо це — необхідна ознака досліду юридичного. А втім на цьому не слід зупинятися. За нормами спробуємо вловити ще й фактичний стан речей. Досліджуючи, напр., старе місто, „городських обивателів“, як певні юридичні категорії, з певним юридичним оформленням, спробуємо за-всіди дати малюнок і живого життя. Тоді в місті знайдемо і буржуазію і пролетаріят, а, повірте, що судові та адміністративні акти дадуть багатий матеріял для висновків і спостережень того, як переломляються

норми правні залежно від суб'єкта, що до нього їх застосовували (це явище властиве кожній класовій державі). Тоді побачимо й фактичне безправне становище робітника й домінантне становище дворянства. Отже юридичний розбір юридичних інститутів, норм і верстов плюс загальний економічно-соціологічний нарис життя що-до даних питань, як воно було на ділі, а не повне ламання всього, щоб збудувати невідомо що, як пропонує проф. Слабченко, бажали-б ми нашій науці. Звичайно, цим ми зовсім не думаємо заперечувати думку проф. Слабченка про потребу історії робітництва, — її треба всяково вітати, — але думаємо тільки, що в тому, що її не було досі написано, не так вже винні історики права.

Лев Окнишевич.

Проф. Г. В. Вернадській. *Объ одномъ возможномъ источникѣ Русской Правды* (Ученыя Записки, основанныя русской учебной коллегией въ Прагѣ, т. I, вип. II, Прага 1924).

В „Ученыхъ Запискахъ, основанныхъ русской учебной коллегией“ в Празі в 1924 р., надруковано невеличку статтю проф. Г. В. Вернадського — „Объ одномъ возможномъ источникѣ Русской Правды“.

У цій статті проф. Вернадський згадує, що свого часу В. О. Ключевський висловив думку, що деякі статті „Руської Правди“, можливо, зформувались під впливом неофіційної збірки візантійських законів — збірки відомої під іменем *Ecloga ad Prochiron mutata* (надрукована в збірці С. Е. Zachariae v. Lingenthal: *Jus Graeco-Romanum, pars IV, Leipzig, 1865*).

Статті ці — 29 (III ред. вид. Сергеевича), 33 і 34, 93.

Стаття 29 призначає за пошкодження руки, ноги, ока або носа — 30 гривень. Еклога-ж. змінена за Прохіроном, за вибиття ока і урізання носа — 30 сиклей (т. XVIII, 32 і 33).

Стаття 33 забороняє тому, хто „самъ почаль“ бійку, розпочинати справу про побиття. Про подібну-ж заборону оповідає і Еклога, змінена за Прохіроном.

Постанови більш-менш подібні до постанови Еклоги, зміненої за Прохіроном, містяться і в статтях 34 і 93 Руської Правди (за ст. 34 за удар мечем — 3 гривні, за Еклогою — 3 номізи (т. XVIII, § 35), за 43 ст. за вибитий зуб — 12 гривень, за Еклогою — 12 номізм (т. XVIII, § 34).

Пригадуючи, що Гетц рішучо заперечував думку В. О. Ключевського, припускаючи у всіх згадажих випадках впливи джерел германських, — проф. Вернадський висловлюється в тому напрямі, що, очевидно, проф. Ключевський не помилявся... За те промовляє одна обставина, що, — як висловлюється згаданий вчений, — „залишилася досі якість у тіні“, а саме „Еклога, змінена за Прохіроном, за дослідом Цахаріє, виникла в південній Італії, коли панували там нормани (за Цахаріє час, коли повстала та Еклога, можна визначити в перемижжя пол. X—XII в.).

Отже Еклога, змінена за Прохіроном, могла бути сучасницею Руської Правди (саме III редакція, на якій помітні впливи тої Еклоги, склалася в другій половині XI в.), можливо по смерті Ярослава, 1054 р.

Проф. Вернадський висловлює думку, що саме незадовго перед тим Еклогу, змінену за Прохіроном, могли доволі легко занести до Києва, повертаючись додому, ті руські вояки, котрі з варяго-руськими загонами були з візантійським військом під той час в Італії. Останні в 1038 — 1042 роках з південної Італії перейшли до Сицилії, що її Візантія,

правда, невдало, змагалася саме тоді повернути під свою владу. Автор статті, покликуючись на джерела, нагадує, що при тому візантійському війську головну роль відігравали варяго-руські загони.

Невеличка стаття проф. Г. В. Вернадського вносить маленький „штрих“ у відзначену вище гадку проф. В. О. Ключевського (що на деякі статті Руської Правди могла вплинути *Ecloga ad Prochiron mutata*) і скерована, видко, на те, щоб закріпити ту гадку.

Р. Лашенко.

Stanisław Kutrzeba. *Historja źródeł dawnego prawa polskiego*, t. II, Lwów—Warszawa—Kraków 1926, р, 463.

Книга члена Краківської Академії Наук С. Кутшеби, що ми її оце рецензуємо, містить у собі частину II тому II — джерела прав і інших — „*innych*“ — діючих у Речі Посполитій та ч. III — про архіви й бібліотеки. Нам невідомі т. I й ч. I тому II цієї роботи (сам автор на них не покликається), але ця книга має самостійне значіння. Більша частина її це частина II (с.с. 1—352). У ній автор каже про право Мазовецьке (с.с. 3—21), Шльонське (22—32), Пруське (33—40), Литовське (41—82), церковне (83—197), міське (198—284), вірменське (285—296), жидівське (297—317), сільське (318—332), спеціальні права (333—352).

Ця система викладу викликає певні сумніви. Адже тут мова мовиться про права певних національностей (вірменське, жидівське), певних територіяльно-адміністративних одиниць (міське, сільське), корпорацій (церква), провінцій (Мазовецьке, Шльонське, Пруське) та, зрештою, держав (Литовське). За автором усе це — пам'ятники історичні польського права. Очевидно це не зовсім так. Зокрема не можна на однакові ступені ставити права певних провінцій і право вел. князівства Литовського. Перші повстали в наслідок системи феодалізму і зникли, коли з переходом від феодального натурального господарства до грошового, утворилася централізована держава. Автор, кажучи про право Мазовецьке й Шльонське, сам каже, що існували вони недовго. Отож їх зовсім не можна рівняти з правом вел. князівства Литовського, тоб-то правом іншої (хоч і звязаної з Польщею) держави; правом, що мало свої окремі джерела. Адже сам академик Кутшеба мусить признати, що право Литовське „право, що мало чинність на терені В. Князівства Литовського, що-до різности джерел стоїть по-за правом земським коронним“ (с. 42). Ми-б гадали, що авторові в цій книзі не слід було-б говорити про право В. Кн. Литовського, а інші розділи треба було-б розмістити в більшій систематичності.

Проминаючи перші три розділи — для нас безпосередньо не цікаві, — зупинимося на характеристиці права Литви. С. Кутшеба каже тут про літопис Литовський, інвентарі (під цим титулом розуміє він писцові книги, ревізії замків, люстрації), акти й документи, привилеї, книги урядові, книги судові, устави, кодифікаційні пам'ятники (Статути Литовські). Що-до Статутів, то автор називає їх 4, долучаючи „Волинський Статут“ — трохи змінений і доповнений II-ий Статут, що мав чинність у воєводствах, які р. 1569 відійшли до Польщі. Нам здавалося-б, що тут ліпше було-б не говорити про Волинський Статут, як про окремий пам'ятник, бо й він і статут II — це тільки різні редакції одного пам'ятника. Що-до джерел Статуту, то академик Кутшеба каже між иншим, що „Статут великою мірою користувався передусім з постанов права звичаєвого литовського (розбивка наша), що його вкладав у правні норми“

(с. 71). Чи-ж це так? Чи право звичаєве — джерело Статута — було право тільки литовське? Ми не хочемо заперечувати те, що й литовське звичаєве право мало бути за джерело для Литовського Статута, але, очевидно, ще більшою мірою так було з правом звичаєвим руським, себ-то білоруським та українським. Це питання близько підходить до інтересної проблеми про національне походження Литовських Статутів. Автор, на жаль, і не намагався її розв'язати. Про чинність польських конституцій у вел. князівстві Литовському після 1569 р. автор каже тільки не досить виразно, що „конституції соймові лиш тоді змінювали текст Статуту, коли стосувалися і до Литви“ (с. 79).

Дальший розділ каже про право церковне. Маємо у ньому цінну та докладну (с.с. 83—184) характеристику католицьких церковних юридичних пам'ятників та актів. Натомість юридичним джерелам церкви православної присвячено тільки 8 сторінок (с.с. 184—192). Тут автор каже про Кормчі й Но́моканони, їх різні редакції, церковні устави кн. Володимира й Ярослава. Останні пам'ятники С. Кутшеба не вважає за автентичні. Він намічає, але не доводить, цікаву думку про можливий вплив на церковні устави пам'ятників західньо-європейського канонічного права. Юридичними джерелами церкви уніятської в Польщі закінчується цей розділ.

Право Магдебурзьке. Тут підкреслимо погляд авторів про значну модифікацію німецького права в Польщі. На його думку, „треба було-б, власне кажучи, окремо говорити про право кожного міста чи містечка в Польщі, бо кожне мало своє право, хоч права ті вийшли з спільної основи“ (с. 200). Очевидно, так само було і на Литві, Білорусі, Україні і тут тим більше, бо значну роль тут повинно було відгравати старе звичаєве право, що й модифікувало право німецьке, своєрідно пристосовуючи його до місцевих стародавніх правних звичаїв. С. Кутшеба розглядає в цім розділі: Зерцало Саксонське, Jus Municipale (Weichbild), польські видання й переробки права магдебурзького, право Хельмінське (що діяло головним чином на Мазовшу й у Королівській Пруссії), право Любецьке, що за ним судилися деякі міста Польської Прибалтики. Автор лишає відкритим питання, за яким правом судився Гданськ, припускаючи можливість права Любецького. Це цікаве питання потребує певнішого розв'язання. Закінчує цей розділ, академик Кутшеба оглядом міських привилеїв — торговельних, митних, на право складу, на торги й ярмарки..., з книг і документів міських. Нарешті, йде ще огляд старої (перед XVIII в.) літератури про німецьке право в Польщі. Цікаво, що до неї, а не до джерел права застосовує автор твори Гроїцького. Зважаючи на значну переробку німецького права і „суб'єктивізм“ (як висловивсь С. М. Іваницький у своїй розвідці: „Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права“) Гроїцького, з цим треба погодитися. Отож чинність творів Гроїцького в судах міських Польщі, Литви та Гетьманщини слід пояснювати тим, що на нього вважали як на „право юристів“.

Право вірменське. Воно дуже цікаве для нас. Адже вірмени жили переважно по містах Галичини та Поділля й становили досить численну й у певні періоди економічно впливову групу. У Львові, прим., вони мали своє окреме урядування й суд. С. Кутшеба подає тут характеристику їх правних джерел — привилеїв та декретів, „Датастаногирк“ (книга прав) Мехітара Гоша, Статуту Вірменського 1519 р., „Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego pańów Ormian Lwowskich“. За правом вірменським іде виклад джерел права жидівського.

Окремим розділом ставить автор „право сільське“. Розглядає він тут акти й інвентарі, судові сільські книги, ординації й устави сільські, й господарчі інструкції. Для нас не зовсім ясна потреба цього розділу.

Акти, що стосуються до села чи-ж становлять цілком окрему групу? Очевидно, ні. Бо на селі в Польщі діяло польське земське право, Білорусі й Україні — Л. Статут та місцеві звичаї, певні села сиділи на праві німецькому, інші волоському. Певні верстви судилися правом спеціальним. Усе це не промовляє на користь окремого „сільського права“.

Нарешті, останній розділ ч. II присвячено „правам спеціальним“. Тут розглядається: джерела права гірного, військового, ленного, векселевого, бортного (пасічницького), авторського, ординацького (майоратного), університетського. Не можна не визнати, що й самий порядок, у якому перераховуються „спеціальні“ права, й сами ці права названо і розглянено випадково. Адже з таким самим успіхом можна було-б говорити про право земельне, лісове, гуральне, право волоське і т. инш. і т. инш.

Частина III книги каже про архіви та бібліотеки й має таким чином підсобний характер до головної теми про правні джерела. Тут говориться про: архів скарбу коронного, архіви коронних урядів, архіви судові коронні, архіви вел. кн. Литовського (про метрику Литовську надто вже побіжно), архіви центральних польських установ після розборів Польщі (тут автор оповідає про долю архівів Польщі—Литви), судові архіви після розборів (тут є між иншим і про сьогочасні Виленський та Київський Архів Давніх Актів), архіви міські й архіви церковні (католицькі). Закінчує свою книгу автор коротким оповіданням про збірки рукописних документів по книгозбірнях.

Даючи загальну характеристику книзі академіка Кутшеби, треба сказати, що такого повного викладу історії джерел права Польщі й Литви ми ще не мали. У цьому велике значіння цієї книжки. Вона не має характеру досліду в стислім розумінні цього слова (прим., немає посилок на джерела), це синтетичний виклад, систематизація підсумків праці що її вже зроблено (певною мірою зробив її і сам автор — заслужений історик польського права). Хиба книжки в її одностороннім, ми-б сказали, великодержавницьким характері. Адже лиш цим можна, мабуть, пояснити те, що немає характеристики джерел „руського“ права в Польщі, тоб-то спеціальних норм України. Цим-же пояснюється й те, що автор включив до польських джерел і пам'ятники Вел. Князівства Литовського — окремого державного організму. Литовські джерела правні слід було-б пустити, або окремою книгою (вони заслуговують на ширший виклад, випустив-же автор свій нарис про правний устрій Вел. Кн. Литовського окремою книгою), або принаймні окремою частиною книги. Подаючи літературу певних питань, автор перераховує аж до дрібниць літературу польську; літературу російською мовою названо далеко не повно, літературу-ж українську зігноровано зовсім. Це так само хиба книжки. Але і з цими хибами, на які треба вважати, книга С. Кутшеби є найповніший, вельми цінний і потрібний курс історії джерел права Речи Посполитої Польської.

Лев Окуншевич.

Проф. У. Пічэта. *Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права ХVХ—VІ стагоддзяў у гісторыяграфіі*. Польша, 1926 г. № 8, с.с. 169—178; 1927 г. № 2, с. с. 125—155.

Стаття професора Менського Білоруського Університету В. Пічети, що її тут рецензуємо, дуже важлива своєю темою для нашої науки. Автор її — відомий історик Білоруси, що, скільки знаємо, викладає в Менському університеті поруч із загальним курсом історії Білоруси ще

й історію білоруського права. Очевидно, ця стаття й повстала в наслідок цього викладу.

Автор роботи передусім каже про свою принципову позицію в цім, на жаль ще суперечнім, питанні про історію білоруського (й українського), або „литовсько-руського“, або „західньо-руського“ права. Він каже, що „при наявності однакових рис у праві слов'янських народів, при певній науковій свідомості в необхідності виучувати слов'янське національне право в загально-слов'янському освітленні, ніхто з дослідників не заперечував би потреби виучувати право кожної слов'янської нації зокрема. Тільки для білоруського й українського народу робили виняток на тій підставі, що це право, що його утворив „руський“ народ і яке через це має спільні риси, не підлягає індивідуальному видовому виучуванню. Помилковість такої думки, що так довго панувала в історії „руського“ права, у цей час стає особливо виразна. Тепер, після поглядів М. С. Грушевського, що їх підтримав В. Е. Пресняков, треба відмовитися від поглядів С. М. Соловйова та В. О. Ключевського на єдність російського історичного процесу і на звязки Подніпров'я з міжріччям Оки та Волги. Треба безумовно визнати, що цей звязок припустили дослідники скорше теоретично, ніж доводили фактично. Спроба виправдати погляд Соловйова-Ключевського, що її зробив, виконуючи інші методологічні завдання, Н. А. Рожков, так само зовсім не вдалася. Бо теоретичні аргументи, які навів Рожков, щоб виправдати свій погляд, мали надто слабку підставу. Треба відмовитися від думки про спільність „руського“ історичного процесу і разом з М. С. Грушевським та А. С. Пресняковим визнати, що в історії Ростово-Суздальської Русі був процес, що не продовжував історичну долю Київської доби, але розвивався паралельно цій добі“ (№ 8, с. с. 169—170).

Це перше твердження авторове. Друге він формує так: „розвиток економічних стосунків творить нові громадські угруповання і утворює умови, вигідні для одних громадських груп і менш вигідні — для інших. Те, що зветься правом, юридичною нормою, буде не що інше, як ствердіння відносин, що утворилися, поміж яких перше місце належатиме інтересам владущих клас. Економічно кволі, поставлені життям в тяжкі соціально-економічні умови, лишаться по-за впливом права і оборони ним своїх індивідуальних інтересів. Звідси чинне право за тієї чи іншої доби є не що інше, як право владущої класи, висуненої об'єктивним ходом історичних подій“ (№ 8, с. 170). І далі: „виучування історії права всякого народу тісно звязано з виучуванням його історичної долі. Догматично виучувати самі юридичні джерела, без звязку з тими умовами, що за їх наслідок є правні норми, які відбилися в тому чи іншому юридичному джерелі,—не можна. Повільність поступового руху в виучуванні історії литовсько-білоруського народу тим самим затримувала й виучування історії права. Виучування динаміки історичного процесу дає спромогу зрозуміти суть тих чи інших норм, що характеризують історично-юридичні явища в їх статичному положенні“ (№ 2, с. 130).

Ми прохаємо читача вибачити нам ці довгі виписки-цитати, але ми не могли відмовитися од втіхи навести їх тут. Адже під ними ладні підписатися й ми, до того-ж ця авторитетна заява шановного вченого, очевидно, має своє значіння й збільшує доводи прихильників думки про окремий від російського розвиток українського й білоруського права. Тільки останнє твердження авторове не можна прийняти без застережень. Треба було, думаємо ми, одзначити окремі завдання й своєрідну методу історії права, що виразно відокремлюють нашу науку й дають їй самостійне місце в ряді соціологічних дисциплін.

Переходимо до викладу автора. Він такий. Автор передусім докладно характеризує пам'ятники історії вел. князівства Литовського, друковані збірки документів, матеріялів. Цей виклад посідає порівнюючи значну частину статті (№ 8, с. с. 171—178 й № 2, с. с. 125—130). Безумовно, ця характеристика й перерахування пам'ятників та збірок не входить у безпосереднє завдання авторського дослідження, що має говорити вже про опрацювання цих історичних матеріялів, але з другого боку перелічення цих матеріялів у автора дуже повне і корисне для історика права, що з ним матиме справу. Отож не доводиться заперечувати проти цього розділу, розділу, повторюємо, дуже корисного.

Слідом за цим автор дає загальну характеристику розвитку виучування права в кн. Литовського (№ 2, с. с. 132—136). Виклад тут іде за тією самою методою, що її додержувався і акад. Н. П. Василенко у передмові до в. І наших „Праць“, тоб-то по наукових осередках, де досліджувано історію права литовсько-білорусько-української держави — Вильні, Києві, Петербурзі, Москві, Менську.

Зрештою, проф. Пічета переходить до характеристики окремих питань, що їх торкалася й монографічно освітлювала наука історії литовського, українського й білоруського права. Він провадить свій виклад за таким планом — територія, політичні відносини в князівства з Польщею, правне становище окремих національностей, влада великого князя, сойм, рада, управління (центральне й місцеве), шляхта, міста й міщанство, селянство, відносини церкви до держави, опрацювання літописів і пам'яток законодавства.

Ця система викладу не може не викликати певних заперечень. Адже куди-ж поділися такі потрібні для правника рубрики, як от цивільного, карного, процесуального права? Той факт, що автор обминув їх, свідчить за те, що писав це історик, а не юрист. Дещо з праць з цих найважливіших в історії права проблем у викладі проф. Пічети є, але не на своїм місці (а на окреме місце вони мають право). Так, про судівництво він говорить тільки в зв'язку з реформою місцевого управління в 60 р.р. XVI в. При цим автор згадує тільки праці І. Лаппо. Тимчасом література тут далеко численніша. Отож про суди писав Ф. Леонтович у своїх статтях про „Областные суды въ в. кн. Литовскомъ“ (Ж. М. Ю. 1910, № 9, 10), „Судъ господарей и ихъ совѣтниковъ въ в. кн. Литовскомъ“ (Ibid. 1909 р., № 6, 11) та Центральная судебн. учреждения в. к. Лит.“ (Ibid. 1910, № 2), М. Ясинський „Главный Литовский Трибуналь“, на цей твір є рецензія В.-Буданова, „Очеркъ процесса в. кн. Лит.“ Новаковського... За праці присвячені карному праву (акад. Малиновського й проф. Демченка) автор каже тільки перераховуючи літературу Литовських Статутів. Літературу цивільного права (згадаймо хоч-би за велику літературу про „кадуки“ — відумерщину, родинне право в дослідях Вл.-Буданова й О. Левицького, літературу про землеволодіння, то-що) зовсім не освітлює проф. Пічета. Ми-б уважали це за прогалину, за хибу роботи. Треба було-б хоч-би застерегти, що з певних причин автор не говоритиме за ці проблеми.

Переходимо до авторського викладу тих галузів, що про них він писав, тоб-то права державного й зовнішньої історії права — джерел права. Тут треба вказати на велику бібліографічну цінність нариса проф. Пічети. Автор наводить багато літератури й докладно характеризує оброблення певних галузів права вел. князівства Литовського. Треба сказати, що література, яку наводить проф. Пічета, загалом численніша за ту, що її наводимо ми у відповідному (II-му) розділі нашої статті про „Науку історії українського права. Право державне“ (Україна. 1927 р.,

кн. I—II). Ця більша повнота здебільшого йде коштом того, що автор наводить праці польських учених. Хоч при цім раз-у-раз це — роботи суто-історичного характеру, що для історика-правника мають характер тільки матеріялу (тому, переважно, свідомо й не одзначали їх ми), але автор дає, ще й низку нових юридичних розвідок польської науки, про які вже безперечно треба згадати.

З окремих прогалин у автора можемо одзначити те, що в розділі про стосунки Литви до Польщі й їх правну оцінку слід було-б вказати на нову працю В. Дружича „Палажэньне літоўска-беларускае дзяржавы пасья Люблінскай вуніі“, яка зустріла собі прихильну оцінку. У літературі про сойм автор забувається за статтю проф. М. О. Максимейка „Къ вопросу о литовско-русскихъ сеймахъ“ (Ж. М. Н. Пр. 1904 р., № 4). У розділі про управління не згадано про працю Ф. Леонтовича „Къ історіи административнаго строя Литовскаго государства“ (Варш. Ун. Извѣстія. 1899 р., №№ 4, 8, 9 та 1901 р., № 1). Вельми мало сказано про виучування джерел права—пам'яток законодавства (с. с. 153—155). Виклад тут далеко не повний, зокрема мало уваги звернено на літературу про Литовські Статути; тут виклад (1/2 сторінки друку) надто вже побіжний, невідповідно стислий, а література далеко не повна. Нічого немає тут і за полеміку про чинність польських конституцій у Литві по унії, що дала низку розвідок.

Кінчаючи своє слово, скажемо зрештою, що статтю невдало названо. До назви треба було-б занести й слово „українське право“, бо й український народ (до 1569 р.), на рівних підставах з білоруським і литовським був активним чинником державного життя вел. князівства Литовського. Але це зауваження стосується тільки до назви, бо в тексті шановний професор цілком об'єктивно пише про право білоруське й українське.

Такий зміст роботи проф. Пічети, такі наші зауваження до неї. Її не позбавлено певних хиб. Але не хибі характерні для цієї, зрештою дуже й дуже цінної праці, що має велику методологічну й бібліографічну цінність. Отож появу її треба вельми вітати, а всім дослідникам права литовсько-українсько-білоруської держави рекомендувати уважно ознайомитися з нею.

Л. Окиншевич.

Микола Чубатий. *Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV в.* Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. СXXXIV—СXXXV, с.с. 19—65, т. СXLIV—СXLV, с. с. 1—108.

Праця—монографія М. Чубатого, що почалася ще в СXXXIV—СXXXV томі Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, нарешті, в книзі СXLIV—СXLV має своє закінчення. Отож тепер, коли її вже в повнім розмірі і закінченім вигляді подано перед суд критики, можемо докладніше на ній зупинитися.

Передусім у коротких словах — зміст монографії. У вступі до праці автор зазначає її завдання та мету. Це — „прослідити переходовий час, яким являється кінець XIV в. під оглядом державно-правного життя тих українських земель, що увійшли в склад великого литовсько-руського князівства“ (с. 21 т. СXXXIV). Автор, за вступом, подає докладний історичний огляд подій наприкінці XIV в, називаючи його „Від крєвської, аплікації до союзної умови у Вильні“ (с. с. 23—54). Другий розділ присвячено „Великому князю та його правному становищу в державі під

кінець XIV в.“ (сс. 54—65, т. СХХХІV). Тут автор одзначає неоднаковість влади великого князя що-до різних частин держави — цілком інший характер мала вона в корінній Литві та в землях українських. М. Чубатий прихильник погляду, що „цілий рід Гедиміновичів уважався носителем суверенної влади в державі й до нього остаточно належало у XIV в. рішаюче слово у справах держави“ (с. 58, т. СХХХІV). При наслідуванні великокнязівського столу „назначення попередника і реальна сила кандидата стаються найважливішими дорогами на великокняжий стіл“ (с. 58, т. СХХХІV). Призначає-ж великий князь звичайно не так старшого, як найздатнішого сина. Гідність великого князя було тісно зв'язано з Виленським удільним князівством: хто сідав на Виленський стіл — е ірсо ставав великим князем. Великий князь — то е зверхник цілої держави, розв'язує суперечки поміж удільними князями, обсаджує спорожнілі уділи, завідує військовою силою держави, збирає грошову данину з усіх земель — сребщину, репрезентує велике князівство за кордоном. Важливіші справи вирішає він з Радою. Генеза цієї Ради — старі князівські думи. Рішальний голос, гадає автор, у Раді мали лиш князі, члени династії, „інші члени ради в сім часі виступали ще лиш в ролі досвідчених урядників — експертів з дорадчим голосом, а при заключуванні державних актів як свідки...“ (т. СХХХІV, с. 65).

ІІІ-ій розділ говорить про „Удільного князя та його землю під кінець XIV ст.“. На Литві, зауважує автор, уділів не було, уділи, „землі“ були тільки на Україні та Білорусі. Автор розглядає становище окремих розрядів людности в руських удільних князівствах. Тут, зауважує він, становище невільників поступінно зближалося з становищем смердів: їх осаджується на землі, в панськiм дворі чи фільварку, вони стають чиншовиками, в кінці XIV в. — видом прикріпленого селянства. Місто ще не відокремилось цілком від території. Службові князі — в одміну від удільних — публічної влади не мали, — але — в одміну від панів — мали повне право власности на свої добра. Що-до удільного князя, то його або призначав на стіл великий князь, або (нормально) він діставав його в спадок. При цім головну ролю відіграло не так старшинство, як воля князя-попередника. Нового удільного князя затверджував на удільнім столі князь великий. Наслідували й правила удільними князівствами і жінки. Удільний князь мав законодавчу й виконавчу владу. При нім була рада; її склад не був правно обмежений та означений. Її голос не в'язав правно князя, а мав для нього лиш моральне значіння. Існували в удільних князівствах ще спеціальні боярські з'їзди. Вони не вирішували справ, а тільки вислухували постанови й давали своє „примовління“. Князь удільний — найвищий суддя свого князівства. Апеляції в судових справах до великого князя не було. Був незалежний він од вел. князя і з фінансового погляду. Удільний князь командує військом уділу; призначає удільну адміністрацію. Бере участь у раді великого князя. Суперечки поміж удільними князями розв'язує князь великий. Всі удільні князі не мають права зноситись з закордоном. Ціле велике князівство автор кваліфікує як державу держав (Staatenstaat).

Розділ ІV. Удільність чи феодалізм. У Польщі, за автором, маємо західньо-європейський католицький феодалізм; а на Русі-Литві — східньо-європейський удільний порядок. Удільний устрій Руси Литовської доби автор виводить з родового права Руси часів князівських. Там правив не Київський князь, а ціла династія. „Руські“ землі великого князівства Литовського заховали цей родовий удільний порядок. Феодальні елементи в них — випадкове явище. В них устрій, за М. Чубатим, „пізньо-удільний“.

Розділ V досліджує про „Право та дійсність (три перші умови великого князівства з короною)“. Це насамперед Кревська умова 1385 р. Автор гадає, що Ягайло був некомпетентний скласти умову про злуку Литви з Польщею (мала це зробити рада князів Гедеміновичів). Дається тут правну аналізу цього злучення. Це — не персональна унія, як думав був Владимирський-Буданов (їй суперечить залежне становище Литви та постанова про вічну нероздільність з Польщею), не інкорпорація, як твердять польські історики. Вільна, а не Краків і далі продовжує бути державним осередком Литви. Це — реальна унія, причім велике князівство підпорядковане короні (с. 68)¹⁾. Далі — Острівська згода р. 1392. „Вона не змінила відносин литовсько-руської держави до Польщі, противно вона лиш потвердила кревський акт“ (с. 83). „Велике князівство... як цілість, лишилося й надалше немов васальною державою, зависимою від корони“ (ibid.). Нарешті — Виленська умова союзна р. 1400. Тепер „дотеперішнє підпорядкування великого князівства заступила рівнорядність обох державних організмів, злучених тісним союзом“ (с. 85). Був це — „тісний зачіпно-відпорний союз“ (с. 89).

VI частина досліджує удільних князів та корону в трьох умовах. Автор доводить, що удільні князі залежали від великого князя, а не короля. Від короля була в них лиш посередня залежність. Тільки до Ягайла мали вони певні зобов'язання, оскільки він був головою роду Гедеміновичів.

Зрештою розділ VII. По розгромі удільного ладу (Великий князь та його органи). „Великий князь з провідника роду та старшого князя для прочих династій стає володарем, повним і одиноким сувереном, у якого руках спочила безпосередня керма цілої держави, та якого тепер всі мусять слухати“ (с. 97). Сталося це з розгромом удільного ладу після Виленської умови. Удільні князі, що залишилися, зближаються тепер з службовими князями. „Княже право, як одна з найважніших галузей староукраїнського державного права, з послідними роками XIV в. стратила на Україні і Білоруси свою силу“ (с. 105). Адміністрація переходить до рук намісників великого князя. „Для великого князя кістяком державної організації стають тепер не удільні князі, як давніше, але намісники“ (с. 97). Нарешті, автор підкреслює значіння польських інститутів та урядів, що завдали „пануванню українських державних форм послідний удар“... (с. 104).

Такий загалом зміст великої монографії М. Чубатого, що ми його виклали звичайно уривчасто та неповно. Почнімо з наших зауважень на роботу за порядком її змісту. Так передусім ми гадаємо, що автор не відокремлює виразно великих історичних одиниць „земель“ від уділів. І раз-у-раз з викладу неясно, про що саме говорить автор. Тимчасом у XIV в. старі землі ще існували, уділи здебільшого входили до них як складова частина. Отже ототожнювати їх не можна.

Складне питання про феодалізм розв'язує М. Чубатий аж ніяк не переконливо. Колись, полемізуючи з Павловим-Сильванським, акад. Тарановський підкреслював, що для того, щоб довести існування феодалізму в тій чи іншій країні, треба освітлити її економічний стан (Феодалізмъ, въ Россіи. Варш. Унив. Извѣстія, 1902, кн. IV). І це — цілком слушно. Адже юридичні норми і правовідносини, що характеризують феодалізм, є вираз певного економічного становища, певної господарчої структури, стану виробництва, що й призводить до появи цих норм. Наш-же автор абсолютно не освітлює економічного стану В. Кн. Литовського, а гово-

¹⁾ Всі покликування від цього й далі на т. CXLIV—CXLV.

рить про самі норми правні. Тут він доводить, що не було повної тождности поміж порядками Литви і, приміром, „справді феодальним устроєм“ тогочасної Німеччини. Це не так. Року 1910 Н. Кареев у роботі „Въ какомъ смыслѣ можно говорить о существованіи феодализма въ Россіи“ вказав, що в кожній країні була своя своєрідна феодальна система. У феодальній Західній Європі також бачимо різкі одміни поміж формами феодального ладу. Адже феодальні відносини, приміром, Англії та Італії — далеко не тотожні. А основні риси феодального правоустрою, що ґрунтується на певному стані натурального господарства ¹⁾, чи-ж не були в великому князівстві Литовському і зокрема в його українських землях? Чи-ж не було й тут державних, публічних прав у великих землевласників, юридично залежної від них (хоч-би службових князів) селянської маси, що проте ще сидить на своїх участках землі? Чи-ж не було в литовсько-українсько-білоруській державі характерного феодального явища — імунітетів? Чи-ж у боярській службі не маємо виразних ознак західнього васалітету? Отож маємо однакові, спільні риси, що є по всіх феодальних державах. М. Чубатий доводить, що вони в певних деталях несхожі з феодальними інститутами інших держав. Звичайно, це так. Але так було скрізь: феодальні інститути модифікувалися залежно передусім від передумов економічного характеру, але так само й інших причин. У кожній країні на феодальних установах виразно позначається національність, що в ній вони зросли. Отже з міркуваннями автора погодитися важко. І це — тим більше, що свого різко негативного відношення до феодалізму в „руських“ землях великого князівства автор не зівсіді дотримується повною мірою. Приміром, пише-ж він, що „зависимість службних князів від удільного вельми подібна до зависимости великих ленників від територіяльних князів в часі пізнього феодалізму (XIV в.), коли то ленники добули собі не лиш доволі широке право наслідства, але також право ділити ленні посілости. В XVI в. стрічаємо у великім князівстві (виїмково що правда) службних князів, яких відношення до великого князя прибрало навіть чисто феодальний характер...“ (с. 18). Свою концепцію автор хоче підтримати старою родовою теорією правління на терені Русі роду Рюриковичів, переносячи її в велике князівство Литовське, яке її засвоїло і, таким чином, завело в себе „пізньоудільний“ східньо-європейський порядок замість західньо-європейського католицького феодалізму (à propos, хіба-ж релігія настільки визначає форми державного ладу, щоб вводити її в його визначення?). Та родову теорію давно вже поставлено під сумнів (ще від часів перших творів Сергєєвича) й те, що її знов виносить М. Чубатий — явище дивне. Бо коли хоче він бачити в ній панацею для доводів про східньо-європейський одмінний устрій, то має він передусім одкинути всі закиди й заперечення цієї теорії, що їх робилося в літературі історії права, а не брати її як певний, безперечний факт.

„Право та дійсність.“ Признатися, сподівалися ми знайти в цім розділі характеристику фактичного стану країни й соціальну аналізу інститутів, що про них пише автор (адже „дійсність“). Та бачимо в цій частині тільки правну аналізу умов Литви з Польщею. Мусимо сказати, що автор не дає тут досить виразної концепції. Коли він спочатку ви-

¹⁾ „Феодалізмом звемо ми форму такого устрою суспільства, що спираючися на натуральне господарство, ставить на чоло суспільних відносин існування приватної земельної власности верхів суспільства, з якою завжди з'єднується право виконання влади над підлеглою людністю, під верховним керуванням князя чи короля“. М. Яворський, Нарис історії України, ч. I, с. 89.

значає відношення як реальну унію з підпорядкованим становищем Литви (с. 68), то далі, говорячи, що Острівська умова юридичного стану не змінила, каже, що „велике князівство... як цілість, лишилося й на дальше немов в а с а л ь н о ю д е р ж а в о ю (підкреслення наше. Л. О.), зависимою від корони“ (с. 83). Де-ж, зрештою, правда—унія чи васалітет? Це треба визначити виразніше.

Тепер далі. Основні положення М Чубатого, ні скоріше — одправні точки його роботи. Це передусім — домінантна роля української культури та українського права у велик. князівстві Литовському. Так, пише він, що... „велике князівство, хоч ані етнічно не було чистоукраїнською державою, ані навіть не обняло в собі цілої української території — то під оглядом правової культури було воно безпосереднім наслідником українського правового життя з доби Руської Правди“... (т. СХХХІV, с. 21). „Та не лише віру та книжну культуру одідичила литовсько-руська держава, але також і державний устрій з головними засадами староукраїнського права, що знайшли тут собі пригожу почву для дальшого розвитку“ (т. СХХХІV, с. 23). Ми вже торкалися цього питання в одній із наших рецензій на твори проф. Р. Лашенка. Тоді ми назвали це питання „складним і делікатним“ та заперечували проти „примітивного“ його вирішення. Так само і з М. Чубатим. Автор наводить певні твердження і не дає жадних на них доводів. Тимчасом хто в науці визначив це питання? Чи-ж маємо йти шляхом польської, приміром, науки, що для неї в питанні про вел. князівство Литовське виразно головну роль грають політично-національні моменти? І звідси для кожного вченого-поляка вел. князівство Литовське — тільки провінція історичної Польщі. Яке значіння можуть мати ці мотиви для українців та білорусинів — спільних учасників аналогічної історичної долі? А тимчасом раз-у-раз помічається в останніх роботах українських (а білоруських так само) учених це априорне ставлення до великого князівства Литовського як до України або до Білоруси. Це справляє зовсім негативне вражіння. Тут, мабуть, вже час спокійно розпочати об'єктивну роботу над з'ясуванням історичних інститутів, подій, історичних осіб і визначенням їх, так-би мовити, національної приналежності. Що таке об'єктивне ставлення можливе, можна побачити хоч-би. З тої-ж (СХLIV) книги „Записок“, де українець В. Заїкин обстоює білоруське походження Литовських літописів.

Переходимо до другого питання, тісно з попереднім, між иншим, звязаного. Мусимо сказати, що в нашій замітці про „Науку історії українського права. Право державне“ („Україна“. 1927 р., № 1—2, с. 118 та 125) і в короткій рецензії на першу частину роботи, в журналі „Полымя“ (1926 р., кн. 4) ми вітали автора з тим, що він став на правильний шлях окремого дослідження устрою земель різних національностей великого князівства. За це промовляла не тільки сама назва роботи, а й деякі місця її першої частини. Тепер, ознайомившись з усією роботою, треба сказати, що в автора справа стоїть не зовсім так. Він скрізь говорить про українські та білоруські землі і, одзначаючи одміни поміж їх устроєм та ладом корінної Литви, не намагається простежити відміни поміж ними самими. А чи-ж не було їх? Наше твердження таке. Литва, Білорусь та Україна вступили в велике князівство в різні стани. Коли говорити про одмінний устрій Литви — це значить дертися у відчинені двері, бо це для кожного ясно, то справа з Білоруссю й Україною стоїть не так. А тимчасом Білорусь та Україна прийшли в велике князівство не в однаковому становищі. Білорусь (зокрема земля Полоцька) вже давніше стояла окремо від князівських колотнеч за Київ, у Литву прийшла вона давно вже з нею ознайомлена, прийшла раніше за Україну,

не погромлена од татар, з своїм давнім устроєм. Инакше було з переважною частиною України, од татар погромленою і спустошеною, з її вільними громадами „татарських людей“. Ці одміни й різні економічні передумови сприяли й різному розвиткові цих земель у великім князівстві Литовським. Досить ознайомитися, наприклад, з провінціями привілеями білоруських та українських земель (а перші редакції більшості з них саме до кінця XIV ст. стосуються!), щоб побачити їх різний зміст, обумовлений, очевидно, їх різною економічно-соціальною структурою. Перші — всестанові, другі — шляхетські. І справді, чи-ж міг бути доки не запроваджено спільні державні закони — тоб-то до I статуту — однаковий, тотожний устрій у Полоцькій землі, що в ній ще в XV в. бачимо старе віче, і Волині — країні магнатів? Оскільки цього бути не могло, то для науки про устрій великого князівства передстатутової доби є цікаве й потрібне завдання простежити ці одміни та схарактеризувати їх. Таку спробу міг-би зробити М. Чубатий, оскільки він пише про „становище українських земель“. Але він здебільшого пише і про Україну і про Білорусь, у нього тільки невірна назва роботи. Так як роботу написано, мала-б вона називатися — становищем „руських“, „західньо-руських“, ще ліпше „українських і білоруських“ земель. Наш автор коли й пробує в двох, трьох місцях підкреслити ці одміни, то робить це вельми нерішуче. Отож, приміром, пише він про „боярські з'їзди“. У Полоцьку це був визначений інститут, що виразну ролю грав у правлінні країною, а на Волині цього не було. Поручставлення з Полоцьком приводить автора до неясної концепції українських „боярських з'їздів“. (Між иншим, автор, уважаючи, що „призволенье“ цих з'їздів не мало рішального значіння в українських землях — зближує його з „приговором“ московських бояр. Це — питання суперечне, і московський боярський „приговор“, очевидно, рішальне значіння мав). Висновок з цього всього — історія права великого князівства Литовського ще чекає на дослідника, що спробував-би намітити правні форми кожної нації в період перед спільними для всієї держави законами.

Про инше. Література питання. Тут — найслабша сторона монографії. Справді-бо: устрій вел. князівства Литовського докладно досліджувано. Про певні сторони його, що їх торкається М. Чубатий, вже не раз писалося. Наприклад, про становище удільних князів і удільних князівств — кардинальну проблему роботи М. Чубатого — є в працях М. К. Любавського „О распределеніи владѣній и объ отношеніяхъ между великими и другими князьями Гедиминова рода въ XIV и XV вв.“ та „Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ литовско-русскомъ государствѣ“, Ф. Леонтовича „Очерки истории литовско-русского права. Образование государственной территории“ та „Областное управление въ великомъ княжествѣ Литовскомъ до и послѣ Люблинской уніи“. Тут автор, що ці роботи не називає, знайшов-би багато цікавого й потрібного для своєї теми. Приміром — погляди М. К. Любавського, що при спадкуванні князівського столу найбільше важила підтримка людності, що вже наприкінці XIV в. удільні князі „мали значіння скоріше великокнязівських намісників з княжою владою й прибутками, а ніж повноправних князів“ (перша з названих робіт с. 90), то-що. Тақ само стоїть справа і з иншими питаннями. Наприклад, можна гадати, що не використано (оскільки автор на них не покликається) монографії про сойми (а розділ про місцеві сойми у проф. Максимейка вияснив-би ліпше авторові його концепцію „боярських з'їздів“), раду (Малиновського та Леонтовича), великого князя — господаря (Леонтовича) і т. инш. Автор тақож у певних місцях повторює їхні певні твердження і це справляє невиразне вражіння. Читач

не знає, чи стверджуються ці положення новими даними, чи автор просто не знає за ці твори. А втім це все, очевидно, не так вина авторова, як його лихо і, можливо, просто пояснюється станом львівських бібліотек.

Про дані, про фактичний матеріал. Тут так само в монографії, що, взагалі кажучи, на великому матеріалі збудована, не все гаразд. Маніра авторова — давати певні твердження, цікаво їх аргументуючи, але фактичним матеріалом не зовсім доводячи. Наприклад, так стоїть справа з питанням про те, як спадкували удільні князі князівський стіл, про що ми допіру були говорили. Автор каже про певні принципи спадкування столу, але оскільки він їх на конкретнім матеріалі не зовсім доводить, читач лишається неперекоаний, а питання — відкрите. Тимчасом зайва річ говорити, що кожне твердження треба підсилити конкретними фактами.

А закінчуючи нашу рецензію мусимо визнати, що з нас був у даному разі суворий критик. Пояснюється це тим, як ми ставимось до автора, що в нім хочемо бачити поважну українську наукову силу. Досить розроблена наука про устрій великого князівства Литовського з часів революції сливе замовчала. Хтілося-б, щоб нові монографії, зберігаючи всі досягнення старої науки, пішли все далі й далі, були де-далі досконаліші та повніші, а устрій і норми великого князівства все повніше й ясніше освітлювано. Цим пояснюється наша причеплива критика. Сам автор щиро й сумлінно вказує на труднощі, що стояли перед ним — „недостачу історично-правного матеріалу до сього періоду і в додатку трудність в добуттю і в покористуванні існуючою літературою в часі, серед якого жиємо та науково працюємо“... (т. СХХХІV, с. 22). Але було-б правдивою несправедливістю забути за цінні здобутки роботи. Їх багато — і в окремих твердженнях, з якими раз-у-раз можна погодитися — приміром, визначення великого князівства Литовського як держави держав — *Staatenstaat* (така сама й наша думка. „Наука історії українського права“, с. 116 та прим. 1), вказівка на величезне значіння заведення польських урядів та установ, інтересний погляд на кривський акт — „кривський документ не є самим документом переведеної злуки обох держав, лиш прелімінарем, заповідаючим видання такого акту в майбутності, який майже певно появився, а лиш з незвісної причини затратився“ (т. СХLIV, с. 106), то-що, — і в загальному викладі такому вичерпковому й повному нових думок та такому вдумливому, цікавому, серйозному. У цілому треба визнати монографію М. Чубатого за дуже й дуже позначне явище в науці історії українського права, а ґрунтовне ознайомлення з нею за цілком необхідне для її дослідників. І коли автор запевняє нас, „що не одну подробицю ще самі при більше пригожих дослідках справимо, що не одна тут кинена гадка далеко ще не є посліднім словом у сій справі“ (т. СХХХІV, с. 22), то це треба щиро вітати, чекати на нові роботи М. Чубатого та сподіватися, що ними покладе наш вчений солідну вкладку в загальні здобутки молодої української науки.

Л. Окиншевич.

В. Дружчыц. *Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст.* (Працы Беларускага Дзяржаўнага Унівэрсытэту ў Менску. 1926 р. № 12, стор. 1—22).

Маємо в цій статті монографічну розвідку, присвячену місту Менську. Коротенько простеживши історію Менська з 1066 р., як з'являється перша звістка про нього, автор дає нарис економічних обставин

Менська та Менщини в зазначену вище добу: в XV та на початку XVI віку. На думку автора, Менщина в цей час економічно переходила від стародавньої добувної промисловости до новітньої хліборобської, що працювала вже для заходу, користуючись близькістю до р. Німана. Сприятливим для розвитку Менська моментом було те, що стояв він на торговельному шляху з Вильни до Москви. Значіння цього автор ілюструє сумами, за які здавано в оренду мито в Менську. Проте кількістю військової сили та сребщизни Менськ лишився далеко позаду Волковиська, Новогрудка, Берестя, з чого він робить висновок, що Менськ був менший за ці міста. Останнє не завадило Менськові здобути Магдебурзьке право р. 1409, раніше від Новогрудка. Причини цьому автор не знаходить. Переказуючи зміст привилею на Магдебурзьке право, автор поясняє значіння пільг, що він їх встановлює: підводна повинність, сторожа, заборона стороннім купцям роздрібної торгівлі, надання сільсько-господарських земель, права мати важницю й капницю, млини, то-що. Переходячи далі до організації міської влади, до взаємин міщан з іншими станами громадянства, закінчує автор стосунками міста та міщан з господарськими урядниками.

Розвідка спирається найбільше на друковані джерела, проте кілька покликувань є й на недруковані акти Литовської Метрики.

Історію міст Великого Князівства Литовського надто мало досліджено, щоб можна було нехтувати й цим невеличким нарисом В. Дружчиця, тим більше, що цілком природньо першою стадією для написання цієї історії мусить бути саме дослідження історії поодиноких міст. Значім тільки, що для будь-яких висновків треба далеко в більшій мірі детальнішого досліду, ніж ми це маємо у В. Дружчиця.

Віддаючи належне марксистській методі, автор на початку своєї статті малює економічні обставини Менщини, та, на жаль, цей нарис аж ніяк не використовується для дальшого викладу. Історія міст Великого Князівства Литовського може дати багато дуже цінного матеріалу для соціологічних висновків. Що саме спричинило їх занепад? Проф. М. Ф. Владимирський-Буданов усе ставив на карб німецькому праву. Акад. М. С. Грушевський, відзначаючи однобічність цієї думки, проте підкреслював і те, що надання німецького права бувало першим етапом до вилучення міст з загальної земської організації, а це вилучення, на думку В. Б. Антоновича, й було головною причиною кволости міст. Незрозуміло до того-ж, чому це вилучення міст у Західній Європі стало за підвалину до зміцнення їх, а в Великому Князівстві Литовському призвело до занепаду.

Про існування всіх отих принципів питань в історії міст Великого Князівства Литовського, далеко ще не розв'язаних, автор зовсім забуває в своїй розвідці, — ніяк не згадує за стосунки міста з околицею. Це в тім більшій мірі прикро, що як-раз на білоруських містах, де не зачеплена колонізаційним рухом стародавня організація міст збереглася довше, треба шукати ствердження або заперечення всіх отих спроб вирішити основні питання історії міст Великого Князівства Литовського.

Сергій Іваницький.

И. И. Лаппо. *Западная Россия и ея соединеніе съ Польшею въ ихъ историческомъ прошломъ.* Прага 1924, 225 стор.

Ще р. 1924 під поданим заголовком вийшла в Празі з друку нова праця проф. І. І. Лаппо.

Праця проф. Лаппо являє собою низку нарисів з історії Західньої Руси. Як видно з передмови до праці самого автора, нариси ці являють

собою переробку деяких відділів тих курсів, що їх викладав проф. Лаппо в різний час його професорської діяльності в університеті. Імпульсом до видання згаданих нарисів у формі невеличкої обсягом книжки (225 ст.), де-б містилися основні наслідки наукового досліджу з царини тих питань, що їх обрав автор за предмет нарисів, була для проф. І. І. Лаппо конечна потреба російського й закордонного суспільства мати, як каже сам автор, „отчетливое знаніе того, чѣмъ была Западная Россія“. Цю потребу, — на авторову думку, — особливо настійно висунуло тепер саме життя

Нариси проф. І. І. Лаппо складаються з двох частин: у частині першій автор намагавсь ознайомити читачів з тим, що собою являла в історичному відношенню т. зв. Західня Русь; у частині другій — ознайомити тих-же читачів з наслідками наукового дослідження минулого Литовсько-Руської держави і її з'єднання з Польщею.

З огляду на те, що працю проф. Лаппо розраховано на ознайомлення з згаданим краєм широких кіл суспільства — характер написання самої книги популярний.

Частина перша складається з VII розділів („главъ“) більш-менш різномірних. Відділ I-ий починається з ознайомлення читача з людністю Зах. Руси і з обставинами приєднання її до Російської імперії по 3-х розборах Польщі (1772, 1793 і 1795 рр.). Відділ II-ий автор присвятив питанню про початок наукової розробки історичного минулого Зах. Руси. В розділі III-му автор спиняється на тих заходах, що їх ужив російський уряд після польського повстання 1830 р., і на тому стані, в якому пробувала тоді в кол. Росії історична наука. Освітленню питання про дальший розвиток наукових досліджень у кол. Росії, власне що-до Зах. Руси, присвятив автор розділ IV-ий. У цьому-ж розділі автор спиняється й на тому, як виникло й розвинулося в д. Росії наукове слов'янознавство. В дальшому розділі (V-му) автор торкається питання про початок досліджень історичного минулого Зах. Руси, що їх провадили історики й історики церкви; автор згадує Устрялова; згадує він і Максимовича і наукову школу Київського університету; звертає увагу на археографічні видання й організацію архівів. У розділі VI-му підкреслено той інтерес до народу, що повстав у д. Росії напередодні „великихъ реформъ“ 60-х років XIX в.; далі автор спиняється на розкріпаченні селян, польському повстанні 1863 р. і на діяльності в Зах. Русі відомого М. Н. Муравйова, підкреслюючи й те, як ставилося до тої діяльності російське суспільство; наприкінці розділу автор характеризує і ту позицію, яку зайняв що-до „З. Россіи“ й діяльності Муравйова І. С. Аксаков. У розділі VII-му автор згадує слов'янський з'їзд 1867 р. і обговорення на ньому польського і з.-руського питання, так само освітлює польське питання з погляду слов'янофілів, торкаючись позиції Ю. Самаріна.

Частину другу, значно більшу обсягом (69—204 ст.), автор поділив на XIII розділів. У розділах I—V включно автор викладає послідовно історію того, як утворилося Литовське князівство і Литовсько-Руська держава, підкреслюючи руський характер її культури, перші спроби унії Литви з Польщею за Ягайла, організацію Литовсько-Руської держави до половини XVI в., згадує про Литовський статут, власне про статут 1566 р. і про запроваджені до нього конституції Литовсько-Руської держави, так само спиняється на міжнаціональних стосунках у цій державі (литовці й руські — в оригіналі „русскіє“) і на відношеннях їх і поляків. У розділах VI і VII проф. І. І. Лаппо освітлює головню Люблинський сойм та унію 1569 р., підкреслюючи значіння її договору і внутрішні суперечності постанов Люблинської унії; далі торкається самого здійснення

договору Люблинської унії (федерація, а не державна єдність), освітлюючи діяльність польсько-литовських соймів та з'їздів. У розділах VIII—X включно автор спиняється на поправах Литовського статуту 1566 р. і на розробці й обставинах ствердження статуту 3-го, також на значінні його конституції для закріплення політичної незалежності Литовсько-Руської держави; освітлює автор і установи та державні посади епохи федерації Польщі і в. кн. Литовського; автор характеризує Річ Посполиту по Люблинській унії, як союз держав з федеративною владою в початковому її вигляді. Нарешті, автор торкається і питання про можливість розриву з Польщею на основі конституції 3-го Литовського статуту.

У розділі XI проф. Лаппо підкреслює, що немає єдності держав та народів польського й литовсько-руського після Люблинської унії аж до розборів Польщі, вказуючи на ті причини, що стояли на шляху їх з'єднання (ослаблення польського елемента в людності Польщі, безправне становище народніх мас, неправильна релігійна політика з кінця XVI в.).

У дальшому розділі (XII-му) автор каже про значіння „русского языка“ і його літератури в державі Литовсько-Руській і про „бѣлорусскую вѣть русскаго народа“; опріч того, проф. Лаппо присвячує в цьому-ж розділі низку рядків питанню про литовську письменність і про розвиток національної свідомости литовців за новітнього вже часу.

Останній розділ (XIII-ий) цієї частини праці присвячено з'ясуванню питання про те, звідки взявсь давній погляд на Люблинську унію, як на акт злиття Литовсько-Руської держави з Польщею в одну унітарну державу. До закріплення такого погляду спричинилися польські хроніки XVI в.; зміцнювали-ж потім цей погляд і праці авторів XVII, XVIII і XIX вв., почасти навіть ще й у XX в. — ті праці, що стояли на точному розумінні тої статті в Люблинській унії, котра казала про єдиний народ та єдину державу. Автор вказує на повне „разрушеніє“ за наших часів цього давнього погляду, коли в світлі наукових дослідів хибність цього погляду про „єдину державу“ стає виразна навіть для представників польської науки. Автор згадує працю проф. Станіслава Кутшеби (Prof. D-r Stanisław Kutrzeba: „Unia Polski z Litwą“, Kraków, 1914), який відзначив, що на ґрунт єдності держав, з'єднаних по Люблинській унії, вступила лиш відома конституція 3-го травня 1791 р. Але цей акт, ухвалений напередодні падіння самої Речі Посполитої, не було вже переведено в життя.

Такий, взагалі, зміст нової праці проф. І. І. Лаппо. Наприкінці книжки є бібліографічний додаток з вказівками на відповідну літературу.

Книгу проф. І. І. Лаппо, — як зауважено вище, — випущено не для спеціалістів, а для ширших кіл суспільства, і тому популярний спосіб викладу предмету, що його вживає автор, цілком відповідає поставленому завданню.

Цілий зміст автор поділив на дві частини, очевидно, з тим розрахунком, щоб спочатку, у першій частині, підготувати неспеціаліста-читача до ліпшого засвоєння змісту частини другої, і тимчасом як частина перша має характер загальніший — частина друга розглядає теми спеціальні.

Проф. І. І. Лаппо, як відомий знавець литовсько-руського права, змалював у досить стислій формі (через розмірно невеликий обсяг книжки) цілу еволюцію Литовсько-Руської держави — правильно. Легко й виразно автор освітлює читачеві найвидатніші історичні події з життя

вел. князівства Литовського, підкреслюючи ті наслідки, що залишили вони в його державному й суспільному житті. Автор підкреслює ці події, не спускаючи з ока ні на мить основної ідеї, якою пройнято цілу його працю — глибокої суперечности поміж державними інтересами вел. князівства Литовсько-Руського, що весь час, починаючи з перших спроб унії з Польщею за Ягайла аж до конституції 3-го травня 1791 р. і останнього розбору Польщі, відстоювало свою незалежність, і інтересами шляхетської Польщі, яка прагнула до інкорпорації, до з'єднання з нею вел. князівства Литовського в одне державне тіло і злиття обох народів в „jeden lud“.

Центр ваги цілої праці проф. Лаппо, на наш, принаймні, погляд, полягає в тому освітленні, що дав дослідник відомому актові Люблинської унії 1569 р. Спробі поляків здійснити, нарешті, давню мрію перших Ягайловичів про об'єднання обох держав в одну унітарну державу не пощастило. Річ Посполита за актом 1569 р. зорганізувалася як союз двох незалежних держав (Staatenbund) з владою створеною на засадах федерації, але в невиробленому цілком, початковому стані. В епоху унії людність вел. князівства й Польщі — не становила єдиного національного цілого, будучи поділена при тому принципом „тубільства“. Спільний (по унії) польсько-литовський сойм („коронний“) — був лиш конгрес представників держав федерації і окремі зібрання представників литовсько-руського народу збиралися й далі і в XVII і XVIII віках, обслуговуючи потреби вел. князівства Литовського, як окремої держави. Король польський був одночасно і вел. князь литовський зовсім не тому, що „народ“ вел. князівства Литовського його обирав разом з поляками на спільному зібранні. Король у Польщі, обіймаючи престіл, мав міць і силу у вел. князівстві Литовському тільки як „великий князь“.

Автор виразно підкреслює в своїй праці і значіння для вел. князівства конституції 3-го Литовського Статуту, що зовсім навіть не згадувала про Люблинську унію. Між постановами статуту 1588 р. і постановами унії — ціла прірва; об'єднати постанови не можна. Постанови унії відбивали лиш польську офіційну ідеологію, польське розуміння самої унії, тимчасом як постанови Статуту 1588 р., будучи обов'язковим законом в межах вел. князівства Литовського, — були його державною конституцією. Оскільки ідея незалежності вел. князівства Литовського жила в свідомості його керівників і по Люблинській унії, свідчить між иншим і той дуже виразний факт, що підчас безкоролів'я (interregnum) вел. князівство Литовське навіть провадило самостійно чужоземні зносини.

У з'ясуванні в приступній ширшій колам суспільства формі вже перед тим ¹⁾ науково обґрунтованої у автора ідеї про незалежність після Люблинської унії вел. князівства Литовського — треба вбачати, без ніякого сумніву, головний позитивний елемент нарисів.

На жаль, автор, подавши науково обґрунтовані висновки з теми, у нього зачепленої, на підставі вмілого оперування з історичними фактами — вніс разом із тим у свою працю і матеріал спірний, який, на наш погляд, не треба було вміщувати навіть і в науково-популярній розвідці. Чимало місць у згаданій розвідці (маємо власне на увазі її першу частину) пройнято суто-суб'єктивним почуттям самого автора, який, трактуючи про „Западную Росію“, відбиває разом із тим передреволюційну націоналістично-централістичну російську ідеологію. Такі напр., думки

¹⁾ Маємо зокрема на увазі нову розвідку проф. І. І. Лаппо чеською мовою „Litevský statut a jeho sankce v r. 1588“ (Sborník věd právních a statních. Ročník XXII, sešit I. V Praze 1922).

авторові, що він висловлює з приводу приєднання до російської імперії „Западныхъ губерній“ (на стор. 15 його розвідки); згадуючи ті заходи, що їх ужив російський уряд після польського повстання 1830 р., автор вважає, що „всѣ эти мѣры, конечно, были продиктованы сознаниемъ необходимости большаго сплоченія ‚Западныхъ губерній‘ съ остальной Россією, болѣе прочнаго и полнаго ихъ государственнаго слянія“ (ст. 29.).

Як уявляє автор, українці (їх він весь час зве „малороссами“ або „малоруссами“) і білоруси лиш „органическія части“ „единого русскаго народа“.

Оповідуючи на стор. 50 своєї праці¹⁾ про опис старовинних рукописів і книг, проф. Лаппо пише: „Приведеніе въ извѣстность рукописей и старопечатныхъ книгъ далекаго историческаго прошлаго этого края обнаружило его старую русскую культуру, какъ составную часть общерусской культуры, созданной единымъ русскимъ народомъ, какъ національнымъ цѣлымъ, въ его органическихъ частяхъ (великоруссы, малороссы и бѣлоруссы). Выяснились мѣстныя сособности этой общерусской культуры, но обнаруживалась и ея цѣлостность, какъ выработывавшейся на общей основѣ, хотя и въ различныхъ мѣстныхъ условіяхъ и при различныхъ постороннихъ вліяніяхъ“ (ст. 51—52.)

Наведені в нас цитати дають нам право сконстатувати, що величезні історичні події, що одбулися й одбуваються за наших часів, зминули цілком безслідно що-до заглиблення національного питання і для такого вдумливого заслуженого представника російської історичної науки, яким, без ніякого сумніву, являється проф. І. І. Лаппо.

Р. Лащенко.

Stefan Ehrenkreuz. *Uwagi nad rozdziałem VII-ym Statutu litewskiego trzeciego.* — Відбитка з правничого часопису „Rocznik prawniczy Wileński“ 19 стор.

Детальні досліді над змістом Литовського Статуту й правниче тлумачення його досі мало звертали на себе увагу вчених. Тому всякий новий дослід у цьому напрямку можна тільки привітати, особливо, коли його переведено так ретельно й так науково, як це ми бачимо в праці Степана Еренкрейца.

Автор тлумачить VII розділ Литовського Статуту видання року 1588, себ-то так званого третього Статуту. Розділ цей містить у собі постанови „о записехъ и продажахъ“ і встановлює ті правничі вимоги, яким мусить формально відповідати акт відчуження майна, щоб мати безперечну силу.

Але чи акт відчужування майна, що завдовольняв усі вимоги VII розділу Литовського Статуту, сам по собі, вже переносив право власності з відчужувателя на того, хто набував майно, чи це робилось тільки шляхом уводу в володіння? З'ясування цього питання й наукове його вирішення й становить основну завдачу уваг Степана Еренкрейца. Автор шукає спочатку відповіді в польській правничій літературі: у Дуткевича, Буржинського або у такого авторитета давнього польського цивільного права, як Домбковський. Усі вони визнають, що увод потрібний для набуття права власності: без нього сам титул ще нічого не визначав. Але всі ці дослідники мають на увазі право виключно коронне. Щоб воно стосувалося до Великого Князівства Литовського, на це немає вказівок. Відомий дослідник західньо-руського права Ф. І. Леонтович,

¹⁾ Порівн. ст. 46, 48.

одначе, гадає, що увод і в статutowому праві був кінцевим моментом затвердження права речового. З цим, одначе, не погоджується Степан Еренкрейц. Розглядаючи право польське XVI в., як його зформулував Гербурт, і резолюцію Постійної Ради з року 1783, а також порівнюючи з ними постанови Статутів 1566 та 1588 рр., Степан Еренкрейц робить висновок, що „увод не становив сути акту формального, який, на підставі третього Статуту, переносив право власности на набувальника; занедбання уводу, само по собі, ще не було за привід до втрати того права“. Нехористування протягом десятих років земельним майном після уводу, коли власник не виявляв волі до користування, вело також до втрати права власности, як і занедбання виконання уводу.

Другу частину статті Степана Еренкрейца присвячено з'ясуванню питання, чи форми, що їх приписував Литовський Статут для відчужування дібр нерухомих, були обов'язкові і при умовах дочасних, насамперед, при контрактах що-до застави нерухомих? У польській правничій літературі на це питання безпосередньої відповіді немає. Вчені схиляються до гадки, що в дійсності порядок був однаковий. З цим, одначе, не погоджується наш автор. Розглядаючи три перші артикули VII розділу Статуту й порівнюючи їх з шостим артикулом того-ж-таки розділу Статуту, Степан Еренкрейц гадає, що Статут протиставляє записи дочасні записам вічним і вимагає інших формальностей для кожного виду записів. Ґрунтовно цей порядок змінено тільки в конституції року 1768. Вона внесла, по суті, зміни в постанови Статуту. Записи що-до відчужування землі, записи довічні було зрівняно з дочасними, заставними та іншими. Ці останні треба було теж уписувати в належні книги. Коли запис було внесено до книги неналежної, його треба було перенести, як і довічний запис, протягом певного терміну, до книги належної.

Акад. Нук. Василенко.

Stefan Ehrenkreuz. *Ustawa „o ważności zapisów“ a praktyka sądowa litewska*. Відбитка з „Księgi Pamiątkowej ku czci Oswalda Balzera“, 12 стор.

Устава 1588 року „о силі записів“ (Vol. Leg. II, 1219 — 1220) ні в своїому заголовкові, ані в змісті не має вказівок на територію, на яку вона поширювалася і де мала силу. Відповідна правнича література теж не дає одноманітної відповіді на це питання, коли обговорює й вирішає його що-до обов'язковости чи необов'язковости соймових конституцій після року 1569 для Польщі й Литви. Ольшамовський та Пташицький визнають уставу року 1588 за обов'язкову для Польщі й Литви, Бершадський же та Леонтович зараховують її до конституцій виключно коронних, що не мали сили в Литві. Спірність питання й викликала у Степана Еренкрейца бажання з'ясувати його, порівнюючи з попереднім законодавством, з відповідними постановами Литовського Статуту та судовою практикою, щоб показати, як розуміли уставу року 1588 ті, хто з неї користувався. Правнича література (Домбковський, Дуткевич) показала й довела, що устава року 1588 спирається на попереднє законодавство та попередню судову практику в Короні. Ще в XIV в., напр., визнавалося положення, що з двох записів кредиторам силу мав давніший.

Того-ж-таки року 1588, що й устава, видано й Литовський Статут третьої редакції. Він містить низку артикулів, що регулюють те саме, що й устава, але є в них і деякі відміни. Степан Еренкрейц пояснює їх

тим, що, маючи однакові завдання, обидві пам'ятки вирішали подробиці їх самостійно. Устану, на думку нашого автора, що приєднується в цій справі до небіжчика Бершадського, було видано тільки для Корони. Вона не мала на меті доповнювати Статут. Між тим у садовій литовській практиці трапляються не раз покликання на уставу року 1588. Цей факт не примушує автора змінити свою попередню думку. Він пояснює його тим, що Литва рецепувала польське право. Рецепцію обумовлювали не хаотичність права й нецтво правників та суддів, як гадав Леонтович та його наслідувачі, а навпаки, як думав Нольде, — послідовна праця й наукове користування з відповідних артикулів та устав. У другій половині XVIII в. устава року 1588, безперечно, мала в Литві обов'язкову силу.

Такий зміст розвідки Степана Еренкрейца. На жаль, на останній сторінці її ми зустрічаємося несподівано з тенденціями, що їх бажано було б уникати в наукових дослідках. З працями й висновками, напр., проф. І. І. Лаппо можна погоджуватися, можна й не погоджуватися, але не можна не визнати, що вони збудовані на великому матеріалі й досить обґрунтовані. Після року 1569 в деяких колах польських та литовських звичайно було поривання до зближення. Факти-ж, що їх наводигь проф. І. І. Лаппо, свідчать і про інші течії в тогочасному суспільстві, що стояли на ґрунті самостійности Литви. З наукового боку, ці факти дуже цікаві й важливі для історії права. На них не може не вважати дослідник. Тимчасом наш автор ставиться до них високодумно, ба навіть не хоче звертати на них уваги. У Нольде він дізнавсь, що один із членів комісії гр. Сперанського Кукевич висловлював думку, яка нагадує висновки проф. Лаппо. Цього досить, щоб С. Еренкрейц визнав проф. Лаппо за розумового нащадка Кукевича. А з думками Кукевича, як каже Еренкрейц, „можна в науці і не рахуватися“. Виходить, що й з думками проф. Лаппо можна не рахуватися. Таке відношення немає нічого спільного з наукою, і воно не безстороннє.

Наприкінці статті С. Еренкрейца знаходимо чотири твердження, як висновок з його дослідку. На них дослідники права не можуть не звернути уваги, хоч цілком погодитися з ними й не можна. З огляду на невиробленість у Речі Посполитій законодавчої техніки, формальний момент обов'язковости чи необов'язковости уставу для Польщі та Литви автор не вважає за рішучий. Тому він вимагає досліджувати кожную конституцію окремо і її фактичну дійсність. Устава видана для однієї частини держави могла зробитися за обов'язкову і для всієї Речі Посполитої. Судова литовська практика виявляє систематичність та послідовність, а не хаос та нецтво. У взаєминах між Польщею та Литвою що-до права публічного та приватного, на думку Еренкрейца; помічаємо нахил до зближення, а не до відокремлення та ворожнечі. На це завважимо, що останній висновок зроблено передчасно, бо історію права польського та литовсько-руського в їх стосунках протягом 1569—1795 років ще так мало досліджено, що буде обережніш утриматися од будь-яких категоричних міркувань. Безперечно, право польське сильно впливало на Литву. Але не треба забувати ще й про те, що Литовський Статут увесь час мав силу, і суспільство міцно держалося його й його оберегало. Це свідчить начеб-то проти твердження С. Еренкрейца.

Не вважаючи на ці сумніви, розвідка С. Еренкрейца дуже цінна. Вона порушує й намагається вирішити важливе питання в історії права Польщі та Литовської держави.

Акад. Ник. Василенко.

Adam Vetulani. *Pozew sądowy w średniowiecznym procesie polskim*. Kraków 1925, стор. 115.

Автор узяв за тему для свого дослідження один з характерних моментів давнього польського судочинства — судовий позов — у розумінні як судової дії, що ним закликалися сторони на суд, так і зовнішньої форми, що її набував самий акт позивання.

Ця праця поділяється, oprіч вступу, на чотири нерівномірні обсягом, розділи. 1-й розділ трактує про позов, як окрему стадію процесу; II-й містить відомості про позов у XIII в. та XIV вв. (різні форми позивання, що вживалися; способи здійснення). У III-му розділі оповідається про позов у XV в. та на початку XVI в. (зміст позовного листа, його формалізм, здійснення, проміжок часу між позиванням та судовим роком). Нарешті, V-й розділ каже про наслідки позову.

Автор визначає позов, як скероване до певної особи звертання про явку на суд, здійснене за урядовою допомогою, не зважаючи на форму, що в ній допомога ця виявилася.

Заперечуючи деяким вченим (Губе, Вінавер), що вважали скаргу скривдженого за перший момент, що з нього починався процес, Ветулані доводить, що це особливість канонічного процесу, а польський процес починався з позову.

Протягом XIII — XIV вв. уживають усні форми позову. За найдавнішу форму позивання був позов через службника кожного судового урядовця (*camerarius, officialis, ministerialis, wozny*). Позовник платив винагороду, що її визначало звичаєве право. Службник звертався до позваного і доручав йому стати на суд на визначений термін. Неясно, чи треба було визначати причину позивання.

За другу форму позову був позов знаком судді. Ветулані гадає, що таким знаком був удар спеціальним кием у ворота. Позивання через службника не кожному було приступне, бо потребувало коштів на оплату службникові, тимчасом як позовна сума могла бути така невеличка, що не було рації оплачувати позов. А позов через судовий знак здійснювала сама сторона, показуючи оскарженому цей знак, як легітимацію судової суперечки. Од позивача залежало, яку форму позову вжити.

Шляхом привилеїв запроваджено до процесу ще нову форму позову. Службник оголошував стороні, хто, од кого, перед ким позивається на суд. Але-ж цей акт мав значіння тільки тоді, коли показувано особливого княжого знака, що, з одного боку, уповноважував службника оголосити позов, а з другого — свідчив, що позивання виконується справді з відому суду. Привилейовані знаки були такі: каблучка, печатка й позовний лист. Зупиняючися на питанні, чим відмінялися ці знаки, наводячи старанно думки вчених та свої власні доводи, автор робить висновок, що ці знаки мали однакове правне значіння.

Хто не мав привилею позиватися „*litteris*“, того можна було позивати через службника. Але вже перед статутами Казимира В. утворився звичай, що рицerstво великопольське треба було позивати позовним листом. Автор уважає, що великий розвій німецької колонізації прискорив зміну позову через службника на позов листом.

Про зміст позовного листу за XIII — XIV вв. бракує відомостей. Проте, напевне, визначали ймення позваного, судді, поведової сторони, термін судового засідання. Автор не погоджується з думкою Губе, що в позві визначали й причину позову. Він, між иншим, зазначає, що стала формула позову за цей період не могла утворитися тому, що вміння чи-

тати це було мистецтво, яким володіла тільки частина суспільства XIII—XIV вв.

Протягом XV в. за нормальну форму для позову стає позов писаний. Спостерегається обмеження вживання усного позову через службника та позовним знаком, виступає наперед позивання шляхти „litteris“, бо загально-державні суди мали класовий шляхетський характер. Позов привилейованим листом вплинув на писаний позов, що набув формального незмінного характеру.

Писаний позов належав до типу документів *otwartych (litterae apertae)* („отворених листів“ за термінологією західньо-рус. права). Він являв собою одріз паперу в формі прямокутника, на якому виписували формулу позовну латинською мовою.

Автор, на підставі порівняння текстів позовів та судових записів, встановлює такі пункти змісту позову: 1) Визначення ймення тієї особи, від якої позов уважався виданим (короля, старости, то-що). 2) Назвисько позваного, до чого ще додавалося назвисько дібр, з яких було позвано. 3) Зазначення року (час і місце, коли мусів позваний з'явитися). 4) Імення поведової сторони з усіма титулами. 5) Предмет та ціна позову. 6) Зазначення особливою формулою, що позов є викликання оскарженого на суд: „*indicialiter responsurus*“; відсутність цього звороту мала наслідком несправність позову. 7) Дата й місце написання позову, що мало важливе значіння для оцінки, чи був позов доручений у належний час. Незначна несправність позбавляла позов будь-якої сили. 8) Печатка.

Лист позовний був часто просякнений формалізмом. На думку автору, причинилися до цього по-перше розвиток у XV в. письменности, а далі — діяльність судових представників. Вже у XV в., ба навіть у XVI в., формалістика була така, що помилка в літері мала наслідком несправність позову. Законодавчим шляхом формалізм цей обмежено.

Звичайно позви писав судовий писар, бо писати тоді ще мало хто вмів. Листа позовного виписувано в двох примірниках. Одного з них повод залишав у себе (*copia citationis*), а другого через возного доручав супротивникові. З половини XV в. в Польщі утворився під західнім впливом цікавий звичай, виписувати обидва тексти формули позовної на одному шматку паперу, що його потім роздирали кривою лінією. Проте, суд мав і інші критерії для оцінки автентичности позову, і це могло вплинути на те, що звичай цей зник.

Писаний позов вживано через доручення його позваному, про що повинен був клопотатися позовник. Позов доручав спеціальний судовий службник, не тільки особисто, а через доручену особу, що, проте, де-не-де обмежувано (у краківській землі), зокрема тому, що зізнанню возного надавалося певної доведової моці. Свої функції позивання возний міг перекласти на поведову сторону. Ця практика поширена була, між иншим, у руських землях, що пояснюється браком возних.

Протягом XV і XVI вв. писаний позов проти осілого здійснювано через доручення листа оскарженого до його рук, а взагалі, в його добрах. Позов уважали за правомічний тоді, коли покладали його у когось з кметів оскарженого, а втім не треба було знати ймення того, що в його руках позов залишено. В крайньому разі позов можна було запхнути між дверима. *Formula processus* запровадила нову форму позивання — оголошення позову, „*publicatio citationis*“, хоч джерела не дають відповіді, у чому саме полягало це оголошення.

На поведову сторону покладувано обов'язок товаришувати возному особисто або через своїх представників. Цей звичай напевне існує з кінця XV в., хоч Губе припускає утворення його ще в XIII в. Протягом

XV в. як асистенти возного виступають „*nobiles*“. За „*Formula processus*“ цим забезпечувано інтереси поведової сторони на випадок смерти возного. Ветулані гадає, що ця асистентура є пережиток первісної форми позивання, коли позов був ще акт позасудовий, що його здійснювала сама сторона в оточенні свідків (*mannitio*).

Щодо протяжності проміжку часу між днем здійснення позову та судовим розглядом, то джерела XIV в. не дають позитивної відповіді; це можна встановити напевне лиш за-для XV в. У першій половині XV в. за нормальне межичасся був строк на третій день, лиш виїнятково строк міг бути коротший. На довгість межичасся впливали далекість місцеперебування позваного. „*Formula processus septimana*“ встановлює термін „*una integra septimana*“.

Встановлення цього межичасся має на увазі інтереси позваного, дати змогу боронитися на суді та підготуватися до відповіді на суть жадання, що проти нього зформуовано. Під впливом формалізму ця вимога дійшла до такого перекручування, що пропозиція поведової сторони, зформуована на суді, мала найточніш збігатися з текстом позову і розходження хоч-би в одному слові могли викликати заперечення од позваної сторони. Тому звичайно позовник просто зачитував свій позов. Позов викликає обов'язок з'явитися на визначений рок. Коли пропустити термін розправи судової, це викликає небажані наслідки, а саме процесуальні карі, навіть ув'язнення позваного, або усунення позивача з його вимогами.

Далі, позов утворює такі стосунки між сторонами, що поведова сторона не може позивати вдруге про той самий предмет ані на той суд, ані на инший.

Дальший наслідок супротивника є *konieczność ze strony powoda kontynuowania wszczętego procesu*.

Спеціальне значіння при позві писаному мало написання дібр позваного, зокрема тих дібр, де зложено було позов. В тому разі, коли позов вчинено в добрах, на які позваний не мав жадних прав, то зацікавлені особи вдавалися до суду з протестацією.

Середньовічне суспільство було добре обізнане з усім значінням позову, як основного процесуального акту. На нього було скеровано всеньку увагу сторін.

Дріб'язковість розглядання — чи здійснено позов належним способом, утворювало формалізм, а далі й сутяжництво. Але-ж ці перекручування, опріч шкідливого боку, мали й позитивний, бо примушували сторони знати норми, що регулювали позов. Часті заперечення сторін з приводу пззу, як це видно з джерел, свідчать, на думку авторову, про порівнюючи високий рівень польського суспільства. На те саме вказує й значна ініціатива, що її виявило суспільство, власне шляхетство, в законодавстві з приводу позову, і в сепаратному, і в загально-державному.

З огляду на історичну перспективу, окремі стадії діяльності суду та сторін мали неоднакове значіння. Діяльність власне судова була далеко вужча за нині, тим більше були позасудові дії сторін, що або підготовлювали розгляд справи, або скеровані були на виконання судового вироку.

За давніших часів судовий розгляд спору міг відбутися лиш за згодою супротивників. Обидві сторони були „истцами“ (пор. Р. Пр., Кар. 17). Коли сторони погоджувалися судитися, то вони вмовляли про предмет суперечки, про суддю, що мав їх судити та про термін явки на суд (Буданов, Обзоръ, стор. 616). Роля державної влади в цій справі досить пасивна, хоч судову функцію вона вважає за один з головних

моментів своєї діяльності. Матеріальна зацікавленість у здійсненні карної юстиції все-ж була за досить могутній реальний імпульс, щоб втручатися в суто-приватну справу розв'язання правних колізій людности.

Отже в міру того, як зростала державна влада, поширювавсь і її вплив та участь у тих процесуальних діях, що досі мали позасудовий характер. Зокрема набуває публічного характеру й той момент процесу, що полягає в закликанні на суд скривдженого.

У Польщі вже в XIII в. позивання виконувало за співучастю та допомогою державної влади і містив, отже, він у собі публічно-правний момент. А втім це ще не визначає, що цей момент затінив ролю сторін. Ось чому Ветулані цілком правий, коли виділяє позов в окрему стадію процесу. Середньовічний польський процес мав в основі принципі змагальности і тому активність у порушенні процесу належала стороні, а не судові. Тільки за інквізиційного процесу суд узяв до своїх рук розв'язання питання, чи є скарга скривдженого за достатній привід, щоб розпочати судову справу.

Участь державної влади головне, розуміється, мала забезпечити судовий розгляд справи через явку сторін на суд. Отже, це вносить у стосунки сторін момент примусу. Примусові засоби до позваного прокладають собі шлях найраніш у справах кримінальних. І от тут повстає боротьба двох елементів: державного й особистого. Розвиток розшукного процесу завсіді перебуває в руках державної влади, заразом обмежує право особи в процесі, і сполучається з уживанням примусових заходів до кривдника-праволомця.

З цього погляду позов є цікавий момент процесу, що на ньому відбивається становище особи в суспільстві, а разом з тим взаємовідносин окремих клас поміж собою та до держави. Навіть зміна одних форм позову на інші тільки в цій площині знаходить своє справжнє з'ясування.

Отже в праці А. Ветулані нема такого широкого освітлення позову, як стадії процесу. Він користується цілком формальною методою і досліджує суто-правничий зміст позову, хоч, треба додати, надзвичайно старанно навіть у що-найдрібніших моментах.

Форми позову в польському середньовічному процесі, безумовно, можна широко зв'язати з поступом шляхетства, як владущої класи в XIII — XVI вв. Ясно — як старіший спосіб позивання — через служебника, пройшовши шлях особистих привилеїв, перетворився в шляхетський спосіб позивання через писаний позовний лист. Увесь формалізм позовного листа є тільки окремих відбиток загального становища польського шляхетства, що поглибило надмірно інтереси особи, індивідуальности. Особисті права в польському становому суспільстві поступінно здобуває шляхта. Неформальний, усний позов через служебника дає мало гарантій, що особисті права шляхтича не буде порушено. Отже, писаний позов і став за характерну ознаку шляхетського процесу.

Яскраву протилежність прав особи на суді являє собою процес у московській державі з XVI в. Запівання сторони позбавляється характеру виконання згоди навіть в обвинувальному процесі, а не то що в процесі розшукному. І тут характер запівання до суду одбиває на собі загальну картину співвідношення особи й держави. Це-ж відомо, що найвищий урядовець там в очах царевих був „холопишкою“.

Шлях розвитку процесу в Литовському князівстві стояв ближче до польського. Важко сказати, якою мірою позов у зах.-рус. процесуальному праві запозичив форми польські, бо це питання у нас ще не досліджено. У кожному разі позивання через лист позовний, а не через

„детского“ було питанням класової чести лит.-руського шляхетства, якого воно вимагало від державної влади та здобуло кінець-кінцем.

Отож зазначеній праці бракує ширшого соціального тла, на якому відбувалася заміна одних форм позову на інші в польському процесі. Що правда, автор зазначає дві добі: XIII—XIV й XV—XVI вв. Але в цих межах він опрацьовує матеріял головне формально-догматичною методою.

Навряд чи цілком добре пояснює автор розвиток формалізму позову поширенням письменности в XV в. та діяльністю прокураторів (судових представників). Передусім, — невідомий обсяг загальної письменности польського суспільства за тих часів, а по-друге — загальна письменність зовсім не збігається з письменністю правничою. І як-раз навпаки, мало не всі приклади з джерел, що наводить автор, свідчать за те, що сторони провадили судові справи не особисто, а через суд представників. Це як-раз і доводить, що суд вже не був приступний для всіх і, значить, загальна письменність у Польщі не була за помічника в юриспруденції. Отже, причина не в цьому, а в загальній ускладненості процесуальних форм та їх неупорядкованості. Саме в XV в. лицарство протестувало проти неправосуддя та зловживаннів можновладства, що в своїх руках тримали головні судові уряди в державі. Нешавські статuti 1454 р. мали впорядкувати юстицію.

Отож формалізм у процесі ще не є сам по собі, як гадає автор, певний довід високого рівня культури польського суспільства. Як видно з судової практики XVI в. Лит. князівства, всю правну плутанину, що її так блискуче виявляли сторони, підготовлювано заздалегідь порадившись з крутіями-адвокатами.

Закінчуючи свою працю, автор підкреслює, що формалізм позову розвинувся в XV в. в міру того, як зростала письменність. Цими останніми словами він хоче залишити в пам'яті читача найхарактернішу рису позову й причину цього. Проте, автор не пояснив та не довів, який причинний зв'язок існує поміж цими явищами. На нашу думку, причини треба шукати глибше, в соціальній історії польського суспільства взагалі і зокрема в неупорядкованому становищі законодавства, що за тих часів відбивало боротьбу інтересів можновладства з лицарством. Справді, перемога шляхетства (рицарства) дала змогу усунути законодавчим шляхом ті хиби позову, що так надзвичайно шкодило як-раз інтересам шляхетства.

Ми зупинилися на головних авторових висновках. А втім, і не погоджуючись з дечим, треба підкреслити, що автор старанно опрацьовував таке, здавалося-б, дрібне питання, визначив різні форми позову й показав важливе значіння його в давньому польському процесі. Ця-ж праця має і окремий інтерес для дослідників історії українського процесу, даючи певне наукове тло для порівняльного вивчення позову в процесі українському.

Степан Борисенко.

Bohdan Barwiński. *Wypraszanie od kary śmierci w dawnym prawie polskim w XVI—XIX wieku* (Pamiętnik historyczno-prawny, t. II, zeszyt 1). Lwów 1925, стор. 66, ціна 5 zł.).

13 березня 1894 року, небіжчик О. І. Левицький зачитав у засіданні Історичного Товариства Нестора Літописця доповідь „Изъ історіи

обычного права юго-западной Руси въ XVII вѣкѣ¹⁾. У доповіді розглянено цікавий звичай, що існував на Україні: злочинець, присуджений до смертної кари, здобував помилювання, коли будь-яка дівчина давала згоду одружитися з ним і він, з свого боку, згоджувався. Про цей звичай свідчать, по-перше, українські народні перекази. Один переказ записано ще на початку XIX віку на Катеринославщині („Устное повѣствованіе запорожца Коржа“). Мова мовиться про те, що в місті Самарі вели на скарання козака, засудженого на смерть, у супроводі великого натовпу народу; дорогою зустріли дівчину під білим покривалом, що прилюдно висловила бажання одружитися з засудженим; останній вимагає, щоб дівчина скинула покривало, і як побачив її обличчя, то згукнув: „як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу“. Про такий самий випадок мовиться в другому переказі, записаному в другій половині XIX в. на Волині (в с. Крупці Дубенського повіту). Вродливого козака присуджено до страти за якийсь злочин; кат вже повів козака до колоди, щоб виконати смертний вирок: але-ж із натовпу вийшла дівчина й покрила хусткою голову козака, даючи знак, що вона згоджується одружитись з ним і визволити його таким чином від смерти; козак подивився на дівчину та й каже до ката: „Е, рубай краще, а жити з такою поганою не хочу“.

О. І. Левицькому пощастило розшукати в Київському Центральному Архіві документ, що стверджує правдивість народніх переказів про звичай визволяти від смерти через одружіння. Р. 1606 в м. Олиці (на Волині) сидів у в'язниці Януш Кобринець, обвинувачений у тому, що забив свого товариша. До суду, коли розглядувано справу Януша Кобринця, з'явилася дівчина („учтивая девочка местская“) і порушила прохання про дозвіл одружитися з обвинуваченим. Обвинувачений згодився, пішов з дівчиною до костюлу і „принял шлюб“; на цьому судова справа закінчилася і злочинця не судили і не карали²⁾.

О. І. Левицький написав доповідь виключно на підставі одного архівного документу 1606 р. і двох народніх переказів. Ні в законодавстві, ні в актах, що їх вже надруковано, звісток про цей звичай він не зустрічав, хоч сподівався, що в архівах судів ратушних, магістратських та особливо козацьких майбутні дослідники розшукають належні матеріали. Але все-ж-таки, на його думку, звичай застосовувано рідко на Україні, і не можна його вважати за звичай місцевого українського походження. Тимчасом відомо, що він існував у побуті різних західно-європейських народів. Тому можна гадати, що він західно-європейського походження і перейшов на Україну з Західної Європи.

З приводу доповіді О. І. Левицького надрукував рецензію В. Гнатюк³⁾. Він свідчить, що такі самі народні перекази курсують і в Галичині (особливо про опришків), що йому самому доводилося їх чути, хоча тоді він їх не записував, і що досі не звертали уваги на цей звичай, а тому мало збереглося записаних звісток про нього. Проте з'явилися нові звістки про окремі випадки застосування цього звичаю в Польщі і на Україні в польській та українській літературі і про народні

¹⁾ Про засідання див. „Чтенія Истор. О-ва Нестора Лѣтописца, кн. IX“, Київ, 1895. Цієї-ж теми торкнувся О. І. Левицький у доповіді на археологічному з'їзді в Києві в 1899 р.— „Обычныя формы заключенія браковъ въ южной Россіи въ XVI—XVII вв.“ (Київ. Старина, 1900, янв.). На цю-ж-таки тему написано статтю О. І. Левицького „Обычай помилованія преступника избраннаго дѣвушкой въ мужья“ (Київ. Старина, 1905, янв.).

²⁾ Документ надруковано в Архивѣ Юго-Зап. Россіи, ч. VIII, т. III (стор. 52—522). К. 1900.

³⁾ Записки Наук. Товар. ім Шевченка, т. 73.

перекази. З'явилися на підставі відомих матеріалів і наукові праці, що з'ясовують цей звичай: праця Станіслава Естрайхера („Wypraszanie od kary śmierci w obyczaju naszego ludu“, 1904), написана на підставі 8 випадків; Єроніма Лопацинського („Zwyczaj ocalania skazanego na śmierć przez dziewicę“) з приводу праць О. І. Левицького й Ст. Естрайхера¹⁾; М. Є. Слабченка („Casus notabilis“), присвячена головним чином цьому звичаєві в Зах. Європі²⁾; праця Волод. Гнатюка („Пісня про покритку, що втопила дитину“, 1919; розділ X „увільнення від кари смерті“), написана на підставі 13 випадків та народніх переказів і згадок у художній літературі³⁾.

За наших часів, у 1925 р., питанню про звичай звільняти від кари на смерть злочинця через одружіння присвятив свою працю польський вчений Богдан Барвінський „Wypraszanie od kary śmierci w dawniejszym prawie polskiem XVI—XIX wieku“. Під правом польським автор розуміє право, що існувало в межах кол. Речи Посполитої, себ-то і властиве право польське (чи польського народу) й право українське. Автор не має нових матеріалів, але-ж він цілком використав усі матеріали досі відомі в літературі польській і українській. Він насамперед викладає всі окремі фактичні випадки звичаю звільняти від кари на смерть шляхом одружіння, що їх оголошено в літературі польській та українській, і на підставі окремих випадків робить висновки що-до всебічного з'ясування цього звичаю, причому звертає увагу і на питання, що їх не зачіпали попередні дослідники, або показує помилки і поправляє своїх попередників. Виходить, що відомо 20 випадків: 11 на території польського народу і 9 на території українського народу. Звичайно, здебільшого, жінка (жінщина) визволяла чоловіка (мужчину): не тільки невинна („учтива“) дівчина, як гадав О. І. Левицький, але й вдова, дружина, ба навіть повія (в Зах. Європі). В меншості випадків чоловік (мужчина) звільняв жінку (жінчину), зокрема, іноді чоловік звільняв свою дружину. На думку проф. Слабченка, чоловік (мужчина) міг звільнити чоловіка (мужчину); на думку Б. Барвінського, це неможливо: єдиний випадок, що на підставі його проф. Слабченко зробив такий висновок, свідчить про насильство, а не про звичай звільняти від кари на смерть (у Луцькому в 1598 р. семінаристи одбили в'язня, що його засуджено на смерть). Звільнення від кари на смерть залежало від суду: в 4 випадках (з 20) злочинця карали, не вважаючи на те, що дівчина згоджувалася одружитись із ним; у всіх інших (16) випадках злочинця не карали смертю, але в одному випадкові (1743 р.) жінку на прохання її чоловіка звільнили од кари на смерть і покарали на тілі (дали 200 різок). Часто суд мусів звільняти злочинця від кари на смерть, коли того вимагала юрба, що збиралася на місце кари. Прохали про звільнення звичайно тоді, коли був уже вирок оголошений і перед його виконанням. Прохання з боку дівчини чи вдови, а так само про звільнення дівчини робилось за умовою негайного одружіння. За знак згоди на одружіння була звичайно хустка, що її дівчина напинала злочинцеві на голову або шию. Умова одружіння була зайва тоді, коли прохала дружина за свого чоловіка або чоловік за свою дружину. Звичай звільняти від кари на смерть не місцевого походження; його занесено до Польщі і на Україну з Західньої Європи через колонізацію німецьку й мадярську.

¹⁾ Wisła, t. XIX, Warszawa, 1905, zesz. III, str. 274—290.

²⁾ Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв., Одесса, 1911, стр. 239—256.

³⁾ Матеріали до української етнології, вид. Етногр. Ком. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, XIX—XX, 1919, стор. 370—386.

Докладно й ґрунтовно зааналізувавши 20 фактичних випадків, коли звільнено од кари на смерть, Б. Барвінський так само докладно зупиняється на народніх переказах на цю-ж-таки тему. Крім двох українських переказів (з Катеринославщини й Волини), що на їх звернув увагу О. І. Левицький, у літературі українській, польській і иншій зах.-європейській відомі численні инші перекази, дуже подібні один до одного і зокрема поширено переказ про те, як злочинець одмовивсь одружитися з несподіваною збавителькою і таким чином зберегти життя: злочинець уважає за краще прийняти смерть од ката ніж жити з осоружною дружиною. Ці народні перекази — мандрівного характеру. Вони перейшли до Польщі й на Україну так само, як перейшов і звичай звільняти від кари на смерть.

Нарешті, Б. Барвінський зазначає, що звичай звільняти від кари на смерть знайшов відгук і в художній літературі. Про його згадують польський письменник Сенкевич у романі „Хрестоносці“, французький письменник В. Гюґо в романі „Notre dame de Paris“, українські письменники: Брешко-Брешковський (повість „Запорожець Підкова“), Павло Барвінський-Ізраїльтенко (Драматичні твори. „Антось Дукат“), Євґ. Гребінка (повість „Чайковський“), Добровольський („Ярина“. Оповідання з запорозького життя. З російського переповів Борковський), Бор. Грінченко (вірш „Лесь, преславний гайдамака“).

Між иншим, Б. Барвінський ставить перед собою завдання — зацікавити вчених дослідників звичаєм звільняти від кари на смерть і викликати розшукування нових матеріялів про його; матеріяли повинні бути, на його думку, і в архівах і в надрукованих часописах та инших виданнях¹⁾. Нові матеріяли будуть за підставу, щоб краще з'ясувати звичай звільняти від кари на смерть. Матеріяли, що вже надруковані й відомі, до краю використав Б. Барвінський у своїй цінній та ґрунтовній праці. Лиш одне питання, що-до звичаю звільняти від кари на смерть, не до кінця розв'язано в праці Б. Барвінського на підставі відомих матеріялів, — це питання про те, звідки походить звичай. Б. Барвінський зупиняється на поглядах своїх попередників з приводу цього питання, самостійно-ж його не розв'язує, хоча, на мою думку, відомі матеріяли дають змогу зробити правдоподібне припущення, якщо не остаточний, безперечний висновок.

Вол. Гнатюк у рецензії на працю О. І. Левицького, згадуючи і працю Естрайхера, пише: „звідки одначе він (звичай) узявся, як повстав, коли й де, того не вказують за браком джерел. Естрайхер зводить його до особистого азія, Левіцький до прав римських весталок, але здається, що за його початком треба шукати в значно дальшій старині“ (стор. 217). На мою думку, ця значно дальша старовина доходить до стародавніх часів, коли почали обмежувати звичай кривавої помсти. Кривава помста, непевна і необмежена, що повстала на зорі людського існування й панувала за перших часів первісної культури, бо цілком відповідала тодішньому господарству збирання й примітивному комунізмові, згодом, саме як зросли продукційні сили й господарство розвинулося, вже не відповідала новим умовам життя; непевна й необмежена кривава помста, що переходила од покоління до покоління, навпаки — перешкоджала успіхам господарства. Тоді поволі й поступінно починається процес обмежу-

¹⁾ Що це припущення правдиве, свідчить один (невідомий Б. Барвінському) документ у „Матеріялах звичаєвого права, що залишилось після Ол. Хв. Кістяківського“: Вас. Білозерський читав у газеті „Kurjer Polski“ за 1707 (чи 1709 або 1727 р.), що в Люблині злочинця, засудженого до кари на смерть за вбивство, жінка (жінщина) накрила хусткою й визволила від страти (пачка V).

вання кривавої помсти в різних формах. Тоді з'являються звичаї про те, хто саме має право й обов'язок мститися? кому саме можна мстити? за що і в якій формі можна мстити? коли можна мститися? і коли, себ-то з впливом якого терміну, помста припиняється? де, в яких місцях помста забороняється? Тоді з'являються звичаї і про те, через які обставини злочинця звільняють од кривавої помсти? Злочинця звільняють від кривавої помсти через викуп: він платить укривдженому нагороду, і укривджений відмовляється від помсти; з початку писаної історії система викупів, замість помсти, панує, але вона зародилася ще за первісної культури. Злочинця звільняють від кривавої помсти, коли прощає його укривджений і замирюється з ним; такого прощення й замирення можна досягти, коли втрутаються в справу почесні особи, прохаючи укривдженого простити винного, замиритися з ним. У деяких народів значіння має втручання жінки, що визначає оборону злочинця через жінку; наприклад, у кавказьких гірняків (черкесів, мінгрельців, мохевців, тушинів) жінка кидає „мандилі“ (хустку з голови) під ноги месникові, покриває голову злочинця своїм одягом, або рукою доторкається до злочинця, — тоді месник не має права мститися, бо жінка (жінщина) взяла злочинця під свою оборону; і так само за давньо-чеським звичаєвим правом не можна було доторкатися до злочинця, що його обняла або покрила своїм одягом його дружина, або коли він стояв перед чеською королевою¹⁾. Злочинець звільнявся від кривавої помсти через фіктивне споріднення з укривдженим; на Кавказі вбійник, щоб уникнути помсти, торкався губами до грудів матери вбитого, робивсь таким чином ніби-то за його брата, і йому вже, як своєму родичеві, не мстили. Коли фіктивне споріднення визволяло від помсти, то ще більше значіння мало дійсне споріднення через одружіння з дівчиною або вдовою з роду укривдженого Деревляни, які вбили київського князя Ігоря, добре знали, що вдова вбитого, княгиня Ольга, неминуче відомстить чоловікову смерть, і тому, щоб запобігти помсті, вони пропонували Ользі одружитися з їх князем Малом. Народні казки теж згадують про цей звичай: одружіння відкидає помсту²⁾.

Помста поступінно вимирає та й зникла. З'явилися кари, що їх накладає суд від імення держави. Але кари не є щось нове, одмінне од помсти, що не має з помстою ніякого зв'язку. Навпаки, кари поступінно змінювали й змінили помсту. Зокрема, смертна кара змінила криваву помсту, себ-то вбивство злочинця з боку укривдженого. Форми обмеження кривавої помсти збереглися на довгі часи і почали застосовуватися до смертної кари. Зокрема, збереглись заходи звільняти злочинця від кари на смерть, збереглися стародавні заходи і навіть досягли розвитку. Колись злочинець шляхом викупу звільнявся від помсти; тепер він шляхом викупу звільнявся від страти. Пам'ятки давньо-руського права і Литовський Статут свідчать за те, що можна було одкупитися од кари на смерть. Колись укривджений прощав злочинця через те, що втручалися й прохали про це почесні особи; тепер теж злочинця визволяли від смертної кари на прохання од знатних людей, духовництва, громади. Колись у справі звільнення злочинця від кривавої помсти грала ролю заборона з боку жінки і одружіння; і тепер звільняли від смертної кари через прохання дружини, через прохання дівчини або вдови, що згоджувалася одружитись із злочинцем.

Відома річ, що звичаї звільняти від кари на смерть не тотожні цілком з звичаями звільняти від кривавої помсти: Але-ж безперечно,

¹⁾ Моя праця „Кровавая месть и смертныя казни“, вип. 1, стор. 75—77.

²⁾ Див. мою працю „Кровавая месть и смертныя казни“, вип. 1. Томськ 1908, стор. 63—100.

вони походять від них, хоча форма їх трохи змінилася. З другого боку, кара — не помста, і те, що було прийнятне за часів помсти, вже не прийнятне за часів кари. Тому звільнення від смерті, що повстало за часів помсти, збереглося попереду, за перших часів кари, але поступово руйнується. Старовинний звичай звільняти від кари поступінно вимирає. В XVII—XIX вв. влада иноді не визнає його й згоджується визнати лиш через загрозливі вимоги юрби. Навпаки, народ визнає і вимагає виконання. Навіть у другій четвертині XIX в. в Польщі й на Україні збереглися народні перекази про цей звичай. Київський професор небіжчик Л. С. Білогриць-Котляревський у 1879 р. чув був від салдата-поляка переказ цього звичаю; Вас. Білозерський свідчить, що такі-ж перекази існували в 1879 р. на Україні й у Польщі, в Ломжинській губ. (див. „Матеріяли звичаєвого права, що залишилися після смерті Ол. Хв. Кістяківського“, пачка V).

На думку дослідників, звичай звільняти від кари на смерть через одружіння в Польщі й на Україні не місцевого походження, він перейшов у Польщу і на Україну з Західньої Європи. Чи так, чи ні? Ми не маємо безперечних підстав, щоб розв'язати це питання. Але можна висловити деякі міркування, що послабляють силу загально-прийнятого погляду. Без сумніву, повинен бути належний ґрунт, щоб на йому виробився самостійно місцевий звичай, або щоб на йому-таки вкоренився запозичений чужий. Бо якщо сприятливого ґрунту бракуватиме, то запозичений чужий звичай неминуче загине. Отже, можна сказати, що сприятливий ґрунт для звичаю, який нас цікавить, був не тільки в країнах Західньої Європи, ба й у Польщі, на Україні і в багатьох інших країнах, у багатьох народів. Саме обмеження кривавої помсти, потім кари на смерть було відоме багатьом народам, є, можна сказати, загально-людське явище. Звільнення від кривавої помсти й кари на смерть через прохання, через одружіння, через жінчин захист, — ці звичаї відомі різним народам, у тому числі українцям і полякам. Тому, можна гадати, що звичай звільняти від кари на смерть через одружіння міг і самостійно виробитися в Польщі та на Україні, а якщо він повстав попереду в Західній Європі, то без усякої перешкоди перейшов у Польщу та Україну і зробивсь своїм місцевим звичаєм.

Акад. О. Малиновський.

Проф. Р. Лашенно. *Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі*. Відбитка з Записок У. Г. А. в ЧСР.

Зазначена праця має 12 стор. і надрукована була в „Записках Української Господарчої Академії“ в Чехо-Словацькій Республіці. Вона становить витяг з незакінченої ще друком монографії автора про „Копні суди“.

Приклад, що на ньому демонструє автор копний процес, не новий, нікому ще невідомий, а надрукований давно в Актах Вил. Арх. Ком., т. XVIII під № 345.

У підсумках (стор. 7—8) автор одзначає такі інститути копного судочинства: огляд, вивід винного, присягу скривдженого, вирок (кара на горло за крадіж захованого в землю збіжжя з відшкодуванням через гродський суд), зізнання возного, оповідання скривджених на уряді відносно стягнення з засуджених шкод і репротестація винних з вимогою скасувати вирок копний.

Як бачимо, автор продемонстрував дуже скорочений процес, не помітивши до того надто важливого інституту, з якого починається

кожна справа на копному суді — скарги скривдженого. У наведеному прикладі ми маємо випадок, коли скривджені, скликавши громадський суд, у своїй скарзі дають вину певним особам, а ті мали змогу відповісти на таке пряме обвинувачення, — вивід особі дати чи слід свій очистити. Із доводів тут зазначено лиш огляд і присягу. Далі йде вирок і зв'язані з ним дії — зізнання возного, апеляція до гродського суду і т. и. Але цей скорочений процес не дає уявлення про той процес, що відбувається на копному суді, коли скривджений свого шкодного не знає й підозри ні на кого не має. З цього погляду можна заперечувати авторові, що навряд чи вдало він вибрав приклад для демонстрування на ньому копного процесу.

Не можна так само замовчати хиб, що їх допустився автор. Перша хибка — це твердження, що стягали відшкодування з винного через гродський суд, якщо винний був шляхтич. Не кажучи вже про акти, арт. 9 розд. XIV Статуту 1588 р. ясно говорить, що через гродський суд стягали всяку сказану на копному суді заплату, якщо винний, хоч-би якого стану він був, добровільно її не платив.

Друга помилка полягає в наданні гродському судові касаційних функцій: гродський суд був за апеляційну, а не за касаційну інстанцію для вироків копного суду. Те, що гродський суд міг одмінити — к а с у в а т и вирок копного суду, ще не робило з гродського суду касаційної інстанції. За тих часів знали лиш апеляційні, а не касаційні інстанції.

Зазначені помилки доводять, що авторові бракує широкого обізнання з актовим матеріалом про копний суд і навіть з кількома артикулами Статуту, що говорять про копу.

Ір. Черкаський.

Н. Ю. Мірза-Авак'янц. „Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. 1. Роля громади в судовій практиці“.

У ч. 2—3 Наукового Збірника Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури вміщено розвідку під виписаним заголовком. Для дослідів узято добу, коли український народ визволився з-під кормиги лядської, і міг виявити свою здібність до утворення свого власного судового устрою й судочинства. Можна не погоджуватися лиш з суто-зовнішньою, штучною межею, за яку наш автор у своїх нарисах не гадає виходити. Свій судовий устрій Гетьманська Україна заховала не до кінця XVII ст., як це можна було-б собі уявити з заголовку зазначеної праці¹⁾, а до заведення т. зв. Статутових судів у р. 1764, хоча деякі риси його існували й за Статутових судів у вигляді, напр., полкового суду для карних справ та сотенного для дрібних справ рядового козацтва. Зміни в судовому процесі в зв'язку з впливом Московщини на судовий устрій Гетьманщини почалися не з 1700 року, а тільки з заведенням Малоросійської Колегії й то після того, як усунено від гетьманства Павла Полуботка, що йому належить оформлення в офіційній формі універсалу всього того устрою судового, який, починаючи ще з часів зародку війська Запорозького, вільно розвивався, не зазнаючи перешкод, аж до доби Малоросійської Колегії й, особливо, Правління Гетьманського уряду 1734 р. На превеликий жаль, і досі ще невідомі науці ті універ-

¹⁾ Правда, полемізуючи з М. Є. Слабченком, наш автор переносить вплив громади на суд навіть на початок XVIII ст. (стор. 90).

сали Павла Полуботка в оригіналі, а лиш у канцелярському короткому формулюванні Журналу Генеральної Канцелярії з дня 19 серпня ¹⁾ та 3 грудня р. 1722 ²⁾).

У тих універсалах, оскільки про це можна гадати з канцелярського переказу їх, як у дзеркалі, відбився судовий устрій козацьких судів зо всіма його особливостями.

Отже Н. Ю. Мірзі-Авак'янц у дальшій своїй праці треба було-б зректися штучних хронологічних меж, бо історію розподіляти треба не штучно по століттях, а по тих чи інших подіях, що мали епохальне значіння.

У своїй характеристиці суду Н. Ю. Мірза-Авак'янц слушно зазначає, що тодішній суд був загальностановим (стор. 83), але її твердження, що судова колегія складалася з трьох елементів — козацтва, міщанства й громади (*ibid.*) — неправильне: судова колегія складалася з двох елементів — представників уряду (козацького й міщанського) та громади, під якою треба розуміти загал простих козаків, міщан і селян; наш-же автор якось неясно уявляє собі склад громади, під якою він розуміє „населення, козацтво й поспільство“ (стор. 84); коли козацтво являє собою певну групу людности, то що треба розуміти під „населенням“ і „поспільством“, за термінологією нашого автора, зрозуміти важко. Даремно наш автор намагається встановити, хто саме з козацької й міщанської старшини обов'язково повинен був брати участь у суді, і робить висновок, що цього встановити не можна: кожний з старшини мав право брати участь у судовій колегії, але участь його не була обов'язкова. Не спостеріг наш автор того, що участь у суді старшинського елементу взагалі була обов'язкова, а хто власне з тої старшини засідав у суді, значіння не мало. Не схопивши цього, наш автор, „несталість судової колегії що-до представників адміністрації“ пояснює тим, що тодішній суд „виконував функції не тільки, а може навіть і не стільки судові, як нотаріальні — перед ним робили заяви про купівлю та продаж земель, поділ майна, виплати грошей, сварки та згоди й инш., і суд занотовував їх, „актикував“ у книгах. З другого боку, суд часто виступав як посередник поміж сторонами, приводячи їх до згоди. Ясно, що для переведення поточної роботи подібного типу зовсім не було потреби в присутності великої урядової колегії“ (*ibid.*). Наведена цитата показує нам, що наш автор мало обізнаний з функціями суду взагалі, коли приймання скарг і судове посередництво — намагання помирити сторони — він вважає за нотарні функції.

Що-до участі в суді другого елементу — громади, то наш автор зазначає, що „без участі (її)... тоді не розв'язували жадної справи“ (*ibid.*), що „присутність громади й участь її в судовій справі — обов'язкова“ (*ibid.*), причому, на думку автора „в тогочасному житті громада загалом мала величезне значіння і її вплив виходив далеко по-за межі судової діяльності, охоплюючи щоденне життя людини в усіх його конкретних проявах: громада добре знала кожного зі своїх членів, контролювала його, доводила до відому уряду про ті чи інші підозрілі вчинки з його боку, нарешті, ловила на „злому вчинку“, словом громадський контроль над кожним був дійсний і широкий“ (стор. 85). Але, зазначимо від себе, всі оці поліційного характеру дії громади не мали безпосереднього відношення до суду.

Переходячи до студіювання ролі громади в суді, автор вважає, що „вона виявлялася в такому напрямку:

¹⁾ Чтенія в ист. общ. Нестора Лѣт., кн. XII, відділ III, стор. 94—95. ²⁾ *Ibid*, стор. 106.

1) Громада була обов'язково присутня на суді, бо тогочасні суди були прилюдні.

2) Члени громади виступали як помічники судової колегії, беручи участь у різних оглядах, що мали відношення до справи, а також часом переводячи слідство.

3) Члени громади виступали на суді як свідки, оповіщаючи про ті чи інші факти з діяльності злочинців, про які вони знали, хоч-би офіційно в ролі свідків їх і не викликали.

4) До громади зверталася судова колегія в тому разі, коли не знала, на якій ухвалі спинитися, у складних випадках навіть скликаючи спеціальні ширші збори для вияснення справи.

5) Громада впливала на присуд, виступаючи на суді з проханням про зміну або зменшення кари злочинцеві, а то й зовсім звільнення його від кари, й ці прохання судова колегія завжди брала на увагу" (стор. 85 — 86).

Коли не розшифровувати докладніше так зформулованих висновків нашого автора про роль громади в суді, то можна було-б сказати, що в такому вигляді громада не була за обов'язковий елемент суду, бо 1) прилюдність суду значить, що двері судового засідання відкриті для всякого, але суд не припиняє своєї діяльності, коли до залі засідання ніхто з громади взагалі (з публіки) не зайде; 2) брати допомічну роль в судових оглядах можуть і сучасні „поняті“ чи експерти, але суд не завжди звертається до їх послуг; 3) бути на суді за свідка, хоч-би й з власної ініціативи, не значить становити обов'язковий елемент суду; 4) звертатися до суду з проханнями про зміну кари або й звільнення від неї, незалежно від наслідків такого прохання, теж не значить брати участь у суді; 5) можна визнати вплив громади лиш в одному з зазначених висновків — це в тому випадкові, коли громада відгравала роль якоїсь консультаційної установи, до якої суд звертався по пораду, як йому вирішити ту чи іншу справу; але й такої установи справді не було.

Коли-ж звернутися до розкривання дужок під зазначеними формулами, то ми побачимо, що наш автор або неправильно зформулував, або не так, як треба, розуміє цитований матеріал. Як на приклад неправильного зформулювання можна вказати на пункт про обов'язкову присутність на суді громади на тій підставі, що тогочасні суди були прилюдні. Розкриваючи-ж дужки під цією формулою, автор наш, давши дотепне заперечення відомому поглядові проф. М. Є. Слабченка на роль громади в суді, як доказників, свідків, експертів, а не як суддів (стор. 86 — 87), подає скількись виразів з актів, що доводять не присутність громади на суді, як гадає наш автор, а участь її в самому суді, в складі судової колегії; це ясно буде з дальшого. Тут же наш автор, зробивши невеличкий і даремний екскурс у Магдебурзьке право, за О. І. Левицьким, з'ясовує термін „беззацних“, себ-то позбавлених чести, щоб довести, що присутніми на суді були лиш „добрі“, „зацні“, „пристойні“ й „віри гідні“ люди; усі ці риси, на думку нашого автора, об'єднуються в правоздатності. Не треба було робити екскурсу в Магдебурзьке право, щоб пояснити, що присутніми на суді могли бути лиш люди чесні, себ-то ні в чому не запідозрені, не злочинці, бо навряд чи хто небудь із громади, що був на суді, чув про виволанців, під якими й треба розуміти позбавлених чести. Правильно наш автор спостеріг, що склад громади, „присутньої на суді“ не був постійний, а мінявся у кожній справі навіть того самого дня (стор. 89).

Правильно також наш автор одзначає участь громади в огляданні й у переведенні слідства з тим хіба додатком, що члени громади брали

в них участь як справжні судді; бо коли суд „от боку свого“ посилав кого-небудь з товариства на оглядання або на переведення слідства судового (не попереднього), то це значить, що суд із свого складу виділяв меншу колегію, якій і доручав на місці перевести ту чи іншу судово-слідчу дію. Даремне тільки наш автор наводить як приклад слідства, що його переводила громада, випадок копного суду, що відбувся у с. Азаровці на Стародубівщині р. 1690 (стор. 91), бо копний суд і участь громади в урядовому суді це — не те-ж саме.

Я проминаю без уваги кілька рядків, де наш автор з'ясовує ролі громади, як свідків і доказчиків на суді (стор. 91), бо тут нічого дивного й оригінального немає.

Тепер до яскравого прикладу не тільки неправильного формулювання, але й неправильного розуміння матеріялу (актів). „Особливо велика ролі громади, каже наш автор, була в тому випадку, коли судова колегія не знала, як розв'язати справу, чи не наважувалася взяти її на себе, як надто важливу. В такому разі зверталися до громади“ (стор. 91). На довід своєї тези наш автор подає таку цитату: „При насъ, обопольныхъ сторонъ зацне славетнихъ товариства и мѣщанъ, именъно тут написанихъ... и многихъ персонъ зацныхъ и веры годныхъ людяхъ радилисмо единокупно¹⁾, яковим кшталтом из проступъними а явъными злочинцами, с нихъ за ихъ расколь вчинити кару“... І вислухавши „пораду еднopolную¹⁾, уряд, каже наш автор, ухвалив“ (стор. 92). Для ясності треба було-б виписати ймення тих урядових осіб з козаків і міщан, що брали участь у суді, замість яких наш автор поставив крапки; тоді було-б ясніше, що суд, який складався з уряду козацького й міщанського, до жадної громади, яка-б становила щось окреме від судової колегії, не звертався по пораду, а вкупі „з многими персонами зацними й віри гідними“, що, очевидячки, теж увіходили до складу судової колегії, радився єдинокупно, утворивши з себе одну купу, одну колегію, як-би покарати злочинців. Таке розуміння наведеної цитати підпирається й другою цитатою, що наводить наш автор у справі „збавлення паненства млинаром полтавським дочки Вакулиної“: „уряд судовий, каже наш автор, на чолі з полковником звернувся до громади²⁾: „зазвавши на таку справу з околичное резиденциѣ Полтавское атаманѣ і всѣхъ особъ зацнихъ старожитного товариства, а з ними вирозумѣвши скаргу и отповѣдь... декрет винайшлисмо“ (стор. 91)³⁾. Тут знову жадного звертання до якоїсь мітичної громади, що стоїть осторонь од суду й утворює з себе якусь консультаційну установу при урядовому суді, немає. Цитата ясно говорить про те, яким чином судовий уряд поповнювався другим елементом — громадським; уряд скликає з околичних населених місць отаманів і всіх осіб зацних старого віку товариства — тоб-то старих козаків і вкупі „з ними“, вислухавши скаргу й пояснення винного, виніс вирок.

Що-до впливу громади на зменшення кари або й звільнення від неї (стор. 93), то проти цього сперечатися не можна, зазначивши хіба, що з такими проханнями до суду зверталася не та громада, що брала участь у суді, а звичайно родичі засудженого, або „упрсшені“ від них інші „пристойні особи“, що не те-ж саме.

Одзначивши ролі громади в суді, наш автор зазначає, що „суд являється лише однією з форм діяльності громади, впливом якої було, можна сказати не помиляючися, просякнуте все тогочасне життя широким мас“ (стор. 94), а на довід цього сумнівного твердження наш автор

¹⁾ Підкреслення наше. *Ір. Ч.* ²⁾ Далі йде цитата з акту.

³⁾ Підкреслення наше.

наводить отакі виступи громади: вона, як юридична особа, будучи власником громадської землі, нею шафувала, продаючи, купуючи, даруючи її на церкви та монастирі; за ню вона вела позви в судах; запрошувала до себе на парафії духівництво, складаючи з ним про це певні умови (94 — 95).

На закінчення своєї розвідки наш автор коротко спиняється на звязку судових функцій громади з копою, голослівно стверджуючи, що „судова діяльність громади др. пол. XVII ст. має безпосередній звязок із копою, як старовинною формою народнього суду“ (стор. 95). Одзначивши слідом за проф. Н. Іванішевим та О. Єфименковою ролю копного суду, як переважно слідчого органу (це далеко не так), наш автор убачає різницю межі ролею громади й копою в отаких двох пунктах: 1) На зборах копи повинні були бути присутніми всі мужі копної округи; для участі-ж громади в суді другої пол. XVII ст. на Гетьманській Україні жадної обов'язковости не було, а від цього залежав „текучий склад громади в судовому процесі“. 2) „Копя провадила слідство, судила злочинців і виконувала сама присуд над ними (де-ж тут функції копи, як переважно слідчого органу?), громада мала вужчі функції, бо не судила сама, але була при судовому процесі, що вела судова колегія, впливаючи в певному напрямку на присуд, хоч і не складала його сама, незалежно від уряду. Разом із тим громада не виконувала присуду безпосередньо, напр., не вішала злочинця, як це робила копа, бо зазначені функції виконували певні судові (sic) особи (кат або „містр“ та инш.), яких копа не мала“ (ibid.). Загальний висновок автора такий: „Участь громади в суді другої половини XVII ст. була відгуком старих форм суду народнього — копного, але пристосованим до нових умов і з обсягом діяльності урізаним; порівнюючи з попереднім“ (стор. 96).

Розвідку свою Н. Ю. Мірза-Авак'янц написала на підставі не тільки надрукованих досі матеріалів із практики козацьких судів другої половини XVII ст., але мала під руками й копію актів з ненадрукованої книги полтавського городового уряду з книгозбірні О. Кістяківського, причому їй відома й невелика література про козацькі суди, опріч книжечки Л. Г. Кутової „Нѣскольکو словѣ о копныхъ судахъ въ Малороссіи“ — (відбитка з XI вип. Трудовъ Черн. Губ. Ученой Арх. Ком.), де зазначений автор на стор. 10 — 12 трактує питання про участь у суді „ради товариської“ і „до суду приналежних осіб“ і тому наближає цю раду до копного суду.

Оце й усе, що безпосередньо стосується до ролі громади в судовій практиці XVII ст. Автор наш, окрім того, зробив спробу, користуючись марксіівською методою, пояснити, чому участь громади в судовому процесі заховалася довше (чи, так справді?) на Полтавщині, аніж по інших місцевостях Гетьманської України. Не зазначаючи джерел, на підставі яких можна було дійти такого висновку, наш автор каже, що „в останню чверть XVII ст. старшинське землеволодіння в Полтавському полку не встигло ані розвинутися в широкій мірі, ані перемогти козацьке й селянське. Місцева старшина — Кочубеї, Іскри, Герцики, Гуджули, Витязенки й инші — всіма засобами набували собі землі, а проте залишалася ще досить широкого вільного степу й для козаків та поспільства. З другого боку, далекі від центру тогочасного політичного життя, на межі з татарами, полтавські степи не вабили до себе генеральної старшини (хіба тільки генеральна старшина набувала собі земельні багатства?!), не обіцяючи особливої користи. От через це в останню чверть XVII ст. в полтавському полку старшина не встигла ще захопити військові землі й залишалася ще багато вільних... За таких обставин зрозуміло, що пануючим типом землеволодіння було дрібне та середнє, а не велике, і полтавський козак та селянин, почувавши під собою міцний еко-

номічний ґрунт¹⁾), був повноправним громадянином, а не панським підданим чи залежним од пана. Через це громада, як впливова одиниця щоденного суспільного життя, не відсунута ще старшинським урядом, повно й яскраво виступає у практиці Полтавського суду... велика роля громади в судовому процесі... була наслідком економічних і суспільних обставин життя: козацтво й поспільство, відограючи не останню ролю у громадських справах, не могло залишити поза межами свого впливу діяльність суду, в якій воно дуже зацікавлене“ (стор. 81 — 2); „в міру розвитку старшинських привилеїв і зросту впливу адміністрації на судові справи значіння громади падає, і на початку XVIII ст., а подекуди й раніше, вона втрачує свою попередню ролю активного співучасника судового процесу, а судові функції скупчуються виключно в руках старшини. Тим паче, що в цей час значну частину селянства вже було перетворено на панських підданих, що залежали від неї“ (стор. 90)¹⁾.

Наведене пояснення ролі громади в судовому процесі не єть безпосередній і логічний висновок з того матеріалу судової практики, над яким наш автор працював. Його взято звідкись зовні, тому воно й не відповідає дійсності. За наведеним поясненням виходить так, що в міру збезземелення козацтва й перетворення поспільства на панських підданих, вплив їх на судову практику слабшає й зводиться на нівець. Але факт безперечний, що не всіх козаків старшина перевернула на посполитих і не всі-ж козаки позбавилися економічної своєї бази, а проте участь рядового козацтва в суді в другій чверті XVIII ст. протоколи вже дійсно не відзначають, а як відзначають, то, порівнюючи, рідко. З другого боку на думку нашого автора, селянство, перетворившись на панських підданців, не могло вже мати жадного впливу на суд і брати в ньому участі. А чи відомо Н. О. Мірзі-Авак'янц, що підданство селян жадною мірою не перешкоджало їм бути „мужами“ на копному суді, брати безпосередню участь не тільки в судово-слідчих функціях копи, а й у винесенні вироків навіть на горло? Чому-ж піддані панські могли бути суддями копними, а піддані старшинські, як члени громади, не могли впливати на суд, а то й брати в ньому участі? Економічні й соціальні відносини, як їх змалювала Н. О. Мірза-Авак'янц, на це запитання відповіді не дають.

На закінчення можна побажати нашому авторові в дальших „нарисах з історії суду в Лівобережній Україні“ держатися ближче матеріалів судової практики козацьких судів, усвідомивши собі попередю з теорії права й судівництва ті питання, які він має на тому матеріалі обґрунтовувати. Треба попередю зробити чорну роботу — вивчити судовий устрій та судочинство козацьких судів, а узагальненням і поясненням місце буде після того, як економічні й соціальні відносини теж будуть вивчені на підставі тої безлічи матеріалів, що нерухомо ще лежать по наших архівах; робити-ж пояснення за трафаретом — марна й ненаукова праця.

Ір. Черкаський.

Др. Микола Чубатий. *Про правне становище церкви в козацькій державі.* Відбитка з „Богословія“, стор. 19—53, 181—203.

Невеличка розміром, стаття д-ра М. Чубатого торкається дуже цікавого й зовсім мало дослідженого питання про правне становище церкви в Лівобережній Україні за Гетьманщини, або — в козацькій дер-

¹⁾ Підкреслення наше.

жаві, як автор її зве, побільшуючи, без потреби, кількість назв, що їх уживають для цієї країни письменники.

Стаття д-ра Чубатого — не дослід. Вона мало відбиває на собі самостійної праці. Літературу питання далеко не вичерпано. Авторів чи невідома, чи він тільки не користується великою й цінною монографією В. Ейнгорна „Очерки по історії Малороссії въ XVII в.—I. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ в царствованіе Алексѣя Михайловича. М. 1899“. Монографія ця містить у собі величезну кількість матеріалу, дуже важливого для освітлення того питання, що його розглядає д-р Чубатий. Критичний розгляд цієї праці небіжчика проф. С. Т. Голубєва в „Чтеніяхъ въ Москов. Общ. Исторіи и Древн. Россійскихъ“ теж дає чимало цінних вказівок і наукового освітлення. Виборче начало в українській церкві д-р Чубатий вияснює, йдучи, головним чином, за Г. І. Маркевичем. Йому невідома і рання стаття проф. І. В. Лучицького „Малороссійская сельская община и сельское духовенство въ XVIII в.“ (відбитка з „Земскаго Обзора“ 1883 р. № 6-й, стор. 72—77), а так само невеличка, але дуже змістовна стаття покійного В. Л. Модзалевського „Старинные договоры прихожанъ со священниками (къ історії южно-русскаго прихода“) Чернігів року 1912“. В передмові до цієї останньої зібрано чимало фактів, що пояснюють правне становище не тільки приходського духівництва, але й української церкви взагалі. Не досить використано й „Исслѣдованіе о подчиненіи Кіевской митрополіи московскому патріархату“ проф. С. Терновського, відомого історика церкви, що редагував частину I тому V „Архива Юго-Западной Россіи“, а так само ті документи, що він видав, хоч вони нашому авторові й відомі. Із джерел д-рові М. Чубатому невідомі зовсім „Пункты“, що їх подало духівництво українських епархій Найсвятішому Синодові підчас Катерининської Великої Комісії року 1767. „Пункты“ ці являють собою правниче обґрунтування прав духівництва і їх треба залічити до найважливіших матеріалів що-до цього. Надруковано їх у дуже приступному виданні — сорок третьому томі „Сборника Императорскаго Русскаго Историческаго Общества“ (Спб. 1885).

Цікава спроба автора використати для своєї мети „Права по которимъ судится малороссійській народъ“. Збірник цей, як відомо, не одержав законодавчої санкції, але він відбивав на собі багато українських звичаєвих норм у тих статтях, що в них за джерело вказані або Статут, або книги магдебурзького права. Треба мати на увазі, що „Права“, не маючи законодавчої сили, були все-ж широко розповсюджені серед українських правників, — їми користувались. Тому автор цілком слушно, на підставі їх норм, характеризує правне становище церкви в половині XVIII в. Ця метода, без сумніву, має наукову вартість.

Статтю д-ра М. Чубатого написано талановито. Зміст її приблизно такий. Унія розколола українську церкву. Православна її частина опинилася в незаконному становищі, в якому вона перебувала перед повстанням Б. Хмельницького. Проти уніятської церкви був нижчий клир та козацтво. Тому їй не було місця на Україні після року 1654. Навіть такі гетьмани, як Виговський, що спочували унії, не могли нічого зробити для уніятської церкви. Безправне становище православної церкви за польського панування віддало її під захист громад, тимчасом як уніятська церква стала залежати від держави й, під впливом католицизму, була позбавлена виборчого начала. Тимчасом у православної церкви, що її охороняли громади, воно розвинулося далі й збереглося навіть під московською владою до початку XVIII в., а то й аж доки скасовано автономний устрій на Україні наприкінці XVIII в.

Вся праця д-ра Чубатого складається з VI розділів, невеличких завбільшки, а саме: I. Церква і державна влада та громадянство по правовим актам 2-ї половини XVII в. II. Роля світського громадянства при обсаді духовних посад. III. Участь світських юдей в заряді церковним майном. IV. Церковні люди. V. Упривилейовання духовного стану. VI. Церковне судівництво та його компетенція.

На жаль, автор часто обмежується тільки загальними міркуваннями і не наводить прикладів, щоб довести свої думки. Ми гадаємо, що це викликала обмеженість місця в часописі. Але, з наукового боку, це велика хиба, особливо, коли мова йде про таке цікаве й таке недосліджене питання, як те, що його торкається автор.

З деякими думками авторовими важко погодитися. Багато він, напр., віддає уваги походженню виборчого начала в церкві од давньої верви і зовсім нехтує економічне та соціальне становище України. Для нього в історії відносин української церкви до московської відігравали переважну ролю ідеї цезаро-папізму. Між тим, хоч він мимохідь і говорить про зміни в соціальному житті України протягом XVII та XVIII вв., але якось не надає їм того важливого, переважного значіння, що вони мали, без сумніву, для правного становища духовного стану.

Праця д-ра Чубатого має вигляд написаної нашвидку. Через те знаходимо в ній іноді помилки. Напр., що-до такого важливого питання, як посольство Інокентія Гізеля в році 1654 (стор. 25), то автор каже начеб-то статті, котрі привіз Гізель, „були прийняті без значних змін“. Навсправжки-ж, посланці одержали тільки жалувані грамоти на маєтності та скількись сороків соболів. Що-ж до прав духовництва, то питання про нього було відкладено до повороту царя з походу, себ-то поховане було зовсім (Ейнгорн, 82—83). Гетьманові Мазепі д-р Чубатий чомусь приписує симпатії до унії (стор. 21). Вказівок на це немає. Як-же помирити цю думку нашого автора з дійсністю, з тим, що гетьман Мазепа залишив добру по собі пам'ять, як прихильник православної церкви, який сам будував та допомагав будувати храми православної? На стор. 41 є помилка в розумінні тексту „Прав“. Д-р Чубатий розуміє термін для обрання пароха замість померлого в три роки, тимчасом як термін цей — третина року.

Роблячи ці зауваження, ми сподіваємось, що д-р М. Чубатий вернеться до своєї теми про „правне становище церкви“. Вона заслуговує на більшу увагу, ніж це було досі. А коли цю увагу зверне на неї такий талановитий автор, яким виявляє себе в своїх працях д-р Чубатий, історично-правнична наука збагатиться на новий цінний дослід.

Акад. Ник. Василенко.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CXLIV—CXLV. Праці історично-філософської секції, під редакцією Івана Крип'якевича. Львів 1926, стор. 271.

З нової книги Записок Наукового Товариства ім. Шевченка беремо те, що може бути цікаве для історії українського права, oprіч монографії М. Чубатого про „Державно-правне становище українських земель Литовської держави“, про яку говоримо окремо. З інших статтів безперечно на першому місці стоять „Студії над державою Богдана Хмельницького“ Івана Крип'якевича (с. с. 109—140). Є це

продовження роботи цього-ж автора під цією назвою в т. СХХХІХ — СХL Записок. Але шановний вчений взагалі в останній час присвятив кілька вельми цінних розвідок добі Хмельниччини. „Студії“ в цім томі присвячено „державним межам“ України часів Хмельницького та „дорогам“. Державні межі України часів Хмельниччини — питання складне, і авторові багато довелося попрацювати, щоб простежити ці межі, що підчас воєн раз-у-раз змінювалися. Треба сказати, що цю складну роботу автор виконує дуже вдало, даючи повний нарис змін меж України з Польщею підчас воєн Хмельниччини. На жаль, автор дуже мало звернув уваги на східні й південні межі України. Про кордон з московською державою він каже тільки, що „залишилася та сама границя, що була за володіння Польщі — вона ішла більш-менш східною межею пізніших губерній чернігівської і полтавської“ (с. 124). Але не вадило-б усе-таки цей кордон визначити. „Від полудня, продовжує автор, українська держава межувала з володіннями Туреччини і Криму. І тут залишилася здебільша давня границя, теоретично зазначена ще в XVI в. поперек через дикі поля“ (с. 125). Нам здається, що праця значно виграла-б, коли-б автор докладніше визначив ці південні й східні кордони України, бо без цього праця має безперечно неповний характер.

Про північні межі автор пише, торкаючися Пинського повіту та козацтва українського на Могилівщині. Що-до останнього, то питання про те, до якої держави належала Могилівщина — дуже складне, оскільки на неї претендували і Україна і Москва, та були спроби утворити місцеву одиницю — білоруське козацтво (Поклонський). Отож тільки про Чаусовський полк І. Нечая можна говорити з більшою чи меншою певністю, як про територію української держави. Але й цей полк і його історія ще надто мало досліджені і можна думати, що й тут були риси деякого автономізму в межах України. Між иншим, нам здається, що автор помиляється говорячи, наче-б „Нечай увів козацькі залоги до Могилева“ (с. 124), бо наявність Могилівських сотень у полку Нечая ще не говорить, що вони стояли в місті Могилеві. Наскільки ми знаємо, були вони на території Могилівського повіту, а не в самому місті, де стояла московська залога.

Зазначені в нас деякі хиби праці ми-б швидше пояснили браком матеріалів для такої роботи. І треба визнати, що визначення автором польсько-українських кордонів за Хмельниччини дуже ґрунтовне й дуже важливе. Друга частина статті — про дороги — до нашої науки не стосується.

В розділі „Наукова хроніка“ маємо інтересну статтю В. Заїкина „Перша спроба систематичного викладу української історіографії“ (про „Нарис української історіографії“ т. I, в. I. акад. Багалія) Автор (скільки знаємо — історик права) дає дещо цікавого й для нашої науки. Це тоді, коли він, полемізуючи з акад. Багалієм, пише, що в XI—XIII ст. не було загальної руської держави, а так само, що в великому князівстві Литовському переважав україно-білоруський елемент і „через те й „литовську“ державність треба досліджувати в огляді історії укр. державности...“ (с. 235). З обидвома положеннями В. Заїкина ми цілком погоджуємося.

Той-же В'ячеслав Заїкин дає статтю „Спроба історично-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин у XVI—XX віках“, присвячену книзі С. Г. Сватікова „Россія и Донь“, що вийшла за кордоном. Історія України в багатьох питаннях звязана з історією Дону, в становищі їх до московської держави инколи бували спільні риси. За Сватіковим Дін до 1613 р.

був незалежною державою, з 1614 — 1671 р. у васальній залежності від Москви, з 1671 р. став автономним краєм. Остаточно ж Донщина втратила автономію р. 1835. В. Заїкин не погоджується з цією схемою й пропонує свою: 1) в середині XVI в. незалежність, 2) у II-й половині XVI в. й поч. XVII чергуються незалежність і протекторат, 3) р. р. 1612—13 маємо федерацію, 4) р. р. 1614—70 — протекторат московського царя, 5) р. 1670—1707 — васалітет, 6) 1707 р. — до Катерини II — автономія, 7) Катерина II знищує й автономію. На наш погляд, ця схема дуже вже складна й дріб'язкова. Зокрема сумнівні доводи авторів про федеративну спілку р. р. 1612—13, хоч сама думка, що „Совѣтъ всей земли“ 1612—16 р. р. — є орган федеративної влади — безумовно заслуговує на увагу. Але вся річ зрештою зводиться до випадкового, несталого положення Дону в „Совѣтъ всей земли“.

Закінчується книга бібліографічною заміткою І. Крипякевича „Нові праці з історії Гетьманщини XVII—XVIII в. в.“ (видання 1924—26 р. р.). Дуже цінити доводиться замітки такого характеру, вони-бо мають велике інформаційне значіння. Стаття Крипякевича називає і праці з історії українського права.

Л. Окиншевич.

ПРОТОКОЛИ

Комісії для вивчення західньо-руського та українського права
з 1-го червня року 1926 по 1 липня року 1927.

Рік 1926

ПРОТОКОЛ Ч. 1 (19)¹⁾

5 червня 1926 р.

Були присутні: академики *Н. П. Василенко, О. О. Малиновський*; члени: *С. Г. Борисенко, С. М. Іваницький, В. І. Новицький, О. В. Юрченко, О. С. Добров і І. Ю. Черкаський.*

Головував акад. *Василенко*, секретарював *Черкаський.*

Зачитано протокола попереднього засідання. Заперечень не було. Затверджено.

Голова Комісії оголосив, що засідання присвячується доповіді Черкаського про „Поруку“ в копному праві. Черкаський зачитав, що Порука — це засіб забезпечити стання винного на суд копний і виконання вироку. Порука обумовлювала ув'язнення, якщо винного на поруку ніхто не хотів брати, й заміняла ув'язнення. Порука мала ще й інший відтінок — це порука за добру поведінку винного надалі. Обов'язки поручників: ставити винного на суд, брати жваву участь в остаточному виявленні його вини й у виконанні вироку над ним або ним: коли-ж за поручника був пан винного, то він ще брав на себе обов'язок справедливості вчинити з винного — себ-то задовольнити претенсії всіх, хто що має, до того винного. Як відповідав поручник, коли він не виконав своїх обов'язків, за те акти про копні суди мовчать. На поруку могли брати сусіди — село й окремі особи, у тому — пан винного чи його урядник; бували випадки, коли на поруки брали пан чи в'язник укупі з підданими. Брали на поруки, звичайно, тих, з ким поручники мали спільні інтереси чи обов'язки й хто мав осілість. Коли таких поручників на увазі не було, то копа пропонувала самому винному по собі поручників дати. Форми поруки: усна й писана; зовнішньою ознакою брання на поруки було те, що поручник давав руку скривдженому.

Кінчалася порука з поставленням винного на копу, з відшкодуванням і виправданням винного. Формальним моментом скінчення поруки була здача з поруки винного, причому, коли був інший скривджений, що мав претенсію до того самого винного, то винного здавали такому новому скривдженому. Близькі до поруки інститути: а) Припоручення; характерна ознака його була: точно наперед визначена відповідальність поручника в певній сумі грошей і можливість ув'язнити припорученого винного. Припоручав скривджений винного селу, окремим особам, у тому числі родичам винного й панові його. Форма припоручки — усна; припоручення дійсне, коли воно відбулося прилюдно (на копі) й при возному, причому повинна бути згода того, кому припоручають. Відповідає припоручник у тій сумі, в якій йому винного припоручено. Як і в поруці, формально припоручка кінчалася здачею припорученого. б) Зарука: в ній помічається два відтінки:

¹⁾ Перша цифра — порядковий номер протоколів, що друкуються; цифра в дужках — порядковий номер кожного календарного року, починаючи з 1 січня.

1) під загрозою заплати певної суми громаді вимагалось якогось певного вчинку (стати самому на суд, або когось (винного) поставити) і 2) утриматися від певного вчинку (не відбирати лиця, не брати з копи винного й т. ин.); зарука з відтінком другим нічого спільного не має з засобами забезпечити виконання вироку. Заручна сума в заруці першого відтінку йшла на користь скривдженого; в заруці другого відтінку — на користь державної влади чи уряду. Порука, приручення й зарука — по суті дуже близькі між собою інститути й акти не додержуються певної сталої термінології, називаючи поруку і прирученням і зарукою (з першим відтінком).

В обговоренні доповіді брали участь академики Н. П. Василенко й О. О. Малиновський і член ком. Борисенко.

Акад. Малиновський звернув увагу на те, що доповідач не відрізняє актів суто-українських від білоруських, гадаючи, що можлива одміна поміж інститутами копного права на Україні й Білій Русі.

Акад. Василенко зауважив, що доповідач не досить яскраво підкреслив одмину між порукою, припорученням і зарукою, причому запитав, чи ці терміни перевірено за словником Лінде.

Борисенко підкреслив у доповіді важливий момент — право поручника ув'язнити припорученого, чого в сьогочасному праві немає, окрім того поставив запитання, чи порука мала примусовий характер, як це було в східній Росії?

Доповідач на запитання відповів, що термінів порука, приручення й зарука він за словником Лінде не перевіряв і що порука копного права примусового значіння не мала, поручник міг і не взяти на поруку того, кого йому копа пропонувала взяти. Що-ж до того, що не досить ясно підкреслено одмину між порукою, припорученням і зарукою, то були це тільки різні назви того самого інституту поруки, хоча й відміну, оскільки її можна було вхопити на підставі актового матеріялу, в доповіді підкреслено: а) порука не визначала наперед певної суми, як це було при прируці й заруці, б) прирука безперечно звязана була з можливістю держати прирученого в ув'язненні, чого про поруку й заруку сказати не можна; окрім того, було підкреслено, що зарука з характером утримання від певних дій нічого спільного з засобами забезпечення не має, хіба що має спільну рису з порукою за добру поведінку винного надалі. Українські й білоруські акти не дають можливости спостерегти різницю в інститутах копного права на Україні й Білій Русі, тому переваги актам одним перед другими доповідач не дає.

ПРОТОКОЛ Ч. 2 (20)

11 червня 1926 р.

Були присутні: академики Н. П. Василенко й О. О. Малиновський; члени: С. Г. Борисенко, М. Ф. Тищенко, О. В. Юрченко, І. Ю. Черкаський.

Головував акад. Василенко, секретарював Черкаський.

Голова Комісії поінформував, що 15 червня приїздить до Київа член Комісії проф. М. Є. Слабченко й має зачитати доповідь на тему „Запорозький зимовник“; уважаючи на це, засідання треба призначити раніш од п'ятниці, напр., у середу 16 червня. Ухвалено: призначити прилюдне засідання Комісії 16 червня о 7 год. вечора в залі Антоновича.

Зачитано протокола попереднього засідання. Зауваженнів не було. Затверджено.

Голова оголосив, що сьогоднішнє засідання присвячується доповіді І. Ю. Черкаського про „Допит винного“ на копі.

Головні тези доповіді. Допит винного робили 1) сам скривджений або його представник і, в інтересах свого підданого скривдженого, пан його, або урядник панський, 2) сам копний суд, і, зокрема, висаджені судді. Допит полягав у запитаннях: чи винний, чи знається він у тому, в чім його обвинувачують, причому вимагалось поясіння від винного на ті свідчення, що проти нього були піднесені, коли винного поставлено було на суд з лицем, то суд питав його — де він те лице взяв; коли були відомості, що в записаних є крадені речі, то їх питали, чи є в них ті речі; коли прямих доводів не було,

а були відомості, що запідозрений кудись підчас злочину їздив, то його питали: куди й чого їздив, кого зустрічав, з ким і де ночував; коли чиясь відсутність на попередніх копах викликала сумнів, то таких несталих питали: для чого він на попередніх копах не бував; коли були відомості про те, що хтось з копників утаїв гостя, що в нього він підчас злочину перебував, то від такого питали пояснення, для чого він на попередніх копах гостя утаїв. Це головні й перші питання, що їх ставили винному. Інші питання вже повставали в зв'язку з поясненням винного. Відповідь винного: а) коли він признався до злочину, то його запитувано, для чого він той злочин зробив, з власної волі він його вчинив, чи хто його намовив, чи не мав він помічників і чи не чинив інших шкод. Після допиту й відповіді винного в справі, за-для якої суд скликано, інші скривджені питали винного й про свої шкоди, винного в яких своєчасно не було викрито. б) Коли-ж винний до злочину не знається, а обвинувачують його без жадних підстав, то винний це освідчує й протестує о помові; коли обвинувачення хисне, винний міг дати належне освітлення фактам — вивід о собі дати. Пояснення винного мали бути виразні, неплутані й несуперечливі як сами з собою, так і з свідченням тих свідків, на яких він послався. Копна вживала хитрощів, щоб виявити винного — посилала когось до його господи з якою-небудь його річчю на ознаку того, що то сам винний того хоче, й вимагала видати ліце. Коли-ж винний, не зважаючи на доводи проти нього, не знається, його питали тричі, чи знається він, і коли за третім разом, а іноді, над право, і за четвертим питанням, винний запирається, тоді копний суд часом приступає до проби — тортурів.

В обговоренні доповіді брали участь акад. О. Малиновський та Борисенок.

Малиновський поставив загальне питання про те, чи можна провести розмежування компетенції суду копного й суду панського.

Борисенок зауважив, що в середньовічному процесі центральне місце займало признання винного. Його вважали за найліпший довід. Цього признання тоді добивалися дуже настирливо, що-ж суд повинен був робити, як винний не признавався до злочину. В зв'язку з цим центральним місцем у середньовічному процесі признання винного, доповідачеві треба було признання винного теж поставити в центр судового слідства на копному суді і відповідно до цього посистематизувати матеріал.

Доповідач, відповідаючи на зауваження, зазначив, що компетенція копного й панського суду дуже близька. Поки докладно не вивчено ще панський суд, важко сказати, чом ті справи своїх підданих, що міг судити пан, судив копний суд. Можна позначити деякий паралелізм у компетенції цих судів і од панової волі залежало, чи дати скривдженому справедливість самому з свого підданого, чи передати справу на копний суд. Що-до зауваження Борисенка, то доповідач зазначив, що на тому, що сьогодні зачитано, допит винного не закінчувався: про тортури мова буде ще далі. Викладаючи судовий процес на копному суді, доповідач державсь тої системи, якої вживав копний суд: спочатку всенюк увагу копного суду зверталось на те, щоб виявити винного (опит, гоніння сліду, трус, лице, свідчення свідків, дання вини, присяга скривдженого, як підпірання недостатности доводів проти винного), а тоді вже допитували винного. Викладаючи самий допит винного, доповідач спочатку показав, хто провадив допит, які запитання ставлено, а вже аж тоді перейшов до відповіді винного, відрізняючи випадки, коли він до злочину признався і запирався.

ПРОТОКОЛ Ч. 3 (21)

16 червня 1926 р.

прилюдного засідання Комісії.

Були присутні: академики *Н. П. Василенко* й *О. О. Малиновський* і члени: *С. М. Іваницький*, *С. Г. Борисенок*, *М. Ф. Тищенко*, *І. Ю. Черкаський*. Сторонніх людей було по-над 50 чоловіка.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *І. Ю. Черкаський*.

Голова Комісії, відкриваючи засідання о 7 год. 20 хв. вечора, оголосив, що користуючись з того, що в Києві перебуває член Комісії *М. Є. Слабченко*, Комісія влашту-

вала прилюдне засідання, щоб заслухати доповідь М. Є. Слабченка про „Запорозький зимовник“. Слово дано доповідачеві.

М. Є. Слабченко розповів, що обставини XVIII в. примусили запорозців перейти до сільського господарства для задоволення військових потреб у харчах. Для цього Запорозька Січ стала утворювати сільсько-господарські фільварки під назвою запорозьких зимовчаків чи зимовників. Зимовники були трьох типів: а) Зимовник військовий, що належав Запорозькій Січі. Керував ним старий козак-запорожець, за робітників були нежонаті запорозці — молодики. Окрім рільництва по таких господарствах були кошари овечі, кінські й т. ин. б) Зимовник старшинський — повстав у наслідок того, що Січ надавала заслуженим козакам за службу і за умовою служби хуторі, де старшини запроваджували господарство вже на власну користь. Землю цю військо давало заслуженому запорозцеві доживотньо. Земля ця йому не належала, як його власність; такий козак міг нею тільки користуватися, мав узурфрукт. Повинності такої старшини не були визначені. в) Третю форму зимовників являли зимовники колонізаційні. За мовчазною згодою Запорозької Січі січова старшина займала військові землі й обсаджувала їх людністю — переважно ясирем. Такі зимовники можна було передавати за духівницею від батька до сина: $\frac{1}{10}$ частина прибутків з них ішла на військо Запорозької Січі. Володареві такого зимовника — запорозькому січовому козакові належало дискреційне право що-до його людности. Окрім ясира, людність таких зимовників поповнювано захожими робітниками з Гетьманщини, що їм платили на рік 3 крб. 50 коп. на хазяйських харчах. Ці так звані аргати повинні були один день на тижні одбувати панщину на користь господаря зимовника. Таким чином запорозці запровадили в себе кріпацтво ще в 1743 році.

Робили запитання й брали участь в обговоренні доповіді академик Н. П. Василенко, члени Комісії І. Ю. Черкаський, С. Г. Борисенко, з публіки — М. М. Ткаченко, В. О. Романовський, П. В. Клименко.

Відповідаючи на запитання й на зауваження, доповідач зазначив, що, кажучи про зимовники, він мав на увазі тільки XVIII вік, починаючи з 1709 року, хоч перша згадка про зимовники належить до 1650 року. Засідання скінчилося коло 10 годин вечора.

ПРОТОКОЛ Ч. 4 (22)

25 вересня 1926 р.

Були присутні: академ. Н. П. Василенко, акад. О. О. Малиновський, О. С. Добров, В. І. Новицький, С. Г. Борисенко, П. К. Сосенко, І. М. Балінський, С. М. Іваницький, М. Ф. Тищенко, Л. О. Окиншевич.

Головував академик Н. П. Василенко, секретарював Л. О. Окиншевич.

Обмірковувано питання про участь Комісії в святкуванні юбілею акад. М. С. Грушевського. Одноголосно ухвалено взяти участь у святкуванні й піднести юбілянтові адресу з характеристикою його заслуг для науки історії західньо-руського та українського права.

Л. О. Окиншевич зачитав проєкта адреси. По зачитанні його обрано Комісію, щоб остаточно зредагувати адресу, в складі С. М. Іваницького, І. М. Балінського, О. С. Доброва та Л. О. Окиншевича.

Члени Комісії, за пропозицією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка, доповідали про перспективи їхньої наукової роботи в 1926—27 році.

С. М. Іваницький — почав працювати над темою з історії землеволодіння на Україні. Про наслідки роботи він мав зробити попереднє повідомлення.

І. М. Балінський — мав далі писати нариси з історії феодалізму.

О. С. Добров — розроблює питання про купівлю-продаж в історії західньо-руського та українського цивільного права, переважно що-до майна нерухомого.

С. Г. Борисенко — пише справоздання про наслідки своєї подорожи до Москви. Продовжує студії над історією литовсько-руської адвокатури.

В. І. Новицький — готує доповідь про князівські сцени стародавньої доби.

М. Ф. Тищенко — опріч справоздання про командировання підготував до друку роботу про гуральне право на Гетьманщині.

Акад. О. О. Малиновський вказав, що на найближчій засіданні Комісії він зробіть доповідь: „Курс історії українського права“ (з приводу „Лекцій по історії українського права“ проф. Р. Лашенка).

Акад. Н. П. Василенко — готує до друку розвідку про „Початки розроблення Західньо-Руського права“ (Чацький, Лінде, Лелевель, вплив римського права).

Л. О. Окиншевич — сподівається опрацювати питання про редакцію „Правъ, по которимъ народъ малороссійській судится“, часів Апостолових, що її він знайшов у Московськїм „Древлехранилище“.

П. К. Сосенко — запропонував Комісії придбати „Курсъ історіи русскаго права“ акад. О. О. Малиновського. Ухвалено зробити це, коли тільки буде спромога.

ПРОТОКОЛ Ч. 5 (23)

засідання Комісії для вивчення західньо-руського та українського права, спільно з Комісією для вивчення звичаєвого права України, 2 жовтня 1926 р.

Були присутні: академик *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *О. В. Юрченко*, *О. М. Чечот*, *О. О. Тулуб*, *І. Ю. Черкаський*, *О. Г. Сикорський*, *С. Г. Борисенко*, *О. С. Добров*, *С. М. Іваницький*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *П. К. Сосенко*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

Академик *О. О. Малиновський*, зачитав доповідь „Курс історії права українського народу“ (з приводу „Лекцій по історії українського права проф. Р. Лашенка“). Тези—зміст цієї доповіді до цього додаються.

Було, з пропозиції акад. *Н. П. Василенка*, обрано на члена Комісії проф. *В. О. Барвінського* (Харків).

Додаток до протоколу Ч. 5 (23).

КУРС ІСТОРІЇ ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(Тези доповіді академіка *О. О. Малиновського*).

1) Курса історії права українського народу ще не написано й немає досить усіх матеріалів, щоб його написати.

2) Але написати треба, щоб охопити й намалювати весь процес розвитку права українського народу та з'ясувати деякі прогалини наукових дослідів, що їх треба заповнити.

3) Потрібна колективна праця, щоб написати курс історії права українського народу: це завдання постійних комісій У.А.Н.: для вивчення історії західньо-руського та українського права й — для вивчення українського звичаєвого права.

4) Курс історії права українського народу повинен складатися з таких частин: 1) вступ (себ то історія науки, література й пам'ятки), 2) історія державного права, 3) історія карного права, 4) історія цивільного права, 5) історія судового права.

5) Курс історії права українського народу треба починати з початку писаної історії, але зазначити, що насамперед, ще за первісної культури, була доба слов'янського права, що з його виникли інституції українського права, та й викласти зачатки цих інституцій.

6) Революційне українське право за перших років революції вже відійшло до історії тому в курсі права українського народу треба викласти й революційне право аж до сучасного права, та з'ясувати — в якому напрямкові йде його розвиток.

7) За український народ треба розуміти всі його частини, а саме українську людину, України Лівобережної й Правобережної, Галичини, Буковини та Угорщини.

8) Вважаючи на те, що український народ (чи весь, чи його частини) в минулому иноді мав політичну самостійність і користувався цілком своїм українським правом, що иноді входив у склад чужих держав і тоді мусів користуватися чужим правом, але все-таки користувався й своїм звичаєвим правом, треба велику увагу звернути на українське

звичаєве право й вивчати та викладати українське право в зв'язку за правом чужоземним, себ-то вивчати та викладати історію права українського народу, а не виключно історію українського права.

9) Насамперед треба виявити на підставі пам'яток юридичні факти минулого, що торкаються всіх галузів права. Але цього мало: треба з'ясувати історичний процес розвитку права в минулому: як, з яких причин виникли явища юридичного побуту та як, у яких умовах, з яких причин вони змінялись. Це визначає, що історію права треба вивчати та викладати в зв'язку з історією боротьби суспільних клас, що на її ґрунті виникає право.

ПРОТОКОЛ Ч. 6 (24)

засідання Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права спільно з Комісією для вивчення звичаєвого права України 9 жовтня 1926 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, проф. *А. Е. Кристер*, *В. І. Новицький*, *С. М. Іваницький*, *І. Ю. Черкаський*, *В. А. Камінський*, *С. Г. Борисенко*, *О. Т. Сикорський*, *О. С. Добров*, *Б. О. Язловський*, проф. *М. М. Товстоліс*, *О. М. Чечот*, *О. В. Юрченко*, *І. М. Балінський*, *П. К. Сосенко*, *М. Ф. Тищенко*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував академик *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

Засідання було присвячене обговоренню доповіді *О. О. Малиновського* про курс історії українського права, що його зачитано на попередньому засіданні. При обговоренні висловлено такі думки.

Акад. Н. П. Василенко вказав, що в курсі історії західньо-руського та українського права є безумовно велика потреба й думка скласти його колективними силами — доцільна. Він погоджується з більшістю критичних зауважень автора щодо курсу лекцій проф. *Лашенка*. А втім, невірні й деякі твердження акад. *О. О. Малиновського*. Так, він занадто поширює поняття правних джерел, зараховуючи сюди, приміром, літературу, казки. Неясні й очевидно помилкові думки доповідача про те, що до курсу слід занести все звичаєве право по 1917 р., бо тут важно його відділити від права писаного. Неясна мета вивчення слов'янського права ще до того зовсім нерозробленого. Автор зовсім мовчить про західньо-руське право. Він згадує за доби, коли український народ мав державну самостійність, але тимчасом українське право зовсім було зв'язане з правом чужоземним, отже, як суто-українське не виявлялося. Від автора слід чекати практичних порад щодо складання такого курсу; зокрема — складні питання з карного права й судочинства, ще замало розроблені.

Л. О. Окиншевич зачитав листа проф. *М. О. Максимейка* в якому цей вчений погоджується з думкою про потребу курсу історії укр. права. Проф. *Максимейко* вказує, що спочатку треба скласти бібліографію науки.

Окиншевич захищав погляд *О. О. Малиновського* щодо західньо-руського права: автор вказував на потребу вивчати правні норми вел. кн. Литовського, отож мова йде лиш про назву. Український народ раз-у-раз мав свою державність (княжа доба, Гетьманщина) і т. ч. можна говорити про окремі українські правні норми. Акад. *О. О. Малиновський* гадав ввести вивчення загально-слов'янського права, але це призведе зрештою до втручання в галузь соціології, або до досліджень на підставі джерел археології, як це робив *Самоквасов*. Не можна закидати *Лашенкові* невірність системи, не вказавши, що він іде за системою *Владимирського-Буданова*. Не треба так само закидати лекціям проф. *Лашенка* неповноту посилки на монографії — адже це тільки підручник. „Очерк історії л.-р. государства“ *Любавського* це не єдиний курс литовсько-руського права, бо опріч того його характеризує у *Кутшеби* й акад. *Грушевського*.

Проф. А. Е. Кристер говорив, що тепер скласти повного курсу не можна, бо цивільне, прим., право ще не розроблено. Чергове завдання академічних комісій це — монографічно розроблювати окремі найтемніші питання. Комісія для вивчення звичаєвого права розроблює систематично родинне й спадкове право в його історичній розвитку

й сучасних звичаях. Не можна говорити про все право українського народу: адже, прим., важко в однім курсі ув'язати норми російського й австрійського права, то-що. На його погляд, замість курсу треба скласти збірку монографій. Бажано було-б скласти доповідь про самий предмет науки історії українського права.

І. Ю. Черкаський казав, що, на його погляд, тепер писати курси ще зарано, бо деякі розділи ще не розроблено як слід. Слов'янське право треба ввести до курсу, бо воно допоможе висвітлити історію й початок низки окремих інститутів.

С. Г. Борисенко вказав, що повний курс можна скласти лиш за князівську добу. Тут треба буде спробувати відокремити правні норми українських земель од права інших сх.-слов. націй. Що-до інших періодів, то тут можна говорити про систематичне, планове вивчення окремих галузів, після якого можна буде приступити й до курсу.

С. М. Іваницький говорив, що тепер очевидно можна провадити тільки підготовчу до курсу роботу: скласти бібліографію, розроблювати найтемніші питання. Доповідь про українське право, що її пропонує проф. А. Е. Кристер, можна буде скласти вже аж тоді, коли буде закінчено всю роботу. З післяреволюційного права до курсу можна занести тільки звичаєве. Схему курсу можна й треба пристосувати до історії класової боротьби.

Б. О. Язловський вказував на потребу обмежити вивчення історії українського права певною територією.

Йому заперечував П. К. Сосенко, вказуючи, що до курсу треба зарахувати правні норми всіх частин України. Він протестує й проти заперечень що-до вивчення права первісної культури; воно вельми потрібне.

Акад. О. О. Малиновський, відповідаючи на зауваження, вказав, що він мав тільки на прикладі лекцій Лашенка показати, як важко одній людині написати історію укр. права. Добу первісної культури треба внести до курсу, бо вона допоможе зрозуміти походження кожного інституту. З революційного права він хоче досліджувати те, що вже не в дійове право. Він не погоджується на територіальне обмеження предмету: до курсу має увійти право, що ним користувався весь народ, за всі періоди його існування.

На пропозицію акад. Малиновського обрано комісію, що виробить план і програму роботи. До неї увійшли акад. Малиновський, акад. Василенко, проф. Кристер.

ПРОТОКОЛ Ч. 7 (25)

16 жовтня 1926 р.

Були присутні: академик *Н. П. Василенко*, академик *О. О. Малиновський*, *І. Ю. Черкаський*, *О. В. Юрченко*, *С. Г. Борисенко*, *М. Ф. Тищенко*, *О. С. Добров*, *П. К. Сосенко*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

Заслухано й затверджено протокола попереднього засідання.

І. Ю. Черкаський прочитав звідомлення про командировання до Чернігова ¹⁾. Чернігівський історичний архів, казав він, складається з фондів: 1) кол. Черніг. Окружн. Суду, 2) Мазепинського будинку, 3) Черніг. Архівної Комісії й 4) дворянськ. депутатськ. зібрання. Чернігівське арх. управління ще не виявило, що саме в його розпорядженні є — не зробило ще опису. В Архіві Черніг. Окруж. Суду в справі Генерального Чернігівського Суду, починаючи з 1800 по 1834 рік. Там-же є й деякі справи переважно за добу гетьманування К. Розумовського. Характеристика карного й цивільного судочинства на підставі оцих справ. В архіві Мазепинського будинку є книги: журнали (вхідних паперів) Черніг. полкового суду за 1724, 1752—1761 р., протоколи вироків того-ж суду 1742—1763 рр. Постанови Генеральної Військової Канцелярії за 1734 і 1756 р., книги ордерів гетьмана Розумовського за 1755 р. і багато книг Правління Генерального Скарбу, Генеральної Рахункової Комісії і т. инш. Ці матеріали дають спроможу схарактеризувати судові реформи гетьмана Розумовського: скасування канцелярського способу переведення дрібних справ простих козаків і посполитих і поновлення давнього звичаю усної

¹⁾ Друкується в III випуску „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“.

розправи; справи земельні треба було переводити в полкових судах і в Генеральнім Суді, як апеляційній інстанції. Генеральну Канцелярію позбавлено її судових функцій, як апеляц. інстанції на вироки Генер. Суду. Заведення судів земських, гродських, підкоморських; сотенний суд мав провадити дрібні справи простих козаків усно. Окрім того, зазначені матеріяли дають спромогу: зазначити негативне відношення козацької влади до копного суду; констатувати існування старшинської ради до часів гетьманування К. Розумовського; з'ясувати, чому Генер. Канцелярія з 1734 р. стала претендувати на право останнього слова в вироках, де покладено кару на горло; встановити, що справи родинні, навіть коли вони мали виразно злочинний характер, належали до компетенції духовного суду, а ніженські греки, що входили до складу грецького братства, судилися власним судом на підставі грецьких законів (судова екстериторіяльність); деякі нові відомості в справі перекладу й зводу „прав малоросійських“.

Коли обговорювано звідомлення І. Ю. Черкаського акад. О. О. М а л и н о в с ь к и й вказав на потребу збирати до курсу історії українського права відомості про архіви, що в них є матеріяли для історії українського права.

У зв'язку з цим акад. Н. П. В а с и л е н к о докладно познайомив присутніх з історією архівів і архівної справи в Чернігові та Полтаві.

Л. О. О к и н ш е в и ч зауважив І. Ю. Черкаському, що значну частину відомостей про працю Комісії для складання малоросійських прав, що їх він наводить, вказано в праці Теличенка. Реформи Розумовського не можна відносити на його карб. адже з роботи акад. Н. П. Василенка відомо, що чималий вплив мав був тоді Гр. Теплов. Відомості про зміну в 1752 р. компетенції Генер. Військ. Канцелярії відомі з документів акад. Н. П. Василенка, що їх друкує Археографічна Комісія У.А.Н. З них видно, що Генер. Писар мав тільки розв'язувати поточні справи, а колеги Генер. Канцелярії скасовано не було.

ПРОТОКОЛ Ч. 8 (26)

23 жовтня, 1926 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко, І. Ю. Черкаський, С. М. Іваницький, П. К. Сосенко, О. В. Юрченко, В. І. Новицький, С. Г. Борисенко, М. Ф. Тищенко, Л. О. Окиншевич.*

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич.*

Було затверджено протокола попереднього засідання.

І. Ю. Черкаський читав розділ про „Видачу винного на копнім суді“. Видача винного — казав він — це зречення копи, а пізніше пана, від захисту свого громадянина й підданого. Видача розв'язувала руки в дальшому поступові правному. Видачу винного ми спостерегаємо в різні моменти копного судочинства з самого початку підчас гоніння сліду, підчас опиту, після виявлення винного на копі, підчас допиту винного, коли треба було винного на муки взяти, й після винесення вироку для виконання його над винним — видачу не було пристосовано до певної судочинної дії, а відбувалася вона, коли того вимагав хід справи. Винного видавали копі урядники й піддані панські, коли пан їх на це уповноважував, і сам пан. Коли пана на копі не було, копа посилала до нього своїх посланців, а коли це було зручно й близько, то й сама йшла до пана. Коли пана вдома не було, справу відкладали до иншого разу. Видача виявлялася в подаванні винного копі (буквально), в зреченні пана захищати свого підданого, дозволі взяти його на муки й у зреченні на поруку взяти. Була так само видача винного скривдженому. Видача взагалі — інститут стародавнього звичаєвого права, невидачу вважали за спротивенство й непослушенство праву копному. Треба гадати, що раніш була видача винного від копні і пізніше, коли влада пана над підданими зміцнилася, видача відбувалася і за згодою пана. Коли пан винного не видавав, то конфлікт цей розв'язував урядовий суд. Підставою правною для видачі була виразна злочинність винного, надто коли проти винного було лице, свідчення й взагалі доводи слушні, втеча винного, що давала привід тлумачити її як визнання себе за винного, й ухвала про це копи. Недодержання цих умов уважали за акт самочинний і неправомірний. Лит. Статут теж знає видачу: для видачі треба було поклати винного свідками; при лиці можна було перебути і без видачі.

При обговорюванні доповіді І. Ю. Черкаського С. Г. Борисенко вказував на те, що видача винного не є відмова від захисту. Це — проміжний момент процесу, що в нім момент захисту не завжди відіграє головну роль. Отож видавали на муки й вільних людей (у статутних судах). Видача винного повстає лиш тоді, коли є слушний довід. Отже головна причина видачі це — виразна злочинність винного.

С. М. Іваницький казав, що в доповіді випадково об'єднано два моменти: видача винного — як процесуальний момент й видача винного від пана — відмовлення від захисту. Неясно з доповіді, як було при колізії панського й копного суду, на чий бік ставав суд урядовий.

Академик Н. П. Василенко вказав, що важко з'ясувати юридичну кваліфікацію моменту видачі винного, бо не зовсім ясно, як вона фактично відбувалася.

І. Ю. Черкаський у своїй відповіді вказував, що спочатку, коли не було залежності від пана, видачу робили скривдженому, бо цей без згоди копи не міг узяти винного на муки. Згодом пан мав право захищати винного: він може його копи й не видавати. Отже момент захисту в С. М. Іваницькому І. Ю. Черкаський вказав, що в своїй доповіді він не розглядав компетенції панського суду.

ПРОТОКОЛ Ч. 9 (27)

30 жовтня 1926 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *І. Ю. Черкаський*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *С. М. Іваницький*, *С. Г. Борисенко*, *П. К. Сосенко*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

Л. О. Окиншевич прочитав своє справоздання про роботу в Московськiм „Древлехранилище“¹⁾. У нім він схарактеризував документи й факти за певними відділами його теми; а саме, ті, котрі стосуються визначення функцій й компетенції влади гетьмана, Ради старшин, Генеральної Старшини. Окрім того, він зібрав деякі відомості щодо становища Малоросійського Приказу. Повідомив він Комісію й про редакцію (частину) „Правъ, по котор. судится Малор. Народъ“ р. 1730, що її він бачив серед документів Малор. Експедиції Сенату.

Коли обговорювано доповідь *Л. О. Окиншевича*, *І. Ю. Черкаський* вказав, що залежність Запорожжя від гетьмана за часів Розумовського з'ясовується з судових актів, що він їх вивчував по чернігівських архівах.

С. М. Іваницький одзначив, що ця залежність виявлялася й з давніших часів, перед радою р. 1663.

Акад. *О. О. Малиновський* казав, що *Л. О. Окиншевич* пішов у своїй роботі лінією найменшого опору, працюючи над документами Малор. Експедиції Сенату, які містять багато матеріалів. Тимчасом є багато матеріалів для його теми і в інших фондах, над якими йому так само треба буде працювати, зокрема в фонді Міністерства Закорд. Справ.

Акад. *Н. П. Василенко* вказав, що відомості про гетьманські прибутки варт було-б порівняти з тими даними за це питання, що є в описі гетьманських маєтностей, надрукованому в II томі матеріалів Судівка. Відомості про переїзд до Москви Апостола так само слід порівняти з описом приїзду Скоропадського в щоденникові Ханенка.

Обрано на члена Комісії *В. Д. Отамановського*.

ПРОТОКОЛ Ч. 10 (28)

20 листопада 1926 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *І. М. Балінський*, *М. Ф. Тищенко*, *В. І. Новицький*, *П. К. Сосенко*, *І. Ю. Черкаський*, *С. Г. Борисенко*, *С. М. Іваницький*, *О. С. Добров*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

¹⁾ Друкується в III випуску „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“.

Акад. Н. П. Василенко вказав на потребу переглянути матеріали, складені для словника українських юридичних старовин. Він пропонує обрати для цього спеціальну підкомісію.

З цього приводу відбувся обмін думками про методи роботи над словником. Акад. О. О. Малиновський вказував на конечну потребу скласти проєкт програми словника. Підкомісію для перегляду матеріалів призначено в складі: І. Ю. Черкаського, С. Г. Борисенка, М. Ф. Тищенка, В. І. Новицького та Л. О. Окиншевича.

По цім зачитано статтю проф. Р. Лащенка з зауваженнями на критику його робіт у II вип. „Праць“ Комісії. У ній автор полемізує з С. Г. Борисенком, доводячи, що „національна захопленість“ річ нормальна та що цей рецензент не навів усіх його доводів про те, що Статут — пам'ятка українського права. І. Ю. Черкаському він доводить, що свою роботу про копні суди писав з перводжерел. О. С. Доброву — що він не одкидав у своїй статті про ідею права власности на землю на Україні, що на Україні існувало й громадське землеволодіння, хоч і не московського типу.

З приводу зауваження проф. Лащенка відбувся такий обмін думками:

С. Г. Борисенко вказував, що ніяких нових доводів автор не подав. І після цього листа він (С. Г. Борисенко) гадає, що література — не є джерело права (була-б ним, коли-б від певного часу не заховалося юридичних документів). Національне захоплення — це ненауковий романтизм. Він пропонує попрохати проф. Лащенка, щоб надіслав відповідь з науковою полемікою по суті.

С. М. Іваницький гадає, що в такому вигляді друкувати зауважень не можна, треба щоб автор їх переробив.

Акад. О. О. Малиновський вказує, що на певну увагу зауваження заслуговують. Отож треба надрукувати цю відповідь або частково, або прохати автора дати науковішу, фактичну статтю.

Л. О. Окиншевич говорив, що оскільки роботу Лащенка має критикувати й стаття акад. Малиновського у III вип. Праць Комісії, треба дати слово для відповіді. Він пропонує прийняти цю відповідь, але повідомити автора, що бажана суто-наукова полеміка.

І. Ю. Черкаський одзначив, що його заперечень Лащенко не відкинув: є в нього й прогалини, й невірні покликування. Його відповідь не має характеру наукової полеміки, її не можна друкувати в науковому виданні.

О. С. Добров вказав, що його вказівки на хиби роботи Лащенка в рецензії не безпідставні: адже автор нічого не говорив про громадську власність, дуже мало сказав про відносини на Слобожанщині. А втім, треба дати слово й іншій стороні.

П. К. Сосенко говорив, що треба дати місце для зауважень Лащенка. Відповідь на ці зауваження не треба вмщати, бо акад. Малиновський у своїй статті ґрунтовно розглядає праці проф. Лащенка¹⁾.

Наприкінці засідання акад. Н. П. Василенко поінформував Комісію про свою подорож до Москви у справі Литовської Метрики.

ПРОТОКОЛ Ч. 11 (29)

27 листопада 1926 р.

Були присутні: акад. Н. П. Василенко, акад. О. О. Малиновський, О. В. Юрченко, С. Г. Борисенко, І. Ю. Черкаський, П. К. Сосенко, В. І. Новицький, М. Ф. Тищенко, С. М. Іваницький та Л. О. Окиншевич.

Головував акад. Н. П. Василенко, секретарював Л. О. Окиншевич.

Затверджено протокола попереднього засідання. Секретар Комісії зачитав відомлення Г. Л. Попова про своє командировання за дорученням од Комісії, під назвою „Дещо з матеріалів до історії правобережного селянства“.

¹⁾ Зауваження проф. Р. Лащенка в редакції, що змінив її сам автор, друкуються в III випуску „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“.

З приводу звідомлення брали слово акад. Н. П. Василенко, акад. О. О. Малиновський, С. Г. Борисенко, І. Ю. Черкаський, М. Ф. Тищенко. Вони вказували, що в цій звідомленні не видно конкретних матеріалів, воно має характер публіцистичної статті. По обговоренні ухвалено доручити секретареві Комісії звернутися до Г. Л. Попова з проханням подати звідомлення фактичного характеру про свою подорож.

М. Ф. Тищенко прочитав перший розділ своєї роботи „Гуральне право на Гетьманщині“¹⁾. В ній він торкнувся становища цієї справи за перших часів Гетьманщини, оренд, їх встановлення й поновлення та питання про те, хто мав право на гуральництво до Петра I.

В обговоренні доповіді намітилися два різні підходи до роботи М. Ф. Тищенко. Перший погляд захищали С. Г. Борисенко та Л. О. Окиншевич.

С. Г. Борисенко одзначав, що гуральне право це — сукупність норм певної галузи. Тимчасом написана на цю юридичну тему робота М. Ф. Тищенко не дає юридичного освітлення питання. Вона має характер історичного, хронологічного викладу. Тимчасом у праці історика права необхідно правильно розподілити матеріяли, встановити певну систему, певні норми. Праця написана на юридичну тему, але без додержання цієї методи матиме характер лиш матеріялу для історика-юриста, що вивчає правні норми в певній історичній розвідці. Цих норм немає в роботі М. Ф. Тищенко, немає в ній і системи. Звичайно, правні норми не можна подавати відірваними від життя, але зв'язувати з ним. Цінність роботи М. Ф. Тищенко він не заперечує і говорить лиш за методику, вона-бо потрібна для виявлення нашого власного наукового обличчя.

Л. О. Окиншевич говорив, що в роботі доповідача по-за словом „право“ не видно справжнього юридичного змісту. Це так передусім тому, що вона не має певної схеми. Тимчасом необхідна ознака юридичного досліду — це подавання матеріялу в схематизованій вигляді, щоб виявити певні юридичні норми. Отож, суперечка, на його думку, йде про методу роботи. Історія права, очевидно, має право на особливу методу, що відрізняє її від інших наук. Він не заперечує що зв'язок норм з життям потрібний, і гадає, що цього можна досягти, якщо подати загальний нарис економічного й соціального становища країни, й показати на тлі його певні юридичні інститути. Робота М. Ф. Тищенко — цікава й цінна. Вся річ у тім, що вона має іншу установку: це — не юридичний, а історично-економічний дослід.

Іншої думки трималися інші члени Комісії:

Акад. О. О. Малиновський казав, що С. Г. Борисенко та Л. О. Окиншевич не мають рації. Адже всяке соціальне явище має значіння й для права. Важко знайти певну межу поміж ними. Не можна й обмежитися суто-юридичною аналізою, без зв'язку з загальним устроєм життя. Не можна вимагати однакової методи для всіх історично-юридичних праць: один користується суто-юридичною методою, інший одзначає переважно соціально-економічні моменти.

П. К. Сосенко говорив, що не можна застосовувати сучасні правні системи до минулих часів. Чи-ж можна дати систему, маючи обмежений матеріял, як це було в М. Ф. Тищенко?

С. М. Іваницький казав, що правники ще й досі це визначили остаточно саме поняття права. В зв'язку з цим, на його погляд, до історично-юридичної роботи треба запроваджувати весь матеріял, що є про певне питання. Правні-ж норми треба подавати в висновках, наприкінці роботи. М. Ф. Тищенко й не міг дати схеми, бо до юридичних норм у його роботі стосується лиш питання про суб'єкта — осіб, що мали право на гуральництво.

Акад. Н. П. Василенко вказував, що гуральне право — це право звичаєве. Відшукувати його доводиться в реальних з'явищах життя. Суто-юридичною аналізою обмежуватися не можна. Але, з другого боку, не правий і акад. О. О. Малиновський. Історія права — це історія правних норм. У своїй роботі М. Ф. Тищенко намагається

¹⁾ Роботу М. Ф. Тищенко надруковано в III вип. „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“, стор. 150 — 202.

відшукати правні норми. Праці такого типу мають чималу вагу й цінні, як матеріал для висновків істориків-юристів.

І. Ю. Черкаський дав певні фактичні вказівки на окремі помилки в праці. Вказав, що цитати, якщо вони не специфічні, не старою мовою писані, треба перекладати на українську мову. Він пропонує, щоб опоненти М. Ф. Тищенкові пояснили на конкретнім прикладі його роботи, як саме треба будувати систему юридичного досліду.

М. Ф. Тищенко у своїй відповіді зазначив, що важко підганяти історичний матеріал під певні норми. До того-ж для права на гуральництво, очевидно, й немає стільки матеріалу, щоб дати систему правних норм. Він сподівається, що його робота має вартість, дає факти в певній історичній перспективі та має чимало нових матеріалів.

ПРОТОКОЛ Ч. 12 (30)

4 грудня 1926 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *С. Г. Борисенко*, *П. К. Сосенко*, *І. Ю. Черкаський*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *О. В. Юрченко*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

М. Ф. Тищенко далі читав свою роботу про „Гуральне право на Гетьманщині“ за таким планом: скасування оренд та встановлення замість них покуховного збору. Після того, як цей збір установлено, монастирі стали клопотатися, щоб його передано на їхню користь; державці накидали горілку на вишинк козакам та поспільству. У першій половині XVIII ст. розвиненню гуральництва сприяв вивіз горілки по-за межі України. Збори з гуральництва та з шинкарського промислу й накази про таврування винних казанів. Гуральництво на скарбових землях та на землях, що належали гарматі, кінським заводам та іншим. Скарбові шинки та їх історія. Заборона гуральництва в 1736 році в зв'язку з стяганням збіжжя на утримання війська. Передача на одкуп усіх зборів на Україні в 1742 р. Голод р. 1748 викликав заборону гуральництва: для державців—на половину казанів, зовсім — для іншого люду. Заходи державців до того, щоб заборона гуральництва не довго тривала. Стан гуральництва в 1739—1749 рр. Вплив старшини на гетьмана, щоб право на гуральництво привернув на їхній бік, як упривилейованої верстви людности. Міркування старшини щодо стану гуральництва. Переведення одкупів р. 1752. Заходи гетьманського уряду до того, щоб винниці не будовано по містах. Заборона гуральництва р. 1757 в зв'язку з неврожаєм. Указ Розумовського 1761 р., що права на гуральництво привертав на бік державців, а потім — і магістратських урядовців. Заходи державців до того, щоб обмежити козацьке гуральництво територіяльно. Заборона російського уряду довозити горілку з Польщі на тій підставі, що це шкодить козацькому гуральництву.

У дебатах з приводу доповіді М. Ф. Тищенка С. Г. Борисенко одзначив, що розвідка дав багато цікавого матеріалу. Горілка мала великий збут, бо пияцтво було дуже поширене. Через це шляхта й інші класи були дуже зацікавлені гуральництвом. Перша, здобувши право на гуральництво, експлуатувала інших. Гуральне право розвивалося не як право звичаєве, а на підставі писаних законів. Їх регламентації підлягало саме виробництво, продаж, оподаткування, вивіз, то-що. Отож маємо низку норм, що їх треба було-б звести до системи. Без системи автор багато разів повторюється. Коли буде розподіл по нормах, матимемо яскраву картину питання.

Акад. *Н. П. Василенко* вказав, що писані закони щодо гуральництва були в XVIII ст. Але в XVII ст. гуральне (й млинове) право на Гетьманщині було звичаєве. Його мало з'ясував автор.

І. Ю. Черкаський питає: чи-ж не мирські класи—козаки й посполиті? Не можна говорити, що гетьман Розумовський не цікавивсь справами України, бо всі більш-менш важливі питання він вирішував особисто.

П. К. Сосенко одзначив, що треба схарактеризувати питання для XVI ст. Для цього періоду є багато матеріалів у *Źródłach dziejowych* Яблоновського.

Л. О. Окиншевич радив не вживати російської термінології („указ“ „вотчина“) для українських інститутів. Вони зовсім не тотожні з російськими.

М. Ф. Тищенко, відповідаючи на одзначене, казав, що звичаєве право XVII в. щодо гуральництва він схарактеризував у першій частині роботи. Він зазначив економічну вагу гуральництва. Дати систему норм у його досліді не можна: цьому заваджав те, що сирового матеріалу дуже багато, і те, що тоді довелось-б часто повторюватися. Загальну характеристику питання й систему правних норм він має подати наприкінці роботи. На його погляд, Розумовський правував не сам, здебільшого правувала за нього старшина. Гуральництво в XVI в. не входить у тему його роботи, отож він його спеціально й не розглядав.

На початку засідання затверджено протокола минулого засідання.

ПРОТОКОЛ Ч. 13 (31)

11 грудня 1926 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *І. Ю. Черкаський*, *С. Г. Борисенко*, *П. К. Сосенко*, *О. В. Юрченко*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *С. М. Іваницький*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

М. Ф. Тищенко зачитав останню частину своєї роботи про „Гуральне право на Гетьманщині“. Він зупинивсь тут на таких питаннях: погляди укр. шляхетства, міщанства та духівництва на право різних верстов на гуральництво, що відбилися в наказі депутатам до Комісії 1767 р. Червоною смугою по всіх наказах проходила думка, що з гуральництва можуть користуватися лиш ті, що мають земельну власність. Доба правління Румянцева характеризується додержуванням у дозволі на гуральництво універсала 1761 р. У поданих до Румянцева міркуваннях Стародубської та Чернігівської канцелярії шляхетство вимагає для себе привилейованого права на гуральництво та шинкування горілкою. „Уставъ о винокурении“ 1765 р., що його почали вживати на Україні, скоро відкрито скарбові палати, передав виключне право на гуральництво шляхетству. З цього часу шляхетське гуральництво поширюється прискореним темпом. Воно давало шляхетству великі прибутки, знов-же сприяло розвиткові капіталізму, що зародивсь на Україні. Загальні авторові висновки такі. У самій історії гурального права ми помічаємо два періоди: з Хмельниччини до XVIII ст., та — XVIII ст. У першій добі гур. право має характер права звичаєвого. У XVIII ст. право на гуральництво регулює здебільшого центр-російськ. уряд. Скупчення земельної власности в руках укр. шляхетства дало йому змогу провадити подвійну боротьбу: з одного боку — щоб здобути привилейоване право на гуральництво, з другого — щоб знайти споживача на свою горілку. Норми як центр., так і гетьманського уряду, що регулювали право на гуральництво, видавано під великим впливом укр. шляхетства. Накидання козакам та поспільству горілки, передача її набір, поширення сітки шинків збагачувало державців горілки та збіднювало козацтво й поспільство.

У дебатах після доповіді М. Ф. Тищенка Л. О. Окиншевич казав, що, може, він помилявсь, вимагаючи від автора юридичної схеми. Тимчасом норми регулювали лиш питання, кому дозволено гуральництво. Це законодавство не є гуральне право, що під ним треба розуміти сукупність норм. Гуральний промисел не був єдиний. Були на Гетьманщині мануфактури, буди, гуті... В різні періоди їх могли мати лиш певні стани. Якщо бути послідовним, то треба досліджувати гутяне, будяне право... Робота Тищенка це розгляд розвитку гуральництва та економічних заходів уряду щодо цієї промисловости: автор подає ще саму техніку промисловости, питання про ринки збуту. Усе це суто-економічні питання. Отож юридичної схеми автор і не міг дати, у нього — не юридична тема. Це робота про гуральництво, а не про гуральне право. Шкодить цій сумлінній і цінній економічній розвідці неввірна назва, яка дає підстави для інших вимог, що їх робота не вдовольняє.

С. Г. Борисенко говорив, що висновки в роботі М. Ф. Тищенка не юридичні, а економічні. Його робота — справді економічна розвідка і написана на тему про гураль-

ництво, а не про гуральне право. Але з цього не виходить, як гадав Л. О. Окиншевич, що не було й гурального права. І тепер кожна галузь господарства мав свою регламентацію, свої норми, системи норм... Гуральне право існувало як галузь фінансового права. Воно мало свої норми, їх можна було-б звести в систему і дати роботу про гуральне право. М. Ф. Тищенко-ж написав розвідку про гуральництво.

І. Ю. Черкаський радив авторові перебудувати свою роботу за юридичною схемою. Великий економічний матеріал дав-би можливість зілюструвати, довести зв'язок норм із економікою.

С. М. Іваницький казав, що економічні моменти мають посередній юридичний інтерес. Все залежить від методи викладу. Цей економічний матеріал треба було підпорядкувати юридичній темі. У данім стані роботу треба було-б назвати гуральництвом. Але питання про право на гуральництво мав велике юридичне значіння. До того-ж і низка економічних моментів з'ясовують і освітлюють правні норми.

Акад. О. О. Малиновський казав, що назва не мав великого значіння. Усяке явище суспільного життя стосується так чи інакше й до права. Так є і з гуральництвом. Автор не міг і не повинен був обминути великого архівного матеріалу, що стосується переважно до економіки.

П. К. Сосенко зазначив, що від автора залежить назва твору: неприпустимо її силоміць змінити.

Акад. Н. П. Василенко говорив, що гуральне право, безперечно, було. Було-ж згодом у півд.-західніх губернях право полювання право пропінатії... Перебудовувати роботи не треба. Автор правильно зробив, використавши економічний матеріал. Треба було-б тільки яскравіше підкреслити правні моменти. Робота цінна для майбутнього історика фінансового права; йому вона дасть багато матеріалу.

У своїй відповіді М. Ф. Тищенко вказав, що жадну промисловість не регульовано так правом як гуральну. Перероблювати роботи він не буде. Можливо, що в ній не було юридичного підходу, але матеріал його має й юридичний характер. Він не зміг збудувати системи норм, але спробує зробити юридичні висновки наприкінці роботи.

На засіданні було затверджено протокола минулого засідання.

І. Ю. Черкаський доповів про працю підкомісії, що впорядковує картки для словника українських юридичних старовин. Комісія погодилася з тим, що передусім треба скласти їх в алфавітнім порядку.

За пропозицією акад. Н. П. Василенка обрано на члена Комісії В. О. Романовського.

ПРОТОКОЛ Ч. 14 (32)

18 грудня 1926 р.

Були присутні академики: *Н. П. Василенко* та *О. О. Малиновський* і члени Комісії: *І. Ю. Черкаський*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *П. К. Сосенко*, *С. Г. Борисенко*, *О. В. Юрченко*, *С. М. Іваницький*, *В. О. Романовський*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

Затверджено протокола минулого засідання.

І. Ю. Черкаський прочитав доповідь про муки на копнім суді, за таким планом. Назва, мета мук — домучитися признання винного; але бували випадки, коли, не зважаючи на добровільне, без муки, признання винного, громадський суд усе-ж таки видавав такого винного на муки. Це бувало в тих випадках: 1) коли винний самої правди повідати не хотів, 2) коли винний давав неслухний вивід, 3) щоб достатнішу відомість мати, зважаючи на те, що винний, болячися муки, може оговорює невинних, 4) щоб узяти останню відомість перед виконанням карі на горло, причому була вільна проба всім тим, хто на винного скарживсь. Правні підстави для видачі винного на муки по суті: 1) лице, 2) свідчення, 3) присяга, 4) підозрілість. За формальну-ж підставу була спеціальна про це ухвала громадського суду. Обережність в ухвалях про видачу на муки. Побоювання

відповідальности за даремні муки й помсти винних. Катував кат, або й без нього — своїми способами. Способи містра лежало на обов'язку скривдженого. Скількакратність мук: здається, не більше за три рази і не пізніше од вечора. Мета цього — щоб винного не охромити і до смерти не призвести. Переводячи сами муки, копа використовувала природні дані: пеньок, очеп, то-що. Сами муки полягали: 1) в битті пруттям, киями, дубцями, 2) в пробуванні вогнем; 3) у розтягуванні на колесі. Побутовий спосіб зачарувати біль. Статут теж уставляє, що мучити можна чоловіка правом покнаного і 1) підозреного, що проти нього в доводи правні, свідчення, чи то присяга скривдженого, 2) приличного. Муки биттям і вогнем — походження звичаєвого; розтягання на колі — вплив магдебурзького права.

При обговоренні доповіді І. Ю. Черкаського С. Г. Борисенок вказував, що в ній подано дуже цікавий матеріал. Цікава тема про муки в судовім процесі у в. кн. Литовським заслуговує на те, щоб узяти її ширше, не тільки що-до суду копного. Цікаво було-б порівняти ці дані з муками в тогочаснім європейським праві. На його думку, в копнім процесі вони не здобули розвитку, бо це був змагальний, а не інквізиційний процес.

Акад. О. О. Малиновський питав, чи немає підстави для визначення, що раніше з'явилося в копнім процесі — признання чи муки? Є підстави думати, що муки з'явилися раніше, бо вони ближчі до примітивної кари — кривавої помсти.

Л. О. Окиншевич одзначив, що в сучасній білоруській мові „кола“ — це віз; отже можливо, що мучили на возі, а не на колесі.

П. К. Сосенко одзначив, що перерву мук увечері знають давні законодавства (Р. Правда, східні юрид. пам'ятки). Він радив авторові звернути увагу на те, як ставилося селянство до копних судів, що виявляється з давніх прислів'їв, приказок... У них раз-у-раз помітно критичне відношення до цих судів, ніби-то їх уважають за суди самовільні.

Акад. Н. П. Василенко завважив, що автор мало уваги звернув на магдебурзьке право. Тимчасом у цім питанні воно мало відіграти чималу ролю. При такім порівнянні з'ясувалося-б, чи всі муки звичаєвого походження. Можна припустити, що їх запозичено з німецького права. Акад. Н. П. Василенко питав, чи означає в копнім процесі вислів „кара на горло“ смертну кару взагалі, чи тільки повішення.

І. Ю. Черкаський у своїй відповіді завважив, що його матеріал дав ніби-то вражіння, що признання з'явилося раніше за муки. Мучили не завжди, навіть у справах, що заслуговували кари на горло. Їх (муки) вживали в тім разі, коли копу не вдовольняло признання, або як спосіб примусити признатися. Практика копних судів знає як кару на горло тільки повішення. Коло копних актів — колесо, на нім розтягали винного.

На засіданні І. Ю. Черкаський доповідав про працю підкомісії, що впорядковує картки для словника українських юридичних старовин. Комісія ухвалила, що треба з'ясувати кількість термінів (не зазначаючи їх джерел).

Акад. О. О. Малиновський вніс побажання, щоб протоколи Комісії друкувати в її „Працях“.

Акад. Н. П. Василенко вказав, що це має робитися, починаючи з вип. III „Праць“.

ПРОТОКОЛ Ч. 15 (33)

31 грудня 1926 р.

Були присутні: акад. Н. П. Василенко, акад. О. О. Малиновський, І. Ю. Черкаський, О. С. Добров, П. К. Сосенко, В. О. Романовський, В. І. Новицький, М. Ф. Тищенко, О. В. Юрченко, С. Г. Борисенок, Л. О. Окиншевич та гість О. М. Андріяшев.

Головував акад. Н. П. Василенко, секретарював Л. О. Окиншевич.

Затверджено протокола минулого засідання. П. К. Сосенко вніс у нього зміну, завзначивши, що він казав, що старовинні закони надають появі й заходів сонця юридичного значіння.

В. І. Новицький читав доповідь про „Снеми Руської землі XI—XII вв.“¹⁾ за таким планом. I. Руська земля XI—XII вв. — це широка Київська Русь, водозбір середнього Дніпра з Прип'яттю та Десною. Три найважливіших міста — Київ, Чернігів і Переяслав. Ця Руська земля є відмежована територіально і соціально-політично оформлена Київська держава, що безумовно відрізняється від Новгород, Смоленська, то-що. Спочатку тільки в Руській землі концентрується княжий рід, що встановлює зв'язок з північними землями. Руська земля — *domina terrarum*. II. „Старшинство“ в Руській землі — подвійне: 1) Київське віче — виразник громадянсько-міського устрою, 2) золотий стіл Київський, що спиравсь на цю громадську основу землі Руської. III. Снеми: 1) до кінця XI в. — це об'єднане зібрання золотого столу Київського з його князями й мужами та віча, що теж має своїх мужей. Ці снєми збираються в Києві. 2) З кінця XI в. ці мужі все більш об'єднуються в єдину аристократичну групу, що з князями й золотим столом Київським відокремлюється від київської міської громади. Снеми збираються в долині Дніпра біля Києва, що продовжує бути за старше місто землі Руської. 3) З середини XII в. і внутрішні й зовнішні причини примушують збирати снєми в різних правобережних і лівобережних містах. Розпад снемів. Загибель Руської Землі. Снеми — зверхній орган землі Руської, що має встановчі, уставні та інші функції.

Як обговорювано доповідь В. І. Новицького, С. Г. Борисенко питав: яка внутрішня організація снєму? Як відносивсь снем до Б. Думи, віча й князя? Чи можна так широко ставити поняття снєму без відповідних доводів? Чи можна називати Р. Правду аристократичним кодексом, говорити про Любецьку конституцію? Чи може мати в визначенні снєму рішуче значіння місце зборів?

Акад. О. О. Малиновський зауважив, що загальний хід громадської організації — від меншого до більшого. Тимчасом у автора відразу з'являється складна Р. Земля. Певніше-ж те, що були спочатку окремі землі. За політичну чи за етнографічну одиницю вважає автор Р. Землю?

Л. О. Окнишевич подав такі зауваження: в літературі про снєми Пресняков називає їх „органами спільного владування“, Філіпов — вважає їх за орган конфедерації р. земель. Що проминено ці погляди, зокрема дуже цікавий останній, — хиба роботи. Хибою роботи є й те, що автор сливе нічого не каже про компетенцію снємі. На його думку, не доведено й існування „Руської Землі“ в складі Київщини, Чернігівщини й Переяславщини. З літописів ясно видно постійну ворожнечу поміж першими двома, постійне протиставлення. В снємах раз-у-раз брали участь і галицькі й волинські князі, що надавало їм рис органу конфедерації українських земель. Автор нічого не говорить про участь у снємах Б. Думи, тимчасом вона безперечна. Значіння віча в укр. землях не доведено, швидше тут воно мало випадковий характер. Що постанова Київського віча мала обов'язковий характер для всіх міст „Руської землі“ — неймовірно. Не можна погодитися з методою досліду: недостатньою обґрунтованістю висновків, тенденційним вибором фактів...

В. І. Новицький у своїй відповіді зазначив, що для того, щоб визначити внутрішню організацію снемів, у пам'ятниках бракує матеріалів. Усе, що можна було видобути з них для цього, він зробив. Б. Дума, так само як і снєми, — назва штучна. Мужі князя, що про них він казав, очевидно, і є його Б. Дума. Треба гадати, що Б. Дума — це є зародок аристократичної частини снєму. Про відношення снемів до віча він говорив у своїй роботі: в основі Р. Землі лежить общинно-міський устрій. А втім, це не значить, що тут була демократія, через віче правила аристократія. Що-до Б. Думи, то в ній князі участі не брали, тимчасом як у снємах беруть участь князі й мужі. Питання про територію, що на ній збиралися снєми, надто важливе: воно доводить, що вирішувано справи тільки Руської землі. Термінологія й назви „Любецька конституція“, „аристократичний кодекс“ (Р. Правда) можливо й не зовсім вдалі, проте мають свої підстави. Розпливчата Преснякова концепція Р. Землі касує сукупне його владування, бо-ж він визнавав Р. З. за єдине

¹⁾ Роботу В. І. Новицького надруковано в III випуску „Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права“, стор. 1—58.

ціле. Погляд Філіпова слід було ввести й схарактеризувати. У його, В. І. Новицького, роботі є досить доводів на те, що й Чернігівська й Переяславська землі звалися в пам'ятках землею Руською. Антонович і Буданов лише формально зазначали різниці поміж устроєм північних, північно-східніх і південно-західніх земель. Тимчасом і в Новгороді переважну роль відігравало боярство. Р. Земля спочатку була невеличкою територією, але згодом вона поширилася. Отож еволюція як-раз і шла від меншого до більшого. В X—XI вв. Р. Земля — одиниця не етнографічна, а політична.

На останнє запитання акад. О. О. Малиновського — які органи влади мала „Руська Земля“ oprіч снемів, В. І. Новицький відповідає, що такими були Київське віче й Київський князь.

Рік 1927.

ПРОТОКОЛ Ч. 16 (1)

5 січня 1927 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *І. Ю. Черкаський*, *П. К. Сосенко*, *В. І. Новицький*, *С. Г. Борисенко*, *Л. О. Окнишевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окнишевич*.

Затверджено протокола минулого засідання. З приводу нього В. І. Новицький одзначив, що він визнає за правдиві ті зауваження, які зроблено йому про неясність відношення снемів до Боярської Думи. Підчас дальшого обговорення він докладніше зупиниться на цім питанні.

Акад. О. О. Малиновський прочитав доповідь про „Кари майнові й кари особисті“. Цю доповідь збудовано за таким планом: 1) Найдавніша форма кари — кривава помста була посягання на особу злочинця, але іноді й посягання на майно (чужого союзу, коли злочинець був чужий); кр. помста панувала за часів первісної культури, коли людина виключно підлягала інстинктові мстивості. 2) З початку писаної історії панують майнові кари. Заміна кр. помсти на майнові кари з'ясовується тим, що а) з помсти була справа дуже ризикована і перешкоджала розвиткові господарства, б) що з розвитком господарства люди почали керуватися голосом розуму, а не почуття, в) що з з'явленням приватної власності майно мало велику вартість, 3) Доба Руської Правди — доба, коли панували майнові кари; вони панують ще й у Литовському Статуті 1529 р.; але вже Р. Правда знає й особисті кари, а з Л. Статуту 1588 р. починається доба, коли запанували особисті кари. Майнові кари залишаються як додаткові до особистих, або як самостійні за незначні злочини. 4) Майнові кари прийнятні для суспільства з приватною власністю, але бували такі випадки, коли їх не можна або недоцільно було вживати, а саме: а) коли злочинець був невиплатний, б) коли злочинець був раб, або людина нижчої класи, що не мала здебільшого свого майна, в) коли злочинець учинив надто тяжкий злочин. У цих випадках кару майнову заміняли мимоволі на особисту. Згодом особисту кару стали вживати і в інших випадках. 5) Особисті кари мали найжорстокіший характер за кріпацтва та невільництва. У Західній Русі це була доба Литовського Статуту 1588 р. та після його. На Україні — доба „Правъ, по которымъ судится малор. народъ“. 6) У „Правахъ“ особисті кари призначаються переважно — а) неспроможним платити, б) злочинцям з нижчої класи, в) за найтяжчі злочини. 7) У звичаєвому українському праві XIX ст. залишилася старовина: особисті кари так само призначаються неспроможним платити в заміну кар майнових, за злочини найтяжчі та за злочини супроти панів.

Як обговорювано розвідку акад. О. О. Малиновського С. Г. Борисенко, одзначивши цікаво переведений розвиток кар та ясну схему розвідки, завважив, що за родового побуту було два види злочину: 1) злочину — як зламання порядку поміж родами, 2) в самім родовім союзі. Очевидячки, як-раз в останнім випадку могли зародитися особисті кари, бо за спільного господарства в родовім союзі не могли вживатися кари майнові. Влада-ж родового владики безумовно могла накладати кари на членів родового союзу. Найчастіше при цьому, мабуть, уживано вигнання, побиття, кари на тілі... Литовський Статут дав багато матеріялу для дослідів над карами, зокрема що-до боротьби поміж

карами майновими й особистими. С. Г. Борисенко підтримує авторів погляд, що за часів Лит. Статуту — кари були класові. Литовсько-руська держава — держава землевласників, що й була з них владуща класа. Для неї в Статуті вживано пільгових, передусім майнових кар.

Л. О. Окиншевич вказав, що для роботи загально-теоретичного значіння було-б цікаво порівняння з розвитком кар у інших народів за однакових періодів економічного розвитку. Про кари майнові і їх взаємовідносини з карами особистими автор може знайти рясний, багатий матеріал в актах судів на Гетьманщині. Тут раз-у-раз останніх заміняли перші. До того-ж цей матеріал як-раз доводить твердження, що особисті кари призначували передусім для незаможних. Він заперечує авторову вказівку, що на Гетьманщині був феодальний лад, — це була станова, класова, а втім вже не феодальна держава.

І. Ю. Черкаський одзначив, погоджуючися з думкою С. Г. Борисенка, що особисті кари, очевидно, зародилися в середині родового союзу. Що-до характеру Лит. Статуту, як класового кодексу, І. Ю. Черкаський каже, що не вся шляхта була заможна, були серед неї й незаможні елементи. А втім, Литовський Статут захищав і їх. Він питав автора — як-же як не особистою карою можна покарати неспроможну платити людину?

П. К. Сосенко питав автора, чому в старовинних державах саме особа винного, а не економічний стан його є мірило кари, що на нього її поклали?

Акад. Н. П. Василенко одмітив, що робота надто схематична. Кари залежать не тільки від економічних умов, яких значіння не можна відкидати, але й від різних державних заходів. Приміром — охорона державної ідеї, бо, як відомо, шляхта була елементом держави. Історія карного права є не тільки історія фактів, як у автора; не можна забувати за розумовий елемент, зміну ідей карного права, заходи гуманності, доцільності... Спосіб автора пояснювати розвиток і зміну кар виключно економічними умовами й інтересами владущої класи не можна не визнати за однобічний.

Акад. О. О. Малиновський у відповіді на зауваження казав, що порівняльної методи, права судів Гетьманщини XVIII ст. тому немає в його роботі, що вона має обмежений характер, що-до розміру: це стаття для наук. збірника на честь акад. Багалія. Економічні причини в зміні форми кар грали головну роль; шляхта тому була елементом держави, що мала певне економічне значіння. Звичайно, що при цій норми права не мали відкрито-класового характеру. Поступ розумовий безумовно мав велике значіння і він цього не одкидає в своїй роботі. А втім і цей поступ розвивається на ґрунті здобутків господарства. Що-до зауважень С. Г. Борисенка, то, очевидно, за первісної культури злочинцями були здебільшого чужородці. Найдавніше з'явилися, мабуть, вбивство чужих, посягання на чужу харчову територію... Злочини своїх з'явилися, мабуть, пізніше. Історія карного права починається з кривавої помсти.

ПРОТОКОЛ Ч. 17 (2)

21 січня 1927 р.

Були присутні: акад. Н. П. Василенко, акад. О. О. Малиновський, С. Г. Борисенко, М. Ф. Тищенко, І. Ю. Черкаський, В. І. Новицький, В. О. Романовський, П. К. Сосенко, Л. О. Окиншевич та гості — Н. Д. Полонська-Василенкова та О. М. Андріяшев.

В. І. Новицький повторив загальні твердження своєї доповіді про „Снями Руської землі“ й докладніше зупинивсь на розгляді поглядів на цей інститут у працях М. Ф. Владимирського-Буданова, В. І. Сергєєвича та О. О. Малиновського.

У дебатах з приводу доповіді В. І. Новицького першим висловивсь акад. О. О. Малиновський. Він вказав, що головне питання в авторській роботі це — про давньо-руський політичний устрій. Оригінальна думка автора — це думка про існування окремої держави — „Руської Землі“. Але раз-у-раз свідчення пам'ятників розбігаються й суперечать концепції В. І. Новицького. Инакше стоїть питання у первіснім літопису; інші

міста Руської Землі, oprіч Київа, Переяславля й Чернігова знають умови з греками; в умові Смоленського князя з німцями так само мова мовиться „про Руську землю“, то-що. В давніх пам'ятниках не видно князя, боярської думи й віча „Руської землі“. Погляд автора, що тут ми мавмо своєрідну державну організацію з снємами на чолі, не стверджується. Загальний хід історії від меншого до більшого. У автора-ж одразу з'являється велика одиниця — „Руська Земля“. Тимчасом її окремі частини (Київщина, Чернігівщина) зберегли певну особність ще в вел. князівстві Литовському. Підсумовуючи сказане, акад. О. О. Малиновський вважає авторів погляд, що „Руська Земля“ термін політичний — за тенденційний. Насправді це термін етнографічний. Останнє видно вже з договорів з греками. „Руська Земля“ це — людність окремих давньо-руських земель.

С. Г. Борисенко казав, що думка В. І. Новицького порушує прийняту дотепер концепцію історії права. Територія давніх князівств раз-у-раз змінювалася. В літопису в багато вказівок, що „Руською Землею“ звано, приміром, Київ та Волинь. Старшинство йшло по лінії князівських стосунків, а не земель, як гадає автор. Чернігівщина жила окремим від Київщини життям. У самій Чернігівщині були свої місцеві снєми; і при цім вони збиралися саме для забезпечення окремого її становища. Отож „Р. Землі“ — держави з 3 земель на ділі не було; це — міраж. Вже швидше поруч з Київом можна поставити Волинь або Новгород, що з ним Київ більше звязували економічні інтереси, ніж, приміром, з Переяславлем. Фактів, коли-б Київська боярська дума й віче розпоряджалося справами Чернігівщини, ми не знаємо. Звертаючися до питання про снєми, С. Г. Борисенко вказує, що найчастіше цього терміну вживали у XI—XII вв. Цей термін не характерний для означення віча чи боярської думи, а головне характерний для з'їзду князів. Ці снєми з'являються по смерті Ярослава. Рід Ярослава висунув принцип братерства. Цей принцип здійснювано „рядом“ князів, що поволі набував юридичного значіння й оформлення. При цім цього юридичного оформлення він набув як-раз у XII ст., коли, за В. І. Новицьким, він підупадає. Князі намагалися зробити з снєму установу. Участь Б. Думи й віча на снємі в автора не з'ясована, при цім їх він раз-у-раз і не відрізняє. Характерна риса снємів це — з'їзд князів; снєми — недорозвинений інститут, що мав об'єднувати політику князів.

Л. О. Окіншевич зробив кілька окремих зауважень щодо певних частин роботи. Він вказував, що думці авторів про те, що після Володимира „Руська Земля“ була єдина й неподільна, суперечить окреме князювання в Київі Ярослава Мудрого, у Чернігові — Мстислава. У Любецькій згоді Теробовль і Володимир-Волинський звуться такими-ж „отчинами“, як і Чернігів, і Переяславль. Новгород Великий ніколи не був приписаний до Переяславля; те, що там сиділи сини Мономаха, слід пояснювати впливом його дипломатії. Коли факти суперечать концепції автора (прим. про князювання у Смоленському); автор каже, що це „незначне явище“, тимчасом це ще треба довести. У відомій формулі про віче, за автором, Чернігова й Переяславля немає не випадково. Але там усього говориться про 3 міста. Невже-ж це значить що всі інші входили у „Руську Землю“? Очевидно, 3 міста названі як приклад, і Чернігів з Переяславлем не названі не навмисне. До теми авторової безпосередньо відноситься лиш розділ про снєми. Тимчасом тут слівце нічого немає про їхню компетенцію. Історикові-ж права найбільше про ню й треба було говорити. Не виявлено в роботі правний характер „Руської Землі“. Її організація не кваліфікована з погляду теорії державного права. Тимчасом і це обов'язково мав зробити історик-юрист. Але, що автор не рахується зовсім з українською історіографією, що вважає Київський період — за першу добу історії України. Але, що не пояснює автор ті економічні причини, котрі спричинилися до утворення „Руської Землі“, коли така справді була. На думку Л. О. Окіншевича, до концепції автора слід долучити ще Волинь і Галич, одкинути думку про єдину державу й говорити про можливість конфедерації українсько-руських земель з снємами як органами цієї конфедерації.

О. М. Андрияшев вказував, що термін „Руська Земля“ вживається з погляду південного літопису. Тимчасом у північних літописах Руси, як Руси південної, немає. Отож тут мавмо діло з місцевим патріотизмом південного літописця. Погляд В. І. Новицького про те, що Північна Русь належала Руси південній — помилковий. Що-до снємів, то з лі-

тописів видно, що це явище рідке. При цім в них не беруть участі всі князі. Отже це не є установа, в юридичнім значінні. Снем це — не постійна, або обов'язкова установа, а звичайний князівський з'їзд.

За пізнім часом відповідь В. І. Новицького на ці зауваження було перенесено на наступне засідання.

ПРОТОКОЛ Ч. 18 (3)

26 січня 1927 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *С. Г. Борисенко*, *І. Ю. Черкаський*, *П. К. Сосенко*, *В. І. Новицький*, *В. О. Романовський*, *М. Ф. Тищенко*, *Л. О. Окиншевич* та гості — *Н. Д. Полонська-Василенкова*, *О. М. Андріяшев*, *М. В. Кістяковська*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

Зачитано й затверджено протоколи двох попередніх засідань. *І. Ю. Черкаський* просив занести до протоколу № 16 (1) вказівки його й акад. *Н. П. Василенка*, що волосні суди вживали биття, як кару, не тільки за образи поміщиків, як гадав акад. *Малиновський*, а й за образи селян і за інші злочини. Биття, поруч із штрафами — звичайна кара в руках волосних судів.

Продовжувалися дебати по роботі *В. І. Новицького* про снєми. *І. Ю. Черкаський*, що перший узяв слово, вказував на те, що йому симпатична думка авторова про окрему „Руську державу“ своєю сміливістю проти трафаретної традиції. Кажуть, що концепція авторова порушує схему — князь, дума, віче. Але остання мала силу в окремих князівствах. А в великій складній (можливо федераційній) державі мали бути й відповідні інші органи — таку ролю грали снєми. Снєми, що їх досліджує *В. І. Новицький*, це лише зародок інституту снємів соймів, що розвивавсь у вел. кн. Литовському. Русь це — можливо етнографічний термін, що означає все східне слов'янство; а втім поруч із ним могла бути й Русь південна, як „Руська Земля“ — держава.

О. М. Андріяшев вказував, що Південна Русь справді в літописах ніби виділяється як властива Русь. Але погляд автора про „Р. Землю“ — державу з трьох земель — помилковий. Що-ж це за держава, що її окремі частини весь час б'ються одна з одною (Київ-Чернігів)? Деякі літописи не знають снємів, але як вони могли не знати зверхньої установи держави? Раз-у-раз снєми в літописах ототожнюються з „совѣтом“, але цих „совѣтовъ“ — безліч. Всі снєми збираються для вирішення одного певного випадку й як такі не є установа в юридичнім розумінні. „Ряд“, про який говорив *С. Г. Борисенко*, це лиш загроза. Невідомі випадки санкції.

Акад. О. О. Малиновський казав, що держави — „Р. Землі“ не було. Термін цей має суто-етнографічний характер. Літописець уживав його передусім для того, щоб відрізнити східних слов'ян від інших народів. У стислому розумінні це південно-східні слов'яни (у тому числі й Волинь і Галичина). „Руська Земля“ це швидше сукупність українських земель. У них були й деякі загальні інтереси, передусім походи на половців. Для цього й збиралися снєми. Але це не постійна організація-установа, а випадкова, в разі потреби. В них беруть участь князі й б. думи їхні. Віча в них участі не беруть.

С. Г. Борисенко одмітив, що концепція *В. І. Новицького* не зустрічає прихильників поміж членів Комісії. *І. Ю. Черкаський*, що один лиш висловився за неї, не дав певних доказів її „симпатичности“. Дещо про компетенцію снємів, що її мав схарактеризувати автор, навів замість нього *О. М. Андріяшев*. Цей останній не зовсім правий: правда, установи з снємів не були. А втім була й певна норма („аже князь извинить то в волость, а боярин — в голову“), що надавала снємам деяких елементів установи звичавого права. Проте ця норма не здобула остаточного оформлення: снєми не регулювали внутрішніх відносин князівств.

Л. О. Окиншевич висловився проти заперечення всякого юридичного значіння за снємами. Певні риси установи в них були, тільки зовсім інші ніж у помилковій концепції *В. І. Новицького*.

Дебати закінчило прикінцеве слово акад. Н. П. Василенка, що в нім він вказав на складність питання, що його підніс В. І. Новицький, і велику розбіжність думок що-до нього, яка виявилася підчас дискусії.

У великій відповіді В. І. Новицький казав, що північні землі починають зватися „Руською Землею“ допіру з XIII в. Властива-ж „Р. Земля“ — це південь сх. слов'янства. Руського віча не було, а було віче Київське, що його постанови мали силу й для всієї „Р. Землі“. Він заперечує наявність у „Р. Землі“ — Старій Україні — системи князь, б. дума, віче; зверхній орган її це — снєми. Напад прусів на „Р. Землю“, про який говорилося підчас дебатів (як довід, що вони могли напасти на північні землі), це — напад сарани. Волинь і Галич у певні періоди входили у „Р. Землю“, але лиш тимчасово. Територія „Р. Землі“ дійсно постійно змінювалася; а втім було й постійне середнє ядро. Низка літописних свідощтв говорить за те, що Чернігів увиходив до „Р. Землі“. В цій єдиній державі справді инколи бували внутрішні колотнечі. Що-до закидів у браку юридичної кваліфікації, то треба до середньовічних держав прикладати й середньовічні поняття. „Р. Земля“ це „domina terrarum“, держава sui generis. „Снем“ у ній — елемент з'єднання. Що-до економічних підвалин „Р. Землі“, то треба мати на увазі, що вона звязувала краї, що лежали на осередку торговельного шляху. Що-до Смоленських князів, він тому назвав їх „незначним явищем“, що маємо ми нечисленні факти. Не можна сказати, що він не вважав на українську історіографію. Адже він постійно покликується на історію акад. М. С. Грушевського. Його робота про „Р. Землю“ — лепта до історії України. Але самого терміну „Україна“ тоді ще не було, отож він і не вживає його в своїй роботі. Несправедливі закиди, що він буцім-то вважав стародавню Росію за єдину неподільну. За таку він вважає лиш „Р. Землю“. Він не думає, щоб у дебатах було доведено, що з снемів не була установа.

Після відповіді В. І. Новицького взяв ще слово П. К. Сосенко, який, покликаючися на нотар короля Бєли, вказував, що Руссю звалася не тільки Київщина й Чернігівщина, але й Галичина.

ПРОТОКОЛ Ч. 19 (4)

29 січня 1927 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко, С. Г. Борисенко, В. І. Новицький, О. Ф. Тищенко, П. К. Сосенко, І. Ю. Черкаський, С. М. Іваницький, Л. О. Окіншевич* та гість *Н. Д. Полонська-Василенкова*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окіншевич*.

Затверджено протокола минулого засідання. До нього П. К. Сосенко прохав занести таке до своїх зауважень В. І. Новицькому: „Неправильний — погляд доповідача, що термін Русь тільки прикладено до Київщини та Чернігівщини, бо цього терміна в державно-політичному розумінні вживано в Галичині, на Волині, навіть і на Закарпатті. От хоч-би в Аноніма короля Бєли є звістка, що угорський король Степан (отже 997 — 1038) склав договора з польським королем про кордони біля Прашева „inter Hungaros, Ruthenos et Polonos“.

З приводу цього зауваження П. К. Сосенка В. І. Новицький зазначив, що йому ця пам'ятка знайома. Автор цього джерела жив допіру в XIII ст., на своїм місці він дасть відповідь на це зауваження.

Л. О. Окіншевич заявив, що не вважає додаток до протокола П. К. Сосенка за такий істотний, щоб за-для нього змінити протокол. Записувати протокола так, як того хоче П. К. Сосенко, міг-би хіба стенограф. А в нього в протоколі зафіксовано лиш основну думку, що її не змінив П. К. Сосенко і в сьогоднішнім додаткові. Щоб уникнути непорозумінь з цього приводу, він у найближчій часі подасть записку про характер протоколів Комісії.

С. Г. Борисенко зачитав початок роботи про „Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі“¹⁾. План її такий: Литовська метрика, як джерело для

¹⁾ Роботу С. Г. Борисенка надруковано в III випуску „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“, стор. 83 — 150.

вивчення історії права в кн. Литовського й інституту адвокатури зокрема. Юридична природа інституту адвокатури. Адвокатура, як загально-визнаний науковий термін. Термінологія адвокатури в процесуальному праві в кн. Литовського на початку XVI в. Практика провадження чужих справ у різних частинах вел. кн. Литовського. Панування особистого провадження судових справ за часів перед I статутом; провадити чужі справи проте не було заборонено. Коло осіб, що виступали на суді від ім'я інших. Діяльність прокураторів було обмежено дорученням довірительів. Суд не вимагав довірености. Вживано як судову оборону (в справах кримінальних), так і судове представництво (в справах цивільних); широкі класи осіб, що зробили-б провадження чужих справ за свою професію, до I Статуту ще не утворилися. Причина цього — панування звичаєвого права, що пояснюється перевагою натурального господарства та державною децентралізацією Литовської держави.

У дебатах з приводу доповіді С. Г. Борисенка І. Ю. Черкаський зауважив що „отзиватися“ за автором не значить апелювати. Тимчасом тут була апеляція, у тім числі й на частковій ухвалі суду, що переривала хід справи. „Р'єчник“ очевидно не польський термін, а слов'янський взагалі. Звичаєве право. С. Г. Борисенко називає невизначеним, це не так — для місцевих людей воно було визначено точно.

В. І. Новицький вказав, що найдавніші судові книги, які не назвав автор, це кн. суду Володимирського. Він не розуміє, чому таку увагу автор звертає на вплив польського права через Підляшшя. Тимчасом і на Поділлі є інститут прокураторів, ще за часів середини XVI в.

Акад. Н. П. Василенко одзначив, що цікаво й корисно поставити розвиток інституту прокураторів в кн. Литовського в зв'язок із економічним розвитком цієї країни. Але у автора, що намагається це зробити, економічна характеристика не зв'язується з текстом. Є кілька речень про економічні стосунки і випадкових цитат, що не становлять органічного цілого з розвитком адвокатури. Треба так переробити роботу, щоб економічна характеристика безпосередньо пояснювала юридичні норми.

Л. О. Окнишевич вказував, що загальне економічне тло для історично-юридичної роботи потрібне. Але його треба поставити так, щоб воно не заваджало юридичній аналізі. Цим шляхом і пішов С. Г. Борисенко.

П. К. Сосенко одмітив, що адвокатами раз-у-раз називано війтів. Можливо, що вони виступали як адвокати в справах підлеглих їм селян. У праці автора не з'ясовано діяльність адвокатів у справах судових, не освітлено питання, хто саме міг бути адвокатом, як оплачувано їх працю.

С. Г. Борисенко у кінцевому слові одзначив, що, на його думку, економічна характеристика пояснює правні норми. У його роботі вона висвітлює панування звичаєвого права й неформлене становище адвокатури. Цитати доводять, що натуральне господарство сполучалось з консерватизмом; цим пояснюється й неформлене в законі становище адвокатури. Правного оформлення адвокатура набуває наприкінці XVI ст., в зв'язку із зміною господарчих форм. Що-до інших зауважень, то термін „прокураторь“ перейшов на Литву очевидячки з Магдебурзького права, де його вживається. А це останнє йшло до в. кн. Литовського саме через Підляшшя. Звичаєве право, на його думку, — право невизначене: адже фіксація в людській пам'яті — не точна. Розуміння „отзиватися“ є спірне. На його думку, це значить не тільки апелювати, але й просто перервати хід процесу. П. К. Сосенкові С. Г. Борисенко вказує, що в цій частині його роботи мова тільки про зародок адвокатури; у дальших частинах буде відповідь на його питання. Дослід-же про війтів не входив у тему роботи.

ПРОТОКОЛ Ч. 20 (5)

5 лютого 1927 р.

Були присутні академики: Н. П. Василенко та О. О. Малиновський, члени Комісії С. Г. Борисенко, М. Ф. Тищенко, В. О. Романовський, П. К. Сосенко, І. Ю. Черкаський та О. В. Юрченко.

Головував Н. П. Василенко, за секретаря був І. Ю. Черкаський.

С. Г. Борисенко читав далі свою розвідку про адвокатуру.

Після того як доповідь читано, акад. О. О. Малиновський запитав доповідача, на підставі яких джерел він написав свою розвідку.

Доповідач відповів, що виключно на підставі ще ненадрукованих актів Литовської Метрики.

І. Ю. Черкаський запитав, чи доповідач спирається на актові матеріали, коли каже, що „устави“ видавав великий князь, а „ухвали“ — сойм. Доповідач одказав, що тут він іде за проф. М. Н. Ясинським, який проводить таким способом різницю між уставами та ухвалами.

Далі Черкаський зазначає, що минулого разу доповідач запевняв, що „одзиватися“ до вищого суду можна було тільки тоді, коли нижчий суд розв'язував справу по сугі, а тепер сам доповідач навів приклад одзиву до вищого суду на часткову ухвалу нижчого суду — в питанні про те, що в назві не були зазначені ті маєтки, яких доповідається поведова сторона; позвана сторона заперечувала правильність на цій підставі самої позову й суд у цьому питанні став на бік позваної сторони, а поведова, будучи незадоволена з цього, одізувалася до вищого суду.

Доповідач одказав, що Литовський Статут апеляцій у часткових питаннях не знає.

І. Ю. Черкаський заперечував це, заявляючи, що він на підставі актових матеріалів запевняє, що практика XVII—XVIII ст. апеляції до вищого суду знала не тільки в випадках розв'язання справи по суті, а й у тих випадках, коли сторона незадоволена була з усякого роду ухвал (і по суті справи і часткових питаннях) нижчого суду; у таких випадках незадоволена сторона мала право апелювати до суду вищого. Раз була така практика, то не могла-ж вона йти проти ухвал Статуту; очевидно, що тут є непорозуміння, яке доповідачеві треба перевірити.

Акад. Н. П. Василенко звернув увагу, що доповідач уживав термін „судопереведення“ замість „судочинство“; зауважив, що доповідачеві треба було підкреслити більше той формалізм, який запанував у практиці судів, скоро видано Статута 1529 р., тоді ясніша була-б потреба в адвокатурі. Крім того акад. Василенко запитав, якою добою в своїй розвідці обмежується доповідач, чи захоплює він добу статутів II та III.

Доповідач одказав, що поки що він обмежується 40-вими роками XVI ст., не зачіпаючи доби статутів пізніших. Він узяв добу перед Статутом 1529 р. й яких десяток років після того, як видано цього Статута, щоб показати, як з виданням Статута 1529 р. судова практика стала на ґрунт формального знання виданого кодексу й часто вирішувала справу проти сторони, що не додержувалася у Статуті встановлених норм та форм. Це й утворило потребу в допомозі сторонам на суді з боку обізнаних у Статуті осіб — адвокатів.

ПРОТОКОЛ Ч. 21 (6)

12 лютого 1927 р.

Були присутні: акад. Н. П. Василенко, акад. О. О. Малиновський, С. Г. Борисенко, В. О. Романовський, І. Ю. Черкаський, П. К. Сосенко, М. Ф. Тищенко, О. В. Юрченко, О. С. Добров та Л. О. Окиншевич.

Головував акад. Н. П. Василенко, секретарював Л. О. Окиншевич.

С. Г. Борисенко продовжував читати свій дослід про „Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі“. Тези його були такі: За часи до Статута 1529 р. існувала практика оформлювати оборудки в письмовій формі. Статут узаконив це частково (розд. I, арт. 3). Написання юридичних актів, як спеціальна праця, було перш за все в руках духівництва, головне у дяків. Назва дяк перейшла до всіх, хто працював коло письмоводства. Дяками називали й урядників панських. Оскільки їм доводилося допомагати урядовцям-панам, — сами вони виконували державні функції. Завдяки цьому вони набували певний вплив і вагу. Були з них юристи, бо довгочасно працювали вони по судах як писарі. Ця верства фахівців, що виконували

функції допомоги людині в праві, мала широкі суспільні рамки. Вони завдовольняли потребу в повірених тим шарам, що з ними вони найближче були зв'язані. Між категоріями осіб, що й до I Статуту вели чужі справи, залишаються вони й тепер. Проте питома вага їхня змінюється. Починає висовуватися класа людей, які мають спеціальні знання в праві. На це вказують судові справи, що їх вели сторони проти своїх повірених, яких вони наймали. Про це-ж свідчить і той факт, що на господарським суді починають виступати протягом довгого часу ті самі особи: утворюється класа найманих прокураторів. До цієї професії здебільшого бралися ті, що мали змогу найбільше ознайомитися з законами. Переважно це були дворяни господарські, бо декому з них раз-у-раз доручалося виконувати судові та судово-виконавчі дії. Крім того — писарі — дяки, міські урядовці — війти, бурмистри. Взагалі-ж закон сливе не нормував правоздатности прокураторів. Він лише забороняє чужоземцям бути прокураторами, виходячи з загально-політичних міркувань — не припускати просякнення чужих елементів на Литву. Практика додержувалася цієї норми.

При обговоренні доповіді С. Г. Борисенка акад. О. О. Малиновський говорив, що у автора не з'ясовано причини, що викликали утворення інституту адвокатури. Очевидно тут мав значіння не тільки розвиток законодавства, але й розвиток господарства. Він питав, чи адвокати були лиш із шляхти чи і з інших верств, — міщан, селян, то-що.

Акад. Н. П. Василенко зауважив, що в становій державі, очевидно, адвокатами мали бути лише шляхтичі. Цікаво було-б порівняти, зазначив він, інститут адвокатури з аналогічними порядками за правом Магдебурзьким, вони-бо могли мати чималий вплив на практику в князівства.

С. Г. Борисенко вказав у відповіді, що зародження інституту адвокатури й його причини він вже схарактеризував у I частині своєї роботи. Що-до верстви, до якої належали адвокати, то бували вони і з міщан, слуг... Але взагалі інститут повірених утворився на суді господарським, де адвокатами бували шляхтичі. За законом-же до III статуту (який вимагає, щоб адвокат був шляхтич) міг бути повіреним кожний.

ПРОТОКОЛ Ч. 22 (7)

26 лютого 1927 року.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *І. Ю. Черкаський*, *С. Г. Борисенко*, *П. К. Сосенко*, *О. В. Юрченко*, *В. І. Новицький*, *С. М. Іваницький*, *Л. О. Окиншевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

С. Г. Борисенко закінчував зачитування своєї розвідки про утворення класи професійних повірених у вел. кн. Литовському. Тези його були на цей раз такі: Литовський Статут р. 1529 виявляє принцип особистого ведення судових справ ясніше від принципу судового представництва. Питання про заміну на суді сторони повіреним довелося вже судовій практиці розв'язувати на окремих спеціальних казусах. Ініціатива що-до цього раз-у-раз належить судові. А втім, у важливих кримінальних справах господарський суд не припускає виступів повірених без персональної участі обвинувачених. З окремих моментів інституту адвокатури найбільшого оформлення здобув момент судової довірености. Довірености, що їх давали довірители сами на суді та по-за судом, мають свої особливі риси. Стосунки між стороною та повіреним визначала лиш приватна угода. Карної відповідальности повіреного ще нема. Невизначене становище адвокатури, як ремества суто-приватного, з усіма шкідливими наслідками цього, звернуло на себе увагу шляхетства, що на Берестейському соймі р. 1547 скаржилося урядові на неформальний стан професійної (найманої) адвокатури та просило зовсім заборонити „наемнымъ прокураторамъ“ вести на суді чужі справи. Проте уряд ухилився від будь-якого втручання в становище професійної адвокатури, хоч вже й настав час для законодавчої регламентації її.

В коротких дебатах з приводу доповіді С. Г. Борисенка акад. О. О. Малиновський вказував, що акти, на які автор посилався, трохи не виключно стосуються до

Литви й Білоруси. Чи-ж можна на підставі них робити висновки про порядки в усій державі? Мабуть, треба було вказати на можливість того, що такі порядки були в українських землях.

Л. О. Окиншевич, продовжуючи цю думку, питає, чи не помітно деяких одмін в організації адвокатури в різних землях вел. кн. Литовського.

І. Ю. Черкаський, зробивши кілька стилістичних зауважень, вказав, що треба було в роботі одзначити в аналогічній місці, що за нестання на суді в справах карних призначалося виволання.

Акад. Н. П. Василенко зауважив, що очевидно було-б корисно порівняти розвиток адвокатури у вел. кн. Литовському з розвитком її організації в інших країнах. Такі дані можна було-б дістати хоч-би з Васьковського. При таким порівнянні було-б ясно, в чім саме своєрідність розвитку й організації адвокатури у вел. кн. Литовському.

С. Г. Борисенко, відповідаючи на зауваження, вказав, що одмін в організації адвокатури в різних частинах в. кн. Литовського не помітно. Дані, що їми він оперує, здебільшого стосуються до суду центрального, для всіх частин держави — суду господарського. Що-до порівняння з організацією адвокатури в інших країнах, то він погоджується, що воно могло дати цікаві наслідки. Проте в книзі Васьковського порівняння надто вже побіжне й догматичне.

ПРОТОКОЛ Ч. 23 (8)

5 березня 1927 р.

Присутні: акад. *Н. П. Василенко* та *О. О. Малиновський*, члени: *С. Г. Борисенко*, *С. М. Іваницький*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *О. С. Добров*, *О. В. Юрченко*, *П. К. Сосенко* та *І. Ю. Черкаський*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *І. Ю. Черкаський*.

Голова Комісії об'явив, що на порядку денному стоїть: рецензія Черкаського¹⁾ на статтю Мірза-Авак'янц „Нариси з історії суду в Лівобережній Україні друг. пол. XVII ст.“ та початок розвідки М. Є. Слабченка: „Соціально-правова організація Січи Запорозької“²⁾.

Після того, як зачитав рецензію І. Ю. Черкаський, акад. О. О. Малиновський порушив питання, чи доцільно писати великі рецензії не на весь збірник — книжку, а на окремі статті. С. Г. Борисенко з цього приводу зазначив, що поки література українського права невелика, то треба відзначати всяку працю в цій галузі й ті помилки, що в ній трапляються.

С. М. Іваницький зазначив, що в рецензії є сумнівне місце про вільних селян ніби-то їх не було.

Доповідач відповів, що він собі не уявляв селян тодішніх, які-б не були зобов'язані послушенством як не окремим особам, то державі-війську Запорозькому. Гетьмани надавали старшині окремі населені місця, з послушенством посполитих, із запасного військового фонду: а села, що перебували в цьому фонді, могли вважатися вільними умовно, оскільки вони не були зобов'язані послушенством окремим особам; військові-ж запорозькому вони, очевидно, зобов'язані були послушенством і оддавали його. Але оскільки це питання викликає сумнів, він погоджується викинути з рецензії фразу про те, що вільних селян не було.

З розвідки Слабченка зачитано було лише перший розділ.

С. М. Іваницький зазначив, що в першому розділі не проаналізовано відношення Запорозької Січи до гетьманів, а деякі дані про це є в розпорядженні науки.

¹⁾ Надрукована в III Випуску „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права в розділі „Критика і бібліографія“.

²⁾ Роботу проф. М. Є. Слабченка „Соціально-правова організація Січи Запорозької“ надруковано в III випуску „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“, стор. 203 — 337.

Акад. О. О. Малиновський відзначив, що, оскільки можна спостерегти з першого розділу, праця Слабченка не стосується до історії українського права, а є прагматична історія Запорозжя взагалі.

Акад. Н. П. Василенко зазначив, що по першому розділі не можна говорити про всю розвідку.

Закриваючи засідання, акад. Н. П. Василенко заявив, що до майбутнього засідання він прогляне всю розвідку й зробить доповідь Комісії.

ПРОТОКОЛ Ч. 24 (9)

19 березня 1927 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко, С. Г. Борисенко, О. В. Юрченко, І. Ю. Черкаський, С. М. Іваницький, П. К. Сосенко, В. І. Новицький, Л. О. Окиншевич* та гість — проф. *А. І. Ярошевич*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

Затверджено протокола минулого засідання.

Л. О. Окиншевич зачитав конспекта монографії проф. *М. Є. Слабченка* про правну й соціальну організацію Запорозжя, що його він (*Окиншевич*) склав, за дорученням голови Комісії акад. *Н. П. Василенка*. У цьому конспекті *Л. О. Окиншевич* навів лише основні твердження автора твору.

Після кількох запитань про зміст роботи висловлено було такі думки.

І. Ю. Черкаський не погоджувався з проф. *Слабченком*, який, заперечуючи релігійність запорозців, вказував, що вони не знали культу мертвих. З цим погодитися не можна, бо хоч-би звістка про врочисті похорони на Січі говорить проти цього твердження.

П. К. Сосенко каже, що взагалі думка про антирелігійність січовиків в автора є тенденційна. Багато фактів говорять проти неї; прим. в народніх думках про Січ і січовиків є багато релігійних мотивів.

О. В. Юрченко, підтримуючи ці зауваження, казав, що піклування січовиків про Самарський монастир, що до нього вони в староцях звичайно вступали, — суперечить доводам автора.

Акад. *Н. П. Василенко* в своїм слові казав, що в питанні про релігійність січовиків треба пам'ятати, що проф. *Слабченко* дає певну періодизацію: він вказує, що релігійні моменти після Лизавети Петрівни набирають значіння. Фактів нерелігійности, що їх наводить автор, одкинути не можна. Даючи загальну характеристику монографії, акад. *Н. П. Василенко* вказує, що вона торкається передусім юридичних моментів. Поруч із цим є чимало побутових описів. У монографії є багато нових поглядів, нових думок. Повстає питання: чи всіх їх належно обґрунтовано? Що-до цього є деякі сумніви. Приміром, не можна погодитися з авторовою схемою розвитку звичаєвого права; до того-ж її лиш намічено й не конкретизовано. Але окремі розділи, зокрема про походження куренів, дають багато цінного. Досі про Січ писали за певним шаблоном, цей шаблон порушує, стоячи на економічному ґрунті, проф. *Слабченко*. Його робота, на думку акад. *Н. П. Василенка*, має своє значіння й пройде не без сліду.

Після обговорення конспекту монографії, *П. К. Сосенко* підніс питання про те, щоб монографію було зачитано в цілому. Він вказує, що оскільки праця йде без дискусії, що її фіксує протокол, який має друкуватися, — для неї утворюється ніби-то привилейне становище. Це несправедливо й усі роботи треба зачитувати в цілому.

С. Г. Борисенко, заперечуючи це, вказував, що автор вже докладав роботу в усній доповіді на засіданні Комісії.

Акад. *Н. П. Василенко* вказав, що *Л. О. Окиншевичеві* він тому доручив скласти конспект монографії, що на попередньому засіданні акад. *О. О. Малиновський* висловив сумнів, чи є це робота юридична. Оскільки тепер ясно, що зміст праці є юридичний і виявляється бажання заслухати її в цілому, — монографію буде зачитано на ближчих засіданнях Комісії.

ПРОТОКОЛ Ч. 25 (10)

26 березня 1927 року.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *С. Г. Борисенко*, *І. Ю. Черкаський*, *О. В. Юрченко*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *П. К. Сосенко* та гість — *О. А. Плевако*.

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич*.

Затверджено протоколи чч. 22 (7) та 24 (9). *Л. О. Окиншевич* подав тези про порядок протоколювання засідань Комісії. Після обміну думками з приводу них та деяких змін, тези затверджуються. В ухваленім Комісією вигляді вони додаються до цього протоколу.

Зчитано дальшу частину монографії проф. *М. Є. Слабченка* про соціальний та правний устрій Запорожжя; а саме — характеристики січових куренів, їх походження та їхнього стану з правного й господарчого боку.

При обговоренні монографії проф. *М. Є. Слабченка* перший взяв слово *О. В. Юрченко*, який одзначив, що недостатньо схарактеризовано курінь з господарчого боку. Не схарактеризовано й паланкову організацію. На погляд *О. В. Юрченка*, автор недооцінює значіння Січи, як цілого, бачучи в ній лише федерацію куренів.

О. А. Плевако казав, що курінь січовий нагадує своєрідне земляцтво.

Л. О. Окиншевич вказував, що, на його погляд, цікаві й сміливі висновки автора не зовсім належно обґрунтовано; складається вражіння, що не зовсім на ці висновки дав авторові право матеріал, що з ним він оперує. Чужомовні цитати, що їми рясно пересипано роботу, це джерело далеко не першорядне: адже матеріал чужоземні історики брали з третіх рук. У походженні куренів могли грати ролю кілька причин, своєю географічною теорією сам автор не може пояснити в сіх курінних назв.

М. Ф. Тищенко, погоджуючись із останнім зауваженням *Л. О. Окиншевича*, одзначив, що самим географічним тлумаченням пояснювати назви куренів не можна. Очевидно, частина куренів могла прийняти назву від імени того чи іншого ватажка. „Невідомий“ або не славнозвісний ватажок, на погляд автора, не міг дати свого ймення куреневі; це не так, бо популярність міг мати й він. Невірно пояснює автор і саму назву „курінь“, він забув, що й тепер є таке слово в народній мові — це плстена хата з діркою для диму. Є вони теж у гуцулів.

Акад. Н. П. Василенко вказав, що цитати з чужоземних творів ідуть у проф. *М. Є. Слабченка* в супроводі інших матеріалів. Отож на них передусім, а не на цитатах з чужих мов, будує автор свої висновки. Теорія про походження куренів в автора дуже цікава й може мати важливе наукове значіння. Лиш саме поясніння походження назви куреня не завдовольняє, бо, прим., і тепер рибалки українські роблять собі курені для тимчасового житла.

Додаток до протоколу 25 (10) 26 березня 1927 року.

ТЕЗИ ПРО ПРОТОКОЛЮВАННЯ ЗАСІДАНЬ

Комісії для вивч. зах.-руськ. та українського права при У.А.Н.

(Затверджено на засіданні 26/III — 1927 р.).

I. В протоколі має бути означена дата засідання й його склад.

II. Він має містити короткий зміст (головні твердження) доповіді, що зачитується на засіданні. Як загальне правило, ці основні твердження подає доповідач у формі тез. У тім разі, коли доповідач з тої чи іншої причини не може подати тез, секретар дав в протоколі конспект доповіді, що його він занотує підчас засідання.

III. Опріч тез доповіді у протоколі занотується й усі дебати з приводу її.

При цьому: а) Дебати наводяться не в повнім вигляді, а лише у формі основних думок членів Комісії, що висловлюються з приводу доповіді.

б) Засобів доведення своїх зауважень (в формі вказівок на конкретні факти й приклади, дат; цитат з документів, то-що), як загальне правило, до протоколу не заноситься.

Лише в окремих випадках, коли ці конкретні вказівки мають самостійне наукове значіння, секретар може заносити й їх до протоколу. Що-до цього йому дається певне право вибору.

с) Дрібні редакційні поправки, вказівки на хиби термінології, то-що, до протоколу не заносяться.

IV. Дрібні організаційні питання (про час, місце засідань, то-що) до протоколу не заносяться.

V. Протоколи затверджує Комісія на своїм черговім засіданні.

VI. Коли-б секретар у протоколі порушив ці правила (приміром, у дебатах не було-б наведено певних основних думок опонентів чи доповідача), члени Комісії, що не погоджуються з протоколом, подають до нього свої додатки. У них знов-таки вони дають лиш основну думку, не аргументуючи її конкретними прикладами, цитатами, то-що.

Секретар Комісії Л. Окиншевич.

ПРОТОКОЛ Ч. 26 (11)

2 квітня 1927 року.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *І. Ю. Черкаський*, *П. К. Сосенко*, *С. М. Іваницький*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *О. В. Юрченко*, *С. Г. Борисенко*, *Л. О. Окиншевич* та гості: *Н. Д. Полонська-Василенкова*, *О. А. Плевако*.

Головою засідання був акад. *Н. П. Василенко*, секретарем — *Л. О. Окиншевич*.

Затверджено протокола минулого засідання.

Продовжували слухати монографію проф. *М. Є. Слабченка* про соціальний і правний устрій Запорозжя. Цього разу заслухано ту частину її, що говорить про джур на Запорозжі, молодиків; питання про релігійність січовиків; родину в Січі; про приймання до куренів нових козаків, обов'язки й права козаків членів куреня, курінні ради, курінне майно й вгіддя, курінних отаманів та їхню владу і про організацію курінних отаманів — „отаманію“.

У дебатах, що відбулися після читання, *О. А. Плевако* казав, що, на його думку, безбожність, нерелігійність запорозців автор таки й не довів. З його доказів ясно лише те, що козацтво не дуже дотримувалося обрядової сторони релігії. До того-ж у великій громаді могли бути різні елементи, що по-різному ставилися й до релігії. *О. А. Плевако* крім того одзначив, що не в усіх розділах роботи автор дає певну періодизацію розвитку інститутів. Це зле відбивається на роботі: зникає вся динаміка в часі.

О. В. Юрченко, погоджуючися з цим, вказав, що за автором починає релігія грати ролю на Січі допіру з кінця XVII ст. Це суперечить відомим фактам з попередніх часів, прим. хоч-би тому, що Сагайдачний записався з усіма козаками у церковне братство. Динаміки розвитку правних інститутів у автора, справді, не видно, тимчасом XVI й XVIII ст. це зовсім різні епохи. Заперечуючи *С. Г. Борисенкові* (його виступ нижче), що, між иншим, сказав, що Запорозжя — військова держава, *О. В. Юрченко* вказує, що це держава торговельна, бо всі військові організації завсіди мали підоснову купецького характеру.

П. А. Сосенко вказав на тенденційність висновків авторових, зокрема про шлюб і релігію. Якщо йти за метою доводів автора, то й у наших сучасників, що раз-у-раз згадують чорта, можна знайти демонізм.

С. Г. Борисенко не погоджувався з закидами попередніх промовців. Він казав, що у *М. Є. Слабченка* говорить передусім за те, що релігія не об'єднувала січовиків. З ним треба погодитися, що передусім економічні відносини сприяють об'єднанню.

Акад. Н. П. Василенко, закінчуючи обговорення, вказав, що автор не говорить за безбожність. Він лиш вказує, що релігія в Січі не грала актуальної ролі, зокрема при прийманні в Січ. За ним віра в Бога на Січі не мала правного значіння. Це — можливо. Вказівка *О. В. Юрченка* на запис Сагайдачного з військом у братство відноситься до городового козацтва. Динаміки в праці проф. *М. Є. Слабченка*, справді, бракує; доводи праці не завсіди цілком певні. Значіння її в иншому: вона цікава своїм новим

освітленням, тим, що розбивав старі трафаретні погляди на Січ. Вона не вирішує остаточно справи, але дає нові одправні точки для дальших дослідів. Деякі її прогалини, зокрема відсутність динаміки, почасти пояснюються тим, що матеріялу для січової історії дуже мало.

ПРОТОКОЛ Ч. 27 (12)

9 квітня 1927 року.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко, С. Г. Борисенко, В. І. Новицький, І. Ю. Черкаський, О. В. Юрченко, М. Ф. Тищенко, О. С. Добров, В. Д. Отамановський, С. М. Іваницький, В. О. Романовський, Л. О. Окиншевич* і гості — *Н. Д. Полонська-Василенкова та О. А. Плевако.*

Затверджено протокола минулого засідання.

І. Ю. Черкаський доповідав про працю підкомісії для впорядкування карток для словника українських юридичних старовин. Картки складено за абетковим порядком, перераховано (є 9.300 карток). Звертає на себе увагу те, що на один термін переважно припадає надто мало карткового матеріялу. Здебільшого скористовано для карток актів джерела, але далеко не повно; літературу скористовано цілком випадково. Загальний висновок той, що працю над виписуванням карток ще далеко не закінчено: її треба продовжувати й поширювати.

При обговоренні доповіді *І. Ю. Черкаського* *Л. О. Окиншевич* поставив такі вимоги для карток, що їх мають надалі виписувати: 1) на картку мають заносити термін, а не сенс юридичного інституту, 2) на одній картці може бути лиш один термін, 3) в описі цитат і термінів має бути такий, як в оригіналі, що з нього взято картку.

В. І. Новицький вказував на потребу заносити на картку сенс інституту, якщо в акті немає терміну.

С. Г. Борисенко одмітив, що раз-у-раз великі цитати з актів, що містять кілька термінів, надто утруднюють роботу над картками і зменшують їхню цінність.

І. Ю. Черкаський настоював на тому, що цитати з рукописних актів, що їх не завжди можна мати під руками, — потрібні.

В. Д. Отамановський одзначив, що в правничому відділі Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, для юридичного словника вибиралося терміни з актового матеріялу. Це треба мати на увазі.

Акад. Н. П. Василенко, підсумовуючи дебати, вказав на потребу обмежитися виписуванням тільки термінів для словника. Треба мати на увазі, що після Іванішева залишилося багато карток для такого словника; їх треба буде опрацювати. За сучасних умов навряд чи буде можливість здобути матеріяли зо Львова. Що-до питань, що їх висунув *Л. О. Окиншевич*, то підкомісія має їх розглянути й встановити точні правила виписування карток.

Читалося по цьому дальшу частину монографії проф. *М. Є. Слабченка*, присвячену проблемам про Січ, Кіш, їх походження, військову організацію Запорозжя.

З приводу цієї частини *О. В. Юрченко* висловив такі думки. На його погляд, не з'ясовано відношення поміж січовим центром і Вольностями, неясно, яка була людність у цих Вольностях — чи були й тут козаки? Не з'ясовано й правне значіння поняття коша, зокрема неясно, чи був він тотожній з військом Запорозьким.

Акад. Н. П. Василенко вказав, що теорія походження Січи лишає вражіння не зовсім доведеної, спірної думки.

ПРОТОКОЛ Ч. 28 (13)

16 квітня 1927 року.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко, І. Ю. Черкаський, В. І. Новицький, П. К. Сосенко, М. Ф. Тищенко, С. Г. Борисенко, О. С. Добров, О. В. Юрченко, Л. О. Окиншевич* та гість *Н. Д. Полонська-Василенкова.*

Головував акад. *Н. П. Василенко*, секретарював *Л. О. Окиншевич.*

Читано дальшу частину монографії проф. М. Є. Слабченка про соціальний і правний устрій Запорозжя. Цього разу вона торкалася питань про полковників на Запорозжі, військової старшини, свобідних військових старшин, кошового й його компетенції; відношення Запорозжя до гетьманської влади; правні норми на Запорозжі та етапи їхнього розвитку; січове звичаєве й писане право.

При обміркуванні монографії І. Ю. Черкаський казав, що неясно, чи не стикалася в відношенні до паланок влада судова кошового й військового судді. Не можна погодитися з тим, що і кошовий і суддя мали одноособову судову владу; швидше тут суд був колегіальний і судили вони з іншою старшиною. Очевидно кошовому належало право остаточного затвердження вироку. Міркування автора щодо „батьківського права“ на Січі в очевидно цілком безпідставні. Не можна думати, що січовики на Запорозжі творили поступово незалежні правні норми; треба мати на увазі, що приходили люди на Січ вже з готовою правною ідеологією.

О. В. Юрченко говорив, що в праці бракує юридичної аналізи правних інститутів. Юридичний характер відношень до Польщі й Гетьманщини абсолютно не з'ясований. З праці неясно, який правний характер з погляду міжнародного права мало Запорозжя за Андрусівською умовою; яку роль при цім грав гетьман. Неясна справа з підданством запорозьким: хто саме був громадянином Запорозжя. Не видно з праці, чи мали січовики права цивільного характеру на Гетьманщині. Не з'ясовано й норми земельного права, землекористування. І. Ю. Черкаському О. В. Юрченко вказує, що в менш важливих випадках суд міг бути і одноособовий.

Акад. Н. П. Василенко завважив О. В. Юрченкові, що він ставить до роботи надто широкі вимоги, всіх їх охопити вона не може. Але на деякі з них вона все-ж-таки відповідь дає, прим., про відношення Запорозжя до гетьманів. На думку І. Ю. Черкаського про утворення права на Запорозжі акад. Н. П. Василенко завважив, що своєрідні умови життя на Запорозжі сприяли й самостійному утворенню своєрідних правних норм.

ПРОТОКОЛ Ч. 29 (14)

10 травня 1927 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко, П. К. Сосенко, І. Ю. Черкаський, С. Г. Борисенко, В. І. Новицький, О. В. Юрченко, Л. О. Окиншевич.*

Головував акад. *Н. П. Василенко, секретарював Л. О. Окиншевич.*

Перед діловою частиною засідання акад. Н. П. Василенко взяв слово для повідомлення про смерть члена Комісії Івана Мартиновича Балінського. Він відзначив, що пам'ять його буде вшановано в черговім випуску Праць Комісії, де вміщено буде його портрета та некролог про нього й його науково-громадські заслуги. Пам'ять І. М. Балінського Комісія вшанувала вставанням.

П. К. Сосенко читав доповідь (І частина): „Етнологічна метода для історії українського права“. План доповіді, що його подав автор, такий: 1. Складність культурно-історичного розвитку. 2. Схожості в історії права поодиноких народів та їх причини. 3. Потреба окремої методи для їх розв'язання. 4. Розвиток методи для історії українського права. 5. Доцільність і цінність етнологічної методи та різниця між етнологічною й порівняльною методою. 6. Взаємовідносини етнології з іншими дисциплінами.

При обговоренні доповіді С. Г. Борисенко зазначив, що виклад надто вже абстрактний. З характеристикою окремих шкіл історії права не завжди можна погодитися. Отож, приміром, зовсім эле схарактеризовано норманську школу. Не можна одкидати цілком догматичної методи, що дала вже багато цінних наслідків. Що-ж дасть для історії укр. права етнологічна метода, з доповіді неясно. Взагалі-ж питання про методологію має, очевидно, повставати в самім процесі роботи, а не перед нею. Цікаво було-б, коли-б автор свою методу персвірів конкретно, прим., на спірнім питанні про спільні засади староруського права.

Л. О. Окиншевич вказав, що закиди попереднім дослідникам у неправильності методи треба було-б робити не загальною, а довести їх на конкретнім матеріалі. Про порівняльну методу говорили не тільки в німецькій, але й у російській літературі, прим. Сергеевич, Максимейко, М. Ковалевський. Автор робить низку помилок у характеристиці шкіл, отож, прим. з Кавеліна ніколи не був слов'янофіл. У праці П. К. Сосенка хибує зовнішній бік її: вона надто багатомовна, нечітка, в ній багато повторень.

П. К. Сосенко, відповідаючи на зауваження, зазначив, що низку закидів зроблено лиш тому, що роботу до кінця не дочитано, а в другій частині було чимало такого, що відповідатиме на сьогоднішні зауваження. Опоненти не зважили того, що він одрізняє етнологічну методу від порівняльної. Це методи зовсім інші, до порівняльної він ставиться критично, їй-бо бракувало певних випробуваних критеріїв. Висновки поодиноких вчених, на які тут вказувано, не так важили для нього, як характеристика розвитку різних способів дослідження. Сьогоднішня робота не є самостійний нарис, це лиш вступ для дальших робіт, де на конкретнім матеріалі буде доведено цінність і значіння етнологічної методи.

ПРОТОКОЛ Ч. 30 (15)

21 травня 1927 р.

Були присутні: акад. *Н. П. Василенко*, акад. *О. О. Малиновський*, *П. К. Сосенко*, *І. Ю. Черкаський*, *О. В. Юрченко*, *В. О. Романовський*, *В. І. Новицький*, *М. Ф. Тищенко*, *Л. О. Окиншевич*.

Головою засідання був акад. *Н. П. Василенко*, секретарем *Л. О. Окиншевич*.

П. К. Сосенко закінчив читати свою доповідь про етнологічну методу для історії українського права. Він вказав на суть методи етнологічної, її одміну від методи порівняльної, межі її застосування. Зокрема й для історії українського права вона має велике значіння, бо на укр. території відбувалися значний час внутрішні та чужоплемінні міграції. Тому в поодиноких місцях можна помітити різні культурно-історичні наверствування. За допомогою критерія форми та квантитативности можна утворити українські культурно-історичні комплекси-райони, що, м. инш., улегшують і розвиток укр. звичаєвого права. Взагалі — метода етнології цінна для історії права загальною, а зокрема для доісторичного та первісно-історичного періоду. Однак її застосування і для інших періодів може дати не тільки ґрунт для соціологічних висновків, але раз-у-раз висвітлити темні місця там, де того не змогли-б досліди за иншою методою.

У дебатах з приводу доповіді акад. *О. О. Малиновський*, сказав, що доповідь П. К. Сосенка стосується не так до науки історії права, як, швидше вже, до філософії історії. Питання, що їх підносить автор, дуже важливі й складні, але неясна метода викладу залишає для слухачів багато неясностей.

Л. О. Окиншевич казав, що треба було-б довести доповіді ґрунтувати на конкретнім українським історично-юридичнім матеріалі. А так у автора маємо загальний виклад певних питань соціології, не безпосередньо цікавий для нашої науки. Шкодить доповіді її багатомовність: при скороченні вона-б набула й більшої ясности.

С. Г. Борисенко вказував, що в роботі є, справді, багато правил абстрактних, які конкретно не пристосовані до історії українського права. Виклад роботи надто неясний. Отож неясно, приміром, про що мова мовиться — про методу чи про науку. Для історії українського права — самостійної науки — важлива лише метода. Неясно й до якої доби слід пристосувати цю методу. Очевидно, її треба довести на конкретнім матеріалі. Приміром, що може освітлити й дати етнологічна метода для темного періоду XIV ст. на Україні? Про вплив інших народів виклад у автора надто абстрактний: треба доводити на конкретних прикладах. Взагалі-ж методологія має бути наслідком досліду, а не навпаки, себ-то авторові треба було висновки дати на кінці роботи, а не як вступ до неї.

В. О. Романовський питав, у яким звязку є етнологічна метода з иншими методами, що їх вживала історія права — порівняльною, типологічною, то-що. Він одзначив, що у автора цікаво поставлено тему, з якою можна погодитися. Й XIV ст. можна значно

освітлити за допомогою цієї методи — порівняння з порядками XVI ст., правом інших народів, то-що.

І. Ю. Черкаський вказав, що порівняльна метода і в етнологічна; остання вносить лиш удосконалення до першого. Пристосувати методу автора до історії українського права можна тільки склавши українську етнологію. Але це не в завдання нашої науки.

Акад. Н. П. Василенко, закінчуючи дебати, підкреслив, що автор не одкидав інших метод. Його метода може бути корисна для давніх часів (приміром, для неясного питання про вплив литовського права на західно-руське). Те, що автор дав значний матеріал для думок про етнологічну методу, в його безперечна заслуга.

П. К. Сосенко, відповідаючи на зауваження, вказав, що значні розходження, які виявилися підчас дебатів, пояснюються тим, що в кожного у процесі праці виробилася власна метода. Його дослідча робота йде над матеріалом, що вимагав саме етнологічної методи — передісторичні часи. Він думає, що треба комбінувати всі методи, але в тім числі й етнологічну. Доповідь — тільки вступ до дослідчої роботи, написаної на конкретнім українським матеріалі. Закиди в плутаності роботи пояснюються тільки тим, що в ній маємо багато нових думок неясних для слухачів. Звичайно, дослід присвячено не етнології, як науці, а етнологічній методі. І. Ю. Черкаський має рацію — етнологічна метода в порівняльна, але порівняльна не в етнологічна. Він думає, що за допомогою етнологічної методи можна з'ясувати багато неясних українських інститутів (приміром, „весь“ старої доби). Зв'язки етнологічної методи з іншими він з'ясував вже в першій частині доповіді. Що-ж до методи типологічної, то вона стосується найбільше до історії матеріальної культури. Українська етнологія, що за ню казав І. Ю. Черкаський, це лиш матеріал для соціології й як самостійна наука існувати не може.

Комісія заслухала інформацію І. Ю. Черкаського про впорядження карток для словника українських юридичних старовин. Ухвалено продовжувати працю над випусканням карток для словника.

Затверджено протокола минулого засідання.

ПРОТОКОЛ Ч. 31 (16)

28 травня 1927 р.

Були присутні: акад. Н. П. Василенко, акад. О. О. Малиновський, С. М. Іванницький, С. Г. Борисенко, І. Ю. Черкаський, О. В. Юрченко, П. К. Сосенко, Л. О. Окиншевич.

Головував акад. Н. П. Василенко, секретарював Л. О. Окиншевич.

Затверджено протокола попереднього засідання.

Академик О. О. Малиновський прочитав доповідь про „Злочин і кару у первісному суспільстві“¹⁾.

У дебатах з приводу доповіді О. В. Юрченко казав, що не можна погодитися з тим, неначе помста в первіснім суспільстві — поняття юридичне. Обов'язок помсти був тільки перед своїми членами свого роду. Самий принцип помсти й рівного відшкодування повстає, очевидно, досить пізно. Спочатку брав перед принцип знищення шкідливих елементів. Вбивство чужого не можна кваліфікувати як злочин, бо не було спільної організації, це не в акт правного характеру, швидше було воно вже на праві війни.

П. К. Сосенко говорив, що автор, мабуть, не має рації, гадаючи, неначе не траплялося таких убивств, коли своїй забивав свого. Це могло бути не несомніно на підставі економічних моментів, але й людських пристрастей (приміром, полового голоду). Первісне громадянство характеризується шуканням харчів, постійної території роду ще не було. А тимчасом автор каже про територію. О. В. Юрченко має рацію — вбивство чужого ґрунтується на цілком інших підставах, близьких до права війни. Мстилися й звірям. Взагалі треба було-б загально визначити злочин у первіснім суспільстві.

¹⁾ Доповідь акад. О. О. Малиновського буде надруковано в юбілейному збірникові, присвяченому академикові М. С. Грушевському.

Очевидно, визначення було-б недалеко від сучасного й злочин і тоді був переступленням правопорядку.

С. Г. Борисенко погоджувався з попередніми промовцями лиш у тім, що мотиви злочинів бувають не тільки економічні. Головні мотиви це голод шлунку й голод половий. Треба пам'ятати, що що нижче розвинена людина, то дужча для неї сила інстинкту. Але загалом схема доповідача справедлива. Злочин зародився одночасно і в рамках спілки й по-за нею. **О. В. Юрченко** - ж переносить наше поняття злочину на первісну обу, коли він мав инше значіння.

С. М. Іваницький казав, що за критерій убивства чужоземця треба вважати те, як дивився на це сам рід. Очевидно, його можна вивести з права помсти, бо, оскільки тут є обов'язок помститися, ясно, що мова йде тут про кару.

І. Ю. Черкаський одзначив, що на його думку твердження доповіді справедливій. Треба було-б тільки вказати на вплив пристрастів при вбивстві.

Нарешті, Л. О. Окиншевич вказав, що вбивство чужородця було справді по-за родовим правом. Але з другого боку **Сосенко** й инші надто переоцінюють вплив пристрастів. Половий голод у первіснім суспільстві, мабуть, удовольняється дуже легко й без перешкод. Доповідь треба було-б підсилити конкретними прикладами. Чимало матеріалу для них можна було-б знайти в літературі про первісне суспільство.

Академик О. О. Малиновський у своїй відповіді на зауваження одзначив, що історія карного права почалася з часів неписаного права первісної культури. Тут можна робити тільки ті чи инші гіпотези. Таку гіпотезу подає й його робота. На його думку, в первіснім суспільстві окрема особа значіння не мала, її заступав колектив. Злочини були здебільшого по-за межами союзу, можливі-ж були злочини і в нім самім. Злочин і кару не розуміють однаково в різні епохи. У первісному суспільстві за злочин мабуть, уважали все те, що шкодило колективові — первісному союзові; за кару-ж була помста. Мстивість це природжений інстинкт. Фактів його робота не наводить тому, що розмір її обмежений, бо друкуватиметься вона в збірникові присвяченому академікові **М. С. Грушевському**.

ПРОТОКОЛ Ч. 32 (17)

4 червня 1927 року.

Були присутні: акад. **Н. П. Василенко**, акад. **О. О. Малиновський**, члени: **С. Г. Борисенко**, **М. Ф. Тищенко**, **В. І. Новицький**, **С. М. Іваницький**, **О. В. Юрченко**, **П. К. Сосенко** та **І. Ю. Черкаський**.

Головував акад. **Н. П. Василенко**, секретарював **І. Ю. Черкаський**.

Голова, одкриваючи засідання, оголосив, що читатиметься розвідку члена Комісії — члена-кореспондента Української Академії Наук **М. О. Максимейка** „Про смердів Руської Правди“¹⁾.

Читав зазначену розвідку, за відсутністю автора, акад. **О. О. Малиновський**. Через великий розмір розвідки, прочитано її тільки до становища смердів за західньо-руським правом.

Ухвалили дочитати розвідку на наступному засіданні 11 червня й, по закінченні, обмінятися думками. Засідання закрито.

ПРОТОКОЛ Ч. 33 (18)

11 червня 1927 року.

Були присутні: акад. **Н. П. Василенко**, акад. **О. О. Малиновський**, **В. О. Романовський**, **М. Ф. Тищенко**, **С. Г. Борисенко**, **В. І. Новицький**, **П. К. Сосенко**, **О. В. Юрченко**, **В. Д. Отамановський** та **Л. О. Окиншевич**.

Головував академик **Н. П. Василенко**, секретарював **Л. О. Окиншевич**.

¹⁾ Надруковано в III Випуску „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“, стор. 59 — 82.

Акад. О. О. Малиновський прочитав другу й останню частину розвідки проф. М. О. Максимейка про смердів Руської Правди.

Обговорюючи роботу, акад. О. О. Малиновський вказав, що коли деякі твердження I частини, може, й спірні, то частина II основно обґрунтовує авторові висновки.

С. Г. Борисенко уважав, що з деякими твердженнями автора погодитися важко. Так, мабуть, смерди могли мати холопів (приміром, полонити на війні; літопис в однім місці каже про те, як боярин полонив боярина, град — града, смерд — смерда). Вільна сільська людність у вільних громадах мала ще досить прав, певні групи її могли бути й заможні — мати холопів чи холопа. Характеристика Короткої Правди як господарчої (а не юридичної в одміну від Поширеної) пам'ятки безпідставна. Саме Поширена Правда містить господарчі розрахунки (про приплод). Що-до спадковства смердів, то казати, наче-б усе рухоме майно переходило до князя — не можна. Навіть закуп мав свою рухомість, як власність. Інвентар не був тоді частиною нерухомого майна — ним тоді не був навіть будинок. Матеріали, які свідчать, що рухоме майно не переходить до дітей, — це „новина“ Литовської держави. „Отбѣгщина“ — місцевий звичай Берестейщини, господарчий суд її не знав. Відумерщина, як свідчить М. Н. Ясинський, — узагалі всяке виморочне майно. До Лит. Статуту загальних норм для всього вел. князівства не було.

П. К. Сосенко казав, що ретроспективні висновки про низьке становище смердів — сумнівні. Матеріал з пізніших часів свідчить тільки за економічний занепад смердів за часів вел. князівства Литовського. Смердів, навіть з аналогічною назвою, знаємо в різних народів. І трохи не завжди цей термін визначає людину вільну, мужа. Очевидно, що так було і в давній Русі.

Взагалі-ж Руська Правда чітко відокремлює людину вільну, в тім і смерда від раба.

Затверджено протоколи ч. 30 (15) й 32 (17). До першого П. К. Сосенко прохав занести його підкреслення, що головні засоби етнологічної методи це — критерії форми й квантитативності.

ПРОТОКОЛ Ч 34 (19).

18 червня 1927 р.

Були присутні: акад. Н. П. Василенко, акад. О. О. Малиновський, В. І. Новицький, С. Г. Борисенко, І. Ю. Черкаський, П. К. Сосенко, М. Ф. Тищенко, О. В. Юрченко, Л. О. Окиншевич.

Головував акад. Н. П. Василенко, секретарював Л. О. Окиншевич.

Акад. О. О. Малиновський прочитав план курсу історії українського права, що його він торік в-осени запропонував Комісії скласти колективно.

З приводу цього плану одбулися в Комісії такі дебати.

Л. О. Окиншевич одзначив, що на шляху до цієї колективної роботи стоять чималі труднощі. Вчені різних напрямків навряд чи зійдуться на одному. План акад. Малиновського це доводить. Він має низку спірних питань, що з ними, мабуть, не всі згодяться. Отож, чи треба заносити до майбутнього курсу пам'ятники „західньо-руського“ права, не українські, прим. білоруські місцеві привилеї? Чи потрібна етнографія? На що запроваджено характеристику Московськ. державного устрою? Економічну характеристику треба зв'язати з правовими інститутами. Право радянське навряд чи в предмет історії права. На його думку, що її він висловив наприкінці засідання, приєднуючись до М. Ф. Тищенка й І. Ю. Черкаського, колективно можна скласти тільки збірник статтів.

На думку П. К. Сосенка, курс історії українського права має завдання бути за підручну книгу для тих, хто хоче вивчати історію українського права. Через це призначення курсу історії українського права написаний за пропонуванням планом, не виконав свого завдання, бо його плана складено не за якимись хронологічними періодами, а за поодинокими галузями від початку до нових часів без перерви. Я не сумнівався-б в успішності плану, коли-б не це принципове питання. Заступаю його як аспірант, отже такий, що мав як-раз систематично вивчати історію права і його викладати. Історію українського права трактується як окрему дисципліну з однією катедрою, а поодиноких галузів історії українського права (як державне, кримінальне, то-що) ніхто з тих, для кого призначено

такого курсу, не спеціалізує відірвано від інших ділянок, бо потребує мати один малюнок історії права за епохами. Коли виклад у курсі буде не за періодами, а за окремими галузями, то уявлення про епохи в студента чи в читача втратиться. Виклад у курсі історії права ще й тому має бути поділено на періоди, що поодинокі галузі права в даний період часу стоять у тісному зв'язку, а не раз у причинових взаєминах.

Особливо некорисно відбивався-б виклад за поодинокими галузями на з'ясуванні передісторичного та й узагалі початкових періодів, коли часто поняття цивільні та кримінальні, публічні та приватні поплутані. Так само некорисно було-б і для тих періодів, що в них для якоїсь ділянки права матеріялу мало. Зате виклад за епохами доповнює це все, дає один малюнок суцільного правного життя.

Що-до самого написання курсу, то виконання цього завдання зв'язане з великими труднощами. Коли-б прийняти, що це має бути справжній курс, то написати його пощастить, хіба віддавши для основних директив диктатуру комусь одному. Тай то сумнівно, бо між поодинокими розділами не було-б органічної тягlosti в провідних думках і будові твору. Все-ж-таки курс історії українського права написати треба, бо він зробить першу чорну роботу, але я уявляю собі цей курс властиво не як курс, а як низку статтів різних авторів, складених у такому порядку, повноті та пропорції, щоб вони дали один малюнок історії українського права і цим заступили курс.

С. Г. Борисенко одмітив, що наша праця має бути цілком критична що-до давніх схем. Треба спробувати дослідити окремі правні основи українського права. Тут можуть і бути чималі розходження. На його думку, треба порівняти право князівської доби всіх „руських“ земель. Те саме треба зробити з Литовським періодом. Тут спочатку вживалося місцеве провінційальне право, що одрізнялося де-в-чим од Р. Правди. Взагалі питання про те, оскільки вживано Р. Правду в білоруських землях — неясне. До I Статута загальних норм для всього князівства було так мало, що говорити про загальне західньо-руське право не можна. Воно з'являється тільки після I Статута. Сосенко має рацію: ліпше розподілити історію українського права по періодах. Суперечки в тім, чи буде в нас однакова перспектива, однакова установка. Якщо кожному буде дозволено писати згідно з його поглядами — книгу написати можна. Після виступів І. Ю. Черкаського та М. Ф. Тищенка С. Г. Борисенко приєднується до їх пропозицій скласти збірник статтів.

І. Ю. Черкаський вказав, що план у акад. Малиновського добрий. Але краще буде скласти збірник статтів. Треба, щоб він визначив теми для статтів і вказав їх авторів. Коли прийняти систему збірника окремих статтів, сумніви С. Г. Борисенка та Л. О. Окиншевича не матимуть підстав.

М. Ф. Тищенко казав, що програму автора складено не для товариства, а для одного дослідника. За такою програмою не можна буде розв'язати спірних питань. Ліпше скласти збірник статтів, призначивши кожному спеціальні теми. Окиншевич не має рації; зменшуючи вагу економічної характеристики, її треба передусім визначити.

Акад. Н. П. Василенко одзначив, що в опонентів почувалось якесь безсилля, бажання критикувати, аби критикувати. Критикуючи, відкидається все, що є здорового й цінного в плані акад. О. О. Малиновського. Колективна праця на те, щоб написати курс історії українського права — потрібна, бо розвиток цього права вельми складний. Ніхто з опонентів не познайомився з колективними працями, що їх вже написано; а тимчасом серед них є багато дуже корисних робіт. Що-ж до самої програми автора, то в ній, звичайно, є низка спірних моментів, приміром: чи можна вважати, напр., за джерело права казки, як думає акад. О. О. Малиновський?

Акад. О. О. Малиновський у короткім останнім слові зазначив, що головне питання в тім, що треба написати — курс чи збірник статтів. Але ясно, що за сучасного стану науки найбільше дала-б колективна праця. Деякі підсумки вже час зробити, є питання безперечні. Що-до проблеми про українське та білоруське право, то за сучасного стану джерел їх не можна відокремити й треба досліджувати загальне західн.-руське право.

За пропозицією акад. Н. П. Василенка до складу обраної в-осени Комісії для розроблення програми майбутньої колективної роботи (в складі акад. Н. П. Василенка, акад. О. О. Малиновського та проф. А. Е. Кристера) додано ще С. Г. Борисенка та Л. О. Окиншевича.

З М І С Т:

	Сторінки
Академ. Н. П. Василенко. — Передмова	III—VI
Л. О. Окиншевич. — Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук з 1 червня 1926 р. до 1 липня р. 1927	VII—XIV
Академ. Н. П. Василенко. — Пам'яті Івана Мартиновича Балінського	XV—XXVII

Розвідки (1—340):

В. І. Новицький. — Снеми Руської Землі X—XII вв.	1—58
Проф. М. О. Максимейко, член-кореспондент Української Академії Наук. — Про смердів Руської Правди	59—82
С. Іг. Борисенко. — Утворення професійної адвокатури в Литовсько-руській державі	83—149
М. Ф. Тищенко. — Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в.	150—202
Проф. М. Є. Слабченко. — Соціально-правова організація Січи Запорозької	203—340

Наукові звідомлення (341—381):

I. Звідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень—липень року 1926)	341—360
Додатки до нього	361—370
II. Звідомлення І. Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні року 1926	371—381

Полеміка й зауваження (382—420):

I. Академ. О. О. Малиновський. — Курс історії права українського народу	382—394
II. Проф. Ростислав Лащенко. — Кілька слів з приводу рецензій у II випуску „Праць Комісії“ на мої праці з історії українського права	395—401
III. І. Ю. Черкаський. — Відповідь проф. Р. Лащенкові на його „Кілька слів“	402—404
IV. О. С. Добров. — Відповідь проф. Р. Лащенкові	405—407
V. Проф. Р. Лащенко. — Відповідь на зауваження рецензентів на нарис про Литовський Статут	408—420

Критика і бібліографія (421—465):

Акад. Ф. Тарановський. — Периодизация в истории права (Отдельный оттиск из „Трудов русских ученых за границей“. Берлин 1923) — Акад. О. Малиновський	421—422
Увод у історію словенских прав Д-р Ф. Тарановски, ред. професор Университета. Београд. 1923 — Акад. О. Малиновський	422—424

М. Слабченко. — До методології історії робітничого класу. „Червоний Шлях“. 1927, № 5, сс. 78—85. Лев Окиншевич	424—426
Проф. Г. В. Вернадскій. — Обь одномъ возможномъ источникѣ Русской Правды (Ученыя Записки, основанныя русской учебной коллегией въ Прагѣ, т. I. Вып. II. Прага 1924) Р. Лащенко	426—427
Stanisław Kutrzeba. — Historia źródeł dawnego prawa polskiego, t. II, Lwów — Warszawa — Kraków, р. 463 Лев Окиншевич	427—429
Проф. У. Пічета. — Распрацоука гісторыі літоуска-беларускага права XV-XVI стаалецця у гісторыяграфіі. „Польша“ 1926 № 8, с. с. 169—178; 1927 г. № 2, с. с. 125—155 Л. Окиншевич	429—432
Микола Чубатий. — Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV в. Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. СXXXIV—СXXXV, сс. 19-65, т. CXLIV—CXLV, с. 1—108. Л. Окиншевич	432—438
В. Дружыц. — Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. (Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсытету у Менску. 1926 р. № 12, стор. 1—22 Сергій Іваницький.	438—439
И. И. Лаппо. — Западная Россія и ея соединеніе съ Польшею въ ихъ историческомъ прошломъ. Прага 1924, 225 стор. — Р. Лащенко	439—443
Stefan Ehrenkreuz. — Uwagi nad rozdziałem VII-ym statutu litewskiego — Відбитка з правничого часопису „Rocznik Prawniczy Wileński“ 19 стор. Акад. Ник. Василенко.	443—444
Stefan Ehrenkreuz. — Ustawa „o ważności zapisów“ a practyka sądowa litewska. Відбитка з Księgi Pamiątkowej ku czci Oswalda Balzera, 12 стор — Акад. Ник. Василенко.	444—445
Adam Vetulani. — Rozew sądowy w średniowiecznym procesie polskim. Kraków 1925, стор. 115. Степан Борисенок	446—450
Bohdan Barwiński. — Wypraszenie od kary śmierci w dawnym prawie polskim w XVI—XIX wieku (Pamiętnik historyczno-prawny, t. II, zeszyt I) Lwów 1925, стор. 66. Акад. Малиновський.	450—455
Проф. Р. Лащенко. — Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі. Відбитка з Записок У. Г. А. в ЧСР. Ір. Черкаський.	455—456
Н. Ю. Мірза-Авак'янц. — Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. I. Роля громади в судовій практиці. Ір. Черкаський.	456—457
Д-р Микола Чубатий. — Про правне становище церкви в козацькій державі. Відбитка з „Богословія“, стор. 19—53, 181—203 Акад. Ник. Василенко.	461—463
Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CXLIV—CXLV. Праці історично-філософичної секції, під редакцією Івана Крипякевича. Львів 1926, стор. 271. Л. Окиншевич	463—465
—	
Протоколи Комісії для виучування західньо-руського та українського права з 1-го червня року 1926 по 1 липня року 1927	466—500

TABLE DE MATIÈRES.

	Pages
Préface par Nicolas Wassilenko, membre de l'Académie, Président de la Commission	III—VI
Commission pour l'étude de l'histoire du droit occidental russe et oukraïnien. Compte-rendu du 1 juin 1926 au 1 juillet 1927 par Léon Okinschewitch, Secrétaire de la Commission.	VII—XIV
En commémoration du membre de la Commission Jean M. Balinsky par acad. Nicolas Wassilenko.	XV—XXVII
R e c h e r c h e s (1—340):	
Snemi Zemli Rouskoï X—XII s. (Les diètes de la Russie au X—XII siècles) par Victor Novitsky.	1—58
Sur les vilains (smerdi) du code de Jaroslav „Rousskaya Prawda“ par prof. Nicolas Maximeiko, membre-correspondant de l'Académie.	59—82
Création de l'institut des avocats à l'état Lithuanien-russe par Etienne Borissenok.	83—149
Droit de distillerie et droit de débit de l'eau de vie en Oukraïne de la Rive Gauche jusqu'à la fin du XVIII siècle par Nicolas Tischenko.	150—202
Organisation sociale et juridique de la „Zitche Zaporoska“ par prof. Michel Slabtschenko	203—340
Informations scientifiques (341—381):	
I. Informations de Léon Okinschewitch sur son envoi à Moscou (mai—juillet 1926)	341—360
Supplément aux informations	361—370
II. Informations d'Irinarche Tscherkassky sur son envoi à Tchernigoff en août 1926	371—381
Polémique et remarques (382—420):	
I. Cours de l'histoire du droit du peuple oukraïnien par O. Malinowsky, membre de l'Académie	382—394
II. Quelques mots à propos de la critique publiée dans la 2-e livraison des „Travaux de la Commission“ sur mon ouvrage dans le domaine de l'histoire du droit oukraïnien par prof. Rostislav Laschenko	395—401
III. Réponse au professeur R. Laschenko à propos de ses „Quelques mots“ par Irinarche Tscherkassky.	402—404
IV. Réponse au professeur R. Laschenko par Alexandre Dobroff.	405—407
V. Réponse aux remarques des critiques sur le croquis à propos du Statut Lithuanien par prof. Rostislav Laschenko	408—420
Critique et bibliographie (421—465):	
Protocoles de la Commission pour l'étude de l'histoire du droit occidental russe et oukraïnien du 1 juin 1926 au 1 juillet 1927	466—500

ВИДАННЯ
Соціально-Економічного Відділу
Української Академії Наук

у Київі:

I. Записки Соц.-Економ. Відділу:

- Т. I (1923). За ред. акад. Н. П. Василенка Ц. 2 карб. 50 коп.
Тт. II—III (1924—1925). За ред. акад. Н. П. Василенка. Ц. 4 карб.
Т. IV (1926). За ред. акад. Н. П. Василенка. Ц. 3 карб. 25 коп.
Тт. V—VI (1927). За ред. акад. Н. П. Василенка (закінч. друком).

II. Збірники Відділу:

- № 1. Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, виробл. в Комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. Арнольда Кристера, керівничого над працями Комісії (1925). Ц. 1 карб.
№ 2. Акад. М. И. Туган-Барановский. Влияние идей политической экономии на естествознание и философию (1925). Ц. 30 коп. (Українською мовою див. у 1-му томі „Записок“ Відділу, стор. 1—16).
№ 3. Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Випуск 1-й. За ред. Голови Комісії акад. Н. П. Василенка (1925). Ц. 1 карб. 75 коп.
№ 4. Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. Арнольда Кристера, керівничого Комісії (1925). Ц. 1 карб.
№ 5. Праці Семінару, під керівництвом акад. К. Г. Воблого, для виучування народнього господарства України. Вип. 1-й. Микола Жорніков. Промисловість Київщини в 1923—1924 році (1926). Ц. 2 крб.
№ 6. Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Випуск 2-й. За ред. Голови Комісії акад. Н. П. Василенка (1926). Ц. 3 крб. 50 к.
№ 7. Праці Демографічного Інституту. Вип. 1-ий (1926). За ред. Директора Інституту акад. М. В. Птухи. Ц. 3 крб. 25 к.
№ 8. Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Випуск 2-й. За ред. керівничого над працями Комісії проф. Арнольда Кристера (Друкується).
№ 9. Праці Семінару, під керівництвом акад. К. Г. Воблого, для виучування народнього господарства України. Вип. 2-ий (1927). Ц. 3 крб. 50 к.
№ 10. Акад. К. Г. Воблий, Історія цукроварства. В. 1-ий (друк.).
№ 11. Матеріали до історії українського права. Т. I (друк.).
№ 12. Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Вип. 3-ий. За ред. Голови Комісії акад. Н. П. Василенка (1927). Ц. 5 крб.

III. Окремі видання Відділу:

- № 1-й. Матеріали що-до природнього руху населення України 1867-1914 рр. (Праці Демографічного Інституту. Том I. 1924. За ред. акад. М. В. Птухи).
№ 2-й. Акад. М. В. Птуха. Население киевской губернии (російською мовою). (Праці Демографічного Інституту. Том II. Київ, 1925).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка 54, тел. 14-26) мають на академічних виданнях 35% знижки.
Инший склад видань — „Книгоспілка“, Київ, вул. Короленка № 46, та Д. В. У.

Ціна 5 крб.